

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
98-ci ildönümünə həsr olunmuş
“HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI FİLOLOJİ FİKİR
KONTEKSTİNDƏ”
mövzusunda respublika elmi konfransının
M A T E R İ A L L A R I
17 may 2021-ci il

B A K İ - 2021

Konfransın təşkilat komitəsi:

Sədr:

Elçin Məmmədov

BDU, Filologiya fakültəsinin dekanı, dosent

Sədr müavini:

Mehriban Əlizadə

BDU, Filologiya fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini, dosent

Üzvlər:

Cavanşir Muradov

BDU, Filologiya fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini, dosent

Anar Fərəcov

BDU, Filologiya fakültəsinin sosial məsələlər və tələbələrlə iş üzrə dekan müavini

Rəhilə Quliyeva

BDU, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti

Məhəmməd Məmmədov

BDU, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının dosenti

Ülviyyə Hüseynova

BDU, “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Pərvin Eyvazov

BDU, “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçisi

Ramil Bayramov

BDU, “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Gülınar Axundova

BDU, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının böyük laborantı

Konfransın proqram komitəsi:

Sədr:

Səhər Orucova

BDU, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor

Üzvlər:

Nərgiz Paşayeva

BDU, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü

Nizami Cəfərov

BDU, Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü

<i>Ədibə Paşayeva</i>	<i>BDU, Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Hüseyn Əsgərov</i>	<i>BDU, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Cəlil Nağıyev</i>	<i>BDU, Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Sənubər Abdullayeva</i>	<i>BDU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Ramiz Əskər</i>	<i>BDU, Türkologiya kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Mikayıl Cəfərov</i>	<i>BDU, Təbiət fakültələri üzrə rus dili kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Abbas Abbasov</i>	<i>BDU, Təbiət fakültələri üzrə ingilis dili kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Lalə Quliyeva</i>	<i>BDU, Rus dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Bəylər Hacıyev</i>	<i>BDU, Humanitar fakültələr üzrə ingilis dili kafedrasının müdiri, dosent</i>
<i>Elmira Fərəcullayeva</i>	<i>BDU, Alman və fransız dilləri kafedrasının müdiri, dosent</i>

I BÖLMƏ

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI FİLOLOJİ FİKİR KONTEKSTİNDƏ

ELÇİN HÜSEYN oğlu MƏMMƏDOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BDU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış şairi N.Kişvəri özünü müasiri - özbək əsilli türk şairi və mütəfəkkiri, türk dilində ilk “Xəmsə” müəllifi Ə.Nəvai ilə müqayisə edərək yazırdı:

Kişvəri şeiri Nəvai şeirindən əksüq iməs,

Gər bəxtünə düşsəydi Sultan Hüseyini-Bayqara.

Deməli, hələ Kişvəri öz dövründə aydın dərk edirdi ki, ədəbiyyatı inkişaf etdirən, ədəbi-bədii dili mükəmməl hala gətirən şəxsiyyətləri tarixi-siyasi şərait, bilavasitə dövlətçilik yetişdirir. “Bu, həqiqətdir ki, Nəvai hökmdar Hüseyin Bayqaranın sarayındakı qayğı ilə yazıb-yaratmaq imkanı qazandı və bildiyimiz yüksəkliyə qalxdı. Şərqdə Türkünistan türkcəsində Ə.Nəvainin gördüyü işi, dil üçün etdiyini Qərbdə, oğuz türkcəsində M.Füzuli icra elədi, yerinə yetirdi” [4, s. 235]. Çünki M.Füzuli də XVI əsr Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yetirməsi idi. Və dövlətçiliyin güclü, hökmdarın qüdrətli şəxsiyyət olduğu yerdə ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinə həmişə yüksək diqqət və qayğı göstərilib. Bunu tarixi faktlarla təsdiqləmək, qüdrətli türk imperatorlarının – sərkərdələrinin fəaliyyətlərində görmək, izləmək mümkündür.

Uca Tanrı XX əsrdə Azərbaycan xalqının taleyinə Heydər Əliyev kimi qüdrətli sərkərdə - güclü dövlət başçısı yazdı. Azərbaycan xalqının həyatında böyük tarixi missiyaları uğurla yerinə yetirmiş və ölümsüzlüyə qovuşandan sonra da ölkəmizin gələcək inkişafı üçün misilsiz siyasi irs qoyub getmiş Ulu öndərimiz bütün sahələrdə olduğu kimi ana dilimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin tərəqqisi uğrunda uzun illər böyük işlər görmüşdür. Onun bu sahədəki əvəzolunmaz fəaliyyəti Azərbaycanda ideoloji fikrin inkişafı üçün geniş imkanlar açmış, xüsusilə dahi lideri azərbaycançılıq məfkurəsinin yaradıcısına çevirmişdir. Onun hələ Sovet dövründə ikən bu yöndə həyata keçirdiyi mühüm işlər dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra da Azərbaycanda dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə və ideoloji fikrin inkişafına ciddi töhfələr vermişdir. Kişvərinin təbirincə desək, bu mərhələdə Azərbaycanın ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin bəxtinə Ulu öndər Heydər Əliyev kimi böyük şəxsiyyətin himayəsində fəaliyyət göstərmək imkanı nəsib olmuşdu.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna tarixi xidmətləri olmuş Ümummillilərin liderin dil, ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində siyasəti bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Avropalı pedaqoq Leybnitsin məşhur bir sözü var: “Mənə mükəmməl bir əlifba verin, sizə mükəmməl bir dil verim, mənə mükəmməl bir dil verin, sizə mükəmməl mədəniyyət verim”. Göründüyü kimi, əlifba və dil quruculuğu ədəbiyyatın inkişafına necə təsir göstərirsə, ədəbiyyatın da tərəqqisi milli mədəniyyətin yüksəlişinə səbəb olur. Ancaq fikrimizcə, bu sırada ədəbiyyat mərkəz rolunu oynayır: çünki ədəbiyyatın tərəqqisi bir tərəfdən milli dili zənginləşdirir, onun ifadə imkanlarını genişləndirir, digər tərəfdən, mədəniyyətin inkişafını şərtləndirir. Bu mənada, Ulu öndərin Azərbaycan ədəbiyyatına göstərdiyi xüsusi diqqət və qayğı həm dil, həm də mədəniyyət quruculuğu sahəsində yeni uğurların əldə olunmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatına olan sevgisi və qayğısı təkcə onun dövlət başçısı kimi vəzifəsindən qaynaqlanmırdı. Bunun kökündə Ulu öndərin hələ erkən yaşlardan ədəbiyyata olan dərin marağı dayanırdı. Dünya miqyasında geniş və sistemli ədəbiyyat biliyinə malik nadir dövlət xadimlərindən biri olan, hələ gənlik illərindən etibarən qeyri-adi mütaliə qabiliyyəti ilə fərqlənən, hətta cavan yaşlarında tamaşalarda peşəkar teatr xadimləri ilə yanaşı cəsarətlə səhnəyə çıxan Heydər Əliyevin dünyagörüşünün formalaşmasında ədəbiyyat amili xüsusi yer tutmuşdur. Dahi lider bədii ədəbiyyatın onun şəxsiyyət kimi

formalaşmasındakı rolunu çıxışlarının birində belə etiraf etmişdir: “Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm. Bu gün sizə deyə bilərəm ki, şəxsən mənəm bir insan kimi formalaşmağım, təhsilimdə, əxlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur. Mən orta məktəbdə oxuyarkən Azərbaycan şairlərinin, yazıçılarının bütün əsərlərini sevə-sevə oxumuşdum, onları bu gün də unutmamışam. Bəlkə də, bu əsərlərin bəzilərini ondan sonra oxumamışam, ancaq o illərdə - o uşaqlıq, gənclik illərində mənə o qədər təsir edibdi ki, mən onları unutmamışam” [3, s. 57-58].

Bu baxımdan, görkəmli dövlət xadiminin xüsusi rəğbət bəslədiyi yazıçı və şairlər, ayrıca fərqləndirdiyi, üstünlük verdiyi bədii əsərlər də olmuşdur. Belə ki, o, çıxışlarında dram əsərləri içərisində Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölümlər” tragikomedyasına, mənzum faciələrdən Hüseyn Cavidin “İblis” əsərinə, şairlərdən Xalq şairi Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirinə, poemalar içərisində Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına, milli mətbuat nümunəsi kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalına, opera üzrə Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu”suna... ayrıca önəm verdiyini və bu ədəbi nümunələri xüsusilə fərqləndirdiyini diqqətə çatdırmışdır [5]. Maraqlıdır ki, bu cür məqamlarda belə Ulu öndərin bədii söz sənətinə münasibətində onun şəxsi maraqları ilə dövlətçilik prinsiplərinin kəsişdiyini, bir-birini tamamladığını aydın şəkildə görmək mümkündür.

Məhz bu böyük mənəviyyat sahibinin milli təəssübkeşliyinin nəticəsi idi ki, onun hakimiyyətdə olduğu illərdə görkəmli azərbaycanlı ədəbi şəxsiyyətlərin yubileyibləri keçirilmiş, onların xatirələrini əbədiləşdirən əməli addımlar atılmışdır. Məsələn, hər kəsə məlum olduğu kimi, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə şair-dramaturq Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100, 110 və 120 illik yubileylərinin təntənəli şəkildə qeyd olunması ədəbiyyat tariximizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 1982-ci il oktyabrın 26-da H.Cavidin cənəzasının Sibirdən gətirilib, Naxçıvanda dəfn olunması Sovetlər Birliyinin mürəkkəb dövründə Heydər Əliyevin misilsiz cəsarətinin nəticəsi idi.

Bu faktların əhatə dairəsini bir qədər də genişləndirə bilərik. Belə ki, görkəmli yazıçı və ictimai-siyasi xadim N.Nərimanovun 100 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması da məhz Heydər Əliyevin gərgin əməyi sayəsində baş tutmuşdur. Ulu öndər çıxışlarının birində bu hadisəni belə xatırlayır: “1970-ci ildə Nəriman Nərimanovun 100 illik yubileyi ərəfəsində materiallarla tanış olanda onun həyatının son dövrlərinin nə qədər faciəli olduğu məni çox ağrıtdı. Nərimanovun 100 illiyi 1970-ci ildə tamam oldu, yubileyini isə 1972-ci ildə keçirdik. Soruşa bilərsiniz niyə? Çünki bu yubileyi keçirmək üçün iki il mübarizə aparmaq lazım idi. Çünki N.Nərimanova “millətçi” damğası vurulmuşdu” [8]. N.Nərimanovun adı üzərindən bu qara ləkəni götürmək üçün Heydər Əliyev ciddi səy göstərmişdi: “Heç kəsə demədiklərimi indi sizə açıram. Qoy xalqım bilsin. Mənim sinəmdə çox sirlər var. Bəzilərini indi açıram. İki dəfə Suslovun, Brejnevin yanına getdim, ancaq onlara Nərimanov barədə başqa informasiyalar vermişdik. Əjdər İbrahimov İsa Hüseynovla birlikdə “Mosfilm”də N. Nərimanova həsr olunmuş dəyərli film çəkmişdi. Bizdən qabaq həmin filmə Moskvada baxmışdılar və *ermənilərin təsiri altında olan MK-nın* (kursiv bizimdir – E.M.) bəzi məsul işçiləri həmin filmi qadağan etmişdilər... Nə yubileyi keçirməyə, nə də abidəni qoymağa imkan vermirdilər. Çalışdım, mübarizə apardım, neçə adamı inandırdım və axır ki, istəyimə nail oldum. MK-da N.Nərimanovun 100 illik yubileyinin keçirilməsinə dair qərara nail oldum, «Правда» qəzetində N. Nərimanovun yubileyinə həsr olunmuş böyük məqaləm getdi. N.Nərimanovun yubileyini böyük təntənə ilə keçirdik. Bakıda möhtəşəm abidəsini ucaltdıq. N. Nərimanov haqqında gözəl filmə də icazə aldıq” [8].

N.Gəncəvinin 840, İ.Nəsiminin 600, M.Füzulinin 500, “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileylərinin, həmçinin Ü.Hacıbəyovun, S.Vurğunun, C.Cabbarlının, M.S.Ordubadinin, Aşıq Ələsgərin və başqalarının yubileylərinin keçirilməsi dahi siyasətçinin Azərbaycan ədəbiyyatına və ədəbiyyat xadimlərinə göstərdiyi böyük diqqətin bariz nümunəsi idi.

Ulu öndərin ədəbi-mədəni quruculuqla bağlı tarixi missiyası bununla bitmir. Bir çox görkəmli şəxsiyyətlərlə bağlı bədii əsərlərin yazılması və ekranlaşdırılması da Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır [1]. “Uzaq sahillərdə”, “İstintaq”, “Dədə Qorqud”, “Nəsimi”, “Babək” kimi milli-mənəvi dəyərləri əks etdirən filmlərin ağır zəhmət hesabına ərəsəyə gətirilib Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim edilməsi məhz Ümummilli liderin əvəzsiz xidmətləri sayəsində mümkün olmuşdu.

S.Əhmədova haqlı olaraq yazır ki, Heydər Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyası çoxcəhətli təlimdir: “Bu konsepsiyanın aparıcı təmayüllərindən biri maarifçilik idi. Böyük siyasətçi bədii sözün qüdrətindən nəinki geniş mənada oxucunu maarifləndirmək üçün istifadə edir, hətta gənc yazıçıların klassik əsərlərdən, bədii irsin təcrübələrindən öyrənməsini zəruri hesab edirdi. O, özü bədii ədəbiyyata böyük sevgi ilə yanaşır və bunu başqalarına da təlqin edirdi. Bədii ədəbiyyat ona xalqı milli toplum kimi təşkil

etmək, psixologiyalara təsir etmək, öz-özünə inandırmaq və mövqeyini təsdiq etmək üçün lazım idi. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”u sevən xalq “Kitabi-Dədə Qorqud”u sevən lideri sevməyə bilməz” [2, s. 26].

Ədəbiyyatı yaradanlar və yaşadanlar Ulu öndər üçün həm də ona görə əziz və doğma idi ki, onlar bilavasitə ana dilini inkişaf etdirən ziyalılardır. Bu baxımdan, mütəxəssislər Heydər Əliyevin dil və ədəbiyyat məsələləri ilə bağlı söylədiyi fikirləri iki qismdə təqdim edirlər: a) yazıçı dili; b) dilin inkişafında ədəbiyyatın rolu [bax: 3, s. 59]. Ümummilli liderin dilimizə, onun tərəqqisinə dair mülahizələrində bu deyilənləri aydın görmək olar. Məsələn, M.Füzulinin 500 illiyinə həsr edilmiş mərasimdə Füzuli yubiley komissiyasının sədri Heydər Əliyevin fikirləri bu baxımdan maraqlıdır: “M.Füzuli o dövrdə hakim olan ərəb və fars dillərində yazmışdır. Ancaq bizim üçün ən əhəmiyyətli cəhət ondan ibarətdir ki, M.Füzuli əsərlərinin çox hissəsini türk dilində yazmışdır... Beləliklə, Füzulinin böyük xidmətlərindən biri də öz dövrünün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq, türk dilini, ana dilini yaşatmasından, onu yüksəklərə qaldırmasından ibarətdir” [3, s. 59].

“Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda bəhs edərkən bu gün bir məsələyə daha çox xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Məlumdur ki, Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci il sentyabrın 27-də torpaqlarımızın azadlığı uğrunda başlanan hərbi əməliyyatlar noyabrın 10-da böyük tarixi Zəfərlə başa çatdı. Bu vaxtdan etibarən əzəli və əbədi torpaqlarımıza “Böyük qayıdış” istiqamətində ciddi işlər görülür, ölkəmizin mədəniyyət mərkəzi Qarabağda, o cümlədən Qarabağın göz bəbəyi olan Şuşada sürətli şəkildə quruculuq işləri həyata keçirilir. Hətta Ali Baş Komandanın dəstəyi və birbaşa iştirakı ilə Şuşada Cıdır düzündə ədəbi-mədəni tədbirlərin təşkilinə də başlanılıb. Təbii ki, əsas Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu tarixi ənənələrin yenidən və müasir dövrün tələbləri səviyyəsində davam etdirilməsi dahi siyasətçinin irsinin uzaqgörənliyindən və müdriqliyindən xəbər verir. Vaxtilə Ümummilli liderimizin Qarabağın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına verdiyi misilsiz tarixi töhfələr, o cümlədən Qarabağın maddi-mədəni irsinin qorunmasına göstərdiyi xüsusi diqqət həm də Azərbaycan ədəbiyyatının, Qarabağ ədəbi mühitinin ətraflı tədqiqi və təbliğinə geniş imkanlar açmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində dəmir yolu xəttinin açılışı ilə əlaqədar Şuşaya gedən Heydər Əliyev burada Azərbaycanın tarixi abidələrinin qorunmasına xüsusi qayğı göstərilməsi barədə göstəriş vermiş, həmçinin Şuşada aparılan tikinti-quruculuq işləri ilə də yaxından maraqlanaraq, Azərbaycan poeziyasının klassikləri Molla Pənah Vaqifin və Xurşidbanu Natəvanın yaşayış-yaratdığı yerlərlə tanış olmuşdu. Şuşa rayonunun rəhbərliyi ilə görüşündə Heydər Əliyev bir daha bu ərazilərin qədimliyinə diqqət çəkərək bildirmişdi ki, “Şuşa abidələr şəhəridir. Diyarın zəngin tarixi ilə bağlı olan hər şeyi qorumaq, qədim tikintiləri bərpa etmək lazımdır” [7].

Həmin illərdə Ümummilli liderin göstərişi ilə görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin məzarı üstündə məqbərə tikilmiş və qarlı-şaxtalı bir gündə - 1982-ci il yanvarın 14-də Şuşada şairin məqbərəsinin təntənəli açılışı keçirilmişdi. Hətta səfər zamanı Heydər Əliyev Şuşada “Poeziya evi”nin açılışını edərək, Vaqif poeziya günlərinə də qatılmışdı [7]. Onun Vaqif yaradıcılığına münasibəti, bir tərəfdən, milli ədəbiyyata sevgisindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən, diyarın tarixi, əhalisinin etnik mənsubiyyəti ilə bağlı idi: “Mən bir məqama toxunmaq istəyirəm. Böyük şairimiz Molla Pənah Vaqif XVIII əsrdə şeir dilini xalq dilinə daha da yaxınlaşdırdı. Onu yazdığı şeirləri xalqın bütün təbəqələri həm anlaya, həm qavraya bildi, həm də sevdi. Beləliklə o, Azərbaycan şeirində yeni bir yol açdı” [3, s. 59].

Abidənin tikintisini əlamətdar hadisə hesab edən Heydər Əliyev açılış mərasiminə gedərkən ailə üzvləri ilə birlikdə özü ilə elm, mədəniyyət və incəsənət adamlarının böyük bir qrupunu da aparmışdı. Bu davranışı ilə dahi lider ziyalıları Qarabağa xüsusi diqqət yetirməyə istiqamətləndirir, onların bu regiona tez-tez baş çəkmələrini, buranın problemlərini daim nəzarətdə saxlamağı tövsiyə edirdi.

2021-ci il yanvarın 5-də Prezident İlham Əliyev Anar Kərimovu mədəniyyət naziri təyin olunması ilə əlaqədar qəbul edərkən, Qarabağın incisi Şuşa ilə bağlı proqram xarakterli çıxışında həmin tarixi faktlara diqqət çəkərək bu qədim Azərbaycan torpağına xüsusi önəm verdiyini növbəti dəfə nümayiş etdirmişdi: “Mən Şuşa şəhərini Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edirəm. Şuşa şəhəri buna layiqdir. Hesab edirəm ki, nəinki Azərbaycanın, bölgənin mədəni paytaxtı sayıla bilər. Şuşanın mədəni həyatı zəngin olmalıdır” [6]. Və Prezidentin “Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında” 07 may 2021-ci il tarixli Sərəncamında da bütün bu tarixi faktlar öz əksini tapmış və həmin ənənələrin davam etdirilməsi qarşıya mühüm vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Bu gün böyük fəxr və qürur hissi ilə demək olar ki, Heydər Əliyevin ölkəmizin ədəbi-mədəni tərəqqisinə verdiyi misilsiz tarixi töhfələr müasir ədəbi-mədəni quruculuğun təməlini təşkil edir. Akademik İ.Həbibbəylinin sözləri ilə ifadə etsək, “əslində, Azərbaycanın son qırx ildəki ədəbiyyatı Heydər Əliyev epoxasının ədəbiyyatıdır. Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının bir məsul vəzifəsi də yeni tarixi epoxanın

fonunda görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin mükəmməl, hərtərəfli şəkildə işlənmiş, ciddi ədəbi-tarixi meyarlara cavab verən bədii obrazını yaratmaqdan ibarətdir”.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova Z. Azərbaycan kinematografiyasında Heydər Əliyev fenomeni / http://www.anl.az/down/medeniyyet2008/dekabr/medeniyyet2008_dekabr_136.htm
2. Əhmədova S. Heydər Əliyev və ədəbi-tarixi proses. Bakı: Elm, 2013 / <http://anl.az/el/Kitab/2015/Azf-276226.pdf>
3. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Redaktor: akad. B.Nəbiyev. Bakı: Elm, 1998
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012
5. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimində ədəbiyyat siyasəti və müasir dövr / <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/aprel/116655.htm>
6. Prezident İlham Əliyev: “Şuşa şəhərini Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edirəm” / <https://apa.az/az/xeber/medeniyyet-siyaseti/Prezident-Ilham-lyev-Susa-shrini-Azrbaycan-mdniyyetinin-paytaxti-elan-edirm-623001>
7. Ulu öndər Heydər Əliyev: Şuşa əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir / https://azertag.az/xeber/Ulu_ondər_Heydər_Aliyev_Susa_əziz_bir_seherdir_əziz_bir_torpaqdır_əziz_bir_qaladır_əziz_bir_abidedir-1689597
8. Ümummilli lider Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. Prezident Kitabxanası / https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f1_2.pdf

Elçin Hüseyn oğlu Məmmədov

Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı misilsiz tarixi xidmətlərindən bəhs olunur. Burada Heydər Əliyev şəxsiyyətinin formalaşmasında ədəbiyyatın rolundan, Ulu öndərin Azərbaycan ədəbiyyatına, ədəbiyyat xadimlərinə göstərdiyi xüsusi diqqət və qayğıdan danışılır. Həmçinin araşdırmada H.Əliyevin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin yubileylərinin qeyd olunması, Qarabağın maddi-mədəni irsinin qorunması ilə bağlı həyata keçirdiyi işlərdən, habelə bu ənənələrin müasir mərhələdə uğurla davam etdirilməsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rolundan geniş söz açılır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbiyyat siyasəti, ədəbi-mədəni quruculuq

Эльчин Гусейн оглы Мамедов

Гейдар Алиев и азербайджанская литература

Резюме

В статье говорится об уникальных исторических заслугах общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева в развитии азербайджанской литературы. Здесь говорится о роли литературы в формировании личности Гейдара Алиева, об особом внимании и заботе великого лидера к азербайджанской литературе, деятелям литературы. В исследовании также подробно рассказывается о работе, проводимой под руководством и по инициативе Гейдара Алиева по празднованию юбилеев выдающихся литературных личностей, охране материально-культурного наследия Карабаха, а также о роли Президента Азербайджанской Республики господина Ильхама Алиева в успешном продолжении этих традиций на современном этапе.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанская литература, литературная политика, литературно-культурное строительство

Elchin Huseyn oglu Mammadov

Heydar Aliyev and Azerbaijani literature

Summary

The article describes the unique historical achievements of the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, in the development of Azerbaijani literature. It talks about the role of literature in the formation of the personality of Heydar Aliyev, about the special attention and care of the great leader to

Azerbaijani literature, literary figures. The study also describes in detail the work carried out under the leadership and initiative of Heydar Aliyev to celebrate the anniversaries of outstanding literary figures, to protect the material and cultural heritage of Karabakh, as well as the role of the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, in the successful continuation of these traditions at the present stage.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijani literature, literary policy, literary and cultural construction

SƏHƏR HİDAYƏT qızı ORUCOVA

Filologiya elmləri doktoru, professor

BDU-nun Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının müdiri

HEYDƏR ƏLİYEVİN ÇIXIŞLARINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ BAĞLILIQ

Tarixləri şəxsiyyətlər yazır, şəxsiyyətləri isə dövr yetişdirir. Hər dövr isə öz şəxsiyyətləri ilə yadda qalır. XX əsrin sonları Azərbaycan tarixini qızıl hərflərlə yazan dahi şəxsiyyət, Ulu öndər Heydər Əliyev həm yürütdüyü siyasət, həm etdiyi çıxışlar ilə tarixdə qalmışdır. Onun həm siyasi, həm ictimai görüşlərinin əsasında milli-mənəvi dəyərlərimizə bağlılığı duymaq olar. Ulu öndərin rəhbər vəzifəyə gəldiyi gündən diqqət mərkəzində saxladığı və eləcə də, qiymətləndirdiyi milli-mənəvi dəyərlərin özü də çoxstukturludur. Belə ki, uzaqgörən Liderin çıxışlarında bu dəyərlərin sütunu üç yerə bölünür: dil, adət-ənənə və din. Hər çıxışında da bu üç məsələnin vəhdəti özünü göstərir, sözügedən dəyərlər bir-biri ilə sıx bağlanır.

Elə bu bağlılığa görə hər nitqində folklor nümunələrindən istifadə edər, öz sözləri də aforizmə çevrilərdi. Heç şübhəsiz ki, onun müdriklik fəlsəfəsinin əsasında da məhz milli-mənəvi dəyərlərimiz, xalq yaradıcılığımız dayanır.

Ümummillə lider Heydər Əliyev nəinki yaşamında adət-ənənələrimizə sadıq qalırdı, eyni zamanda dəyərlər üçün yaşadığını vurğulayırdı: “Yaşayırıq ona görə ki, torpağımıza, dinimizə, milli ənənələrimizə sadıq olaq. Bu yolda hamımız bir olmalıyıq” (1, s. 156).

Ulu öndər bir toplunu xalq edən, onu yaşadan, fəlakətlərdən xilas edən özəlliyi məhz milli-mənəvi dəyərlərlə bağlayırdı: “Azərbaycan xalqını əsrlər boyu yaşadan, onu böyük bəlalardan, fəlakətlərdən qurtaran Azərbaycanın əsrlər boyu yaratdığı mənəvi dəyərlər olmuşdur”(1, s. 159). Ona görə də uşaqların, gənclərin tərbiyəsində də bu dəyərlərin önəmini vurğulayır və vacib amil kimi göstərirdi: "Biz çalışmalıyıq ki, gənclərimiz Azərbaycan xalqına xas olan mənəvi, milli ənənələr əsasında tərbiyə edilsinlər".

Ulu öndər işə, əməyə bağlı insan idi. O, “İş insanın cövhəridir”, “İşləməyən dişləməz” prinsiplərini əsas götürərək “İnsan qurmalıdır, yaratmalıdır” (1, s. 160) – deyirdi. Onun hakimiyyəti dövründəki quruculuq işləri, müxtəlif sahələrdə köklü dəyişikliklər, mədəniyyət, təhsil, neft sektoru və başqa sahələrdə gedən inkişaf, iş yerlərinin gündən-günə artması bu cümlənin bariz nümunəsidir.

Sözün bədii gücü ilə yanaşı, onun təsir qüvvəsini də əsas götürən Ulu öndər işdə həm də dürüstlüyü, sözü bütövlüklüyü əsas amil hesab edir, bu xüsusiyyəti Azərbaycan xalqının yüksək dəyəri kimi qəbul edir, "Kişinin sözü bir olar" atalar sözlərinə uyğun olaraq deyirdi: "Bizim Azərbaycanda kişi sözü çox tutumlu sözdür... Sözün əsl mənasında “kişi” o deməkdir ki, bu adam sözü bütöv adamdır, sözünün sahibidir, kişilərə xas hər cür ləyaqətə, keyfiyyətlərə malikdir, sözü ilə əməli birdir" (7, s. 42).

Xalqımız hər zaman qadına böyük ehtiramla yanaşmış, “Ana haqqı - Tanrı haqqı” deyərək qadınlığı, analığı Tanrı mərtəbəsinə yüksəltmişdir. Bu dəyəərə böyük sevgi ilə yanaşan böyük Lider deyirdi: “Qadına hörmət hər bir millətin başucalıdır. Bizim millətimizin tarixi ənənələri həmişə qadınlara hörmət etməyi tövsiyə etmişdir. Biz bu gün də, gələcəkdə də ölkəmizdə, cəmiyyətdə qadını uca tutmalıyıq, qadına hörmət etməliyik. Ana, qadın hər bir Azərbaycan oğlu üçün müqəddəs bir məfhum olmalıdır” (1, s. 235).

Ümummillə lider Heydər Əliyev öz xalqına, kökünə bağlı bir şəxsiyyət idi. O, “Alma öz ağacından uzaq düşməz”, “Südlə gələn sümüklə çıxar”, “Əslin itirən haramzadadır” atalar sözləri ilə ideyaca səsləşən müxtəlif fikirlər səsləndirmişdir. Ulu öndər ailənin, nəslin-kökün önəmini vurğulayaraq demişdir:

“Hər bir insanın daxilində, vücudunda cəmlənən, həm də ailədə aldığı tərbiyə nəticəsində cəmlənən mənəvi dəyərlər, potensial var ki, onu heç vaxt öldürmək mümkün deyildir. O yaşayır, bütün çətinliklərdə də yaşayır. Bəlkə də insanları o çətinliklərə dözməyə, onların üstündən məharətlə keçməyə kömək edən amillərdən biri odur ki, insanlar milli dəyərlərdən ayrılırlar” (1, s. 158). Ulu öndər milli dəyərləri yaşatmağı, nəsildən-nəslə ötürməyi vacib amil hesab etmişdir. “Xalq gərək daim öz kökünü xatırlasın” (4) – deyərək həm tarixi, başımıza gətirilən bəlaları, həm də soy-kökümüzü, dəyərlərimizi nəzərdə tutmuşdur. O, eyni zamanda böyüklərə hörmətin, kiçiklərə qayğının önəmini vurğulamışdır: "Bizim xalqımızda əsrlərdən

bəri formalaşmış, gəlmiş adətlər vardır: kiçiyin böyüyə hörməti, böyüyün də kiçiyə qayğısı, övladın valideynlərinə hədsiz hörməti, valideynlərin də öz övladlarına olan qayğısı və məhəbbəti. Bu, bizim xalqımızın mentalitetidir və biz bununla fəxr etməliyik" (7, s. 37). Ulu öndərin həmin dəyərlərlə yetişdirdiyi övladları da məhz bu yol ilə getmiş, öz köklərinə bağlı olmuşlar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev atasının yürütdüyü siyasəti uğurla davam etdirir. Cənab Prezident BDU-nun 100 illiyində bu məsələlərə toxunaraq deyirdi: "Biz ənənəvi dəyərlər üzərində dövlət qururuq, böyük-kiçik var. Bunu biz qorumalıyıq, gənclər də məni eşitsinlər, daim böyük-kiçik məsələsinə fikir versinlər".

Xalqımızın ən böyük dəyərlərindən olan multikulturalizm hadisəsini də yürütdüyü siyasətdə tətbiq edən Ulu öndər çoxmillətliyi üstünlük kimi dəyərləndirərək qeyd edirdi: "Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq" (7, s. 42). Bu ənənələrin yaşadılması, Azərbaycanda yaşayan xalqlar arasındakı əmin-amanlığın qorunması naminə məsələnin hüquqi sənədlərdə, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks etdirilməsi məhz Ümumilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü sayəsində olmuşdur.

Multikulturalizm siyasətinin əsasında dayanan tolerantlıq prinsipi də Ulu öndərin həm siyasətində, həm də çıxışlarında əks olunmuşdur. "Beş barmağın beşi də bir deyil" deyən Ümumilli lider - "Hamı bir boyda ola bilməz, hamının eyni fikri ola bilməz" deyib tolerantlığını vurğulayan Ulu öndər söyləyirdi ki, fikir müxtəlifliyi təbii hadisədir: "Tolerantlıq geniş anlayışdır. O, təkə dinlərin bir-birinə dözümlülüyü deyil, həm də bir-birinin adətlərinə, mənəviyyatına dözümlülük, mədəniyyətlərə dözümlülük deməkdir" (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ölkəmizdəki dini konfessiyaların başçılarına qəbul edərək söhbətindən - Prezident sarayı, 16 noyabr 1999-cu il). Bu prinsiplər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının bir çox maddələrində, məsələn, "Milli mənsubiyyət hüququ", "Bərabərlik hüququ" və s.də özünü göstərir.

Heydər Əliyev mili-mənəvi dəyərlərimizi özündə cəmləyən bayramlarımıza da xüsusi diqqət ilə yanaşmışdır. Təkə Novruz bayramına olan münasibəti bunu deməyə əsas verir. Novruz bayramına və onun adət-ənənələrinə olan diqqəti, hər bayramı xalqla birgə keçirməyi onun böyüklüyündən irəli gəlirdi: "Novruz bayramı hər bir azərbaycanlı üçün əziz bir bayramdır. Bu, hər bir insanın, hər bir vətəndaşın bayramıdır, ulu babalarımızdan əsrlərdən-əslərə keçib gəlmiş əziz bayramdır. Bu bayram həm adi insan bayramıdır, həm millət, həm xalq, həm dövlət bayramıdır. Bu bayramı başqa bayramlardan fərqləndirən cəhət bundan ibarətdir" (1, s. 170).

Heydər Əliyevin ilk hakimiyyət illərində - Sovet vaxtı da Novruz bayramına xüsusi diqqət yetirmişdir. Müstəqillik dövründə "Novruz bahar bayramı olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanın müstəqillik və dövlətçilik rəmzidir" (1, s. 170) fikrini səsləndirən Ulu öndər bu bayramın siyasi mahiyyətini də açıqlamışdır. Bu dəyər onun istər rəhbərlik etdiyi dövrdə, istərsə də sonrakı illərdə özünü qoruyub saxlamışdır. Bu sahədə Heydər Əliyev Fondunun da böyük əməyi vardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun və Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun Prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2009-cu ilin sentyabrında Novruz bayramı YUNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir. Bununla yanaşı, YUNESKO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısında bir çox dəyərlərimiz yer almışdır. Bu, həm Ümumilli lider Heydər Əliyevin, həm də bu dəyərləri qoruyub-saxlayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin, eləcə də Azərbaycan Respublikasının vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın yorulmaz əməyinin nəticəsidir.

Ulu öndərin bütün çıxışları XX əsr Azərbaycan natiqlik sənətini onun adı ilə bağlamağımıza əsas verir. O, Azərbaycanda siyasi natiqliyin əsasının qoyulmasında, eləcə də formalaşib inkişaf etməsində böyük rol oynamışdır. Doğma dilimizi xalqımızı milli sərvəti adlandıran dahi lider ana dilimizə daim qayğı ilə yanaşmış, eyni zamanda bu dilin normalarına əməl etmiş, natiqə məxsus bütün keyfiyyətləri özündə ehtiva etmişdir. Bir çox dil bilikləri olsa da, önəmli dövlət çıxışlarında da, xadimlərlə görüşlərdə də, xalq içində olanda da Azərbaycan dilində danışmağa üstünlük verən Ulu öndər çıxışlarında qeyd edirdi ki, xalqın ədəbiyyatı, tarixi onun milli mənsubiyyətini göstərir, lakin bunların ən başlıcası dildir. Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində şeir, mahnı olmaz.

Ulu öndərin analitik bilikləri, dərin düşüncəsi, möhkəm hafizəsi, təfəkkürü natiqlik bacarıqları ilə birləşərək səlis, axıcı, eyni zamanda valehedici nitqə sahib etmişdir. Bütün çıxışlarında sözləri zərgər dəqiqliyi ilə seçərək istifadə etmiş, təsiredici ifadələrlə həmsöhbətlərini, eləcə də bütün dinləyənləri valeh etmişdir.

Ulu öndərin xalq deyimləri ilə səsləşən fikirləri bütün siyasi və ictimai fəaliyyətində özünü göstərmiş, dövləti milli-mənəvi dəyərlərlə idarə etmişdir. Hazırda həmin siyasi kurs Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Müdrik fikirlər. I kitab: Dövlətçilik, müstəqillik və demokratiya haqqında: iyun, 1993 - oktyabr, 1998. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 399 s.
2. Əliyev H. Müdrik fikirlər. II kitab: Dövlətçilik, müstəqillik və demokratiya haqqında: oktyabr, 1998 - oktyabr, 2003. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 415 s.
3. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemləri. Bakı, Nurlan, 2013, 192 s.
4. H.Əliyev. Müdrik fikirlər - <http://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/index/85/>
5. Qasımlı Məhərrəm. Heydər Əliyev və Azərbaycan folkloru. // “Ozan dünyası” jurnalı. Bakı, 2010, № 2, 3-19
6. Xəlil A. Heydər Əliyev və mərasim mədəniyyətimiz // Heydər Əliyev və folklor. Bakı: 2008, s. 45-49
7. Milli mənəvi dəyərlərin təbliğində kitabxanaların rolu / tərt. ed. N.Alışova; ixtisas red. və bur. məs. K.Tahirov; red. A.Abdullayeva; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2011. - 85 s.

Səhər Hidayət qızı Orucova

Heydər Əliyevin çıxışlarında milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq

Xülasə

Ümummillə lider Heydər Əliyev rəhbərlik etdiyi dövrlərdə milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması üçün bir çox işlər görmüşdür. Ulu öndər milli-mənəvi dəyərləri siyasətinin özəyinə çevirmişdir. Ümummillə liderin nitqində milli-mənəvi dəyərlər xalq hikmətləri ilə təcəssüm olunmuşdur. Məqalədə Ulu öndərin siyasi və ictimai görüşlərində milli-mənəvi dəyərlərin təbliğinə həsr olunan nitqləri yer almışdır. Bu çıxışlar folklor nümunələrimiz ilə qarşılaşdırılaraq təhlil edilir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Ulu öndər, xalq, milli-mənəvi dəyər, folklor, folklorşünaslıq

Sahar Hidayat gizi Orujova

Commitment to national and moral values in speeches of Heydar Aliyev

Summary

The national leader Heydar Aliyev did a lot to protect our national and moral values, during his presidency. The Great Leader made national and moral values the core of his policy. The national and moral values in the speech of the national leader are embodied with folk wisdom. The article includes the speeches of Great Leader on the promotion of national and moral values in his political and public meetings. These speeches are analyzed on comparing with our folklore samples.

Key words: Heydar Aliyev, The Great Leader, folk, national and moral value, folklore, folklore studies

Сахар Хидаят кызы Оруджова

Приверженность национально-нравственным ценностям в выступлениях Гейдара

Алиева

Резюме

Национальный лидер Гейдар Алиев во время своего президентства много сделал для защиты наших национальных и нравственных ценностей. Великий лидер сделал национальные и моральные ценности основой своей политики. Национальные и нравственные ценности в речи национального лидера воплощены народной мудростью. В статье представлены выступления Великого лидера по пропаганде национальных и нравственных ценностей на его политических и общественных собраниях. Эти выступления анализируются на основе сравнения с нашими фольклорными примерами.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Великий лидер, народ, национально - нравственная ценность, фольклор, фольклористика

ЛЕЙЛА ЗЕЙНАЛ кызы ГЕРАЙЗАДЕ
доктор филологических наук, профессор
 Бакинский государственный университет

СИМВОЛ ВЫСОКОЙ ДУХОВНОСТИ И ВНУТРЕННЕГО БОГАТСТВА

Человечество помнит и хранит в своей памяти немало имен замечательных людей, которые оставили неизгладимый след в истории и внесли весомый вклад в культуру, политику, литературу, здравоохранение, военное или изобразительное искусство, а также в развитие своей страны в целом. Обычно такие люди становятся участниками важных событий, проявляют особенные качества своего ума и характера, необычные организаторские способности. Настроенные на созидание и изначально стремящиеся к тому, чтобы принести пользу обществу результатами своего труда и бескорыстной помощью такие люди навсегда остаются в благодарной памяти множества людей.

Именно такой личностью является академик Зарифа ханум Алиева, рожденная под счастливой звездой, пришедшая в этот мир для того, чтобы нести свет людям. Эта удивительная женщина обладала добрым и чутким сердцем, символом высокой духовности и внутреннего богатства. Ее душа излучала столько света и тепла, что их хватало на всех, кто в этом нуждался.

Зарифа ханум прожила недолгую, но яркую жизнь, богатую яркими событиями.

Она внесла огромный вклад в развитие офтальмологической науки. Выдающийся ученый провела целый ряд масштабных исследований по изучению, профилактике и лечению распространенного в то время такого заболевания, как трахома. И именно благодаря методу лечения Зарифы ханум в скором времени в Азербайджане стали успешно бороться с отмеченным специфическим заболеванием.

Как известно, научная деятельность Зарифы ханум посвящена трахоме, возрастным изменениям глаза и зрительно-нервного пути, профессиональной патологии органа зрения [2]. Она уделяла внимание проблеме заболеваний глаз, связанных с профессиональной деятельностью в химической и электронной промышленности, и была первым исследователем в этой области. Впервые в мире под ее руководством была создана научно-исследовательская лаборатория, организованная на Бакинском заводе бытовых кондиционеров, где она изучала патологию зрительного органа и тем самым заложила основу нового направления в медицинской науке – профессиональной офтальмологии. Вместе с тем Зарифа ханум занималась проблемами современной офтальмологии.

Следует отметить, что Зарифа ханум считала очень важным подготовку высококвалифицированных кадров и считала необходимым совершенствовать профессионализм молодого поколения азербайджанских медиков. Она вырастила целое поколение молодых специалистов и врачей-офтальмологов. Выдающийся ученый делилась со своими студентами богатым жизненным опытом, относилась к ним с большой чуткостью и заботой. Зарифа ханум Алиева является автором более 150 научных работ, ряда учебных пособий, монографий и рационализаторских предложений. Научные достижения Зарифы ханум прославили азербайджанскую офтальмологию в мире.

Зарифа ханум Алиева была членом Президиума Всесоюзного общества офтальмологов, Советского Комитета защиты мира, Правления Азербайджанского офтальмологического общества, редакционной коллегии журнала «Вестник офтальмологии» (Москва). В 1981 году за успешные результаты научно-исследовательских работ, проведенных в области профессиональной патологии органа зрения, и вклад в развитие офтальмологии академик Зарифа Алиева была удостоена самой престижной награды в области офтальмологии бывшего СССР – премии Академии медицинских наук СССР имени М. И. Авербаха. Она была первая женщина-ученый, получившая эту награду [2].

Высокий уровень научных исследований и их социальная значимость, общественная активность, педагогический талант, многолетняя научно-исследовательская работа Зарифы ханум были оценены по достоинству: в 1983 году она была избрана академиком Академии наук Азербайджанской ССР. Выдающийся ученый, яркий общественный деятель Зарифа Алиева была награждена орденами и медалями, а также удостоена высокого почетного звания «Заслуженный деятель науки» [2].

Зарифа Алиева родилась в семье видного государственного деятеля и ученого Азиза Алиева, посвятившего свои знания и способности служению народу. Она была достойной дочерью своих родителей, известным врачом, знаменитым ученым, талантливым человеком, преданной женой и

заботливой матерью [2]. В то же время Зарифа ханум была верным другом и надежным соратником архитектора и основателя независимого азербайджанского государства, общенационального лидера Гейдара Алиева, гения, посвятившего всю свою жизнь и деятельность развитию Родины, прогрессу государства и народа.

Зарифа ханум Алиева имеет множество почетных званий, научных титулов и наград. Каждое из них является предметом гордости. Однако самое почетное из этих имен – это звание матери. Зарифа ханум была необыкновенной матерью и по-особенному относилась к своим детям. Все, что она делала, она делала с большой любовью. И эта сила ее любви больше всего ощущалась в своей семье, среди близких и родных.

Я считаю своим долгом поведать о роли этой замечательной женщины в судьбе нашей семьи. Так, мои родители, в числе многих других, в 1937 году были депортированы из Зангезура в Нахичевань, а затем были репрессированы и сосланы на необжитые безводные степи Казахстана. В 1947 году там я и родилась. У меня был брат старший брат и младшая сестра. Суровые условия - жаркое лето бескрайней казахской степи, кишевшей змеями и различными ядовитыми насекомыми и 50-ти градусные зимние морозы, недоедание привели к преждевременной массовой гибели людей, непривыкших к такому климату и образу жизни. Многие ушли в иной мир молодыми, в их числе и моя мама. Люди трудились в сложных условиях с семи часов утра до десяти часов вечера. Но эта трудная жизнь не сломала дух азербайджанцев, мечтавших о возвращении на Родину.

В 1956 году была объявлена реабилитация жертв репрессий и в 1959 году мы переехали в Азербайджан. Естественно, многолетняя разлука сыграла свою роль: в нашем сердце уживалось два противоположных чувства. С одной стороны, мы были очень рады, что едем на родину, в тоже время было тревожно оттого, что не знали, как будем приняты и что ожидает нас, как «врагов народа». Однако, судьба была благосклонна к нам и подарила счастливую возможность познакомиться и пообщаться с великими людьми - Гейдаром Алиевым и его супругой Зарифой ханум.

Мне давно хотелось написать об этой замечательной женщине с прекрасным характером и чуткой душой, написать в знак своей безмерной благодарности к человеку, сыгравшему большую роль в нашей жизни, и к которой я еще с молодости испытываю любовь и восхищение, храня их глубоко в сердце. И сегодня считаю своим моральным долгом поделиться с уважаемыми читателями искренними воспоминаниями о Зарифе ханум.

Шел 1959 год. Нас сначала привезли в поселок Пиршаги. Вокруг можно было наблюдать грустную картину: по одну сторону колючей проволоки заключенные строили дома, а по другую - местные жители собирали с поля урожай.

По приезде мой отец пошел в Комитет госбезопасности на регистрацию, где он встретился с молодым офицером Гейдаром Алиевым, отвечающим за размещение репрессированных из Казахстана.

Наш переезд состоялся в летнее время, и мы должны были готовиться к школе. У отца опять возникло множество вопросов: как быть с детьми, где они будут учиться, ведь в Пиршагах в школе не было русского сектора. Поэтому отец снова обратился к Гейдару Алиеву с просьбой помочь нам в выделении места для строительства дома рядом с соответствующей школой.

И вот однажды, когда мы еще жили в Пиршагах, у нас произошел самый настоящий праздник, потому что Гейдар Алиев приехал на встречу с нами вместе с Зарифой ханум. До сих пор помню, как Зарифа ханум вышла из машины в красивом цветастом платье. Медленно приблизившись к нам, с улыбкой глядя на встречающих, она по одному поздоровалась с каждым из нас. Ни для кого не секрет, что тогда все еще были те, кто смотрел на нас как на «предателей». Поэтому мы были очень рады приезду Гейдара Алиева и Зарифы ханум, их визит зажег в наших сердцах луч надежды. Поздоровавшись со всеми, Зарифа ханум подошла к моему отцу. Тепло поприветствовав его, она поинтересовалась нашим житьем, а затем вошла в дом. С разрешения отца мы тоже поприветствовали их. Зарифа ханум протянула нам руку. Мы пожали и поцеловали ее руку. Она засмеялась, не скрывая своего удивления: «Они приветствуют по традиции...» Потом, увидев, что мы говорим по-русски, произнесла: «Как они хорошо говорят по-русски», а я ответила по-азербайджански: «Мы ведь жили среди русских». Узнав, что мы говорим по-азербайджански тоже, она не могла скрыть своего удивления. Погладив нас по голове, Зарифа ханум произнесла: «Какие вы хорошие дети! Я помогу вам, вы будете учиться и станете образованными». Она обещала свою поддержку, которую мы ощущали на протяжении всей жизни. Этот день стал началом нашей новой жизни.

Нашей радости не было границ. Взрослые беседовали в комнате. Мы не слышали их

разговоров, но знали, о чем шла речь. На этой встрече гости интересовались, какой профессии мы хотим себя посвятить. Мой брат мечтал стать летчиком, а я хотела быть учителем.

Гейдар Алиев представил моего отца своему брату, академику Гасану Алиеву и попросил его помочь вернувшимся реабилитированным азербайджанцам в выборе места на территории Баку для строительства домов. В результате выбор пал на поселок Разина (ныне Бакиханов). Как раз наша семья снимала квартиру в центре этого поселка рядом с 72-й школой, где мы начали учиться с осени. Родители, пока строили дом, проживали в Пиршаги. Однажды, вместе с родителями приехала навестить нас и Зарифа ханум. За чайным столом мы слушали интересные беседы и мудрые советы... Я запоминала каждое ее слово и каждое движение. Она расспрашивала нас о жизни в Казахстане, о том, как мы отмечаем национальные праздники, что нас сближало с другими народами, как мы учились, что читали и как тяжело нам было в трудные годы без матери, самого главного человека в нашей жизни. Слушая наши откровения, я видела, что порой на ее глаза наворачивались слезы, так как она всем сердцем сопереживала своим соотечественникам. Мы хорошо понимали и чувствовали это. Невозможно забыть ее участие и внимание к нам, детям, на долю которых выпали тяжелые страдания.

Эта удивительная женщина всегда думала о том, как помочь нам и сделать нашу жизнь более достойной. Именно она предложила молодым мужчинам пойти работать на машиностроительные и шинный заводы, а женщинам на трикотажную фабрику и хлебозавод, чтобы люди начали зарабатывать какие-то деньги и могли решать определенные проблемы. В то тяжелое время она сыграла большую роль в трудоустройстве людей. Благодаря помощи этого доброжелательного человека перед лицами репрессированных открылись двери заводов и фабрик, молодежь поступила на вечерние отделения различных вузов. Зарифа ханум подарила радость множеству семей!

Мы постоянно ощущали ее искреннюю заботу и внимание. Время от времени она ездила на фабрики и заводы, чтобы проверить, не влияют ли химические вещества на зрение рабочих. Хочу обратить внимание на то, что не только мы, но и все, кто переехал в Азербайджан из Казахстана и обустроились здесь, чувствовали заботу Зарифы ханум.

С ее помощью брата направили учиться в Саратовское высшее авиационное училище, а я по совету Зарифы ханум поступила на филологический факультет Азербайджанского Государственного университета.

В тот день, когда стало известно, что меня приняли в университет, отец сказал: «Пойдите и поблагодарите Зарифу ханум». Мы знали, что можем пойти к Зарифе ханум в любой день, когда захотим. Собрав большой букет из роз, выращенных нами во дворе, мы с братом сели на электричку и поехали в город.

Представить невозможно, как ласково нас встретила Зарифа ханум, когда мы вошли в квартиру! Она обняла и поцеловала нас, усадила за накрытый стол с различными сладостями. Она позвала и своих детей и стала беседовать с нами. В это время приехал Гейдар Алиев. Увидев нас, он произнес: «Наша Лейла поступила в университет, вы поздравили ее?» Зарифа ханум показала букет: «Посмотри, какие красивые цветы они принесли». Когда я вспоминаю этот разговор, всегда думаю о том, насколько культурным, интеллигентным и великодушным должен быть человек, каким особым умением он должен обладать, чтобы положительно реагировать на малейшие события, уметь ценить того, кто стоит перед ним. Вот в этом заключалась гениальность Зарифы ханум Алиевой!

Мудрая, интеллигентная, трудолюбивая она была заботливой, любящей матерью и относилась к другим детям так же, как к своим собственным. Я до сих пор помню, как ласково Зарифа ханум разговаривала и со своими детьми, и с нами, и как в тоже время она хотела знать мельчайшие подробности нашего быта и жизни, о том, как мы учимся, все ли нам удастся, есть ли у нас какие-либо трудности.

Уже во время учебы, когда я проходила практику в городской школе №6, мы встретились с Зарифой ханум во дворе школы. Зарифа ханум приехала за своими детьми. Она сердечно обняла меня. «Вы знаете, Лейла замечательная девушка! Их семья сильно пострадала, им многое пришлось пережить...», – сказала она, поведав учителям о нашей судьбе.

Зарифа ханум всегда говорила обо мне такие добрые и трогательные слова, что я старалась оправдать ее надежды. Не могу не вспомнить о том, что Зарифа ханум вместе со своей сестрой, известным деятелем культуры Гюлярой ханум участвовали в моем свадебном торжестве, с удовольствием приняв приглашение моего отца.

Сегодня я профессор кафедры истории русской литературы Бакинского государственного

университета, доктор филологических наук. В аудиториях я читаю студентам лекции по русской литературе, о жизни и творчестве великих русских поэтов и писателей А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Л.Н.Толстого, Ф.М.Достоевского и других. Часто участвую и выступаю на международных конференциях и симпозиумах, активно занимаюсь общественной работой. У меня большая семья, есть дети, внуки и правнук. Но я не забываю о том, что своим успехам в жизни я обязана семье Гейдара Алиева, которая, в тяжелые дни поддержала нашу семью. Я безмерно благодарна замечательной и достойной всех почестей незабвенной Зарифе ханум Алиевой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Академическая Зарифа ханум Алиева и современная офтальмология // <https://qadinlar.club/ru/akademik-zerife-aliyeva>. 04.05.2021
2. Салаев Г. Великие азербайджанские женщины – ученые и академики // <https://azerhistory.com/?p=9082>. 04.05.2021
3. Qəmbərova L. Ağrıyan gözlərə şəfadır əlin: Akademik Zərifə xanım Əliyeva. Bakı: RUK, 2018, 29 s.
4. Quliyeva S. Nurlu ömrün salnaməsi - Zərifə Əliyeva 95. Bakı: AMK, 2018, 33 s.
5. Vəliyeva M. Zərifə Əliyeva: Bibliografiya. Bakı: AMK, 2018, 256 s.

Leyla Zeynal qızı Gərayzadə

Yüksək mənəviyyət və daxili zənginlik simvolu

Xülasə

Bəşəriyyət tarixdə silinməz iz qoymuş və mədəniyyətə, siyasətə, ədəbiyyata, səhiyyəyə, hərbi xidmətə və bu kimi sahələrə böyük töhfə verən ecazkar insanların adlarını xatırladığımız yaddaşında qoruyub saxlayır.

Məqalə, məhz, belə insanlardan biri, dünya oftalmologiyasına öz töhfələrini vermiş, tibb elmi sahəsində xüsusi iz buraxmış akademik Zərifə Əliyevanın keçdiyi mükəmməl həyat yoluna, Azərbaycan Respublikasında səhiyyə üzrə yüksək səviyyəli kadrların yetişdirilməsinə, yetişən gənc nəslin təkmilləşdirilməsi və Azərbaycanın elm tarixində yeni elmi nailiyyətlərin əldə edilməsinə həsr edilmişdir.

Məqalədə müəllifin, Zərifə Əliyeva haqqında öz şəxsi həyatı ilə bağlı xatirələri də xüsusi sevgi və dərin hörmətlə qeyd edilmişdir. Müəllif ağır sürgün həyatından dönən ailəsinə Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin və Zərifə xanımın əvəzsiz qayğı və dəstəyini, onun və bacı-qardaşlarının həyata vəsiqəsində böyük şəxsiyyətin rolunu kövrək hisslərlə vurğulamışdır.

Açar sözlər: Zərifə xanım, xatirə, oftalmoloq, Heydər Əliyev, xalqın yaddaşı

Leyla Zeynal gizi Garayzade

A symbol of high spirituality and inner wealth

Summary

Mankind remembers the names of wonderful people who left an indelible mark on history and made great contributions to culture, politics, literature, health, military service, and the like.

The article is dedicated to the perfect life of academician Zarifa Aliyeva, one of such people who contributed to world ophthalmology and left a special mark in the field of medical science is dedicated to.

The author's memories of his personal life about Zarifa Aliyeva were also noted with special love and deep respect in the article. The author fragiley emphasized the invaluable care and support of our great leader Heydar Aliyev and Zarifa Aliyeva to his family, who returned from a life of hard exile, and the role of a great person in the life of him and his brothers and sisters.

Keywords: Zarifa khanum, memory, ophthalmologist, Heydar Aliyev, national memory

RƏHİLƏ İLDIRIM qızı QULİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

DƏRİN ZƏKA SAHİBİ, MİLLİ LİDER, XARİZMATİK İNSAN

Tarix boyu hər bir xalq dahi şəxsiyyətlər yetirmiş və belə şəxsiyyətlərin ən müqəddəs missiyaları daim millətini, vətəni ucaltmaq olmuşdur. Belə müdrik simalar böyük amallar, yüksək ideyalar sahibi kimi tarixə düşərək əsrlərin və nəsillərin yaddaşında əbədi yaşayırlar. Zaman ötdükcə onların xalqı və vətəni üçün etdiklərinin, ölkəsinin inkişafındakı xidmətlərinin əhəmiyyəti daha çox nəzərə çarpır. Xalq şairimiz Xəlil

Rza Ulutürkün təbirincə desək, böyük qüdrətə malik dahilər “dünyaya işıq saçır”. Belə tarixi şəxsiyyətlər içərisində Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri səviyyəsinə yüksələn, Türk dünyasının böyük oğlu, uzaqgörən siyasətçi, beynəlxalq aləmdə yüksək imicə malik fitri istedad sahibi, fenomenal şəxsiyyət **Heydər Əlirza oğlu Əliyevin** xüsusi yeri vardır.

Heydər Əliyevin müdrik siyasi fəaliyyəti, bütün nəsillərə örnək ola biləcək həyatı o qədər zəngin və genişdir ki, belə bənzərsiz ömrün hekayəsini cild-cild kitablara sığışdırmaq, çoxşaxəli fəaliyyətini bütün əzəməti ilə əks etdirmək asan iş deyil. Bu şərəfli işin arxasında həm də olduqca böyük məsuliyyət dayanır.

Çağdaş dünyanın siyasi tarixinə bənzərsiz bir dövlət xadimi, müasir Azərbaycanın qurucusu və dövlətimizin memarı, xalqımızın xilaskarı və millət atası kimi daxil olan Heydər Əliyev 1923-cü il may ayının 10-da Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Onun ailəsi əslən Zəngəzur qəzasının – Qərbi Azərbaycanın Sisyan rayonunun Comərdli kəndindəndir. Comərdli kəndinin bünövrə daşını qoymuş Comərd kişi Heydər Əliyevin ulu babası, onun nəslindən olan Kərbəlayi Cəfər Əli oğlu isə ata babası olmuşdur. Azərbaycanlıların qanına susamış erməni daşnaklarına qarşı mərdliklə mübarizə aparan Cəfər kişi 1917-ci ildə erməni quldur dəstələri tərəfindən faciəli şəkildə qətlə yetirilmişdir. Qərbi Azərbaycanın hər yerində - Zəngəzur mahalında təpədən dırnağa qədər silahlanmış erməni quldurları qocalara, qadınlara, uşaqlara rəhm etmədən dinc azərbaycanlıları kütləvi surətdə qılıncdan keçirir, evlərini yandırır, əmlaklarını talayırdılar. Erməni vandalları əsrlərin yadigarı olan maddi mədəniyyət abidələrimizi, əcdadlarımızın qəbirlərini yerlə-yeksan edir, qədim və zəngin keçmişə malik olan torpaqlarımızda, xüsusilə qədim İrəvanda (indiki Yerevanda) tarixi izlərimizi silməyə çalışırdılar.

Həmin illərin Zəngəzur faciəsində Comərdli kəndi olmazın müsibətlərini yaşamışdı. Əliyevlər ailəsi də erməni – daşnak vəhşiliyindən qurtulmaq üçün Naxçıvana pənah gətirmişdir. Heydər Əliyevin anası İzzət xanımın 23 yaşlı qardaşı Heydər qırğınlar zamanı erməni terrorçuları tərəfindən amansızcasına qətlə yetirilmiş və yaşanan bu faciənin ağrı-acısı İzzət xanımın qəlbini daim incitmişdir. O, qəm-kədərini həmişə uşaqlarından gizlətməyə çalışsa da, böyük övladları onun gizləncə ağladığının dəfələrlə şahidi olmuşlar. Görünür, abır-ismət mücəssəməsi olan İzzət xanım oğluna qardaşının adını verməklə öz qardaş dərdini ovundurmağa çalışmışdır.

Əliyevlər ailəsində dünyaya göz açmış, sonradan bu ailənin və bütün Azərbaycanın fəxrinə çevrilmiş Heydər Əliyev öz xoşbəxtliyini xalqının azadlığı, vətəninə müstəqilliyi uğrunda mübarizədə axtardı, bu yolda bütün çətinliklərdən alınacaq çıxaraq mətinləşdi, iti düşüncəsi, əqidə və məsləki ilə demokratiya yolunda atdığı uğurlu addımlarla məşhurlaşdı və xalqımızın qəlbində əbədi abidə kimi ucaldı.

Ümummilli liderimiz Azərbaycan xalqının, Türk coğrafiyasının, ümumən, dünya ictimaiyyətinin yaddaşında necə, hansı fəaliyyətləri və uğurları ilə əbədiləşdi?!

İlk növbədə, bu nadir şəxsiyyətin iti ağı, dərin zəkası, tükənməz enerjisi və genişmiqyaslı təhlil və araşdırma qabiliyyəti görkəmli dövlət xadimi kimi ona imkan verirdi ki, ən mürəkkəb, ən ağır, hətta ən çıxılmaz vəziyyətlərdə belə öz xalqı, vətəni üçün mümkün variantlardan ən düzgününü və yaxşısını seçib, mövcud kritik və gərgin durumun lazımi istiqamətdə cərəyan etməsini təmin etsin. Bu, ulu Tanrının ona bəxş etdiyi misilsiz bir vergi idi. Heydər Əliyev sözün əsl mənasında böyük azərbaycanlı idi. O, canından çox sevdiyi millətinin və torpağının əvəzolunmaz təəssübkeşi və dövlətçiliyimizin xilaskarı idi.

Heydər Əliyevin qarşısında duran vəzifələr miqyasca böyük idi. Xalqın milli kimliyindən uzaqlaşdırılması prosesinin qarşısı alınmalı, cəmiyyətin mənəvi bütövlüyünə nail olunmalı, vətəndaşlarda xalqımızın tarixi keçmişi, dini, dili, mədəniyyəti ilə bağlı düzgün fikir formalaşdırılmalı, intellektual yüksəlişə xidmət edən islahatlar həyata keçirilməli idi. Dərin zəka sahibi bütün bu problemlərin öhdəsindən uğurla gəldi, xalqın maddi və mənəvi dəyərlərini qorudu.

H.Əliyev “Türk birliyi” ideyasının başarı ilə gerçəkləşəcəyinə, bundan sonra da ortaq abidələrimizin yaranacağına, dəyərli əsərlər yazılacağına, bu sahədə mühüm nailiyyətlər qazanılacağına böyük inamla baxırdı. Bu baxımdan, dahi lider türkdilli xalqların zirvə toplantılarının keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verir və bunları zaman-zaman özü həyata keçirirdi. Tarixi-siyasi, milli-mənəvi köklərə bağlı olan Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin bütün sahələrdə inkişafı Mustafa Kamal Atatürkün “*Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir*”, Heydər Əliyevin isə “*Biz bir millət, iki dövlət*” tezislərinə əsaslanırdı.

Ümummilli liderin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə zəngin mədəniyyəti və böyük tarixi keçmişi olan, həmişə qürur duyduğu, daim gələcək taleyini düşündüyü doğma Azərbaycanın inkişafı, çiçəklənməsi üçün əzmlə çalışmış, ömrünü bu məsuliyyətli işə həsr etmişdir. Hələ sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmiş Heydər Əliyevi xarizmatik lider, fenomenal şəxsiyyət adlandırırdılar. Müasir siyasi

texnologiyalarda lider üçün xarizma məsələsi çox vacib şərt hesab olunur. O, məhz güclü xarizmatik şəxsiyyət, fenomenal siyasətçi və dövlət xadimi kimi insanların qəlbini fəth edirdi.

Heydər Əliyev unikal siyasi məktəbin, mükəmməl dövlətçilik və idarəçilik sisteminin banisi, milli inkişafı şərtləndirən ideoloji-siyasi irsin müəllifi kimi əbədiyaşarlıq qazanıb. Ona görə də bu gün dünya xalqları və onların rəhbərləri Azərbaycanı, onun liderini tanıyır, ünvanına gözəl fikirlər söyləyirlər. Bu, xalqımız üçün böyük fəxrdir. Heydər Əliyevin gözəl idarəçilik qabiliyyətinə, yüksək intellektə, qeyri-adi nitq mədəniyyətinə, natiqlik bacarığına malik olması dünyanın məşhur siyasətçiləri, liderləri arasında onun adının həmişə birincilər sırasında çəkilməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, bir neçə il bundan əvvəl Braziliyanın “Planetin səsi” qəzetinin doqquz dövlətin jurnalistinə ünvanladığı “Dünyanın hansı üç super siyasətçisinin adını çəkə bilərsiniz?” sualına cavab kimi altı dövlətin jurnalisti birinci olaraq Heydər Əliyevin adını çəkmişdir.

Dünyanın ən görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimləri, ümumən beynəlxalq ictimaiyyət Heydər Əliyevin vətəni – dövləti qarşısındakı xidmətlərinə, dünyada təhlükəsizliyin qorunmasına, iqtisadi-mədəni sahələrdəki məzmunlu fəaliyyətinə görə onu yüksək qiymətləndirmiş, adını həmişə uca tutmuşlar.

Bu dahi şəxsiyyət haqqında söylənilən dəyərli, sanballı fikirlərin hamısını sadalamaq imkan xaricində olsa da, bəzilərini diqqətə çatdırmaq yerinə düşər.

Bill Klinton: *“Prezident Heydər Əliyevin fəaliyyəti Azərbaycanın tərəqqisinə və inkişaf etmiş dövlətə çevrilməsinə xidmət etmişdir”.*

ABŞ-ın keçmiş Dövlət katibi Henri Kissincer: *“Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti ölkənin xalqını firavanlığa, intensiv inkişafa gətirib çıxaracaq”.*

Ukraynanın eks-prezidenti Leonid Kuçma: *“Yaroslavl Mudri ordeninin üzərində bir yazı var: “Müdrilik, şöhrət”. Bu sözləri tam mənada Heydər Əliyevə aid etmək olar”.*

2003-cü ilin dekabrın 12-də böyük ictimai xadim, Ümummilli lider Heydər Əliyev əbədiyyətə qovuşdu. Bu acı xəbər bütün dünyanı sarsıtdı. Görkəmli dövlət başçısı, dünya şöhrətli Heydər Əliyevin ölümü ümumxalq matəminə çevrildi. Ümumxalq matəmində iştirak edən dünyanın tanınmış liderləri bu müdrək insanın həyatdan əbədi köçməsindən böyük ürək ağrısı keçirdiklərini dilə gətirdilər, onun haqqında təsirli fikirlər, nitqlər söylədilər. Bunlardan birini – Amerika, ümumən dünya siyasətində xüsusi yeri və çəkisi olan ABŞ Dövlət katibinin o zamankı birinci müavini Riçard Armitacın fenomenal şəxsiyyət Heydər Əliyev haqqında söylədiyi fikirlərdən bir sitatı diqqətə çatdırmaq kifayətdir: *“Heydər Əliyevin ölümü ilə dünya bir qədər də kiçildi”.*

Heydər Əliyev uzaqgörən bir lider kimi bəşəriyyət üçün risk və təhlükə faktoruna çevrilmiş global problemlərin həllində yaxından iştirak etmiş, öz xalqının elmi potensialının artması və mədəni mühitinin çiçəklənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmiş, Azərbaycanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin dünya arenasına çıxmasına şərait yaratmışdır.

Ulu öndər ölkəmizin gələcək inkişaf kursunu böyük uzaqgörənliklə ifadə etmişdir: *“Bir Prezident kimi mən Azərbaycanın iqtisadiyyatında dövlət siyasətini artıq müəyyən etmişəm. Bu, islahatlar yoludur, islahatlar vasitəsilə istehsalın artırılması, inkişaf etdirilməsi, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, özəl bölmənin inkişafına geniş yer verilməsi, bazar iqtisadiyyatı, insanlara sərbəstlik verilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa şərait yaradılmasıdır. Bu, dövlət siyasətimizin əsas prinsipləridir”.*

Onun rəhbərliyi ilə təhsil sahəsində köklü şəkildə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində Azərbaycanın inkişaf etmiş dövlətlərin təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasına şərait yarandı. O, Azərbaycan dilinin qorunmasına, inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərmiş, dövlət dili haqqında bir-birinin ardınca mühüm tarixi sənədlərə imza atmışdır. Dahi rəhbərin bütün nitqlərindən, söhbətlərindən onun ana dilinin incəliklərinə, ən xırda detallarına bələd olduğu insanı heyran edirdi. Uzun illər Moskvada tutduğu yüksək vəzifədə çalışarkən daim rus dilində danışan bir şəxsin ana dilində sərbəst danışması hamının marağına səbəb oldu. Ümumən, hələ o dövrdə Ulu öndər ümumrespublika tədbirlərində azərbaycanca danışmaqdan çəkinmirdi, neçə illər ərzində küncə sıxışdırılan dilimizin sabahına işıq salır, cəsarəti, şəxsi nümunəsi ilə milyonlarla insanın ürəyindən keçənlərin ifadəçisinə çevrilir, haqq sözü deyir, dilimizin ən ali mərtəbəyə layiq olduğunu bəyan edirdi.

1969-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin (o dövrdə Azərbaycan Dövlət Universiteti adlanırdı – R.Q.) 50 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli tədbirdə Heydər Əliyevin Azərbaycan dilində çox mənalı, obrazlı nitqi tədbir iştirakçılarının böyük marağına səbəb olmuş və bu çıxışı o dövrdən etibarən rəsmi dairələrdə, müxtəlif yığıncaqlarda həmişə rus dilində çıxış etməyə üstünlük verən idarə rəhbərlərini, vəzifəli şəxsləri, məmurları öz dilində danışmağa təhrik etmişdir.

Respublika sarayında Bakı Dövlət Universitetinin 75 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində H.Əliyev 25 il əvvəli belə xatırladı: “Xatirimdədir, universitetin 50 illik yubileyində çıxış edərkən, şübhəsiz ki, öz ana dilimdə, Azərbaycan dilində danışdım. Bu, böyük sensasiya kimi qəbul olundu – nə cür olur ki, respublikanın rəhbəri, Azərbaycan dilində çıxış edir və bu dildə heç də pis danışmır. Bəziləri mənə bu hadisə münasibəti ilə təbrik etdilər, minnətdarlıqlarını bildirdilər. Dilini sevən, milli ruhla yaşayan insanlar, doğrudan da, bunu böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər.”

Yeri gəlmişkən, haşiyə çıxaraq qeyd etmə istəyirəm ki, həmin tədbirdə biz də Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun müəllimi kimi bir neçə əlaçı tələbə ilə birlikdə iştirak edirdik. Birinci yubileyin iştirakçısı olarkən isə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin sonuncu kurs tələbəsi idim.

1974-cü ildə Heydər Əliyev tərəfindən universitet müəllimlərinin - “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi müəlliflərinin Azərbaycan SSR Dövlət mükafatına tədqim edilməsi də onun doğma ana dilinə qayğı və sevgisinin əyani təzahürü idi.

Çox maraqlı idi ki, H.Əliyev rus dilini də öz doğma dili səviyyəsində mükəmməl bilirdi. Mütəxəssislər onun rus dilində rusların özündən gözəl danışdığını, digər rəhbərlərdən, məsələn, E.Şvarnadze ilə müqayisədə çox səlis danışdığını qeyd edirdilər. Bu xüsusiyyət, şübhəsiz ki, görkəmli şəxsiyyətin gərgin əməyinin nəticəsi idi. Eyni zamanda, o, Azərbaycan dilini ürəkdən sevirdi, ən mürəkkəb fəlsəfi fikirləri belə rəvan şəkildə ifadə edirdi. Fikrimizcə, H.Əliyevin Azərbaycan ədəbi dilində yüksək səviyyədə danışmasının sirri, ilk növbədə (nəzərə alsaq ki, onun baza təhsili rus dilində idi), onun spesifik mütaliə qabiliyyətinə malik olması, özünütəlimi ilə bağlı idi. O, gənclərimizə dünyanı məhz ana dili əsasında dərk etməyi məsləhət görürdü. Eyni zamanda gənclərə xarici dilləri də öyrənməyi tövsiyə edir, bunu zamanın əsas tələbi hesab edirdi. O, gənclərlə görüşündə deyirdi: “... şəxsən arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin. Amma hər bir azərbaycanlı, Azərbaycan vətəndaşı Azərbaycan dilini – Dövlət dilini mükəmməl bilməlidir”. Onun tövsiyələrində milli məhdudiyət yoxdur. O deyirdi: “Mən istəyirəm ki, hər bir azərbaycanlı gənc Şekspiri ingilis dilində, Puşkini rus dilində, Füzulini Azərbaycan dilində oxusun”.

Heydər Əliyev 70-ci illərdən başlayaraq, daim cəmiyyətin tərəqqisi, elm, mədəniyyət və mənəviyyatın inkişafı üçün ümdə vasitə olan təhsilə qayğının artırılmasına, xalq maarifinin yüksəlməsinə dövlət siyasətinin vacib prinsipi kimi yanaşmışdır. O, respublikaya rəhbərlik etdiyi dövr ərzində hər il ali məktəblərə qəbul olunan gəncləri – I kurs tələbələrini Respublika sarayına yığır, onları təbrik edir, gələcəklərinə böyük ümidlər bağladığını söyləyir, onlara düzgün yol göstərir, elmin, təhsilin inkişafı üçün cəsarətlə addımlamağı tövsiyə edirdi. Həmin tədbirlərin iştirakçısı olan biz müəllimlər də dahi rəhbərin çıxışlarından ilhamlanır, ondan nəticələr çıxarmağa çalışırıq.

Heydər Əliyevin şəxsi və iş həyatındakı, təhsildəki uğurları elə gənclərimizə bir nümunədir. İlham Əliyev prezident seçildikdən sonra ilk olaraq təbrik üçün Rusiya Prezidenti Vladimir Putin Bakıya gəlmişdi. O, Bakı Slavyan Universitetində tələbələrlə görüşü zamanı Heydər Əliyevin Sankt-Peterburqda təhsil aldığı institutun arxivindən gətirdiyi Ulu öndərin “Qiyət cədvəli”ni tələbələr qarşısında nümayiş etdirdi. O cədvəldə qiymətlərin hamısı “5” idi. Elə bu jest tələbələrə çox şey deyirdi. Bu sənəd onlara, örnək nümunə sənəd idi.

Heydər Əliyevin gənclərə ünvanladığı ən gözəl kəlamı bu idi: “Mən həmişə yaradanıma, xalqıma, əməyimə arxalanmışam”. Bu kəlamdan nəticə çıxararaq gənclərimiz, tələbələrimiz də həmişə əməyə arxalanmalıdırlar.

Heydər Əliyev istər Sovetlər Birliyi dönəmində, istərsə də müstəqillik dövründə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi müddətdə elm və təhsil, incəsənət və ədəbiyyat xadimlərinə xüsusi qayğı ilə yanaşmış, onların fəaliyyətlərini yüksək qiymətləndirmiş, hətta adları xalqımızın tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuş klassiklərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. O, müasiri olan ictimai xadimlərin, sənətkarların qədir-qiymətini vaxtında vermiş, onları müxtəlif orden və medallarla, fəxri adlarla mükafatlandırmış, yaşayış şəraitlərini yaxşılaşdırmış, yubileylərində şəxsən iştirak edərək nitqlər söyləmiş, bununla da böyük xalq sevgisini qazanmışdır.

Heydər Əliyev ölkəmizin xarici və daxili siyasətini, iqtisadiyyatını, yüksək səviyyədə tənzimlədiyi kimi, ideoloji sahədə də mühüm işlər görmüşdür. Bir epizodu xatırlamaq yerinə düşər: Ulu öndər 1980-ci ilin qarlı-şaxtalı bir yanvar günündə böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin monumental mavzoleyinin açılışında iştirak etmək üçün Şuşaya gəlmişdi (1). Qışın çovğununda maşınların buz bağlamış dağ yollarında şütüyərək hərəkəti çox təhlükəli idi. O, xalqı üçün heç bir çətinlikdən qorxmurdu. Buz üzərində sürüşərək yoxuşa qalxa bilməyən maşınları şuşalırlar, sanki əlləri üzərində şəhərə qaldırdılar. Qəlbi daim xalqın ürəyi ilə bir döyünən rəhbər belə çətin şəraitdə Şuşada Cıdır düzünə qalxaraq, mavzoleyin qırmızı lentini kəsdi və ecəzkar nitqi ilə Şuşa camaatının, qonaqların könlünü riqqətə gətirdi. İki gündən bəri yağan qar o gün də

davam edirdi. Kəskin hava şəraitinə baxmayaraq, bu böyük insan xidməti işçilərinin onun başı üzərində çətir tutmasına belə icazə vermədi, qar yağa-yağa sonadək nitqinə davam etdi. Dahi rəhbər yüzlərlə belə abidələrin, müəssisə və məktəblərin açılışında, mötəbər tədbirlərdə alovlu çıxışları ilə xalqın qəlbində dərin iz buraxmışdı.

Dahi rəhbər elm, təhsil, mədəniyyət, milli ədəbiyyat təəssübkeşi, söz sərrafı idi. O, sənət və sənətkarı yüksək qiymətləndirirdi. Buna sübut kimi, Hüseyn Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən Azərbaycana gətirilməsi üçün ulu öndərin gərgin əmək sərf etməsi hər bir Azərbaycan vətəndaşının qəlbini rıqqətə gətirdi, ürəklərdə silinməz izlər buraxdı. Xalqının layiqli oğullarını dərin məhəbbətlə sevən, onları tarixin yaddaşlarına həkk edən ulu öndər Hüseyn Cavidin öz vətəninə - Naxçıvanda dəfn mərasimində iştirak etdi, hətta ədibin cənazəsini qaldırdı. Belə bir davranış dahi rəhbəri xalqın gözündə göylərə ucaldı.

Heydər Əliyev müdrikliyi, cəsarəti, ciddiyəti ilə yanaşı, həm də incə yumor hissənə, musiqi duyumuna malik, həmçinin çox kövrək və sadə bir insan idi. Kütləvi tədbirlərdə yerli əhali ilə söhbətlərində, tanınmış xadimlərlə və jurnalistlərlə görüşlərində onun incə yumor hissini duyuruq. Diz çökərək bayrağı öpəndə, S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirini deyəndə necə kövrəldiyinin şahidi oluruq.

Fenomenal yaddaş sahibi olan Heydər Əliyev yumoru çox sevir, həmişə xüsusi zarafatları ilə diqqət çəkirdi. “Planet Parni iz Baku” şən və hazırcavablar klubunun keçmiş konsertlərinə baxanda ulu öndəri tamaşaçıların arasında tez-tez görmək olar. Sadə xalqla, uşaqlarla, qocalarla öz doğmaları kimi görüşəndə, kəndlərdəki toy məclislərində yaşlı nənələrlə qol qaldıraraq rəqs edəndə, “Şən və hazırcavablar” klubunun iştirakçıları “Bakılı oğlanlar”la görüşəndə onun səmimiyyətini hiss edirik.

Ömür-gün yoldaşı Zərifə xanımın məzarını ziyarət edəndə necə sarsıldığını ürək ağrısı ilə sezirik. Bütün bunlarla yanaşı, bu dahi insanın əsgərlərimizlə, qəhrəman vətən oğullarımızla görüşündə necə vüqarla, cəsarətlə, məğrur, mətin, şux qamətlə dayanıb nitq söylədiyini görəndə ürəyimiz fəxrlə döyünür, böyük qürur hissi keçiririk.

Belə bir aksiom var: İdeal insan yoxdur. Bu aksiom Heydər Əliyevin timsalında öz əhəmiyyətini itirir. Belə ki, Heydər Əliyev sözün əsl mənasında ideal bir şəxsiyyət idi: vətənpərvər insan, sadıq dost, məsuliyyətli valideyn, sədaqətli həyat yoldaşı, böyük diplomat, tarixçi, hüquqşünas, dünya şöhrətli siyasətçi, xalqın dahi rəhbəri idi.

Bu xarizmatik insan, müsbət aurası, yaraşığıl qaməti, dəniz mavisini gözlərindəki cəsarəti, qətiyyətliliyi, zəkası, intellekti, aliliyi ilə ülviyyət, alicənablıq, xeyirxahlıq mücəssiməsi kimi xatirələrdə yaşayır və bundan sonra da daim yaşayacaqdır.

Xəlil Rza Ulutürkün şeirində deyildiyi kimi:

*Dahilər şəxsində elə bil vətən,
Sübuta yetirir ölməzliyini.*

Dahi rəhbərin xalqı və vətəni üçün gördüyü işləri, yerinə yetirdiyi şərəfli vəzifələri onun layiqli davamçıları: möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva ləyaqətlə davam etdirirlər. Həmişə xalqın rifahının qayğısına qalan möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev demişdir: *“Mən Heydər Əliyevdən öyrənmişəm və bundan sonra da öyrənəcəyəm. Bütün qərarları qəbul etməzdən əvvəl fikirləşirəm ki, Heydər Əliyev bu vəziyyətdə hansı addımı atardı...”*

Böyük sürətlə gözəlləşən paytaxtımız və yeniləşən regionlarımız, xüsusi tempdə dəyişən və inkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatı, həyata keçirilən layihələr, sosial sahədə sıçrayış və digər uğurlar məhz Heydər Əliyev siyasi kursunun davam etdirilməsinin real bəhrələri, sanballı töhfələridir. Bu gün Azərbaycan iqtisadi artım tempinə görə dünyada analoqu olmayan özünəməxsus inkişaf modeli ortaya qoymuşdur. Hətta son bir neçə ayda dünyanı ağışuna almış COVID - 19 pandemiyası ilə mübarizə sahəsində cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlər artıq dünya dövlətləri üçün bir nümunəyə çevrilmişdir. Bakı Dövlət Universitetinin rektoru cənab Elçin Babayevin universitet kollektivi adından dövlət başçısına ünvanladığı məktubda bu faktlar geniş və aydın şəkildə əks olunmuşdur: *“Pandemiya ilə mübarizə sahəsində ölkə Prezidentinin hadisələrin axarını uzaqgörənliklə, dəqiq və düzgün təhlil edərək vaxtında verdiyi qərarlar, onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə operativ olaraq həyata keçirilən qabaqlayıcı və effektiv tədbirlər koronavirus infeksiyasının geniş yayılmasının qarşısının alınması və vətəndaşlarımızın sağlamlığının qorunub saxlanması üçün mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur... Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı COVID-19-la mübarizədə Azərbaycan dövlətinin siyasətini yüksək dəyərləndirmiş, görülən tədbirləri ən effektiv mübarizələrdən biri kimi qiymətləndirmişdir. Bugün dünya ölkələri üçün Azərbaycan nümunəsi bir örnəyə çevrilmişdir”* (3).

Ölkəmizin yüksək diplomatik nüfuzu, ordu quruculuğu sahəsindəki yüksək uğurlar, xüsusilə hərbi meydanında əldə etdiyimiz tarixi Zəfər müasir Azərbaycanın memarı Ulu öndər Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı kimi İlham Əliyevin uzun illər yürütdüyü müdrik siyasətin nəticəsidir. “Cənab Prezident ölkəmizin daxili və xarici düşmənlərinə qarşı gərgin mübarizə aparmaqla Vətənimizin parlaq gələcəyi naminə bütün gücünü səfərbər etmiş və ailə üzvləri ilə bərabər bu mübarizənin başında dayanmışdır. O, son bir əsrdə itirdiyimiz torpaqların öz hərbi qüdrətimizlə azad olunmasının altına imza atamış ilk lider kimi xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini yazmışdır” (4).

Bütün bunlar onu göstərir ki, Ulu öndərin ideyaları layiqincə yaşadılır, onun qoyduğu şərəfli yol ləyaqətlə davam etdirilir, zəngin irsi gənc nəsələrdən aşılır. Fikirlərimizi dahi öndərin ürək yangısı ilə söylədiyi qiymətli sözlərlə yekunlaşdırmaq istərdik: *“Doğma, canım - varlığım qədər sevdiyim Azərbaycanım mənim qibləğahumdur. Bütün şüurlu ömrümü onun inkişafına, tərəqqisinə həsr etmişəm. Bundan sonrakı ömrümü də onun işıqlı səhərləri uğrunda qurban verməyə hazırım”*.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ulu öndər Heydər Əliyev: Şuşa əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir / https://azertag.az/xeber/Ulu_ondər_Heydər_Aliyev_Suşa_əziz_bir_sehərdir_əziz_bir_torpaqdır_əziz_bir_qaladır_əziz_bir_abidədir-1689597
2. <https://president.az/azerbajjan/leader>
3. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/may/707318.htm>
4. <https://president.az/articles/43615/print>

Rəhilə İldırım qızı Quliyeva

Dərin zəka sahibi, Milli Lider, xarizmatik insan

Xülasə

Məqalədə Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanın siyasi və ədəbi-mədəni tarixindəki xidmətlərindən, onun milli lider, xarizmatik insan kimi şəxsi keyfiyyətlərindən bəhs olunur. Heydər Əliyevin müdrik siyasi fəaliyyəti, bütün nəsillərə örnək ola biləcək həyatı o qədər zəngin və genişdir ki, belə bənzərsiz ömrün hekayəsini cild-cild kitablara sığışdırmaq, çoxşaxəli fəaliyyətini bütün əzəməti ilə əks etdirmək asan iş deyil. Bu şərəfli işin arxasında həm də olduqca böyük məsuliyyət dayanır. Böyük sürətlə gözlənilən paytaxtımız və yenilənən regionlarımız, xüsusi təplə dəyişən və inkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatı, həyata keçirilən layihələr, sosial sahədə sıçrayış və digər uğurlar məhz Heydər Əliyev siyasi kursunun davam etdirilməsinin real bəhrələri, sanballı töhfələridir. Bu gün Azərbaycan iqtisadi artım tempinə görə dünyada analoqu olmayan özünəməxsus inkişaf modeli ortaya qoymuşdur. Torpaqlarımızın işğaldan azad olunması – XXI əsrin müharibəsinin aparılma texnologiyası və dünyanı ağışuna almış COVID - 19 pandemiyası ilə mübarizə sahəsində cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlər artıq dünya dövlətləri üçün bir nümunəyə çevrilmişdir.

Açar sözlər: H.Əliyev, xarizmatik insan, milli lider, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti

Рахила Ильдырым кызы Гулиева

Человек глубочайшего ума, национальный лидер, харизматичная личность

Резюме

В статье повествуется о заслугах великого лидера Гейдара Алиева в политической и литературно-культурной истории Азербайджана, его личных качествах, как национального лидера и харизматичного человека. Мудрая политическая деятельность Гейдара Алиева, его жизнь, которая может служить примером для всех поколений, настолько богаты и широки, что уместить историю этой несравненной жизни в целые тома, отразить его многогранную деятельность во всем величии нелегко. За этим доблестным трудом стоит еще и чрезвычайно большая ответственность. Стремительно хорошеющая наша столица и обновляющиеся регионы, меняющаяся и развивающаяся особыми темпами экономика Азербайджана, реализуемые проекты, прогресс в социальной сфере и другие успехи являются реальными результатами именно продолжения политического курса Гейдара Алиева, его весомым вкладом. Сегодня Азербайджан представил особую модель развития, не имеющую аналога в мире по темпам экономического роста. Меры, принятые господином Ильхамом Алиевым в области освобождения наших земель от оккупации – технологии ведения войны XXI века и борьбы с охватившей мир пандемией COVID – 19, стали уже примером для государств мира.

Ключевые слова: Г.Алиев, харизматичный человек, национальный лидер, азербайджанская литература и культура

Rahila İldirim gizi Guliyeva

The wisest man, national leader, charismatic person

Summary

The article deals with the merits of the great leader Heydar Aliyev in political and literary-cultural history of Azerbaijan, his personal qualities as a national leader and charismatic person. The wise political activity of Heydar Aliyev, his life, which can serve as an example for all generations, are so rich and broad that it is not easy to put the history of this incomparable life into volumes, to reflect his multifaceted activities in all greatness. There is an extremely heavy responsibility behind this valiant work. Our fast-moving capital and renovated regions, the changing and developing economy of Azerbaijan at a special pace, the projects being implemented, progress in the social sphere and other successes are the real results precisely of the continuation of the political course of Heydar Aliyev, his significant contribution. Today, Azerbaijan has presented a special development model with no equivalent in the world in terms of economic growth. The measures taken by Mr. İlham Aliyev in the area of liberation of our lands from occupation - the technologies of waging war of the 21st century and the struggle against the world pandemic COVID-19 - are already an example for the states of the world.

Keywords: G.Aliyev, charismatic person, national leader, Azerbaijani literature and culture

RƏNA DURSUNƏLİ qızı MAHMUDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

HƏRBİ TƏHSİL SİSTEMİNİN YARANMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Ümummilli lider Heydər Əliyevin zəngin nəzəri irsində və zəngin fəaliyyətində təhsil məsələləri xüsusi yer tutur.

Heydər Əliyev Azərbaycanın bugünkü və gələcək tarixində özünə əbədilik qazandırmış və müstəqil Azərbaycanın simvollarından birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Ordusunun qurulması, inkişafı, möhkəmlənməsi məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır və onun siyasi uzaqgörənliyinin məntiqi nəticəsidir. Heydər Əliyev Azərbaycan ordusunun memarıdır. Güclü, qüdrətli ordusu olan hər bir dövlətin müstəqilliyi sarsılmaz və əbədidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra ölkəmizdə ordu quruculuğu prosesi, demək olar ki, dayanmışdı. Heydər Əliyev 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra bu sahədə əsaslı dönüş yaradılmış, ölkəmizdə milli kadrların hazırlanması prosesinə başlanmışdır.

Heydər Əliyev bildirirdi ki, hər il Azərbaycandan təxminən 60 min gənc hərbi xidmətə çağırılırdı. Lakin onların çox az hissəsi xüsusi ixtisaslar öyrədən hərbi hissələrə yola salınırdı, gənclərin böyük əksəriyyəti işə tikinti və xidmət hərbi hissələrinə göndərilirdi.

Ulu öndər etiraf edirdi ki, belə vəziyyət bizə toxunurdu. Azərbaycanlılar arasında hərbi işə olan marağın azalması təhlükəsi yarana bilərdi. Bunu aradan qaldırmaq üçün yeni islahatlar aparmaq və yeni tələblər irəli sürmək lazımdır.

İlk növbədə respublikada rus dilinin tədrisinə diqqət artırıldı, rus dili müəllimləri hazırlayan ayrıca bir institutu yaradıldı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun nəzdində ibtidai hərbi hazırlıq müəllimləri hazırlayan fakültə açıldı, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi gücləndirildi, respublikada hərbi komissarlıq orqanlarının fəaliyyətinə tələbkarlıq artırıldı.

XX əsrin 70-ci illərindən etibarən peşəkar hərbi kadrların hazırlanması məsələsi Azərbaycan xalqının əsas vəzifələrindən biri kimi ortaya qoyuldu. Bütün bunların nəticəsində həm gənclərin hərbi xidmətə çağırış işi təkmilləşdirildi, həm də azərbaycanlıların xüsusi ixtisas hazırlığı verən hərbi hissələrə göndərilməsi artdı.

1971-ci ildə Bakıda Cəmsid Naxçıvanski adına ilk hərbi lisey fəaliyyətə başladı. Heydər Əliyev deyirdi: «Biz Cəmsid Naxçıvanski adına hərbi liseyin ilk bünövrə daşlarını qoyanda o, bizim üçün nəzəriyyə deyildi, böyük gələcəyə, Azərbaycanın gələcəyinə baxış idi. Azərbaycanın milli zabit kadrlarının hazırlanması üçün ilk uğurlu addımlar idi. Biz bu addımları atarkən düşünürdük ki, zaman gələcək, Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına qovuşacaq, öz dövlət müstəqilliyini əldə edəcək, müstəqil Azərbaycan

dövləti yaranacaq. Yarandı da. Məhz bugünkü müstəqilliyimizə görə mən bu məktəbi yaratdım, yaşatdım, böyütdüm. Bilirsiniz, sizə səmimi deyirəm, C.Naxçıvanski adına lisey mənim üçün bir övladdır. Ona öz övladım kimi baxıram və nə qədər yaşayırsansa, ona bax, bu cür baxacağam».

Heydər Əliyevin dövlətçiliyimiz və onun müstəqilliyinin qorunması yolunda həyata keçirdiyi mühüm islahatların bünövrəsi məhz bu ibtidai hərbi məktəbin yaradılması ilə başlamışdı.

O dövrdə belə bir məktəbin yaradılması böyük cəsarət tələb edirdi. Suvorov adına, Naximov adına hərbi məktəblərin mövcud olduğu bir zamanda kiçik bir respublika olan Azərbaycanda hərbi məktəbin yaradılması çox çətin bir məsələ idi. Burada da Heydər Əliyevin dərin zəkası və siyasəti öz işini gördü. Heydər Əliyev azərbaycanlı tələbələrin rus dilini pis bildikləri üçün həmin məktəblərdə yaxşı təhsil ala bilmədiklərini bəhanə gətirir və bu tələbələrin öz dillərində təhsil almalarının vacibliyini qeyd edir və bunun üçün də Azərbaycanda hərbi məktəbin yaradılmasının zəruriliyini bildirir. Moskvadan Bakıya göndərilən komissiyalar Azərbaycanda belə bir məktəbə ehtiyac olmadığını desələr də, Heydər Əliyevin müasir diplomatiyası, qətiyyəti və uzaqgörən siyasəti bu cəhdlərin qarşısını ala bildi. Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbin fəaliyyətə başlaması Azərbaycanda hərbi sənətinə olan marağı daha da gücləndirdi və onun inkişafına təkan verdi. Müstəqillik illərində bu hərbi məktəb Azərbaycanın ordu quruculuğunda böyük və misilsiz rol oynadı.

Bu məktəbin açılması Heydər Əliyevin mübarizliyinin, fədakarlığının təntənəsi idi.

Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi lisey Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı ilə qısa vaxt ərzində ən müasir təhsil müəssisəsinə çevrildi. Bu təhsil müəssisəsini bitirən neçə-neçə gənc keçmiş SSRİ-nin ali hərbi məktəblərində hərbi peşəsinə yiyələndilər.

İstər C.Naxçıvanski adına hərbi liseyin təşkil edilməsi, istərsə də azərbaycanlı gənclərin hərbi işə cəlb edilməsinin tarixi əhəmiyyəti XX əsrin sonlarında özünü əyani şəkildə sübut etdi.

1997-ci ildə Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi yarandı. Hərbi Təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 1999-cı il yanvarın 20-də Hərbi Akademiyanın yaradılması haqqında fərman imzalandı.

Heydər Əliyev hərbi təhsil sistemini daha da inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra islahatlar apardı. 2001-ci ildə Silahlı Qüvvələr üçün kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Müdafiə Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən məktəblər – Azərbaycan Hərbi Dənizçilik Məktəbi və Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarçılıq Məktəbi adlandırıldı.

Bu gün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabidləri Türkiyənin, Ukraynanın, Pakistanın, Çinin, Almanyanın, Britaniyanın hərbi akademiyalarında və dinləmə kurslarında təhsil alırlar.

Bu gün Azərbaycan Ordusu dünyanın güclü orduları sırasındadır. Aprel qələbəsi bunu bir daha sübut etdi. Hərbi qüdrətini ardıcıl olaraq artıran Azərbaycan ordusu ən müasir silahlarla, hərbi texnika və digər müdafiə təyinatlı qurğularla tam təchiz edilib.

Bu gün Azərbaycan ən müasir silahları almaqla yanaşı, onların bir çoxunu özü istehsal etmək qabiliyyətindədir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin ordu quruculuğu ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər bu gün onun siyasi varisi Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir.

Ordu quruculuğunun əsas tərkib hissəsi olan hərbi təhsil Heydər Əliyevin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycanın qəhrəmanlıq ənənələrinin davam etdirilməsi, zəngin hərbi tarixinin canlandırılması, gənclərin bu ruhda tərbiyə edilməsi Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərindən biridir.

Ordu quruculuğu dövlət siyasətinin mühüm sahələrindən birinə çevrildi. Ordu quruculuğuna vəsait ayrıldı, maddi-texniki baza gücləndirildi, müasir tələblərə cavab verən çoxlu hərbi texnika alındı. İttifaq miqyasında olan ali hərbi məktəblərdə təhsil alan gənclərin sayı daha da artırıldı. Nəticədə İttifaqın 45-dən artıq ali hərbi məktəbinə ildə Azərbaycandan 800-900 nəfər gənc göndərildi.

Ulu öndər xatırlayırdı ki, bunların hamısını edərkən, biz öz xalqımız haqqında düşünürdük. Düşünürdük ki, xalqımızda hərbi peşə itməsin, xalqımız hərbi peşədən məhrum olmasın. Mən eyni zamanda o vaxt düşünürdüm ki, gələcəkdə bu, bizə lazım olacaqdır.

Ordu hər bir dövlətin daxili və xarici siyasətinin əsasını təşkil edir. Heydər Əliyevin bu sahədəki fəaliyyəti bir daha göstərdi ki, təşəbbüskarlıq, ardıcılıq, qətiyyət, yorulmazlıq, prinsiplilik ordu quruculuğuna rəhbərlik edən dövlət rəhbəri üçün ən vacib keyfiyyətlərdir.

Ordu quruculuğunun səmərəliliyinə nail olmağın başlıca şərtlərindən biri xalqın qüvvəsinə inanmaq və xalqı bu prosesə cəlb etməkdir. Ordu ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin, müstəqilliyimizin dayağıdır.

Ali Baş Komandan kimi Heydər Əliyev qısa müddət ərzində güclü və təşkilatlanmış bir ordu yaratdı.

Heydər Əliyev ordu quruculuğuna münasibətdə cəmiyyətdə yeni bir təfəkkür formalaşdırdı, insanlarda orduya yeni bir münasibət yaratdı. Xalqda orduya inam yarandı, xalq ordunu özünün bir parçası kimi qəbul etdi.

Hazırda Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri müasir hərbi texnika ilə təchiz edilmiş, möhkəm nizam-intizam, yüksək döyüş ruhu ilə seçilən, düşməne sarsıdıcı zərbə vurmağa qadir olan bir ordudur.

Milli Ordumuz müstəqil dövlətimizin ən böyük dayacağı, xalqımızın təhlükəsizliyinin və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təminatçısıdır.

2003-cü ildə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənab İlham Əliyevi özünün siyasi varisi hesab edərkən, xalqa müraciətində demişdir: “Üzümü Sizə – həmvətənlərimə tutaraq, qarşıdan gələn prezident seçkilərində prezidentliyə namizəd mənim siyasi varisim, Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin I müavini İlham Əliyevi dəstəkləməyə çağırıram.

O, yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlıq yolunda çox işlər görəcək. İnanıram ki, mənim axıra çatdırma bilmədiyim təyüklü məsələləri, planları, işləri Sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıracaq. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm!”.

44 günlük Qarabağ müharibəsi zamanı dünyanın 30-dan çox nüfuzlu media orqanına müsahibə verən İlham Əliyevin ifadə etdiyi fikirlər, çıxışlar bir daha göstərdi ki, bu müharibə ədalətli müharibədir. Azərbaycan xalqı İlham Əliyevin sərkərdəlik bacarığına, natiqlik məharətinə, onun qəhrəmanlıq gücünə heyran qaldı.

Doğrudan da, İlham Əliyev bir dövlət başçısı kimi böyük uğurlara imza atdı, özünü bacarıqlı bir siyasətçi kimi təsdiqlədi.

İlham Əliyev imzaladığı sərəncam və fərmanlarla, qəbul etdiyi qərarlarla ölkəmizin dinamik yüksəlişinə nail oldu.

Qarabağın tacı olan Şuşanın işğaldan azad olunduğu gün Ali Baş Komandan İlham Əliyev təntənəli surətdə bəyan etdi: «Mən xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik. Bu, böyük qələbədir. Şəhidlərimizin, Ulu öndərin ruhu şaddır bu gün! Gözün aydın olsun Azərbaycan!».

Biz bu Zəfərə görə həm də Ulu öndər Heydər Əliyevə borcluyuq, onun uzaqgörən siyasət kursuna borcluyuq!

Heydər Əliyev Azərbaycana qəlbən, ruhən bağlıdır, onun Azərbaycan xalqına sevgisi tükənməzdir!

Heydər Əliyevin ordu quruculuğu haqqında dediyi kəlamlar:

1. Orduya qayğı, hörmət, cəmiyyətin, xalqın şərəfli vəzifəsidir.

2. Zəngin hərbi tarixə malik olan Azərbaycan xalqı öz Silahlı Qüvvələrinin əzm və qüdrətinə arxalanaraq çətin və ağır dövlət quruculuğu yollarında daha inamla addımlayacaq və yeni zəfərlər qazanacaq.

3. Bu gün biz böyük iftixar hissi ilə deyirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Milli Ordusu var. Bu, Azərbaycan xalqının böyük milli nailiyyətidir.

4. Ordu daim dövlət qayğısı altında olmalıdır, xalqın qayğısı ilə əhatə edilməlidir!

5. Hərbi xidmət insanları daha da mətinləşdirir, daha cəsarətli, dözümlü edir, çətinlikləri aradan qaldırmaq keyfiyyəti aşılayır.

6. Sülh danışıqlarını cəsarətlə apara bilmək üçün güclü orduya malik olmaq lazımdır.

7. Ordu ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin müstəqilliyinin dayəğıdır!

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. II cild. Bakı: Azər nəşr, 2005
2. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997

Rəna Dursunəli qızı Mahmudova

Hərbi təhsil sisteminin yaranmasında Heydər Əliyevin rolu

Xülasə

Məqalədə Ulu öndər Heydər Əliyevin hərbi təhsil sisteminin yaradılmasındakı xidmətləri təhlil edilir. Onun bu sahədəki fəaliyyəti, xüsusilə ordu quruculuğunda peşəkar və milli kadrların yetişdirilməsindəki rolu diqqətə çatdırılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan xalqının xilaskarı olan Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndən sonra ölkəmizin mənfur bir düşmənlə üz-üzə olduğunu nəzərə alaraq, ordumuzun güclənməsinə daha çox diqqət yetirdi. Məhz həmin siyasətin nəticəsi idi ki, qırx dörd günlük müharibədə güclü orduya malik olan Azərbaycan düşməni üzərində qələbə çalaraq, otuz ilə yaxın işğal altında qalan torpaqlarını azad etdi.

Açar sözlər: hərbi lisey, ordu, zabit, müstəqillik, ordu quruculuğu

Рена Дурсунали кызы Махмудова

Роль Гейдара Алиева в становлении системы военного образования

Резюме

В статье анализируются заслуги великого лидера Гейдара Алиева в создании системы военного образования. Его деятельность в этой области, особенно его роль в подготовке профессиональных и национальных кадров в армейском строительстве, заслуживает внимания. Отмечается, что после прихода к власти Гейдара Алиева, Спасителя азербайджанского народа, учитывая, что наша страна столкнулась с ненавистным врагом, он уделил больше внимания усилению нашей армии. Результатом этой политики стало то, что Азербайджан, обладая мощной армией в сорокадневной войне, одержав победу над врагом, освободил свои земли, которые находились под оккупацией около тридцати лет.

Ключевые слова: военная школа, армия, офицер, независимость, армейское строительство

Rena Dursunali gizi Mahmudova

Heydar Aliyev's role in the establishment of the military education system

Summary

The article analyzes the merits of the great leader Heydar Aliyev in the creation of the military education system. Its activities in this field, especially its role in the training of professional and national personnel in army construction, deserve attention. It is noted that after the coming to power of Heydar Aliyev, the Savior of the Azerbaijani people, given that our country faced a hated enemy, he paid more attention to strengthening our army. The result of this policy was that Azerbaijan, having a powerful army in the forty-day war, having won a victory over the enemy, liberated its lands, which had been under occupation for about thirty years.

Keywords: military school, army, officer, independence, army building

ALMARA VƏZİR qızı NƏBİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

BDU-nun "Dədə Qorqud" elmi tədqiqat laboratoriyasının müdiri

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNA TARİXİ TÖHFƏ VERƏN ŞƏXSİYYƏT

Hər bir xalqın, millətin onu işıqlı sabaha aparan, milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan, gələcək nəslərə erməğan edən, dünyaya tanıtdıran müdrik liderə, fenomen şəxsiyyətə ehtiyacı vardır. Çox xoşbəxtik ki, Uca Rəbbimiz bizə məhz yuxarıda sadaladığımız meyarlara uyğun möhkəm iradəli, uzaqgörənliyi ilə dövlətçiliyimizi möhkəmləndirən dahi bir şəxsiyyəti – Ümummilli lider Heydər Əliyevi bəxş etmişdir. Ölkəmizi xaosdan, parçalanmaqdan, yer üzündən silinməkdən xilas edən yenilməz dövlət xadimi Heydər Əliyev istənilən sahəyə – mədəniyyətə, təhsilə, elmə, ədəbiyyata, incəsənətə, sənayeyə və s. öz böyük töhfəsini vermişdir. Ümumiyyətlə, elə bir sahə yoxdur ki, xalqımız onun diqqət və qayğısını hiss etməsin. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında deyilir: *"Azərbaycanda müasir demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü, milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış və elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafı əbədi surətdə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır"* [2, s. 5].

Heydər Əliyev hər şeydən öncə ölkədə siyasi sabitliyi bərqərar etdi və qorudu, eyni zamanda dövlət təhlükəsizliyini təmin etdi. O, fenomenal yaddaşa malik bir şəxsiyyət olmuşdur. İstənilən mövzuda bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirirdi. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və yaşadılması Ümummilli liderin fəaliyyəti boyu prioritet məsələ idi. Təbii ki, Ulu öndərin Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri misilsizdir. Onun folklorumuza önəm verməsi, daim diqqət və qayğı əhatəsində saxlanması bir vətəndaş olaraq hamımızda bu dahi rəhbərə rəğbət hissini birə-min artırdı. Dünyanın istənilən ölkəsində onun ürəyi məhz Azərbaycanla döyünürdü.

Azərbaycan folklorunun şaxələrindən olan aşıq sənəti, mərasimlər xalqımızın qədim ənənələrə malik olduğunun sübutudur. Ustad aşıqlarımızdan Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin yubileylərinin təşkili, nəhəng folklor abidəmiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinin böyük tənətinə ilə keçirilməsi

Heydər Əliyevin xalqımız qarşısında əvəzsiz xidmətləridir. Bu yubiley türkdilli ölkə başçılarından iştirakı ilə 9 aprel 2000-ci ildə Respublika sarayında (indiki Heydər Əliyev sarayı) keçirilmişdir. Xalq şairi Zəlimxan Yaqub Ulu öndərlə bağlı xatirələrində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinin keçirilməsi təşəbbüsünün tarixçəsi barədə demişdir: “...Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatında gördüyü işləri hələ heç kim etməyib. “Manas” dastanının keçirilməyini görüb söylədi ki, biz nə üçün “Dədə Qorqud”un yubileyini keçirməyək?! Dədə Qorqudla bağlı yubileyin keçirilməsi məsələsinin əsası Qırğızıstanda qoyuldu” [1, s. 3].

Heydər Əliyevi narahat edən məsələ Dədə Qorqudun məzarının harada olması idi. Bununla bağlı alimləri ciddi araşdırmalar aparmağa səsləyirdi. Hətta Dövlət Komissiyası da təşkil etmişdi ki, bu narahatlıq aradan qaldırılsın. Komissiyaya rəhbərliyi də öz üzərinə götürmüşdü. Dədə Qorqudun Dərbənddə məzarı olduğu və ora ziyarətə gedildiyi barədə eşitdiyini, lakin öz qənaətinə yenə də axtarışlar, araşdırmaların aparılmasının vacibliyini döənə-döənə vurğulayırdı. İradə Sarıyevanın “Alimləri heyrətə salan Heydər Əliyev” məqaləsində Heydər Əliyevin Dədə Qorqudla bağlı nitqindən bir nümunəni diqqətinizə çatdırmaq: “*Amma mən eşitmişəm ki, Dədə Qorqudun Dərbənddəki qəbri məlumdur və oraya ziyarətə də gedirlər. Biz etiraf etməliyik ki, Dədə Qorqudun Dərbənddə qəbri olduğunu son vaxtlara qədər bəlkə də az adam bilirdi. Məsələn, etiraf edirəm ki, mən bunu bilmirdim. Yaxşı, kim bilirsə əlini qaldırsın. Görürsünüz, çox az, üç-dörd adam əlini qaldırır. Gəlin belə danışaq. Bir halda ki, hamınız deyirsiniz Dədə Qorqudun çox yerlərdə qəbri var, gəlin Dədə Qorqudun harada qəbirləri varsa, onları tapaq. Bir halda ki, bu gün deyirik Dədə Qorqudun sahibiyik, həmin qəbirləri tapaq, araşdıraq, kitablarda yazılsın, bunların ünvanı bilinsin. Hesab edirəm ki, komissiya üzvləri Dədə Qorqudun qəbri barədə işlərlə məşğul olurlar. Mən komissiyanın sədriyəm...*” [3, s.10].

Bəli, Ulu öndərimizin Dədə Qorquda verdiyi önəm hər şeydən öncə, onun milli-mənəvi dəyərlərə böyük sevgisindən, rəğbətindən irəli gəlirdi. Yəni onun fikrincə, sistemli araşdırmalar aparılmasa, faktlar ortaya qoyulmasa təbii ki, bizdən öncə bu abidəyə sahiblənən çox olacaq. Ona görə də Ulu öndər alimləri hərəkətə keçməyi tələsdirirdi. Filologiya elmləri doktoru, professor Səhər Orucova Ümummillə liderin “Kitabi-Dədə Qorqud”a münasibəti haqqında fikirlərini belə bildirir: “*Heydər Əliyev öz nitq və çıxışlarında Azərbaycan xalqının dünyagörüşünün təşəkkül tapmasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un misilsiz rolunu xüsusi qeyd etmişdir. Ulu öndər rəhbər olduğu illərdə dastanın tədqiqatçıları olmuş Məmməd Arif Dadaşzadə, Həmid Araslı, Məmməd Hüseyin Təhmasib, Əbdülzəl Dəmirçizadə kimi fədakar alimlərin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir*” [4, 10].

Qədim və zəngin tariximiz, adət-ənənələrimiz, mental dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öz əksini tapmışdır. Dahi liderimiz hər bir azərbaycanlının bu dastanı oxumalı olduğunu tövsiyyə edirdi.

Sovetlər dönməsinin 40-50-ci illərində bəzi siyasi xadimlərin dastana münasibəti birmənalı deyildi. Obrazlı dillər desək, bu epos demək olar, repressiyaya məruz qalmışdır. Fikrimizin sübutu olaraq professor Cəlal Qasimov “Heydər Əliyev və “Kitabi-Dədə Qorqud” məqaləsində M.C.Bağirovun “Komunist” qəzetinin 26 may 1951-ci il sayında bu dastan haqqındakı mövqeyi barədə belə bir sitat vermişdir: “*“Kitabi-Dədə Qorqud” əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatıl və soyğunçu kimi gəlmiş köçəri oğuz tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub*” [2, 63]. Lakin Ümummillə lider Heydər Əliyev bizim bu ana kitabımızı – tamamilə başqa ideologiya ilə qələmə verilmiş bu folklor abidəmizi özümüzə qaytardı, onu repressiyadan xilas etdi. Bəli, dahi rəhbərin böyüklüyü bunda idi.

Heydər Əliyevin ana kitabımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı elm adamlarına çağırışından sonra qorqudşünaslıq üzrə yeni-yeni tədqiqatların aparılmasına başlandı. AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik Muxtar İmanov yazır: “*...AMEA “Folklor Sarayı” Elmi-Mədəni Mərkəzində (indiki Folklor İnstitutunda), Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində görkəmli alimlərin rəhbərlik etdiyi “Qorqudşünaslıq” şöbələri və ya elmi-tədqiqat laboratoriyaları fəaliyyətə başlamış, yubiley tədbirləri çərçivəsində “bütün türk xalqlarının tarixi və mədəniyyəti üçün mötəbər bir qaynaq rolunu oynayacaq” (H.Əliyev) iki cildlik möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası” çap olunmuş, eposla bağlı neçə-neçə monoqrafiya (T.Hacıyev. Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz, Ş.Cəmşidov. Kitabi-Dədə Qorqud; K.Abdulla. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud – 2; N.Cəfərov. “Kitabi-Dədə Qorqud”da İslama keçidin poetikası; N.Cəfərov. Eposdan kitaba; B.Abdullayev. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası; O.Əliyev. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Azərbaycan folkloru; R.Kamal. “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual se-mantikası və s.) işıq üzünə görmüşdür*” [2, s. 18].

Ulu öndər Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı sərəncamından sonra qorqudşünaslığın inkişafı naminə yaradılan laboratoriyalardan biri də Bakı Dövlət Universitetində fəaliyyətə başladı. “Dədə Qorqud” Elmi Tədqiqat Laboratoriyası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ümummillə lider H.Əliyevin 21 fevral 1999-cu il, 98 sayılı sərəncamına əsasən

Təhsil Nazirliyinin 04 may 1999-cu il 303 sayılı əmri ilə yaradılmışdır. Laboratoriyanın yarandığı ilk dövrlərdə akademik Tofiq Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əliyar Səfərli, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Azad Nəbiyev, professor Yusif Seyidov, professor Süleyman Əliyərli, professor Samət Əlizadə, professor Qara Namazov, professor Pənah Xəlilov kimi ziyalı şəxsiyyətlər burada fəaliyyət göstərmiş, laboratoriyanın sonrakı çoxsaxəli və geniş fəaliyyətinə öz töhfələrini vermişdir.

“Dədə Qorqud” laboratoriyası fəaliyyət göstərməyə başladığı zamandan bu laboratoriyanın elmi əməkdaşları tərəfindən 2010-cu ildə *“Dədə Qorqud dünyası” I cild, 2012-ci ildə “Dədə Qorqud dünyası” II cild* çapdan çıxmışdır. “Dədə Qorqud” ETL-nin əməkdaşları Türkiyə, İran, Rusiya və başqa ölkələrdə keçirilən beynəlxalq konfranslarda iştirak edirlər.

Dədə Qorqud şəxsiyyətini əbədiləşdirmək üçün Ulu öndər 2000-ci ilin aprelində Bakı şəhərinin möhtəşəm ərazilərinin birində “Dədə Qorqud heykəli və Dədə Qorqud dünyası” tarixi-etnoqrafik kompleksinin yaradılması haqqında” fərman imzalamışdı. Bir neçə il davam edən tikinti işlərindən sonra – 13 dekabr 2013-cü ildə Dədə Qorqud parkının prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən açılışı oldu [5].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının zəngin folklor nümunələrinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi sahəsində böyük təşəbbüsü bu gün onun siyasi kursunu davam etdirən, ölkə başçımız cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

2015-ci ildə alman şərqşünas alimi Fridrix fon Dits tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını üzrə çıxarılması, nəşr edilməsi və dünya elm aləminə tanıtılmasının 200 illiyi tamam oldu. Bu əlamətlər hadisə ilə bağlı cənab Prezident İ.Əliyev 20 fevral 2015-ci il tarixində *“Milli-mədəni irsin qorunub yaşadılması və yeni nəsillərin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə olunmasında “Dədə Qorqud” dastanlarının böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qorqudsünaslığın sistemli fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə”* Sərəncam imzaladı. Bu sərəncam dövlətimizin Azərbaycan folkloruna olan qayğısının təzahürüdür. Bundan sonra da bu qayğı və dəstək davam etdiriləcək və milli-mənəvi xəzinəmiz olan folklor irsimiz yüksək səviyyədə xalqımıza çatdırılacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Asim qızı A. Heydər Əliyev və Azərbaycan folkloru. “Üç nöqtə” qəzeti, 4 aprel 2013, s. 3
2. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemləri (Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunur). Bakı: Nurlan, 2013, 192 s.
3. Səriyeva İ. Alimləri heyratə salan Heydər Əliyev. Bakı xəbər, 16.12.2014, s. 10
4. Orucova S. Heydər Əliyev siyasətində milli-mənəvi dəyərlər. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası” adlı Respublika virtual elmi konfransının materialları (22 may 2020-ci il). Bakı: 2020, s. 9-11
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Dədə_Qorqud_parkı

Almara Vəzir qızı Nəbiyeva

Azərbaycan folkloruna tarixi töhfə verən şəxsiyyət

Xülasə

Məqalədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin folklorumuza, xüsusilə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına olan diqqət və qayğısından bəhs olunur. Eyni zamanda dahi rəhbərin Dədə Qorqudun məzarının tapılması barədə elm adamlarına tövsiyyə və tapşırıqları barədə də fikir vurğulanır. Ulu öndərin bu nəhəng folklor abidəmizi Sovet ideologiyasından, repressiyadan xilas edib xalqımıza qaytarması da məqalədə öz əksini tapır.

O da qeyd olunur ki, Heydər Əliyevin “Dədə Qorqud heykəli və Dədə Qorqud dünyası” tarixi-etnoqrafik kompleksinin yaradılması haqqında” fərmanı ilə Dədə Qorqud şəxsiyyəti əbədiləşdirilmişdir. Onun siyasi kursunu davam etdirən prezident İlham Əliyev də folklorumuzu diqqət və qayğı ilə əhatə etmişdir.

Açar sözlər: ümummilli lider, Heydər Əliyev, folklor, Dədə Qorqud, dastan, milli-mənəvi dəyər

Almara Vəzir gizi Nəbiyeva

Personality who give historically contribution to the azerbaijanian folklore

Summary

This article talks about national leader H.Aliyevs care and attention for our folklore, especially for Kitabi Dada Gorgud epos. At the same time it is emphasized idea about genius leader H.Aliyevs recommendations and instructions to scientists for finding the tomb of Dada Gorgud. The great leaders saving of this huge monument of our folclor from Soviet ideology and repression and giving back to our

nation also reflected on this article. It is also mentioned that the personality of Dada Gorgud was immortalized by the decree of Heydar Aliyev on the creation of the historical and ethnographic complex “statue of Dada Gorgud” and world of Dada Gorgud”. His political course successor president İ. Aliyev also covers our folklore with care and attention.

Keywords: national leader, Heydar Aliyev, folklore, Kitabi Dada Gorgud, epos, national moral value

Альмара Набиева

**Личность, внёсшая бесценный вклад в сохранение фольклорного наследия
азербайджанского народа**

Резюме

В данной статье исследуется особое внимание Национального лидера Гейдара Алиева нашему фольклору, в частности дастану «Деде-Горгуд». Одновременно говорится о распоряжениях касающихся местоположения гроба мудреца и старца тюркского мира, Деде-Горгуда. Неоспоримым фактом являются труды для сохранения и передачи будущим поколениям нашего литературного памятника. В этом плане им проделаны колоссальные труды по увековечиванию имени старца: возведении памятника Деде-Горгуду и строительство историко-этнографического комплекса, а также защита его от притеснений Советской идеологии.

Придерживаясь в точности политического курса Национального лидера Гейдара Алиева, Ильхам Алиев с честью и достоинством продолжает начатую миссию отца, о защите и сохранении культурного наследия азербайджанского народа.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Национальный лидер, фольклор, Деде Горгуд, дастан, национальные ценности

AGSHIN RAFIG oğlu ALIYEV

The philosophy doctor on philology

Baki State University, The chair of the world literature

THE STATE - LITERATURE RELATIONS IN THE MODERN AZERBAIJAN

Development of the state-literature relations has existed still the times that the primary states were founded in the universal history. The state guardianship of the literature was existed in the ancient Greece at the first time. There were minstrels called ieds in the palace of the bazilews - the military heads of the ancient Greek tribes when the primary state constructions were founded in the ancient Greece. They composed poems about the basilews' victories and praised their each valours and heroisms. Later on, in the time of Athens democracy, there were many poets, dramatists, scientists and philosophers in Pericle's palace, who was the ruler of the Athens. Moreover, the king Solon's poems and speeches are the most beautiful examples of the literature that encouraged Greeks to the victory on persians at the time of the Greece-Iran wars. The king of the Sparta and the poet of Athens, Tirtues had also inspired the spartans to fight with their enemies and had got victory in this fight by strength of the literature and his poems. There were many scientist and poets in Alecsandre Macedonian's palace too. Ancient Greeks used the strength of the art-psychological influence of the literature as an ideological means that guarded their authority.

And later on, the Imperor of the Ancient Rome Octavian August brought the clearness and concreteness to the literature - state relations and defined the concrete duties for both of the literature and the state. According to Octavian Augustos' decision, the government must patronized the literature and the literature must propagate and praise the government. For this purpose Octavian August patronized many poets and writers in his palace and ordered them to write the works that propagated the government. The writers as Tit Levy and Horatsy and the poets as Vergilius worked in his patronage. Vergilius's work named by “Eneida” had been written to August's honour. In this work it was shown that romans had been generated from troyans who had the same history of the ancient greeks. The writer connected Octavian August's origin with Eney who was the head of the troyans leaving Troy that had been destroyed by ancient greeks. It have been written the future fate of Eney's generation in his shield that The God of smithcraft Hefest made for him. In this writing it was described that the powerful king called Octavian August being Eney's future generation will be one of the most powerful kings in the world (2, p. 470). The literature of the Rome reached at the high point of its development in the result of Octavian August's patronizing the literature.

Namely for this reason the period that Octavian August being in the authority is called the golden time of the roman literature.

Any king have not dare to break this sacred law and this literary - artistic conception since Octavian August. So, even the cruellest and oppressor kings of the world patronized the poets, writers, historians, scientists and philosophers in their own palaces and ordered them writing the works connected with different subjects. This tradition have been protected in Azerbaijan, too, and arrived in our times by passing from generation to generations. So, the states existing from the ancient times in Azerbaijan such as Albania, Sajies, Salarids, Ravvadies, Shaddadies, Shirvanshahs, Atabays, Kharaqoyunlus, Aggoyunlus, Safavids, Avshars, Gajars, even the Russian Tsar and The USSR patronized the literature, science and the culture, and gave them concrete subjects to write.

A number of the prominent kings of Azerbaijan, including, Shamsaddin Eldaniz, Mahammad Jahan Pahlavan, Gizil Arslan, Akhsytan, Shirvanshah Ibrahim, Gazan Khan Elkhany, Uzun Hasan, Sultan Yagub, Shah Ismail Khatai, Shah Abbas and etc. kings tried to work for the tranquility and welfare of our country, and for the military - political, the literary- cultural development of our nation. They guarded the territory of our country from foreign and inside enemies' attacks; built a lot of new palaces, mausoleums, observatories, universities, schools, religious schools in our country; collected the well-known poets, writers, historians, scientists and intellectuals of their time and patronized them in their own palaces. Our people could guard his physical and spiritual existence namely thanks to our sons. We know them very well from the history and the literature.

Our poets and writers had a great labour in the building of new socialism and getting the victory over the fascism in the period of the Soviet Union in Azerbaijan. This tradition continued in the next years, too and Azerbaijanian writers, poets, scientists and the philosophers took closely part in the studying the young generations in the spirit of the national statehood and patriotism. When our nation-wide leader came to power this process continued in the new quality and character.

The state – literature relations increased after we became independent once again for the second time. Especially our Nationwide Leader Haydar Aliyev paid high attention to the literature every time. He knew very well that the literature has an important role in the spiritual and cultural progress of our people. His following thoughts affirms this truth once again too: “Generally, today when we speak about our independence, we must note that our literature is a very reach wealth for our people. Our literature and culture are the national wealth and the intellectual property of our people. The greatest service of our literature to our people is that our poets and writers always tried to awake national senses in Azerbaijan, in our people, in our nation by their works. National self-consciousness, national awaken and revival process passes to our people from the literature in the first place (**1, p. 15-16**). We can devide Haydar Aliyev's labour for the development of the Azerbaijan literature into two stages:

1. His services for our nation in the first time of his powerty - when he was the head of government in Azerbaijan in the Soviet time.

2. When The Great Leader was the head of Azerbaijan government in the second time - His services for our nation when he was The President of The Independent Azerbaijan Republic.

During the first period of his activity Mr.Haydar Aliyev prepared Azerbaijanan people to be an independent nation in the future with the development of science, art and literature and the propagation of the works of our poets and writers. Thanks Haydar Aliyev's these services, the Azerbaijan people turned from Soviet internationalism to national self-determination; increased their respect and sympathy to their national past and self-confidence as a nation; and our people were ready to be independent nation in the future once again.

During the second period of the rule of the Great Leader our people began to see themselves as the citizens of an independent, free and prosperous state, and got the opportunity to learn the science, philosophy, history and literature of the foreign countries at a wider level and to define and concretize their position among these countries and peoples. It is no coincidence that, during his rule, Azerbaijan has joined 125 international conventions and agreements in the field of human rights and freedoms. The Decree of the President of the Azerbaijan Republic named by “On ensuring human rights and freedoms” in 22 February 1998 years provided great opportunities for the acceleration of the integration process of our country to the world and Europe, and for the development of the democracy; and Azerbaijan became a full member of the Council of Europe in January 2001 years. Thus, the human values as the successful implementation of legal reforms in our country, building a democratic legal state and the protection of human rights was performed irreversibly. In addition, a number of important activities have been also implemented in the field of the

humanization of criminal law in our Republic, and was adopted a lot of amnesty acts. Exactly, it is thanks to Haydar Aliyev's decisive and humanistic policy, the death penalty was abolished in Azerbaijan for the first time in the East.

In a word, on the basis of the policy realized by the Great Leader in our country stood citizens of the country, namely a human, his rights, freedoms, prosperity and our national moral values. His following statement confirms this: “We realize that the most valuable wealth of our planet is human. On the Earth everything is for our people, for their life and benefits of worldly blessings for them and for their financially and spiritually high-level development on the Earth. All of the nature, the wealth being on and under the ground, and the state is for our people and our nation” (7, p. 17).

Respects for Azerbaijanian citizens and people is clearly visible in his every speech. So, Mr. Haydar Aliyev started to all his speeches with the words of “Dear compatriots, sisters and brothers!” This proves that how much he respected to the Azerbaijanian people and Azerbaijanis (5, p. 326).

We cannot finish counting the steps by Mr. Haydar Aliyev in the way of the the development of our country and people, literature and culture. But we consider important to bring some of them to your attention to create a common vision about the activities of our Nation-wide Leader in this field:

- Mr. Haydar Aliyev took the unusual step for that period and spoke in the Azerbaijanian language at the first time in the solemn meeting dedicated to the 50-th anniversary of Baku State University in November 01, 1969 years. In this speech The Great Leader named Baku State University - the first high school in Azerbaijan playing an important role in the life of Azerbaijanian people, in the development of their culture and science, and in the rise of our economy;

- In 1972, Haydar Aliyev signed an order on holding the 150-th anniversary of Ashug Alasker;

- Haydar Aliyev had succeeded the inclusion of the substance on “Adoption of the Azerbaijani language as the state language” to the Constitution of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic, which adopted in 1978;

- In 1981, Haydar Aliyev signed an order on holding the 180-th anniversary of the Ashug Ali;

- Azerbaijanian language was defined as the official state language in the Constitution of the Azerbaijan Republic which was adopted at the initiative of our Nation-wide Leader Haydar Aliyev in November 12, 1995;

- On April 20, 1997, Haydar Aliyev signed a decree on holding the 1300-th anniversary of “Kitabi Dada Gorgud”;

- Haydar Aliyev celebrated the solemn anniversaries of the writers as Nizami Ganjavi, Mohammad Fuzuli, Imaddaddin Nasimi, Nariman Narimanov, Samad Vurgun, Huseyn Javid and others;

- Haydar Aliyev built mausoleums to Nizami Ganjavi, Molla Panah Vagif, Huseyn Javid, and erected statues to Nasimi, Huseyn Javid, Nariman Narimanov and Jafar Jabbarli;

- Haydar Aliyev had approached to the poets and writers with great care who lived in his period. During the first period of his powerty Haydar Aliyev gave the most honorable award of the USSR - the honorable title of Socialist Labor Hero to Suleyman Rahimov, Rasul Rza, Mirza Ibrahimov, Suleyman Rustam and other poets and writers. During the second term of his powerty our Nation-wide Leader Haydar Aliyev gave the honorable title of “The National Writer” to Ilyas Efendiyev, Ismail Shikhli, Anar, Elchin, Huseyn Abbaszadeh, Yusif Samadoglu and Huseyn Ibrahimov; and he gave the honorable title of “The National Poet” to Mammad Araz, Nabi Khazri, Bakhtiyar Vahabzade, Mirvarid Dilbazi, Gabil, Khalil Rza Uluturk, Zalimxan Yagub and attended in their solemn anniversaries;

Haydar Aliyev's sensible and carefully attitude to the literature is based on the respects to the people. Because, the art-literature is based on the human and human's psychology, sense, and excitements.

All of Haydar Aliyev's activities serves to the supreme idea - the idea of Azerbaijanism. His “The main idea of the Independent Azerbaijan Government is Azerbaijanism. Each Azerbaijanian must be proud of his national belonging” words affirms this once again. The well-known politician and experienced statesman with wide diapason and erudition Haydar Aliyev's wise words give concrete duties assuming the great historical importance to the intellectuals, scientists and the employees of the educational system of our country as a perspective-program. According to our considerations, to fulfill thishonourable historical duties must always be in the agenda corresponding to demands of the time... (4, p. 167).

Nationalism, and relating to the national roots has a first place in the row of the qualities that appreciating Haydar Aliyev as a personality, statesman and a leader. In all period of his power in Azerbaijan he has demonstrated that he was the National Leader by the deapest layer of his heart. To restore the historical national values of our people, to develop the Azerbaijanian language and our national culture, to

raise the moral, spiritual and religious norms, to educate the young generation in the national spirit and etc. are the main peculiarities of him which defined his leadership. Thanks to his bright political intellect and his wisdom, our people guarded their own national-moral values and started to the new millennium confidently (3, p. 437).

At present, Azerbaijan is well-known for its honorable history, strong economy, balanced foreign politics, religious toleration, multiculturalism, high culture, valuable scientists, specialist poets and writers, intellectuals, literary translators, musicians and painters between the countries of the world. The process of nationalism in our scientific-theoretical and literary - artistic thought had been founded after Azerbaijan earned his independence for the second time in 90-th years of the XX century. Especially after our President Mr. İlham Aliyev's coming to power we achieved seriously development in the literary criticism as in every area in our country. So, Azerbaijan increased its economical, political, cultural connections with neighbor countries and the other countries of the world after solidified its independence. We have got intensive development in the sphere of the science as in every sphere of our Republic. So, we have got new scientific achievements in the mathematical and humanitar areas. The comprehensive connections between us and the avant-garde scientific centres of the world are expanded, the Republic and the international conferences and symposiums are held in the territory of our country. Every year thousands of Azerbaijanian youth become the bachelors, masters and doctorants of the authoritative universities of our country and go forward in the way of the science with great pleasure. After getting independence for the second time, Azerbaijan have been turned from the country that faced the danger of destruction, to the country of cosmos having the high influence and weight in the international level. All of these achievements has been possible thanks to our Nation-wide Leader Mr. Haydar Aliyev and the best continuer of his lucky political course, Mr. İlham Aliyev.

We cannot count Mr. İlham Aliyev's important steps for welfare and happy future of the Azerbaijan people, but we must enumerate some of them for to create the general impression about this:

- The President of the Azerbaijan Republic Mr.İlham Aliyev continued our Nation - wide Leader Mr.Haydar Aliyev's politics directed to the development of the science and cultural building with great succesfully today. Mr. İlham Aliyev's order May 4 2009, named by "About affirmation of the State Program carrying out of the national strategy connected with the development of the science in the Azerbaijan Republic in the 2009-2015-th years" and his other order October 21 2009, named by "About the creation of the fund of the development of the science" are the visual indicator of the continuation of Mr. İlham Aliyev's politic connected with science and culture at the present time, yet;

- After Mr. İlham Aliyev's coming to power in Azerbaijan our Republic has the wide economical, commercial, political, cultural and literary relations with foreign countries. We have wide connections in all areas of the life with all countries of the world including USA, France, England, Germany, Italy, Russia, Central Asian countries, Iran, Turkey, Egypt, India, China, Japan, South Korea and etc. It were held mutually the days of the literature and culture between our countries. In the result of this, we have increased the mutual connections in different levels, including, in the scientific, literary and cultural levels with the same countries. The literature and culture of Azerbaijan begins to be known in the same countries, or their literature and culture begins to be known in Azerbaijan;

- According to Mr. İlham Aliyev's order December 27, 2004 year, the works of the prominent representatives of the Azerbaijanian and the world literature have been published in large editions and presented to all libraries of our Republic;

- The President of the Azerbaijan Republic Mr.İlham Aliyev has declared the 2007 year "The year of the young";

- Moreover İlham Aliyev gives the order named by "About the State Program concerning using the Azerbaijan language to the demands of the time in the condition of the globalise and the development of linguistics in the country" in the date of May 23, 2012 years.

All of these began to show themselves in the area of the literature, too. Our writers write the literary-artistic works properly to the spirit of the independence time, and equally, they begin to translate the works of the many well-known writers of the world into the Azerbaijanian language. The integration of the Azerbaijanian people to the European culture helps to that our national-moral values much more increase and our artistic literature get the wide creative opportunities.

In a word, Azerbaijanian people perceived their high position and directed their place and role between the world nations. Thus, Azerbaijanian people rose from the period of learning the literatures of the foreign countries and understanding the price of our literature in comparison with them to the period of

propagating our literature and art, science and culture among the world people and accepting the strength of our science and literary thoughts to the foreign nations in our President Mr. Ilham Aliyev's time.

In the article we came to the following results:

- Now, Azerbaijanian youth live their Renaissance time at the result of Aliyev's attention and care to the raising of the interest of the Azerbaijanian youth to the science and the literature;

- Differently from state heads of the previous historical times, our Nation-wide Leader Mr. Aliyev and our President Mr. Ilham Aliyev have patronized the literature, science, art and culture for the sake of the more supreme, more sacral and the higher aims. Mr. Aliyevs try to create the respective senses to our honourable national historical past in the Azerbaijanian youth, and to tan the ideas of Azerbaijanism, national patriotism and the sense of self-respects to our youth that is proud of our honourable historical past. And with these Mr. Aliyevs try to keep much more the existence of our nation than their own authorities. The following words of our National Leader affirms this once again: "I have not another wish except the happiness tranquility of my people. I have devoted all my strength and ability to this aim" (6, p. 49).

- Mr. Haydar Aliyev's and Mr. Ilham Aliyev's ideas of Azerbaijanism and self-respect senses is completely far from the chauvinism. This senses are the patriotism senses based on the respects to the national features and traditions of the other nations, the toleration and the multiculturalism;

- Mr. Ilham Aliyev spies on the high cultural and spiritual purposes of approaching one-onother between our nation and the others, creating peace and mutual understanding between us and the others and the purposes of demonstrating our nation in the world as a peace-loving, high-educated, civil nation with implementing the popular literary-cultural measures among the Azerbaijan people and the foreign peoples;

- We must not forget our Nation-wide Leader Mr. Haydar Aliyev's and our President Mr. Ilham Aliyev's struggle is for to make much more higher the level of the welfare, the science and the culture of the Azerbaijan people, and we must write novels, poems and other literary works about their difficult and honourable struggle way; and thus the dear memory of our Nationwide Leader Mr. Haydar Aliyev must be made eternal. These will give enthusiasm and stimulus to us- our young generation - for to get much more successes and to work for brightly future with much more resolves.

LIST OF THE USED LITERATURE

1. Afandiyev T. Haydar Aliyev and our national - spiritual values. Baki, 2011, 270 p. p.15-16
2. Ali Sultanli. The history of the Antique literature. Baki, "Nurlan", 2008, 520 p.
3. Haydar Aliyev: Bibliography / the chief of project A. Garayev; Compiling: M. Veliyeva, M. İbrahimova, A. Husseinova; Scientific editor: K. Tahirov; Editor G. Safaraliyeva. Baku, "National library named by M. F. Akhundov", 2018, 680 p.
4. Jafarov N., Chobanov M., Pashayeva Q.. Bases of the studying Azerbaijan. Textbook for higher schools. Baku, "AzAtaM", 2013. 352 p.
5. Our independence is eternal: speeches, statements, interviews, letters / Haydar Aliyev; Responsible for release R. Mehdiyev, H. Orujov. Book 2. Baki, "Azernews", 1997, 601 p.
6. The plenum of the Central Committee of the Communist Party (July 1970) and the duties of the development of the agriculture in Azerbaijan USSR / Haydar Aliyev. Baki, "Azerneshr", 1970, 66, p.
7. The results of the plenum of the Central Committee of the USSR (December 1972) and about the tasks of the republican party organization: The Speech of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan H. A. Aliyev in the plenum of the Communist Party of Azerbaijan: February 20, 1973 / Haydar Aliyev (1974) / Responsible for release H. Efendiyev. Baku, "Azerneshr", 1970, p.17.

Əliyev Aqşin Rafiq oğlu

Müasir Azərbaycanda dövlət - ədəbiyyat münasibətləri

Xülasə

Bu məqalədə biz müasir Azərbaycanda dövlət - ədəbiyyat münasibətlərini araşdırmağa çalışmışıq. Dünya tarixində dövlət - ədəbiyyat münasibətlərinin inkişafı hələ erkən dövrlərin yarandığı vaxtlardan mövcud olmuşdur. Biz yenidən müstəqilliyimizi əldə etdikdən və Ümummilli liderimizin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycanda dövlət - ədəbiyyat münasibətlərində yüksəliş baş verdi. Heydər Əliyevin ədəbiyyat sahəsindəki bütün fəaliyyəti ali bir ideyaya – Azərbaycançılıq ideyasına xidmət edir. Hal – hazırda Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin Azərbaycan gəncliyinin elm və ədəbiyyat sahəsindəki maraqlarının inkişafına diqqət və qayğısının sayəsində Azərbaycan gəncliyi öz İntibah dövrünü yaşayır.

Açar sözlər: Dövlət-ədəbiyyat münasibətləri, Ümummilli lider, Azərbaycan hökuməti, müasir dövr, inkişaf

Алиев Агшин Рафиг оглы

Государственно-литературных отношения в современном Азербайджане

Резюме

В этой статье мы пытаемся исследовать отношения между государством и литературой в современном Азербайджане. Развитие государственно-литературных отношений существовало еще в те времена, когда во всемирной истории были основаны первичные государства. Отношения между государством и литературой усилились после того, как мы во второй раз обрели независимость, когда к власти в Азербайджане пришел наш общенациональный лидер. Вся деятельность Гейдара Алиева в области литературы служит высшей идее - идее азербайджанства. В настоящее время азербайджанская молодежь живет своим ренессансом в результате внимания и заботы Алиевых о повышении интереса азербайджанской молодежи к науке и литературе.

Ключевые слова: государственно-литературные отношения, общенациональный лидер, правительство Азербайджана, современность, развитие

Aliyev Agshin Rafiq oglu

The State -Literature Relations in the Modern Azerbaijan

Summary

In this article we try to investigate the state – literature relations in the modern Azerbaijan. Development of the state-literature relations has existed still the times that the primary states were founded in the universal history. The state – literature relations increased after we became independent once again for the second time when our Nation-wide leader came to power in Azerbaijan. All of Haydar Aliyev's activities in the area of the literature serves to the supreme idea - the idea of Azerbaijanism. At present, Azerbaijanian youth live their Renaissance time at the result of Our President Mr. İlham Aliyevs' attention and care to the raising of the interest of the Azerbaijanian youth to the science and the literature.

Key words: State-literature relations, Nationwide Leader, Azerbaijan government, modern time, development

RAMİL ƏKBƏR oğlu BAYRAMOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, elmi işçi

Bakı Dövlət Universiteti

PƏRVİN EYVAZ oğlu EYVAZOV

Elmi işçi

Bakı Dövlət Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİNDƏ “AZƏRBAYCAN DİLİ” ANLAYIŞI

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan tarixində öz fəaliyyəti ilə dərin izlər qoyan, xalqımızın yaddaşına əbədi həkk olan böyük xilaskar və dahi liderdir. Onun hakimiyyətdə olduğu illərdə ölkəmizin bütün sahələrdə inkişafı, dövlət müstəqilliyimizin, ərazi bütövlüyümüzün və suverenliyimizin qorunması istiqamətində gördüyü işlər bu gün də uğurla öz bəhrəsini verir, bu siyasi kurs layiqincə davam etdirilir. Dahi rəhbərin çoxşaxəli irsini əks etdirən cild-cild kitablar yazılsa da, hesab edirik ki, bu, hələ də kifayət deyildir, onun fəaliyyəti hər dövrdə araşdırılmalı və irsi gələcək nəsillərə aşılmalıdır.

Ulu öndərin dövlətçilik fəaliyyətinin əsasında dayanan əsas məsələlərdən biri də onun ana dilinə münasibəti, milli dil uğrunda mübarizəsi, ümumən, özünəməxsus dil siyasətidir. Azərbaycançılıq məfkurəsinin tərkib hissəsi kimi ana dilinin nüfuzunun dövlət və cəmiyyət səviyyəsində yüksəldilməsi, onun təbii və təbliği işinin genişləndirilməsi istiqamətində böyük əmək sərf etmiş dahi liderin bu sahədəki fəaliyyəti o qədər dərin mahiyyət və xalqımız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu mövzunun öyrənilməsi hər dövrdə öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır. Sözsüz ki, bu mövzuda yazılan hər bir əsər (zamanından asılı olmayaraq) özü ilə yeniliklər və yeni yanaşmalar gətirəcək, gələcək illərdə həyata keçiriləcək dil quruculuğuna önəmli təsir göstərəcəkdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin siyasi arenada önə çıxması və möhkəmlənməsinin əsasında, ilk növbədə, Ulu öndərin ana dilini mükəmməl bilməsi və ana dilinə dərin sevgisi dayanırdı. O, digər

keyfiyyətləri ilə (ağlı, uzaqgörənliyi, müdrikliyi, fəaliyyəti, ümumən həyatı) yanaşı, bu xüsusiyyəti ilə də hər bir Azərbaycan vətəndaşına örnək şəxsiyyətdir. Belə ki, Ulu öndər hər zaman Azərbaycan ədəbi dilində səlis danışdı, əsl natiqlik nümayiş etdirirdi. Çıxışlarının birində qeyd edirdi ki, “Azərbaycan dili zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir, şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağım la fəxr edirəm” [7, s. 3]. Göründüyü kimi, onun bu keyfiyyəti hər kəs üçün ibrət dərslidir. Təbii ki, hər birimiz dahi şəxsiyyətin xalqına və dilinə münasibətindən görüb-götürməliyik, bütövlükdə onun ibrətamiz həyat yolundan öyrənməli və bəhrələnməliyik.

Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasəti özünəməxsus möhkəm prinsiplər əsasında qurulmuşdur ki, professor Nizami Xudiyev bunları üç yerə ayırır:

“1. Bu siyasət, hər şeydən öncə, demokratiklik prinsipinə əsaslanır. Bu demokratiklik isə, birinci növbədə hər bir məsələnin həllində xalqın, o cümlədən geniş ziyalı kütləsinin rəyinin nəzərə alınması zəminində yaranması ilə əlamətdardır..

2. Heydər Əliyevin dil siyasətinin əsaslandığı prinsiplərdən biri də dəqiqlik, uzaqgörənlikdir.

3. Heydər Əliyevin dil siyasətinin əsaslandığı prinsiplərdən biri də dillə bağlı bütün məsələlərə münasibətdə obyektivlikdir” [9].

Ulu öndərin dil siyasətində diqqət çəkən ən mühüm məsələlərdən biri dövlət dilinin adlandırılması və onun taleyi idi. Məlumdur ki, müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan xalqını öz kökündən ayırmaq, kimliyini unutturmaq, bütövlükdə manqurtlaşdıraraq, məhv etmək niyyəti ilə onun dilinə əl uzatmışlar. Onu müxtəlif cür adlandırmışlar, yazısında müxtəlif əlifbalar tətbiq etməklə uçuruma sürükləmişlər və s. Lakin xalqın içindən çıxan ziyalılardan və ziyalı təfəkkürlü insanların gərgin mübarizəsi və fədakarlığı sayəsində bu gün qürurla deyə bilərik ki, biz öz dilimizi yad təsirlərdən qoruya bilməmişik, bugünkü mükəmməl və zəngin bir dilə sahib olmuşuq. Məhz Heydər Əliyev xalqın içindən çıxan fədakar ziyalı kimi ana dilimizi hər cür təhdidlərdən, uçurumlardan, yox olma təhlükəsindən qorudu. Çünki Ulu öndərimiz yaxşı bilirdi ki, istənilən bir xalqın, millətin ana dili onun milli varlığının, milli kimliyinin göstəricisi və pasportudur. Ana dilinə dəyən zərbə elə xalqın özünə dəymiş kimidir.

Bu baxımdan Azərbaycanda ana dilimizin siyasi mənzərəsinin nizamlanması, ümummillə maraqlar kontekstində inkişafı Ulu öndər H.Əliyevin adıyla bağlıdır. N.Xudiyevin də qeyd etdiyi kimi, “Bu gün ana dilimizin dövlət statuslu dillər arasında olmasına görə biz hamımız məhz Heydər Əliyevə borcluyuq” [5, s. 328].

Ulu öndər hələ 1969-cu ildə ölkə rəhbərliyinə gəldiyi andan başlayaraq, uğurla yürütdüyü dil siyasəti respublikamızda dilin ictimai, mədəni, sosial və siyasi əhəmiyyətini aktuallaşdırmış, Azərbaycan dilinin dövlət dili müstəvisində hüquqi mövqeyini müəyyənləşdirmiş və möhkəmləndirmişdir. A.Axundov bu istiqamətdə yazır ki, “... dövlət dili hər hansı bir dövlətin dilidir, onun varlığı üçün dövlətin olması zəruridir. Heydər Əliyev dövlət dili haqqında danışarkən, bu vacib və ən mühüm şərtə dəfələrlə aydınlıq gətirib: “Dövlət dili statusu almaq üçün gərək dövlət olsun. Əgər bir dil bir dövləti təmsil etmirsə, o dil nə deyirsən de, o, dövlət dili ola bilməz” [1, s. 3]. Bu mənada, onun dil siyasətinin əsas tərkib hissəsi olan dil və dövlət, dil və millət konsepsiyası dilin milli, ictimai və etnoloqistik mexanizmini dəqiqləşdirməyə və təkmilləşdirməyə yönəlmişdir. H.Əliyevin dil və dövlət, dil və millət konsepsiyasında diqqəti çəkən məqamlar: dil və dövlət; dil və millət; dil və milli mənlik; dil və milli ərazi şəklində sistemləşdirilə bilər.

“Heydər Əliyevin dil və dövlət problemi sahəsindəki fəaliyyətinin iki cəhətini xüsusi qeyd etmək olar:

1) Azərbaycan dilinin defakto dövlət dili olması uğrunda mübarizə və 2) dövlət dilimizin adı sahəsində gördüyü iş” [1, s. 4].

İkinci məsələdə həmişəyaşar liderimizin mövqeyi qətidir: “Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən bəhrələnmə bilməyən xalq, millət ola bilməz” [4, s. 82]. Sözügedən konsepsiyada dil və milli mənlik məsələsi də aktuallığı ilə seçilir. Millətin millət olmasında milli mənliyin yolu sözsüz ki, dildən keçir. 80-ci illərdə SSRİ-də milli oyanışın genişləndiyi və tədqiqat obyektinə çevrildiyi bir dövrdə məşhur sovetoloq H.Seton-Uotesk yazır: “Milli mənlik şüurunun əsaslandığı son amil, o cümlədən bizim dövrümüzdə ən mühüm amil dildir” [8, s. 69]. Milli mənliklə etnik mənliyin qarşılaşdırılması uzun müddət təcrübədən keçməsə də, 1995-ci ildə dövlət dilinin adının müəyyənləşməsi proseslərində hər iki anlayışın sərhədi təyin olundu. Belə ki, respublikamızın yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında H.Əliyev çox böyük qətiyyətlə dedi: “Bilin ki, biz müstəqil dövlət kimi dünyada artıq yerimizi tutmuşuq. Ona görə də hansı qərar qəbul edəcəyiksə, gərək bu, milli mənliyimizə, milli məğrurluğumuza toxunmasın” [4, s. 59].

Ulu öndərin dil və dövlət, dil və millət konsepsiyasında dil və milli ərazi problemi isə Azərbaycan ərazisində yaşayan azsaylı xalqların ana dillərinin qorunmasına və Azərbaycan dilinin ümumüsiyyət vasitəsi kimi formalaşmasına xidmət edir.

Beləliklə, bütün bu deyilənlərə əsaslanaraq, Azərbaycanda Heydər Əliyevin dil siyasətinin aşağıdakı istiqamətlərini qeyd edə bilərik:

1) 1969-cu ildən başlayaraq, ana dilimizin hüquqi mövqeyinin tənzimlənməsi və 1978-ci il konstitusiyasında dövlət dilinin taleyi;

2) Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ana dilimizin dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən birinə çevrilməsi və dövlət dilinin adının müəyyənləşdirilməsi;

3) Azərbaycan Respublikasında yaşayan digər millətlərin – etnik qrupların ana dillərinin qorunması və Azərbaycan dilinin ümumüsiyyət vasitəsi kimi sabitləşməsi.

Ötən əsrin 70-ci illərində respublikamızın müxtəlif sahələrində əsaslı dönüş yaradan H.Əliyev heç şübhəsiz ki, dil məsələsinə də laqeyd qala bilməzdi. Azərbaycan dilinə münasibət məsələsində görkəmli dövlət xadiminin mövqeyi Moskvanın mövqeyindən kəskin fərqlənirdi. Lakin qeyd edək ki, həmin mövqə eyni zamanda analitik məzmunu malik idi; yəni Azərbaycan dilinin dövlət strukturunda hakim mövqəyə malik ola bilməsi və digər dillərin işlədilməsinə qoyulacaq məhdudiyətlərin açıq-aşkar hiss etdirilməsi etnik ziddiyyətləri qızıqdıra bilərdi. H.Əliyev Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibini, respublikanın milli-ictimai marağını nəzərə alıb Moskva ilə ən uğurlu kompromis şəraitində özünəməxsus “dil siyasəti” yürüdü ki, bu siyasətin də başlıca məqsədi ana dilini inkişaf etdirmək, qanuni şəkildə dövlət dilinə çevirmək idi. O, bütün mürəkkəbliyi ilə dərk edirdi ki, Moskva ruslaşdırma siyasəti yürüdür, lakin bu qeyri-humanist, antibəşəri siyasət müxtəlif vasitələrlə pərdələnir, bir çox xalqların dilləri kimi Azərbaycan dili də dövlətçilikdən və inzibati-idarə sistemindən sıxışdırılır. Və bu mənfur siyasət xalqını sevən rəhbərdə daxili etiraz doğurmaya bilməzdi.

1977-ci ildə Azərbaycan SSR-nin yeni konstitusiya layihəsi hazırlanarkən buraya dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməsinə qarşı Moskvanın güclü müqaviməti H.Əliyevi bu məsələdə ehtiyatlı, “incə” davranmağa məcbur edirdi. Hadisələrin gedişatı göstərirdi ki, Moskva milli dirçəlişə səbəb ola biləcək hər hansı tədbirin qarşısını almaq üçün hər cür təxribata, xüsusən də etnik ziddiyyətlər törətməyə hazırdır. Həmçinin Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit edən maddənin konstitusiya layihəsindən çıxarılması barədə qızgın çıxışların da ardı-arası kəsilmirdi. Məsələn, müzakirələrin gərgin getdiyi bir zamanda Ukrayna KPMK-nın I katibi Şerbitski ilə H.Əliyevin çox ciddi mübahisələri də olmuşdu. Şerbitski iddia edirdi ki, əgər müttəfiq respublikalardan biri öz dövlət dilinin adını konstitusiyada göstərsə, Ukrayna da bunu etməlidir. Ümummilli Liderimiz ona konkret cavab vermişdi: “Mən ona dedim ki, sizə heç kim mane olmur. Siz bizdən də böyük respublikanız və Sovetlər İttifaqında sizin xüsusi çəkiniz bizimkindən qat-qat artıqdır. Siz istəsəniz bunu yazı bilərsiniz. Ancaq siz bizə niyə mane olursunuz? Mübahisəmiz çox gərgin oldu” [2, s. 198]. Beləliklə, ümummilli liderin qətiyyəti və əzmkarlığı nəticəsində 1978-ci il konstitusiyasının 73-cü maddəsində Azərbaycan SSR-nin dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz təsdiqini tapdı.

Artıq qeyd edildiyi kimi bu heç də asan başa gəlmədi. Bu barədə Ulu öndərin özü belə deyirdi: “Mən bunu bildirmək istəyirəm ki, biz 1977-1978-ci illərdə Azərbaycan Konstitusiyasına “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” yazmağa çalışanda bizə Moskvadan deyirdilər ki, axı, SSRİ Konstitusiyasında bu yoxdur və siz nə üçün yazırsınız? Deyirdilər ki, bizdə yoxdur, sizdə də olmamalıdır” [1, s. 5]. Göründüyü kimi, yuxarı dairələr Ulu Öndərin qarşısında hansı tutarlı faktları qoymağa çalışsa da, onun qətiyyəti, mübarizliyi və milli təssübkeşliyi qələbə qazandı. Ona görə də belə deyə bilərik ki, “1978-ci il Konstitusiyası həqiqətən Heydər Əliyevin öz dövləti, öz xalqı, öz vətəni qarşısında göstərdiyi böyük xidmət idi. Belə çətinliklə əldə edilmiş qələbəyə görə sonrılar Respublika Prezidenti aşağıdakı sözləri deməkdə min dəfə haqlı idi: “Ona görə də dilimizin dövlət dili statusu alması yalnız və yalnız 1978-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyada olubdur. O vaxta qədər bizim dilimiz dövlət dili statusu almayıbdır. Hamı bu həqiqəti bilməlidir” [1, s. 7].

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkənin bütün sahələrində yaranan xaos ana dilimizin də dövlət müstəvisində mövqeyinin düzgün tənzimlənməsinə gətirib çıxarmışdı. Bu barədə verilən qərarlar, aparılan müzakirələr qışqırıqlarla, emosiyalarla, subyektiv yanaşmalarla məhdudlaşdı. Yəni konkret addımlar atılması üçün vahidlik, obyektivlik, demokratiklik prinsiplərinin işə salınması lazım idi. Həm də bütün bunların fəvqündə dayanan, xalqın tarixinə, mədəniyyətinə, psixologiyasına yaxından bələd olan və ən əsası, bütün bunları özündə cəmləşdirən ana dilimizi dərinləndirən, duyan şəxsiyyətə ehtiyac duyulurdu. Məhz H.Əliyev xalqımızın taleyüklü məsələlərinin qloballaşdığı bir zamanda Tanrının bizə bəxş etdiyi misilsiz sərvət idi. Onun hakimiyyətə qayıdışı bütün sahələrdə olduğu kimi, ana dilimiz Azərbaycan dilinin

də dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən birinə çevrilməsini uğurla reallaşdırdı. Eyni zamanda dövlət xadiminin yürütdüyü perspektivli dil siyasəti etnolingvistik proseslərin öz axarına salınmasına və düzgün tənzimlənməsinə geniş imkanlar açdı. Bu dövrdə diqqəti çəkən ən aktual və tələyüklü problem konstitusiyaya aktında əksini tapacaq dövlət dilinin adı məsələsi idi.

Qısaca olaraq qeyd edək ki, tarixən dilimiz “türk dili” linqvonimi ilə tanınsa da, hələ ilk orta əsrlərdən hansı dairələrdə ona Azərbaycan dili də demişlər və bu ənənə sonralar da davam etmişdir¹. XIX əsrdəki Azərbaycan-tatar ləhcəsi; türk-Azərbaycan dili və “Kəşkül” qəzetində işlənən “Azərbaycan dili” sözü anlayışları göydəndüşmə olmayıb, məhz tarixi gəlişin nəticəsidir [3, s. 38].

Ötən yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının gedişində ana dilinin ictimai-siyasi nüfuzunun güclənməsi H.Əliyevin vaxtilə yürütdüyü siyasətin bilavasitə nəticəsi idi. Lakin həmin illərdə başqa sahələrdə olduğu kimi, dil quruculuğu, dil siyasəti, geniş anlamda dil mədəniyyəti sahələrində hədsiz hərc-mərcliyə yol verilirdi. Azərbaycan Prezidentinin 22 dekabr 1992- ci il tarixli qanunu mahiyyət etibarilə dilimizin uzun illərdən bəri qazanılmış siyasi nüfuzunu zədələməkdən başqa heç nəyi əks etdirmirdi. Ən acınacaqlı məqam isə dövlət dilinin adının müəyyənlişməsində siyasi-ideoloji aspektin nəzərə alınmaması idi. Sonralar həmin məsələ ilə əlaqədar H.Əliyev deyirdi: “1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində dövlət dili haqqında məsələ müzakirə edilmişdi. Bu müzakirə nəticəsində qəbul olunub ki, Azərbaycanın dövlət dili türk dilidir”. Və daha sonra ölkə rəhbəri fikrini belə davam etdirir: “Mən bu qərarı şəxsən özüm üçün araşdırdım və məlum oldu ki, burada özbaşnalığa, volyuntarizmə yol verilə bilər” [4, s. 55].

Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyi, demokratizmi ən yüksək səviyyədə özünü dövlət dilinin adı ilə bağlı demək olar ki, şəxsi təşəbbüsü ilə keçirdiyi müzakirələrdə bir daha göstərdi. Belə ki, 1995-ci il oktyabrın 31-də AMEA-nın Rəyasət Heyətinin binasında keçirilən yığıncaqda H.Əliyevin nitqi dil məsələsinin yalnız dövlətçilik-qanunçuluq baxımından deyil, həmçinin elmi-filoloji baxımdan da şərhinə görə tarixi əhəmiyyətli çıxış idi. Ümummilli Lider “Azərbaycan dili”, yaxud “Azərbaycan türkcəsi” ilə “türk dili”, yaxud “Türkiyə türkcəsi” arasında fərq olduğunu, Türkiyədə azərilərin etnik-mədəni bir cəmiyyət kimi fərqləndirdiklərini qeyd etməkdə tamamilə haqlı idi: “Gənc vaxtımda türk dilini öyrənmişdim, hətta mənim lüğətim də olubdur – “Azərbaycan-türk lüğəti”, sonra “Türk-rus lüğəti”. Mən bununla gənclik vaxtımda məşğul olmuşam... Mən türkcə danışılan sözlərin ola bilsin bir faizini – iki faizini başa düşürəm. Ama bu o demək deyil ki, hamı başa düşə bilər. Hesab edirəm ki, mənimlə başqalarının fərqi var” [4, s. 77].

A.Qəribli yazır: “Fikrimizcə, Ümummilli liderin bu mülahizələrində “Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkülü tarixini daha dərinə anlamaq üçün ciddi ideya-metodoloji bir məqam vardır ki, o da “nəhayət, XX əsrin axırlarında biz bu məsələləri tam aydınlaşdırmalıyıq və bu məsələyə nöqtə qoymalıyıq” müddəasından ibarətdir. Xüsusilə o baxımdan ki, müstəqilliyin ilk illərində “Azərbaycan dili” anlayışına münasibətdə hər halda müəyyən tərəddüdlər, mübahisələr ortaya çıxmaqla onun (anlayışın) mövqeyinin heç də tamamilə möhkəm olmadığını göstərdi” [6, s. 127].

Həmçinin H.Əliyev azərbaycanlıların etnik baxımdan fərqlənməsi məsələsinə də düzgün şəkildə yanaşır: “Türkiyədə eşitmişəm deyirlər ki, bir milyona qədər azəri var. Yəni azərbaycanlıdır. Bilirsiniz ki, baxmayaraq orada hamı türkdür, amma yenə seçilir ki, bunlar azərilərdir” [4, s.77]. Türkiyə türklərinin özlərinin də azəriləri ölkə daxilində fərqləndirmələri, H.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, bu xalqlar arasında milli-mənəvi fərqlərin olmasının nəticəsidir.

Məsələnin elmi tərəfinə gəlincə, onu deyək ki, ümumiyyətlə, müasir türkologiya türk xalqları arasında etnik-mədəni münasibətləri, fərqləri kifayət qədər aydın metodoloji mövqedən müəyyənləşdirməmişdir ki, bu da məsələyə yanaşmada bir sıra qeyri-dəqiq mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Hətta Sovet türkologiyasında türk xalqlarının etnogenezinin heç də həmişə onların qlottogenezi ilə uyğun gəlmədiyini əks etdirən qeyri-elmi müddəalara da rast gəlinirdi. İndi ona görə də türk xalqlarının bir-birindən fərqləndiyini söyləyəndə məsələni düzgün analiz etməyən bəzi tədqiqatçılar türk xalqlarının bu və ya digər dərəcədə eyni xalq olduğunu müdafiə edirlər. Ona görə də H.Əliyev dövlət dilinin adının dəqiqləşdirilməsi ilə əlaqədar keçirdiyi iclaslarda qeyri-elmi yanaşmalara tənqidi münasibətini dəfələrlə bildirirdi: “Mən keçən dəfə dedim, bizim məktəblərdə, dərslərdə, məktəbə təzə gələn uşaqların dərslərlərində “ana dili” “türk dili” yazılıb, “Azərbaycan dili” yazılmayıb, belə buraxıblar. Ancaq buna

---

¹ Qeyd edək ki, dilimizin tarixən bir-birinə yaxın olan terminlərlə müxtəlif cür adlandırılması ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən fikir ayrılığı yaratmış, bu günün özündə də fərqli yanaşmalar davam etməkdədir.

baxmayaraq, mən hiss etmirəm ki, əhali, camaat hardasa deyir ki, bizim ana dilimiz, dövlət dilimiz “türk dili”dir” [4, s. 85].

Deməli, dövlət dilimizin adının “türk dili” olması elmi əsasdan uzaqlaşdığı kimi, dilimizin siyasi arenada mövqeyi məsələsini də mürəkkəbləşdirə bilərdi: Məsələdən xəbəri olmayan külli-miqdarda adam da vardı ki, onlara elə gəlirdi ki, biz bir halda Rusiyadan ayrıldıq, deməli, Türkiyəyə yaxınlaşırıq, ona görə də öz dilimizi atıb türk dilində danışacağıq; Azərbaycanda yaşayan müxtəlif etnosların nümayəndələri, xüsusilə, onların siyasi və mədəni liderləri, ideoloqları qəti şəkildə türk dilinin əleyhinə çıxış etdilər, hətta ifrata varacaq qədər sərt mövqe tutdular; Eyni zamanda, ana dilimizin bu cür adlandırılması dilimizin beynəlxalq aləmdə tanınması və yayılmasını məhdudlaşdırırdı. Necə ki, vaxtilə (1992) verilən qanun bu məsələdə öz perspektivsizliyini təsdiq etmişdi. Belə ki, həmin dövrdə ABŞ-ın Vaşinqton Universitetində şərq dillərinin öyrənilməsi zəminində Azərbaycan dilinin də tədrisinin zəruriliyi ilə bağlı azərbaycanlı alimlərdən bir neçəsi həmin universitet rəhbərliyi qarşısında məsələ qaldırmışdı. İlk olaraq universitet rəhbərliyi ilə razılıq əldə olunmasına və tədris proqramının hazırlanmasına baxmayaraq, sonda verilən qərar, gəlinən qənaət böyük təəssüf doğurdu: “Sizə verdiyimiz vədə əməl edə bilməyəcəyik. Çünki sizin dövlət diliniz Azərbaycan dili yox, türk dilidir, respublikanızın Milli Məclisi də dövlət dilinin türk dili olduğunu təsdiq edib. Fakültədə isə bildiyiniz kimi, türk dili tədris olunur və iki türk professorumuz var” [4, s. 91].

Beləliklə, məsələnin ciddiliyini nəzərə alan görkəmli dövlət xadiminin mütəxəssislərin iştirakı ilə keçirdiyi geniş müzakirələr mövcud problemin həlli üçün kifayət qədər məhsuldar oldu və mövcud müzakirələrin nəticəsində verilən düzgün qərara əsasən, 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddəsində dövlət dilinin adı “Azərbaycan dili” kimi qeyd edildi.

Nəhayət, Ulu öndərin ana dilimizlə bağlı fəaliyyəti və ümumilikdə dil siyasəti ilə bağlı qeyd olunanlara yekun vuraraq, aşağıdakı qənaətlərimizi qeyd edə bilərik:

- Heydər Əliyev öz ana dilini mükəmməl bilirdi və dərin məhəbbətlə sevirdi.

- O, ana dilimizi qorumaqla, ona qayğı göstərməklə, onun müstəqil inkişafı, azadlığı uğrunda mübarizə aparmaqla xalqını bir sıra təhlükələrdən qorumuş, gələcəyini, müstəqilliyini əbədi etmiş oldu.

- Ana dilimizin istər müstəqil dövlət dili kimi mövcudluğu, istər dünyə miqyasında tanınmasında Ümummilli liderimizin xidmətləri danılmazdır.

- Sovet Rusiyası dönməndə yüksək tribunallarda Azərbaycan dilində nitq söyləmək qadağan olduğu, bir sıra dairələrdə istifadəsi mümkün olmayan bir vaxtda – 1969-cu ildə hakimiyyətə hələ Ulu öndər sanki ana dilimizə yeni bir nəfəs verərək həyata qayıtdı.

- Heydər Əliyev özünün dil siyasətində Azərbaycan dili anlayışına xüsusi diqqət göstərirdi və sanki bir dilçi professor kimi məsələlərə elmi mövqedən yanaşır, şərhələr, təhlillər aparır, alimlərdən bir sıra sualları cavablandırmaqlarını xahiş edirdi.

- Hazırda dövlət başçımız cənab İlham Əliyev öz fəaliyyəti ilə Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasətinə sadıq qalır, onun ana dilimizlə bağlı verdiyi fərman və sərəncamlar dilimizə dövlət qayğısının və bu sadıqlığın bariz göstəriciləridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Heydər Əliyev və dil və dövlət problemi // Axundov A. Seçilmiş əsərləri (II cild). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s., səh: 3-21
2. Eyvazov P. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında Azərbaycan dilinin hüquqi mövqeyi. Ümummilli lider H.Əliyevin 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: BDU, 2008, səh.198
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012
4. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997
5. Xudiyev N. Heydər Əliyev fenomeni // Xudiyev N. Zamanın axarı ilə (IV cild) I hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 788 s., səh: 326-339
6. Qəribli A. Azərbaycan dili anlayışının tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 152 s.
7. Maqsudov E. Poetik-praktik Azərbaycan dili. Bakı: Nurlan, 2011, 196 s.
8. Məmmədova P. Atatürkün dil siyasəti. Bakı: Nurlan, 2003
9. <https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/heyd%C9%99r-%C9%99liyevin-dil-siyas%C9%99ti/>

Ramil Əkbər oğlu Bayramov

Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazov

Heydər Əliyevin dil siyasətində Azərbaycan dili anlayışı

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin dil siyasətindən, xüsusilə də onun Azərbaycan dili anlayışına münasibətindən danışılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu almasında H.Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, hələ 1969-cu ildən başlayaraq, ana dilimizin dövlət dili statusu alması uğrunda gərgin mübarizə aparmış və nəhayət, çətinliklə də olsa, istəyinə nail olmuşdur.

Müstəqillik illərində isə ana dilimizin adlandırılması ilə bağlı müxtəlif fikirlərin olmasına baxmayaraq, H.Əliyev ana dilimizin adlandırılmasında həm elmi, həm milli, həm də siyasi mövqe nümayiş etdirir və haqlı olaraq konstitusiyada ana dilimizin Azərbaycan dili adı ilə təsbit olunmasının tərəfdarı olduğunu bildirir. Nəhayət, xalqın fikri ilə ana dilinin və Azərbaycan xalqının xilaskarı olan H.Əliyevin fikri üst-üstə düşmüş, konstitusiyada dövlət dili kimi Azərbaycan dili verilmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, dil siyasəti, Azərbaycan dili, dövlət dili, dil və millət.

Рамиль Акпер оглы Байрамов

Первин Эйваз оглы Эйвазов

Понятие Азербайджанского языка в языковой политике Гейдара Алиева

Резюме

В статье говорится о языковой политике общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева, в частности о его отношении к понятию азербайджанского языка. Отмечается, что при получении азербайджанским языком статуса государственного языка Х.У. Алиева были исключительные заслуги. Еще с 1969 года он вел напряженную борьбу за то, чтобы наш родной язык получил статус государственного, и, наконец, с трудом добился своего.

Несмотря на то, что в годы независимости существовали различные мнения по поводу названия родного языка, Г.Алиев демонстрирует как научную, национальную, так и политическую позицию в наименовании родного языка и по праву выступает за закрепление в Конституции родного языка во имя азербайджанского. Наконец, Г. Алиев, который по мнению народа является спасителем родного языка и Азербайджанского народа. Мнение Алиева совпало, в Конституции Азербайджанский язык указан как государственный.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, языковая политика, азербайджанский язык, государственный язык, язык и нация

Ramil Akbar oglu Bayramov

Parvin Eyvaz oglu Eyvazov

The concept of the Azerbaijani language in Heydar Aliyev's language policy

Summary

The article discusses the language policy of the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev, especially his attitude to the concept of the Azerbaijani language. It is noted that H.Aliyev had exceptional services in obtaining the status of the state language of the Azerbaijani language. Since 1969, he has struggled to get the status of our native language as the state language, and finally, albeit with difficulty, achieved his goal.

Despite the different views on the naming of our native language during the years of independence, Heydar Aliyev demonstrates a scientific, national and political position in the naming of our native language and rightly states that he supports the establishment of our native language as Azerbaijani in the constitution. Finally, the opinion of the people coincided with the opinion of the mother tongue and the savior of the Azerbaijani people, H.Aliyev, and the constitution gave the Azerbaijani language as the state language.

Key words: Heydar Aliyev, language policy, Azerbaijani language, state language, language and nation

PƏRVİN ŞURƏDDİN qızı BAYRAMOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Nəzəri dilçilik şöbəsinin elmi işçisi

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏT VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Dünya liderləri hər zaman öz nitqlərində sözsüz ünsiyyət vasitələrindən istifadə etməklə geniş kütləyə təsir etmək, seçkilərdə qalib gəlmək niyyətində olur. Bu adətən rəsmi çıxışlarda daha çox özünü biruzə verir. Biz rəsmi çıxışlar dedikdə siyasətçilərin çıxışlarını nəzərdə tuturuq. Məlumdur ki, istər seçki kompaniyası, istərsə də digər çıxışlar zamanı siyasətçilər kütləyə təsir etmək üçün bədən dilindən düzgün istifadə etməyə çalışırlar. Hətta tanınmış siyasətçilər bədən dilindən, yəni ümumiyyətlə, sözsüz ünsiyyət vasitələrindən xüsusi dərs alırlar. Belə ki, onların edəcəyi hərəkət, geyim, aksesuar və s. düşünülmüş şəkildə qurulur. Buna səbəb bədən dilinin heç bir zaman yalan deməməsini onların da bilməsidir.

Qeyd etmişdik ki, qeyri-verbal ünsiyyət şüurlu və şüuraltı olmaq üzrə iki qrupa bölünür. Siyasətçilər də bədən dilindən istifadə etdikləri zaman onu şüurlu şəkildə istifadə edirlər. *“Kütlələrə təsir edə bilmək və razı salmaq üçün ən önəmli vasitə bədən dilidir. Bədən dilini doğru istifadə edən liderlər toplum önündə danışarkən daha rahat, təsiredici və inandırıcı olurlar”* [1]. Siyasi sistemdə ünsiyyətin qurulması liderin özünü təsdiq etməsinin ən böyük vasitəsidir. Həmin şəxsin siyasi arenada nüfuzunun qalxması və ya enməsi kommunikasiya prosesinin düzgün qurulmasından ciddi şəkildə asılıdır. Əslində ünsiyyət kütlələrə təsir göstərmək üçün əsas vasitə hesab olunur. Qeyri-verbal vasitələrin öyrənilməsinə ilk növbədə Amerika Birləşmiş Ştatlarında başlanılmışdır. Elə siyasi nitqdə sözsüz vasitələrin öyrənilməsi də tədqiqatların sonrakı gedişində yenə də ABŞ-da aparılmışdır.

Əslində bədən dili ünsiyyət prosesinin gedişinə və tamamlanmasına böyük təsir göstərir. *“Əslində, ABŞ-ın insanların üz-üzə ünsiyyətinin öyrənilməsi tədqiqatından götürülən sitata əsasən hər bir nitqin təsirli olmağı 55% bədənimizin “dilindən” asılıdır. Beləliklə, sözünüzü necə deyəcəyiniz nə deyəcəyinizdən çox vacibdir! Bədəninizin “dilini” pozitiv etməklə və fikri yayındıracaq jestlərdən uzaq olmaqla siz nitqinizin uğurlu olmasına böyük təsir göstərə bilərsiniz”* (2). Elə buna görə də siyasətçilər demək istədikləri böyük mesajları bədən dili vasitəsilə ötürürlər.

Siyasi liderlərin xalqa müraciəti, kütlə qarşısında çıxışı bədən dilinin öyrənilməsindən sonra xeyli aktuallaşmağa başladı.

Şəkil 1 [1]

Tarix boyu dünyada sözsüz vasitələrdən istifadə edilməsinə görə seçilən və hətta bu sahədə güclü təhsil alan siyasətçilər də vardır. Azərbaycan xalqının böyük oğlu, ümummilli lider Heydər Əliyev də sözsüz ünsiyyət vasitələrindən çox məharətlə istifadə edən siyasətçilərdən biridir. Dünyada böyük nüfuzə malik olan lider təkcə gözəl nitqi ilə deyil istifadə etdiyi qeyri-verbal mesajlara görə seçilmiş, ötürmək istədiyi məlumatı hərtərəfli çatdırma bilmişdir. O, bədən dilindən yerində və məharətlə istifadə edən nadir siyasətçilərdəndir. Ulu öndər istənilən sözsüz vasitələrindən zamanında və doğru məkanda bacarıqla istifadə etmək qabiliyyəti də olmuşdur. Şəkil 1-də Heydər Əliyevin Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putinlə görüşündən bir şəkil verilmişdir. Burada ümummilli lider tanınmış siyasətçilərin istifadə etdiyi üstün əl jestindən istifadə etmişdir. Şəkildən də görüldüyü kimi Heydər Əliyev ovuc içi aşağı baxan əl jestindən istifadə etməklə üstünlük nümayiş etdirmişdir.

Şəkil 2 [2]

Şəkil 3 [2]

Heydər Əliyevin rəsmi görüşlərində bu cür əl jestindən istifadə etdiyi məqamlara nəzər salaraq. Şəkil 2-də ümumilli liderin Amerika Birləşmiş Ştatlarının eks-prezidenti Corc Buşla görüşündən bir şəkil verilmişdir. Şəkildən görüldüyü kimi Heydər Əliyev həm ovuc içi aşağı, həm də üstünlük bildirən digər bədən dili elementindən, yəni sinəsinin ön hissəsi qarşı tərəfə baxmamaq, qarşı tərəfin əlinin özünə tərəf çəkilməsi kimi bədən dili elementlərindən istifadə etməklə güc nümayişi göstərmişdir.

Sözsüz ünsiyyət vasitələrindən biri olan, qarşı tərəfə gücün nümayişini ötürən ən mühüm gizli elementdir, çünki deyilən sözü başa düşüb dekodlaşdırmaq elə də çətin deyildir. Sözsüz ünsiyyət vasitələrini isə dərhal dekodlaşdırmaq mümkün olmur. Belə vasitələrin dekodlaşması böyük diqqət və bacarıq tələb edir. Ona görə də sözsüz ünsiyyət vasitələrini gizli mesajlar da adlandırmaq olar.

Gücün nümayişinin digər elementi ovuc içinin aşağı baxılması ilə paralel olaraq qarşı tərəfin qolundan tutulmasıdır. Ulu öndər bu bədən hərəkətindən də məharətlə istifadə edirdi. Deməli, Heydər Əliyevin nitqində heç bir söz təsadüfi seçilib deyilmədiyi kimi sözsüz ünsiyyət vasitələri də təsadüfi seçilməmişdir. Bax: şəkil 3.

Şəkil 4 [3]

Şəkil 5 [2]

Heydər Əliyev istər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi görüşlər olsun öz tərəf müqabilini diqqətlə dinləməyi bacaran insan idi. Şəkil 4-də onun Fransanın keçmiş prezidenti Jak Şirakla görüşündən bir şəkil verilmişdir. Şəkildən də görüldüyü kimi Heydər Əliyev tərəf müqabilini diqqətlə dinləyir, gözləri ilə ona baxır ki, bu da onun qarşı tərəfi dinlədiyindən xəbər verir.

Heydər Əliyev hər zaman şux geyimi, göz rəngi, dik duruşu və yerışı ilə də seçilən siyasətçilərdən biri idi ki, bu da onun özünə inamının göstəricisi idi. Bax: şəkil 5. İnsanlar nitqlərində ən böyük önəm verdiyi sözsüz ünsiyyət elementlərindən biri jestlərdir.

Şəkil 6 (4)

Ümummili lider Heydər Əliyev də nitqlərində jestlərə çox böyük önəm verirdi, xüsusilə də şəhadət barmağından daha çox istifadə edərdi (bax: şəkil 6).

“Ümummillil liderimiz Heydər Əliyevin “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam” kəlməsini misal göstərmək olar. Bu sözləri deyərkən onun əlini yumruq şəklində havada yelləyərək fikrində nə qədər ciddi olduğunu göstərə bilmişdir” (2). Ümumiyyətlə, yumruq jesti gücün simvou hesab olunur. İnsanlar digərlərinə öz gücünü göndərmək istədikdə bu jestdən istifadə edirlər. Ümummillil liderimiz bu jestdən istifadə etməklə qarşı tərəfə öz gücünü ifadə etməyə çalışmışdır.

Heydər Əliyevin məharətlə istifadə etdiyi jestlərdən biri də ovucun içinin açıq olması jestidir. Bununla görkəmli lider insanlara səmimiyyətini, dostlara açıqürəkliliyini ifadə etmişdir. Bax: şəkil 7 (5).

Deməli, siyasətçilərin sözsüz ünsiyyət vasitələrindən düzgün və yerli-yerində istifadə etməsi onların dünya liderlərindən birinə çevrilməsində mühüm rol oynayır. Öz nitqində sözlərlə paralel sözsüz ünsiyyət vasitələrindən yerli-yerində istifadə edən ümummillil lider dünya siyasətçiləri arasında bu gün də hörmətlə xatırlanır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.umatunker.com/haber/siyasal-iletisim-acisindan-beden-dili-kullaniminin-onemi>
2. <http://mak.az/jestl%C9%99r-yoxsa-s%C3%B6zl%C9%99r-hans%C4%B1-daha-t%C9%99sirlidir-20140913105736965c39.html>

Şəkillərin mənbələri

1. Şəkil 1. <https://menazerbaycanliyam.files.wordpress.com/2013/03/heydc999r-c999liyev-putin.jpg>
2. Şəkil 2, 3, 5. http://enter.news/en/news/society/111740/heydar-aliyev-photo-highlights-of-great-life#.W9Ba_HszbIV
3. Şəkil 4. <http://bhedm.az/52-dunya-heyder-eliyev-haqqinda.html>
4. Şəkil 6. <http://mak.az/jestl%C9%99r-yoxsa-s%C3%B6zl%C9%99r-hans%C4%B1-daha-t%C9%99sirlidir-20140913105736965c39.html>
5. Şəkil 7. <https://artkaspi.az/az/heyder-eliyev-fenomeni-ve-milli-medeniyyetimiz-timucin-efendiyev-yazir/#.YJ-VqKgzbiU>

Pərvin Şurəddin qızı Bayramova

Heydər Əliyevin nitqində qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə

Xülasə

Məqalədə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri və siyasətçilərin ondan istifadə etmək bacarığından bəhs olunur. Qeyd edilir ki, sözsüz ünsiyyət vasitələri rəsmi çıxışlarda çox böyük önəm daşıyır və siyasətçilərin ondan istifadə etmək bacarığının olduğu vurğulanır. Ümummillil lider Heydər Əliyev də qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən məharətlə istifadə etməyi bacaran siyasətçilərdən biri idi. O, səlis nitqi ilə yanaşı jestlərdən, mimikalardan məharətlə istifadə edərdi və bütün bunlar onun siyasətçi kimi də şöhrətini artırardı.

Açar sözlər: sözsüz ünsiyyət, bədən dili, Heydər Əliyev

Parvin Shuraddin Bayramova

Using non-verbal means of communication in Heydar Aliyev's speech

Summary

The article talks about non-verbal means of communication and the ability of politicians to use it. It is noted that non-verbal means of communication are of great importance in official speeches and that politicians have the ability to use it. National leader Heydar Aliyev was also one of the politicians who managed to use non-verbal means of communication skillfully. He would skillfully use gestures and mimics, as well as fluent speech, and all this would increase his fame as a politician.

Keywords: non-verbal communication, body language, Heydar Aliyev

Şəkil 7 (5)

Парвин Шураддин гызы Байрамова

Использование невербальных средств общения в речи Гейдара Алиева

Резюме

В статье речь идет о невербальных средствах общения и умении политиков ими пользоваться. Отмечается, что средства неформального общения имеют большое значение в официальных выступлениях, и подчеркивается, что политики имеют возможность их использовать. Общенациональный лидер Гейдар Алиев также был одним из политиков, умело использовавших невербальные средства общения. Он умело использовал бы жесты, мимику, а также беглую речь, и все это повысило бы его репутацию политика.

Ключевые слова: невербальная коммуникация, язык тела, Гейдар Алиев

SEVİNJ AZAD gizi KATİBLİ

EL teacher at BSU

HEYDAR ALIYEV'S IDEOLOGY OF AZERBAIJANISM IN THE CONTEXT OF PHILOLOGICAL VIEW

There are leaders who remain in history, but there are leaders who create history.

Heydar Aliyev was the very leader who created the modern history of Azerbaijan, becoming a true legend of his time. As a phenomenon and an eminent state person of Azerbaijan he always attracted attention. Thirty five-year period of our history starting late 1960s and ending early in the 21st century is associated with the name of Heydar Aliyev. During all these years, he carried the responsibility for Azerbaijan on his shoulders, and ensured that Azerbaijan, as a state, and the people, as a nation, withstood difficult and severe tests of the history. He created an independent country that we call today contemporary Azerbaijan, and laid a reliable foundation for its bright future.

Heydar Alirza oglu Aliyev was born on 10 May 1923 in the town of Nakhchivan, Azerbaijan. In 1939, after graduating from the Nakhchivan Pedagogical School, he studied at the architectural department of the Industrial Institute of Azerbaijan (now the Azerbaijan State Oil Academy). The war impeded to complete his education. He received a special higher education in Leningrad (now St. Petersburg), and then in 1957 he graduated from the department of history of Azerbaijan State University (now Baku State University). By the way Majid Katibli (candidate of historical sciences) was his history teacher.

On October 3, 1993, Heydar Aliyev was elected President of the Republic of Azerbaijan. On October 11, 1998, having joined at the elections, held in conditions of great activity of the population, he won 76,1 per cent of the votes and was re-elected President of the Republic of Azerbaijan. Giving his consent to be nominated as a candidate in the 15 October, 2003 presidential elections, he decided not to run at the elections in connection with problems in health. Then his son Ilham Aliyev succeeded him. The proverb sounds as “Like father like son”.

Today I can proudly say that we have liberated our occupied lands from invaders. Mr. Ilham Aliyev is a great politician. Under his leadership our occupied territories got free from Armenian troops. We restored our territorial integrity again. Even Irevan was Azerbaijan's khanate. Commander-in-chief inspired the whole nation and military servicemen to win. We owe to Mr. Aliyev for this glorious victory. I thanked Mr. President on his birthday for the possibility of living in a peaceful, economically prosperous country and sent him a letter.

Above all, late National leader was conferred on a number of international awards, the title of the honorary doctor of numerous universities, and other high honors. He was conferred on for four times with the Lenin Order, the Order of Krasnaya Zvezda and many medals, and twice Hero of the Socialist Labor, awarded by Orders and medals of many foreign states [1]. Famous people like II John Paul, The Pope of Roma, Suleyman Demirel, 9th President of the Republic of Turkey, Abdullah Gul, Rejeb Tayyip Erdogan, Bill Clinton, former President the US, George Bush, Boris Yeltsin former President of Russian Federation, Vladimir Putin, Queen Elizabeth II (monarch of Great Britain), Tony Blair, and many others praised Heydar Aliyev to the skies. As a far-sighted leader and genius he deserves all of these.

His philosophy of Azerbaijanism, after gaining independence, determined the place of Azerbaijan in the modern world, provided a strong basis for the solidarity of the world Azerbaijanis as an ideological ground to the national statehood.

"We all should unite around this idea," Aliyev said. "Azerbaijanism means preserving national identity, national and spiritual values, and at the same time embellishing them with universal values, as well as ensuring the development of each person". He loved his motherland and native language very much.

Languages are the most powerful way to preserve and develop our tangible and intangible heritage. Azerbaijani language is the state official language of the Republic of Azerbaijan and the mean of linguistic communication. There are over 50 million speakers of Azerbaijani at present. Genealogically, Azerbaijani language belongs to the Turkic group of languages and, together with closely associated Turkish, Turkmen and Gagauz languages, forms the southwestern group of Turkic languages. From the traditional-morphological and typological point of view, the Azerbaijani language belongs to the group of agglutinative languages.

The National Leader made a great contribution to the state language development. In the Constitution of the independent Azerbaijan Republic, adopted on November 12, 1995 the Azerbaijani language was recognized as an official language. A law "On the official language in the Republic of Azerbaijan" was adopted on September 30, 2002.

H. Aliyev's quotations about his native language the following:

The Azerbaijani language is the greatest national wealth of the independent Azerbaijan.

***

The people keep alive and develop their language. Our language is rich and very harmonious. Azerbaijani is rich in vocabulary. Personally, I love this language.

***

The youth must know well our history, our language, our culture and our religious values.

***

One of the greatest merits of Mohammed Fuzuli is that, despite the complicated processes of the era and its aftermath, he created in the Turkish language – his native language and put it above everything else.

***

Every Azerbaijani citizen, every Azerbaijani must know the native language – the Azerbaijani language and the language of the state.

***

I am proud that the Azerbaijani language that belongs to the Turkic group of languages is so rich in artistic expressions and we can express our thoughts on all aspects of life in our mother tongue.

***

The people with a developed rich language culture are immortal and have a great future. Therefore, every Azerbaijani must guard this valuable national wealth that was inherited from our ancestors as the apple of the eye, and must always love, protect, cherish and defend it. This is the sacred duty of every citizen.

***

Today with great pride I can say that the Azerbaijani language passed a long way of development in the twentieth century. Now you can see what a rich, sweet, melodic language it is, and how rich it is in vocabulary for expressing our thoughts. We'll ensure the prevalence of the Azerbaijani language to be dominant in Azerbaijan and its further development.

***

The Azerbaijanis have undergone through severe trials and hardships for centuries, but haven't lost their self-esteem, identity and language.

***

Now as an independent state and nation we are proud of our language – the Azerbaijani.

***

The Azerbaijani language united us in the past, unites us now and will unite us in the future.

***

The language immortalizes the identity and moral values of a nation and continues to develop it.

***

We must always be grateful to our ancestors, because even at that time when our lands were occupied by various shahs, sultanates, caliphates and states our native tongue didn't become a dead one and reached our times. It is the nation that keeps the language alive.

***

We are a nation belonging to the family of Turkic-speaking peoples. However, this family has many branches. And Azerbaijani is one of its branches. We have already confirmed this fact, and it has been accepted by the community.

***

Any language is very valuable for its native speakers. For us, the Azerbaijani language is our mother tongue, and we highly appreciate it, because for many years it hasn't been widely used in the society. However, every Azerbaijani contributed to the gestalt of the Azerbaijani language a lot or a little. Especially in those hard times our writers, literary critics and poets played a greater role in keeping the Azerbaijani language alive [2].

Azerbaijan is a country of ancient culture. This friendly and generous land was the home of many thinkers, philosophers, scientists, poets, writers, architects, artists and musicians. Heydar Aliyev appreciated their work very much.

The political and at the same time true successor of Heydar Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, managed to develop this new concept of enlightenment of his predecessor—the ideology of Azerbaijanism as a multiculturalism, philosophy of national intercultural dialogue from the scientific-theoretical, and practical point of view are the realities of gaining fame as the most advanced multicultural, tolerant country.

Our language is our walloping spiritual wealth, which has ancient history. Heydar Aliyev had significant services in proclaiming Azerbaijani language the state language of the republic. After his proper Decree, it was started to apply the language in all spheres and all documentation implemented with Latin script. Language policy founded by national leader is successfully carried on by President İlham Aliyev. Orders and decrees that were adopted by him are the most vivid illustrations of the state attention to the Azerbaijani language.

He declared 2021 the “Year of Nizami” and the city of Shusha as the capital of Azerbaijan’s culture.

Furthermore, I would like to add that my father was Aida khanum İmanguliyeva’s the brightest and favorite student.

To my opinion, our first lady Mehriban khanum is the most graceful and elegant lady in the world. Above all I have much loyalty and respect towards the royal family.

Long live the Land of Fire!

LITERATURE

1. www.pres.lib.az
2. www.aztc.gov.az
3. “Heydar Aliyev Life and times”. Vahid Mustafayev

Sevinc Azad qızı Katibli

Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası filoloji fikir kontekstində

Xülasə

Ümumilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyası əvəz olunmazdır. Belə ki, öz vətəni, xalqını, dilini sevən mərhum prezident müasir Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaratıcısıdır. Onun layiqli davamçısı olan cənab İlham Əliyev 2021-ci ili “Nizami ili”, Şuşa şəhərini isə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan etmişdir.

Açar sözlər: görkəmli dövlət xadimi, ərazi bütövlüyü, qeyri-maddi, mənəvi sərvət, sələf/davamçı, yayılma

Севиндж Азад кызы Катибли

Идеология азербайджанства Гейдара Алиева в контексте филологической мысли

Резюме

Идеология азербайджанства общенационального лидера Гейдара Алиева незаменима, покойный президент, любящий свою родину, народ и язык, является основателем современной Азербайджанской Демократической Республики. Его достойный преемник господин Ильхам Алиев объявил 2021 год «Годом Низами», а Шушу - культурной столицей Азербайджана.

Ключевые слова: видный государственный деятель, территориальная целостность, нематериальное наследие, предшественник, распространение

Sevinj Azad gizi Katibli

Heydar Aliyev's ideology of azerbaijanism in the context of philological view

National leader Heydar Aliyev's ideology of Azerbaijanism is irreplaceable. Thus, the late president, who loves his homeland, people and language, is the founder of the modern Azerbaijan Democratic Republic. Mr. Ilham Aliyev, his worthy successor, declared 2021 the "Year of Nizami" and Shusha the cultural capital of Azerbaijan.

Key words: eminent state person, territorial integrity, intangible heritage, predecessor, prevalence

LALƏ QALIB qızı RZAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANDA DİL SİYASƏTİ

Xalqımızın böyük oğlu, Ümummilli lideri Heydər Əliyev keçən əsrin 60-cı illərinin sonundan Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan ana dilinə böyük qayğı və diqqət göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, 1970-ci ildə Bakıda Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyi keçirilmiş və Heydər Əliyev həmin yubiley tədbirində mövcud qayda-qanunla, özündən əvvəlki çoxillik ənənələri sındıraraq rus dilində deyil, doğma ana dilində çıxış etmişdir [2, s. 37].

Respublikanın birinci şəxsi bu cəsarətli addımı ilə həm milli ziyalılarımızın böyük rəğbətini qazandı, həm də onlara mənəvi dəstək vermiş, ruh yüksəkliyi bəxş etmiş, bu da öz növbəsində, məsələnin müsbət həlli üçün geniş üfüqlər açmışdır.

Yenə həmin dövrdə Heydər Əliyev Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının qurultayında iştirak edərək doğma ana dilində çıxışı ilə tədbir iştirakçılarını heyran qoymuşdur. Ulu öndər bununla kifayətlənməyərək həm də respublikanın bir qrup tanınmış şair və yazıçılarını qəbul edərək onlarla apardığı səmimi söhbətlərində ana dili məsələsinə də toxundu və bu yöndə əməli tədbirlər görülməsinə rəvac vermişdir [2, s. 37].

Həmin tədbirlər sırasında Ulu öndərin şəxsi təşəbbüsü və qətiyyəti, sarsılmaz iradəsi və ciddi söyləri ilə 1978-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi fəaliyyəti haqqında ayrıca maddənin daxil edilməsini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Ulu öndər 1995-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının binasında dilimizin adı ilə bağlı keçirilən ümum- respublika yığıncağında həmin tarixi hadisəni yada salaraq demişdir: “Xatirimdədir, o vaxt başqa respublikaların rəhbərləri ilə kəskin danışıqlarımız oldu. Ukraynanın rəhbəri Şerbitski ilə mənim kəskin danışıqlarım oldu. O, buna çox etiraz edirdi, belə əsaslandırır ki, siz belə yazdığınız halda, gərək biz də yazaq ki, Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir. Mən ona dedim ki, sizə heç kəs mane olmur. Siz bizdən də böyük respublikamız və Sovetlər İttifaqında sizin çəkiniz bizimkindən qat-qat artıqdır. Siz istəsəniz, bunu yaza bilərsiniz. Siz nə üçün bizə mane olursunuz? Ancaq biz buna nail olduq. Hesab edirəm ki, bu, o dövrdə, o zamanın şəraitində respublikamızda, ümumiyyətlə, ölkəmizin tarixində çox böyük hadisə oldu” [2, s. 37].

Heydər Əliyevin Azərbaycan dili və ümumiyyətlə, dil siyasəti özünəməxsus möhkəm prinsiplər əsasında qurulmuşdur.

Gənclərin I forumunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycanın çoxmillətli bir ölkə olduğunu, hər bir xalqın, etnik qrupun öz dilində sərbəst ünsiyyət saxlamaq hüququ daşdığını da qeyd edir: “Azərbaycanda bütün vətəndaşlar eyni hüquqa malikdir və bütün dillərdən sərbəst istifadə olunur, olunmalıdır və gələcəkdə də istifadə olunacaqdır. Azərbaycan Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin doğma vətənidir. Azərbaycan vətəndaşları, Azərbaycan xalqı deyəndə biz Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin birliyini dərk edirik. Mən böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm, ki, Azərbaycanda millətlər arasında olan əlaqələr mehriban dostluq əlaqələridir, bir-birinə hörmət, ehtiram əlaqələridir və biz bu əlaqələri inkişaf etdirəcəyik, bu əlaqələri yaşadacağıq, qoruyub saxlayacağıq” [1, s. 115].

Ümummilli liderin Azərbaycanda yaşayan xalqların, etnik qrupların dil müxtəlifliyinə və Azərbaycandakı dil zənginliyinə diqqəti cəlb etməsi, bu barədə gənc nəslə xəbərdar etməsi öz-özlüyündə ictimai-siyasi xəbərdarlıqdır. Belə ki, etnik məsələ, tarixin təcrübəsi göstərirdi ki, müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda mövcud olan Qafqaz və İran mənşəli xalqların etnodil maraqlarını nəzərə almamaq, nəticə etibarilə, böyük münafişələrə gətirib çıxara bilər. Odur ki, müstəqilliyin ilk illərində milli siyasətdə buraxılan səhvlər Azərbaycanın milli mütəşəkkilliyinə müəyyən zərbə vurdu, separatizm meyillərinin meydana çıxmasına, ölkələrin parçalanmasına gətirib çıxarmışdır [1, s. 116].

Xalqın, dövlətin gələcəyini düşünən ümummilli lider azərbaycanlıların öz etnoqrafik çərçivələrinə qapılıb qalmaması, dünyaya çıxması üçün lazım gələn tövsiyələri verməsi tamamilə təbii idi. Bununla belə, ana dilini sadəcə öyrənməyi deyil, onu sevməyi tələb etməsi isə bundan qat-qat artıq təbiidir. Odur ki, deyirdi: “Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilə bilməz. Xatirimdədir, 70-ci illərdə mən bir neçə dəfə çox narahatlıqla göstərişlər verdim ki, rusdilli məktəblərdə Azərbaycan ədəbiyyatına çox yer verilsin [1, s. 114].

...Mən arzu edərdim ki, Azərbaycan gənci Şekspiri ingilis dilində oxusun, Puşkini rus dilində oxusun, Nizamini, Füzulini, Nəsimini isə Azərbaycan dilində oxusun” [1, s. 115].

Gənclərin forumunda Heydər Əliyev dil məsələsinə millətin mənəvi tarixi məsələsi kimi baxaraq göstərir ki, Nizamini, Nəsimini, Füzulini, Vaqifi, Sabiri, Cəlil Məmmədquluzadəni oxuya bilməyən tariximizi bilməyəcək, mədəniyyətimizi, mədəni köklərimizi, milli-mədəni ənənələrimizi bilməyəcək və bütün bunları bilməyəndə “o, vətənpərvər olmayacaq, onda milli vətənpərvərlik duyğuları, hissiyyatı olmayacaqdır” [1, s. 114].

Beləliklə, Heydər Əliyevin dilimizin adı ilə bağlı mülahizələri sübut etmişdir ki, Ulu öndərin apardığı dil siyasəti milli dövlət quruculuğu siyasəti ilə, azərbaycançılıq konsepsiyası ilə sıx bağlıdır və onun üzvi tərkib hissəsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə işlənib hazırlanmış və 12 noyabr 1995-ei ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının əsas qanununa Konstitusiyasına “Dövlət dili” adlanan ayrıca bir maddə daxil edilmişdir. Ümummilli liderin ölkəmizdə apardığı məqsədyönlü və uğurlu dil siyasətinin əsaslarını özündə birləşdirən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının həmin maddəsində birmənah şəkildə qeyd olunur:

I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını (əmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalisinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir [2, s. 39].

Konstitusiyanın “Dövlət dili” haqqındakı maddəsinin ikinci bəndindən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında yaşayan və müxtəlif dillərdə danışan digər xalqların və etnik qrupların milli dillərinin sərbəst işlədilməsinə və inkişafına da dövlət tərəfindən tam təminat verilir. Bu mühüm amil isə müstəqil Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin həm də böyük humanizmi və demokratik ruhu ilə səciyyələndiyini açıq-aşkar şəkildə sübut edir. Belə ki, ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların, etnik qrupların nümayəndələrinin öz aralarında, məişətdə ana dillərində ünsiyyət saxlamalarına, istənilən dildə təhsil almaq hüquqlarına dövlət səviyyəsində zəmanət verilir.

Müstəqillik illərində Ulu öndər Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü və gələcəyə yönələn dövlət quruculuğu məsələlərində dil siyasəti həmişə aparıcı olmuşdur. Ana dilini ürəkdən sevən, bu dildə danışmağı ilə fəxr edən Ümummilli lider bənzərsiz nitqlərində, dərin məzmunlu çıxışlarında dilimizin rəngarəng ifadə vasitələrindən, xalq dilindən gəlmə deyimlərdən uğurla istifadə etmiş, özünəməxsus jest və mimikaları ilə nitqinin auditoriyaya, bütövlükdə xalqa təsir gücünün artmasına nail olmuşdur. Ulu öndər ana dili ilə bağlı çoxsaylı fikirlərində milli dilin azərbaycançılıqla birbaşa bağlılığı məsələsini də önə çəkmiş, xüsusi olaraq vurğulamışdır: “Millətin milliliyini saxlayan onun ana dilidir.

Millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dil olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı bir-birinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu təkcə dil məsələsi deyil, bu həm də azərbaycançılıq məsələsidir [2, s. 39-40].

Azərbaycan dilinin dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın ümumi ünsiyyət dili vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolunun artması, nüfuzunun yüksəlməsi də xalqımızın Ümummilli lideri, müdrik siyasətçi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndərin ölkəmizə ikinci dəfə rəhbərliyinin ilk illərində Azərbaycanın dahi söz ustası Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi geniş miqyasda keçirildi. 1999-2000-ci illərdə isə dilimizin ən əski qatını özündə yaşadan ana abidəmiz “Kitabi- Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyi böyük təntənə ilə qeyd olundu. Bu yubileylər həm də əbədiyaşar söz sənətinin və onun ifadə vasitəsi olan ana dilinin təntənəsi, dilimizə göstərilən böyük diqqət və qayğının göstəricisi kimi dəyərləndirildi və milli ziyahların, bütövlükdə, xalqımızın yaddaşına əbədi olaraq həkk olundu.

Ulu öndər Heydər Əliyev ana dilimizin tarixi keçmişi ilə yanaşı, bugünkü durumunu və mövcud problemlərini də daim diqqət mərkəzində saxlamış və bu yöndə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə ilkin olaraq imza atmışdır. Həmin tədbirlər sırasında “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərman xüsusi yer tutur.

İlk növbədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin müəyyənləşməsi, formalaşması və möhkəmləndirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu tarixi fərman dövlət dili ilə bağlı hərtərəfli və geniş məlumatları özündə ehtiva edir. Belə ki, fərmanda həm dilimizin tarixi ilə bağlı bir sıra həssas məqamlara aydınlıq gətirilir, həm də onun keçdiyi inkişaf yolları və mərhələlərinin yığcam təhlili verilir. Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi ilə xalqımızın tarixi arasında sıx və qırılmaz tellər olduğu vurğulanır və dil siyasətinin azərbaycançılıqla bağlılığı qeyd olunurdu [2, s. 40].

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili ilə bağlı bu qeydlərimiz açıq-aşkar şəkildə sübut edir ki, xalqımızın ən böyük mənəvi sərvəti sayılan ana dilimizə ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra dövlət səviyyəsində böyük qayğı göstərilmiş və bu qlobal məsələ daima diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlət dilimiz olan Azərbaycan dili haqqında dediyi aşağıdakı sözləri bu qayğının ən bariz nümunəsidir: “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Bizim ən böyük sərvətimiz ondan ibarətdir ki, dilimiz yaşayıb və zənginləşibdir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına daim qayğı göstərilməlidir. Çünki dil xalqın sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Lakin mədəniyyətin və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axan sürətləndikcə dilin təkmilləşdirilməsinə, onun söz ehtiyatının zənginləşməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır”.

Ulu öndərin Azərbaycan dili haqqında proqram səciyyəli bu sözləri hər bir Azərbaycan vətəndaşını ədəbi dilimizin saflığı keşiyində dayanmağa, onun düzgün şəkildə tətbiqi və inkişafı istiqamətində düşünüb-düşünməyə səs-ləyir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədova S.A. Heydər Əliyevin dil siyasəti.
2. Nağısoylu M. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili // “Türkologiya” №2, 2017, s. 36-45

Lalə Qalib qızı Rzayeva

Qloballaşma şəraitində Heydər Əliyevin Azərbaycanda dil siyasəti

Xülasə

Ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlət dilimiz olan Azərbaycan dili haqqında dediyi aşağıdakı sözləri onun dilimizə olan qayğısının ən bariz nümunəsidir: “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Bizim ən böyük sərvətimiz ondan ibarətdir ki, dilimiz yaşayıb və zənginləşibdir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına daim qayğı göstərilməlidir. Çünki dil xalqın sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Lakin mədəniyyətin və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axan sürətləndikcə dilin təkmilləşdirilməsinə, onun söz ehtiyatının zənginləşməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır”.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, multikultural ölkə, dil siyasəti, Azərbaycan gəncliyi

Лала Галиб кызы Рзаева

Языковая политика Гейдара Алиева в Азербайджане в контексте глобализации

Резюме

Следующие слова общенационального лидера Гейдара Алиева о нашем государственном языке, азербайджанском языке, являются наиболее ярким примером его заботы о нашем языке: “Это язык каждого народа, который живет и развивает свою национальность и нравственные ценности. Наше самое большое преимущество в том, что наш язык жив и здоров. Всегда нужно заботиться о чистоте азербайджанского литературного языка. Потому что язык – это богатство людей. Развитие духовной культуры невозможно без развития литературного языка. Однако по мере повышения уровня культуры и науки, когда жизнь течет быстрее, больше внимания следует уделять совершенствованию языка и обогащению его словарного запаса”.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, мультикультурная страна, языковая политика, азербайджанская молодежь

Lala Galib gizi Rzayeva

Heydar Aliyev's language policy in Azerbaijan in the context of globalization

Summary

The following words of the national leader Heydar Aliyev about our state language, Azerbaijani, are the most striking example of his concern for our language: “This is the language of every nation that lives

and develops its nationality and moral values. Our biggest advantage is that our language is alive and well. You should always take care of the purity of the Azerbaijani literary language. Because language is the wealth of people. The development of spiritual culture is impossible without the development of a literary language. However, as the level of culture and science rises, when life flows faster, more attention should be paid to improving the language and enriching its vocabulary.

Keywords: Heydar Aliyev, multicultural country, language policy, Azerbaijani youth

VƏFA TOFİK qızı BALAKİŞİYEVƏ
Mingəçevir Dövlət Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN MEMARI KİMİ

Müasir müstəqil dövlətimizin memarı və qurucusu olan Ulu öndər Heydər Əliyev qüdrətli Azərbaycan ordusunun yaradıcısıdır. Ulu öndər SSRİ dövründə və müstəqil olduğdan sonra Azərbaycana rəhbərlik edərkən ordu quruculuğu, hərbi kadrların hazırlığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. 1969-cu ildə respublika rəhbərliyinə gəlişindən sonra müstəsna xidmətləri sayəsində ölkəmizdə hərbi kadrların hazırlanması prosesi geniş vüsət almışdır. 1971- ci ildə böyük səylər nəticəsində hərbi general Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbin açılmasına nail olmuşdur. Həmin məktəbin fəaliyyəti Azərbaycanda hərbi sənətinin marağın güclənməsinə, azərbaycanlı zabıt kadrların hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu gün məktəbin məzunları arasında yüksək rütbəli zabıtlar, generallar var. [1]

Eyni zamanda Heydər Əliyev azərbaycanlı gənclərin Bakı Ali Birləşmiş Komandalıq və Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəblərində və eləcə də SSRİ- nin digər məktəblərində oxuması üçün tədbirlər görmüşdür. Heydər Əliyevin SSRİ dövründəki ordu quruculuğu siyasəti müstəqillik qazandıqdan sonradan öz bəhrəsini vermişdir. Hər bir dövlətin varlığı, müqədaratı onun güclü iqtisadiyyatı və güclü ordusunun olması ilə səciyyələnir. 1991- ci il 18 oktyabrda öz müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan elə müstəqilliyinin ilk günlərində mürəkkəb sosial- iqtisadi icimai, siyasi vəziyyətlə üzləşdi. Bu eyni zamanda özünü ordu sahəsində göstərdi. [2]

Dağlıq Qarabağda döyüşən əsgərlərin vahid komandalığından idarə edilməməsi, 20%-dən artıq torpaqlarımızın ermənilər tərəfindən işğalı ilə nəticələndi. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin mövcudluğu və şərəfli tarixi Azərbaycan xalqının ulu öndəri zəmanəmizin nadir şəxsiyyəti bütün ömrünü xalqın xoşbəxtliyi, azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş unudulmaz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Çünki bu günki, Azərbaycan ordusunun qurulması, inkişafı, möhkəmlənməsi Heydər Əliyevin yorulmaz fəaliyyətinin dövlətçilik təfəkkürünün siyasi uzaqgörənliyinin və təşkilatçılıq qabiliyyətinin məntiqi nəticəsidir.

Dünya miqyasında çox az şəxsiyyət tapılar ki, Heydər Əliyev kimi siyasi uzunömürlüyə malik olsun xalqı və milləti tərəfindən belə uzun müddət etibarə və etimada layiq görülsün. Uzun müddət xalqının xoşbəxtliyi, firavanlığı, inkişafı və müstəqilliyi yolunda fədakarcasına fəaliyyət göstərsin, özündən sonra müstəqil dövlət kimi qiymətli bir miras qoyub getsin. Buna görədir ki, indi Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan simvollarından birinə çevrilmişdir. Azərbaycanın bu günki və gələcək tarixində özünə bir əbədlilik qazanmışdır. Böyük şəxsiyyətin Azərbaycan xalqı qarşısındakı tarixi xidmətlərindən biri də müasir Azərbaycan ordusunun memarı olmasıdır. Müstəqilliyimizin və ərazi bütövlüyümüzün etibarlı zəmanəti olan bu günkü güclü Azərbaycan ordusu xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin şah əsərlərindən biridir və zaman ördükcə, nəsillər dəyişdikcə möhkəmlənən və inkişaf edən Azərbaycan ordusu Heydər Əliyevin adını və əməllərini özündə daim yaşadacaqdır. Heydər Əliyevin daim yaşadacaq amillərdən biri də onun ordu quruculuğu sahəsində hər zaman öyrənilməsinə ehtiyac olacaq, izləniləcək nəsillərdən-nəsillərə ötürüləcək zəngin irsidir. Azərbaycan xalqının arzusunu, istəyini müstəqil dövlət quruculuğunun fəlsəfəsini əks etdirən bu irs Azərbaycanda ordu quruculuğunu təfəkkürünün bu prosesə milli yanaşmanı formalaşdıracaqdır. Silahlı Qüvvələrin güc və ilham mənbəyi olan xalq və ordu birliyinin nəzəri və əməli bazasını təmin edə biləcək ən yaxşı nümunədir. Milli ordu quruculuğu sahəsində Heydər Əliyev irsinin əvəzsiz dəyəri ondadır ki, bu dəyər başlanğıcını hələ Sovetlər dövründən götürüb. Müstəqil olmadığı zaman Azərbaycanın qəhrəmanlıq ənənələrinin davam etdirilməsi, zəngin hərbi tarixinin canlandırılması, gənclərin qəhrəmanlıq ənənələrinin əsasında tərbiyə edilməsi, sərkərdələrin və görkəmli hərbi xadimlərinin şərəfli yolunun davam etdirilməsi Heydər Əliyevin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bunun nəticəsidir ki, Sovet illərində Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi vaxtlar hərbi xidmətə münasibətdə yeni bir baxış formalaşdırıldı. Bu istiqamətdə əməli təşkilati işlərə vüsət verildi. Əgər Heydər Əliyevə qədər Azərbaycan gənclərinin hərbi xidmətə cəlb edilməsinə onların 2 illik hərbi xidmətinə hansısa hərbi hissədə 2 illik müddətinin başa vurulması kimi sınağı kimi baxılırdısa, Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi illərdə bu baxışları dəyişməyə müvəffəq oldu və bunu bir ümumxalq vəzifəsi kimi aktuallaşdırdı.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Sovet dövründə diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də SSRİ Silahlı Qüvvələrinin tərkibində azərbaycanlı zabitlərin məsul vəzifələrə irəli çəkilməsi məsələsi idi. Ulu öndər bildirdi ki, o vaxt zabıt və generalların irəli çəkilməsinə çalışmaqla Azərbaycanın bu günkü zabıt kadrlarının əsasını qoyulmasını istəyirdi. Heydər Əliyevin milli zəmində hərbi təşkilatı işinin çox mühüm istiqmətinin Sovet dövründə milli zabıt kadrlarının hazırlanması təşkil edirdi. Bu sahədəki fəaliyyət Azərbaycanın hərbi tarixində son dərəcədə əhəmiyyətli və yadda qalan bir səhifəsidir və Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə edəndən sonra Heydər Əliyevin necə böyük uzaqgörən olduğu bir daha öz təsdiqini tapdı.

Naxçıvanski adına hərbi lisey Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı ilə qısa vaxt ərzində ən müasir təhsil müəssisəsinə çevrildi. Belə xüsusi diqqət və qayğı Azərbaycanda hərbiçi peşəsinin nüfuzunun artmasına xüsusi rol oynamışdır. Nəticədə orduda peşəkar hərbiçilərin sayı da artdı. Bu təhsil ocağını bitirən neçə- neçə gənc Bakının ali məktəbləri ilə yanaşı Keçmiş SSRİ-nin ali məktəblərində hərbiçi peşəsinə yiyələndilər. Onlar indi də Heydər Əliyevin yaratdığı məktəbin məzunları olması ilə fəxr edirlər.

Azərbaycan ordusu bu gün dünyanın ən peşəkar NATO standartlarına cavab verən orduları ilə bir sırada dayanır. Bunu beynəlxalq təşkilatların apardığı monitorinqlərdə təsdiq edir.

Bu gün Azərbaycanın qüdrətli və nizami orduya malik olması məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin gərgin zəhmətinin bəhrəsidir. Ulu öndərin siyasətini uğurla davam etdirən prezident Ali baş komandant İlham Əliyevin siyasəti nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin müasir hərbi texnika ilə təchiz edilməsinə, möhkəm nizam- intizam, yüksək döyüş ruhu ilə seçilən düşməne sarsıdıcı zərbə vurmağa qadir olan bir ordu yaradılmasına nail olur. Respublika prezidentinin göstərişinə uyğun olaraq hər il dövlət büdcəsindən hərbi sahəyə ayrılan xərclərin dəfələrlə artırılması ordumuzun bütün sahələr üzrə potensialının yüksək səviyyəyə çatdırılmasına səbəb olur.

Azərbaycanda hərbi quruculuq bu gün də yüksələn xətlə inkişaf edir. Məhz uğurlu siyasət nəticəsində rəşadətli ordumuzun şücaəti sayəsində Ermənistanın 30 il ərzində yaratdığı ordu sadəcə 44 gün tab gətirdi və beləliklə, dünya ictimaiyyətində Ermənistan ordusu haqda yaranan yenilməzlik mifi puç oldu.

Azərbaycan Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə haqq mübarizəsinə qalxdı və düşməni iti qovan kimi öz ərazilərimizdən çıxardı. Azərbaycan hərbi tarixinə yenilik kimi düşən strategiya tətbiq edərək ən müasir silahlardan istifadə etməklə, habelə minimal itkilər verərək qısa müddət ərzində düşmənin bütün hərbi texnikasını məhv etdi, canlı qüvvəsinə ciddi zərbə vurdu. Azərbaycan Ordusunun yüksək peşəkarlıqla apardığı işğaldan azad etmə əməliyyatı dünya üzrə müharibələrin aparılması doktrinasında ciddi dəyişikliklərə səbəb olacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimova Mətanət, Hüseynova Aytən, Vəliyeva Mədinə “Heydər Əliyev (Əliyev Heydər Əlirza oğlu): bibliografiya” Zərdabi-Nəşr Bakı, 2018
2. Mehdiyev Ramiz “İnkişaf - məqsədimizdir: yüz birinci kitab: fevral 2020-mart 2020” Azərənəşr Bakı, 2020

Vəfa Tofiq qızı Balakışiyeva

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan ordusunun memarı kimi

Xülasə

Heydər Əliyevin müdrik, ağıllı siyasəti Dövlətimizi ayağa qaldırdı, dirçəltdi Yeni Azərbaycan yaratdı. Apardığı siyasət Bütün ölkələrdə öz dostluq münasibətini gücləndirdi, Heydər Əliyevin siyasətinin davamçısı bu gündə İlham Əliyev davam etdirir. Bu qürur verici bir hissədir. Heydər Əliyev Hər yerdə söylərdi ki, Azərbaycan mənim övladımdır, canımdır, hər şeyimdir. Ulu öndərin daxili, xarici siyasəti Azərbaycan da yenilməz güc yaratdı. Düşməni hər hərəkət ilə Torpaqlarımızdan uzaq tuturdu, bu da Heydər Əliyevin uzaqgörən bir şəxsiyyət olduğunun sübutudur.

Açar sözlər: qələbə, azadlıq, siyasi iradə, hərbi güc möhkəmlənmə, gələcəyə baxış, hərbi məktəbin açılması, güclü dövlət, güclü siyasət, yüksək iradə, siyasi vəziyyət, güclü iqtisadiyyat, Heydər Əliyevin yaratdığı hərbi ordu, yaradıcı qüvvə, ordunun şücaəti, dövlət quruculuğu

Вефа Тофик кызы Балакишиева

Гейдар Алиев как архитектор независимой азербайджанской армии

Резюме

Мудрая и разумная политика Гейдара Алиева подняла и возродила наше государство и создала новый Азербайджан. Его политика укрепила дружеские отношения во всех странах, и продолжатель политики Гейдара Алиева, Ильхам Алиев, продолжается и сегодня. Это чувство гордости. Гейдар Алиев Везде говорили, что Азербайджан - мое дитя, моя душа, все. Внутренняя и внешняя политика великого лидера создала в Азербайджане непобедимую силу. Он каждым своим шагом отгонял врага от наших земель, что доказывает, что Гейдар Алиев был дальновидным человеком.

Ключевые слова: победа, свобода, политическая воля, укрепление военной мощи, видение будущего, открытие военного училища, сильное государство, сильная политика, высокая воля, политическая ситуация, сильная экономика, военная армия, созданная Гейдаром Алиевым, созидательная сила, армейское мужество, государственное здание

Vefa Tofiq gizi Balakishiyeva

Heydar Aliyev as the architect of the independent Azerbaijani army

Summary

His policy has strengthened its friendly relations in all countries, and the successor of Heydar Aliyev's policy, Iham Aliyev, continues today. This is a proud feeling. Heydar Aliyev Everywhere they would say that Azerbaijan is my child, my soul, everything. The great leader's domestic and foreign policy has created an invincible force in Azerbaijan. He kept the enemy away from our lands with every move, which proves that Heydar Aliyev was a far-sighted person.

Key words: victory, freedom, political will, strengthening of military power, vision of the future, opening of a military school, strong state, strong politics, high will, political situation, strong economy, military army created by Heydar Aliyev, creative force, army courage, state building

DİLÇİLİK

ZEMFİRA ƏSGƏR qızı ŞAHBAZOVA

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

SÖZLƏRİN CÜMLƏ DAXİLİNDƏKİ VƏZİFƏ VƏ FUNKSIYALARI

Qrammatika dilçiliyin şöbələri içərisində mühüm yerlərdən birini tutur. Qrammatikanın bir-birinə bağlı olan hissələri - morfolojiya və sintaksis dildə qarşıya qoyulan ümumi vəzifələri müxtəlif planda yerinə yetirir. Bir-biri ilə əlaqəli olan bu sahələrin müstəqil əhəmiyyətini də inkar etmək olmaz. Dilçiliyin bu bölmələri, birinci növbədə, bir-birindən obyekt və predmetinə görə fərqlənir, hər birinin dilin digər yarusları ilə bağlılığı olsa da, burada da müxtəliflik özünü göstərir. Morfolojiya söz və onun formalarını öyrənir. Sözün ümumi və abstrakt mənaları, dillə sistem şəklində mövcud olan forma və qrammatik xüsusiyyətlər əsas göstəricidir. Sintaksis isə leksika və morfolojiyada mövcud olan söz və söz formalarının əlaqələnmə, birləşmə kimi tərtib olunmasından bəhs edir. Bu bağlılıqdan yaranan sintaktik vahidlər özünü söz birləşməsi, cümlə və mətn şəklində nümayiş etdirir. İ.Meşşaninov göstərir ki, deyilişin məzmunu ilə bağlı olan bu və ya digər vəzifə müxtəlif yollarla morfolojiya və sintaksisdə öz əksini tapır [7, s. 4].

Morfolojiya ilə sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsini nitq hissələrinin təsnifində, morfoloji kateqoriyalarda, sintaktik əlaqələrdə, söz birləşmələrində, sadə və mürəkkəb cümlələrdə, cümlə üzvlərinin nitq hissələri ilə ifadəsində, həmçinin mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bağlayan vasitələrdə aydın şəkildə görmək olur. Adları qeyd olunan kateqoriyaların izahı və təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, qrammatikada aparıcı rolunu sintaksis oynayır. Morfolojiya, sanki sintaksisin sifarişini yerinə yetirir.

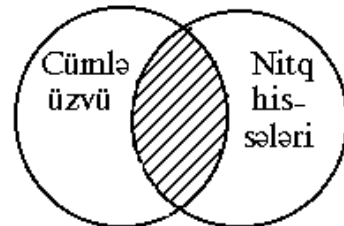
Sözün morfoloji xarakteristikasını bir tərəfdən sintaksis müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən isə morfoloji forma sanki dayanmış sintaktik formadır. Əvvəlcədən leksika və sintaksisdə olmayan xüsusiyyətlər morfolojiyada da ola bilməz.

Dilçilikdə sintaksisin aparıcı rolunu birbaşa qəbul etmək hələ o demək deyildir ki, sözün dəyişmə qaydalarını öyrənən morfolojiya tamamilə əhəmiyyətsizdir və ya ikinci dərəcəli, köməkçi rola malikdir. Bu nəticə elmi cəhətdən doğru deyildir. R.A.Budaqovun bu bərdəki bir qeydi çox yerində deyilmişdir: «... Marrın qeyd etdiyi kimi, morfolojiyaya yalnız «sintaksis üçün texnika» (tikinti materialı –Z.Ş.) kimi baxmaq olmaz. Məsələyə bu cür yanaşdıqda sözdəyişdirmə və sözdüzəltmə kimi ən mühüm qrammatik hadisələr öz düzgün izahını ala bilmir. Bununla birlikdə morfolojiyaya qarşı belə etinasızlıq tədqiqatçıya, bütün öz xarakter xüsusiyyətləri ilə sözün və cümlənin əsl qarşılıqlı əlaqəsini göstərmək imkanı vermir, cümlə sistemində sözün müəyyən sabitliyi probleminə onu uzaqlaşdırırdı. Marrın morfolojiyaya etinasızlığı əsasən, sözlə söz birləşməsinin, söz birləşməsi ilə cümlənin qarşılıqlı təsiri probleminin öyrənilməsi işində tədqiqatçı üçün xüsusi çətinlik törədir, bu, morfolojiyanın sintaksis içərisində birtərəfli əridilməsinə gətirib çıxarırdı» [4, 138].

Doğrudan da, bu cür ayırma və yaxud morfolojiyanı sintaksisin içərisində əritmə heç bir elmi əsasa malik deyildir.

İ.Meşşaninov cümlə üzvləri və nitq hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsinə həsr etdiyi əsərində zərflə zərfliyin, modal sözlərlə ara sözlərin qarışdırılmasını tənqid edərək yazırdı: «... Nəticədə, cümlə üzvləri ilə nitq hissələrinin eyniləşdirilməsi kimi qeyri-ixtiyari, lakin çox təhlükəli vəziyyət alınır» [7, 204]. Nitq hissələri ilə cümlə üzvlərinin münasibətini aşağıdakı sxemdə ifadə etmək olar:

Birinci dairə cümlə üzvünü, ikinci isə nitq hissələrini ifadə edir. Göründüyü kimi, bəzən cümlə üzvü ilə nitq hissəsi (xətlənmiş hissə) üst-üstə düşərək uyğunluq yaradır. Lakin bu uyğunluq həmişə özünü bir qaydada göstərmir və dildə fəaliyyət göstərən substantivləşmə, adverbiallaşma, atributivləşmə proseslərinin təsiri ilə nitq hissələrinin biri o birinin yerində işlənir və bir nitq hissəsi bir neçə cümlə üzvünün ifadə vasitəsi kimi çıxış edir, yaxud da bir cümlə üzvü bir neçə nitq hissəsi ilə ifadə oluna bilər. Ancaq bunu unutmaq olmaz ki, hər bir cümlə üzvü müvafiq nitq hissəsinə uyğundur. Yəni hər hansı bir nitq hissəsi bir

cümlə üzvünün əsas ehtiyat bazasıdır. Başqa nitq hissələri isə öz bir başa vəzifəsini dəyişərək yeni funksiya qazanaraq həmin cümlə üzvü kimi çıxış edə bilər. Bu barədə R.A.Budaqov haqlı olaraq yazır ki, nitq hissələrinin birinci və ikinci sintaktik vəzifəsi dildə obyektiv şəkildə mövcuddur. Sintaksisdə bu dərəcələrin ayrılması vacibdir [4, 286].

Yuxarıda deyilənlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, nitq hissəsinin özünəməxsus morfoloji xüsusiyyəti olduğu kimi sintaktik təyinatı da vardır. Bu zaman öz vəzifəsini daşıyan nitq hissəsi nitq axını zamanı özünü əsaslı şəkildə nümayiş etdirir. Hər bir nitq hissəsi müəyyən cümlə üzvü olmağa təhkimdir. Fikirimizi aydınlaşdırmağa çalışaq. Məsələn, isimlər özünün sintaktik təyinatına görə cümlədə mübtəda və tamamlıq vəzifəsini daşıya bilər. Lakin isimlər cümlədə öz vəzifəsini itirərək başqa funksiyada çıxış edir. Bu zaman isim öz vəzifəsini dəyişərkən, yeni funksiya qazanarkən bir çox morfoloji xüsusiyyətlərini itirir və yenilərini qazanır. Bu qazanma sintaktik situasiyada nitq axını zamanı baş verir. Əlbəttə, isim təyin və zərflik funksiyasını daşıyarkən öz morfoloji bazasını dəyişmir.

Nitq hissələrinin təyinatında sintaktik vəzifənin rolunu inkar etmək olmaz, lakin buna əsas, həlledici amil kimi baxmaq bir sözün bir neçə nitq hissəsinə aid edilməsinə səbəb olmuşdur. Belə yanaşılma sifət-zərf, say-zərf, əvəzlilik-zərf və s. problemlərin həllinə səbəb olmuşdur.

İ.İ.Meşşaninov da özünün nitq hissələri və cümlə üzvlərinə aid yazdığı kitabında nitq hissələrinin təsnifatını cümlə üzvünə tabe etməyin düzgün olmadığını qeyd etmiş, bununla da bir sözü müxtəlif nitq hissəsinə aid edilməsinə qarşı çıxmışdır. Biz də bu fikirlə razılışaraq onu qeyd etməyi vacib bilir ki, bir söz yalnız bir nitq hissəsi ola bilər. Sintaktik situasiyada qazandığı yeni xüsusiyyət isə onun funksiyasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, vəzifə və funksiya anlayış sözlərinin mənalarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Dilçilik ədəbiyyatında həmin sözlərin dublet kimi işlənməsinə rast gəlirik. Bizə belə gəlir ki, burada sintaktik mövqeyə daha diqqətli yanaşmaq lazımdır. Yəni sintaktik vəzifə və sintaktik funksiya anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək ehtiyacı yaranır. *Vəzifə* anlayışı dedikdə biz hər bir nitq hissəsinin heç bir dəyişiklik olmadan məhz özünəməxsus birinci ifadə edə bildiyi xüsusiyyəti nəzərdə tuturuq. Funksiya anlayışı isə hər hansı bir nitq hissəsinin özünəməxsus təyinatı vəzifəsindən kənarında yeni xüsusiyyət qazanaraq sintaktik situasiyada göstərə bildiyi fərqli cəhətlərdir.

Funksiya və vəzifə anlayışı, onların izahı barəsində dilçilər arasında müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi dilçilər funksiya ilə vəzifə arasında paralellik işarəsi qoyur və göstərir ki, hər hansı bir sözün, söz formanın dil vahidi cərgəsinə qoşulması onun sintaktik funksiyası ilə şərtlənir. Bəzi dilçilər isə «vəzifə» və «funksiya» terminlərini adekvat işlədirlər [3, 23-27].

T.Müzəffəroğlu «Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasını» adlı monoqrafiyasında vəzifə və funksiya terminlərinə münasibət bildirmişdir. Müəllif vəzifə və funksiya arasındakı fərqi və uyğunluğu görmüşdür. Lakin o bu fərqi hiss etsə də, yenə də vəzifə və funksiya anlayışlarının eyni cəhətliliyini ənənəvi olaraq bərabər tərəflər kimi vermişdir. Müəllif yazır: «Lakin bir şey aydındır ki, sintaktik funksiya dedikdə sintaktik vahidlərin daxil olduğu daha böyük vahidlərin tərkibində oynadığı rol, vəzifə başa düşülür. Deməli, dil vahidlərinin sintaktik funksiyası, (habelə ümumiyyətlə funksiya) qrammatik faktor olmaqla yanaşı, onların semantik anlamından kənarında düşünmək olmaz, semantikasız funksiya yoxdur» [9, s. 13].

Biz isə funksiya anlamına dar və geniş mənasına söykənməyi əsas götürməyin tərəfdarıyıq. Funksiya dar mənada vəzifə termininə adekvatdır, lakin geniş mənada funksiya dil vahidinin nitq axını zamanı müxtəlif sintaktik situasiyada qazandığı yeni, fərqli xüsusiyyətdir.

Bizə belə gəlir ki, vəzifə və funksiya terminləri bir-biri ilə bağlı, lakin fərqli anlam kimi qəbul edilsə, daha münasib olar. Bu zaman nitq hissələrinə aid olan bəzi problemlər öz izahını tapmış olacaq. Hər hansı bir söz bir nitq hissəsinə mənsub olacaqdır. Bir söz bir neçə nitq hissəsinə mənsub ola bilməz. Bu haqda professor Y.Seyidov belə yazmışdır:

«İzahlı dilçilik lüğəti»ndə «funksiya» terminin bir sıra mənaları göstərilir:

1) nitqdə işlənilərkən dil vahidlərinin (elementlərinin) yerinə yetirdikləri vəzifə; onların rolu.
2) dil vahidlərinin nitqdə işlənilməsinin məqsədi və xüsusiyyəti. Burada təyin funksiyası, zərf funksiyası, feili bağlama funksiyası.

3) deyktik funksiya - işarəetmə funksiyası; ikinci funksiya - sintaktik vasitələrin nitqdə fərdi işlənilməsi sintaktik vahidin müəyyən şəraitdə (müəyyən nitq mübadiləsi şəraitində və müəyyən dil elementləri ilə əlaqələndirməklə) kəsb etdiyi sintaktik xüsusiyyət.

«İzahlı dilçilik lüğəti»ndə funksiyanın daha konkret bölgülərinə, sözün, sintaktik vahidin müxtəlif maraqlı və dəqiqləşdirilmiş izahına rast gəlirik. Mövzu ilə əlaqədar bizi «funksiya» terminin «vəzifə» anlamından fərqləndirilməsi daha çox maraqlandırır. Burada «funksiya» termini «vəzifə»dən açıq şəkildə

fərqləndirilir, eləcə də funksiya sözün situasiyada qazandığı yeni xüsusiyyət kimi izah edilir. Funksiya və vəzifə münasibətindən danışan O.S.Axmanova da bu haqda yazmışdır. Bu anlayışın O.S.Axmanovanın lüğətində üç mühüm cəhəti göstərilir. Funksiya:

1. Назначение, роль выполняемая единицей (элементов) языка при его воспроизведении в речи.

2. Цель и характер воспроизведения в речи данной языковой единицы; ее актуализация или транспозиция в контекст конкретного речевого акта. (Əvəzliyin deytik funksiyası bura daxildir).

Обобщенное обозначения разных сторон (аспектов) языка и его элементов с точки зрения их назначения, применения, использования. (Əvəzliklərin semantikasını bu qrupa daxildir). Burada əvəzliklərin kommunikativ, emotiv və volyuntativ funksiyaları bu qrup daxilində öyrənilir [2, s. 506-507].

Bir sözün müxtəlif vəzifə və funksiyalarından çıxış etdiyini görən dilçilər bu problemə diqqətlə yanaşmış və buna müxtəlif mövqelərdən yanaşmışlar. Müəlliflərin bir qismi vəzifə və funksiyaları eyniləşdirmiş, bunların arasındakı fərqi nəzərdən qaçırmış, buna görə də bir sözün bir neçə nitq hissəsinə aid olduğunu qəbul etmişlər [10, s. 278-284]. Bu fikirdə olanlar sözün cümlədəki situasiyasından asılı olaraq müxtəlif tərzdə göstərməsini həmin sözün morfoloji bazisinin dəyişməsi kimi qiymətləndirmişlər. Bunlardan Q.İ.Rixter, F.A.Qəniyev, Q.Bertaqayev, A.Şərifov, Ə.Dəmirçizadə, M.Ə.Şirəliyev və başqaları sözün bir neçə nitq hissəsinə aid olduğu haqqında danışmışlar.

Başqa qrupa daxil olan dilçilər isə vəzifə və funksiya anlamı arasında fərq qoymasalar da, bir sözün müxtəlif situasiyada özünü başqa tərzdə göstərdiyini nəzərdən qaçırmamış və çox dəqiqliklə qeyd etmişlər ki, bu (yəni situasiyalardakı müxtəliflik), sözün morfoloji bazisini dəyişmir. Yəni bir söz yalnız bir nitq hissəsidir, müxtəlif situasiyalarda özünü başqa tərzdə göstərə bilər. Bunların sırasındadır [13, s. 70] S.E.Yaxontov, İ.İ.Meşşanininov, F.S.Kotelnik, L.İ.İliya, Y.Seyidov və başqalarının adlarını çəkə bilərik.

İkinci qrupa daxil olan tədqiqatçı E.Yaxontov vəzifə ilə funksiya arasında fərqi diqqətdən yayındırmır və sözün funksiyasının vəzifəsindən fərqli olduğunu göstərir.

Y.Seyidov sözün nitq axınında yeni funksiyada çıxış etməsini çox məntiqli cəhətdən izah edərək yazır: «Dildə daimi olaraq belə proseslər gedir. Lakin bunlar da rəngarəng nitq ehtiyaclarını təmamilə ödəmir. Bu məqsədlə, bu və ya digər bir nitq hissəsində sabitləşən sözlərdən konkret nitq şəraitində başqa nitq hissələrinə aid mövqedə istifadə məcburiyyəti meydana gəlir» [11, s. 120].

Bəzi hallarda müəlliflər *vəzifə* və *funksiya* terminlərindən yan keçərək sözün cümlədəki birinci vəzifəsi və ikinci vəzifəsi terminindən istifadə edirlər. *Birinci vəzifə* dedikdə, sözün morfoloji xüsusiyyətlərinə görə ifadə etdiyi vəzifədir, sonradan qazandığı xüsusiyyətlərə görə daşıya bildiyini isə *ikinci vəzifə* adlandırmışlar. Necə adlandırılmasından asılı olmayaraq fərqləri hiss etmiş, gözdən qaçırmamışlar. Bu isə müsbət qarşılanmalıdır.

Y.Seyidovun fikiri ilə razılaşaraq deyə bilərik ki, sözün vəzifə və funksiyası arasında müəyyən fərq qoyularsa, bəzi uyğunsuzluqlar aradan götürülür. Nitq hissələrinin içərisində elələri var ki, onun morfoloji xüsusiyyətləri, sintaktik vəzifəsindən, funksiyasından zəngindir. Lakin elə nitq hissələri də var ki, onların sintaktik xüsusiyyətləri morfoloji xüsusiyyətlərindən daha zəngindir. Belə nitq hissələrindən əvəzlik və feili göstərə bilərik. Əvəzliklər başqa nitq hissələrindən çox fərqli xüsusiyyətə malikdir. Bu nitq hissəsinin söz tutumu çox azdır. Müxtəlif mənə növlərinə bölünən əvəzliklərin hər bir mənə növü müəyyən nitq hissəsinə əvəz etməyə məhkumdur. Bu əvəz etmə ilə yanaşı, əvəzliyin məhz özünəməxsus morfoloji, sintaktik mövqeyi də vardır. Söz tutumunun az olmasına baxmayaraq, əvəzliyin işlənmə sferası çox genişdir. İşlənmə sferasının genişliyi və tezliyinin çox olması əvəzliyin funksiyasının çoxluğuna səbəb olmuşdur. Feillərin isə sintaktik vəzifəsi əsasən az, morfoloji əlaməti isə daha çoxdur. Təsirlənən feillər, əsasən, cümlədə xəbər vəzifəsini daşıyır. Morfoloji xüsusiyyətlərinin zənginliyi isə daha maraqlıdır. Şəxs, zaman, təsirli, təsirsiz zaman əlaməti feilin morfoloji əlamətidir.

Nitq hissələrinin təsnifində sintaktik meyara üstünlük verən dilçilər vəzifə və funksiya arasında fərq qoymur, bununla da sintaktik vəzifənin dəyişməsi ilə morfoloji bazisin də dəyişdiyini qeyd edirlər. Bəzi müəlliflərin fikrinə görə, *gözəl qız, yaxşı insan, pis xəbər, cəld hərəkət, qəşəng qız* birləşməsinin birinci tərəfi sifətlə ifadə olunmuş söz birləşmələridir. Bu tipli birləşmələrin birinci tərəfi cümlə daxilində təyin vəzifəsində çıxış edir və sifət hesab olunur. Həmin ifadələrin birinci tərəfi hərəkətə və yaxud əlamət bildirən sözlərə aid edildikdə isə adekvat olaraq onların zərflər və zərflilik kimi çıxış edəcəyini qəbul edirlər. Fikrimizcə, bu prinsip düzgün qəbul edilə bilməz. Məsələn: *gözəl danışdı, yaxşı görünürdü, pis işlədi, cəld qaçdı, az adam az işlədi, xeyli adam xeyli danışdı, çox insan çox çalışdı* kimi ifadələrdə sintaktik vəzifələrin dəyişməsi morfoloji bazisin dəyişməsi demək deyil. Yəni hərəkətə və əşyaya aid olarkən sözün morfoloji bazisi deyil, sintaktik vəzifəsi dəyişir. Və həmin vəzifə sözün əsasında dayanmır. Ancaq bəzi dilçilər bu məsələdə ikili standartlara yol verirlər. Həmin ikili standart *gəcə, gündüz, axşam, səhər* və s. bu kimi sözlərdə də özünü

göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ikili standart isim təyin vəzifəsində çıxış edərkən özünü göstərmir. *Daş hasar, dəmir qapı, usta Kamil* və s. ifadələr təyin vəzifəsində işləyərkən də isim hesab olunur. Bu halda vəzifə morfoloji bazisi dəyişmir. Bizə belə gəlir ki, sintaktik vəzifə sözün morfoloji bazisini dəyişə bilmir. Heç bir xüsusi dəyişikliyə malik olmadan hər hansı bir nitq hissəsi müvafiq cümlə üzvünə təhkim olunursa, bu onun öz əsas vəzifəsi sayılır. Bunlardan kənara çıxdıqda - digər xüsusiyyətlərin daşıyıcısına çevrildikdə isə onlar öz təyinatlarını dəyişmiş olur və bu həmin sözlərin funksiyası hesab edilməlidir. Bütün bu faktlar isə bir sözün yalnız bir nitq hissəsinə aid olması fikrini əminliklə söyləməyə əsas verir.

Fikirlərimizi Y.Seyidov bu fikirləri ilə tamamlayırıq: ...güclü nəzəri fikir bir sözün bir neçə nitq hissəsinə aid olması haqqında inkar edir və belə bir cəhətə üstünlük verir ki, eyni söz ancaq bir nitq hissəsinə daxil ola bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Абдуллаев Я.З., Сейидов Й.М., Щясянов А.Г. Мцасир Азярбайъан дили. Синтаксис. ЫВ щисся. Бақы: Маариф, 1985, сящ.114
2. Ахманов О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд-во «Советская энциклопедия», М., 1966, 606с.
3. Бенвенист Е. Природа местотений // Общая лингвистика. М., 1974, с.23-27.
4. Будагов Р.А. Введение в науки о языке. Москва, 1965, с.286.
5. Бцнийадов З. Мцасир Азярбайъан ядыби дилиндя садя ъцмля. ЕА няшр., Вақы, 1963, сящ.53
6. Жирмунский В.М. Общее и германское языкознание. Москва, 1976, ст.77.
7. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Изд. АН. Москва, 1945, ст.8
8. Мцасир Азярбайъандили. Морфолоэийа. ЫЫ щисся. Бақы: Елм, 1980
9. Мцзяфьярьолу Т. Мцасир Азярбайъан дилиндя мцряккяб ъцмлянин структур семантикасы. Бақы: Nurlan, 2003
10. Рухтер Г.И. Введение в языкознание. Донецк, 1966, сящ.4, Р.А.Ганиев. Компонентляр вопросы о классификации частей речи в современном языке (на мат. существивенных). Прилагательных и наречий. В опросы тюркологии. Б., 1922с. 278-284.
11. Сейидов Й.М. Азярбайъан дилинин грамматикасы морфолоэийа. Вақы: BDU, 2000
12. Щцсейнзядя М. Мцасир Азярбайъан дили: ЫЫЫ щисся. Морфолоэийа. Бақы: Maarif, 1983
13. Яхонтов С.Е. Понятие частей речи и общем и китайском языкознании. ВТРЧ с.70. Мещанинов И.И. Члены предложение и части речи.

Земфира Асгер кызы Шахбазова

Задачи и функции слов в предложениях

Резюме

Проблема определения статуса и функций частей речи в современном языкознании решалась в отечественном и зарубежном языкознании в русле различных подходов: с точки зрения полевого структурирования, а также в рамках синтаксического подхода, предлагающего приоритетный анализ функционирования слова в предложении. В то же время разграничение понятий «синтаксические функции», т.е. роли слова или формы слова в синтаксической конструкции (в словосочетании или предложении), а также «задачи» частей речи представляет собой проблему, апробированную серьезной исследовательской традицией и не получившую однозначного разрешения вплоть до настоящего времени, что и составило актуальность исследования данной статьи. В статье также исследуются общие трактовки и приводятся конкретизация разграничения указанных терминов по функционально-синтаксическим критериям частей речи.

Ключевые слова: морфология, синтаксис, части речи, синтаксическая функция.

Zemfira Asger gizi Shahbazova

Tasks and functions of words in sentences

Summary

The problem of determining the status and functions of parts of speech in modern linguistics was solved in domestic and foreign linguistics in line with various approaches: from the point of view of field structuring, as well as within the framework of the syntactic approach, which offers a priority analysis of the functioning of a word in a sentence. At the same time, the differentiation of the concepts of "syntactic functions", i.e. the role of a word or a word form in a syntactic construction (in a phrase or a sentence), as well as the "tasks" of parts of speech, is a problem that has been tested by a serious research tradition and has

not been unambiguously resolved until now, which made the study of this article relevant. The article also explores general interpretations and provides a concretization of the delimitation of these terms according to functional and syntactic criteria of parts of speech.

Key words: morphology, syntax, parts of speech, syntactic function.

МИКАИЛ МАГАМЕД оглу ДЖАФАРОВ

Доктор филологических наук,

Зав. Кафедрой русского языка естественных
факультетов БГУ

АЗИЗА АФТАНДИЛ ГЫЗЫ ФЕЙЗИЕВА

Старший лаборант, БГУ

О ФОРМИРОВАНИИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИИ СООТНОСИТЕЛЬНЫХ ПАР КОМПОЗИТОВ

Сложные слова составляют неотъемлемую часть лексического фонда русского языка. Формирование данного пласта лексики происходило как на базе простых слов, так и на базе словосочетаний и предложений на протяжении длительного периода начиная с древнейших времён. Такой исторический путь в своём становлении прошёл и словарный фонд русского языка в целом. Именно поэтому «в современном русском языке по всем направлениям можно обнаружить лексические пласты, полученные в наследство от прежних периодов развития языка» (1, с. 70).

Данные исторических словарей, а также материалы различных источников прошлых столетий свидетельствуют о том, что на всех этапах развития лексики русского языка можно обнаружить также разнообразные группы сложных слов.

Более того, и в современную эпоху значительную активность проявляют некоторые модели сложных, восходящие к деривационной системе древнерусского языка. Такая преемственность в языке, а также «динамичный темп современной жизни, естественное стремление уплотнить информацию и отразить реальную взаимосвязь вещей и понятий ведут к массовому появлению новых сложных и сложносоставных слов типа *нефтегазохранилище, водогрязелечебница, ракетоноситель, диван-кровать* и т.п.» (НАС, т. 1, с. 5).

Изучение всех этих явлений в диахроническом аспекте даёт возможность вскрыть глубинные процессы словосложения, выявить закономерности образования композитов на разных этапах развития русского языка. Причём самые важные эволюционные процессы наиболее заметно проявляются в характере взаимодействия семантически или структурно соотносительных слов и лексических микрогрупп. Действительно, «... в лексике существуют более или менее спаянные отдельные микросистемы, наиболее наглядным примером которых могут быть так называемые синонимические ряды» (3, с. 279). Дело в том, что синонимические связи являются наиболее очевидной и яркой формой взаимодействия слов, условием проявления одной из универсальных закономерностей развития языковых единиц, «в результате которой происходит отбор наиболее необходимых ... средств выражения» (2, с. 7).

По справедливому мнению Ю.С.Сорокина, «синонимическая связь слов предполагает не только общность их значения, но, что особенно существенно, называет также семантическую дифференциацию и специализацию этих слов-синонимов, различие в их стилистической тональности, связанное с различной относительной широтой их употребления, их разнообразной сочетаемостью от определённых речевых контактов» (7, с. 15).

Действительно, «именно в синонимических рядах могут быть выявлены и прослежены связи и взаимодействия между словами, их активизация или ослабление, изменения соотношений сфер употребления слов, их функциональная стратификация, т. е. все те изменения, которые происходят в лексической системе языка» (6, с. 5).

В настоящей работе рассматриваются особенности взаимодействия сложных прилагательных с препозитивными семантически соотносительными компонентами *старо-, ветхо- и древне-*.

Формирование структурно-семантического облика и функциональных свойств данной микрогруппы композитов происходило в различные периоды развития русского языка.

Слова на *старо-* встречаются уже в древнерусском языке. Некоторые из них зафиксированы в «Материалах ...» И.И.Срезневского (*старобытный*). В отличие от них композиты на *ветхо-* и *древне-* (*древле-*) появляются позже. Слова с первым из указанных компонентов, т.е. с *ветхо-* впервые приводятся в источниках XVIII в. Здесь отмечается всего четыре слова (*ветхозаветный*, *ветхозаконный*, *ветхоримский*, *ветхострунный*). В дальнейшем два последних слова вышли из употребления.

Слова на *древне-* приводятся начиная с XIX века (*древнекняжеский*, *древнеписанный*, *древнеславянский*). В этот период было отмечено также несколько сложений с первым компонентом *древле-*: *древлеблагочестивый*, *древлеискомый*, *древлемирный*, *древлеобычный*, *древлечтимый*. Примечательно, что приток слов данного разряда не прекращается и в последующее время. Так, в XX веке отмечаются три новообразования: *древнегреческий*, *древнеримский*, *древнерусский*. Некоторые слова рассматриваемой группы приводятся только в «Орфографическом словаре русского языка» (М. 1974): *древнеболгарский*, *древневерхненемецкий*, *древнееврейский*, *древнеиндийский*, *древнеперсидский*, *древнетюркский*, *древнецерковнославянский*, *древнеюжноаравийский* (8 слов).

Наблюдения показывают, что сложения на *старо-* преимущественно образовались в XIX и XX вв. Об этом свидетельствует тот факт, что в «Материалах ...» И.И.Срезневского приведено лишь одно слово на *старо-* (*старобытный*), а в различных источниках XVIII в. отмечено всего 16 слов (30% общего числа слов на *старо-*), тогда как данная группа сложений насчитывает в русском языке около полусотни слов. Подавляющее большинство образований XVIII в. встречается и в дальнейший период. Исчезают из языка лишь слова *старожительный* и *старочинный*.

В XX в. образовалось более десяти сложных слов на *старо-*, шесть из которых приведено и в Словаре Даля (*старобабий*, *старовотчинный*, *старочарный*, *старожитейский*, *старообычный*, *старотяглый*). Здесь же следует отметить слова, которые уже в XIX веке вышли из употребления (*старозаконный*, *старолетний*, *старопоместный*).

Значительная активизация компонента *старо-* в сфере словосложения наблюдается на протяжении XX в. В этот период отмечается около двадцати неологизмов данной группы адъективных слов (ср. *староассирийский*, *старообразный*, *старописьменный*, *старорежимный* и др.).

Таким образом, даже эпизодическое сопоставление объемов лексического состава семантически соотносительных композитов на *старо-*, *ветхо-*, *древне-* на разных этапах развития русского языка создаёт определенное представление о степени интенсивности образования рассматриваемых сложений. Однако более углублённое изучение взаимодействия сложений с синонимичными компонентами требует анализа системных отношений между такими словами. Эти отношения наиболее чётко проявляются между сложениями с общим постпозитивным компонентом типа *старорусский* – *древнерусский*.

По логике вещей, таких примеров в этой сфере должно быть намного больше, но мы обнаружили всего четыре таких синонимических пар: *старозаветный-ветхозаветный*, *старозаконный-ветхозаветный*, *старообычный-древнеобычный*. Это обстоятельство позволяет заключить, что препозитивные компоненты *старо-*, *ветхо-*, *древне-*, обладая достаточно широким диапазоном смысловой общности, не могут в полной мере реализовать свои потенциальные возможности в сфере словосложения. Здесь явно проявляются определённые ограничения, накладываемые на комбинаторные возможности рассматриваемых компонентов при образовании сложных по структуре лексических единиц.

Рассмотрим каждую из синонимических пар в отдельности:

1) *старозаветный-ветхозаветный*.

В данной синонимической паре второе слово (*ветхозаветный*) было зафиксировано более ранними лексикографическими источниками, например, в САР-1, где оно разъясняется, как «ветхозаконный; к ветхому завету относящийся; принадлежащий» (ч. 1, стб. 1034). В дальнейшем это слово указывается во всех важнейших словарях. Причём начиная со Словаря Ушакова во всех последующих словарях выделяется также его переносное значение: «старинный, отживший (ирон.). Ветхозаветные нравы» (Сл. Ушакова, т. 1, с. 265). Ср.: Как ни привык Стабровский к купеческой обстановке, но и он только съезжил плечи, оглядывая ветхозаветные горницы (Мам.-Сибиряк. Хлеб, ч. II, гл. 8.).

Однако, как свидетельствуют материалы Картотеки «Словаря русского языка XVIII в., сложное прилагательное *ветхозаветный* употреблялось ещё раньше, а именно в «Духовном регламенте» 1721 г., с. 2: Таковое было церковное Синедрион в Ветхозаветной церкви во Иерусалим .../КС- XVIII в.

Что касается первого члена рассматриваемой синонимической пары – слова *старозаветный*, то оно возникло чуть позже и также приводится в КС- XVIII в. Здесь оно фиксируется в значении «сохранившийся с давних времён, соответствующий старым вкусам, правилам и т.п. Ср.: В доказательство того, сколь медленно доходят сюда моды, послужить могут недавно только оставленные здесь те *старозаветные* фуфайки, у коих ... совсем не было пуговиц ...» (Сатирич. вестник, ч. 1, 1790, с. 51-52; КС- XIX в).

Таким образом, приведённые выше словарные толкования двух семантически соотносительных сложений *старозаветный-ветхозаветный* позволяют признать наличие в истории русского языка данной синонимической пары.

2) *старозаконный-ветхозаконный*.

История данной синонимической пары имела общие хронологические рамки, т.е. эти слова появились и исчезли из языка одновременно. Оба синонима были отмечены впервые в САР-1 и утратились к концу XIX в. В семантическом отношении они были весьма близки и поэтому во многих словарях *старозаконный* разъясняется как *ветхозаконный*. Ср.: «*Старозаконный*. То же, что *ветхозаконный*» (САР II, ч. 6, с. 492). А *ветхозаконный*, как известно, означало «относящийся к древним индийским законам» (Словарь 1847, т. 1, с. 116). Ср.: А к «Тако Иаков патриарх ветхозаконный, будущая сыном своим предвозвести» (Сл. XVIII в.).

3) *старообычный-древнеобычный*.

Оба эти синонима употреблялись в основном в XIX в. и поэтому отмечены только в Сл. Даля. Они объясняются следующим образом: «К старинному, дедовскому житью и обыку относящийся» (т. 4, с. 319). Эти сложные прилагательные очень редко встречаются в художественной литературе и публицистике.

4) *старорусский-древнерусский*.

Первое из этих синонимов встречалось уже в XVIII в. Ср.: «О ... сын! Так вот тебе самому *старорусская* врачка! Для чего ты так безчинно святого отца ругаешь?» Интерлюдии (Тихонравов, с. 46) (КС XVIII в.). А второй синоним впервые отмечается в Сл. Ушакова. Но оба эти слова функционируют и в современном русском языке как синонимы.

Семантический анализ изучаемых слов позволяет выявить тончайшие оттенки значения этих слов, способствующих функционально-дифференциальному описанию каждого композита. В этой связи необходимо заметить, что в приведенных синонимических рядах значение компонента *старо-* является, как правило, нейтральным, а компонентам *ветхо-* и *древне-* свойствен также оттенок усиления признака. Наряду с данным свойством эти компоненты унаследовали от своих генетических источников некоторую смысловую градацию. Так, например, прилагательное *старый* обычно указывает на возникновение, появление и т.п. чего-л. в более близкие к нам времена. Обычно это предполагает наличие и нового. (Старый парк, старая книга.) В отличие от него слово *древний* выражает значение «относящийся к глубокой старине».

По всей вероятности, эти дифференциальные смысловые оттенки и некоторые различия в экспрессии определили степень участия того или иного прилагательного в словосложении. И вовсе не случайно, что компонент *старо-* как нейтральный элемент по сравнению с другими, соотносительными с ним элементами *древне-* и *ветхо-* нашло более широкое применение в словообразовательном процессе.

Определенный интерес представляет и тот факт, что композиты *старорусский* и *древнерусский* наряду с общей семантикой имеют определённый дифференциальный признак (смысловой оттенок), который проявляется в условиях терминологического употребления этих слов: они обозначают отдельные периоды исторического развития русского народа. Так, если к древнерусскому периоду относится период XI- XIV вв., то старорусский – охватывает эпоху XV- XVII вв. Соответственно называются и языки этих периодов – древнерусский, старорусский.

Наблюдения за функционированием сложений с препозитивным и компонентами *старо-*, *ветхо-*, *древне-* позволяют заключить, что указанные группы лексики представлены в языке в качестве неотъемлемых элементов основного фонда русского языка на протяжении многих столетий. Сложения обладают общелексическими свойствами, в том числе и синонимическими, изучение которых всегда актуально.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. О некоторых вопросах русской исторической лексикологии // Избр. труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977, а. с. 69-94.
2. Виноградова В.Л. Исследования в области исторической лексикологии русского языка. АДД. М., 1977.
3. Общее языкознание (формы существования, функции, история языка). М., 1970.
4. Словарь Академии Российской (САР). СПб., 1789-1794.
5. Словарь современного русского литературного языка. В 20 т. Т. 1, М.: Рус. 23. 1991.
6. Смолина К.П. Типы синонимических отношений в русском литературном языке второй половины XVIII в. АКД. М., 1973.
7. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка /30-90-е годы XIX в. / М.-Л., 1965.

Микаил Магамед оглу Джафаров
Азиза Афтандил кызы Фейзијева

О ФОРМИРОВАНИИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИИ СООТНОСИТЕЛЬНЫХ ПАР КОМПОЗИТОВ

Резюме

Сложные слова являются неотъемлемой частью лексического фонда русского языка, и поэтому они всегда испытывают на себе влияние общелексических процессов. Эти процессы наиболее чётко проявляются в кругу семантически и структурно соотносительных слов, например, синонимических пар с компонентами *старо-*, *ветхо-*, *древне-* (*старозаконный* – *ветхозаконный* и др.). Такие пары наряду с интегральными признаками могут иметь и дифференциальные признаки.

Ключевые слова: соотносительные пары, компонент, композит, синоним, взаимодействие.

Mikayıl Məhəmməd oğlu Cəfərov
Əzizə Aftandil qızı Feyziyeva

Əlaqəli kompozitlərin formalaşması və işlənməsi haqqında

Xülasə

Mürəkkəb sözlər rus dili leksik fondunun ayrılmaz hissəsidir. Buna görə də onlar həmişə ümumleksik proseslərin təsiri altında olurlar. Həmin hadisələr semantik və quruluş cəhətdən əlaqəli olan sözlər dairəsində özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Məsələn, *staro-*, *vetxo-*, *drvene-* komponentli olan sinonimik cütlüklərdə (*starozakonnıy* - *vetхозаконный* və s.). Bu qəbildən olan cütlüklər inteqral əlamətlərlə yanaşı differensial (fərqləndirici) əlamətlərə də malik ola bilər.

Açar sözlər: qarşılıqlı əlaqədə olan cütlüklər, komponent, kompozit, sinonim, qarşılıqlı, təsir.

Mikayil Magamed oglu Jafarov
Aziza Aftandil gizi Feyziyeva

About the formation and processing of the related composites

Summary

Complex words are inseparable part of Russian language lexical foundation, therefore they always are under the effect of general lexion processes. Same things are seen on the circle of related words in terms of semantic and structure in a convex way. For example, *staro*, *vetxo*, *drvene*, component synonym couples (*starozakonnıy* – *vetхозаконный* and etc). These sudden couples can possess differencial signs beside integral signs.

Key words: component, combination, synonym, mutual effect.

ЛАЛА ГУСЕЙН ГЫЗЫ ГУЛИЕВА

доктор филологических наук,

зав. кафедрой русского языкознания Бакинского государственного университета

ОБ ОДНОЙ АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ В РОГА

"Фамилии России - как и собственно русские фамилии...так и фамилии, устойчиво бытующие в России - представляют собой ценнейший и неисчерпаемый по богатству материал для изучения межъязыковых и международных контактов" [7, с. 6]. Эти слова гениального русского слависта Олега Николаевича Трубачева можно принять как программные для исследователей русской антропонимии, в частности, русских фамилий. В статье "Из материалов для этимологического словаря русских фамилий" ученый ставит вопрос, нужен ли такой словарь и отвечает, что современная антропонимическая наука не располагает необходимым корпусом всех русских фамилий в их современном состоянии с элементами их истории [7, там же]. Со времени написания этой статьи прошло более полувека, однако пока не создан полный этимологический словарь русских фамилий, хотя работа велась и ведётся, подтверждением чему могут служить работы С.Б. Веселовского, А.В.Суперанской, А.В.Суловой, В.А.Никонова, Б.Унбегауна, И.М.Ганжиной и др. [1].

Во время диалектологических экспедиций в русские села Азербайджана во второй половине прошлого века наряду с диалектным полевым материалом собиралась и местная топонимия (микротопонимия), антропонимия. Это позволило представить ономастическую картину русского островного говора, оторванного от метрополии, но сохранившего основные характерные черты южнорусского наречия. Русский островной говор Азербайджана (в дальнейшем: РОГА) имеет свою историю, насчитывающую около двух веков и связанную с переселением русских, а позднее украинцев, в данный регион в первой трети XIX века [4, с.17-52].

Собранный антропонимический материал в нескольких русских селах Шемахинского района (Астрахановка, Держиновка, Марьевка, Джабаны, Чухурюрт, Хильмили (ныне относится к Гобустанскому району) в настоящее время считается раритетным, поскольку изменения в социальной жизни региона в конце прошлого столетия (миграция русского населения, естественный уход из жизни старшего поколения – носителей традиционного говора и др.) не могли не сказаться на общей картине антропонимикона данного региона, а именно, изменилось количественное и качественное соотношение единиц ономастической системы. На данном этапе сохранившийся диалектный материал составляет культурологический фон лексической системы русского островного говора Азербайджана, создает языковую картину конкретного региона в определённый период.

Изучению антропонимии русского островного говора Азербайджана посвящен ряд работ автора [2]. В настоящей статье остановимся на одной антропонимической модели (в частности, модели русских фамилий), являющейся нетипичной для данного региона, отмеченной в русских сёлах Шемахинского района. Это единичная модель на *-аго/-ого*: фамилия **Кривого** (в говоре **Кривагуб**), представляющая собой форму родительного падежа единственного числа прилагательного. В произношении фамилии по нормам русской орфоэпии конечный формант *-ого* звучит как *-ово* (*Дурного* – *Дурново*) с ударением на конечной гласной (в говоре *Кривагуб*). Благодаря наличию в фонетической системе акающего островного говора фрикативного */ɣ/* переход */g/* - */v/* в интервокальном положении не произошел.

Фамилия *Кривого* не встретилась в известных работах, словарях русских фамилий (С.Б. Веселовского, И.М. Ганжиной, В.А. Никонова, Б.Унбегауна и других). Фамилия *Кривого*, отмеченная в наших записях, входит в антропонимический ряд основ с негативным значением. Модель *Кривого* у Веселовского не отмечена, хотя основа *крив-* широко представлена в его "Ономастиконе" в качестве составной части прозвищ, фамилий прозвищного происхождения, относящиеся к XV, XVI, XVII векам: "...фамилия *Кривой* очень распространена", - отмечает Веселовский и перечисляет целый ряд фамилий-прозвищ с этой основой (*Кривой* Гаврило Семенович Всеволож, вторая половина XV в., *Кривой* Кошель, Семен *Кривая* Шапка, *Кривая* Щека Папыш, 1495; *Кривец* Иуда, крестьянин, 1490; *Кривобород* Семен, крестьянин, 1604, *Кривоборский*, *Кошель* *Кривок* Яков, *Кривоножкины*, 1646; *Кривонос*, *Криворог* Григорий, XVв.; *Кривочелюстный* Михаил Фомич, *Кривошейка* Роман Григорьевич Плещеев, *Кривошея* Вольнский, *Гридя* *Кривошеин*, *Кривуля* Иван, *Кривуля* Родионович Квашнин, *Кривцов* Василий Семенович, *Кривцовский* [1(Веселовский), с.164]. В черновых набросках к «Ономастикону» С. Б. Веселовский делал для себя пометки о группах схожих по смыслу имен и

прозвищ, например: «Обратить внимание на группы прозвищ в семьях фамилии *Плохого*», *Ловяга* Константин Власьев, XVI в., Новгород; Кузьма *Ловягин*, крестьянин, 1627 г., Белев *Ловяга* — "ловкач, плут" [1(Веселовский), с. 164].

В русских говорах *кривой* имеет значение "человек, слепой на один глаз"; "хромой"; а также "неправдивый, лукавый".

Корень *крив-* общеславянский; в разных славянских языках, в том числе и русском, имеет два основных значения: "*косой, изогнутый, искривленный*" и "*неправильный, лживый*" [1 (Ганжина), с. 257].

Исследователь русских фамилий Б.Унбегаун в своей известной монографии "Русские фамилии" [8, с. 160] отмечает сохранившиеся два типа фамилий на *-ово/-аго* в застывшей форме родительного падежа единственного числа прилагательных: *Благово, Дурново, Недоброво, Плохово, Хитрово*, а также двойные фамилии: *Долгово-Сабуров, Петрово-Солово, Сухово-Кабылин*. Отмечается, что носители этих фамилий принадлежали к русской аристократии, а члены семьи *Хитров* с XVII в. занимали видное положение, начиная с боярина Богдана Матвеевича *Хитрово*; данные форманты считались "социально престижными окончаниями". "Эти фамилии с ударным *ó* и произносимым *z* представляют собой уникальный случай морфологического внедрения церковнославянского элемента в русское именотворчество" [8, сс. 163-165]. Немногочисленность фамилий на *-ово/-аго* объясняется малым числом их носителей (*Коляgó, Черняgó, Топыgó*).

В фамилии *Смирноgó* /z/ не только произносилось как /v/, но и записывалось фонетически *Смирново*, которое в дальнейшем переходило в псевдоименительную форму *Смирнова* [8, сс. 17, 138, 162]. А.В. Суперанская и А.В. Сулова в книге «Современные русские фамилии» со ссылкой на Б.Унбегауна замечают, что фамилии на *-аго, -яго, -ово* отмечены в дворянской среде и образованы от основ с негативным значением: *Плоховó, Недобровó, Бураgó, Синяgó*. Этим Б.Унбегаун «разоблачил псевдоблагородное происхождение подобных семей. Фамилии типа *Бураgó* он сближал со словами *бедняга, бродяга*, допуская возможность переделки суффиксального компонента, имеющего явно сниженное стилистическое значение в таких словах, как *бедолага, коняга*» [8, с. 160].

И.М.Ганжина отмечает активность в прошлом «способа образования фамилий от патронима в форме родительного падежа – с суффиксами *—ово, -ого, -аго*: *Дурной – Дурново, Хитрой – Хитрово* (ударение при этом перемещалось на последний слог); *Живаго, Мертваго, Рыжаго, Благово* и т.д. Однако в XVIII в., когда установились основные фамильные модели, подобные формы были вытеснены образованиями на *—ов (-ев)*. Сохранились лишь немногие фамилии, принадлежащие дворянским семьям» [1, (Ганжина), с.597].

Фамилиям на *-аго/-ого* близки модели на *-ых/-их*, представляющие собой застывшие формы родительного падежа множественного числа прилагательных: *Белых, Бледных, Малых, Черных* и др. [7, с.24; 8, с.436]. Имеются предположения, что фамилии на *-аго/-ого* – это украинские или белорусские фамилии на *-ага*, прозвищные, в форме имен существительных (*Дубяга, Мертвага, Кулага*), измененные на *-аго* и воспринимаемые как прилагательные в родительном падеже. Ударное конечное *—ó* (*Дурново, Живаго*) также сближает данную модель с украинскими фамилиями с ударными конечными формантами (на *-ко*).

В нашем случае фамилия *Кривоgó* отмечена в регионе, где наряду с русскими проживают и украинцы, носители фамилий *Влошенко, Доценко, Дьяченко, Ивко, Калиниченко, Копытко, Крошко, Кушнеренко, Луценко, Пасько, Руденко*. Украинские переселенцы также параллельно с русскими поселялись в Азербайджане [5, с. 247]; возникали поселения *Новополтавка, Новая Херсонь, Новодонецкое, Хохлы, Украинские Отруба, Борисполь*, часть села (конец, улица) *Астрахановки* называлась *Донцы* и т.д.; в формировании русского островного говора явно прослеживается украинский след [3, с. 498].

Первоначально русские и украинские поселения, как правило, возникали обособленно друг от друга (например, в Кубинском районе было русское село *Владимировка* и неподалёку от него украинское - *Петропавловка*). В последующий период происходило смещение состава населения в некоторых населенных пунктах, в связи с чем РОГА начинает испытывать влияние украинского языка. Современный РОГА представляет собой, в основных чертах, южновеликорусский говор с элементами украинского и азербайджанского языков (при этом количество нерусских элементов колеблется в разных населенных пунктах). Например, украинизмы ярко выделяются в говорах Гедабайского [6, с. 4], Шемахинского, Кубинского районов. При этом в РОГА встречаются как слова

литературного украинского языка, так и украинских диалектов. Использование украинизмов характерно для речи старожилов; обычно украинизмы имеют русские дублиеты в говоре [4, с. 20].

Приведенная история переселения русских и украинцев в Азербайджан дает основание предположить украинское происхождение носителя фамилии *Криво́го*. Эта информация подтверждается фактом существования носителя данной фамилии - жителя Буковель (Украина), фонд городища Перемышль - помещик *Ян Криво́го* (1522 г.) [9].

О.Н.Трубачев, размышляя о словаре русских фамилий, указывал, что "будущий полный корпус русских фамилий...должен включить много генетически *украинских и белорусских образований*". Со ссылкой на И.К. Брехенмахера (составителя этимологического словаря немецких фамилий) и А. Доза (автора этимологического словаря фамилий и имен Франции) О.Н. Трубачев пишет, что "...напасть на верный след этимологии имени можем лишь тогда, когда мы знаем, *где это имя сложилось*." "Для того чтобы найти этимологию фамилии, нужно сначала *локализовать* ее происхождение. При отсутствии документов часто достаточно показаний фонетики и лексикологии для того, чтобы *определить район возникновения*...Этот критерий *безошибочен*, когда он действителен; он информирует нас о таких *миграциях* фамилий, о которых их носители не догадываются"(!!!), "полученная истинная этимология будет иметь особое значение, не только в лингвистическом, но и культурно-историческом отношении" [7, сс. 5, 7, 10].

Учитывая вышесказанное, можно предположить, во-первых, что фамилия *Криво́го* принадлежала носителю украинского происхождения (а это исторический факт: переселенцы в Азербайджане (именно в Шемахинском районе) были выходцами из Украины); во-вторых, носителем фамилии *Криво́го* мог быть человек, сопровождающий переселенцев на новые места поселения. В любом случае на лицо факт *миграции* фамилии.

Исследование этой проблемы будет продолжено в дальнейшем, однако только нахождение носителя (-ей) этой фамилии или его предполагаемых близких родственников (изучение документов, запросы, устные беседы с местными жителями пока не дали результатов) может пролить свет на истоки появления и функционирования данной антропонимической модели в РОГА.

Список использованной литературы

1. Веселовский С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища, фамилии, М., Наука,1974. Ганжина И.М. Словарь современных русских фамилий. - М., 2001; Унбегаун Б.О. Русские фамилии. - М., 1989; Федосюк Ю.А. Русские фамилии. М., 1992. Суперанская А.В., Сулова А.В. Современные русские фамилии. М.,1981
2. Гулиева Л.Г. К исследованию антропонимии русского островного говора Азербайджана //Материалы научно-теоретической конференции, посв. юбилею 130-летию со дня рождения Мамедэмина Расулзаде, БГУ, Баку, 2014,с.301-306 ; Она же, Диалектная антропонимия//Сталинградская гвоздика//Мат-лы научной конф.,Волгоград,2015, с.134-145.; Она же, Антропонимия русского островного говора Азербайджана как культурологический источник//Мат-лы научн.конф,посв.100-летию Ильяса Эфендиева,БГУ,2015,с.693-701
3. Гулиева Л.Г., Гейдарова Э.А. Лексикон русского островного говора Азербайджана, Баку, 2014
4. Гулиева Л.Г. Русская топонимия Азербайджана: история и современность, Баку, 2010, 177 с.
5. Исмаилзаде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье, 30-е годы XIXв. - начало XX в. М., Наука,1982.
6. Кац С.Д. Лексика говора села Славянки Кедабекского района Азербайджанской ССР.АКД., Баку, 1964, 19 с.
7. Трубачев О.Н. Из материалов для этимологического словаря русских фамилий // Этимология-66. М., Наука, 1968, сс. 3-53.
8. Унбегаун Б.О. Русские фамилии. - М., 1989.
9. [[🏠 analizfamilii.ru](http://analizfamilii.ru)]

Lalə Hüseyn qızı Quliyeva

Azərbaycanda rus şivələrində bir antroponimik model haqqında

Xülasə

Məqalə Azərbaycanda rus şivələri antroponimik sisteminin tədqiqinə həsr olunmuşdur. -Aqo/-oqo şəkilçili antroponimik model nəzərdən keçirilir. -Ko, -ov/-ev formantlarının bütöv arealında həmin yeganə modelin (Krivoqó) mövcudluğu Krivoqó soyadının Ukrayna mənşəli daşıyıcıya mənsubluğunu

düşünməyə imkan verir (bu isə tarixi faktdır: Azərbaycanda, məhz Şamaxı rayonundakı köçkünlər Ukraynalı idilər); bu soyadın miqrasiyası da istisna deyil

Açar sözlər: rus şivələri, Azərbaycan, antroponimik model, miqrasiya.

Lala Husein gizi Gulieva

About the anthroponymic model in the Russian dialects in Azerbaijan

Summary

The article deals with study of the anthroponymic system of the Russian dialects in Azerbaijan. The anthroponymic model with the formant -ago/-ogo is considered in the article. Existence of this single model (Krivogó) in the entire area of formants -ko, -ov/-ev would suggest belonging of the surname Krivogó to a carrier of Ukrainian origin (this is a historical fact: the migrants in Azerbaijan, exactly in the Shemakha region, were from Ukraine); migration of this surname is not excluded either.

Keywords: Russian dialects, Azerbaijan, anthroponymic model, migration.

İSLAM DİNİ oğlu VƏLİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

XƏTƏİ TƏBRİZİNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” MƏSNƏVİSİNİN BƏZİ FONETİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin mənzərəsini, inkişaf istiqamətini araşdırmaq üçün bu dövrdə Xətəi təxəllüslü şairin qələmə aldığı “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi lüğət tərkibinin zənginliyi, qrammatik kateqoriyalarının genişliyi və fonetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Mövzusu səmavi kitablardan alınmış, Asiya və Afrika xalqları folklorunda geniş yayılmış, Yaxın və Orta Şərqi ədəbiyyatında bir çox müəlliflər tərəfindən qələmə alınmış “Yusif və Züleyxa” (2, s. 5) Azərbaycan ədəbiyyatında da işlək mövzulardan biri olmuşdur. Azərbaycan dilində “Yusif və Züleyxa” mövzusunu işləyən şairlər içərisində Xətəi Təbrizinin qələmə aldığı məsnəvi həcmünün böyüklüyünə və bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə maraqlıdır.

“Xətəi” təxəllüslü şairin bu əsəri haqqında bir sıra ədəbiyyatşünaslar- Ə.Xəyyampur, N.S.Dolu, A.S.Ləvənd, M.F.Köprülüzadə dəyərli fikirlər söyləmişlər. Azərbaycanda H.Araslı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Məmmədov, T.Hacıyev, C.Nağıyeva və başqaları ədəbiyyat və dil tariximizin müxtəlif sahələrinə aid yazdıqları tədqiqatlarında bu və ya digər dərəcədə abidəyə müraciət etmişlər (5, s. 5). Xətəi Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi ilə bağlı ilk məlumat Məhəmməd Təbrizinin “Daneşməndani-Azərbaycan” əsərində rast gəlinir. Həmin kitabda qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycanın minə yaxın görkəmli elm, ədəbiyyat və incəsənət xadiminin həyatı, yaradıcılığı haqqında yazılmış yığcam bilgidə dahi şair və dövlət xadimi kimi Şah İsmayıl Xətəinin ədəbi fəaliyyəti haqqında məlumat verildikdən sonra, “Xətəi” təxəllüsü ilə yazan şairin də mövcud olduğu xatırladılır. Hətta M.Təbrizinin “İbtida qıldum be name ol kərim, Ey ki, bismillahir-rəhmanir-rəhim” beyti ilə başlanan bir əlyazmasının onun kitabxanasında saxlandığını da qeyd edir (9, s. 336).

Məsnəvi haqqında geniş məlumat T.Z.Əkbərovun “X.Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin tekstoloji tədqiqi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işində rast gəlinir (8, s. 310). T.Əkbərov göstərir ki, Xətəi Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvinin dövrümüzə qədər gəlib çatmış yeddi əlyazma nüsxəsi mövcuddur (5, s. 6-7). Bu nüsxələr üzərində, onların qarşılıqlı müqayisəsi baxımından aparılan işin nəticəsi olaraq 2004-cü ildə Xətəi Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin elmi-tənqidi mətni və transfoneliterasiyası kitabı çapdan çıxmışdır. T.Əkbərov həmin kitabda poemanın tam mətninin tərtibi üçün yeddi əlyazması nüsxəsini tədqiqatla cəlb etmişdir (5, s. 7-10). Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən tapılmış həmin əlyazmalardan üçü tam, dördü isə naqisdir. “Belə əlyazmalar bilavasitə Azərbaycanla bağlı olduğundan onlar dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu öyrənmək, lüğət fondu ilə tanış olmaq, bu gün üçün arxaikləşmiş sözləri müəyyənləşdirmək, xüsusilə Azərbaycan dilinin əsrlər boyu inkişaf tarixini izləmək üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir” (5, s. 6-7). T.Əkbərov M.Təbrizinin gəldiyi nəticə ilə razılaşaraq poemanın, güman ki, 1478-1490-cu illər arasında Təbrizdə qələmə alındığı, şairin isə XV əsrin

ikinci yarısında yaşadığı qənaətinə gəlmişdir. Xətai Təbrizi öz əsərini dövrün hakimi Sultan Yəquba ithaf etmişdir. Sultan Yəqubun hakimiyyəti dövründə onun sarayında Baba Fəğani, Baba Nəsimi, Dərviş Dəhqi, Ənsari, Heyrani, Şahidi, Humayun, Qatili, Əhli və başqa sənətkarlar kimi Xətai Təbrizi də Şərqdə əsas mədəniyyət mərkəzi sayılan Təbrizdə yaşayıb yaratmışdır (5, s. 5). Məlum təzkirə və tarixi mənbələrdə X.Təbrizinin əsəri, həyatı, yaradıcılığı haqqında heç bir qeydə rast gəlinmədiyi üçün onun haqqında geniş bibliografik məlumat vermək imkan xaricindədir. Lakin məsnəvinin müxtəlif yerlərində iki dəfə Xətainin adının yazıldığı müşahidə olunur: "Ey Xətai, dünya mehmanxanədir, Neçələr anın əlindən yanədir" (5 a); "Ey, Xətai, ömrə aldanma ki, var, Bir əsər yeldir, yelə yox etibar" (12 a).

XV əsr ədəbi-bədii dilimizdə başlıca olaraq iki üslub: klassik kitab üslubu, danışiq-folklor üslubu fəaliyyət göstərirdi. XV əsr ədəbi-bədii dilimiz öz xarakteri, məziyyətlərinə görə, sadəliyi baxımından digər dövrlərdən seçilirdi. Bu barədə H.Araslı belə yazmışdır: "...XV əsr şairlərinin dilindəki sadəlik XVI əsr sənətkarlarından fərqlənir" (1, s. 314). Bu da XV əsr ədəbi-bədii dilimizin ümumxalq danışiq dilinə daha çox yaxın olması, onunla qaynayıb-qarışması ilə bağlılığından irəli gəlirdi.

Tarixən Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında, qrammatik normaların dəqiqləşməsində və dildə yeni-yeni formaların meydana çıxmasında, eləcə də lüğət tərkibinin zənginləşməsində X.Təbrizinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin müstəsna rolu olmuşdur. Bu yazılı abidə vasitəsilə ümumxalq dilinin leksik vahidləri, fonetik xüsusiyyətləri, qrammatik əlamətləri ədəbi dilə nüfuz edərək vətəndaşlıq hüququ qazanmağa başlayır. Konkret dövrdə yazılı ədəbi dilin fonetik və morfoloji sistemi üzrə müxtəlif cəhətlərin izah olunması Azərbaycan dilinin imla məsələlərinin aydınlaşdırılmasına şərait yaradır.

Ərəb əlifbası konsonant olmaqla türk dilləri (xüsusilə Azərbaycan dili) üçün əlverişli olmamışdır.. Bu əlifba türk dillərində danışiq səslərinin keyfiyyət və kəmiyyətini dəqiq əks etdirməkdə acizdir, həm də "haraya daxil olmuşsa, orada bir xüsusiyyət kəsb etmişdir" (3, s. 8-9). Azərbaycanın orta əsrlərdə yaşamış xəttatları da ərəb dilinin və imlasının sirlərinə yiyələndikləri üçün tarixi orfoqrafiamızı nəstəliq xətti timsalında ərəb qrafikasını dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşdırmışlar. Nəticədə xəttatlar imla sabitliyinə, ədəbi normativliyə əsasən riayət etmişlər. Bir sıra hallarda isə bəzi qrafemlərin fonetik funksionallığına yanlış münasibət bir çox söz və şəkilçilərin ənənəvi şəkildə səhv oxunub yazılmasına səbəb olmuşdur.

Məqalə yazılarkən Xətai Təbrizinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin daha qədim, əhəmiyyətinə görə digərlərindən fərqlənən nüsxəsi tədqiqat obyektini kimi götürülmüşdür. Əvvəldən və sondan naqis olan bu nüsxə 18 vərəqdən ibarətdir. Nəstəliq xətti ilə qələmə alınmış əlyazma nüsxəsinin mətni azərbaycanca, başlıqları isə farsca yazılmışdır (müqayisə etməli: "Birun şodane Yusif be zindan", "Amədən pesərə Yusif be pişə İbn-Yamin", "Şəkayəti-Züleyxa əz gərdişi-dövrən", "Qoftən şirəçi əhvali-Yusuf be Soltan" və s.).

Əlyazma əvvəldən və sondan naqis olduğundan onun köçürülmə tarixini və katibini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Lakin əlyazmanın paleoqrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri, tarixi dialektologiya baxımından vəziyyəti, mövzusu, süjeti, janrı araşdırılaraq belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, məsnəvinin bu nüsxəsi XVII əsrdə qələmə alınmışdır. Əlimizdə olan nüsxə vasitəsilə XV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin çox dəyərli nümunəsi kimi dövrün fonetik sistemi, əlyazmadakı səslərin tarixi inkişaf yolu, habelə fonetik hadisələr və morfoloji xüsusiyyətlərin izlənməsi və həlli ilə bağlı zəngin dil materialı əldə etmək olur.

Xətai Təbrizinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin səciyyəvi fonetik xüsusiyyətləri:

1. Bir hecalı kök və şəkilçi morfemlərin sonunda açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi abidənin dilində çox yayılmış hadisə kimi diqqəti cəlb edir:

a>ı : Kimsə səndən *duymiyə* heç hali-bar (11 a); Ki zülf ilən xəzinə *artmiyə* mal(17 b); *Artmiyəydi* dərdimiz bizim dəxi(10a).

ə/le>i : Dünyayə sən sidq ilə *bil* (بیل)bağlama(11b); Nə *diyub*, nə söyləmək olur, ey yar (10 a); Əmin ol *çəkmiyəsən* təşvişi, Uymasa göz *görmiyə* könlin işi (116); Hər necə kim, mal gərək al, *yi*, otur (6 b)

2. **o** səsinin **a** səsinə keçməsi də məsnəvinin dilində geniş yayılmışdır; Tənri *savaşa* (سواشا) jilla bizdən ol işi(11a);

Mülk *anıdır*, hökm *anın*, təqdir *anın*(11 a); Ta mən əlimlə *cilavin* (چیلavin) dutmiyəm(5 b)

3. **ı>u**: *Yastuq* (یاستوق)üstə təkyə qıldılar həman(1); Vay *yazuq* bizim bu miskin *başumuz*(1); Züleyxa kəfü atdı ol qəmçi *saruyə*(7 a); Getdi ol mən belə *yalquz*(یالقوز)qalmışam(2 a).

4. **i>ü**: Şah odlara *büşdü* hörmət qılmədi(13b); Sevməsin zinhar məni, ey şah, yigit, *Sevgü*(سوکو)yavuzdur, var anın tərkin et(9b).

5. **p>b və b>p**: Gög çəmənələr cümləsi *tobraq* (توبراق)olə (14 a); *Pəs* (پس)səlam virdi, Yusif aydur, yigit (8 b); *Pəs* bu sözdən biz gəl imdi qayıdəli(17 b).

6. **q>x**: Yeddi *arux* (اروخ) həm daxi andən, ey yar(12b); Sonra yeddi simüzün *aruxləri*(12 b)

Sual və təyin əvəzlilikləri XV əsrdən başlayaraq *q* ilə deyil, *x* ilə işlənmişdir: Sən *xaçan* razı olun bu kor gözə (7 b); Quruyub qalə *xamı* həmvar olə (14 b); Dedi: siz *xandan* (خاندان) gəlürsüz, ey cavan (19a); *Xamusı* (خاموسی) anun dininə girdilər (10 b).

7. **b>m**: Belə xüsusiyyət *bu* işarə əvəzliyi hallanarkən özünü göstərir: Yusif aydur: *munun* (موننک) özgə halı var (6 a); Çün *muni* eşitdi dilxoş buldı ol (6 a); Sən *muna* şükr eylə ki, nandur gidər (3 a); *Mundə* (موندە) qalməz həqdən özgə kimsə kəs (11 b).

8. **z>t**: Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində *qıtlıq, qəhətlik, quraqlıq* məzmunu bildiren *qızlıq* sözü işlənmişdir: *Qızlığ* (قیزلیغ) olduğunun cəhanün ayıdəli (17 b).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XV əsrə qədər qələmə alınmış “Yusif və Züleyxa” poemalarının hamısında bu lüğət vahidinə (قیزلیغ) şəklində rast gəlinir.

9. **b>v**: Verdilər həm qul, *qəravaş* (قراباش) oldugın (18a).

10. **g>n**: Fəth olə soni, *ögi* gər bənd olə (10 b); Nagəhi *ögundən* (اوگندن) uğradı bir ər (17 a); Çıxubən gəldi *ögundə* durdılar (17 b).

Sağır nun hərfi: Dil arxası, sonor, burunda tələffüz edilən *ŋ* səsini ifadə edən bu hərflər Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində söz başında işlənmişdir; *n* və *k* hərflərinin birləşməsindən düzələn bu diqraf (نک) ancaq sözün ortasında və sonunda özünü göstərir. Əslində XVI əsrdən Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənməyə başlayan *n* və *k* diqrafı Xətai Təbrizinin dilində ancaq kök və şəkildə morfoloji xüsusiyyətlərdə (II şəxsin mənsəbiyyət və şəxs, yiyəlik hal) işlənmərkən inprozitiv və postpozitiv mövqə tutmuşdur (3,20): Yeddi yıldən *soñ* qəhətlik etdi, bil (18 a); çünki *dan* (دانک) atdı yenə acam dedi (18a); Həm yenə biz qanlı *könləgin* (کونکلکین) həman (4 a); Bir şikəstə *könlümü* sormaz, ey şah (4 b); *Saldın* (سالدنک) əlindən *sapın* üstə rəvan (7 a).

Məsnəvinin bir neçə yerində *sağır nun* səsi ancaq *kaf* hərfi ilə ifadə olunmuşdur: Ol *duşındə* (دوشنده) dünyadən nəql etdilər (18 a); *Dinlənuñ* (دنکلنوک) kim tas nələr söylər dedi (16 a).

11. Söz əvvəlində *s* samitinin işlənməsi: Yusif aldı *yüzinə* bürqə o dəm (8 b); Sonrə daxi yeddi *yıl* (بیل) hökm eylədi (17 b); Ey *yüzi* (یوزی) nurlu *yigit* (بیکیت), xoş gəlmişin (8 b).

12. Söz əvvəlində *y* və *v* samitinin düşməsi: Aluban öz qoluna *urdu* (اوردی) rəvan (9a); İbn-Yamin qoluna *urdu* rəvan (8b); Hüsn *iyəsi* (ایهسی) çarə yox böhtan çəkər (9b).

13. Söz əvvəlində sürtünən, cingiltili *ğ* samitinin işlənməsi məsnəvinin dili üçün xarakterik cəhətdir. Belə sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə ərəb dilindən keçmişdir. Uzun müddət belə sözlərin dilimizdə öz imlasını saxlamasına baxmayaraq, canlı danışıq dilində birinci səs *q* kimi tələffüz olunmuşdur (H.M., 21): *Gəmyedükə* ömrün olur kəm sənün (11 b); *Gəmlü* gündə yarinə yoldaş olə (2b); Pəs bu dövrən *ğənimət* (غنیمت) bil bugün (11 a); Çün məlul olma başında çəkə *ğəm* (غم) (11 b).

14. Söz sonunda karlaşma hadisəsi (d<t) məsnəvinin dilində geniş yayılmışdır: Necə dapmış *qurt* (قورت) anun cisminə yol (10 a); *Dört* (دورت) min aləm gəldi hiç kim bilmədi (13 b); Bir acayib hallı düşdür, ey *yigit* (13 b); Sonradən dedilər anı *qurt* yemiş (9 b).

15. “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində sözlərdən birinin digərinə təsir edən, təmsilə uğrayan səsələr də öz əksini tapmışdır. Danışıq dili xüsusiyyətlərini özündə qoruyan Xətai Təbrizinin bu əsərində bir neçə yerdə assimilyasiya hadisəsinə uğrayan sözlərə təsadüf olunur: Bənzəri saru *donni* (دوننی) bir tiq görər (17 a); Ol *zamannan* bəri kim, eşqin məni, Etdi pabənd olmadım bir ləhzə şad (6 b); Yusif *böhtammı* (بهتاممی) etmişdin dedi (15 a).

16. Ön cərgəli sait olan *e* saitinin uzanan variantına abidənin dilində rast gəlinir: Tərkibində *y* samiti olan sözlərdə *y* samitinin düşməsi nəticəsində *e* səsi uzanmışdır: *Der* (دیر) anı bir çahə salmışlar bular (16a); Sonrə üç gündən Yusif həm gəldi *der*, Özi Züleyxa eşigindən girdi *der* (16 b).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin morfoloji xüsusiyyətləri:

X.Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin morfoloji quruluşu öz zənginliyi və rəngarəngliyi ilə bir sıra maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Məsnəvidə morfoloji göstəricilərin, sözdəyişdirici şəkilçilərin elə növlərinə rast gəlinir ki, bunlar müasir dilimiz üçün xarakterik deyil, ancaq bir sıra şəkilçilər ayrı-ayrı şivələrdə qorunub saxlanmışdır. Elə qrammatik göstəricilərə də təsadüf olunur ki, bunların müəyyən hissəsi müasir ədəbi dilimizdən yalnız qrafik variantlarının çoxluğu ilə seçilir. Bu da onu göstərir ki, canlı xalq danışıq dili üslubunda qələmə alınmış əlyazmalarda ya orfoqrafik sabitsizlik mövcud olmuş, ya da dialekt xüsusiyyətləri ədəbi dildə yazılmış əsərlərə də təsir etmişdir. Abidənin dili ilə bağlı bəzi morfoloji xüsusiyyətləri nəzərdən keçirək:

1. Ən qədim hallardan biri kimi təsirlik halı bir sıra özünəməxsus morfoloji əlamətlərə malik olmuşdur. Bunlardan biri də samit səsle qurtaran sözün sonuna samitlə başlanan şəkilçinin artırılmasıdır. Qədim özbək dilinin təsiri ilə yazan sənətkarların dilində belə xüsusiyyətin mövcudluğu heç də o demək

deyildir ki, bu hadisə Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmuşdur. Tədqiq olunan məsnəvinin dilində də bu cəhətə bir neçə dəfə rast gəlinir: Ol ətəgün *yurtduğumnu* anlagil (17a); *Könlümüzni* dərd ilə zar eylədi (2a); Gül *yüzümüni* (*بوزمنی*) görməgə gün zar idi (4 b); Nə əcəb düşdür görün bu *düşni*(*دوشنی*)dir (12b).

2. Felin məsdər şəkilçisi *-maq, -məq, -mək, -mağ* şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur: Gül yüzümüni *görməgə* gün zar idi (4 b); Ol ki, nadandır *deməkdən* nə bitər(4a); Çox yatub *uymaq*(*اوبماغ*) yavuz hudur oyan (11 a).

3. Felin əmr şəkli daha geniş, rəngarəng formada təmsil olunmuşdur: Bu sözü sən bilgilən (*بيلگن*) bir mən *bilim* (4 a); Yusif aydur, işbu adları *degil*, Sən nədən etdin oları *söyləgil* (*سيله كل*) (4 a); Dur ayağa hər sözüün var, *söyləgil* (5 b); Sən bizi *qoygil* (*قويكل*) *ki*, munda *gidəl* (*كيدە لى*), ol düşi xəlvətdə təbir *idəli* (12 b).

Əmr şəklinin 3-cü şəxsində dodaq variantı üstünlük təşkil edir: Azdı, var söylə, Yusif *gəlsün* (*كلسون*) dedi (8 b).

4. Xəbərlik şəkilçisi iki qrafik variantda *-dur//-dür*, həm də *-durur//-dürür* kimi işlənmişdir: Həm bu beş gün kim, sana *möhnətdürür* (12 a); Bu *mənimdür* xandə gidər *xandədü* (*خاندهدور*) (9 a); Didilər bu bir acayib *işdürür* (*يشدر*), Bəlməzüz *zahirmidür*, ya *dışdurur*(*دیشدر*) (9 a).

5. Cəm şəkilçisi *-lar, -lər* “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində ancaq bir variantda *-lər* kimi yazılmışdır: Ol *yarənlər* (*يارانلر*) çün bu sözi söylədi (9 b); Ol *yigitlər* köşkə *çixsunlər* didi (9 a); Yenə *qardaşları* (*قرداشلری*) çahə salduğun (9 a); *Oğlanlər* aydur: on birüz, bir evdədür (19 a).

6. Felin şühudi keçmiş zamanının şəkilçisi iki qrafik variantda *-di, -du* kimi verilmişdir. Bunlardan birincisi üçüncü şəxsə, ikincisi isə birinci və ikinci şəxsin tək və cəmində işlənmişdir: Həm yenə çahdən çıxub *satduğun* (*ساتدوغين*) (9b); Mən gəlürkən azdum, ana *uğradum*, Böylə cəmərd cahanda *görmədüm*, Yolu sordum, yolu salıq *verdi* ol (9a).

7. Məsnəvidə bir sıra hallarda birinci şəxsin tək *-mən* şəxs sonluğu ilə işlənmişdir: *Yandururmən* (*ياند وورمن*) yoxsə qəmçin tək səni (7a); Ey dəriğə *bilməmişmən*(*بيلمه ميش من*) tanrımı (8a).

8. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində indiki zamanın, feli bağlamanın ancaq dodaq variantlarına təsadüf olunur: İmdi aşıq *istəyür* məşuq danar (16b); Sonradan həm qul *diyüb* satmışlar bular (16a); *Ağlaşubən* əl-ayağə düşdilər (16a); Həmin *qalur* cəhandə yaxşı bir ad (18b); Bu mənəzildə *gəlib* (*كوب*) bulduğ muradı (18a); *Sürüyübən* (*صوريوبين*) ilətdi, satdı ol dəm (5a).

9. Məsnəvinin dilində əmr şəklinin I şəxsinin cəmi – *alı, -əli* forması ilə ifadə edilmişdir: Yusif aydur – Gəl imdi nikahı *iqd idəli* (*ايقد ايده لى*), Züleyxa aydır – Hala ivə *gidəli* (*كيدە لى*) (8a); Sən bizi *qoygil* ki, munda *gidəli* (*كيدە لى*), Ol düşi xəlvətdə *təbir idəli* (*تبير ايده لى*) (12b)

10. İndiki zamanın şivələrdə işlənən *-əd* və *-adur* variantları “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində də mövcuddur: *Diyəd*: (*ديد*) namərd dünya bir gün var idi, Ol ulu dövlət mənimlən yar idi (4b); Yusif aydər: dünya işi böylədür, Kim *gələdür* (*كلهدر*), kim *gidədür* (*كيدهدر*), öylədür (2a); Necələr anun əlindən *yanədür* (*يانهدر*) (5a).

11. Müasir Azərbaycan dilində xarakterik olan *-cağ, -cək* feli bağlama forması ilə eyni mənşəli qədim yazılı abidələrin dili üçün səciyyəvi sayılan *-ğac, -gəc* şəkilçisinə rast gəlinir: *Görgəcin* (*کورکچين*) həm tanıdı oğlanları (19a).

Göründüyü kimi, X. Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində fonetik və morfoloji cəhətlərin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan canlı xalq danışığı dilinin tarixi inkişaf dövrlərini aydınlaşdırmaq, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi və tarixi dialektologiyasının öyrənilməsi baxımından olduqca zəruridir. Ümumiyyətlə isə, orta əsrlərə aid Azərbaycan əlyazmalarının tədqiqi yazılı ədəbi dil tarixinin hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi işində mühüm əhəmiyyət daşıyır (7, s. 92).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Araslı. H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1960
2. Cami Əbdürrəhman “Yusif və Züleyxa” (farscadan çevirəni M.Mübariz). Bakı, 1989
3. Əlizadə S.Orta əsrlər Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985
4. Xətai Təbrizi. Yusif və Züleyxa. M.Füzuli adına AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu, şifrə No.: M-187 (Mötərizədə həmin nüsxədən toplanan nümunələrin səhifələri göstərilmişdir)
5. Xətai Təbrizi. Yusif və Züleyxa (elmi-tənqidi mətni və transfoneliterasiyası T.Əkbərovundur). Bakı, 2004
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
7. Nağısoy Möhsüm XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, 2003
8. Suli Fəğih Yusif və Züleyxa (tərtib edənlər Sənan İbrahimov, Səbuhi İbrahimov). Bakı, 2008
9. Tərbiyət M. Daneşməndane-Azərbaycan (görməli elm və sənət adamları). Bakı, 1987

Açar sözlər: X.Təbrizi, Yusif və Züleyxa, fonetik və morfoloji xüsusiyyətlər, Azərbaycan dilinin tarixi, dialektlər

Ислам Дини оглу Велиев

**Некоторые фонетические и морфологические особенности поэмы Хатаи Тебризи
"Юсиф и Зулейха"**

Резюме

Одним из авторов написавших поэму на тему легенды "Юсиф и Зулейха" является Хатаи Тебризи. Будучи написанное в XV веке, играет неотъемлемую роль в исследовании Азербайджанского языка.

Этим исследованиям придают особенное значение в изучении: в лексическом, в фонетическом и в разных областях грамматических разновидностях языка. В статье содержится краткий сказ истории поэмы. Далее в статье, на языке писания затрагиваются фонетические и морфологические особенности поэмы, которые сравниваются с современным Азербайджанским языком.

Ключевые слова: Хатаи Тебризи "Юсиф и Зулейха", поэма, фонетические и морфологические особенности, языковые материалы

Islam Dini oglu Valiyev

Some phonetic and morphological features of Khatai Tabrizi's poem "Yusif and Zuleikha"

Summary

The article deals with the analysis of the phonetic peculiarities of the great poet of the XV century Khatai's poem "Yusif and Zuleikha", the historical development of the sounds in this manuscript, the different phonetic phenomena and orthographical rules. The collected examples are compared with the modern Azerbaijani language and its dialects; are revealed the similarities and distinctions. It is emphasized that research of the phonetic peculiarities of Kh. Tebrizi's poem "Yusif and Zuleikha" plays an important role in study of the Azerbaijani people's spoken language and its historical phonetics.

The morphological structure of this written monument is very rich and varied (such suffixes as *-durur, -dürür; -adur, -ad; -mən, -man; -ğac; -gəc;* and so on). When comparing this poem's morphological peculiarities with the old Azerbaijani language one can see that there are no serious distinctions between them.

Key words: Khatai Tebrizi, Yusif and Zuleikha, phonetic peculiarities, history of the Azerbaijani language, dialects

GÜLXANIM QÜDRƏT qızı VƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

ŞİMAL-ŞƏRQ LƏHCƏSİ VƏ DƏRBƏND DİALEKTİ

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti öz qədim dil quruluşunu qoruyub saxlayır, eyni zamanda Azərbaycan dilinin başqa şivələrində təsadüf olunmayan fonetik, morfoloji və leksik-semantik elementləri mühafizə edir. Burada bir sıra qədim türk elementləri, xüsusilə qırpaq dillərinə məxsus xüsusiyyətləri müşahidə etmək olar.

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti keçmiş SSRİ, indiki Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil respublikalardan birində – Dağıstan Muxtar Respublikasının ərazisində yerləşmişdir. Bu respublika etnik tərkibinə görə ən çoxdilli respublikalardan hesab olunur. «Dağıstanda 30-dək xalq və etnoqrafik qrup yaşayır. Avarlar, ruslar, darginlər, qumuqlar, ləzgilər, laklar, azərbaycanlılar, tabasaranlılar, noqaylar, çeçenlər, rutullular, aqullar, tatlar, saxurlar və s...» (1, 299).

Dərbənd Qafqaz Albaniyasının ən qədim şəhərlərindən biri olmuşdur. Bu qədim şəhər haqqında latın, yunan, ərəb, fars, türk, gürcü, rus və s. mənbələrində, həmçinin orta əsr Avropa müəlliflərinin əsərlərində məlumat verilmişdir. Əsas tarixi mənbə isə məşhur «Dərbəndnamə» əsəridir. Burada Dağıstanın və şimal-şərqi Azərbaycanın V-XI əsrlər tarixindən bəhs edilir. Əsəri ilk dəfə 1851-ci ildə Mirzə Kazım bəy ingilis dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Həmin əsərdə ərəb qoşunlarının Dərbəndi tutması, burada

silah, ərzaq və neft anbarları tikdirmələri, Bakı neft və duz mədənlərinin Dərbənd əhalisinə vəqf verilməsi, xəzərlərin Azərbaycana hücumları və s. haqqında qiymətli məlumatlar vardır (1, 419).

Yuxarıda göstəriləyi kimi, 30-a yaxın etnik dil əhatəsində olan və onlarla sıx əlaqədə qədimliyini qoruyub saxlayan Dərbənd dialektinə aşağıdakı kəndlər daxildir: Məhəmmədqala, Selik, Gecux, Dəliçoban, Padar, Vəlikənd, Tatlar, Qaradağlı, Ulu Tərəkəmə, Cimikənd, Bərəkey, Sabnova, Bilhədi, Zıdyan, Zıdyan qazmaları, Muğartı, Rükəl, Oqni, Bilici, Qullar, Əğləbi, Müzayim, Rubas, Kommuna, Mollaxəlil, Nuğdi, Xilipənci, Yersi, Arak, Darvaq, Arkit, Sanak, Zil, Xuçni, Marağa.

Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrinin hərtərəfli öyrənilməsinə baxmayaraq, maraqlı faktları və dil hadisələri ilə zəngin olan Dərbənd dialekti son illərə qədər istənilən səviyyədə tədqiq olunmamışdır. Bu dialekt haqqında bir neçə əsərdə öteri, epizodik səpkidə məlumatlar verilmişdir. Bu isə həmin dialekt haqqında istənilən anlayışı və təsəvvürü yaratmır.

Bu yaxınlarda Azərb.MEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsi tərəfindən nəşr edilən «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti» adlı monoqrafiyası bu sahədə olan boşluğu doldurmaq baxımından atılmış ciddi addım kimi yüksək qiymətləndirilməlidir. 20 ildən çox bir müddətin məhsulu olan bu əsər Dərbənd dialektini daha ətraflı tədqiq etmək, müqayisələr aparmaq üçün əlimizdə mötəbər mənbədir(2).

Dərbənd dialekti haqqında isə ilk məlumata Mirzə Kazım bəyin çap etdirdiyi əsərlərdə rast gəlirik. O, 1839-cu ildə Qazanda «Qrammatika tureüko-tatarskoqo əzika», 1846-cı ildə isə «Obşə qrammatika tureüko-tatarskoqo əzika» adlı əsərlərini çap etdirir. M.Şirəliyev göstərir ki, Mirzə Kazım bəy bu əsərlərində Dərbənd dialektini Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisə etmiş və onu ədəbi dildən ayrılan bəzi fərqli cəhətlərini göstərməyə çalışmışdır (5, 13).

Dərbənd dialekti haqqında müəyyən qədər məlumata M.Şirəliyevin «Bakı dialekti» adlı əsərində də rast gəlirik. Müəllif bu əsərində Qərbi Abşeron şivələrinə daxil olan Novxanı, Corat, Hökməli, Qobu və Güzdək şivələrinin bəzi xüsusiyyətlərinin Dərbənd dialekti ilə uyğun gəldiyini göstərir(6, 90-96).

Cədvəl 1

	Quba dialekti	Dərbənd dialekti
İndiki zaman	gidədəm gidədig gidəsən gidəsüz gidədü gidədü	kitədəm kitədig kitəsən kitəsüz kitədü kitədü
Müzare gələcək zaman	yimənəm yiməniq yiməzsən yiməzsüz	vərmənəm vərmənik vərməzsən vərməzsüz

O, Dərbənd dialektini Şərq qrupu dialektləri içərisində Quba, Bakı, Şamaxı, Salyan, Lənkəran şivələri ilə bir yerdə vermişdir. Müəllif sonralar bu təsnifatın üzərinə dönə-dönə qayıtmış, onu təkmilləşmişdir. 1947-ci ildə çap etdirdiyi məqaləsində keçmiş bölgünü saxlayır, lakin Dərbənd dialektini təsnifatdan çıxarır. Bu münasibətlə E.Əzizov yazır: «M.Şirəliyev 1942-ci ildə verdiyi təsnifatda Dərbənd şivəsinə yer verdiyi halda, bu şivəni bölgüdə çıxardı. Halbuki Dərbənd-Tabasaran zonasında qədim azərbaycanlılar yaşayırdı və onların danışığı Azərbaycan şivələrinin şərq qrupuna uyğun gəlir. Doğrudur, Dərbənd-Tabasaran şivələrini Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinə (Zaqatala-Qax, Şəki) yaxınlaşdırın əlamətlər də var: habu, ho işarə əvəzliliklərinin, mənin tipli birləşmələrin işlənməsi və s. Lakin bütünlükdə Dərbənd – Tabasaran şivələri əsas dil xüsusiyyətləri baxımından şərq ləhcəsinin təsir dairəsindədir» (3, 19).

Yuxarıda adları çəkilən tədqiqatlarla yanaşı, R.Rüstəmov Dərbənd, xüsusilə bu qrupa daxil olan Tabasaran şivəsi haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişdir. O, Tabasaran şivəsini Quba dialektinin müstəqil şivəsi sayır və bu münasibətlə yazır: «Tabasaranda yaşayan azərbaycanlıların danışığı xüsusiyyətləri ilə Quba dialekti arasında oxşar cəhətlər çoxdur. Bununla belə, Tabasarandakı yaşayan kəndlərin özünəməxsus onlarca səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır ki, bunları Quba dialektində müşahidə etmək mümkün deyildir. Məhz buna görə də həmin rayon ərazisindəki kəndlərin danışığı xüsusiyyətlərini Quba dialektinin müstəqil şivəsi adlandırmaq olar» (4, 228).

Dialektoloji ədəbiyyatlarda Dərbənd dialektini M.Şirəliyev bir əsərində Dərbənd dialekti (6,95), başqa bir əsərində Dərbənd şivəsi (6,90) adlandırmışdır. R.Rüstəmov isə bu dialekti Dərbənd şivəsi (4,227) kimi adlandırmış, bəzən «Tabasarandakı azərbaycanlıların dili» və ya «Quba dialektinin Tabasaran şivəsi» və ya «Tabasaran rayonunda yaşayan azərbaycanlıların dili» kimi təqdim etmişdir.

Bizə elə gəlir ki, bu fikir müxtəlifliyinin səbəbi Dərbənd dialekti və Tabasaran şivəsinə aid materialların az olması və onun ətraflı öyrənilməməsidir.

Başqa bir məsələ. Dərbənd dialektində Azərbaycan dilinin şimal dialekt və şivələri ilə uyğun gələn fonetik, morfoloji xüsusiyyətləri var. Məsələn, Dərbənd dialektində, Tabasaran şivəsində şimal qrupu

şivələrində olan habı, havu, havı, ho, həcəri sual əvəzliyi, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin şəkilçisiz işlənməsi (menin ata, senin ana), ağılamaq mənasında «yığılamaq», tez, tələsik mənasında «yelli», boyunduruq mənasında «işgil» və s. leksik vahidlərinə rast gəlmək mümkündür. Qeyd olunan xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilinin şimal qrupu şivələri ilə uyğun gələn cəhətlər şərq qrupu şivələrindəki uyğunluqdan azdır. Ona görə də Dərbənd dialektini və Tabasaran şivəsini şimal qrupu içərisində deyil, şərq qrupunda öyrənmək daha məqsədəuyğundur.

Müşahidələr göstərir ki, Dərbənd dialekti M.Şirəliyevin şərq qrupu şivələrinə aid etdiyi əksər xüsusiyyətləri və eləcə də R.Rüstəmovun Quba dialektinə aid etdiyi bir sıra cəhətləri də özündə əks etdirməkdədir.

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti şərq qrupu şivələrindən həm coğrafi ərazisinə və həm də bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə ən çox Quba dialektinə yaxındır. Həmin yaxınlığı və uyğunluğu aşağıdakı cədvəldə daha aydın görmək olar:

Cədvəl 2

	Quba dialekti	Dərbənd dialekti
1. Fonetik uyğunluqlar		
ö > ü əvəzlənməsi	çüreg, ürdeg	çüreg, ürdeg
ı > u əvəzlənməsi	yasduğ, ağır, baluğ	yasduğ, ağır, baluğ
ı > i əvəzlənməsi	qizdirmə, cir, qiz	qizdirmə, cir, qiz
a > u əvəzlənməsi	cuğab, uvara, sumavar	cuğab, uvara, sumavar
ə > i əvəzlənməsi	zincir, xiyal, cisəd, imi	zincir, xiyal, cisəd, imi
y > v əvəzlənməsi	tovuğ, sovuğ, şüvüt	tovuğ, sovuğ, şüvüt
l > r əvəzlənməsi	mirçək, yarvar, artıxarı	mirçək, yarvar, artıxarı
2. Morfoloji uyğunluqlar		
- adı,-adu,-ədü	gələdü, yiyədi,baxadu	gələdü, yiyədi,baxadu
-a, -ə + varmaq	tapa varam, gide varam	tapa varam, gide varam
3. Leksik uyğunluqlar	qafun(yavanlıq) məkəcin(dişi donuz) çağırmax(banlamaq) erüg (cır,turş alça) aylanmağ (gəzmək)	Qafun məkəcin banlamaq erüg əylanmağ
4. Sintaktik uyğunluqlar	Hallar mənaca əvəzlənir. 1. Çıxışlıq hal əvəzinə yönlük hal işlənir. Məs.: Almiyə xuşum gələdü; 2. Sarı qoşması işləndə yönlük hal şəkilçisi düşür. Məs.: Mişə sarı qaşdü ineg; 3. Mən, sən, biz əvəzlilikləri III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış etdikdə -im yiyəlik hal şəkilçisi əvəzinə -in şəkilçisini qəbul edir, yaxud da düşür. Məs.: menin bacım, meni inegim, bizin quzumuz və s.	

Bu nümunələr Dərbənd dialektinin şivələr sistemində yerini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Ümumilikdə isə bu şivənin özünəməxsus fərdi, səciyyəvi xüsusiyyətləri mövcuddur, onların araşdırılması qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası.B.; 1979
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. B.; 2009
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi. B.; ADU nəşri.1989
4. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. B.; 1965
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B.; 1968
6. Şirəliyev. Bakı dialekti. B.; 1957

Açar sözlər: şimal-şərq ləhcəsi, etnik dil, dil hadisələri, oxşar xüsusiyyətlər.

Гулханым Гудрат кызы Велиева Северо-восточный говор и Дербентский диалект Резюме

Дербентский диалект находится в ареале, сохранившем особенности древнетюркского языка. Несмотря на многостороннюю изученность большинства диалектов и говоров Азербайджанского языка, Дербентский язык до последнего времени остается малоизученным. Этот диалект богат

интересными фактами и языковыми явлениями. Об этом диалекте имеются краткие эпизодические упоминания в нескольких произведениях, и они не дают необходимого представления об этом диалекте. В статье на основе фактов, собранных из диалектов, рассматривается принадлежность Дербентского диалекта к тому или иному диалекту в системе азербайджанских говоров.

Ключевые слова: северо-восточный говор, этнический язык, языковые явления, схожие особенности.

Gulkhanim Gudrat gizi Valiyeva

North-Eastern accent and Derbent dialect

Summary

The Derbent dialect is in the area which has kept features ancient Turkish language. Despite the multilateral study of most and dialects of the Azerbaijani language, the Derbent language until recently remains little studied. This dialect is rich in interesting facts and language phenomena. There are brief episodic references to this dialect in several works, and they do not give the necessary idea of this dialect. In article on the basis of the facts collected from dialects has been considered the accessory of the Derbent dialect to this or that dialect in system of the Azerbaijani dialects.

Key words: northeastern dialect, ethnic language, linguistic phenomena, similar features.

FİKRƏT FİRUZ oğlu ƏLİZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

FUNKSIONAL SİNTAKSİSDƏ PREDİKATLAR

«Formadan mənaya doğru» prinsip 2000 ildən artıq bir müddətdə dilçilik sahəsinə hakim olmuş, ənənəvi səciyyə daşmışdır. Dilçilik materiallarına əsasən dinləyən / oxuyanın, yəni qeyri-fəal mövqedən baxılmışdır. Halbuki cümlə səthində formalaşmış fikir dilin daxili qatını təşkil edən semantik-funksional yöndən, yəni danışanın/yazanın/ mövqeyindən baxmaqla aydın olur [3, s. 65].

Funksional sintaksisin mahiyyəti «*funksiyadan vasitəyə*»– «*mənadən formaya*» prinsipinə bağlı olduğu üçün onun tədqiq obyektini və məqsədi bütün sintaktik vasitələrin – dil vahidlərinin və konsitruksiyalarının əlaqəli nitqin quruluşunda rolunu müəyyənləşdirməkdir. Ənənəvi dilçilik isə «*vasitədən funksiyaya*» – «*formadan mənaya*» istiqamətlidir.

Müasir dilçilik nəzəriyyəsinə araşdıran dilçilərdən V. Bondarko, P. Adamets, Q.A. Zolotova, M. V. Vsevolodova, M. A. Şelyakin, həmçinin İ.A Melniçuk, İ.Pete, F.Bruno, S.Dik, R.Van Vali, A.Mustayoki funksional sintaksisə bağlı çox maraqlı modellər təklif etmişlər [2, s. 15].

Cümlənin semantik quruluşunu aydınlaşdıran zaman onun aktant tərkibi çox vacib rol oynayır. Belədə səthi və daxili (semantik) quruluşları nəzərdən keçirərkən adresant eksplisit ifadə olunmamış aktantları müəyyənləşdirir.

Fransızca *hərəkətdə olan, iş görə*n mənasında olan Aktant Predikatın semantik və sintaktik valentliyini tamamlayan fəal situasiya iştirakçısı olduğu kimi, onu da tamamlayan Predikatdır. Dilçiliyə *aktant* terminini fransız dilçisi L.Tenyer gətirmişdir [5, s. 13].

Funksional sintaksis modelində aktantlar *semantik quruluş nüvəsini* predikatlarla birgə təşkil edir.

Funksional sintaksisdə aktantlar tema funksiyası daşdığı halda, predikatlar rematik mövqə tutmaqla çox vacib informasiya daşıyıcısı olurlar. Predikatların əsaslı təsnifatının baniləri Y. S. Maslov və Z.Vendler, .Miller, T.Bulkina, O.Seliverstova, M.Giro-Weber, M.Qlovinski, Y. Knyazev, E. Paduceva olmuşlar [1, s. 3].

Funksional sintaksisdə aktant və predikatların birliyi cümlə semantikasının aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Təbii ki, bu qütblərin funksiyasını ayrılıqda və ya birgə təsnif etməklə cümlənin semantik quruluşunu müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Semantik quruluşun elementləri semantik kateqoriyaları təşkil edir və onun əsas elementi nüvədir. Nüvənin semantik quruluşunun əsasını predikat təşkil edir, lakin onunla birlikdə olan aktantlar ümumilikdə semantik nüvə quruluşu yaradır (2, s. 42).

Semantik quruluşun nüvəsi olan predikatların təsnifi funksional yanaşma baxımından çox önəmli məsələlərdən biridir.

Predikat və aktant birliyi semantik nüvə quruluşunu təşkil edir və məhz bu zaman cümlənin semantik nüvə quruluşu yaranır.

Funksional sintaksisdə predikata cavab verən konkret olaraq on sual tipi mövcuddur: 1) “x” nə edir?; 2) Nə baş verir?; 3) Nə baş verib?; 4) “x”, “y”-yə necə yanaşır?; 5) “x” nəyə malikdir və ya “x”-in nəyi var?; 6) “x” harada yerləşir?;

7) Nə mövcuddur?; 8) “x” hansı vəziyyətdədir?; 9) “x” necədir?; 10) “x” kimdir

Nitq prosesində predikatlar aktantların özəlliyi əsnasında müxtəlif çalarlar qazanaraq, semantik quruluşlar yaradır.

Nəticədə Hərəkət (H), Münasibət (M), Sahiblik (S), Yer (Y), Varolma, Hal(H), Özəlli (Ö), Eyniləşdirmə - Təsnifat (E-T) kimi səkkiz fərqli predikat tipi meydana çıxır [3, s. 34].

Cümlə semantikasına dəqiqlik, aydınlıq gətirilsin deyə, bir sıra məqamlarda yarımteplər də iştirak edə bilər.

Funksional sintaksisdə predikatlarla eyni semantik quruluşu Agens (A), Eksperiensler (E), Neytral (N), Obyekt (O), Tema (T), Resipiyent (R), Mənbə (M), Alət (A), Yer (Y) kimi aktantlar bölüşdürür (Daha sonra aktantlar hərfi işarələrlə veriləcək).

Birinci dərəcəli predikatlara və onların semantik yarımteplərinə diqqət yetirək:

I. Hərəkət semantik predikat tipində Agens müəyyən bir iş görür, *işin vəziyyətinə* nəzarət edir. Bu cür olduqda Obyekt^(O), Alət^(A),

Resipiyent^(R), Tema^(T) kimi aktantlar iştirak edə bilər.

Zamana münasibətdə *işlərin vəziyyətini* gerçəkləşdirərkən *Yerdəyişmə, Fiziki təsir, İntellektual münasibət, Nitq fəaliyyəti, Sahibliyə bağlı hərəkət, İctimai hərəkət, Fizioloji hərəkət* kimi semantik yarımteplər özünü göstərir (5, s. 12):

* Yerdəyişmə

(^{A+O}): Quşlar^(A) cənuba^(O) uçurdu.

* Fiziki təsir (yerdəyişməsiz)

(^{A+O+A}): Əsgərimiz^(A) erməni^(O) avtomatla^(A) gəbərdi.

* İntellektual münasibət:

(^{A+O}): Lütfi Zadə^(A) qeyri-səlis məntiqi^(O) kəşf etdi.

* Nitq fəaliyyəti

(^{A+T}): İncəsənət ustaları^(A) musiqi barədə^(T) bəhs edirdilər.

* Sahibliyə bağlı hərəkət / fəaliyyət

(^{A+R+O}): Hacı^(A) Nərimana^(R) Quran^(O) verdi.

* İctimai hərəkət

(^A): Məhkəmə^(A) qərar çıxardı.

* Fizioloji hərəkət

(^{A+O}): Gənc^(A) su^(O) içirdi.

II. *Münasibət* semantik predikat tipində Eksperiensler^(E) və Obyekt^(O) və ya iki Neytral^(N) arasındakı münasibətlər dəqiqləşdirilir.

Belədən semantik yarımteplər varsa, işlərin aktual olmayan vəziyyətini bildirir.

* İctimai münasibət

Prezident^(E) xalqın rifahı naminə^(O) çalışır.

* Emosional münasibət

İnsan^(E) ev heyvanlarını^(O) sevir.

* İntellektual münasibət

Görkəmli alim^(E) geniş araşdırmalar^(O) aparırdı.

* Özəl münasibət

(^{N+N}): Ermənilər^(N) azərbaycanlılardan^(N) qorxur.

III. *Sahiblik* semantik predikat tipində Agenslə^(A) Obyekt^(O) arasındakı münasibət bildirilir :

(^{A+O}): Qurdun^(A) üç balası^(O) var idi.

IV. *Yer*

Burada Agenslə^(A) Yer^(Y) arasında aktual və ya

qeyri-aktual, Neytralla^(N) Yer^(Y) aktantları arasındakı

münasibətlər müəyyənləşdirilir:

^(A+Y): Qardaşım ^(A) Türkiyədə ^(Y) işləyir.

^(N+Y): Körpə ^(N) beşikdə idi. ^(Y)

V. *Varolma*

Bu semantik element iki variantda işlənir:

* Yalnız Neytralın ^(N) varlığı barədə ümumi məlumat verilir:

^(N): Ruh ^(N) mövcuddur.

* Neytralın ^(N) və ya Ağenslə ^(A) Neytralın ^(N) müəyyən bir Yer ^(Y) ilə bağlı olduğu bildirilir. Bu halda həmin aktantlar təklikdə olduğu kimi birlikdə də işlənir:

^(N): Xeyir, şər ^(N) mövcuddur.

Qohumların ^(A) İranda ^(Y) yaşayırlar.

^(Y+A): Çöldə ^(Y) atlar ^(A) var idi.

^(Y+N): Masanın üstündə ^(Y) xörək ^(N) var.

6. *Hal-Vəziyyət*

Semantik quruluşda yalnız bir aktant qismində ya Eksperiyenser^(E), ya Neytral^(N), ya da Yer^(Y) olur və o, müxtəlif işlərin gedişatında iştirak edir:

* *Eksperiyenser fizioloji vəziyyətdə:*

^(E): Uşaq ^(E) xəstələnib.

* *Eksperiyensiyer emosional vəziyyətdə:*

^(E): İsgəndər ^(E) kefli idi.

* *Neytral fiziki vəziyyətdə:*

^(N): Küçələr ^(N) genişdir.

* *Yer ətraf mühit vəziyyətində:*

^(Y): Antarktida ^(Y) çox soyuq yerdir.

VII. *Özəllik*

Özəllik^(Ö) də Varolma ^(V) predikatındakı kimi cəmi bir aktantla-Neytralla ^(N) ifadə olunur və işlərin vəziyyəti qeyri-aktual olub, keyfiyyət dərəcəsinə bağlı şəkildə təzahür edir:

^(N): Mənzərə ^(N) valehedicidir.

Su ^(N) təmizdir.

VIII. *Uyğunlaşdırma və Təsnifat*

İşlərin aktual olmayan vəziyyətində bu predikat Neytral^(N) aktantın təsnif olunma dərəcəsinə göstərir, yəni onun müəyyən özəlliklərinə işarə edir:

^(N): Dostum ^(N) diplomatdır.

Predikatların təsnifatı aydınca göstərir ki, cümlələr öz daxili dinamukasına görə çox fərqli olduqları kimi, onların semantik quruluşu da rəngarəngdir. Daxili çalarları açmağa isə əsas predikatların iç qatları olan yarım tiplər kömək edir, müxtəlif psixolinqvistik səviyyələrə aydınlıq gətirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Əlizadə F.F. Funksional sintaksisin əsas prinsipləri və anlayışları // Ümummillə lider H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, BDU, Filologiya fakültəsi, Bakı, s. 26-28

Rus dilində:

2. Актанты в простом предложении. Международная заочная научная конференция “Современная филология”, апрель 2011, г. Уфа, с. 141-145.

3. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. М., 2005. 352 с.

4. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым средствам. М., 2006, 512 с.

5. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса, М., 1988, 259 с.

Açar sözlər: cümlə, semantik quruluş, nüvə, predikat, təsnifat, yarım tip predikatlar, aktant

Фикрет Фируз оглы Ализаде

Предикаты в функциональном синтаксисе

Резюме

Предикаты являются ядром семантической структуры предложения. За счёт актантов и предикатов выявляется направление и цель предложения, которые образуют простую семантическую структуру.

Существует восемь ядер семантической структуры, с помощью которых можно передать актуальную особенность предложения.

В функциональном синтаксисе смысл предложения имея вспомогательное понятие, служит для определения семантической структуры предложения и а важным является выявление предиката-основного смыслового ядра семантической структуры.

В отношении к ситуациям обнаруживаются актуальное и неактуальное положения дел.

Ключевые слова: предложение, семантическая структура, ядро, предикат, классификация, подтипы предикатов, актант.

Fikret Firuz oğlu Alizade

The Predicates in the Functional Syntax

Summary

The predicate is a core of the semantical structure of the sentence.

As stated by the actants and the predicates expose the direction and the goal of the sentence making a simple semantical structure.

Eight types of cores of the semantical structure exist, via them it can be given actual features of the sentence.

In the functional syntax the meaning of the sentence having auxiliary conception, serves for determining the semantical structure of the sentence and the crucial thing is considered to expose the predicate as a basic of the main core of the semantical structure.

As regards to the situation is displayed actual and non-actual condition of the things.

Keywords: sentence, semantic structure, core, predicate, classification, subtypes of predicates, actant.

MƏHƏMMƏD TOFIQ oğlu MƏMMƏDOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

DİL VAHİDLƏRİ: MORFEM

Dilə təşkil olunma və ya münasibətlər sistemi kimi yanaşılmasından asılı olmayaraq, dil vahidləri çox səviyyəli dil sistemi və strukturunun əsasında dayanır. Belə ki, dil sistemi müəyyən dil vahidlərindən təşkil olunur, dil strukturunun iyerarxiyası vahidlərin münasibətlərinə əsaslanır. Dilçiliyin bütün tarixi boyu dilçilər müəyyən vahidlər üzərində əməliyyat aparıblar. Qədim hind dilçiliyində danışmaq səsli və samitlərlə ayrılmış, fizioloji prinsip əsasında, yəni məxrəc xüsusiyyətlərinə görə onların təsnifini aparmışlar. Hind dilçiliyində sözün kökü, əsası, söz düzəldici və söz dəyişdirici şəkilçilər fərqləndirilmiş, hətta sıfır şəkilçi anlayışı da dilçiliyə onlar tərəfindən gətirilmişdir. Lakin dilin sistem və strukturunun əsasında dayanan mərkəzi dil vahidlərinin fərqləndirilməsinə qədər dilçilik uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. XIX əsrdə dövrünün görkəmli nəzəriyyəçilərindən olan Boduen de Kurtene tərəfindən dilçiliyə fonem və morfem anlayışı gətirilir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində morfoloji, sonralar isə psixoloji cəhətdən yanaşan tədqiqatçı müasir dilçilikdə də fonem nəzəriyyəsinin əsasını qoyan tədqiqatçı kimi tanınmaqdadır.

Danışmaq aktının fonetik-antropoloji və morfo-semasioloji üzvlənməsinə fərqləndirən tədqiqatçı fonem və morfemi iki ayrıca dil vahidi kimi qəbul edir. Öz yaradıcılığı boyu bu məsələyə dəfələrlə müraciət edən tədqiqatçı nəticə etibailə fonetik baxımdan bölünməyən kiçik dil vahidinə fonem, morfoloji baxımdan bölünməyən mənalı kiçik dil vahidini isə morfem adlandırır.

F.de.Sössürün üç il Cenevrə Universitetində oxuduğu mühazirələr əsasında 1916-cı ildə nəşr edilmiş “Ümumi dilçilik kursu” əsərində dil haqqında əsərində yeni bir konsepsiyanın əsası qoyulmuşdur. Bu əsərdə dil nitq fəaliyyətinin bütün təzahürləri üçün əsas kimi qəbul edilir. Dil və nitqi nitq fəaliyyətinin iki tərkib hissəsi kimi qəbul edən tədqiqatçı onları fərqləndirməklə sosial olanı fərdi olandan, əsas olanı əlavə, yaxud az və ya çox dərəcədə təsadüfi olandan ayırdığını bildirir. Burada dil danışanın passiv şəkildə əks etdirdiyi hazır məhsul kimi qəbul edilir. Dili nitqdən fərqli olaraq ayrıca tədqiqat predmeti kimi qəbul edən tədqiqatçı onun heç də nitqdən az konkret olmaması qənaətini əldə edir. Dilin hazır məhsul kimi qəbul edilməsi onun

vahidlərinə də nitqdə yaradılmayan, nitqə hazır şəkildə daxil olan konkret dil mahiyyətləri kimi yanaşılmasına səbəb oldu. Məhz bu fikrin təsiri altında fonem və morfem müəyyən dilçilik məktəblərində iki mərkəzi dil vahidi kimi qəbul edilmiş, dilin daxili quruluş məsələlərinin öyrənilməsi tədqiqatlarda fonologiya və morfologiya xüsusi yer tutmuşdur. Ümumən, müasir dilçilikdə dilin aşağıdakı mərkəzi dil vahidləri fərqləndirilir: fonem, morfem, söz, söz birləşməsi və cümlə (8, 32-40). Bəzən bu sıraya mətn də daxil edilir, dil və nitq vahidi kimi onun xarakteristikası verilir. Bunların hər biri ayrıca bir yarus və ya qat vahididir. Aşağı qat vahidi yuxarı qat vahidini təşkil edir, yuxarı qat vahidi aşağı qat vahidinə üzvlənir. Bu baxımdan söz birləşmələri başqa vahidlərdən fərqlənir. Belə ki, cümlə təkcə söz birləşmələrindən deyil, sözdən və ya sözlərdən də təşkil oluna bilər. Məhz bu xüsusiyyətinə görə söz birləşmələri bəzən fakültativ vahid kimi də qiymətləndirilir (9, s. 177). Konkret söz birləşmələri və cümlələr hazır vahidlər deyil. Onlar hazır vahidlərdən törədilir. Ona görə də onlar bir sıra araşdırmalarda nitq vahidi kimi qəbul edilir. Bu baxımdan cümləyə verilən bir tərifə xatırladaq: “Cümlə müəyyən bir dilin qanunları ilə müəyyən şəkildə salınan və fikrin formalaşması, ifadəsi və xəbər verilməsinin əsas vasitəsi olan bütöv bir nitq vahididir” (7, s. 65). Dilin hər bir aşağı qat vahidi yuxarı qat vahidinin tərkibinə daxil olur. Lakin təşkil etmə dilin vahidlərinin deyil, onların nitqdəki qarşılıqlarının üzərinə düşür. Başqa sözlə desək, fonlar morfları, morflar söz formaları, söz formalar söz birləşmələrini, söz forma və söz birləşmələri isə cümlələri təşkil edir. Bunu belə göstərmək olar (8, s. 35).

Fonem .....morfem.....söz.....söz birləşməsi.....cümlə

Fonlar.....morflar....söz formaları....konkret söz birləşmələri....konkret cümlələr

Dil sisteminə qarşı qoyan başlıca cəhət odur ki, dildə işarələrin törədilməsi keyfiyyəti var. Dildə həm hazır, həm də nitq prosesində törədilən vahidlər mövcud olur. Bu baxımdan fonem və morfem hazır dil vahidləri, söz birləşmələri və cümlələr isə törəmə xarakterli dil nitq vahidləri kimi qəbul edilə bilər. “Söz birləşmələri və cümlələr hər bir dilin tarixən müəyyən olmuş qrammatik quruluşu əsasında formal qrammatik və eləcə də məna əlaqələri əsasında nitqdə törədilir” (8, s. 34). Hər bir dildə onlar müəyyən bir struktura malik olur. Dilin dərin və ya alt strukturuna görə onlar dil, səthi və ya üst strukturuna görə isə nitq vahidləri kimi qəbul edilə bilər. Bu baxımdan dil vahidi kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Söz həm hazır, həm də törədilən vahidlərin xüsusiyyətlərini daşıyır. Söz leksikanın hazır vahididir. Başqa bir tərəfdən söz öz bütövlüyünü saxlayaraq nitqdə müxtəlif formalarda və müxtəlif məna çalarlığında işləyə bilər. Dilin nominasiya sistemində söz virtual çox mənalı işarə, nitqdə isə üzvlənmiş, aktual işarə kimi mövcud olur. Bəzi dilçilik məktəblərində morfemə münasibətdə sözün törəmə, ikinci dərəcəli vahid kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, deyə bilərik ki, söz dilin sintaqmatik və paradiqmatik koordinatorlarının kəsişmə nöqtəsində yerləşən mərkəzi dil vahididir. Dil vahidlərinin iki cür əlaqəsi və ya münasibəti olur: sintaqmatik (xətti) və paradiqmatik (şaquli). Dili fərqləndirən başlıca əlamətlərdən biri də onun mürəkkəb, çox yaruslu bir sistem olmasıdır. Başqa sözlə, dil sistemlər sistemidir. Vahid dil sistemi ayrıca vahidi olan həmin sistemlərin, yaxud dil strukturunun ayrıca komponentləri olan yarusların iyerarxik münasibətlərinə malikdir. Dildəki iyerarxiya münasibətləri həm sintaqmatik, həm də paradiqmatik münasibətlərlə şərtlənir.

“Ümumi dilçilik kursu” əsərində belə bir fikir var ki, bizim elmimizdə obyektiv özü onun haqqındakı fikri formalaşdırma bilmir, obyektə olan subyektiv münasibət həmin fikri formalaşdırır. Müasir dilçiliyin yaradıcısı sayılan dahi dilçinin bu fikri dilin sistem strukturuna dilin yarusları və vahidlərinə münasibətdə özünü qabarıq şəkildə göstərir. Belə ki, istər dilin sistem və strukturu, istərsə də onun yarus və vahidləri haqqında vahid fikir yox, müxtəlif linqvistik nəzəriyyələr mövcuddur. Qeyd etdiyimiz kimi, morfem anlayışı dilçiliyə Boduen de Kurtene tərəfindən gətirilmişdir. Tədqiqatçının xidməti ondadır ki, dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq, sözün morfoloji hissələrini bir ümumi ad altında birləşdirdi. “Morfem termini kök, suffiks, postfiks və s. kimi növ anlayışlarını cins anlayışlarında birləşdirir... Bu termini artıq hesab etmək o deməkdir ki, “ağac” anlayışını artıq hesab edib “palıd”, “tozağacı”, “küknar”, “söyüd” və s. anlayışlarla kifayətlənəsən” (4, s. 197-198). Dilçilik elminin inkişafı fonunda dilə sistem və struktur kimi yanaşılması, vahid-yarus münasibətlərinin dil strukturunun başlıca problemlərindən birinə çevrilməsi ilə dil vahidləri haqqında müxtəlif fikirlər, nəzəriyyələr formalaşır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, dilçilikdə ayrıca dil vahidi olan morfem haqqında bəzən bir-biri ilə kəsişən, bəzən isə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən çoxlu fikirlər söylənilmişdir. Hətta belə fikir var ki, morfem dilin ən çox dolaşdırılmış terminidir. Dilçilikdə, əsasən, qəbul edilən, geniş yayılmış fikirlərdən biri budur ki, morfem sözün tərkib hissəsi olan mənalı dil vahididir. Bu fikrin əsası Boduen de Kurtene tərəfindən qoyulan morfem nəzəriyyəsi baxımından özünü tamamilə doğruldu. Elə dillər var ki, söz kökü əksər hallarda müstəqil vahid olmur. Hər bir leksik vahid müəyyən bir kök morfemə malik olur, kök morfemlər əsas leksik mənasını ifadə edir, bütün qohum sözlərdə və onların qrammatik formalarında təkrarlanır. Rus dilində kök morfemlər söz daxilində öz ifadə formasını dəyişir.

Məsələn; друг – дружок, ходить – по-хаживать; сон – сны; конец – конц-а; нес-ти – нос-ить, ноту və s. Hətta bu dildə вынуть tipli elə sözlər var ki, ilk baxımdan kökü olmayan sözlər kimi qəbul edilə bilər. Lakin kök sözün, leksik vahidin zəruri komponentidir və belə sözlərdə də kök bərpa olunur: prefiks вын, kök Я, suffiks ть. Lakin bu dildə də dəyişməyən, öz şəkli əlamətini qoruyub saxlayan köklər, söz morfemlər mövcuddur. Məsələn; кино, пальто, шоссе, там, теперь və s. Buna görə də rus dilçiliyində moremə münasibətdə iki fərqli baxışın mövcud olduğunu görürük. Burada morfem bəzən sözün mənalı tərkib hissəsi, bəzən isə dilin mənalı kiçik vahidi kimi qəbul edilir. “Praqa dilçilik dərnəyinin tezisləri”ndə morfemə belə bir tərif verilir: “Daha kiçik morfoloji vahidlərə ayrılmayan morfoloji vahid, bütöv sözlər cərgəsində eyni formal funksiyanı yerinə yetirən, sözün eyni xüsusiyyətə malik daha kiçik hissələrə ayrıla bilməyən morfemdir” (11, s. 21). Bu fikir bizim üçün ona görə qiymətlidir ki, morfem haqqındakı mövcud olan fikri tamamlayır, burada eyni formal funksiyanı yerinə yetirmə və mənalı kiçik vahid olma onun əsas əlaməti kimi qəbul edilir. Morfemin sözün tərkib hissəsi kimi mənalı vahid olması sonralar da müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bu baxımdan V.Admoninin aşağıdakı fikri maraq doğurur: “... morfem nitq zəncirinin elə kiçik kəsiyidir ki, dil mənalılarının müxtəlif növünü ifadə edə bilər, lakin özlüyündə morfem kimi qalaraq, həm dildə, həm də nitqdə müstəqil vahid kimi çıxış edə bilmir” (1, s. 11). Kök və ya təcrid olunan dillərdə kök morfemlər həm də, əssasən, söz morfemləridir. Buna görə də belə dillərdə morfemin mərkəzi dil vahidi kimi qəbul edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Amerikan deskriptiv dilçiliyində morfemin dil sisteminin mərkəzi vahidi kimi qəbul edildiyini görürük. F.de Sössürün “Kursu”nda sözün dil sisteminə nəşə mərkəzi yerə malik olması göstərilir. “Kurs”da dil vahidləri və onların konkretliyinə ayrıca fəsil həsr edilmişdir (10, 140-176). F.de Sössürə görə söz dil vahidlərinin konkretliyi haqqındakı fikrə uyğun gəlir. Buna görə də dilin konkret vahidini sözdə axtarmaq düzgün deyil. Görünür, məhz bu fikrin təsiri altında deskriptivistlər morfemi dilin planının mərkəzi vahidi kimi qəbul edir. Deskriptiv dilçiliyin banisi olan L.Blumfild “Dil” əsərində müəyyən səslərin müəyyən mənanı ifadə etmək üçün birləşdiyi formaları dil forması adlandırır. Hər bir vahid müəyyən işarələr vərəqəsindən, yaxud dil formalarından təşkil olunur. Buna görə də “hər bir bölünməz söz və ya forma morfem kimi” qəbul edilir (3, s. 146). L.Blumfild “dilnin gündəlik həyatda istifadə edilən kiçik vahidinin məhz söz olmasını qəbul etmişdir” (3, s. 187). Lakin onun davamçıları morfemi dilin mərkəzi vahidi səviyyəsinə qaldırmış, dilçilikdə mövcud olan sözü yaygın anlayış kimi qəbul etmişlər.

Müasir dilçilikdə dilin morfologiyasına münasibətdə söz mərkəzçiliyi və morfem mərkəzçiliyinin mövcud olduğu göstərilir və hətta baxış bucağından asılı olaraq, onların hər ikisinin əhəmiyyətli olması qənaəti əldə edilir. Amerikan deskriptiv dilçiliyində morfologiya morfemlər haqqında təlim kimi qəbul edilir. Ənənəvi dilçiliyin davamçıları isə morfologiyayı söz haqqında qrammatik təlim kimi qəbul edirlər. Bununla yanaşı, bəzən “Morfemika” adı altında dilin morfemləri ayrıca öyrənilir. “Morfemika” bəzən “Söz yaradıcılığı”nın, bəzən “Morfologiya”nın tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir, bəzən isə ayrıca dilçilik şöbəsi kimi qəbul edilir. Amerikan dilçilərinin məsələyə baxışına daha sonralar tənqidi münasibətin bəsləndiyini görürük. London struktur dilçilik məktəbində Amerikan dilçilərinin linqvistik təhlili kiçik dil vahidlərini, yəni fonem və morfemi müəyyənləşdirməyə istiqamətləndirməsini qəbul etmirlər. Dilin modelləşdirilməsinə tamamilə fərqli mövqedən yanaşan London struktur dilçiliyində tədqiqatın çıxış nöqtəsi kimi daha böyük vahidlər sözlər, cümlələr və mətn götürülür.

Morfem məsələsinə münasibətdə yeni bir baxış İ.Vandriesin adı ilə bağlıdır. Bu tədqiqatçı dil vahidlərini anlayış, ideya ifadə edənlər və onlar arasında münasibət bildirənlər olmaqla, iki qrupa ayırır, birinciləri semantem, ikinciləri isə morfem adlandırır (5, s. 38-42). Bu baxımdan bütün ifadə vasitələrinin, köməkçi sözlər və qrammatik vahidlərlə yanaşı, vurğu, reduplikasiya, intonasiya, daxili fleksiya, söz sırası və s. kimi müxtəlif vasitələrin morfem kimi qəbul edildiyini görürük. Bir qədər fərqli şəkildə olsa da, buna oxşar bir baxışı deskriptivistlərdə də görürük. Belə ki, burada morem təkcə fonetik-semantik oxşarlığa malik olan vahid kimi deyil, qrammatik mənanın ifadəsinə xidməti vasitələrlə də bağlanmışdır. Morfemin fonemlərdən təşkil olunmasını zəruri saymayan tədqiqatçılar müxtəlif keyfiyyətə malik olan vahidləri morfem kimi qiymətləndirmişlər. Bu isə kəsik morfemlər, qovuşuq morfemlər, boş morfemlər, əvəzləyici morfemlər, sıfır morfemlər, asemantik morfemlər və s. kimi vahidlərlə yanaşı, fonem komponentləri ilə ifadə edilən morfemlərin fərqləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Morfem iki tərəfli, yəni ifadə və məzmun planının vəhdətində mövcud olan dil vahididir. Bununla yanaşı, dilçilikdə bəzən morfemin forma, bəzən isə məzmun planına üstünlük verildiyini görürük. Sıfır morfemlərdə ifadə sıfıra bərabər olur. Bu halda ifadənin olmamasından yox, sıfırla ifadədən danışılır. Dilin tarixi inkişafı boyu morfem ona xas olan mənasını itirə bilər. Bu halda asemantik morfem anlayışından istifadə olunur. Asemantik morfemlər artıq Azərbaycan dilçiliyində də fərqləndirilməkdədir. Sözün vahidi

kimi ayrılan **ay** (ayıq, ayıl), **oy** (oyan, oyaq, oyat) və s. kimi vahidlər asemantik morfem kimi qiymətləndirilir. Fikrimizcə, bu halda məsələnin diaxroniya ilə bağlılığını göstərmək üçün asemantik deyil, asemantikləşmiş morfem anlayışından istifadə etmək daha düzgün olar. Morfem dil mənalının müxtəlif tiplərini ifadə edir. Hətta dilçilikdə struktur məna anlayışından istifadə olunur. Müəyyən hallarda dilçilikdə struktur məna, qalığ məna kimi anlayışlardan istifadə olunur.

İSTİFADƏ OUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и о теории языка. М.: 1988
2. Арутюнова В.Н. О значимых единицах языка // Исследования по общей теории грамматики, М.: Наука, 1968
3. Blumfeld L. Dil. Bakı, 2012
4. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М.: 1, 1963
5. Вандриес Ж. Язык. 1937
6. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Təhsil, 2005
7. Грамматика русского языка. т. 2, ч. 1. Изд. АН СССР, М.: 1954
8. Məmmədov M.T. Dilçiliyə giriş. Bakı: Ləman, 2017
9. Солнцев В.М. Языке как системного структурное образование. Москва: Наука, 1977
10. F.de Sössür Ümumi dilçilik kursu. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2018
11. Пранеский лингвистической кружок. М.: 1967

Açar sözlər: funksional, morfem, dil vahidləri, sistem, struktur

Махаммад Тофик оглы Мамедов

Языковые Единицы: Морфем

Резюме

Морфема является языковой единицей. Обладающий сложной природой и многосторонностью. Морфема имеет фонетическую и семантическую целостность языка различаются по внутренней структуре. Поэтому, в разностемные языках также и морфемы различаются

Ключевые слова: функция, морфем, языковые единицы, система, структура

Mahammad Tofiq oglu Mammadov

Language Units: Morphem

Summary

The morfem is a language unity which characterised with ins common nature and polysemantism. The morfem has the fonetik and semantical integrity. Languages difer in structure. That's whay morfemes differ in various system languages to.

Key words: functional, morphem, the language units, system, strukture

ŞƏHLA XANKIŞI qızı ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

LEKSİK YOLLA YARANAN SÖZLƏRİN DİL SİSTEMİNDƏ ROLU

Azərbaycan dili qədimliyi və zənginliyi ilə dünya dilləri, eləcə də qohum türk dilləri içərisində xüsusi yer tutur. Müasir Azərbaycan ədəbi dili dərin elmi nəzəriyyələri, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını, ən yüksək fəlsəfi fikirləri ifadə etməyə, yüksək səviyyədə kommunikativ funksiyaları yerinə yetirməyə qadir bir dildir. Bu dilin saflığı, incəliyi, zənginliyi, poeziya dili olması haqqında Bestujev Marlinskiy, Mixail Yuryeviç Lermontov və s. kimi görkəmli şəxsiyyətlər gözəl fikirlər söyləmişlər. Bütün bəşəri fikirləri ifadə edən əsas dil vahidi sözdür. Söz haqqında görkəmli dilçilərin bir-birindən fərqli, eyni zamanda uyğunluq təşkil edən bir çox fikirləri və mülahizələri vardır: “Söz dil sisteminin əsas, müstəqil və ayrıca işarə vahididir” [3, s. 67]. S.Cəfərov yazırdı: “Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilər, gerçəkliyin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir” [2, s. 11-12]. Ferdinand De Sössür göstərir ki, söz işarələr sistemidir. Məşhur rus leksikoloqu A.İ.Smirenskiy yazır: “Söz əvvəlcədən hazır olub (yəni dildə – Ş.Əliyeva), nitqdə bütöv və sərbəst şəkildə təkrarlana bilən

leksik-qrammatik mənalı ən kiçik müstəqil dil vahididir” [7, s. 13]. Əlbəttə, sözə verilən təriflər çoxdur, bunların hamısı haqqında məlumat vermək imkan xaricindədir və məqsədimiz də sözlərin yaranma yolları, həmçinin leksik yolla yaranan sözlərin dil sistemində rolunu araşdırmaqdan ibarətdir.

Məlumdur ki, sözlər və frazeoloji vahidlər dilin lüğət tərkibində yerləşir. Lüğət tərkibi isə dilin ən mütəhərrik, sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Dilin lüğət tərkibi xalqın elmi, mədəni səviyyəsi yüksəldikcə çoxalır, artır və zənginləşir. Dilin lüğət tərkibi necə, hansı yollarla zənginləşir? Burada birinci növbədə sözyaratma prosesi və sözyaratmanın yolları müəyyənləşdirilir. Sözyaratma anlayışı, fikrimizcə, dünya dillərində eynidir. Sözyaratma dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, dilin formalaşmasında və inkişaf etməsində ən əsas vasitədir. Belə ki, sözlər müxtəlif mənbələr əsasında müxtəlif yollarla yaranır. Sözyaratma xüsusi dilçilik şöbəsinin tədqiqat obyektidir. Akad. A.Qurbanov yazmışdı: “Sözyaratmanın mənbələri, imkanları, vasitələri, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri ilə məşğul olan dilçilik şöbəsi **derivatologiya** adlanır” [5, s. 426]. Müəllif onu da qeyd edir ki, derivatologiya, demək olar ki, dilçiliyin bütün şöbələri ilə əlaqədərdir. Lakin leksikologiya və qrammatika ilə daha sıx əlaqədərdir. Sözyaratmanın müxtəlif yolları, üsulları vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibi zənginləşir və inkişaf edir. Eyni zamanda söz yaradıcılığının bütün detalları dilin tarixi inkişaf prosesi nəticəsində formalaşan qrammatik quruluşunda əks olunur.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan və yeni yaranan leksik vahidlər dilimizin öz daxili inkişaf qanunlarına uyğun şəkildə üç proses nəticəsində yaranmışdır: 1. Leksik yolla sözyaratma prosesi; 2. Morfoloji yolla sözyaratma prosesi; 3. Sintaktik yolla sözyaratma prosesi. Leksik, morfoloji və sintaktik yolla yaranan sözlər öz inkişafı tarixi etibarilə bir-biri ilə bağlı olur, biri digərinin yaranmasında böyük rol oynayır. Məsələn: *iş, beş, ot, yaz, bax* və s. kimi sözlər anlayışları, məfhumları adlandırmaq, ifadə etmək zərurətindən leksik yolla yaranmışdırsa, *işçi, beşlik, otluq, yazı, baxış* kimi sözlər morfoloji yolla, *Qarabağ, Çənlibel, qolbağ* tipli sözlər sintaktik yolla yaranaraq dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, insanlar belə leksik və qrammatik qaydalarla yaranan dil vahidləri – sözlər vasitəsilə bir-biri ilə kommunikasiya yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Ali məktəblərin filologiya fakültəsinin tələbələri üçün yazılmış “Современный русский язык” dərsliyində oxuyuruq: “Новые слова могут создаваться и не морфологическими способами словообразования. К ним принадлежат следующие:

1. Морфолого-синтаксический способ словообразования, при котором новые слова появляются в результате перехода их из одной части речи в другую.

2. Лексико-семантический способ словообразования, при котором новые слова появляются в результате распада многозначного слова на омонимы: долг₁ (задолженность) – долг₂ (обязанность), мир₁ (вселенная) – мир₂ (состояние без войны).

3. Лексико-синтаксический способ словообразования, при котором новые слова возникают в результате сращения в одну лексическую единицу целого сочетания слов: сейчас (из сей час), сегодня (из сего дня), сумашедший (из с ума сшедший)” [6, s. 165].

Hər bir dilin leksik tərkibinin mühüm bir hissəsini leksik yolla yaranan sözlər təşkil edir. İlk baxışda leksik yolla sözyaratma sadə görünsə də, əslində mürəkkəb bir yol olaraq geniş tədqiqat tələb edən prosesdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində geniş yer tutan minlərlə leksik yolla yaranan sözlər vardır ki, onların necə, hansı dövrdə yaranmasını dəqiqləşdirmək, müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki tarixi və mənşəyi etibarilə leksik yolla əmələ gələn sözlər elə dəyişikliklərə uğrayaraq bu günə qədər gəlib çatmışdır ki, belə sözlərin etimologiyasını araşdırmaq zərurəti yaranır. Leksik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesi o deməkdir ki, bu üsulla yaranan sözlər quruluşca sadə olur, morfemlərə – tərkib hissələrinə bölünmür və dilin lüğət tərkibinə hazır şəkildə daxil olur. Akad. A.Axundov yazır: “Leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yaranan hər hansı yeni leksik vahid törəndiyi ilk mənşəyindən öz məzmunu və hətta forması etibarilə uzaqlaşır, yeni məzmunlu, yeni formalı, müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır. Leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesinin bir neçə xüsusiyyətinə təsadüf edilir. Daha doğrusu, bu proses demək olar ki, bir-birindən fərqli olan bir neçə üsulla əmələ gəlir” [1, s. 163].

Məşhur leksikoloq S.Cəfərov “Söz yaradıcılığı” kitabında leksik yolla söz yaradıcılığının bir neçə üsullarını müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda leksik yolla sözyaratmanın çətin proses olduğunu göstərmişdir. Müəllif leksik yolla yaranan sözlərin yaranma üsullarını da açıqlamışdır.

Azərbaycan dilində leksik yolla sözyaratma prosesində əsas üsullardan biri kimi dilimizin dialektləri hesab olunur. Dialektlər leksik yolla formalaşan sözlər üçün zəruri mənbədir. Elə ədəbi dilimiz Qarabağ, Bakı dialektləri bazasında formalaşmışdır. Lakin bu bir aksioma deyildir. Müasir Azərbaycan dilinin zəngin lüğət tərkibi sübut edir ki, ədəbi dilimizin formalaşmasında bütün dialektlərdən keçmiş sözlər böyük rol

oynamışdır. Belə olmasa, bir dildə danışan insanlar bir-birini tam anlaya bilməz, vahid ədəbi dil formalaşmaz. Dialekt sözləri ədəbi dilə necə daxil olur? Dialekt sözləri ədəbi dil səviyyəsinə yazıçılar, şairlər – sənətkarların əsərləri vasitəsilə gətirilir. Azərbaycanın ölməz söz ustaları – İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, S.Vurğun və s. mənsub olduqları dialekt, şivə sözlərini öz əsərlərində işlədərək onlara ədəbi dil elementi statusu qazandırmışlar. Prof. E.Əzizov yazır: “Tarixi dialektologiyanın ədəbi dil tarixi üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. V.V.Vinoqradovun rus ədəbi dili haqqında söylədiyi fikir istisnasız olaraq başqa dillərə də aid edilə bilər: “Tarixi dialektoloji araşdırmasız nə rus ədəbi dilinin xalq əsası haqqında məsələni, nə onun canlı xalq şivələri ilə bağlı olan müxtəlif üslublarının formalaşması və tarixi haqqında məsələni, nə də rus ədəbi dilinin tarixi fonetikasi, tarixi qrammatikası və tarixi leksikologiyasının çoxsaylı, rəngarəng, qeyri-tipik problemlərini tam şəkildə aydınlaşdırmaq olmaz” (Вах: Виноградов В.В. О связях истории русского литературного языка с исторической диалектологией. Москва, Наука, 1978, стр. 210)

Dialektlərin tarixi öyrənilməsi ədəbi dil faktı, bütünlükdə ədəbi dil mənzərəsi daha aydın, daha bütöv görünəcəkdir” [4, s. 3-4].

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə və sonrakı inkişafında dilimizin bütün dialektləri iştirak etmiş və spesifik xüsusiyyətlərini ədəbi dildə müəyyən dərəcədə saxlamışdır. Ədəbi dilin lüğət tərkibində möhkəmlənmiş dialekt sözlərini öyrənmək, hansı dialektə mənsub olduğunu müəyyənləşdirmək üçün hansı işləri yerinə yetirmək lazımdır? Bu işdə birinci növbədə ədəbiyyat tariximizi izləmək, ədəbiyyat tariximizi ölməz əsərləri ilə zənginləşdirən yazıçılarımızın əsərlərini leksik və qrammatik cəhətdən araşdırmaq, hər bir yazıçının əsərlərində işlənən maraqlı söz və ifadələrin lüğətini tərtib etmək lazımdır. S.Cəfərov düzgün qeyd edir ki, bu işlər asan həyata keçirilən məsələlər deyil, lakin bu məsələləri həyata keçirmədən müasir dövrümüzün lüğət tərkibinin dilimizin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsinin üsullarını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Müəllif onu da qeyd edir ki, dilimizin bütün dialekt və şivələrini öyrənmək, bu dialekt və şivələrin mükəmməl lüğətini tərtib etmək lazımdır [2, s. 122]. Göstərilən üsullarla müasir ədəbi dilə dialekt və şivələrdən söz daxil olma prosesini öyrənmək mümkündür. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə xeyli işlər görülmüş, Azərbaycan dilinin dialektləri geniş tədqiq olunmuşdur ki, bu da ədəbi dilə keçən dialekt sözlərinin aydınlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son zamanlar nəinki dialektoloji lüğətlər, hətta dialektoloji atlaslar tərtib edilmişdir. Bu sahədə Azərbaycanın görkəmli dialektoloq alimlərinin – prof. A.Vəliyev, prof. E.Əzizov, prof. M.Şirəliyev, prof. R.Rüstəmov və s. əsərlərində diqqət yetirmək lazımdır.

Ədəbi dilə keçən dialekt sözləri yalnız bədii üslubda deyil, dilin bütün üslublarında işlənir, eyni zamanda elmin müxtəlif sahələrinə aid terminlərin yaranmasında da dialektlərdən ədəbi dilə keçən sözlərin böyük rolu vardır. Dialekt sözlərinin ədəbi dilə keçməsi prosesinə ədəbi dilimizin formalaşması tarixindən, hətta “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından başlayaraq bu gün də rast gəlirik: *ağırlamaq – əzizləmək; al – hiylə, kələk; aş – yemək növü; çözmək – açmaq, açıqlamaq; qurud, kurut – qurudulmuş kəsmik; tutuşmaq – alışmaq, yanmaq; yağmalamaq – qarət etmək, talan etmək; yoğurt – qatıq; arı – təmiz; ismarlamaq – tapşırmaq; ozan – aşıq; xatın – əsil-nəcəbətlə xanım* və s.

Qeyd: Məqalədə yığcamlıq xatirinə nümunələrin mənbəyini göstərməyi lazım bilmədik.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində leksik yolla sözlərin yaranması prosesində başqa xalqların dilləri də zəngin mənbə təşkil edir. Məlumdur ki, hər bir xalq digər xalqlarla ya sülh, ya mübarizələr şəklində qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə yaşayır. Bu əlaqələr nəticəsində eyni anlayışların, məfhumların ifadəçisi olan sözlər bir dildən başqa dilə keçir. Bu üsul dilin leksikasını zənginləşdirən bir amil kimi fəal şəkildə daim davam edir. Dünyanın inkişaf etmiş xalqlarından biri kimi Azərbaycan xalqı da tarix boyu müxtəlif xalqlarla yaxın və uzaq şəkildə təmasda olduğundan həmin xalqların dillərindən dilimizə külli miqdarda sözlər keçmişdir və indi də sürətlə keçir. Belə sözlər gəldiyi dildə bəzən formaca dəyişikliyə uğrayır və ya heç bir dəyişikliyə uğramadan vətəndaşlıq qazanır. Tarixi hadisələrlə əlaqədar VII əsrdən başlayaraq dilimizin lüğət tərkibində alınma sözlər leksik yolla yaranan sözlər sisteminin böyük bir qolunu təşkil etmişdir.

Dilin özündə mövcud olan bəzi vasitələr hesabına, yəni dilin öz daxili imkanları hesabına leksik yolla sözyaratma prosesi də mövcuddur. Deməli, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi həm daxili, həm də xarici amillər hesabına mümkün olur. Başqa dillərdən alınan sözlər hesabına dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi xarici amillərə misal ola bilər.

Dilin özündə mövcud olan proseslər, ünsürlər hesabına yeni söz düzəltmə üsulu dilin daxili amilləri vasitəsilə yaranan sözlərə misal ola bilər ki, bu da müxtəlif formalarda təzahür edir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsi mühüm yer tutur. Buna görədir ki, dilimizin söz qatları içərisində doğma milli sözlərimiz bütün dövrlərdə, dilimiz nə qədər təsirlərə məruz qalsa da, üstünlük təşkil etmişdir.

Yeni məna kəsb etmək hesabına sözyaratma prosesi də leksik yolla söz yaradıcılığına xidmət edir. Bu prosesdə sözlərin çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru inkişafı əsas rol oynayır. Çoxmənalılıqdan omonimləşməyə keçid nəticəsində sözlər yeni məna kəsb edir. Beləliklə, leksik yolla yaranan belə sözlər vasitəsilə dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Bu prosesdə nitq hissələrindən ən çox isim, sifət və feillər rol oynayır. Bu məsələləri geniş şərh edərək S.Cəfərov düzgün olaraq göstərir ki, bu prosesdə yeni sözlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrindən yarana bilər və burada bənzəyiş, oxşarlıq semantikasını üstünlük təşkil edir. Məsələn: *pul* – mübadilə vəsaiti – *pul* – balığın üzərində bərk maddə; *koma* – üst-üstə tökülmüş əşya yığılı – *koma* – ev; *ay* – peyk – *ay* – 30 gün; *kalan* – varlı (adam) – *kalan* – çox – kalan iş; *üzmək* – dərmək, qopartmaq (ağacdan meyvəni) – *üzmək* – dənizdə, suda üzmək, əlini üzmək və s.

S.Cəfərov qeyd edir ki, leksik yolla sözlərin əmələ gəlməsində substantivləşmə, atributivləşmə, adverbiallaşma hadisələri də rol oynayır. Lakin biz bu məsələdə müəllifin fikri ilə razılaşmırıq. Çünki göstərilən qrammatik hadisələr leksikaya xidmət etmir, cümlədə qrammatik mənalara xidmət edir. Bu hadisələr cümlədə müvəqqəti xarakter daşıyır. Müəllifin bu fikrə ikili münasibəti diqqəti cəlb edir. S.Cəfərov yazır ki, “*qəhrəman, qoca, gözəl, yaxşı* kimi sifətlərin substantivləşməsi... onları isimlik məfhumuna, yeni leksik vahidə çevirir. *Gözəli çirkindən, yaxşını pisdən seçə* bilmək lazımdır – cümləsində *gözəl, çirkin, yaxşı, pis* sifətləri substantivləşmiş müvəqqəti konversiya yolu ilə isimlik məzmunu kəsb etmişdir”. Lakin demək lazımdır ki, göstərilən sözlərin hər biri müəyyən bir ismə aiddir: *gözəl* adam, *çirkin* adam; *yaxşı* iş, *pis* iş. Göstərilən cümlədə yığcamlıq xatirinə isimlər ixtisar edilir, sifətlər müvəqqəti olaraq isimləşsələr də, ismə çevrilməyiblər, nitq hissəsi kimi sifətdirlər. Lakin müəllifin *göy, ağ* və s. kimi sifətlərin isimlərin atributivləşməsi yolu ilə əmələ gəlməsi fikri düzdür:

Göy (isim) – səma; *göy* – sifət (rəng adı);

ağ (isim) – parça-bez; *ağ* – sifət (rəng adı)

S.Cəfərov yazır ki, adverbiallaşma sayəsində bəzi saylar, xüsusən qeyri-müəyyən saylar öz semantik çalarlığını dəyişir. Məsələn, *az* kitab, *az* danışır; *xeyli* kitab, *xeyli* danışdı və s.

Müəllif həmçinin yazır: “Leksik yolla sözlərin əmələ gəlməsində adverbiallaşma hadisəsi də rol oynayır. Bu hadisə nəticəsində türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sifətlərin zərfə çevrilməsi prosesi baş verir. Məsələn, *iti bıçaq, düz söz, yaxşı xörək* ifadələrində *iti, düz, yaxşı* sözləri sifət olduğu halda, *Su iti axır. O düz danışır. Əli yaxşı oxuyur* cümlələrində *iti, düz, yaxşı* sözləri adverbiallaşaraq hərəkətin tərzini ifadə etmək funksiyasını (zərflik) qazanmışdır” [2, s. 129]. Prof. Y.Seyidov haqlı olaraq yazırdı ki, sifətlər, saylar isimdən və feildən əvvəl işlənəndə sifət, say olaraq qalır, başqa nitq hissəsinə çevrilmir, onlar sadəcə olaraq sintaktik funksiyalarını dəyişirlər. Biz də bu fikrin tərəfdarıyıq: *Düz söz qıluncdan kəsərlidir* – cümləsində *düz* sifətdir, təyin funksiyasındadır. *Əli düz danışır* – cümləsində də *düz* sifətdir, çünki *düz* sözü ilə *danışır* feili arasında bir maddi əsas – isim nəzərdə tutulub, yəni *Əli düz (söz) danışır*. Feildən əvvəl işlənən *düz* sözü sifətdir, lakin sintaktik funksiyası zərflikdir. Zərflik sifətlə ifadə olunmuşdur.

Substantivləşmə, atributivləşmə və adverbiallaşma kimi qrammatik hadisələr nəticəsində yeni sözlər yaranmır.

Fonetik tərkibin dəyişməsi ilə yaranan sözlər də leksik yolla əmələ gələn sözlərə aiddir. Belə ki, sözyaratma prosesində sözün daxilində hər hansı bir səsin dəyişməsi, yaxud düşməsi hadisəsi ilə əlaqədar yeni sözlər yarana bilər. Bu yolla söz yaradıcılığı qədim dövrlərdə mövcud olmuşdur, ona görə də müasir dildə belə yaranan sözləri aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkirik. Lakin dilimizdə səsdəyişməsi nəticəsində yaranan sözlərə az da olsa, rast gəlirik. Məsələn, *uzat* – *uzan*, *göz* – *gör*, *yarana (maq)* – *yarat (maq)*; *qurut* – *qurud*, *dağ* – *tağ* və s.

S.Cəfərovun söz yaradıcılığının bu üsuluna aid göstərdiyi nümunələrin bəziləri məqbul deyil. Məsələn, *O* sözünün *ol* formasından, *su* sözünün *suv* formasından əmələ gəldiyini söyləyir. Fikrimizdə, bu sözlərdə səslərin düşməsi mənanı dəyişməmişdir.

S.Cəfərov leksik yolla sözyaratmanın 6 üsulunu göstərmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz üsullardan başqa, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin sadələşməsi yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsi kimi üsulları da müəllif məqbul hesab edir.

Düzəltmə sözlərin sadələşməsi üsulu ilə yaranan sözlər düzəltmə söz kökünün öz müstəqilliyini itirib, şəkilçi ilə qarışaraq, tərkib hissələrinə ayrılmayan, yeni məna bildirən sözlərdir:

biç (mək) – *bıçaq*; *oyna (maq)* – *oynaq*, *oyun*; *ayır (maq)* – *ayıran* – *ayran*

Mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına sözyaratma üsulu o deməkdir ki, mürəkkəb sözün tərkibindəki sözlərdən biri arxaikləşir, yaxud səs tərkibi dəyişir. Məsələn, *karandaş* – qaradaş; *qarındaş* – qardaş; *qaynana* (qayının anası); dialektlərdə rast gəldiyimiz *az* (ay qız); *əşi* (ay kişi) kimi sözlər də mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına yaranmışdır.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də leksik yolla söz yaradıcılığı prosesinin dil sistemində mühüm əhəmiyyəti vardır. Hər hansı bir dildə leksik yolla söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsi onun inkişaf tarixinin düzgün istiqamətini aydınlaşdırmaq, dilin spesifik cəhətlərini üzə çıxarmaq, başqa dillərlə tarixi bağlılığını müəyyənləşdirmək, o dilin başqa dillərlə müqayisəli təsvirini vermək, dilin etimoloji və digər filoloji lüğətlərini hazırlamaq üçün zəmin yaradır. Eyni zamanda söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsinin klassiklər tərəfindən işlənən bir sıra sözlərin aydınlaşdırılmasında, dil tarixinə aid bəzi qaranlıq məsələlərin üzə çıxarılmasında, leksika ilə qrammatika arasındakı əlaqə və münasibətlərin açılmasında, arxaikləşmiş söz köklərinin bəzi söz köklərində mühafizə edilərək qaldığına nəzər yetirilməsində, leksik yolla sözlərin formalaşmasında qrammatik hadisələrin rolunun öyrənilməsi kimi nəzəri və praktik işlərin həyata keçirilməsində, bütövlükdə dil sistemində böyük rolu vardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
6. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык, Москва: Издательства Айрис, 2009, 443 с.
7. Смирницкий А.И. К вопросу о слове // Вопросы теории и истории языка. Москва, 1962.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, leksik yol, alınmalar, dialekt, yeni məna, leksik tərkib.

Шахла Ханкиши кызы Алиева

Роль слов, образованных лексическим способом, в языковой системе

Резюме

Всестороннее исследование какого-либо языка вызывает необходимость глубокого изучения словообразовательного процесса. Обогащение словарного состава языка зависит от динамичности словообразовательного процесса. Словообразовательный процесс реализуется тремя способами: лексическим, морфологическим и синтаксическим. В статье на основе конкретных фактов и примеров из диалектов и говоров, заимствованных слов, выпадения и чередования звуков рассматриваются единицы, образованные лексическим способом. В то же время освещается роль слов, образованных лексическим способом, в языковой системе.

Ключевые слова: словообразование, лексический способ, заимствования, диалект, новое значение, лексический состав.

Shahla Khankishi gizi Aliyeva

The role of the lexically formed words in the language system

Summary

A comprehensive research of any language necessitates a deep study of the word formation process. The enrichment of the vocabulary of the language depends on the dynamism of the word formation process. The word formation process is implemented in three ways: lexical, morphological, syntactic ones. The article deals with the lexically formed words that are analyzed on the basis of the concrete facts and examples from the dialects and patois, borrowings, elision and alternation of sounds. At the same time, the role of the lexically formed words in the language system is highlighted.

Keywords: word formation, lexical way, borrowings, dialect, new meaning, vocabulary

OFELYA NƏSİB qızı PİRİYEVA
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ CÜMLƏDƏ SÖZLƏR ARASINDA ƏLAQƏLƏR

Cümlə sintaksisin əsas vahidlərindən biridir. Cümlə sözlərdən, söz birləşmələrindən ibarətdir. “Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sinaktik vahiddir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir” (1, s. 210). Hər bir dilin özünəxas olan daxili qanunları vardır ki, cümlələr məhz bu qanunların əsasında formalaşır və ünsiyyətin qurulmasına xidmət edir. Cümlə müəyyən bir fikrin ötürülməsində və qəbul edilməsində böyük informativ yükə sahibdir. A.Axundov qeyd edir ki, “cümlədə gerçəklik haqqında yalnız məlumat ifadə olunmur, danışanın ona münasibəti də ifadə edilir. Dil cəmiyyətin bütün üzvləri arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmaq etibarilə cümlədən ünsiyyətin forması kimi istifadə edir. Sözlərin və söz birləşmələrinin cümlədə birləşməsi qaydaları bu və ya digər dilin sintaksisinin nüvəsidir...Hər bir konkret dil nitq ünsiyyətinin son bütöv vahidi kimi özünün cümlə düzəltmək sisteminə malikdir” (2, s. 157).

Dildə mövcud olan nitq vahidləri forma və məzmunun vəhdəti əsasında qurulur. Cümlədə sözlər və söz birləşmələri arasında həm mənə, həm də qrammatik bağlılıq olmalıdır. Mənə və qrammatik bağlılıq birlikdə cümlənin formalaşmasında böyük rol oynayır. Cümləni təşkil edən sözlər arasında qrammatik əlaqənin iki növü var:

- 1) Tabesizlik əlaqəsi;
- 2) Tabelilik əlaqəsi.

Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabərhüquqlu olması ilə seçilir. Tabesizlik əlaqəsinin bu cəhətinə diqqət yetirən Q.Kazımov yazır ki, “Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabərhüquqlu olur, ona görə də tərəflərdən biri digərini izah etmir, aydınlaşdırmır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Həmcins üzvlər bir-biri ilə sadalama intonasiyası, ya da intonasiya və tazbesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir” (3, s. 11). Məsələn, Həyatımızdakı *ağaclar, güllər* gözəl çiçəklər açmışdır. Bu cümlədə *ağaclar, güllər* sözləri tabesizlik əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır. *Ağaclar* və *güllər* sözləri mübtədə vəzifəsində işlənmiş və *çiçək açmışdır* xəbəri ilə bağlıdır. Mühəribə nəticəsində evlər *dağılmış, viran edilmiş* və *yandırılmışdır*. Nümunədə *dağılmış, viran* edilmiş, yandırılmış sözləri həmcins xəbərlərdir. Onlar buradan köçərəkən *evlərini, bağ-bağçalarını, geniş torpaq sahələrini* qoyub getmişdilər. Bu nümunədə *evlərini, bağ-bağçalarını, torpaq sahələrini* sözləri həmcins tamamlıqlardır. Rayonumuzun torpaqları *sarı, boz, bərkətli* torpaqlar idi. *Sarı, boz* və *bərkətli* sözləri həmcins təyinlərdir. Onun *yanıqlı, məlahətli, zil* səsi hamının hafizəsində qalmışdı. Birinci cümlədə *bağlar, bağçalar, otlaqlar, tarlalar* sözləri arasında sadalama intonasiyasının köməyi ilə tabesizlik əlaqəsi yaranmışdır. Belə sözlər həmcins üzvlər adlanır və cümlədə işlənərkən eyni cümlə üzvü olurlar. İkinci cümlədəki *yanıqlı, məlahətli, zil* sözləri həmcins təyinlərdir. Həmcins üzvlərin cümlədə həlledici rolu yoxdur. Onlar cümlədə göndirilən və ya qbul edilən informasiyanın zənginləşməsində və dəqiqləşməsində mühüm rol oynayır. Tabesizlik əlaqəsi mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Məsələn, *Maşınımız sürətlə gedir, şəhərlər, kəndlər geridə qalır, qarşıda yeni həyat bizi gözləyir*. Bu tabesiz mürəkkəb cümlədir və onun tərkib hissələri, *Maşınımız sürətlə gedir, Şəhərlər, kəndlər geridə qalır, Qarşıda yeni həyat bizi gözləyir* sadə cümlələrinin arasında tabesizlik əlaqəsi vardır.

Tabesizlik əlaqəsində cümlədəki sözlər arasında ya sadalama intonasiyası, ya da tabesizlik bağlayıcıları olur. Belə ki, sözlər və ya söz birləşmələri cümləni təşkil edərkən onlar bir-biri ilə ya intonasiyanın, ya da tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə bağlanır.

Tabesizlik əlaqəsində sözlər və söz birləşmələri nə qədər bərabərhüquqlu hesab edilsə də, onlar arasında mütləq mənə və qrammatik əlaqə olmalıdır. “Tabesizlik əlaqəsi mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan, lakin bir-birindən asılı olmayan, biri digərini aydınlaşdırmayan, bir-birinə münasibətdə eynihüquqlu sözlər və cümlələr arasında olur: oğlanlar və qızlar, dağlar və dərələr, oxuyuc və yazır” (4, s. 23). Deməli, tabesizlik əlaqəsində sözlər arasında mənə və qrammatik əlaqənin olması mütləqdir. Əgər sözlər və söz birləşmələri arasında belə mənə əlaqəsi olmasa o zaman cümlə formalaşmaz və lazımı informasiya mübadiləsi baş tutmaz.

Cümlədə sözlər arasında əlaqənin digər növü tabelilik əlaqəsidir. “Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin işlənmə dairəsi çox genişdir. Bu əlaqə söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, tabeli mürəkkəb

cümlənin baş və budaq cümlələri arasında olur. Bu əlaqə, əlaqədar olan tərəflərdən birinin digərinə tabe olmasını tələb edir” (4, s. 24). Qeyd edək ki, tabesizlik əlaqəsində bir söz əlaqəyə girdiyi digər sözdən asılı olur, onu aydınlaşdırıb izah etməyə xidmət göstərir. Digər söz isə əksinə müstəqil mənə ifadə edir, digər sözü özünə tabe edir, həmin sözün vasitəsilə öz xarakterik cəhətlərini ortaya çıxarır.

Sözlər arasında tabelilik əlaqəsinin üç forması vardır:

- 1) uzlaşma əlaqəsi;
- 2) idarə əlaqəsi;
- 3) yanaşma əlaqəsi;

Cümlədəki sözlər arasındakı uzlaşma əlaqəsi şəxsə və kəmiyyətə görə olur. Belə ki, tabe edən tərəf, yəni əsas tərəf hansı şəxsə aiddirsə, tabe olan tərəf də həmin şəxsə məxsus qrammatik əlamətlər qəbul edir. Eyni zamanda əgər əsas tərəf təkdə və yaxud cəmdədirsə, ona uyğun olaraq asılı tərəf də təkdə və ya cəmdə olur. Uzlaşma əlaqəsi cümlədə mübtədə və xəbər arasında, eləcə də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasında olur. Mübtədə və xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi olduqda burada göstəricilər şəxs sonluqları və xəbəlik şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur. Cümlədə uzlaşma əlaqəsinin əsas tərəfi mübtədədir. Belə ki, mübtədə hansı şəxsə olsa, xəbər də həmin şəxsin şəkilçilərini qəbul edərək onunla uzlaşır. Məsələn, *Mən tələbəyəm, Sən həkimsən, O, cəlddir, Biz yazıçıyıq, Biz gedirik, Siz həkimsiniz, Onlar müəlliflərdir* və s. Bu misallarda tələbəyəm sözü mən, həkimsən sözü sən, cəlddir sözü o, yazıçıyıq sözü biz, gedirik sözü biz, həkimsiniz sözü siz, müəlliflərdir sözü onlar sözü ilə uzlaşmışdır.

Azərbaycan dilində sözlər arasında şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma hər zaman gözlənilir və bu qayda heç vaxt pozulmur. Məsələn, *Mən yazdım, Sən yazdın, O yazdı, Biz yazdıq, Siz yazdınız* və s. Q.Kazımov uzlaşmadan danışarkən qeyd edir ki, “xəbərin mübtədə ilə həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşması tam uzlaşmadır” (3, s. 19). *Biz bütün işlərimizi birlikdə həll edərdik*. Burada *biz* və *həll edərdik* sözləri arasında uzlaşma tam uzlaşmadır.

Cümlədə sözlər arasında kəmiyyətə görə uzlaşma isə bəzən pozula bilər. Birinci, ikinci şəxslərin tək və cəmində, üçüncü şəxsin təkində kəmiyyətə görə uzlaşma heç vaxt pozulmur, ancaq üçüncü şəxsin cəmində kəmiyyətə görə uzlaşma pozula bilər. Məsələn, *Onlar səhər biza gələcəklər. Onlar səhər biza gələcək*. Birinci cümlədə kəmiyyətə görə uzlaşma pozulmamış, mübtədə cəmdə olduğu üçün xəbər də cəmdə işlənmişdir. İkinci cümlədə isə mübtədə və xəbər arasında uzlaşma kəmiyyətə görə pozulmuşdur, çünki mübtədə cəmdə olmasına baxmayaraq xəbər təkdə işlənmişdir. Uzlaşma əlaqəsində elə məsələlər vardır ki, onlar uzlaşmanın nisbətində təsir göstərir. Bunları aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik.

1) Əsas tərəf, yəni mübtədə insan anlayışı bildirirsə, asılı tərəf (xəbər) adətən mübtədə ilə uzlaşır, ancaq bəzi hallarda uzlaşma ozula da bilər. Məsələn, *Dostlar* o qədər ürəkdən *sevindilər* ki, üzlərindəki *sevinc* çox aydın *hiss olunurdu. Atalar* üçdən deyib. Birinci cümlədəki dostlar və sevindilər, sevinc və hiss olunurdu sözlərində *dostlar* mübtədəsi *sevindilər* xəbəri, *sevinc* mübtədəsi *hiss olunurdu* xəbəri ilə şəxsə və kəmiyyətə görə tam uzlaşmışdır. *Atalar üçdən deyib* cümləsində isə *atalar* mübtədəsi *deyib* xəbəri ilə kəmiyyətə görə uzlaşmamışdır. Deməli, uzlaşmanın nisbətində görə canlı varlıqları, yəni insan anlayışı bildirən mübtədalar əsasən xəbərlə uzlaşır və uzlaşmanın nisbətində görə digərlərindən (digər canlılar və cansızlar) fərqlənir.

2) Əsas tərəf digər canlılara, yəni heyvanlara və quşlara aid olarsa bu zaman asılı tərəf əsas tərəflə həm uzlaşır, həm də uzlaşmır. İnsan anlayışı bildirən mübtədalardan fərqli olaraq heyvan və quş anlayışı ifadə edən mübtədaların xəbərlə uzlaşması az olur. Məsələn, *Mehdi ağa* başını təzəcə yastığa *qoymuşdu* ki, *itlər hürüşməyə başladı*. Birinci cümlədə *Mehdi ağa* mübtədəsi *qoymuşdu* xəbəri ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır, ancaq *itlər* mübtədəsi *hürüşməyə başladı* xəbəri ilə kəmiyyətə görə uzlaşma pozulmuşdur.

3) Əsas tərəf cansız əşyalara aid olarsa asılı tərəf çox hallarda mübtədə ilə uzlaşmır. Məsələn, *Meşələr* od tutub *yanır, ağacların yarpaqları qızarır, bitkilər* susuzluqdan *əziyyət çəkirdi*. Bu nümunədə *meşələr* mübtədəsi *yanır* xəbəri, *ağacların yarpaqları* mübtədəsi *qızarır* xəbəri, *bitkilər* mübtədəsi *əziyyət çəkirdi* xəbəri ilə kəmiyyətə görə uzlaşmamışdır.

İdarə əlaqəsində də cümlədə sözlər arasında tabelilik əlaqəsi olur və bir tərəf digər tərəfə tabe olur. İdarə əlaqəsinin əsas göstəricisi hal şəkilçiləridir. Məhz asılı tərəf əsas tərəflə hal şəkilçilərinin vasitəsilə bağlı olur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, hal şəkilçiləri olan sözlər asılı tərəf hesab edilir. Məsələn, *O, kitabını, dəftərini, qələmlərini çantasına qoydu*. Bu nümunədə *kitabını, dəftərini, qələmlərini, çantasına* sözləri ilə *qoydu* feili arasında idarə əlaqəsi vardır.

İsmin bütün halları idarə əlaqəsində işləmə bilmir, çünki bəzi halların şəkilçisi yoxdur. “İsmin hallarının hamısı idarə əlaqəsinə xidmət etmir. Adlıq hal subyekt halıdır və cümlədə adətən mübtədə vəzifəsində yanaşma əlaqəli birləşmələrin (şüşə qab, taxta qapı) birinci tərəfi kimi çıxış edərək təyin

vəzifəsində işlənir. Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik və təsirlik hallarında olan sözlər (uşaq paltosu, palto geymək birləşmələrinin birinci tərəfi) aid olduğu sözlə yanaşma əlaqəsində olur. Beləliklə, idarə əlaqəsində asılı tərəf dedikdə, ismin yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan (-ın, -in, -un, -ün; -a, -ə; -ı, -i, -u, -ü; -da, -də; -dan, -dən şəkilçili) sözlər nəzərdə tutulur. Həmin halları tələb edən sözlər idarə edən sözlərdir, əsas tərəfdir” (3, s. 21). Deməli, idarə əlaqəsində ismin hal şəkilçilərini qəbul edən əsas nitq hissələri asılı tərəf kimi çıxış edir.

İdarə əlaqəsinin hər iki tərəfi əsas nitq hissələri ilə ifadə olunur. Asılı tərəf hallana bilən nitq hissələri ilə ifadə olunur. Ona görə də idarə əlaqəsində olan nitq hissələrini şərti olaraq belə qruplaşdırıla bilərik:

1) İsimlərin idarə olunması: evi yığıdırmaq, kitabı oxumaq, bağa getmək, məktəbin həyəti, dərstdə danışan, yarışdan qayıdan və s.

2) Əvəzliliklərin idarə olunması: səni soruşmaq, ona baxmaq, mənə söyləmək, sizdən gəlmək, işdə yorulmaq və s.

3) Sifətlərin idarə olunması: yaxşını pisdən ayırmaq, doğrusunu söyləmək və s. Göründüyü kimi sifətlər isimləşdikdə idarə əlaqəsinin asılı tərəfi olmaq imkanı qazanır.

4) Sayların idarə olunması: yüzdən beşi çıxmaq, yeddini şəkkiyə vurmaq, ondan dördünü çıxmaq və s.

5) Feili sifətlərin idarə olunması: danışanları dinləmək, oxuyanlara qulaq asmaq, söylədiklərindən peşman olmaq və s.

6) Məsdərlərin idarə olunması: oxumağı sevmək, aldatmağı bacarmaq, danışmağa başlamaq və s.

İdarə əlaqəsində əsas tərəf müxtəlif nitq hissələri hissələri ilə ifadə olursa da daha çox feillərlə ifadə olunur. Ancaq bu o demək deyildir ki, əsas tərəf digər nitq hissələri ilə ifadə oluna bilməz. Məsələn, **adamların çoxu, meyvələrin dadlısı, kitabların rəngi** və s. Bu nümunələrin birincisində asılı tərəf isim, əsas tərəf say, ikinci nümunədə asılı tərəf isim, əsas tərəf sifət, üçüncü nümunədə hər iki tərəf isimlə ifadə olunmuşdur.

Cümlədə sözlər arasında əlaqənin üçüncü növü yanaşma əlaqəsidir. Yanaşma əlaqəsində sözlər heç bir qrammatik əlamət qəbul etmədən biri digərini özündən asılı vəziyyətə salır. “Asılı sözün heç bir qrammatik şəkilçi olmadan əsas sözə yan alaraq ona bağlanmasına yanaşma əlaqəsi deyilir” (5, s. 318). Yanaşma əlaqəsi I növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, yəni təyin edənle təyin olunan arasında olur. Məsələn, **sevimli tələbə, gözəl duyğu, yaşıl meşə, dərin düşüncə** və s.

Yanaşma əlaqəsi müxtəlif nitq hissələri arasında olur.

1) İsimlə ismin yanaşması: **dəmir qapı, gümüş medal, qızıl sözlər, taxta qasıq** və s.

2) Sifətin ismə yanaşması: Bu şəkildə qurulan yanaşma əlaqəsinə dilimizdə daha çox rast gəlinir. Məsələn, **soyuk hava, dadlı çörək, sulu meyvə** s.

3) Sayın ismə yanaşması: **çox insan, beşinci sıra, xeyli pul, yeddi gün** və s.

4) Əvəzliyin ismə yanaşması: **bu həyat, o adam, həmin söhbət, hər günah, hansı düşüncə** və s. Göründüyü kimi yanaşma əlaqəsi işarə və təyini, eləcə də sual əvəzlilikləri ilə isim arasında olur.

5) Feili sifətin ismə yanaşması: Feili sifətlər də sifət kimi əlamət bildirdiyi üçün ismin əvvəlində işlənir, onları təyin edir və yanaşma əlaqəsi ilə ona bağlanır. Məsələn, **yaşayan insan, gələcək gün, oxumalı məqalə, yazılmış əsər** və s.

Yanaşma əlaqəsi zərfliliklə xəbər arasında da işlənir. Burada yer zərfliyi istisnadır, yəni yer zərfliyi ilə xəbər arasında idarə əlaqəsi olur. Məsələn, **Yaxşı danışır, Axşam gələcək, Az getdi, Xəstələndiyi üçün iclasda iştirak etmədi.**

Deməli, cümlədə sözlər arasında əlaqələrin olması çox mühümdür. Sözlər mənə və qrammatik cəhətdən birləşərək cümlə yaradır, cümlə də informasiyanın ötürülməsində böyük rol oynayır. Məhz buna görə də cümlələr birləşərək mətn yaradır və ünsiyyətin prosesinin baş verməsinə kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Veysəlli, F.Y., Kazımov, Q.Ş. Kazımov İ.B. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III cild. Bakı: Prestige çap evi, 2014, 505 s.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Aspoliqraf LTD, 2004, 496 s.
4. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Dərslük. Bakı: Maarif, 1985, 468 s.
5. Əhmədzadə İ.Ə., Hacıyev T.M. Azərbaycan dili. Bakı Şərq-Qərb, 2015, 638 s.

Ofelya Nəsim qızı Piriyyəva

Azərbaycan dilində cümlədə sözlər arasında əlaqələr

Xülasə

Azərbaycan dilində cümlənin qurulmasında sözlər arasında məna və qrammatik əlaqənin olması çox vacibdir. Sözlər məna və qrammatik cəhətdən birləşərək cümlə yaradır. Cümlədə sözlər arasında tabelilik və tabesizlik əlaqəsi də vardır. Tabesizlik əlaqəsində olan sözlər bərabərhüquqlu olur, biri digərindən asılı olmur. Tabelilik əlaqəsində olan sözlər isə biri digərindən asılı olur, onu izah edir. Bunların da hamısı birlikdə cümləni yaradır və ünsiyyət prosesinin davamlılığını təmin edir.

Açar sözlər: cümlə, sintaktik əlaqələr, tabelilik əlaqəsi, tabesizlik əlaqəsi

Ofelya Nasib gyzy Pirieva

Relationships between words in Azerbaijani language

Summary

It is very important to have a semantic and grammatical connection between words in the construction of a sentence in the Azerbaijani language. Words combine in meaning and grammar to form a sentence. There is a connection between subordination and disobedience between words in a sentence. Words related to disobedience have equal rights and do not depend on each other. Words related to subordination depend on each other and explain it. Together, they form a sentence and ensure the continuity of the communication process.

Key words: sentence, syntactic relationship, subordinate relationship, disobedience relationship

Офеля Насиб гызы Пириева

Отношения между словами в азербайджанском языке

Резюме

Очень важно иметь семантическую и грамматическую связь между словами при построении предложения на азербайджанском языке. Слова сочетаются по значению и грамматике, образуя предложение. Между словами в предложении существует связь между подчинением и непослушанием. Слова, связанные с неповиновением, имеют равные права и не зависят друг от друга. Слова, связанные с подчинением, зависят друг от друга и объясняют это. Вместе они образуют предложение и обеспечивают непрерывность процесса общения.

Ключевые слова: предложение, синтаксические отношения, отношения подчинения, отношения неповиновения

SAİDƏ ŞİRZAD qızı MUSTAFAYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

BEYİN HƏMLƏSİ METODU VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ

Günü-gündən inkişaf edən Azərbaycan təhsili dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşmağa çalışır. Bu səbəbdən də, təhsil sistemimizə müntəzəm olaraq yeni tələblər, prinsiplər, təlim üsulları, təlim formaları əlavə olunur. Sözsüz ki, həmin yeniliklərdən biri, əslində birincisi ənənəvi təlim modelindən interaktiv təlim modelinə keçid oldu. İnteraktiv təlimdə isə aktual olan məsələlərdən biri də dərslərdə müasir təlim metod və üsullarından necə və hansı şəraitdə istifadə edilməsidir.

Öyrənmək və həyati bacarıqlara yiyələnmək istiqamətində şagirdlərin marağını şərtləndirən və onların təlim əməyini stimullaşdıran fəal təlim prosesində didaktik əhəmiyyətə malik aşağıdakı mərhələlər özünü göstərir.

1. Düşünməyə yönəltmə mərhələsi;
2. Dərketmə mərhələsi;
3. Düşünmə mərhələsi.

Düşünməyə yönəltmə mərhələsində şagirdlər öyrəndikləri bilikləri təhlil etməyə və araşdıracaqları mövzu ətrafında düşünmə istiqamətləndirilir. Bu zaman çərçivəsində mövzu ilə əlaqədar biliklərinin səviyyəsini müəyyənləşdirən şagird, bəzi hallarda onlara yeni əlavələr də edir.

İkinci mərhələdə şagirdlər yeni informasiya və ideyalarla təmasda olurlar. Bu zaman, əvvəlki mərhələdə yaranmış fəallıq, maraq inkişaf etdirilərək, şagirdlər yeni anlayışları müəyyən edib mənimsəmək üçün keçmiş və yeni biliklər arasında inteqrasiya yaradırlar.

Üçüncü, yəni, düşünmə mərhələsində yeni qazandıqları bilikləri möhkəmləndirməklə yanaşı, şagirdlər bir neçə mühüm məqsədə nail olmaq istiqamətində də fəaliyyət göstəriirlər. Həm şagirdlər yeni ideyaları, informasiyaları öz sözləri ilə ifadə etməyə çalışır, həm də şagirdlər arasında canlı fikir mübadiləsi formalaşır və onlar öz ekspressiv (təsirli) söz ehtiyatını zənginləşdirməyə, hətta, digər şagirdlərin təsəvvürlərilə tanış olmağa imkan qazanırlar.

Fəal təlim prosesində didaktik əhəmiyyətə malik olan həmin üç mərhələnin hər birində də təlim üsullarından (metodlarından) geniş şəkildə istifadə olunur.

Təlim metodları - müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri və ya bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yeni biliklər əldə etməyə imkan verən təlim üsullarının və dərs formalarının məcmusudur. Bu qayda ilə qazanılan biliklər şagirdlərin yaddaşında uzun müddət qalır və onlar tərəfindən hər hansı bir təcrübə kimi istifadə olunur. (7)

Təlim zamanı metod və texnikalardan düzgün istifadə etmək dərslərin səmərəli təşkili istiqamətində də zəmin yaratmış olur. Məsələyə bu mövqeydən yanaşan Professor Y.Kərimov fikrini belə əsaslandırır, «Təlim metodlarından düzgün istifadə olunduqda şagirdlər idrak metoduna yiyələnir, biliklər əldə edir və onların təcrübədə tətbiqini öyrənirlər. Təlim metodu tədris prosesinin komponenti olduğundan digər komponentlər arasında onun yerini, qarşılıqlı əlaqələrini bilmək lazımdır» (6, s. 2).

Bu istiqamətdə araşdırma aparən metodislərdən Z. Veysova fəal təlimin on bir metodunun və həmin metodları reallaşdırmaq üçün altmışa yaxın texnikanın (8, s.66-125) olduğunu qeyd edir. «Müasir təlim texnologiyaları» adlı metodik vəsaitin müəllifi F.Əliyeva da öz kitabında on metod haqqında məlumat verir (2, s. 89-90).

Metodist A.Balıyev Z.Veysovanın bölgüsünü nəzərdən keçirdikdən sonra, təqdim olunan təsnifatın mürəkkəb olduğunu bildirmiş və qeyd etmişdir ki, «Fənlərin spesifikasiyası, məktəblərimizin maddi-texniki bazası və digər cəhətlər nəzərə alınmaqla təsnifat bir qədər sadələşdirilməli, daha zəruri metod və texnikalar təlimdə yer tutmalıdır» [1, s. 142].

Beş metodun adı çəkilən «Kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları» adlı metodik vəsaitdə həm bölgüsü daha sadə şəkildə təqdim edilir, həm də metodların hər birinə aid texnikalarından da bəhs olunur:

- I. Beyin həmləsi metoduna aid olan (üsullar) texnikalar:
- II. Müzakirə metoduna aid olan (üsullar) texnikalar:
- III. Rollu oyunlar metoduna aid olan (üsullar) texnikalar:
- IV. Tədqiqat və təqdimatın aparılması metoduna aid olan (üsullar) texnikalar:
- V. Təşkilati metoduna aid olan (üsullar) texnikalar:

Bu təsnifatda qeyd edilən metod, üsul və texnikalar tədris prosesində ən çox tətbiq edilən və müəllimlərin daha çox müraciət etdikləridir.

«Beyin həmləsi» metoduna aid olan üsul və texnikalar:

1. Beyin həmləsi
2. Anlayışın çıxarılması
3. BİBÖ
4. Auksion
5. Klaster
6. Suallar
7. Söz assosiasiyaları

Hal-hazırda təlim prosesində geniş istifadə olunan üsullar aşağıdakılardır:

Beyin həmləsi. Adı ingilis dilində olan «brain storming» ifadəsindən götürülmüş bu üsulun digər adı «aqli hücum»dur. İngilis dilində bu ifadənin mənası İdeyaların cəmləşməsi mənasını bildiren «Beyin həmləsi» üsulu Amerika psixoloqu A.Osborn tərəfindən 1953-cü ildə ideyaların yaradılması və məsələlərin həlli vasitəsi kimi təklif edilmişdir [9, s. 66].

Bu üsulunun məqsədi odur ki, şagirdlər qarşılıqlı qoyulan problemi hansı formada həll etmək lazım olduğunu öyrənsinlər, çətin vəziyyətlərdə çıxmaq üçün ən səmərəli yolları tapmağı bacarsınlar. «Beyin həmləsi» üsulu şagirdlərin həm sərbəstliyinə, həm də məntiqi təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır.

«Beyin həmləsi» üsulunun tətbiqi zamanı proses bu şəkildə təşkil olunur: Şagirdlərə təqdim edəcək problem müəllim tərəfindən əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Həmin problemin sualı elə qurulmalıdır ki, çoxlu sayda müxtəlif cavablara malik olsun. Məsələn, «Siz prezident olsaydınız, ölkənizdə nəyi dəyişmək istəyerdiniz?» Şagirdlər problemlə tanış olduqdan sonra cavablandırma mərhələsi başlayır. Şagirdlərin

cavabları müəllim tərəfindən (şagirdlərin özləri də yazı bilərlər) yazı lövhəsində qeyd olunur. Vaxta qənaət etmək məqsədilə şagirdlərin cavabları qısa ifadələr şəklində yazılır. Əgər şagirdlər fikirlərini qruplar şəklində bildirirlərsə, o zaman hər qrupdan bir nümayəndə cavab vərəqəsini müəllimə təqdim edir. Şagirdlərə əvvəlcədən məlumat verilir ki, «həmlə»nin sonuna qədər onlar, nə yoldaşlarının fikirlərini şərh edə bilər, nə də digərlərinin fikirlərini təkrarlamaq bilərlər.

Şagirdlərin söylədiyi fikirləri qiymətləndirmək və tənqid etmək olmaz. Bu üsulun

tətbiqi zamanı məqsəd şagirdlərin daha çox fikir toplamasına nail olunmasıdır. «Beyin həmləsi» üsulu, əsasən dərsin motivasiya və yekunlaşdırma mərhələlərində tətbiq olunur. Bu üsuldən istifadə edərkən vaxtı qısaltmaq, 10-15 dəqiqə vaxt sərf etmək üçün böyük və kiçik qruplarla iş formalarından istifadə etmək məqsədəuyğundur. Məlumdur ki, bu üsulun tətbiqi zamanı vaxtın uzadılması, şagirdlərin mövzu ilə bağlı məlumatının az olması, şagirdlər arasında mübahisə yaranması və digər bu kimi problemlər özünü göstərə bilər.

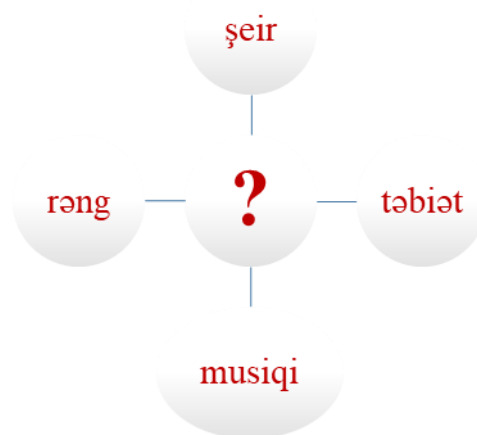
«Beyin həmləsi» tədrisdə ən çox müracət olunan üsullardan biri, hətta deyərdim ki, birincisidir. Bu üsulu ümumtəhsil məktəblərində dilçiliyin şöbələrinə aid keçirilən mövzuların əksəriyyətinin tədrisi prosesinə tətbiq etmək mümkündür.

Anlayışların çıxarılması. Bu üsul orta məktəb şagirdləri üçün maraqlı olan üsullarıdır. «Anlayışların çıxarılması» üsulunun tətbiqi zamanı şagirdlər, sanki tapmaca ilə qarşılaşırlar. Üsulun adından da məlum olduğu kimi, şagirdlərin hansısa bir və ya bir neçə anlayışı tapması istiqamətində tətbiq edilir. «Anlayışların çıxarılması» üsulu aşağıdakı qaydada tətbiq edilir:

Müəllim tərəfindən bir kartın üzərinə bir, yaxud da iki anlayış yazılır. Lakin həmin anlayışlar haqqında şagirdlərə heç bir məlumat verilmir. Ardınca, şagirdlərə həmin anlayışı müəyyənləşdirmələri üçün iki və ya üç istiqamətləndirici sözlər deyilir. Şagirdlər həmin anlayışın nə olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Əgər kömək üçün deyilmiş sözlərə baxmayaraq şagirdlər anlayışı müəyyənləşdirə bilmirlərsə, onlara yeni köməkçi sözlər təqdim edilməlidir.

Şagirdlər öz fikirlərini bildirdikdən sonra, müəllim onların həmin anlayışı düzgün və yaxud da yanlış müəyyənləşdirdiklərini açıqlamalıdır.

Müəllim həmin üsulu tətbiq etmək istəyərkən mövzunun seçimində diqqətli olmalıdır. Çünki «Anlayışların çıxarılması» üsulunun mövzuya tətbiqi zamanı istiqamətləndirici sözlər seçərkən müəllim çalışmalıdır ki, seçdiyi ifadələr sadəcə mürəkkəbə deyil, mürəkkəbdən sadəcə doğru olsun. Bu zaman, həm şagirdlər verilmiş anlayışı rahat şəkildə müəyyənləşdirə bilər, həm də vaxt itkisinə yol verilməz. Əks halda, bilik səviyyəsi yüksək olan şagirdlər həmin anlayışı dərhal müəyyənləşdirər, zəif şagirdlər isə diqqətdən kənar qala bilər. Bu da zaman itkisi ilə bərabər, şagirdlərin oyuna olan marağının azalması və dərsin maraqsız keçməsi ilə nəticələnər. Bu üsuldən fonetik qanunların, əsas nitq hissələrinin, cümlə üzvlərinin tədrisində istifadə etmək olar. Məsələn: Ahəng qanununun tədrisi zamanı müəllim bu üsuldən istifadə edib, təqdim etdiyi dörd ifadə vasitəsilə ipucu verərək, onları birləşdirən xüsusiyyəti şagirdlərin köməyi ilə müəyyənləşdirərək gizli anlayışı aşkar edir.

Bu üsulun dərsin motivasiya mərhələsində tətbiqi daha məqsədəuyğundur.

BİBÖ. Bu üsul «bilirəm», «istəyirəm bilim», «öyrəndim» anlamında ifadə olunur. BİBÖ-dən daha çox dərsin «tədqiqatın aparılması mərhələsi»ndə istifadə edilir. Bu üsul aşağıdakı qaydada tətbiq edilir:

Problem müəllim tərəfindən şagirdlərə bildirilir. Ardınca lövhədə üç sütundan ibarət cədvəl çəkilir və cədvəlin birinci sütununa «bilirəm», ikinciyə «istəyirəm bilim», üçüncüyə isə «öyrəndim» ifadələri yazılır.

Şagirdlərin problem mövzu haqqında bildiklərini söyləyirlər və müəllim söylənənləri birinci sütuna yazır. Şagirdlərin həmin problemlə əlaqəli bilmək istədikləri ikinci sütunda yazılır. Dərsin «ümumiləşdirmə» mərhələsində həmin cədvəl yenidən nəzərdən keçirilir və yeni öyrənilən məlumatlar üçüncü sütunda yerləşdirilir. Nümunə kimi aşağıdakı cədvəldə verilmiş mövzunu təqdim etmək olar:

Bilirəm	İstəyirəm bilərəm	Öyrəndim
1. İsim əşyanın adını bildirir. 2. Quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə, mürəkkəb. 3. Sualları: kim? nə? hara?	1. İsmın neçə hallı var? 2. İsmın halları hansılardır? 3. İsmın halları hansı yolla yaranır?	1. İsmın altı halı var. 2. Adlıq hal, Yiyəlik hal, Yönlük hal, Təsirlik hal, Yerlik hal, Çıxışlıq hal. 3. İsmın halları morfoloji yolla yaranır.

BİBÖ üsulundan motivasiya mərhələsində istifadə etmək maraqlı olar. müəllimər bu üsuldan, bəzən «nəticələrin çıxarılması» və «ümumiləşdirmə» mərhələlərində də istifadə edirlər. Lakin bu üsulun tətbiqi zamanı vaxt problemi də yarana bilər. Çünki şagirdlərin mövzu ilə əlaqəli geniş məlumata sahib olması və onların verdikləri məlumatların müəllim tərəfindən lövhədə qeyd edilməsi çoi vaxt aparar. Əslində, yeddi dəqiqədən artıq vaxt sərf edilməməlidir. Bəzi hallarda mövzunun ağırlığından asılı olaraq 10-15 dəqiqə vaxt sərf etmək olar.

Auksion. «Auksion» maraqlı və kiçik siniflər üçün əhəmiyyət bir üsuldur. Həm orta, həm də ali məktəblərdə təhsil alanlar üçün maraqlı olan bu üsulun adının mənası «hərraca çıxarma» deməkdir. Deməli, hər hansı bir məhsulun hərraca qoyularaq satışı «auksion» adlanır.

Həmin üsulun tətbiqi zamanı mövzu əvvəlcədən müəyyən edilir və şagirdlərə həm mövzünü haqqında, həm də «Auksion» üsulunun qaydaları haqqında ətraflı məlumat verilir. «Auksion» üsulunun tətbiqində əsas məqsəd: «Cisim və hadisələrin xüsusiyyətlərini öyrənmək; bilik və anlamı müəyyənləşdirmək; bilikləri aktualaşdırmaq; təhsil proseslərini inkişaf etdirmək; qiymətləndirmə prosesini inkişaf etdirmək; dinləmə mədəniyyətini inkişaf etdirmək» (9, s. 69) dir.

Bu üsulun tətbiqi zamanı: Müəllim mövzunu elan edir, şagirdlər isə həmin mövzu ilə əlaqədar olaraq öz fikirlərini bildirirlər. Şagirdlər fikir söyləyən zaman isə rədicilliyi gözləməli və yoldaşlarının fikirlərinə hörmətlə yanaşmalıdırlar. Həmin vaxt söylənilən fikirlər təkrarlanmamalıdır. Bu səbəbdən də, şagirdlər bir-birlərinə diqqətlə qulaq asmalıdırlar. Yeni söylənən hər bir fikri müəllim yazı lövhəsinə qeyd edir. Verilən məlumatlar müəllim tərəfindən «bir», «iki» və d. olaraq sıralanır. «Auk-sion»un qalibi isə mövzuya aid sonuncu yeni fikri söyləyən olur. Həmin üsulü cümlə üzvlərinin, sözlərin sətərdən-sətərə keçirilməsi qaydalarının, söz birləşmələri və felin təsriylənməyən formaları kimi birləşmələrin, həmin birləşmələri yaradan komponentlərlə oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə təşkil edilmiş dərslərə tətbiq etmək olar. «Auksion»dan təkrar dərslər kimi geniş mövzuların keçirilməsi zamanı istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

Təlim prosesinə tez-tez tətbiq edilən üsulardan biri də «Klaster»dir. «Klaster»

sözü «şaxələndirmə» mənasını ifadə edir. Bu üsul şagirdlərin məlumatlı olduqları mövzulara tətbiq edilərsə nəticəsi daha yüksək olar. Üsulun tətbiqi zamanı böyük və kiçik qruplarla iş formalarından istifadə edilməsi də məqsədə uyğundur. «Klaster»in

tətbiqi mexanizmi aşağıdakı kimidir:

Bu zaman, lövhənin və ya iş vərəqəsinin mərkəzində bir anlayış yazılır. Ardınca həmin anlayışla əlaqəli və əlaqəsiz fikirlər qeyd edilir. Sonda hər qrup üzvündən biri anlayışla bağlı olan düzgün fikirləri xətt çəkərək mərkəzə birləşdirir.

Digər bir variantda isə həmin üsul belə tətbiq etmək olar: Müəllim mərkəzə bir anlayış yazır və şagirdlər də həmin anlayışa uyğun müxtəlif fikirlər yazırlar.

Məsələn Müəllim lövhənin mərkəzində “Sifət” ifadəsini yazır. Şagirdlər isə sifətlə bağlı öz fikirlərini yazırlar:

1. Sifət əsas nitq hissəsidir
2. Sifət əşyanın əlamətini bildirir.
3. Sifət əşyanın keyfiyyətini bildirir.
4. Sifət necə? nə cür? hansı? suallara cavab verir.
5. Sifətin üç dərəcəsi var.
6. Sifət substantivləşərək hallana bilir və s. (4, s. 125-130; 5, s. 138-144).

Şagirdlərə fikirlərin yazılması üçün 7-10 dəqiqə vaxt ayrılır. Vaxt bitdikdən sonra müzakirələr aparılır və ardınca nəticələr ümumiləşdirilir. Sonda iştirakçıların qiymətləndirilməsi prosesi keçirilir.

Söz assosiasiyaları. Bu üsulu iki, şifahi və yazılı formada həyata keçirmək mümkündür: «Söz assosiasiyaları» üsulunun yazılı formasında problem-mövzu lövhəyə yazılır və şagirdlərin söylədiyi fikirlər lövhəyə əlavə olunur. Sonda problemə yaxın olan fikirlər xətlərə birləşdirilir. Şifahi formada təşkil edildikdə isə problem-mövzu müəllim tərəfindən söylənir. Şagirdlər həmin mövzuya uyğun əlavə məlumatlar söyləyirlər. Həmin mərhələyə iki-üç dəqiqə vaxt ayrılır. Sonda müəllim şagirdlərin cavabları içərisindən mövzuya yaxın olan fikiri seçərək elan edir və onların iştirakı ilə mövzunu ümumiləşdirir.

Söz assosiasiyaları üsulundan leksik söz qruplarının, felin təsriflənməyən formalarının, təyini söz birləşmələrinin və digər bu kimi mövzuların tədrisi zamanı istifadə etmək olar.

Bu üsulu fəal dərslərin həm motivasiya, həm də ümumiləşdirmə mərhələsində tətbiq etmək mümkündür. Üsulun ümumiləşdirmə mərhələsində tətbiqi zamanı isə kollektiv iş formasının seçilməsi ilə istifadə olunması daha məqsədəuyğundur.

Dərslərdə istifadə edilən təlim üsullarından biri də «Qərarlar ağacı»dır. Mövzunun mahiyyətinə aydınlıq gətirməyə çalışan «Yeni təlim texnologiyaları və müasir dərslər» adlı metodik vəsaitdə «Qərarlar ağacı» üsulunun (texnikası) Con Patrik və Riçard Remi tərəfindən işlənilib hazırlandığı və həmin üsula mürəkkəb və birmənalı olmayan vəziyyətlərdə qərar qəbulunu asanlaşdırmağa xidmət edən, düzgün qərar qəbul etməyə köməklik göstərən bir üsul kimi yanaşılır (3, s. 10).

Bu metodu bir çox mövzuların tədrisinə tətbiq etmək mümkündür. Məsələn, leksika bölməsində omonim və ya çoxmənalı sözlərin tədrisi zamanı, həmçinin söz yaradıcılığının tədrisində də istifadə etmək olar.

«Beyin həmləsi» «əqli hücum» *Anlayışların çıxarılması BİBÖ Auksio Söz assosiasiyaları.* «Söz assosiasiyaları» «Qərarlar ağacı» üsulu, ümumiyyətlə dərslə tətbiq edilərkən elə problem-mövzu seçilməlidir ki, həmin problemin həlli yolu bir deyil, bir-neçə olsun. Bu üsulun tətbiqi aşağıdakı qaydadadır:

* Müzakirə olunacaq problem şagirdlərə izah olunur. Bu problemin neçə variantla həll oluna biləcəyi şagirdlərlə birlikdə müəyyən edilir. Sonra qruplar üçün cədvəllər tərtib edilir.

* Sınıfda ki şagirdlər kiçik qruplara bölünür. Sonra hər bir qrupa iş vərəqələri verilir ki, bu vərəqələrdə müəllim tərəfindən hazırlanmış cədvəl olur və bu cədvəl

doldurmaq üçün şagirdlərə markerlər verilir. Bu tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün 15-20 dəqiqə vaxt təyin edilir.

* Şagirdlər tərəfindən cədvəl müvafiq olaraq doldurulur. Onlar problemin həlli yollarına baxıb müsbət və mənfi variantları qeyd edirlər. Cədvəlin aşağı hissəsində «qərar» sözü yazıldığı üçün şagirdlər həmin hissəyə öz qərarlarını yazırlar.

* Hər qrupdan bir nümayəndə qrupun nəticəsi haqqında məlumat verir. Ancaq qərar hələlik bildirilmir.

* Müəllimin göstərişi ilə digər qruplar çıxış edən qrupun hansı qərara gəldiklərini təxmin edib deyirlər. Şagirdlər yoldaşlarının fikirlərini bildirdikdən sonra hər bir qrupun «qərar» xanası təqdim olunur.

* Bu mərhələdə müəllim şagirdlərin nəticələrini müqayisə edir və dərsləri ümumiləşdirir. Eyni zamanda, şagirdlərdə suallar yaranarsa, onların sualları cavablandırılır. Sonda şagirdlərin müəyyən meyarlara əsasən qiymətləndirilməsi aparılmalıdır.

«Qərarlar ağacı» üsulundan dərslərin «tədqiqatın aparılması» mərhələsinə tətbiq etmək daha uyğun olar. Digər mərhələlərdə istifadəsi zaman itkisinə səbəb olar. Həmin üsulu hər hansı bir mövzuya tətbiq etmək istəyən müəllim problemlə əlaqəli şagirdlərə əvvəlcədən məlumat verməlidir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dili dərslərində təlimin «Beyin həmləsi» metodu və onun «Beyin həmləsi», «Anlayışların çıxarılması», BİBÖ, Auksion, Klaster, «Söz assosiasiyaları» Suallar kimi üsul və

texnikalarının yüksək səviyyədə tətbiqi öyrənənlərin mövzuları sürətlə, az bir zaman çərçivəsində müəyyənləşdirərək mənimsəməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, onların yaradıcı fəaliyyətinin, müstəqil işlərinin də kifayət qədər olmasına şərait yaradır. Bu da öz növbəsində öyrənmək, biliyi təcrübədə tətbiq etmək, kimi bacarıq və vərdişlərin formalalaşmasına təkan verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Balyev H.B., Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qimət, 2014, 384 s.
2. Əliyeva F.A., Məmmədova Ü.R. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: MBM, 2015, 197 s.
3. Əliyev R. Fəal-interaktiv təlim metodikasına dair dərslər vəsaiti. Azərbaycan məktəbi: Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal, №4, 2015, s. 73-76
4. İsmayılov R., Cəfərova D., Xudiyeva G., Qasımoğlu X. Azərbaycan dili, V sinif,
5. İsmayılov R., Rüstəmov A, Cəfərova D. Azərbaycan dili fənni üzrə MMV, V sinif, Bakı: Altun kitab, 2019, 200 s.
6. Qasımoğlu A. Fəal İnteraktiv təlimin mahiyyəti və onun ali məktəblərdə tətbiqi imkanları. Pedaqoji Universitet xəbərləri, Bakı: 2012, №3 s. 365-369
7. Məmmədova V. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində müasir təlim texno-logiyalarından istifadə. <https://www.muallim.edu.az/news>
8. Veysova Z. Fəal/ İnteraktiv təlim. Təhsil Nazirliyi və Yunisef. Bakı: 2007, 149 s.
9. Yaqubi Ə. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycanda təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təlim və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Nurlan, 2005, 628 s.

Səidə Şirzad qızı Mustafayeva

“Beyin həmləsi” metodu və onun Azərbaycan dili dərslərində tətbiqi

Xülasə

Məqalədə aktual mövzu olaraq, Azərbaycan dili fənninin tədrisində təlim metodlarından istifadə imkanlarından danışılır. Azərbaycan dilinin bir fənn kimi tədrisdəki əsas didaktik vəzifəsi öyrənənlərin şifahi və yazılı nitq vərdişlərinin inkişafını təmin etməkdir. Bu səbəblə də, təlim prosesində əhəmiyyətli rol oynayan təlim metodlarından “Beyin həmləsi” və həmin metoda daxil olan üsul və texnikaların Azərbaycan dili fənnindən təqdim edilmiş mövzuların tədrisi prosesində necə bir əhəmiyyət daşıdığı nəzərdən keçirilir. Təlim üsullarından (texnikalarından) “Beyin həmləsi” (“əqli hücum”), “Anlayışların çıxarılması”, BİBÖ, “Auksion”, “Söz assosiasiyaları” və “Qərarlar ağacı”nın Azərbaycan dili fənni üzrə verilmiş materialların mənimsədilməsi və biliyi təcrübədə tətbiq etmə prosesindəki rolu izah olunur. Təlim üsullarının öyrənənlərin yeni məlumatları müxtəlif informasiya mənbələrindən, ya da bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində əldə etməsində və bir sıra bacarıqlarının - nitq, təfəkkür, diqqət, fəallıq, təşəbbüskarlıq və digərlərinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli olduğu qeyd edilir. Məqalədə, metodistlərin “Beyin həmləsi” metodunun mövzuların tədrisində istifadə imkanlarından bəhs edən fikirləri də təhlil edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris, təlim üsulları, “Beyin həmləsi” metodu, Anlayışların çıxarılması, BİBÖ, Auksion, Söz assosiasiyaları.

Саида Ширзад кызы Мустафаева

Метод “мозгового штурма” и его применение на уроках азербайджанского языка.

Резюме

В данной статье мы говорим о возможностях использования методов обучения при обучении азербайджанскому языку как об актуальной теме. Основная дидактическая задача в преподавании азербайджанского языка как предмета - обеспечить развитие устной и письменной речи учащихся. По этой причине мы рассмотрим метод “мозгового штурма”, который является одним из методов обучения, который играет важную роль в процессе обучения, а также методы и приемы, входящие в этот же метод, которые играют важную роль в процессе обучения представлены темы из тематики азербайджанского языка. В этой статье мы объяснили роль обучающих методов (техник) “мозгового штурма” (“ментальной атаки”), “извлечения понятий”, BİBÖ, “аукциона”, “словесных ассоциаций” и “дерева решений” в процесс усвоения предоставленных материалов по предмету азербайджанский язык и применение знаний на практике. Мы отметили важность методов обучения в получении учащимся новой информации из различных источников информации или в процессе взаимодействия друг с другом, а также в развитии ряда навыков, таких как речь, мышление, внимание, деятельность, инициатива и другие. Мы проанализировали мысли, говорящие о возможностях использования методистами метода “мозгового штурма” в преподавании предметов.

Ключевые слова: азербайджанский язык, обучение, методика обучения, метод “мозговой штурм”, “извлечение понятий”, БИБО, “аукцион”, “словесная ассоциация”

Saida Shirzad gizi Mustafayeva

"Brainstorming" method and its application in the lessons of the Azerbaijan language

Summary

We speak about the opportunities to use training methods in the teaching of the Azerbaijan language as a topical issue in this article. The main didactic task in the teaching of the Azerbaijan language as a subject, is to provide the development of the learners' oral and written speech skills. For this reason, we look through the “Brainstorming” method that is one of the training methods which plays an important role in the learning process, and the methods and techniques which belonged in the same method how plays an important role in the teaching process of submitted topics from the subject of the Azerbaijan language. In this article we explained the role of the training methods (techniques) of the “Brainstorming” (“mental attack”), “Extraction of concepts”, BİBO, “Auction”, “Word associations” and “The Decision Tree” in the process of the assimilation of given materials on the subject of the Azerbaijanian language and application knowledge in practice. We have noted the importance of the training methods in the learner's obtaining new informations from various information sources, or in the process of interacting with each other and in the development of a number of skills as - speech, thought, attention, activity, initiative and others. We analyzed thoughts talking about the possibilities of the methodists' using the Brainstorming" method in the teaching of subjects.

Key words: Azerbaijanian language, teaching, training methods, “Brainstorming” method, “Extraction of concepts”, BİBO, “Auction”, “The word association

SƏBİNƏ XANSUVAR qızı VƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Univeriteti

**ƏDƏBİ DİLİMİZ BƏDİİ-ƏYLƏNCƏLİ VERLİŞLƏRDƏ
 (“OVQAT” VERLİŞİNİN APARICISININ DİLİ ƏSASINDA)**

Ədəbi dil tarixən müəyyən olmuş möhkəm qayda-qanunlara tabe olub, məxsus olduğu xalqın, millətin ümumi, nümunəvi dil xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirərək nəsillərə arası kommunikasiyaya xidmət edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili mükəmməl, sabit normalara malik olub, müəyyən tarixi təkamülün məhsuludur.

Radio-televiziya verlişləri (RTV) təkcə informasiya qaynağı olmayıb, həm də ədəbi dilin inkişafı istiqamətlərinin müəyyənləşməsində çox əhəmiyyətlidir. Dilin bütün yarusları üzrə dəyişmələri ilk olaraq RTV-nin dilində müşahidə olunur. Cəmiyyətin həyatında sosial insitut rolunu oynayan, ictimai və siyasi hadisələri obyektiv şəkildə əks etdirən müxtəlif informasiya ötürməyə xidmət edən RTV bu gün dünyada və cəmiyyətdə baş verən innovasiyalara dil daha tez reaksiya göstərərək , toplumun hər bir fərdinin gündəlik həyatında mühüm yerə sahibdir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin dili xalqın təfəkkür tərzinin əsas ifadə formalarından biridir və xalqın özünüdərk prosesi bu və ya digər dərəcədə mətbuat vasitəsilə reallaşır.

Dilimizin inkişafında, lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesində RTV-nin, mətbuatın geniş rolu var. Müşahidələr göstərir ki, bu istiqamət ikili formada özünü göstərmişdir. Belə ki, RTV-nin dili dilimizə yenə ifadələr gətirərək sahə terminologiyasını zənginləşdirərək yeni söz yaradıcılığını təmin etdiyi kimi, bəzən də düzgün ədəbi dil normalarına riyaət etməyən RTV aparıcıları dilin inkişafına mane olurlar.

Professor Nəsir Əhmədli doğru olaraq qeyd edir ki, “ *Qəzet-jurnal nitqində əsas problem sözlərin orfoqrafiya qaydalarına uyğun olaraq düzgün yazılıdırsa, radio və televiziya nitqində vacib məsələlərdən biri sözlərin, söz birləşmələrinin, sintaqmların, cümlələrin düzgün tələffüzüdür. Teleradio nitqini fərqləndirən cəhətlərdən biri budur ki, o özündə həm yazılı, həm də şifahi nitqin əlamətlərini əks etdirir. Radioda, televiziya çıxış edən hər bir kəs fikirini şifahi formada çatdırmağa çalışsa da, əvvəlcədən hazırlanmış müəyyən yazılı mətnlə (ssenari ilə, çıxış mətni ilə, müəyyən tezlərlə və s.) bağlı olur*” [4].

Rus dilçisi professor A. Peşkovski ədəbi dilin şifahi formasından bəhs edərək yazırdı: “*Ədəbi dildə danışmaq, yəni eyni zamanda həm yazılı nitqin qanunlarına tam əməl etmək, həm də şifahi nitqin*

xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və dinləyicinin psixikasını oxucunun psixikasında fərqləndirməyi bacarmaq o qədər də asan deyil. Bu, ədəbi nitqin xüsusi-- ayrıca bir növüdür. Elə bir növü ki, mən onu yazılı nitqin şifahi nitqə uyğunlaşdırılması adlandırardım” [1, 211].

Bu mülahizəni tamamilə RTV nitqinə də aid etmək olar.

Təəssüf ki, aparıcılar çox zaman canlı efir nitqinin bu xüsusiyyətini unudaraq sözləri yazıldığı kimi tələffüz etməyə çalışırlar. Bu da, ilk növbədə düzgün tələffüz qaydalarını bilməməkdən irəli gəlir.

Gündəlik və real həyatda müxtəlif səbəblərdən psixoloji sarsıntılarla qarşılaşan insanlar- tamaşaçılar RTV-də əyləncəli verilişlərin olması ilə müəyyən müddətdə olsa həyatını rəngləndirmək istəyir. Əgər ki, RTV proqramlarında əyləncəli verilişlər olmasa RTV dili ilə desək “TV-nin reytingi” aşağı düşərək, tamaşaçıların sayı kifayət qədər azalar. Müasir insan-tamaşaçı gün ərzində yorucu işdən sonra ictimai-siyasi verilişlərə (proqramlara) baxmağı deyil, daha çox əyləncəli verilişlərə baxmağı seçmiş olur. Bu da təbiidir. “Tamaşaçılar daimi intellektual gərginlik həddində qala bilməzlər. Odur ki, ən təhsilli, yüksək səviyyəli tələbkarlığı ilə fərqlənənlər belə arabir psixi enerjilərini başqa istiqamətə dəyişməyə, əylənməyə cəhd edirlər” [1, 221].

Əyəcə dedikdə, buraya kinofilmlər, teatr tamaşaları, ədəbi verilişlər, musiqi nömrələri nəzərdə tutulur.

Mədəniyyət kanalında həftədə iki dəfə (çərşənbə axşamı və cümə günləri) Səyyarə Səyyafın aparıcılığı ilə canlı şəkildə yayımlanan “Ovqat” verilişi dəvət olunan qonaqların söhbətlərini dəyərli sənətkarların mahnıları ilə onu səbrsizliklə gözləyən tamaşaçılara xoş ovqat, şən əhval-ruhiyyə bəxş etməklə yanaşı insaların mənəvi dünyasına xüsusi bir rəng qatmış olur.

RTV canlı prosesdir. Bəzi verilişlər uzun müddət ekran ömrü yaşasa da, bəzi verilişlərə bunu demək mümkün deyildir. “Ovqat” verilişi də uzunömürlü proqramlardan olub, tamaşaçıların marağını təmin edən verilişlərdəndir. Çünki ağıllı sözə-söhbətə, böyük düşüncəyə, dəyərli musiqiyə hər zaman ehtiyac duyulmaqdadır.

Nizami Cəfrovun qeyd etdiyi kimi, aparıcıların yol verdikləri qüsurlar onların təfəkkür səviyyəsi ilə bağlıdır:

“Bəzən deyirlər ki, danışan adamın nitq mədəniyyəti olmalıdır. Amma heç vaxt demirik ki, bu insana daha çox təfəkkür mədəniyyəti lazımdır. Təfəkkür mədəniyyəti nitq mədəniyyətini törədir. Təfəkkür mədəniyyəti olmasa, bəlağət öyrətməklə kiməsə nitq mədəniyyəti aşılamaq olmaz”. Bu söylənilən fikir əksər aparıcıların nitqində izlənilir [3].

“Ovqat” verilişinin aparıcısı Səyyarə Səyyafın nitqini təhlil edərkən bəzi məqamları diqqəti cəkir. Xanım aparıcı ədəbi dilin orfoepik normalarına düzgün riyaət edir, nitqin aydınlığı aparıcının üslubunun gözəl olduğunu sübut edir. Verilişin aparıcısı olan Səyyarə Səyyaf yüksək səviyyədə mütləqiyyətə malik olub, istifadə etdiyi leksik bazası, üslub tərz, ümumi dil bilikləri, söz yerində, məqamında işlətmək bacarığını bu verilişin daha da baxımlı olmasını şərtləndirmişdir. Eyni zamanda verilişin baxımlı olması məhz aparıcının şəxsi keyfiyyətləri ilə də bağlıdır. Aparıcı dəvət etdiyi qonaqları qarşısında məsuliyyət hiss edərək, dialekt və şivə faktlarından çəkinmişdir. Məhz bununla o, ədəbi dil qaydalarına tamamilə riyaət etmişdir. Səyyarə Səyyaf xalq dilindən yararlı olsa da, onun ən incə nümunələrini efirə gətirərək milli dilin formalaşmasına xidmət etməyi bacarır.

Aparıcının dilində ən böyük qüsurlar təkrarlara yol verməsidir. Əslində təkrarlar emosional-ekspressivliyə xidmət etsə də, burada daha çox nitqi ağırlaşdıraraq artıqlıq kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn: bir cümlə daxilində təkrar olaraq “Bəli” ədatının, “Əlbəttə ki” modal sözünün, “Tanrı”, “mən-bəndəniz” və s. bu kimi vahidlərin işlənməsi aparıcının dilini ağırlaşdırmışdır [5].

Azərbaycan dilinin inkişaf səviyyəsi, onun qrammatik quruluşunun mükəmməlliyi, leksik-frozioloji zənginliyi, ifadə gözəlliyi nitqdə üzə çıxır. Bu baxımdan konkret olaraq aparıcıların üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Kamera və mikrofon qarşısına çıxan aparıcı dilə qarşı məsuliyyətli olmalı, öz nitqi üzərində daim işləməli, dilin normativliyinin, gözəl səslənməsinin, təsirli olmasının qayğısına qalmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Məhərrəmli Q.M. Televiziya dili. Bakı: Elm, 2002, 304 s.
2. Xudiyev N.M. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 648 s.
3. <https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/35470/>
4. <http://old.xalqgazeti.com/az/news/culture/93473>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=LZmb5aJYs8k>

Açar sözlər: ədəbi dil, dil normaları, radio-televiziya verilişləri, aparıcının nitqi, şifahi nitq.

Sabina Xansuvar kızı Valiyeva

Литературный язык в художественно-развлекательных программах (на основе языка вещей "ovqat")**Резюме**

Изучение культуры речи на фоне телевизионного языка и материалов настолько важно, что является культурным элементом процесса национально-социального взаимодействия в мире в целом; Национальная тема национального интеллектуального и нравственного выбора, национальной научно-технической подготовки и национального развития - это, прежде всего, ее достижения. Это выражается в той культуре речи, которой он обладает. В данном случае язык телевидения, по сути, является источником полноценного социального исследования для исследования.

Ключевые слова: литературный язык, языковые нормы, радио- и телепрограммы, выступление ведущего, устная речь.

Sabina Khansuvar gizi Valiyeva

Literary language in artistic-entertainment programs (based on the language of "ovqat" broadcaster)**Summary**

The study of the culture of speech in the background of television language and materials is so important that it is the cultural element of the process of national- social interaction in the world as a whole; The national theme of national intellectual and moral choice, national scientific and technical training, and national development is, first of all, its achievements. It is expressed in the culture of speech he possesses. In this case, the language of television is, in fact, a source of full-fledged social research for research.

Key words: literary language, language norms, radio and television programs, leading speech, oral speech.

AYNUR SABİR qızı MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

**REGION TELEKANALLARININ DİL MƏNZƏRƏSİ
(Grammatik və leksik aspektdə)**

Məqalənin məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi region telekanallarında ədəbi dil normalarının pozulması hallarının müəyyən olunması, təhlili, toplanan materiallar üzərində xarakterik səhvlərin statistik göstəricilərinin araşdırılması, qüsurların aradan qaldırılması istiqamətində təkliflərin irəli sürülməsini təmin etməkdir.

Məqalənin aktuallığı: Tədqiqat işi qloballaşma və dünyaya inteqrasiya şəraitində milli dilimizin yad ünsürlərdən qorunması və inkişafı üçün televiziya kanallarında ədəbi dil normalarına nə dərəcədə riayət olunmasının araşdırılması, mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi və nöqsanların aradan qaldırılması baxımından aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Təhlil olunan materiallar üzərində aparıcılar tərəfindən edilən və dinləyiciləri yanıda biləcək xarakterik səhv və ya təhriflərin müəyyən olunması;

- Təhlillərin nəticələrinə əsasən onların aradan qaldırılması yolları ilə bağlı təkliflərin təqdim olunması;

«Hər bir xalqın milli mənliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir» (H.Əliyev). Dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tətbiqinə dövlət qayğısının artırılması düşünülmüş, məqsədyönlü bir siyasətin nəticəsidir, çünki bu sadəcə bir dil məsələsi deyil, bu bir dövlətçilik məsələsidir. Belə ki, dil birliyi vətən birliyidir.

Dövlətimiz tərəfindən ədəbi dilimizə, onun normalarına, nitq mədəniyyətimizə göstərilən bu qayğıdan sonra ən böyük məsuliyyət, zənnimizcə, məhz televiziya verilişləri aparıcılarının üzərinə düşür. Teleaparıcılar ana dilimizi gözəl bir şəkildə təmsil və təbliğ etməlidirlər ki, qloballaşma və dünyaya inteqrasiya şəraitində dilimizi yad ünsürlərdən qoruyub onu gələcək nəsillərə ötürə bilək. Bu işə məhz ədəbi dil normalarına riayət etməklə, onun qanunlarına hörmətlə yanaşmaqla mümkün ola bilər. Bu vətən sərhədlərini qorumaq qədər məsuliyyət tələb edən bir işdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, təəssüflər olsun ki, aparılan müşahidələr göstərir ki, ədəbi danışığ normalarına daha ciddi əməl etməli olan televerilişlərdə ədəbi dil normalasından yayınmalar baş alıb gedir. Halbuki böyük tamaşaçı auditoriyasını əhatə edən, kütləvi təsir və tərbiyə vasitəsi olan Televiziya Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, morfoloji və sintaktik, leksik normalalarının təbliğ edilməsində çox böyük rola malikdir.

Ümumiyyətlə, kimliyindən asılı olmayaraq televiziya və radioda çıxış edən hər bir kəs ədəbi dil normalarına əməl etməli, başqalarına yaxşı mənada nümunə olmalıdır. Çünki kütlələrin danışığına onların təsiri daha böyükdür. Bu səbəblə də radio və televiziya verilişlərində dilin qəbul edilmiş normalarına ciddi riayət etməli, diktorların nitqində nöqsana yol verilməməlidir. Aydın məsələdir ki, nitq mədəniyyəti tək ayrı-ayrı adamlara deyil, hamıya şamil olunur, lakin televiziya işçiləri, auditoriya, ictimaiyyətlə ünsiyyətdə olanlar üçün bu normalara əməl edilməsi daha zəruridir, hətta bu onların ictimai borcu kimi qiymətləndirilməlidir.

Hər gün minlərlə izləyici televizorun qarşısında oturur və dilimizi yüksək səviyyədə təbliğ edən mənalı bir veriliş gözəl danışmaq həvəsi oyadırsa, pisi isə tamaşaçı auditoriyasına pis vərdislər aşılayır, onları dilə başdansaovdu, məsuliyyətsiz yanaşmağı öyrədir.

Axı ədəbi dilimiz tək istifadə etdiyimiz bir xəzinə deyil, bu bizə babalarımızdan qalan bir mirasdır. Biz bu xəzinədən dürr də götürə bilərik, lakin eyni zamanda götürdiyümüz bu dürrü etinasız şəkildə korlayıb zibilə ata da bilərik. Dil ona dəyər verən, onu sevən daşıyıcısının əməyini, əziyyətini heç bir zaman itirmir. Çünki dil xəzinədən götürdükleri almazı cilalayaraq ən qiymətli ləl-cəvahirata çevirən kəsləri unutmur və unutmamağa qoymur.

Araşdırmanın əsas qayəsi hər hansı bir televiziya kanalının, teleaparıcının səhvini, xətasını vurğulamaq, sual qarşısında qoymaq, onun işinə, sənətinə şübhə ilə yanaşmaq deyil. Əsas məqsədimiz region kanallarında yayımlanan verilişlərin dilində ədəbi dilimizin normalarına riayət edilib-edilməməsi məsələsinə aydınlıq gətirmək, bütövlükdə ədəbi dilimizin zənginliyini ortaya qoyulmasına diqqət yetirmək və onu nəzarətdə saxlamaqdır.

Region teleməkanında ədəbi dil normalalarının pozulması hallarının müəyyən olunması baxımından konkret olaraq ARB Cənub TV və Dünya TV kanallarının qeyri-xəbər proqramları əsasında aparılan monitorinq belə nəticələrə gəlməyə əsas verir ki, Dövlətimiz tərəfindən göstərilən diqqət və qayğıya rəğmən ədəbi dil normaları istər fonoloji, istər leksik, istərsə də qrammatik səviyyədə pozulur. Hesablamalar əsasında müşahidələr göstərir ki, verilişlərin dilində dilin bütün səviyyələrinə - fonetik, leksik, sintaktik, üslubi səviyyəyə aid müxtəlif xarakterli nöqsanlara rast gəlmək mümkündür. Kifayət qədər bazaya sahib olan region telekanallarında hələ də nöqsanlar az deyil. Xüsusən də, bəzi redaktor və aparıcıların səriştəsizliyi Televiziya kanalının reytinginə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, xalqın zövq və savadlılıq səviyyəsini təmin etmir. Bu problemin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət etməyi tövsiyə olunardı: Redaktorlar mətnləri hazırlayarkən publisistik üsluba üstünlük verməli, mətnlər nisbətən daha lakonik və cəmiyyətin bütün təbəqəsindən olan tamaşaçının anlayacağı səlist dildə yazılmalıdır; Mətnlər hazırlanarkən taftoloji xətalara yol verilməməli, pafos yerində və doğru zamanda işlənməlidir; Alt yazılar və titrlərdə orfoqrafiyaya və qrammatik qaydalara xüsusi diqqət yetirilməlidir; İstər informasiya, istərsə də əyləncə xarakterli verilişlərdə səriştəli aparıcılara xüsusi yer ayrılmalıdır; Aparıcı tərəfindən mətn oxunarkən cümlələr sadə və anlaşılıq olmalıdır ki, fikir dinləyiciyə aydın çatdırılsın; Dialekt sözlərdən mümkün qədər az istifadə olunmalı, aparıcının nitq mədəniyyəti publisitikanın qaydalarına cavab verməlidir.

İndi isə Region telekanallarının dilində qeydə aldığımız ədəbi dil normalalarının pozulması hallarını nəzərinizə çatdırmaq istərdik:

Qeyd: Hər başlığa uyğun şəkildə düzəlişlər etməklə, digər xətalara toxunmamağı, bu norma pozulması faktlarını müvafiq bölmələrdə təshih etməyi məqsəduyğun hesab etmişik.

QRAMMATİK NORMA

• *Dünya TV – “Gecənin səsi” -30.09.2019- 04:12-Və bu gözəl payızın gözəl bir vaxtında, havanın ən gözəl bir vaxtdı nə isti, nə soyuq deyil. Havalarımız çox gözəl keçir* (Qeyd: Nə, nə də inkarlıq bağlayıcıları işlədilər cümlənin xəbəri təsdiqdə olur və “deyil”, “yox” sözlərini əvəz edir, bu sözlərin iştirakı olmadan belə “nə, nə də” bağlayıcılarının iştirakı ilə inkarlıq yaratmaq mümkündür.

• *Dünya TV – “Gecənin səsi”-23.09.2019-01:31:12-İnsan gərək olduğu kimi danışsa, olduğu kimi söyləsə daha gözəl olar. (Cümlədə “gərək” sözü artıqdır, çünki gərək arzu ədatıdır. Danışsa sözündəki –“ sa” morfemi -felin şərt şəklinin şəkilçisini ifadə edir, arzu ədatı arzu şəkli ilə işlənə bilər- Deməli, cümlə “ İnsan gərək olduğu kimi danışa” – şəkildə işlədilməli idi.*

• **ARB Cənub** -“Sinematoqraf”-13.10.2019-08:43- Əslində rusların əslində çəkəcəyi serialı bizim üçün Amerikanlılar (amerikalılar)çəkdi. Aparıcı dilimizə xas olmayan şəkilçi işlətdiyi üçün ədəbi dilin qrammatik norması pozulub.

• **ARB Cənub**-“Sinematoqraf”-13.10.2019- Müəyyən bir tendensiyalar yaranmağa başlamışdı. (Qeyd:bir sözümdən sonra – istər ədat, istərsə də say – cəm şəkilçili ola bilməz).

• *Dünya TV* –“Gecənin səsi”- 30.09.2019- Hər kəs sağlamlığını peşəkarlara etibar edin.

• **ARB Cənub** - “Sinematoqraf”-13.10.2019-19:46- Kinoteatrlarda gedən (nümayiş etdirilən) filmlərə (filmlərin) çox güman hamına/hamısına getmirsiz də?(*idarə əlaqəsi* pozulub).

• **ARB Cənub**- “Səhər Ekspresi”-02.10.2019-40:20-Gəlin, Azərbaycanın ilk hərbi pilotçusu haqqında, təyyarəçisi haqqında danışaq.(Pilotçu sözü yoxdur, pilot və təyyarəçi isə eyni mənə daşıyır)

• **ARB Cənub**- “Səhər Ekspresi”-19.09.2019-08-54-Rauf Hacıyev dəfələrlə orden və medallarla təltif olunub.(*dəfələrlə-şəkilçisini qəbul etmiş saylardan sonra gələn isimlərə cəm şəkilçisi artırılmır*).

• *Dünya TV* –“Gecənin səsi”- 30.09.2019-Sən bura ayaq açanda hər zaman bizim tamaşaçılarımızın bir sözü var:“Natiq məllim Habil hardadır? (Morfoloji normanın pozulması faktı)

• **ARB Cənub**- “Səhər Ekspresi”-02.10.2019-12:57 -*Minsk, Astana, Almata, Daşkənd şəhərləri və Bakı şəhərləri*-artıq bu beşliyə daxildir.(şəkilçi artıqlığı)

• **ARB Cənub**- “Səhər Ekspresi”-16. 09.2019 -Bioplast maya oboyuna üstünlük verin.Çünki **bütün** dünyanın **bütün** ölkələrində ən məşhur dünya markası **olaraq**(olan)Bioplas maya(maye) oboyundandır artıq istifadə olunur.(“*bütün*” təyini dünya ölkələrinə aiddir, “*dünya*” sözünə yox,yersiz təkrarlar, xəbərlilik şəkilçisi artıqdır).

• **ARB Cənub** - “Səhər Ekspresi”- 02.10.2019 -01:23:07- Nəzərinizə çatdırım ki, bu problemin qarşısı aradan qaldırılıb(*...bu problem aradan qaldırılıb-daha düzgün olar*).

• **ARB Cənub** - “Səhər Ekspresi” –02.10.2019-02:19 -Əlaqə nömrələri də ekranda görürsüz, əziz tamaşaçılarımız) (*əlaqə nömrələrini- tə'sirlik hal şəkilçisi işlədilməyib*).

• **ARB Cənub**- “Səhər Ekspresi” -17.09.2019-00:05- “Səhər Ekspresi”-nə “Bioplast”-ın təqdimatında baxırsız.Sponsor olaraq maya oboydur.(Cümlə bu şəkildə olmalıdır: Maye oboy olan “Bioplast”-ın sponsorluğu ilə “Səhər Ekspresi”-nə baxırsınız.

• **ARB Cənub**- “Səhər Ekspresi”-17.09.2019-00:05- “Səhər Ekspresə”(şəkilçinin yerində işlədilməməsi) artıq efirodur. Bəli, saatlar da bizi göstərir. (*Şablon ifadələr*)

• **ARB Cənub**- Səhər Ekspresi”-10.10.2019-32:51- Xəstə körpələr olanlar otağın havasını tez-tez açmalı dəyişməli, mütəmadi pəncərəni açıq saxlamalı, havasını....(Xəstə körpələri olanlar otağın havasını tez-tez dəyişməli, pəncərəni açıq saxlamalı, havasını....

• **ARB Cənub**- “Səhər Ekspresi”-24.09.2019-14:39-Film sahəsində aidiyyatı olan adam haqqında danışım.(film sahəsinə)

LEKSİK NORMA

• **ARB Cənub** - “Sinematoqraf”-13.10.2019-01:39-Aygün Aslanlı-Avanqard cərəyanı hansı ki, demək olar ki, kinoda ilk **sənətsəl**(*bədii incəsənət*) kino cərəyanı hesab olunur.

• **ARB Cənub** - “Sinematoqraf”-13.10.2019-15:21- Aparıcı-Düzdür, son dövrlər **o qədər də** onun təbliğatı ilə **o qədər də**(yersiz təkrar) məşğul deyiləm, amma bu yaxında da **paylaşım elədim**.(*bölişdüm*)

• **ARB Cənub** - “Sinematoqraf”- 13.10.2019-06:00- Adlarını qoyub o **stilsən**(*üslubda*) də gedirdilər.

• **ARB Cənub** - “Sinematoqraf”-13.10.2019-06:31- **Tamam**(*yaxşı*), onda biz bu həftə baş vermiş ən önəmli saydıqlarımıza baxaq.(Türkiyə türkcəsinə xas olan söz)

• Qeyd: Aparıcıların söz seçimi məqamında lüğət tərkibində mövcud olan sözlərə deyil, Türkiyə türkcəsindən olan söz və ifadələrə üstünlük verməsi faktı diqqəti çəkir. Azərbaycan dilində yeni dil-danışıq alışqanlıqları və alınmaları müşahidə olunur.

• **ARB Cənub** - “Sinematoqraf”-13.10.2019-09:23- *Yəni* xüsusi bir özəlliyi, sinematoqrafik (*kinematoqrafik*) bir özəlliyi yox idi.

• *Dünya TV* -“Gecənin səsi”- 23.09.2019-01:35-İnşəAllah, növbəti həftə orda çəkilişimiz olacaq *Dünya TV*-nin gözəl kameramanları, bizim rejisorumuzun çəkilişi olacaq kı, yeni mövsümdə hər kəs ayağ açsın.

• **ARB Cənub** - “Səhər Ekspresi” –02.10.2019-57:28- Ən əsası da bizim paytaxt şoppinq(*alış-veriş-varvarizm*) üçün daha yüksək səviyyədə olub.

(*söz məzmunca kontekstə uyğun deyil*)

• ARB Cənub - “Səhər Ekspresi”-11.10.2019-03:46- Səhər-səhər çox da energetik(*enerjili,coşğun*) bir ifa təqdim eləmədik, çünki hələ ki, yuxudan durma prosesidir. Ona görə tezdən üreyinizi çox da cırpındırmayax.

(*paşofslu cümlələrlə danışmaq nitqin təsir gücünü azaldır*)

• ARB Cənub - “Səhər Ekspresi”-01.10.2019-04:37-Bəli, əziz tamaşaçılarımız, heç kimdə kabahat[*qəbahət*]olmasın.

• ARB Cənub - “Səhər Ekspresi”-16.09.2019-21:33- Aparıcı Tural Kərimov-Onun haqqında əslində, bizim maraqlı bir **görüntümüz** (*kadr*) olacaq.

• ARB Cənub “Səhər Ekspresi” -02.10.2019-01:59- Yaxşı da **toy mövsümlərini** uzada biliblər.(Cümlənin məzmununa uyğun olaraq “*toy mövsümləri*” *deyil, toy mərasimləri birləşməsi işlənməli idi*).

• ARB Cənub “Səhər Ekspresi”-16.09.2019.00:34-Əlbəttə, fasiləmizə baxmayaraq, **yeni** bir adda, **yeni** bir abu-havada **sizlərlə** birlikdə **1 saatdan** çox **vaxtımızı...** necə deyərlər **aparacağıq**. (Sözün yerinə düşməməsi belə ki, *fikir anlaşılmır,məntiqsiz səslənir,söz seçimi yanlışdır.Sizlərlə-Məgər siz əvəzliyi özü cəmdə deyilmi. Yersiz şışirtmək üçün cəmlənməsinə ehtiyac varmı?*

• Dünya TV- “Gecənin səsi”-30.09.2019-12:09-Azərbaycan musigilərinin getdikcən gərginləşməsi, getdikcən Azərbaycan musigilərini hər kəs bir ünvana, hər kəs bir yola çəkir.

• Dünya TV- “Gecənin səsi”-23.09.2019-01:21:00-İstəyirəm ki, Nüşabə xanım Sizdən bir **gözəl**, şən mahnı, **gözəl** xalqımızın bax bu **gözəl** payız gecəsində bir əhval-ruhiyyəimizi dəyişək.(Nitqin yığcamlığı tələbi gözlənilməmişdir)

• ARB Cənub- “Səhər Ekspresi” -16.09.2019-00:25- Səhər durub tamaşaçılarımızı da tezdən **durğuzmağ**(*oyatmaq*).....

• ARB Cənub -“Səhər Ekspresi”-02.10.2019-18:04- Ölkənin müstəmləkə istiqamətində ölkə miqyasında **təbliğat işləri aparıb həyata keçirmişdir**.(*anlaşılmır,fikrin ifadə forması qüsurludur*)

• ARB Cənub -“Səhər Ekspresi”-30.09.2019- 00:15- **Verilişimiz** və bizim **məlumatlar** bir saatdan çox sizin evinizin qonağı olacaq.(*məntiqsizdir,fikir düzgün ifadə olunmayıb.Yaxud cümlə bu şəkildə olmalı idi: Mən və həmkarım maraqlı məlumatlarla.....*

• ARB Cənub -“Səhər Ekspresi”-24.09.2019-00:15- Hər zaman səhərimizi **gülüşlə doğru açmalıyıq**.(*cümlə üslub baxımından qüsurludur, fikir anlaşılmır. “Səhərimizi hər zaman gözəl əhval-ruhiyyə ilə açmalıyıq” - bu şəkildə məna daha düzgün ifadə olunmuş olardı*).

• ARB Cənub- “Səhər Ekspresi”-10.10.2019-24:41-Bu xidmət Biləsuvarıda **baş verib**(*yaradılıb*).

• ARB Cənub -“Səhər Ekspresi”-10.10.2019-00:15- Yəgin ki, sizdə **rəngli və zəngli saatlar** var ki, sizi tez oyadır ki, “Səhər Ekspresi”-nə baxasız.(şablon ifadələr, “rəngli” sözünə ehtiyac yoxdur, söz artıqlığı yaradır)

Bütün bu sadaladığımız nöqsanlar, dil xətalrı onu göstərir ki, dilimizin saflığının, gözəlliyinin qoruyub saxlamaq üçün yüksək səviyyədə bir sıra tədbirlər görülməlidir. Ümid edirik ki, yuxarıda sadaladığımız nöqsanlar tez bir zamanda aradan qaldırılacaq, çünki ədəbi dilimiz tək istifadə etdiyimiz bir xəzinə deyil, bizim gələcək nəsillərə gözəl şəkildə ötürə biləcəyimiz bir mirasdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: “ Elm və təhsil”,2013.
2. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı.Bakı: “Maarif”,1970
3. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: “Təhsil”, 2014
4. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, "Ulu", 2015

Айнур Сабир кызы Мамедова

Языковый вид региональных телеканалов (В грамматическом и лексическом плане)

Резюме

В данной статье рассматриваются характерные особенности языка, которое является частью национальной культуры, средством идентификации народа.Значительное внимание уделяется к вопросу языка СМИ, который является инструментом глобального воздействия на менталитет, системы ценностей и нормы употребления языка. Установлено что, нарушение литературных норм, наблюдаемое в СМИ, негативно влияет на уровень культуры речи носителей. Обосновывается мысль

о том, что влияние СМИ на сознание человека неоспоримо, в связи с этим возникает острая необходимость осмыслить роль языка СМИ в новых условиях.

Автор приходит к выводу, что нарушение сочетаемости слов в предложении, неправильное образование грамматических форм, ошибочный выбор слов, употребление лексем в несвойственном им значении, обилие варваризмов и стилистических заимствований — вот наиболее распространенные ошибки, приводящие к искажению смысла высказывания.

Ключевые слова: Литературный язык, лексика, грамматическая норма, стиль, варваризм, плеоназм, тавтология.

Aynur Sabir gizi Mammadova

**The language view of regional TV channels
(In grammatical and lexical terms)**

Summary

This article discusses characteristic features of the language, which is part of the national culture, a means of identifying the people. Considerable attention is paid to the issue language of the media, which is an instrument of global influence on the mentality, value systems and norms of use language. It was found that the violation of literary norms, observed in the media, negatively affects the level of speech culture of speakers. The idea is substantiated that the influence of the media on human consciousness is undeniable, in this regard, there is an urgent need to comprehend the role of the language of the media in the new conditions.

The author comes to the conclusion that a violation of the combination of words in a sentence, incorrect formation of grammatical forms, an erroneous choice of words, the use of lexemes in an unusual their meaning, the abundance of barbarisms and stylistic borrowings - that's the most common mistakes leading to a distortion of the meaning of the statement.

Key words: Literary language, vocabulary, grammatical norm, style, barbarism, pleonasm, tautology.

SEVİNC BARİS qızı QƏMBƏROVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Gəncə Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİVƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ TÜRK MƏN DİLİNDƏ

Giriş. Mədəniyyət və dil baxımından bir-birinə çox yaxın olan türk xalqlarından – azərbaycanlılar, Türkiyə türkləri, türkmənlər, qaqauzlar, Balkan və Axisqa türkləri bir dil qrupunda birləşən oğuz türkləridir. Bəhs edilən dillərin daşıyıcısı olan xalqların daha yaxın genetik ortaqlığa malik olmalarının sübutu kimi bu dillərin müxtəlif yaruslarının müqayisəli analizi dəyərli tarixi-lingvistik nəticələr verə bilər. Son onilliklərdə bu xalqların arasında yüksələn xətlə inkişaf edən iqtisadi və mədəni, siyasi əlaqələr, mənəvi yaxınlaşma ortağ türk dili ideyasının gerçəkləşməsinə təkan verən amillərdən biri kimi mövzunu kifayət qədər aktual edir.

Qədim və ortağ kökə malik türk dillərinin müqayisəli-tarixi şəkildə tədqiqi türkologiya elmi qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. XX əsrin əvvəllərindən başlayan türkçülük hərəkatı bu əsrin sonunda Sovetlər imperiyasının dağılması və bir neçə müstəqil türk dövlətinin yaranması ilə yeni bir müstəviyə qədəm qoydu. Mövcud siyasi, iqtisadi şərait türk xalqları arasında inteqrasiya və özünəqayıdışa güclü təkan verdi. Bu gün milli özünüdərk gücləndiyi bir dövrdə türk xalqlarının sosial-mədəni irsinin hərtərəfli araşdırılması aktual vəzifələrdəndir (2, s. 3).

Türkmən dili Türkmənistanda yaşayan 5 (beş) milyondan çox türkmənin doğma dilidir. Eləcə də türkmənlər yığcam şəkildə Özbəkistanda (121 min), Rusiya Federasiyasında (40 min), Tacikistanda (20 min), Qazaxıstanda (4 min), İranda, Türkiyədə və başqa ölkələrdə də məskunlaşmışlar. Türkmən dilinin 30-a yaxın dialekt və şivəsi mövcuddur. Hazırda koynesi təkcə dialektinin axal şivəsi hesab olunan türkmən ədəbi dili normalarının formalaşması prosesi getməkdədir (16, s. 8).

Bu tipli araşdırmalarda, adətən, əvvəlcə fonetik xüsusiyyətlər tədqiqata cəlb olunur. Bu da indiyədək qoyulan ənənəvi sıralanmadan, şivələrdəki fonetik fərqlərin o birilərinə (leksik, qrammatik və s.) nisbətən daha çox olmasından və bu fərqlərin öyrənilməsinin digər bölmələrin tədqiq olunmasında önəmli rolundan irəli gəlir. Azərbaycan dilinin şivələri və türkmən dili arasında da bir çox ortağ fonetik xüsusiyyətlər vardır:

Türkmən dilinin fonetik sisteminə qısa saitlərlə yanaşı, uzun saitlər də mövcuddur (8 qısa, 8 uzun). Bu xüsusiyyət türkmən dilinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri kimi çıxış edərək onu oğuz qrupundakı digər türk dillərindən fərqləndirir. Məs.: bar [ba:r] var olmaq, malik olmaq, ak [a:k] ağ, dolu [do:lu] dolu, uç [u:ç] uç(maq), uc, köçə [köçə:] küçyə və s. Türkmən dilində sait səslərin uzanması sözlərin mənşəyi, səsdüşümü, hecəda səsin uzun tələffüzü və s. səbəblərdən əmələ gəlir (16, s. 12-13).

Azərbaycan dili şivələrində sonrakı uzanma hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu hadisə samitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Şivələrdə ɲ, n, ǵ, h, y, g, q, k, d, v, r samitlərinin düşməsi ilə bütün saitlərin uzun variantları meydana çıxır. Məs.: ma:t<manat, hə:t<həyət, sə:r<səhər, ce:ran<ceyan, i:rmi<iyirmi, yı:rđı<yıǵırdı, do:şan<dovşan, so:x<soyuq, bö:g<böyük, su:n<suyun, şü:d<şüyüd və s. Bəzi şivələrdə, xüsusilə Şəki şivəsində səs düşümü hadisəsi baş vermədən ikihecalı sözlərdə a, ə, e, o, ö saitləri uzun tələffüz olunur və sözlərdə mənə dəyişikliyi əmələ gəlmir. Məs.: qa:rı, sa:rı, a:rı, sə:rin, də:li və s. İlk uzun saitlər (saitlərin pratürk və ya ümumtürk uzanması) ümumxalq Azərbaycan dilinə xas olan xüsusiyyət deyil, lakin onu izi bəzi şivələrdə təkhecalı sözlərdə qalır. Məs.: çö:l, gö:l, dö:rt (Dmanisi), sa:rı (Göyçay) (8, s. 28).

Türkmən dilində palatal (damaq) və labial (dodaq) sinharmonizmi çox qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu dodaq ahəngində daha qüvvəlidir. Labial ahəngə görə türkmən dili bütün qərb hun qrupu dillərindən fərqlənir. Belə ki, əgər sözün birinci hecasında dodaqlanan sait varsa, ondan sonar gələn digər hecalarda saitlər mütləq dodaqlanır. Lakin bunların bir qismi imla qaydasına görə yazıda öz əksini tapmır. Məs.: oqlonlor-oqlanlar və s. (13, s. 140-141).

Azərbaycan dili şivələrində ahəng qanunu ədəbi dilə nisbətən o qədər də möhkəm deyildir. Burada bir çox hallarda ahəng qanununun pozulması müşahidə olunur. Azərbaycan ədəbi dilində damaq ahəngi gözlənilsə də, qərb şivələrində (Qazax, Tovuz, Daşkəsən və s.) dodaq ahənginin möhkəmliyi müşahidə olunur. Məs.: qurmuyuf//qurmoyuf, görmüyüf//görmöyüf, otduyurdu//otdordu və s. (11, s. 20, 56).

Oğuz qrupunda olan digər türk dilləri ilə müqayisədə türkmən dilində b~p səs əvəzlənməsi geniş şəkildə müşahidə edilir. Məs.: Palta ~ balta, mektep~ məktəb və s. Analoji hadisəyə Azərbaycan dili şivələrində də rast gəlinir. Məmmədəğa Şirəliyev göstərmişdir ki, b səsinin p səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə az-çox dərəcədə bütün şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür. Bu hadisəyə çox vaxt qapalı qısa saitlərdən əvvəl təsadüf edilir. Məs.: Putax//pıtax>budaq, puçax//pıçax>bıçaq və s. Azərbaycan dili şivələrində b~p hadisəsi a səmindən əvvəl də müşahidə edilir. Məs.: Palta>balta, paja>bacca, palaja>balaca və s. (11, s. 75-76).

Türkmən dilində (eyni zamanda Türkiyə türkçəsi və qaqaüz dilində) bir sıra qədim türk sözləri (toprak, yarpaq, köprü və s.) vardır ki, onlar Azərbaycan dilində səslərin yerdəyişməsi hadisəsinə (metateza) uğrayaraq (torpaq, yarpaq, körpü və s.) istifadə edilir. Qərb şivələrində isə müasir ədəbi dilimizdə yerdəyişmə ilə işlədilən belə vahidlərin bir qismi öz qədim formasını qoruyub saxlayır. Məs.: iləri>irəli, kiprix>kiprik, və s.

Türkmən dilində söz əvvəlində velyar ɲ səsinə rast gəlinməsə də, o, söz sonunda tez-tez işlənir. Məs.: Seɲ, öɲ və s. (13, s. 142). Azərbaycan dilinin qərb şivələrində də velyar ɲ səsinə geniş yer verilir. Məs.: ataɲ, saɲa, aldınɲ və s. (11, s. 20).

Türkmən dilinin leksik quruluşunun əsasını xalis türk mənşəli və alınma (ərəb, fars, monqol, rus və rus dili vasitəsilə digər dillərdən alınan) sözlər təşkil edir. Türkmən dilinin əsas lüğət fondu digər türk dilləri ilə daha çox ümumilik təşkil etdiyi halda, leksik tərkibində fərqlənmələr də özünü göstərir. Başqa sözlə, türkmən dilinin leksik tərkibində meydana çıxan sözlərin bir qisminə nəinki digər qruplara daxil olan türk dillərində, eləcə də oğuz qrupu türk dillərində rast gəlinmir (13, səh. 138-139) Türkmən dilində istifadə olunan bir çox sözlər Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə olunmasa da, Azərbaycan dili şivələrində işlədilməkdədir:

Abajur-stolüstü sipərli lampa (15, s.19). Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində eyni tərkibli söz “yerkökü, kök” mənasında işlədilir. Qax şivəsində isə eyni mənada *abacur* şəklində istifadə edilir (1, s.11).

Arassa-təmiz, saf. Türkmən dilində bu sözdən yaranan *arassaçılıq* “təmizlik”, *arassala* “təmizləmək”, *ardıl* “təmizlənmək” sözləri də istifadə olunur (15, s. 32). Azərbaycan dilinin Bakı, Xaçmaz şivələrində *ari* “təmiz, saf”, *arımmağ* (İmişli) “təmizlənmək, yuyunmaq”, *arıtdamağ* (Quba, Xaçmaz), *arıtdamax* (Qazax, Şəki) “təmizləmək” sözləri qeydə alınmışdır (1, s. 26).

“Oğuznamə”nin dilində bu söz geniş işlədilmişdir. Məs.: Arğ arınar, ad arınmaz və s.(9, səh.35).

Azar (aza:r)-1.ağrı, acı, yara; 2.narahatlıq (15, s. 41).Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *azar* “xəstəlik”, *azarri* “xəstələnmiş”, *azarranmax* “xəstələnmək”sözləri işlədilir. Şəmkir şivəsində *azargəzdirən* “həmişə xəstə olan”, Ucar şivəsində *azarnək* “yarımxəstə, zəif” sözlərinə rast gəlinir (1, səh.31).

Azık (a:zık)-azuqə, yemək (15, s. 41). Azərbaycan dilinin Qazax şivəsində “yol azuqəsi” mənasını ifadə edən *azık* dialektizmi işlədilir (1, s. 31). Kaşğarının lüğətində *azuk* “azuqə” sözü qeydə alınaraq məsəl

daxilində də verilmişdir: Sartınınq azukı arıǵ bolsa, yol üzrə yer=satıcının malı təzə olsa, elə yoldaca yeyər (6, c. 1. s. 135).

Boyuntırık-boyunduruq, *boyuntırıkla*- 1. boyunduruq keçirmək; 2. boyun əydirmək, asılı etmək (15, s. 81). Azərbaycan dilinin Ağdam, Gədəbəy, Göygöl şivələrində boyunduruq “yaxalığ” dialektizmi istifadə edilir (1, s. 62).

Cencel-qarşıdurma, dava, *cencelleş*-dava etmək, dilləşmək (15, səh.99). Azərbaycan dilinin Tərtər, Biləsuvar şivələrində “höcətləşmək” mənasını verən *cəncəşməx*, *cəngləşməg* sözləri istifadə edilir (1, səh.74).

Çaga-uşaq, heyvanın balası, çagalıq “uşaqlıq”, çagala, çagalat “uşağı olmaq, balalamaq”, çaga-çuga “uşaq-muşaq, uşaqlar” (15, s. 106). Azərbaycan dilinin şivələrində (Ağdaş, Basarkeçər, İsmayılı, Şəki) çaga “uşaq” sözü geniş şəkildə işlədilir. Bir çox qərb və cənub şivələrində *çağala*, *çaqqala* “kal, yetişməmiş (meyvə)”, *çağalamax* “ağacda xırda meyvələr əmələ gəlmək” vahidləri qeydə alınmışdır (1, s. 85).

“Oğuznamə”nin dilində bu söz istifadə edilmişdir. Məs.: Çaga yavrının ağzı böyük olur (9, s. 85).

Çanak (ça:nak)-ölçü qabı, *çanakla* “ölçü qabı ilə almaq, ölçmək”, *çanaklık* “ölçü qabı düzəltməyə yarayan material” (15, s. 110). Azərbaycan dilinin cənub və qərb şivələrində *çanax* sözü “saxsı qab” (Naxçıvan), “ölçü qabı” (Ağdam, Gəncə), “ölçü vahidi” (Şərur, Zəngilan) istifadə olunur (1, s. 89).

Kaşğarının lüğətində *çanak* “1. ağacdan yonulmuş duz qabı, nəməkdan; 2. çanax, kasa” mənalarını ifadə edən vahid kimi verilmişdir (6, c. 1. s. 383). “Oğuznamə”nin dilində bu söz istifadə edilmişdir. Məs.: Oğul-qız evin çanağı-çölməyi kibidür (9, səh. 33).

Garamat (gara:mat), garamatlık-məsuliyyət daşımaq, cavabdehlik (15, səh. 229). Azərbaycan dilinin şivələrində “dərd, qəm, dərdli, qəmli” mənalarını ifadə edən *qaramat* sözü qeydə alınmışdır. Gədəbəy şivəsində qaramat basmaq “dərd, qəm basmaq” ifadəsi işlədilir (1, səh. 280).

Görk-gözəllik, görkəm, görksüz-çirkin (15, s. 295-296). Azərbaycan dilinin Füzuli, Mingəçevir, Oğuz, Şəmkir şivələrində *görk* “nümünə”, *görklü* (Ağdam) “görkəmli”, *görk olmax* (Şəmkir) “nümünə olmaq, ibrət olmaq” dialektizmləri istifadə edilir (1, s. 186). Kaşğarının lüğətində *körk* “gözəllik”, *körklüg* “gözəl və görkəmli olan” sözləri verilmişdir (6, c. 1. s. 360).

“Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözə rast gəlinir. Məs.: Qamən aqan görkli suyun qurumasın! və s. (7, səh.41). “Oğuznamə”nin dilində bu söz istifadə edilmişdir. Məs.: Könül kimi seversə, görklü oldur və s. (9, s. 156).

Görkez, **görkeziş**, **görkezme**-göstərmək, sərgiləmək (15, s. 295-296). Azərbaycan dilinin İmişli şivəsində *görkəzmə* “görünməmiş, qəribə”, Füzuli, Gəncə şivələrində eyni mənəni bildirən *görsətmə* sözləri qeydə alınmışdır (1, s. 186).

Gözetle-göz qoymaq, baxmaq (15, səh. 302). Azərbaycan dilinin Gəncə şivəsində *gözetləmək* “gözləmək” sözü istifadə edilir.

Gursak-köks, sinə (15, s. 311). Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində *qursax* “çinədan (toyuğun və s.)” sözü istifadə edilir (1, s. 316).

Semiz-kök. Türkmən dilində bu sözdən yaranan *semizlik* “köklük”, *semre*, *semret* “kökəlmək” sözləri də işlədilir (15, s. 569). Azərbaycan dilinin Dərbənd şivəsində *səmiş* şəklində “kök, kökəlmiş heyvan” mənasında istifadə edilir (1, s. 427).

Kaşğarının lüğətində bu vahidlər Azərbaycan dili şivələrində olduğu kimi səmiş “kök”, səmişlik “köklük” şəklində verilmişdir (6, c. 1. s. 370, 483). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözə rast gəlinir. Məs.: *Simüz* qoyun, arıq toqlı bayırda qalsa, qurt gəlib yeməzdi sapanın qorqusundan və s. (7, s. 48). “Oğuznamə”nin dilində bu söz istifadə edilmişdir. Məs.: Çün yoldaşın semiz sevməz, sən gir yüyür qarasına, Sonra semiz sana qalır, kimsə girməz arasına və s. (9, s. 85).

Tam (ta:m)-ev, otaq (15, s. 614). Azərbaycan dilinin şivələrində *dam* sözü bir çox mənalar ilə yanaşı “hər cür tikili, bina” mənasında da işlədilir (1, s. 113). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözə rast gəlinir. Məs.: ...tauq komasına, sığır tamına dönmüş və s. (7, s. 33).

Türkmən dili və Azərbaycan dili şivələri arasında istifadə edilən qədim türk sözləri və ortaq fonetik xüsusiyyətlərlə yanaşı, qrammatik səviyyədə də oxşar cəhətləri müşahidə etmək olar:

Türkmən dilində bu işarə əvəzliyi hallanarkən b~m əvəzlənməsi baş verir. Məs.: bu, munuq, muqa, muni, munda, mundan (13, səh. 145). Məmmədəğa Şirəliyev qeyd etmişdir ki, Azərbaycan dili şivələrində b səsini m səsi ilə əvəzlənməsi bir o qədər yayılmış hadisələrdən sayılır. Bu hadisəyə bütün şivələrimizdə bu işarə əvəzliyinin hallanmasında rast gəlirik. Belə ki, bu işarə əvəzliyində b səsi adlıq haldan başqa bütün hallarda m səsi ilə əvəz olunur. Məs.: munun//mının, muna//mına, muni//mını, munda//mında, mundan//mından (11, s. 76).

Göytürk yazılarında bu əvəzliyi ismin müxtəlif hallarında, eyni zamanda şəkilçilənmiş qoşmalarla işlənərkən sözüün əvvəlindəki b samiti olduğu kimi saxlanmış (bum, bunta və s.), uyğur yazılarında, “Kutadqu bilig”də və digər mənbələrdə b samiti daha çox m samiti ilə əvəzlənmişdir: muna, mana, munda, mundın və s. (5, s. 113). Kaşğarının lüğətində, digər türk dillərində izlənilən b-m əvəzlənməsi qırpaq ünsürü hesab olunur.

Türkmən dilində feillərin indiki zaman forması –yar, -yər şəkilçiləri vasitəsi ilə düzəlir. Azərbaycan dilində bu forma dördvariantlı –ır⁴ şəkilçisi ilə işlədilir. Məs.: qelyərsin-gəlir, dinləyər-dinləyir və s. Oğuz elementləri ilə zəngin olan qərb şivələrində, xüsusən də Qazax şivəsində indiki zamanın geniş şəkildə həm də –er (-or, -ör) şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş müşahidə olunur. Bu da oğuz qrupunda olan digər türk dilləri ilə səsləşir (Türkiyə türkçəsi, qaqauz dili, türkmən dili və s.). Məs.: gəlir-gələr, sevir-sever və s.

Nəticə. Azərbaycan dilində dialekt səviyyəsində mövcud olan bir çox xüsusiyyətlər türkmən dilində ədəbi dil səviyyəsində izlənilməkdədir. Bir çox dillərin təsirinə məruz qalmasına baxmayaraq, türkmən dili özünəxas fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri olan müstəqil bir türk dilidir. Qohum dillərin müxtəlif yaruslarına məxsus olan material və faktların müqayisəli-linqvistik təhlili faydalı və düzgün nəticələrin alınmasına gətirib çıxarır.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan və türkmən dilləri genetik cəhətdən qohum olub pratürkcədən (anatürkcə) ayrılaraq müstəqil dillər səviyyəsinə gələndə kimi müxtəlif dəyişmə və inkişaf proseslərindən keçmişlər. Bu tipli araşdırmalar ali məktəblərdə bir çox fənlərin (Türkölogiyaya giriş, Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, Türk dillərinin dialektləri və s.) tədrisi zamanı istifadə oluna bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
2. Bəşirov K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik şəkilçilərin tarixi-linqvistik tədqiqi. Avtoreferat. Bakı, 2014, 50 s.
3. Cəfərov N., Qəribli A., Qəribli E. Türkölogiya (Elmi araşdırma). Bakı, “STV-TRANS”, 2018, 292 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 354 s.
5. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 596 s.
6. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. Bakı, “Ozan”, 2006. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s. +12 yap. şək. Tərtibçilər: Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə.
8. Məmmədli, M. Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr (metodik vəsait). Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2011, 104 s.
9. Oğuznamə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 s. Tərtib edən: Samət Əlizadə
10. Səfərli A. Məmmədəğa Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” dərslində türkmən dialektinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin əksi. Uluslararası türk lehçe araşdırmaları dergisi (Türklad). 2 cilt, 2 sayı, 2018, 136-143 s. Türkiyə
11. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
12. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, II nəşr, 2012, 464 s.
13. Zeynalov F. Türkölogiyanın əsasları. Bakı, “Maarif”, 1981, 350 s.
14. Berdi Sarıyev. Türkmən sözlükləri və sözlükçülüğü üzerine yapılan araşdırmalar hakkında. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 2/1 2013 s. 150-165, TÜRKİYE
15. Tükmenge-Türkçe Sözlük. (Hazırlayanlar: Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhail Ölmez, Süer Eker). Ankara, 1995. 727 s.
16. Грунина Э.А. Туркменский язык. М.: Вост.лит., 2005, 288 стр.

Sevinc Baris qızı Qəmbərova

Azərbaycan dilinin şivə xüsusiyyətləri türkmən dilində

Xülasə

Məqalədə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin şivələri və türkmən dilində olan ortaq fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər araşdırılmışdır. Azərbaycan dilinin şivələrinə məxsus olan bir çox xüsusiyyətlər türkmən dilində ədəbi dil səviyyəsində müşahidə edilir. Bəhs edilən dillərin daşıyıcısı olan xalqların daha yaxın genetik ortaqlığa malik olmalarının sübutu kimi bu dillərin müxtəlif yaruslarının müqayisəli analizi dəyərli tarixi-linqvistik nəticələr verə bilər.

Tədqiqat işində türkmən dilində olan dil xüsusiyyətlərinin (saitlərin uzanması, dodaq ahənginin möhkəmliyi, səs əvəzlənmələri və s.) Azərbaycan dilində dialekt səviyyəsində mövcud olması müqayisəli şəkildə işıqlandırılmışdır. Müqayisələr faktlar və nümunələrlə əsaslandırılmış, yeri gəldikcə hər iki dilə məxsus olan materiallara və bədii ədəbiyyat nümunələrinə müraciət olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, türkmən, dil, şivə, xüsusiyyət.

Севиндж Барис кызы Гамбарова

**ДИАЛЕКТАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В
ТУРКМЕНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Резюме

В статье исследуются общие фонетические, лексические, грамматические особенности диалекта азербайджанского языка, входящего в огузскую группу тюркской языковой семьи. Многие особенности азербайджанских диалектов прослеживаются в литературном уровне туркменского языка. Сравнительный анализ различных ярусов этих языков может дать ценные историко-лингвистические результаты как доказательство того, что народы, являющиеся носителями упомянутых языков, имеют более тесную генетическую общность.

В исследовании сравнительным методом выясняется, что некоторые языковые особенности туркменского языка (удлинение гласных, прочность губной гармонии, замена голосов и т.д.) существуют в диалектном уровне азербайджанского языка. Сопоставления были подтверждены фактами и примерами, а при необходимости - ссылками на материалы и художественные примеры, относящиеся к обоим языкам.

Ключевые слова: Азербайджан, туркменский, язык, диалект, особенность.

Sevinj Baris gizi Gambarova

DIALECTAL FEATURES OF AZERBAIJANI IN TURKMEN

Summary

In the article the common phonetical, lexical, grammatical features in the dialect of the Azerbaijani language and Turkmen included in Oghuz group of Turkic language family are researched. Many features of Azerbaijani dialects are observed in the literary language level in Turkmen. A comparative analysis of various tiers of these languages can give valuable historical-linguistic results as a proof that the nations being bearers of the mentioned languages have closer genetic commonality.

In the research it is enlightened comparatively that the phonetic features in Turkmen (lengthening of vowels, solidity of labial harmony, voice replacement and so on) exist in the dialectal level in Azerbaijani. The comparisons were justified with facts and examples and it was referred to materials and fictional examples belonging to the both languages when it is necessary.

Key words: Azerbaijan, Turkmen, language, dialect, feature.

УЛЬФАТ ЗАКИР оглу ИБРАГИМ
доктор философии по филологии, доцент,
кафедра фонетики и грамматики французского языка
Азербайджанский университет языков

**ЭЛЕМЕНТЫ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ
ФРАНЦУЗСКИХ ПОЛИТИКОВ**

Элементы разговорного стиля в речи политика могут появиться в разных ситуациях. Можно предположить, что это может происходить при повышенной эмоциональности политика, потере контроля над собой. Ш.Балли отмечал, что «говорящий придает своим мыслям либо объективную, рассудочную форму, максимально соответствующую действительности, либо чаще всего вкладывает в выражение самых различных дозах эмоциональные элементы; иногда эти последние отражают чисто личные побуждения говорящего, а иногда видоизменяются под влиянием социальных условий» [1, с. 29]. Таким образом, в мышлении человека существует два двигателя мысли – это рассудок и чувства. В зависимости от ситуации преобладание первого или второго будет варьироваться. Также швейцарский лингвист говорит, что созданная человеком «речь выражает в первую очередь чувства» [1, с. 23].

Как уже было сказано, одними из главных характеристик разговорной речи является непринужденность и неконтролируемость, а когда человек теряет контроль над собой, это сказывается и на его речи. В таком случае на первый план в мышлении человека выходят эмоции. Использовать в своей речи официальный стиль требует контроля и усилий над собой. В обычной жизни люди чаще пользуются разговорным стилем, не зря его называют также и бытовым. При потере контроля над собой усилия человека направляются на выражение эмоций.

Однако предпосылки к использованию элементов разговорной речи могут быть и рациональными. Так, например, политик может использовать элементы бытового стиля речи с целью показать свою близость к адресату. Показать, что он такой же обычный человек, как и его слушатели / читатели, усилив тем самым воздействие на людей.

Эту идею подтверждает А. П. Чудинов: говоря о просторечной лексике, которая является элементом разговорной речи, он отмечает, что политики позволяют себе употреблять элементы разговорной речи, «бравидуя своей “близостью к народу”» [3, с. 97].

Разговорная речь в политическом дискурсе может проявляться как на морфологическом, так и на синтаксическом и на лексическом уровнях.

Исследователь французского парламентского дискурса Андре Троньон при анализе разговорной речи во французских политических текстах говорит, что при анализе синтаксических различий нужно брать за основу такие понятия как «subjectivité» (субъективность) и «intersubjectivité» (интерсубъективность, социальность). Она, цитируя Дж. Лайонза, говорит: «the term subjectivity refers to the way in which natural languages, in their structure and the irnormal manner of operation, provide for the locutionary agent's expression of himself and his own attitudes and beliefs» («термин “субъективность” отсылает к способу, которым языки, при их структуре и обычной манере использования, предусматривают самовыражение локутивного субъекта, его личных отношений к чему-либо и убеждений») [5, с. 249-250]. Интерсубъективность же, по ее мнению, напротив, – «In ersubjectivity is the explicit expression of the SP/W's [speaker/writer] attention to the “self” of the addressee/reader in both an epistemic sense (paying attention to their presumed attitudes to the content of what is said), and in more social sense (paying attention to their “face” or “image needs” associated with social stance and identity)» [5, с. 249-250], т.е. «это явная направленность внимания оратора/писателя... адресату/читателю... направленность внимания на то, что было сказано им и в более социальном смысле, уделение внимания его «лицу» (внешности) и «образу», которые ассоциируются с социальной позицией и принадлежностью».

Об этих идеях также говорил Ш. Балли. Он говорит о наличии у человека как индивидуальных, так и социальных чувств. Индивидуальные чувства – это все то, что порождают эмоции человека. Социальные же чувства – это, наоборот, результат работы разума. Они возникают, когда эмоции человека отходят на второй план. «Социальный фактор обычно сдерживает эмоциональное побуждение, которое иначе полностью захватило бы выражение мысли» [1, с. 25].

Местоимения первого лица множественного числа употребляются не так часто во французской разговорной речи, но намного чаще в политической. В разговорной речи эти местоимения подчеркивают субъективность, однако в этом случае говорящий выражает не только свои мысли, а мысли нескольких человек. Такая субъективность встречается в политических речах, когда выступающий хочет подчеркнуть, что он выражает не только свое личное мнение, но и мнение всей своей партии, правительства и т.д.

Так как политическая речь склонна больше учитывать, как называл это Ш. Балли, социальные чувства, то есть склонна быть интерсубъективной, в ней число употребления форм местоимений второго лица единственного числа будет больше, чем в разговорной речи.

Частотность употребления глагольных форм в политической речи соответствует частотности употребления местоимений. Так, самой частотной глагольной формой является второе лицо единственное число.

Мы проводили наши исследования на основе именно парламентского дискурса. Поэтому неудивительно, что самой частотной формой как глаголов, так и местоимений явилась форма второго лица единственного числа, ведь в парламентских выступлениях адресантом может выступать один человек, представитель другой партии или председатель парламента. Думается, что, например, в речи президента, обращенной к народу, все было бы иначе и более частотной формой возможно оказалась бы форма второго лица множественного числа, которая означала бы обращение к общественности, к народу.

Из сказанного можно заключить, что для разговорной речи наиболее частотными являются формы первого лица единственного числа, а для политической – второе лицо единственного и первое лицо множественного числа. Следовательно, если эти закономерности смешиваются в политическом дискурсе, если в него проникают перечисленные элементы разговорной речи, значит, можно говорить о том, что политик позволил себе использовать в своей речи элементы разговорного стиля.

Стоит отметить также и различия в лексике разговорной речи и в речи политической.

Для разговорной речи, как уже было отмечено, характерна лексическая свобода. Здесь человеку важнее передать свои мысли и чувства быстро.

Политикам также важно донести свои мысли до адресата, однако политики выступают перед большой аудиторией, в этой ситуации для них является очень важным построить свою речь так, чтобы она была приемлемой и понятной для всех. Если в разговорной речи говорящий учитывает еще и то, что собеседнику будут понятны определенные слова, которые он всегда употребляет, слова-диффузы и т.д., то при выступлении перед большой аудиторией на это рассчитывать не приходится. Нужно говорить употреблять общепринятые слова.

А.П.Чудинов определяет политическую лексику как «тематическое объединение общеупотребительных слов, которые должны быть понятны всем (абсолютному большинству граждан)» [3, с. 90]. Так как мир меняется, политическая лексика обогащается, с одной стороны, неологизмами, изобретенными специально для обозначения новых явлений в жизни страны, а с другой стороны, она обогащается словами из политологической терминологии. Со временем эти слова становятся общеупотребительными, и политики начинают использовать их в своих выступлениях. «Еще полтора десятилетия назад такие слова и выражения, как консенсус, субъект Федерации, харизматический лидер, импичмент, монетизация льгот были понятны только специалистам» [3, с. 91], – отмечает исследователь, говоря о русской политической лексике.

Не стоит забывать и о том, что главной функцией политической речи является воздействие на адресата. Техницизмы и неологизмы в политической речи могут употребляться и в этих целях, как пишет Е. Погодина: «такой тип лексики привносит научность и некую таинственность в разговор, но вместе с тем оратору удастся скрыть правду от аудитории» [2, с. 130].

Неологизмы также могут выступать инструментом воздействия. «У каждого политика смысл одного и того же семантического неологизма свой. Означающее остается одинаковым, а вот означаемое приспосабливается к интересам говорящего» [2, с. 132]. То есть политик может умело жонглировать политической лексикой, и вкладывать в нее нужные для него самого смыслы. С одной стороны, он использует понятные обществу слова, с другой же, он распределяет их в своей речи так, чтобы они приобрели новый смысл.

Однако в политической речи также можно встретить и разговорную лексику. Происходит это в двух случаях. Такое употребление элементов разговорной речи можно объяснить проявлением политиком излишней эмоциональности.

Второй случай употребления разговорной лексики в политическом дискурсе – это, как и в случае с политической лексикой, функция воздействия. «Во все свои слова политик старается внести долю эмоциональности и, наконец, настает момент, когда реальный смысл сказанного уступает место производимому на слушателя акустическому эффекту, энергии и силе убеждения политика» [2, с. 130]. Политик может намеренно говорить эмоционально, делая вид, что он отключил разум (социальные чувства) и за него говорят только его эмоции. Делать он это будет для того, чтобы также вызвать эмоции у адресата и воздействовать на чувства. Также такая лексика, такая речь политика позволит ему приблизиться к адресату, к народу, показать, что он такой же, как и все они, что он один из них.

Из сказанного можно сделать вывод, что элементы разговорной речи в политических речах не редкость. Они могут проявляться почти на всех уровнях языка, как на лексическом, так и на морфологическом и синтаксическом. Разговорная речь употребляется, либо когда политик действительно выражает искренние эмоции, либо она является особой, выбранной политиком тактикой воздействия на адресата.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Балли Ш. Французская стилистика 2-е изд., стереотипное. – М.: Эдиториал УРПС, 2001. С. 29
2. Погодина Е. Политическая коммуникация и средства массовой информации Испании. Вопросы иберо-романского языкознания. Выпуск 6. – М.: МАКС Пресс, 2004. С. 130
3. Чудинов А. П. Указ. соч. С. 97

4. Barbara de Cock Funcion espragmática de la referencia de persona en el lenguaje coloquial y en el discurso político. Oralia 12. 2009. C. 247

5. Trognon, A. et Larrue, J. Les débats politiques télévisés. Pragmatique du discours politique. Paris. 1994.

Ülfət Zakir oğlu İbrahim

Fransız siyasətçilərinin siyasi diskursunda danışıq dili elementləri

Xülasə

Tezis Fransa siyasətçilərinin nitqində danışıq dilin elementlərindən istifadəyə həsr olunub. Danışıq dilin elementləri siyasətçilərin nitqində müxtəlif situasiya və səviyyələrdə (leksik, morfoloji, üslubi) yarana bilər. Fikrimizcə, belə hal nitq prosesində siyasətçinin yüksək emosional gərginliyi və öz üzərində nəzarəti itirdiyi zaman üzə çıxır. Siyasi diskursda danışıq nitqinin elementlərindən istifadə rəşional xarakter daşıya bilər. Məsələn, siyasətçi müraciət etdiyi auditoriyaya yaxınlığını nümayiş etdirmək məqsədilə bəzi hallarda qəsdən danışıq dilinin elementlərinə üstünlük verir.

Açar sözlər: siyasi diskurs, danışıq dil, fransız dili, rəşmi üslub, leksika.

Ulfat Zakir oğlu Ibrahim

Elements of speech in the political discourse of French politicians

Summary

The thesis is devoted to the study of the use of elements of spoken language in the speeches of French politicians. Elements of spoken language can appear in the speech of politicians in different situations and in different levels (lexical, morphological and stylistic). In our opinion, this is the case when a politician loses high emotional tension and control over his speech. The use of elements of spoken speech in political discourse can be rational. For example, a politician may in some cases deliberately prefer elements of spoken language in order to demonstrate his closeness to the audience to which he is addressing.

Key words: political discourse, speaking language, French language, formal style, lexicon.

ANAR TOFIQ OĞLU FƏRƏCOV

BDU-nun Filologiya fakültəsinin sosial məsələlər və tələbələrle iş üzrə dekan müavini

AVROPA İTTİFAQININ DİL SİYASƏTİ

Avropa İttifaqının tarixi. Avropa İttifaqı Avropanın ölkələrini birləşdirən ən böyük iqtisadi və siyasi təşkilatdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra yaradılmış bu təşkilat indiki funksiyaları olana qədər müxtəlif formatlarda fəaliyyət göstərmişdir. Belə ki, 1951-ci il Paris müqaviləsinə görə Avropa Kömür və Polad Birliyi, 1957-ci il Roma müqaviləsinə görə Avropa İqtisadi Birliyi, 1965-ci il Brüssel müqaviləsinə görə Avropa Birliyi və nəhayət, 1992-ci ildə imzalanmış Maastrixt müqaviləsinə görə Avropa İttifaqı adlandırılmışdır. Bu təşkilat qurularkən 6 üzvdən (Almaniya, Belçika, Fransa, Niderland, İtaliya və Lüksemburq) ibarət olmuşdur. Müxtəlif illərdə Avropa İttifaqının əhatə dairəsi genişləndi. Ən son Avropa Birliyinə daxil olan ölkə 2013-cü ildə Xorvatiya olmuşdur. Avropanın 28 ölkəsini özündə birləşdirsə də, son dövrlər İngiltərənin (31 yanvar 2020-ci il) çıxması ilə üzv ölkələrin sayı 27-yə enmişdir. Bu təşkilatın özündə bir neçə qurum mövcuddur. Əsas qurumlara Avropa Parlamenti, Avropa Zirvəsi, Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Komissiyası, Ədalət Divanı və Bidayət Məhkəməsi, Ali Maliyyə Məhkəməsi, İqtisadi və Sosial Komitə və AKPB məsləhət Komitəsi, Bölgələr Komitəsi, Avropa İnvestisiya Bankı, Avropa Mərkəzi Bankı, Ombudsman və s. Son məlumatlara görə Avropa Birliyinin əhalisi təqribən 447 milyona bərabərdir.

1. Avropa İttifaqında rəşmi dillər.

Avropa İttifaqının 24 rəşmi dili var. Həmin dillərə bunlar aiddir: bolqar, xorvat, çex, danimarka, holland, ingilis, eston, fin, fransız, alman, yunan, macar, irland, italiyan, latviya, litva, malta, polyak, portuqal, rumin, slovak, sloven, ispan, isveç. Avropa ittifaqı 1958-ci ilə qədər 4 rəşmi dilə sahib idi. Bunlar holland, fransız, alman, italiyan dilləri idi. 1973-cü ildən danimarka və ingilis dilləri, 1981-ci ildən yunan dili, 1986-cı ildən portuqal və ispan dilləri, 1995-ci ildən fin və isveç dilləri, 2004-cü ildən çex, eston, macar, latviya, litva, malta, polyak, slovak, sloven dilləri, 2007-ci ildən bolqar, rumin və irlan dilləri rəşmi dil kimi istifadə olunur. “24 rəşmi dildən başqa AB-də 150 regional və milli azlıqların danışıqları dillər də mövcuddur. Bu dillərdən təxminən 50 milyon adam istifadə edir. Həmin dillərdən katalon, bask, qalisiya

dilləri İspaniyada ümumxalq danışq dili olmasalar da, bəzi muxtar regionlarda onlar ikinci rəsmi dil statusuna malikdirlər. AB Şurasının 2005-ci il 13 iyun tarixli qətnaməsinə əsasən yalnız bu 3 regional dildən Birliyin qurumlarında əlaqə vasitəsi kimi istifadə olunur”[1, s.72] . Avropa Birliyində miqrantların dilləri ilə bağlı rəsmi tanınma yoxdur. Amma 2007-ci ildən başlayaraq onlar ana dilində təhsil alma hüququna malikdirlər.

AB-də dillərin vəziyyəti ilə bağlı müxtəlif layihələr icra olunur. Əsas diqqət isə istifadə dairəsi az olan dillərə yönəldilmişdir. “Avropa Parlamentinin Mədəniyyət və Təhsil komitəsi tərəfindən 2013-cü ildə “AB-də tükənməkdə olan dillər və çoxdillilik” adlı layihə bu cür dilləri 4 kateqoriyaya ayırmışdır. Onu da deyək ki, irland və Luksemburq kimi az istifadə olunan dövlət dilləri 4 kateqoriyanın heç birinə aid edilməmişdir. Birinci kateqoriya dövlət dili statusuna sahib olmayan yerli dillər aiddir. Buna misal olaraq Fransada istifadə olunan breton dilini göstərə bilərik. İkinci kateqoriyaya dövlət dili statusuna malik olmayan və bir neçə dövlətdə istifadə edilən dillər aid olunur. İsveç və Finlandiyada danışılan şimali sami dili, İspaniya, Fransa, İtaliya, Andorada danışılan bask dilini göstərə bilərik. Üçüncü kateqoriyaya isə bir ölkənin daxilində azsaylı xalqın dili statusunda, sərhədin digər tərəfində olan dövlətin rəsmi dili səviyyəsində olan dillər aid edilir. Buna Polşadakı alman dilini nümunə göstərə bilərik. Sonuncu kateqoriyaya isə müəyyən bir əraziyə və dövlətə aid olmayan rumın və yəhudi dillərini aid edə bilərik” [3, 40].

“AB daxilində istifadə olunma göstəricisinə görə 7 dil xüsusi ilə fərqlənir. Belə ki, alman dili AB-nin bütün vətəndaşlarının 18%-nin, fransız dili 13%-nin, ingilis dili 12%-nin (indi daha azdır –A.F.), italyan dili 12%-nin, ispan dili 9%-nin, polyak dili 9%-nin, hollan dili isə 5%-nin ana dilidir. Ən çox istifadə olunan xarici dillərə gəldikdə isə bu rəqəmlər xeyli dəyişir. Belə ki, AB vətəndaşlarının 51% ingilis dilindən, 32%-i alman dilindən, 26%-i fransız dilindən, 16%-i italyan dilindən, 15%-i ispan dilindən, 10%-i polyak dilindən, 7%-i rus dilindən, 5%-i isə hollan dilindən ikinci dil və ya xarici dil kimi istifadə edir” [4, s. 39].

AB-nin təşviq etdiyi əsas məsələlərdən biri də Avropa vətəndaşlarının ən azı 2 xarici dilə yiyələnməsi ilə bağlıdır. Bunun üçün 2005-ci ildə Avropa Komissiyasında müəyyən qərarlar qəbul edilmiş və həmin sənədlərdə ana dili+ iki dil formulu əsas kimi qeyd edilmişdir. AB dil araşdırmalarını iki mərkəzlə dəstəkləyir. Bunlara ECML (European Centre for Modern Languages - Avropa Modern Dillər Mərkəzi) və Avropa Çoxdillilik və Dilöyrənmə Araşdırma Mərkəzi (Mercator-European Research Centre on Multilingualism and Language Learning) aiddir. Hər iki mərkəzin əsas hədəfləri AB-nin həm 24 rəsmi dilini, həm regional dilləri, həm də milli azlıqların dilləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmaqdır.

Sual oluna bilər ki, Avropa İttifaqı bu qədər dili niyə rəsmi dil səviyyəsinə qaldırır? Avropa İttifaqının təşviq etdiyi prioritet istiqamətlərdən biri Avropada yaşayan xalqların dillərinin qorunması ilə bağlıdır. Avropa Birliyinin dil siyasətinin əsasında çoxdillilik durur. Hər bir xalqın dilinin inkişafı üçün müxtəlif layihələr, yarışmalar, proqramlar həyata keçirirlər. Belə proqramlardan biri də ERASMUS+ -dur. Avropa ittifaqında Avropa dilləri günü də təsis olunub. Həmin gün hər il sentyabrın 26-sı qeyd edilir.

“AB təşkilatlarının və bu təşkilatlarda çalışan şəxslərin təşkilat daxilində ünsiyyəti və yazışmalarını AB-nin bütün rəsmi dillərində etməsi mümkün deyildir. Bu həm zaman alır, həm də xərc tələb edir. Buna görə də AB ünsiyyət prosesini daxili və xarici olaraq bölür. Xarici əlaqələr zamanı AB qurumları və AB vətəndaşları arasındakı əlaqələri qurmaq üçün AB rəsmi dillərinin hər hansı birindən istifadə edilməklə həyata keçirilir. Daxili əlaqə isə AB təşkilatlarının hər birinin daxilində istifadə olunan dillərə aid edilir və bu zaman daha az dildən istifadə olunur” [2, s. 150-151]. Onu da qeyd edək ki, hər bir AB vətəndaşı istənilən rəsmi dildə AB təşkilatlarına müraciət edə və eyni dildə cavab ala bilər.

AB-nin əsas problemlərindən biri də tərcümə məsələsidir. AB-nin ayrıca bir qurumu bu məsələ ilə məşğuldur. “1994-cü ildə Luksemburqda qurulan AB Tərcümə Mərkəzi AB-nin müxtəlif qurumlarının sənədlərini rəsmi dillərə tərcümə etməklə məşğuldur. Hazırda 200 nəfərlik tərcüməçi ilə 61 AB təşkilatına tərcümə xidməti göstərir. Tərcümə Mərkəzinin 2015-ci ildə etdiyi tərcümə sənədlərinin sayı 730 min olmuşdur. Bu Mərkəzin ikinci işi AB qurumları arasında əlaqələri daha da sürətli etməkdir” [3, s. 48]. Bundan başqa AB Şurasının 2005-ci ildə qəbul etdiyi qərarla AB üzvü olan dövlətdə rəsmi statusa malik əlavə dil varsa, həmin dil də AB-nin sənədlərinin tərcüməsinə icazə verilir. Ancaq tərcümənin bütün xərclərini həmin dövlətin öz hesabına ödənilir. Belə bir vəziyyətdə AB ilə həmin dövlət xüsusi müqavilə imzalayır. Məsələn, İspaniya katalon, bask və qalisiya dillərinə tərcümələrin olmasına icazə verir.

Avropa İttifaqında rəsmi iclaslar və sənədlərin 24 dilə tərcüməsi ilə bağlı da müəyyən qaydalar mövcuddur. Belə ki, AB-də icaslarda və gündəlik fəaliyyətdə geniş istifadə olunan dillər ingilis, alman və fransız dilləri hesab olunur. AB-nə aid bir neçə təşkilatın istifadə etdiyi dillərə nəzər yetirək. Avropa Komissiyası *ingilis, fransız, və alman* dilindən, Avropa Məhkəməsi *fransız* dilindən, Avropa Auditorlar Məhkəməsi *ingilis və fransız* dillərindən, Avropa Mərkəzi Bankı *ingilis* dilindən istifadə edir. Göründüyü

kimi, alman, ingilis və fransız dillərindən çox istifadə edilməsi digər rəsmi dillərin de-facto fəaliyyətini zəiflədir. Bu da AB-nin gələcəyi üçün ciddi problemlərə çevrilə bilər.

2. Avropa Birliyi qurumlarının dil siyasəti.

Avropa Birliyinin qurumlarının da dil siyasəti vardır. Belə ki, bu qurumların verdiyi qərarlar həm Avropa Birliyinin rəsmi qəzetində, həm internet saytlarında və digər media orqanlarında yayımlanır. Ayrı-ayrı qurumlarının dil siyasətinə nəzər yetirək.

Avropa Parlamentinin dil siyasəti. Onu deyə bilərik ki, AP-nin üzvləri təmsil etdiyi ölkənin rəsmi dilində danışmaq, sənədlərlə tanış olmaq və müzakirələrdə tam iştirak etmək haqqı vardır. Avropa Birliyi vətəndaşlarının da Parlamentin fəaliyyətini yaxından izləmə, sual vermə, cavab alma haqları vardır. Bu prosesdə dil siyasəti xüsusi əhəmiyyətə malikdir və həmin sənədlərdə qeyd olunub ki, parlamentarilərin məruzələri bütün AB rəsmi dillərinə tərcümə edilib üzvlərə paylanılmaldır. AP-nin bütün sənədləri AB-nin rəsmi dillərinə tərcümə olunmalıdır. Parlament üzvləri istənilən rəsmi dildə çıxış edə bilər. Parlamentə müraciət də AB-nin istənilən rəsmi dillərdən birində ola bilər. Qeyri-rəsmi dildə olarsa, müraciətə cavab verilmir. Həmçinin müraciət hansı dildə olunubsa, həmin dildə də cavab verilir. AP-nin daxilində ayrıca tərcümə mərkəzi mövcuddur və həmin Mərkəz bütün toplantıları 24 AB-nin rəsmi dilinə, əgər ehtiyac olarsa rus, ərəb və Çin dillərinə də tərcümə edir. AP-nin dil siyasətində 2 vəziyyət müşayiət olunur. Belə ki, əsas iclaslar bütün rəsmi dillərə, komitə iclasları isə müəyyən dillərə tərcümə olunur [7].

Avropa İttifaqı Şurasının dil siyasəti. Bu təşkilatla Avropa Birliyi Zirvəsi eyni internet səhifəsindən istifadə edirlər. Bu təşkilatlara aid bütün qəbul edilmiş sənədlər AB-nin rəsmi dillərinə tərcümə olunmalıdır. Hətta Tərcümə Xidməti Mərkəzi də bunun üçün fəaliyyət göstərir. İclasların bütün rəsmi dillərdə təşkili vacib deyil. Əsasən, bu təşkilatda ingilis və fransız dillərindən istifadə olunur. Ümumilikdə, bu təşkilatların dil siyasətinin əsasında 2 istiqamət dayanır: çoxdillilik və konkret dillərdən istifadə.

Avropa Komissiyasının dil siyasəti. Komissiyanın nizamnaməsinin 17-ci maddəsinə görə Komissiyanın iclaslarında qəbul edilmiş ümumi sənədlər bütün rəsmi dillərə tərcümə edilməli, eyni zamanda, AB-nin vətəndaşlarının müraciətlərinə onların müraciət etdiyi dillərdə cavab verilməlidir. Komissiya əsas qanunları bütün rəsmi dillərə tərcümə etdirir. Digər məsələlər isə ən çox yayılmış rəsmi dillərə tərcümə edilir. Bütün sənədlərin ingilis dilində olması məcburidir. Komissiyanın tabeliyində Tərcümə Mərkəzi də fəaliyyət göstərir. Avropa Komissiyasının dil siyasətində 3 cür istiqamət müşahidə olunur: çoxdillilik, konkret dillərdən istifadə və təkdillilik. Belə ki, qəbul olunmuş ümumi sənədlər AB-nin bütün rəsmi dillərində yayımlanarkən, bəzi sənədlər az sayda dildə yayımlanır. Eyni zamanda, fransız və alman dilləri də işçi dillərdir [8].

Avropa Birliyi Ədalət Divanının dil siyasəti. ABƏD-in fəaliyyətində istifadə olunan rəsmi dil fransız dilidir. Bunun əsas səbəbi anlaşılmaz tərcümələrdən qaçmaq və AB-də hüquqi mənə qazanmış sabit qarşılıqların istifadəsi ilə bağlıdır. Bu təşkilatda dil siyasətinin əsasını iki istiqamətdədir: təkdillilik və çoxdillilik. Qurumun işçi dili fransız dilidir. Digər isə məhkəmələrə müraciət edənlərin dilləri ilə bağlıdır. Bu, AB-nin 24 rəsmi dilində mümkündür. Şikayətçilər daha çox öz ölkələrinin rəsmi dillərində müraciət etsələr də, ABƏD digər rəsmi dillərdə də şikayətləri qəbul edir. Məhkəmə bitdikdən sonra qərar fransız dilinə, şikayətin verildiyi dilə və əgər ehtiyac olarsa, AB-nin digər rəsmi dillərinə tərcümə edilir və rəsmi şəkildə yayımlanır.

Avropa Auditorlar Məhkəməsinin dil siyasəti. Bu qurumun dil siyasəti nizamnaməsinin 28.1 maddəsində qeyd olunub. İllik hesabatlar, xüsusi hesabatlar, rəhbərdən gələn məktublar, Avropa qurumlarına rəsmi göndərilən sənədlər, qərarlar və digər sənədlər 24 rəsmi dilə tərcümə edilir və AB-nin rəsmi qəzetində çap edilir. Bu qurumda işçi dil ingilis və fransız dillərdir. Ən çox üstünlük verilən dil ingilis dilidir. Bu təşkilatın da tərkibində Tərcümə Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Avropa Auditorlar Məhkəməsinin dil siyasəti 2 istiqamətdədir: çoxdillilik və konkret dillərdən istifadə. Bütün sənədlərin rəsmi dillərə tərcüməsi çoxdilliyin, fransız və ingilis dilinin qurumda işləkliyi konkret çoxdilliyinin olmasının göstəricisidir.

Avropa Mərkəzi Bankının dil siyasəti. Bu təşkilatın dil siyasəti 4 istiqamətdədir:

1. AMB-nin qanunlarının qəbul edilməsi və yayılması;
2. AMB-nin sənədlərinin qəbul edilməsi;
3. AMB-nin daxili idarəçiliyi;
4. AMB-nin xarici əlaqələri.

AMB-nin dil siyasəti onun nizamnaməsində açıq şəkildə əksini tapmışdır. Dil siyasətinin əsasında çoxdillilik və təkdillilik dayanır. AMB-nin rəsmi sənədləri 24 rəsmi dilə tərcümə olunur. Həmçinin vətəndaşlar da bu haqdan istifadə edə bilər. Lakin bankın işçi dili ingilis dilidir.

Avropa İqtisadi və Sosial Komitəsinin dil siyasəti. Bu qurumun da dil siyasəti nizamnaməsində təsdiq edilmişdir. Komitənin işçi dilləri büro üzvlərinin qərarı ilə müəyyən edilir. Sənədlərin AB-nin neçə rəsmi dilinə və hansı dillərə tərcüməsi məsələsinə büro üzvləri qərar verir. Bu təşkilatın bürosu işçi qrupları yaradır və həmin qrup qruplar 4 rəsmi dildən, bəzən isə bu, 6 dilə qədər arta bilər. Komitənin dil siyasətinin əsasında çoxdillilik və konkret dillərdən istifadə durur. Komitənin qərarları, rəsmi görüşlər və s. AB-nin rəsmi qəzetində və rəsmi səhifəsində bütün rəsmi dillərdə yayımlanır. AB vətəndaşları istənilən rəsmi dildə bu təşkilata müraciət edə bilər.

Avropa Regional Komitəsi. Bu komitənin nizamnaməsinə görə bütün AB-nin rəsmi dillərindən istifadə edilir. Komitənin Tərcümə mərkəzi fəaliyyət göstərir. Dil siyasətinin əsasında çoxdillilik durur.

Avropa İnvestisiya Bankının dil siyasəti. AİB-nin Nizamnaməsində qeyd olunur ki, bankın müşahidə şurası AB-nin rəsmi dillərindən birini istifadə edə bilər. İstənilən sənədi öz istəklərinə uyğun dildə yayımlaya bilərlər. Rəsmi saytında AİB-nin sənədləri bütün rəsmi dillərdə dərc olunur. Əsas məlumatlar baş səhifədə ingilis, alman və fransız dillərindədir. AİB-in tərkibində dil xidmətləri də fəaliyyət göstərir. Həmin qurum 24 AB rəsmi dilində xidmət göstərir. Bundan başqa ərəb, rus, yapon dillərində də xidmət göstərir. Beləliklə, bu təşkilatın da fəaliyyətində çoxdillilik və konkret dillərdən istifadə siyasəti əsas yer tutur.

Nəticə

Avropa Birliyinin dil problemləri. Yuxarıda olan araşdırmamızdan aydın oldu ki, AB-nin əsas dil problemlərindən biri çoxdillilik və təkdillilik məsələsinin mövcudluğu ilə bağlıdır. “AB-nin dil siyasətində mübahisələr mövcuddur. Bu mübahisələr hansı dillərin Birlikdə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənməsi ilə əlaqədardır. Mübahisələrdə 3 tərəf mövcuddur. Onlardan birincisi təklif edir ki, sənədlərdə bir rəsmi dildən istifadə olunsun. Məs: ingilis, alman, fransız dili və s. İkinci tərəf bu dillərin hamısının və üstəlik mövzuya uyğun gələn dilin işlənməsini təklif edir. Üçüncü tərəf isə bütün rəsmi dillərin işlənməsini təklif edir, bu şərtlə ki, ingilis, alman, və fransız dilləri vasitəçi dil kimi saxlanılsın” [1, s. 73].

AB-nin digər mühüm problemlərindən biri də tərcümə məsələləri ilə bağlıdır. 24 rəsmi dilin olması və sənədlərin həmin dillərə tərcüməsi böyük maliyyə tələb edir, digər məsələ isə buna ayrılan vaxtla bağlı problemdir. Tərcümə ilə bağlı problemlər çox genişdir. Bunlardan biri ingilis dilində yeni yaranan terminlərin digər dillərdə qarşılıqlı olmamasını göstərmək olar.

AB-də 3 dil arasında böyük rəqabət yaşanır. Bunlar ingilis, fransız və alman dilləridir. Bir neçə AB qurumu bu dillərdən bəzilərini, bir neçəsi isə hər üçünü istifadə edir. Lakin son dövrlər İngiltərənin AB-dən çıxması ingilis dilinin zəiflənməsinə səbəb olacağı düşünülür. Fikrimizcə, bu proses baş verməyəcəkdir.

AB-nin dil siyasətində əsas problemlərdən biri də üzv ölkələrindən bəzilərinin rəsmi dillərinin istifadəçi sayının azlığı ilə bağlıdır. Bu dillərə eston, Latviya, Litva, Malta, sloven dilləri aid etmək olar. 2019-cu ilə olan məlumata görə bu dillərdən hər birindən 3 milyondan az insan istifadə edir. Belə “kiçik dillər” rəsmi dil olsa da, kifayət qədər AB-də yayıla bilmirlər.

AB-nin dil siyasəti çoxdilliyi təşviq etsə də, araşdırmalar göstərir ki, burada əsas aparıcı dil ingilis dilidir. Rəsmi saytlarda, səhifələrdə, bir çox görüşlərdə ingilis dili ən aktiv istifadə olunan dildir. Düzdür, ingilis dili artıq İngiltərəni deyil, Maltaı təmsil edən dildir. Malta üzv olmasaydı, ingilis dili rəsmi dil statusundan çıxarılmalı idi. Amma düşünürük ki, AB belə bir addım atacaqdı. Çünki ingilis dilinin beynəlxalq statusu buna imkan vermir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Seyidova, A. Avropa Birliyində dil siyasəti və ingilis dilinin əhəmiyyətli üstünlüyü. // Dil və ədəbiyyat, IX cild, 2018, N.3-4, s. 70-74
2. Erkan, E (2012), Dil, Kimlik, Politika, 1. Basım, İstanbul: Paraf Yayınları.
3. Yurdusevən, Ü. Avropa Birliyi'nde Dil Politikaları (Yüksek lisans tezi). Trabzon: 2019.
4. Tsuda, Y. (1992). The dominance of English and linguistic discrimination. Media Development, 34(1), 32-34.
5. Avropa İttifaqı https://az.wikipedia.org/wiki/Avropa_%C4%B0ttifaq%C4%B1 (28.03.2021)
6. EU languages https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-languages_en. (28.03.2021)
7. Working languages of the European Parliament [https://europarlamenti.info/en/European-parliament/working-languages/\(28.03.2021](https://europarlamenti.info/en/European-parliament/working-languages/(28.03.2021))
8. The 24 EU languages as seen by their speakers. <https://europeancommission.medium.com/the-24-eu-languages-as-seen-by-their-speakers-a2aceaeb6e03> (28.03.2021)
9. EU languages and language policy. [https://ecspm.org/eu-languages-language-policy-issues/\(28.03.2021](https://ecspm.org/eu-languages-language-policy-issues/(28.03.2021))

Açar sözlər: dil, sosiolingvistik, Avropa Birliyi, rəsmi dillər, dil siyasəti.

Anar Тофиг оглы Фараджов

Языковая политика европейского союза

Резюме

Европейский Союз является крупнейшей организацией, объединяющей европейские страны и имеющей приоритетные направления по различным областям. Языковой вопрос также считается для Европейского Союза одной из важных сфер. В работе проведены исследования, связанные с языковой политикой Европейского Союза, и разъяснены перспективы связанных с языком проектов данной организации, направленных на будущее. Здесь также находят отражение сведения о языковой политике различных организаций, осуществляющих деятельность в составе Европейского Союза. Уделяется место определенным мыслям, связанным с проблемой сохранения языков малых народов в Европейском Союзе, вопросом о том, как используются в этой организации официальные языки стран-участниц. Вопрос решения проблемы перевода в Европейском Союзе также отражен в статье как одно из основных изучаемых направлений.

Ключевые слова: язык, социолингвистика, Европейский Союз, официальные языки, языковая политика.

Anar Tofiq oğlu Farajov

Language policy of the european union

Summary

The European Union is the largest organization uniting European countries and having priorities for different areas. The language issue is also considered to be one of the most important areas for the European Union. The article deals with the research connected with the language policy of the European Union and clarifies the perspectives of the language-related projects of the organizations focused on the future. It also reflects information about the language policy of the various organizations that carry out activities within the European Union. Special importance is given to certain thoughts related to the problem of preserving small peoples' languages in the European Union, the question of how official languages of the participating countries are used in this organization. The issue of solution to the problem of translation in the European Union is also reflected in the article as one of the main areas of study.

Keywords: language, sociolinguistics, European Union, official languages, language policy.

ÜLKƏR BAHADIR qızı SƏLİM

Bakı Dövlət Universiteti

PREDİKATİV QURULUŞLU FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

Frazeologizmlərin struktur-qrammatik baxımından təsnif edərkən iki qrupa bölürük. Bölgünün birinci qrupunu söz birləşməsi şəklində olan frazeologizmlər, ikinci qrupunu isə cümlə şəklində olan frazeologizmlər təşkil edir. Bu ayırma qeyri-predikativ və predikativ frazeologizmlər adları altında da verilir. Qeyd edilən nöqtəyi-nəzər ətrafında fikir ayrılıqları da müşahidə olunur. Bu zaman əsas mübahisə predikativ frazeologizmlər ətrafında getdiyindən, məsələn atalar sözü, zərb məsəllər, aforizmlərin frazeoloji sistemə daxil edilməsi üzərində cəmləşir.

Predikativliyi inkar etmək cümlə quruluşunda olan vahidləri frazeoloji sistemdən kənarlaşdırmaq, onları ayrıca qruplaşdırmaq cəhdlərinə aparıb çıxarır ki, bu da dil vahidlərinin müəyyən qisminin müəyyənləşdirilən siniflərindən heç birində yer almadığını əsaslandırmaq tələbini ortaya atır. Tədqiqatçıların bəziləri əsaslandırma zamanı atalar sözü və məsələlərin ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat obyektı olması fikrini irəli sürürlər (H.Bayramov, A.Qurbanov və b.). Məsələn, H.Bayramov ibarələr, hikmətli sözlər, aforizmlər və başqa sabit söz birləşmələrinin frazeologiyaya münasibətini bildirərək yazır: “...adlarını çəkdiyimiz müxtəlif səciyyəli ifadələr Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri olmadığından filologiyada, o cümlədən dilçilikdə bunlardan «frazeologiya» adı altında bəhs etmək məqsədəuyğun deyildir. Lakin bu heç də həmin ifadələrin bədii əsərlərdə, ümumiyyətlə dildə işlədilməsi, tədricən zənginləşməsi, üslubi məqsədlərlə istifadəsində yazıçıların fəaliyyəti, rolu və yaradıcılıq üslubunun əhəmiyyətini azaltmaq demək deyil. Bizcə, yaradıcılıq üslubu, üslubi məsələlərlə əlaqədar olaraq bu qəbildən olan ifadələrin «frazeologiya» deyil, daşdıqları xüsusiyyətlərlə əlaqədar olaraq özlərinə məxsus adlarla adlandırılması daha məqsədə müvafiqdir” [2, s. 52]. Belə yanaşma nəticəsində atalar sözü, zərb məsələlərin bəzilərini frazeologiyaya daxil etmək,

əksəriyyətini isə kənarda qoymaq kimi münasibət müşahidə olunur. Bu zaman frazeologizm hesab edilməyən atalar sözü və məsəllərin hansı meyar üzrə müəyyənləşdirilməsi barədə məlumat verilmir.

Ə.Dəmirçizadə isə idiomatik cümlələrin əsas hissəsi idiomatik ifadələr qrupuna daxil olduğunu qeyd edir və yazır: “ümumiyyətlə son hissəsi feillərdən ibarət olan cümlə əsilli idiomlar məsdər şəklinə salınaraq idiomatik ifadələr qrupuna daxil edilir (qulaq ardına vurmaq, ağzından süd iyi gəlmək və s.). Lakin elə idiomlar da var ki, bunları quruluşca ancaq cümlə kimi tanımaq lazımdır. Belə idiomatik cümlələrdən bəzisinin birinci hissəsi ya müstəqil xəbərlə, ya feili bağlama ilə, bəzən də feili sifətlə, feili isimlə ikinci hissəyə bağlanır. İkinci hissə isə ya feildən, ya da başqa nitq hissəsindən düzələn xəbər olur. Belə idiomlarda feillə bitən ikinci hissəni məsdər şəklinə salmaq mümkün olsa da bunlar ümumilikdə idiomatik ifadələrdən quruluşca fərqlənir və cümlə mahiyyəti daşıyır; məs.: ağır otur, batman gəl; bir qulağından alır, o birindən salır; yüz ölçüb, bir biç və bu k.” [3, s. 172]. Ə.Dəmirçizadə cümlə idiomlarını da iki qrupa bölmüşdür:

- 1) hökmi-cümlə idiomları;
- 2) nidayi-cümlə idiomları.

Göründüyü kimi, Ə.Dəmirçizadə «idiomatik cümlələrin əsas hissəsi idiomatik ifadələr qrupuna salınır» cümləsində «əsas hissə» söz birləşməsindən istifadə etmişdir ki, bu da kənarda qoyulan hissənin mövcudluğu anlamını verir.

Ümumiyyətlə dilçilikdə cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərin mövcud olub-olmaması mühasibəli məsələlərdəndir. Ayrı-ayrı dilçilər fərqli fikirlərə bu məsələyə münasibət bildirmişlər.

H.Bayramov atalar sözü və məsəlləri frazeoloji vahid hesab etməmiş, onların frazeoloji vahidlərlə iki ortaq cəhətinin olduğunu göstərmişdir. O, birinci ortaq cəhətə sabit birləşmə olmaq, ikinci cəhətə kimi komponentlər sırasının dəyişməzliyi hesab edir. Atalar sözü və məsəllərin az hissəsinin frazeologiyanın zənginləşməsində iştirak etdiyini vurğulayır. Atalar sözü, eləcə də zərb məsəlin quruluşun və məzmununda frazeoloji birləşmə daxilinə aid edilməsi üçün üç cür dəyişikliyi əsas götürür. O yazır: “1) dilimizdəki frazeoloji vahidlərin az qismi atalar sözü və məsəllərin bir hissəsinin atılaraq işlədilməsi əsasında formalaşır; 2) nəsihət məzmunlu atalar sözlərinin həqiqi mənaya malik olmalarının bəzisi məcazi mənada işlədilməklə və quruluşda da dəyişikliyə uğradılmaqla frazeoloji vahidə çevrilmişdir; 3) dilimizdəki atalar sözünün az bir qisminə mətnin məzmunu ilə əlaqədar olaraq şəxs bildirən sözlərdən (isim və əvəzlikdən) ibarət mübtəda artırmaqla frazeoloji vahid düzəldilmişdir” [2, s. 40-43].

M.Mirzəliyeva cümlə şəkilində olan frazeologizmlərin dildə hazır vəziyyətdə olduğunu, digərlərindən öz qrammatik quruluşu, semantik və üslubi xüsusiyyətləri ilə fərqləndiyini qeyd etmişdir.

N.Seyidəliyevin fikrinə görə, “frazeologiya sahəsində cümlə tipli frazeologizmlər xüsusi bir qrup təşkil edir. Onlar bitmiş bir fikri bildirməklə sintaktik vəzifə daşıyır. Frazeoloji xarakterli cümlələr tərkibinə görə həm sadə, həm də mürəkkəb quruluşlu olur. Sadə quruluşlu frazeoloji cümlələrə adı batmaq, ağ eləmək, acığı soyumaq tipli ifadələri, mürəkkəb quruluşlu frazeoloji cümlələrə isə göz yaşı axıtmaq, bir dili var, qırx açarı, bir qara pula dəyməz kimi vahidləri misal göstərmək olar” [7, s. 40]. N.Seyidəliyev nəqli cümlə tipli frazeologizmlərdən bəhs edərkən “ağına batmaq; ağzına vurmaq, ürəyi sıxılmaq, dil tutmaq, baş çəkmək, səbr kasası dolmaq, baş çəkmək frazeologizmlərini göstərir və onların cümlədə işlənməsinə dair nümunələr vermişdir. Bu vahidlər cümlədə predikativlik göstəricisi qəbul edirlər. Bu baxımdan yanaşsaq Mir Cəlalin müəllifi olduğu əsərlərində də predikativ quruluşlu frazeoloji cümlə nümunələri aktiv formada işlənməmişdir. Məs: *Qədirin ürəyi çox sıxıldı, yüzbaşını o indi başa düşmüşdü.* [6, s. 21], *Qədirin ürəyi xarab oldu.* [6, s. 45], *İgidlərin ürəyi bir tikəydi ki, oxay deyib can verirdilər.* [6, s. 52], *Kişini qorxu çuğladı, canında vahimə, qəlbində həyəcan qaynadı* [6, s. 40].

Ümumiyyətlə, dil vahidi anlayışı nitq materialını formalaşdırmaqda iştirak edir. Fonem, morfem, leksem, cümlə ardıcılığında elə aralıq element və ya ünsürlər vardır ki, onlar dil vahidi olmur. Məsələn, heca, fonem birləşmələri fonem-morfem aralığında yerləşir. Söz-forma leksemdən sonra gələn dil elementidir. Cümlənin formalaşma prosesinin gedişini məntiqi baxımdan belə bir ardıcılıqla göstərmək olar: leksem→söz-forma→söz birləşməsi→cümlə. Bu ardıcılıqda birinci yerdə duran leksem dildə mövcud olan vahiddir və danışan/yazan onu hazır şəkildə götürür. Leksemə artırılan qrammatik vasitələr də hazır şəkildədir, söz-formanı düzəltmək qaydası da məlumdur. İki söz-forma və ya iki sözün birləşməsi qanunauyğunluğu, nəhayət, predikativliyi yaratmaq vasitələri, onların artırılma qanunauyğunluqları da bəllidir. İnsanın dildən istifadə etmək bacarığı sanki avtomatlaşmış prosesdir. Bununla belə, həmin prosesdə dildə olan hazır vasitələrdən istifadə olunur. Frazeoloji vahidlər də hazır vasitələrdən olub leksik sistemdə özək sözə əsasən yerləşir. Qeyri-predikativ frazeologizm leksem funksiyasını yerinə yetirir və cümlənin formalaşdırılması prosesində hazır material kimi işlədilsə, cümlə tipli frazeologizm mətnin yaradılmasında hazır şəkildə öz təbiiğini tapır. Bu cəhət cümlə quruluşlu frazeologizmlər ətrafında mübahisənin hələlilik tam

qapanmadığını təsdiq edir. Müasir linqvistikada cümlə şəkilli frazeologizmlərin atalar sözü, zərb məsəl, aforizm, qanadlı sözlər, rəvayətli ifadələri və s. əhatə etdiyi qeyd olunur.

M.Adilov və G.Yusifovun «Sabit söz birləşmələri» əsərində göstərilir ki, dildə sabit söz birləşmələri vardır və bu birləşmələr nitq prosesində düzəldilən sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq nitqə hazır şəkildə daxil edilir və dilin paradiqmasına aid olur. Müəlliflər Azərbaycan dilinin sabit leksik birləşmələrinə aşağıdakıları daxil edirlər: «idiomlar, frazeologizmlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər, komparativ birləşmələr, xalq dilinə məxsus mürəkkəb terminlər, mürəkkəb onomastik vahidlər, bir sıra mürəkkəb fəxri adlar» [1, s. 6].

Ziynət Əlizadə Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərini kompleks şəkildə öyrənmişdir. Onun fikrinə görə, atalar sözləri cümlə formasında olan sabit birləşmələrdir, bir cümlə çərçivəsində konkret fikir sərrast şəkildə ifadəsini tapır. Cümlədə izafi sözlərin işlədilməsinə, məzmunun çətin başa düşülən şəkildə ifadə olunmasına yol verilmir. Yəni konkretlik, dəqiqlik və az sözdən istifadə edilməsi ilə dərin məzmunun ifadə edilməsinə diqqət verilir. Hansı dildə olur-olsun bu cəhət əsas götürülür. Atalar sözlərinin quruluş oxşarlığını, onlarda ritmə, qafiyəyə, paralelizmə və s. geniş yer verilməsinin səbəbi də bundadır. Z.Əlizadə atalar sözü və zərbi-məsəlləri birmənalı olaraq frazeologiyanın tədqiqat obyektini hesab edərək yazır: «Atalar sözü və zərbi məsəllər səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir» [4, s. 89]. Frazeologiyaya aid tədqiqat işlərini nəzərdən keçirdikdə atalar sözünün sistemdəki yerinin gah qəti təyin edilməsi, gah da bu yerin mübahisəli olması faktının irəli sürülməsini müşahidə edirik. “Atalar sözlərinin dil sistemində yeri hələ də qəti şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Gördüyümüz kimi, bəzi tədqiqatçılar atalar sözlərini də frazeologiyaya daxil edib bunlardan bir dil vahidi kimi bəhs edirlər. Bəziləri isə atalar sözlərini «dil sistemindən xaricdə» öyrənməyi tələb edir.

Zənnimcə, frazeologiyanın daxilində atalar sözü çox səciyyəvi və xüsusi mövqe tutur. Frazeoloji birləşmənin atalar sözü və ya məsəllərin tərkibində işlədilməsi onu bütünləkdə frazeoloji vahid kimi işləndirməsinə əsas verməməlidir. Çünki atalar sözlərinin daxilində də bir sıra səciyyəvi frazeoloji birləşmələrin ola bilməsi halı mümkünlüyü nəzərə alınmalıdır.

Xalq yaradıcılığının bir qolu olan atalar sözlərinin mənbəyi onun məxsus olduğu xalqdır, həmin xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənəsi, həyat tərzi, yaşadığı təbiətdir. Həm atalar sözləri, həm də frazeoloji birləşmələr məxsus olduğu xalqın adət və ənənələrini, təfəkkür tərzini, dünyagörüşü və psixologiyasını özündə əks etdirir. Lakin atalar sözü, zərb məsəl, aforizm, qanadlı sözlər, rəvayətli ifadələr, alqışlar, qarğışlar, ibarələr kimi vahidlərin bir-biri ilə hüdudları dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyaya dair keyli sayda tədqiqatlar aparılsa da belə vahidlərin dəqiq terminoloji sistemi formalaşdırılmamışdır. Hələ ki mübahisə obyektini tipləri konkretləşdirmə çərçivəsində qapanıb qalmışdır.

Türk dillərinin tətqiqatlarında xüsusilə qırpaq və oğuz qrupu türk dillərində 3 tip frazeoloji vahidin varlığını qəbul edilir: söz, birləşmə və cümlə səviyyəli. “Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər kimi, cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin də dilçilikdə qəbulu mübahisəlidir. Lakin bütün bu mübahisələrə baxmayaraq türk dillərində cümlə tipli frazeoloji vahidlər mövcuddur və istər ədəbi, istərsə də canlı danışıq dilində cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərdən geniş şəkildə istifadə edilir. Qeyd edək ki, türk dillərində cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini atalar sözləri, alqış və qarğışlar təşkil edir” [5, s. 263].

N.Seyidəliyev cümləşəkilli frazeologizmləri Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası əsasında araşdıraraq, əldə etdiyi faktlara istinadla göstərir ki, həmin cümlələr ən çox nəqli, sual və nida cümlələri əsasında formalaşmışdır. “Bunu əsas tutaraq cümlə tipli frazeologizmləri aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1.Nəqli cümlə tipli frazeoloji vahidlər. 2.Sual cümləli frazeoloji vahidlər. 3.Nida bildirən frazeoloji vahidlər” [7, s. 41]. Cümlə şəklində olan frazeologizmlərin tərkibində onomastik vahidlər yer alır. Onları “tərkibində onomastik vahid olan cümləşəkilli frazeologizmlər” və ya “cümləşəkilli onomastik frazeologizmlər” adlandırmaq olar. Cümləşəkilli onomastik frazeologizmləri tərkibdəki onomastik vahidin növünə görə yarımqrupları da ayırmaq mümkündür. Əgər cümləşəkilli onomastik frazeologizmə antroponim daxildirsə, bu vahid cümləşəkilli antroponimik frazeologizm, toponim daxil olarsa, cümləşəkilli toponimik frazeologizmlər qrupu yaranır.

Frazeologizmlər üçün onların semantikasından asılı olaraq aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir: 1) ekspressivlik; 2) məcazilik; 3) obrazlılıq. Bu xüsusiyyətlər cümləşəkilli frazeologizmlərdə daha qabarıqdır. Frazeologizmlərin, o cümlədən də frazeologizmlərin, həmçinin atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin, hikmətli sözlərin bir dildən digərinə tərcüməsi və transformasiyası zamanı əsas diqqət semantik oxşarlığa, məzmun eyniliyinə yönəldilir. Frazeologizmlərin dillərarası struktur, daha dəqiq desək, komponent uyğunluğu ekvivalent frazeologizmlərin müəyyənləşdirilməsinin əsas amillərindən biridir. Frazeologizmlərin tam

struktur-semantik ekvivalentliyi qohum dillər üçün daha səciyyəvidir. Məlum olduğu kimi, frazeologizmlər xalqın milli mədəniyyəti, düşüncə tərzini, adətləri ilə bağlı olur, onlarda millilik güclüdür. Hər bir dilin daşıyıcısı olan xalqın özünəməxsus dünyagörüşü, təsəvvürləri, ətraf mühitə münasibəti, etik-fəlsəfi baxışları, məişət, təfəkkür tərzini və s. ilə bağlıdır. Frazeologizmlərin bir dildən digərinə tərcümə çətinlikləri də bu səbəblərlə çox bağlıdır. Bir sıra hallarda frazeologizmlərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı dilin daşıyıcılarının ifadəni qavraması və özünü külləşdirməsi üçün müəyyən zaman keçidi tələb olunur. Cümləşəkilli onomastik frazeologizmlərin əsas fərqləndirici əlaməti quruluşca cümlə olmaqla əlaqələndirilsə də, frazeologizmin məna dairəsi, onun semantikasi bu vahidi məzmun mahiyyətinə, eləcə də məzmun tamlığına görə onu bitmiş tama çevirir. Belə frazeologizmlərin semantikasının açılması çox zaman fon bilikləri tələb edir. Bu baxımdan biz belə hesab edirik ki, cümləşəkilli frazeologizmlərə strukturca sintaktik vahid kimi baxmaq olar, semantika və məzmun prizmasından yanaşdıqda isə bu cür vahidlərin əlahiddə bir qrup təşkil etməsi nəzərə alınmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1991
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsələlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU, 1980
5. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası, Bakı: Nurlan, 2009
6. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967
7. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı: Araz, 2006

Улкер Бахадир кызы Селим

Фразеологические единицы с предикативной структурой

Резюме

В статье рассматривается проблема фразеологических единиц и их структурных типов. Установлено, что они образуют отдельную группу по своим структурным типам. Дается краткий обзор отношения к фразеологическим подразделениям в азербайджанской лингвистике. Классификация фразеологических единиц является признаком классификации изза ономастических единиц в общей семантике фразеологических единиц, создает определенные трудности в их переводе и преобразовании на другие языки.

Ключевые слова: словосочетания, предложение, фразеологизм, ясновидящая фразеология, отцовское слово, афоризм, идиома.

Ulker Bahadir gizi Selim

Phraseological units with predicative structure

Summary

The article deals with the problem of phraseological units and their structural types. The idea that they form a separate group in their structural types is established. The article gives a brief overview of the attitude towards phraseological units in Azerbaijani linguistics. The classification of phraseological units is a sign of classification due to the onomastic units on general semantics of phraseological units creates some difficulties in their translation and transformation into other languages.

Keywords: phrases, sentence, phraseological unit, sentence-shaped phraseology, proverb, aphorism, winged words.

AYGÜN ƏLİ qızı BAĞIRZADƏ

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

POETİK DİLDƏ OMONİMİK HADİSƏLƏR VƏ ONLARIN ÜSLUBİ ÖZƏLLİKLƏRİ (ƏLİ KƏRİMİN ŞEİR DİLİ ƏSASINDA)

Görkəmli Azərbaycan şairi Əli Kərimin poeziyası ədəbiyyat tariximizin və ədəbi-bədii dilimizin ən mühüm ədəbi hadisələrindən biridir. Öz dəstxətti ilə qələmdaşlarından seçilən Əli Kərimin poetik sistemində Azərbaycan şeiri özünü tam potensialı ilə ifadə edib - Azərbaycan poeziyasında yeni mərhələnin əsası qoyulub. Ə.Kərimin dil-üslub novatorluğunun özündə bir orijinallıq var: başqalarında dil yeniliyi əksərən

leksikondan başlayıb təşbeh sisteminə keçir və sonra da bədii-fərdi nitqin bütün künc-bucaqlarını əhatə edir. Şairdə isə novatorluq birbaşa təşbeh sistemindən ayaq açır, sonra mətn sərhədlərini fəth edir və buradan da asanlıqla bütün nitqi ələ alır: ona görə asanlıqla ki, bədii mətnin dili nitqin bütün elementlərini özündə birləşdirən və fikrin gerçəkliyini reallaşdıran, ünsiyyəti təmin edən sahədir. Məhz burdan (sintaksisdən) bədii nitqin bütün qatlarına damarlar yayılır [4, s. 31].

Görkəmli şairin dilinin leksikası öz zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu poeziya başdan-başa məcazın müxtəlif növləri ilə zəngindir. Bu mənada, ədibin dilində öz bədii işlənmə imkanları ilə fərqlənən söz qruplarından biri omonimlər, ümumən omonimik hadisələrdir.

Məlum olduğu kimi, omonimlərin əsl təbiəti nitqdə, mətn daxilində istifadə yolu ilə meydana çıxır, dinləyici bir-birinə oxşar eyni formalı sözlərlə qarşılaşır ki, bu da nitqdə canlılıq yaradır. Bu baxımdan onları aşırıq ədəbiyyatında geniş yer tutan cinas sözlərlə müqayisə edirlər. Prof. H. Bəliyev yazır: “Fonetik (omofon), morfoloji (omofon) və leksik omonimlərdən istifadə bədii nitqimizə (üslubumuza) şirinlik, obrazlılıq və zarafat elementləri gətirməlidir... omonim və paronimlər bədii ədəbiyyatda cinas yaratmaq imkanlarına malikdir və bunun həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda gözəl nümunələri vardır” [2, s. 179].

Omonimlər linqvistik hadisə olub, dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini birləşdirir [1, s. 5], eyni səs quruluşuna malik olması və ifadəsi ilə çoxmənalı sözlərə oxşayır. İstər çoxmənalı sözlərdə, istərsə omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənanı ifadə edir. Məsələn: *göz* sözü çoxmənalı, *gül* sözü omonimdir. Çoxmənalı sözlərlə omonimləri fərqləndirmək üçün bir sıra əlamətdar cəhətlər vardır. Bu mənada çoxmənalı sözlərlə omonimləri aşağıdakı əlamətlər əsasında bir-birindən ayırmaq olar:

1. Omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirmək üçün sözlərin məna əlaqələri nəzərə alınır. Eyni səs kompleksinə malik sözlərin ifadə etdiyi mənalardan arasında müəyyən əlaqə olduqda həmin söz çoxmənalı, məna əlaqəsi itdikdə isə omonim hesab olunur. Məsələn, baş sözünü götürək: *Bahar gül-çiçəklə yağdı başıma - Parçalayır qaranlığı dalğaların başı üstədən - Zənbaqlar başını suyun altından Şirin bir yuxudan çəkdiyi zaman və s.* Omonimlərdə isə məna əlaqəsi olmur: *Hər yazımda neçə yaz, hər anımda neçə an... Gözümdə milyon baxış, sinəmdə milyon ürək.* (Ə.Kərim).

2. Omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirərkən onların söz yaradılıcılığında iştirakına fikir vermək lazımdır. Omonim sözlər başqa sözlərin yaranmasında baza rolunu oynayır. Çoxmənalı sözlər isə başqa sözlərin yaranmasında baza rolunu oynayırlar.

3. Omonim sözlərin sinonimlərini seçib qruplaşdırmaq lazımdır. Bu zaman qarşılaşan sözlər başqa-başqa mənalara ifadə edərsə, omonim olur. Bu xüsusiyyət çoxmənalı sözlərdə yoxdur. Məsələn: *Göy uçsa, yer qopsa, ölməyəm yenə; Yağar gözlərimə o göz yaşların* (Ə.Kərim). Birinci cümlədəki *göy* sözünün ifadə etdiyi mənalardan birinin sinonimi *səma*, *yaş* omonimində isə *nəm* və *təvəllüd* sözləridir.

4. Omonimləri fərqləndirmək üçün onların antonimlərini də seçmək lazım gəlir. Bu zaman çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonim sözlərə antonim sözlər seçmək olur. Məsələn: *sağ* omonim sözünün antonimlərindən biri *sol*, digəri isə *ölüdür*. Bu sözlər arasında heç bir əlaqə yoxdur: *Baxsan bu dünyanın ha tərəfinə, Bir yerdə qəbrim var, on yerdə sağam.* (Ə.Kərim).

5. Omonimlərin ifadə etdikləri məfhumlar bir-birindən çox fərqli olur. Məsələn: *min* omonim sözünün ifadə etdiyi say anlayışı və hərəkət bir-birindən fərqlidir: *Yüz gördü, min gördü, çox gördü gözümlə, Bir deyil, on deyil məzarım mənim.* (Ə.Kərim).

6. Omonimlik müstəqil mənadır, çoxmənalılıq isə bir sözün məna variantıdır

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində omonimlər *dilin daxili imkanları hesabına* və *başqa dillərdən alınma sözlər hesabına* yaranır [3, s. 22].

Dilin daxili imkanları hesabına omonimlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

1. Dildə çoxmənalı sözlərin ifadə etdikləri ayrı-ayrı mənalardan birinin inkişaf edib, əsas məna ilə əlaqənin itməsi nəticəsində yaranır. Məsələn: *Deyirəm, qan dəyib, qan dəyib dişinə; O yenə dözdü, durdu... O yolmadı saçını* və s. (Ə.Kərim). Bu misralarda *qan*, *ay*, *yol* sözləri tamam müxtəlif mənalara ifadə edir.

2. Omonim sözlər əsas məna ilə yanaşı, sözün tamamilə yeni mənada işlənməsi əsasında yaranır. Məsələn: dildəki bir qrup ümumi isimlər xüsusi ismə keçərək omonim əmələ gətirmişdir. Məsələn: *ümumi isimlər - xüsusi isimlər*: *azad* – *Azad*, *almaz* – *Almaz*, *mərhəmət* – *Mərhəmət*, *yaxşı* – *Yaxşı*, *gözəl* – *Gözəl*, *sarı* – *Sarı*, *qara* – *Qara*, *maral* – *Maral*, *ceyran* – *Ceyran* və s. Ə.Kərimin aşağıdakı şeirində rast gəldiyimiz *Ay* və *Günəş* kosmonimləri həm də dilimizdə ümumi isim kimi işlənir:

*Qayıt, yerinə qoy Ayı, Günəşi,
Yenə olduğutək görüm həyatı
Qayıt, gözümlə nuru, könülüm atəşi,
Qayıt, sahmana sal bu kainatı!* [6, s.154].

3. Dildəki müəyyən sifətlər xüsusi isim əmələ gətirməklə omonim sözlər yaratmışdır. Məsələn: *azad-Azad, yaxşı-Yaxşı, gözəl-Gözəl* və s.

İkinci və üçüncü yolla omonim sözlərin yaranmasına konversiya (köçürmə) yolu ilə omonimləşmə deyilir.

4. Bir qisim omonimlər morfoloji yolla, yeni söz düzəltməklə yaranır. Məsələn: *ağlar* (gözü yaşlı, əksinqılbaçılar), *aynalı* (tüfəng mənasında, pəncərənin şüşəli olması mənasında), *qurum* (tütündən əmələ gələn maddə, təşkilat mənasında), *boylu* (qamətli mənasında, hamilə mənasında), *əsər* (yazılmış kitab mənasında, əsən külək mənasında). Foklor üslubunda belə nümunələr kifayət qədərdir:

*Qoltuğunda bağlama
Mən gedirəm, ağlama
Gedərəm yenə gəlləm
Yadlara bel bağlama.* [6, s.157].

Belə omonimik hadisələr Əli Kərimin bədii dili üçün də xarakterikdir:

*Bəzən rastlaşırım özümlə özüm,
Düşəndə bir yerə güzərim mənim* [6, s.172].

5. Sözüün kökündə müəyyən səslərin düşməsi nəticəsində omonimlər əmələ gəlir. Məsələn: *alaq* sözünün sonrakı q samiti düşmüş, *ala* sözü əmələ gəlmişdir. Yaxud *dondurmaq, bozartmaq, qovurmaq* və s. sözlərin sonundakı q samitinin düşməsilə omonim sözlər yaranmışdır:

*Ala gözim gülümsündü,
Alovlandım alovundan.
Sandım ki, göy Günəş doğdu
Mavi rəngə girdi cahan.* [6, s.161].

Başqa dillərdən alınma sözlər hesabına yaranan omonimləri Azərbaycan dilində iki yerə ayırmaq olar: a) öz sözlərimiz və alınma sözlər hesabına yaranan omonimlər; b) ancaq alınma sözlər hesabına yaranan omonimlər.

a) Öz sözlərimiz və alınma sözlər vasitəsilə yaranan omonimlərin mənalarından biri öz dilimizə, digəri isə alınma dilə məxsus olur. Məsələn: *axır* omonim sözü Azərbaycanca mal-qaranın yemləndiyi yer və ərəbcə *son, qurtaracaq* mənalarını bildirir. Əli Kərim şeirlərində belə omonimlərlə sıx-sıx qarşılaşmaq mümkündür:

*Durub getdim...
Zəhərli
Dili lap bal dadırdı,
Bir sadələvh, bir gözəl
Gəlini aldadırdı.* [6, s.182].

b) Ancaq alınma sözlər vasitəsilə əmələ gələn omonimlərin bəzisi yalnız gəldiyin dilin mənalarını özündə əks etdirir. Yəni omonim sözü yaradan mənaların hər ikisi, eləcə də omonim sözün özü alınma olur. Misallara diqqət yetirək: *blok* sözü fransızca ittifaq, ingiliscə isə böyük binanın bir hissəsi mənasındadır. Yaxud *ştat* sözü almanca dövlət mənasında, digər dillərdə isə tədris yükü mənasındadır. Yaxud *divan* farsca məhkəmə və şeirlərin külliyyatı mənasındadır. *Bal* sözü həm şənlik gecəsi – karnaval, həm də qiymət mənasındadır. Misralara diqqət yetirək:

*Gürcüstan şairi Çavçavadzenin
Cənnət məkanında yenə də baldı* [6, s.247].

Baqqal işə salır şirin dilini:

-Bəhməz al, bal apar, yaxın düş bəri [6, s.253].

Ə.Kərimin dilindən verdiyimiz bu misralardakı birinci *bal* sözü rusca şənlik gecəsi, ikinci şeirdə isə *bal* sözü qida mənasındadır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində omonimlərin üç tipi vardır:

1. **Fonetik omonimlər (omofonlar)**. Yəni omofonlar səslənmələrinə görə eyni olub, lakin başqa formada yazılan və başqa mənaları bildiren sözlərə deyilir. Məsələn: *taz* – *qab-qacaq* mənasında, *tas* – *dini anlayış* mənasında, *sənəd* – *sənət*, *qanat* – *qanad*, *kürd* – *kürt*, *suda* – *su da*, *budaq* – *bu dağ* və s.

Əli Kərim şeirlərində omofonlar öz bənzərsi bədii keyfiyyəti ilə seçilir:

*Qonşuda bir qız ağlar,
Qonşular çəkər ahlar...* [6, s.149].

*Bəs onda harda qaldı çəmənlərdə bir qoşun
O yüyürən, o duran uşaqların baharı?*

*Qanadını bilmədən sındırdığım bir quşun
Ürəyimdə ney tutan xəfif sızıltıları?* [6, s.53].

*Bəlkə də hələ də sərgərdan idim.
Tapmaq istəyirdim əsl yerimi.
Başqa bir sənətin hücrələrində
Qısılıb qalmışdım bir qərib kimi.* [6, s.74].

2. Morfoloji omonimlər (omoformlar və ya omoqraflar). Yəni omoformlar və omoqraflar yazılışı eyni olan və forması eyni olan müxtəlif vurğulu sözlərdir. Morfoloji omonimlərin iki forması var:

a) vurğusuna görə fərqlənən sözlər – omoqraflar. Məsələn: *a`lma – alma`, sü`zmə-süzmə`, gə`lin-gəli`n, a`ln-ali`n, qo`vun-qovu`n* və s.

b) Formasına görə fərqlənən omonimlər – omoformlar. Məsələn: *şirin çay – şirin nəriltilisi, iti yerləş – iti qovmaq, elə söz – elə arxalan* və s.

Dilçilikdə ümumi fikir belədir ki, omoqraflar daha çox vurğuya görə, omoformlar isə müəyyən qrammatik formaları qəbul etməsinə görə fərqləndirilir. Misallara diqqət yetirək:

*Bəzən rastlaşırım özümlə özüm,
Düşəndə bir yerə güzarım mənim.* [6, s.168]

*... Baxsan bu dünyanın ha tərəfinə
Bir yerdə qəbrim var, on yerdə sağam.* [6, s.171].

*Şair var ki, ömrünü
Başlamamış bitirir* [6, s.132].

*İşıqlar hər yerdə çoxdan keçibdir,
Bir sənin işığın sönməmiş, şair!* [6, s.154].

Şeir paraçalarındakı qeyd etdiyimiz sözlər müxtəlif struktura malikdir. Belə ki: *bəzən* (zərf və bəzəmək feili), *sağam* (sifət kimi ismi və feil kimi feil xəbər), *bitirir* (bitmək və bitirmək feilləri), *çoxdan* (zərf və substantivləşmiş say) sözləri görünüşcə bir-birinə bənzəsələr də, məna və formaca fərqlidirlər.

3. Leksik omonimlər (xüsusi və ya əsl omonimlər). Yəni, xüsusi omonimlər, əsl omonimlər, ancaq semantika – məna əsasında yaranan omonimlərdir. Məsələn: *yaz, sarı, gözəl, sağ, ay, gül, tut, tor, yay* və s. Omonimlərin hansı nitq hissəsinə mənsub olması da maraqlıdır. Bu məna qrupuna daxil olan sözlər (yəni omonimlər) aşağıdakı nitq hissələrinə aid olur.

*Sorağının sorağıyla
Dağ-dərəli yollar dolu,
Ayrılığın sözləri tək
Yağır yağış, yağır dolu.* [6, s.160]

*Mən vəfalı gördüm, gülüm,
Özün kimi həsrətini,
Yad etdinmi sən də bu vaxt
Sənə şeir həsr edəni?* [6, s.160]

*Məktublarsa Bakını dolandı, gəzdi, gəldi,
Məktublar əzik-üzük, məktublar bezdi gəldi* [6, s.127].

Dilçilik ədəbiyyatlarında qrammatik omonimlər haqqında məlumat verilir. Göstərilir ki, qrammatik omonimlər əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri və şəkilçilər arasında olur: *sarı* (qoşma) – *sarı* (sifət, feil), *qoy* (ədat) – *qoy* (feil), *can* (qoşma) – *can* (isim), *dan* (yerlik hal şəkilçisi) – *dan* (isim, feil), *ancaq* (bağlayıcı) – *ancaq* (ədat) və s.

Əli Kərim üslubunda belə omonimlərlə tez-tez qarşılaşmaq mümkündür:

*Ürəyim sən deyən çox cavan deyil, (ara söz, cümlə)
Nə qədər dərdini daşıyıbdır o.* [6, s.157].

*Xeyr, termometrəm - bu qələməmdir,
Yandırsın qoy onu hissələrin odu. (ədat, feil)
Şairi yaşadır hər şeydən əvvəl (qoşma, zərf)
Məna ənginliyi, söz kislorodu* [6, s.138].

Bədii dildə omonimlərin üslubi rolu böyükdür. Omonimlərin bədii dildəki üslubi rolunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Omonimlər bədii dildə – şeirdə nitqin obrazlılığını təmin edir.

2. Omonimlər bədii dildə – şeirdə bədii təsvirin ifadəsində böyük rol oynayaraq oxucuda, dinləyicidə emosional ruh yaradır.

3. Omonimlər bədii dildə – şeirdə estetik təsir vasitəsi kimi çıxış edir.
4. Omonimlər bədii dildə – şeirdə cinas yarada bilir.

*Tar səsinin dalınca,
Mən xəyala dalınca* [6, s.23]

Əli Kərim poeziyasında da omonimlər belə zəngin üslubi keyfiyyətləri özündə əks etdirir:

*Kədəri dalğa-dalğa doldusa da ürəyə,
Lakin nə saç yolaraq verdi əsən külləyə* [6, s.127].

*Qayıt, mənim güliüm, yerbəyer elə
Dərdli səhərləri, gecələri sən.
Çaşıb başqa yolla keçirəm elə,
Düz öz qaydasınca küçələri sən.* [6, s.153]

Birinci şeirdə *saç, yol*, ikinci şeirdə isə *elə, çaş, düz* sözləri omonim sözlər olub bədii dilin obrazlılığını artırmağa xidmət edir.

Dildə enantiosemiya hadisəsi mövcuddur. Enantiosemiya eyni səs kompleksinə malik olan sözün bir-birinə əks olan mənaları bildirməsidir. Məs.: **keçinmək** sözü yaşamaq və ölmək; **əkmək** sözü belləmək və rədd etmək; **alçaq** sözü rəzil və balaca boy; **yox** sözü var və deyil, **yaman** sözü pis və yaxşı mənalarında işlənir. Enantiosemiya hadisəsi dilin lüğət tərkibində gedən bir prosesdir. Bu prosesin tarixi dilin qədim dövrləri ilə bağlıdır. Enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər eyni səs kompleksinə malik olub, müxtəlif mənaları bildirməsinə görə omonimlərə yaxınlaşır. Lakin omonimlərdən fərqli olaraq burada bir-birinə əks olan mənalar bildirilir. Bir-birinə əks olan mənaları bildirməsinə görə enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər antonimlərlə də yaxınlaşır. Ancaq antonimlər müxtəlif səs kompleksinə, fonetik tərkibə malik əks mənalı sözlər olduğu halda, onlar isə (enantiosemiya) eyni fonetik tərkibli, əks mənalı sözlərdir [5, s. 189].

Əli Kərim poetikasında da enantiosemiya hadisəsinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *yaman* sözü şairin dilində təzadlı mənalarda işlənmişdir: bir tərəfdə lirik qəhrəmanın sevincini, bir tərəfdə narahatlığını, digər tərəfdə isə həyacan və qorxusunu ifadə edir: *Fəhlələr yol ayrıcında görüşdülər Sevindilər yamanca...* (s. 34); *Ürəyim yaman vurur, Bəlkə həkimə gedim?* (s. 57); *Hamı istəyir ki, onunla ola, Hamı bir-birini yaman aldadır* (s. 132); *Ürəyim çox yaman sanıdı, Dedim ölüm sevgi kimi ürəyimə* (s. 175) və s.

Göründüyü kimi, omonimlər şairin dilində daha çox emosionallıq və ekspressivlik yaratmaqda mühüm rol oynamışdır. Eyni formanın bir-birindən fərqlənən mənə kəsb etməsi şeir dilinin “ahəngdarlığı və səlisliyini” artırmış, musiqilik və axarlıq yaratmış, mənəni gücləndirmiş, oxucunun bədii zövqünü oxşaya bilmişdir. Bu mənada, Ə.Kərimin poeziyasında omonimlər üslubi effekt yaratmaq, oxucuya, dinləyiciyə güclü emosional təsir göstərmək baxımından mühüm vəzifəni yerinə yetirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Tərtib edən: H.Həsənov. Bakı: Şərq-Qərb, 2012
2. Balyev H., Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: Qismət, 2014
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: Maarif, 1990
5. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 2003
6. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri (şeirləri). I cild. Bakı: Lider, 2004
7. Yusifli C. Azərbaycan poeziyasında Əli Kərim mərhələsi. Bakı, 2010

Aygün Əli qızı Bağırzadə

Poetik dildə omonimik hadisələr və onların üslubi özəllikləri (Əli Kərimin şeir dili əsasında)

Xülasə

Məqalədə leksik-semantik söz qruplarından biri olan omonimlərin, ümumiyyətlə, omonimik hadisələrin bədii dildə işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. İlk olaraq omonimlərin linqvistik özəlliklərindən söz açılır, sonra bu dil vahidlərinin poetik xüsusiyyətləri qeyd olunur. Araşdırmada bədii dil materialı kimi görkəmli Azərbaycan şairi Əli Kərimin poeziyasına istinad olunmuşdur. Bu baxımdan, həm də şairin poeziya dilindəki omonimiya hadisələrinin bədii tutumu linqvistik baxımdan geniş təhlil edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, Əli Kərim poeziyasının dilini oxunaqlı edən əsas əlamətlərdən biri də omonimik hadisələrdir. Həmçinin tədqiqatda mövzu üzrə müvafiq elmi-nəzəri ədəbiyyatlara da istinad olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, omonimiya, bədii dil, Ə.Kərim, poetik funksiya

Айгюн Али кызы Багирзаде

Одноименные события в поэтическом языке и их стилистические особенности (на основе языка поэзии Али Карима)

Резюме

В статье говорится об омонимах, как об одной из лексико-семантических словесных группах, а в общем, говорится об использовании омонимических событий, используемых в художественном языке. Во-первых, говорится о лингвистической необычности омонимов, затем отмечаются единые языковые качества. В исследовании, как художественный языковой материал, упомянута поэзия известного азербайджанского поэта Али Кяrimi. В этой связи, также у поэта на поэтическом языке, омонимические события были широко проанализированы с лингвистической стороны. Было определено, что наиболее читаемый признак в поэтическом языке Али Кяrimi - это омонимические события. Так же как и в исследованиях по поводу предмета была упомянута соответствующая научно-теоретическая литература.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, омонимия, литературный язык, А. Кярим, поэтическая функция

Aygun Ali gizi Bagirzade

The homonymous events in the poetic language and their stylistic features (Based on the language of Ali Karim's poetry)

Summary

This article deals with homonyms, one of the lexical-semantic word groups, in general, usage features of homonymic events in literary language. First of all, linguistic features of homonyms are discussed, then the poetic features of these language units are noted in this article. The poetry of the prominent Azerbaijani poet Ali Karim is referred as a material of literary language in this research. From this point of view, the artistic capacity of homonym events has been analyzed extensively in the language of the poet's poetry. It was determined that one of the main activities of Ali Karim's poetry that makes it readable is homonymous events. Relevant scientific and theoretical literature on the subject was also referred in this research.

Key words: Azerbaijani language, homonymy, literary language, A. Karim, poetic function

НАИЛЯ БАДАЛ ГЫЗЫ БАХРИ

Старший преподаватель

Национальной Академии Авиации

К ВОПРОСУ О ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОМ И КОМБИНАТОРНОМ АНАЛИЗЕ СЛОВ

Лингвистическая наука сегодняшнего дня решает ряд важных задач по исследованию лексико-семантических явлений в области изучаемых языков. При этом предпринимаются попытки приложить теоретические положения к решению практических проблем обучения иностранным языкам, в том числе и русскому. Знакомство с литературой, посвященной семантическому аспекту лексических единиц, показывает, что «семантические категории пронизывают весь строй языка: они лежат в основе всех семантических полей и классов, входят во все лексические и грамматические значения, организуют содержание всех синтаксических конструкций» (2, с. 208). Учитывая это обстоятельство, языковеды считают, что «... значение является первейшим условием лингвистического анализа» (1, с. 438).

Причём значение как внутренняя аморфная сторона языковых единиц проявляет свою сущность прежде всего на лексическом уровне, т.е. в словах. О чрезвычайной сложности и своеобразии этого явления В.В.Виноградов пишет: «Значение слова определяется не только соответствием его тому понятию, которое выражается с помощью слова ...; оно зависит от свойств той части речи, той грамматической категории, к которой принадлежит слово, от общественно осознанных и отстоявшихся контекстов его употребления, от конкретных лексических связей его с другими словами, обусловленных присущими данному языку законами сочетания словесных значений ...» (4, с. 165).

Анализ языка художественной литературы и поэзии показывает, что подавляющее большинство знаменательных слов обладает достаточно богатым смысловым содержанием, что

позволяет им выполнять чрезвычайно важную роль изобразительно-выразительных средств. Подтверждением тому может служить и слово *огонь*, ставшее предметом анализа в данной работе.

Здесь мы прежде всего обратимся к небольшому тексту, который может способствовать формированию определённого представления о характере содержания и функционирования данного слова в связном тексте: «Зажёгся Вечный огонь на Мамаевом кургане – ещё один живой *огонь* железной стойкости отцов. Это как бессмертная, ничего не теряющая память народа, как его суровое достоинство, и гордость, и слава, как очаг его национального самосознания, его глубинная сила. Это памятник, но это не только памятник, это сама жизнь, такой *огонь* необходим живым, как дереву-корни, как вновь пришедшему в мир – наследие отцов. Да, это было на земле России, и теперь в самой её глубине гореть *огню* памяти человеческой, стойкости разума и добра, *огню* подвижничества советского народа в прошлом, *огню* нынешних свершений и надежд в будущем ...» (П.Проскурин).

Как видно из данного небольшого по объёму текста, путем анализа различных контекстов со словом *огонь* можно выявить некоторые особенности реализации его прямого и переносного значений, а также оттенков значений. Ср.: *вечный огонь*, *огонь железной стойкости*, *огонь памяти*, *огонь свершений и надежд*. Понятно, что более обширный языковой материал поможет раскрыть новые аспекты семантического диапазона изучаемого слова. Ниже приводится перечень характерных примеров, иллюстрирующих отдельные значения и оттенки значений слова *огонь*:

1. *Горящие светящиеся газы высокой температуры, пламя.*

Огонь ворвался и взвился по брёвнам (Пушкин. Капитанская дочка, с. 37); Ронял в *огонь* то туфлю, то журнал (Пушкин. Евгений Онегин, с. 14); *Огонь* охватил плетёные стены (Салт.-Щ. История одного города); Прыгает, играет *огонь* в очаге (М.Горький. Лето); *Огонь* опять горит (Пушкин. Осень); Рассыпая *огонь*, разбил трубку и выбросил (Л.Толстой. Война и мир); Они бросали в город *огонь* и огромные камни (А.Н.Толстой. Откуда ... рус. земля).

2. *Источник освещения, свет от лампы, свечи и т.п.:*

Во всех избах горели *огни* (Пушкин. Капитанская дочка, с. 34); Только в кабаке светился *огонь* (Пушкин. Капитанская дочка, с. 11); Я спать не могу без *огня* (Пушкин. Д. 198. 30).

3. *Пламя; свет от чего-либо горящего; отблеск: О яркости, цвете, температуре; о характере горения, свечения:*

Глаза его засверкали чудным *огнём* (Пушкин. Евгений Онегин, с. 7); В его глазах исчез *огонь!* (Пушкин. Руслан и Людмила, VI, с. 42); Поставили *огонь* на прилавок, сели сами, сидят (Короленко. Павловские очаги); Её плечо горело в *огне*, Когда к нему я голову склонял (Лермонтов. Джулио).

4. *О костре:*

Я разделся и сел перед *огнём* (Пушкин. ПА, с. 2); Шум и песни под шатрами, И *огни* разложены (Пушкин. Соч. 3, с. 4); Перед *огнём* качая дочь (Пушкин. Цыгане); Мы все уселись вокруг *огней* (Тургенев. Жид).

5. *Страсть, вдохновение:*

А в семь коней какой *огонь!* (Пушкин. МВ, 158); *Огонь* поэта охладил (Пушкин. Соч. 1, с. 207); В его глазах исчез *огонь!* (Пушкин. Руслан и Людмила, VI, 42); И очи пылают *огнём* (Лермонтов. Воздушный корабль); Глаза у солидного чиновника зажигаются молодым *огнём* (Короленко. Гончаров и молодое поколение); Зажги *огонь* в моей груди! (Некрасов. Последние песни); Разжигали в народе *огонь* негодования и мести (Короленко. Сказ. о Флоре); В вас совсем нет жизни и *огня* (Чехов. Володя).

6. *Светящаяся точка, предмет:*

Ни *огня*, ни чёрной хаты, Глушь и снег (Пушкин. Соч. с. 13); Наконец увидел я *огни* и около полуночи очутился у домов (Пушкин. ПА, с. 11); В степи ... он (урядник) видел множество *огней* (Пушкин. Капитанская дочка, с. 17); Яркие снега При свете косвенных лучей Сверкали тысячью *огней* (Лермонтов. Боярин Орша).

7. *О пожаре:*

Ты свой домик малый ... застраховал, как от *огня* (Пушкин. Соч. 3, с. 8); Грабили помещицы дома и предавали их *огню* (Пушкин. Д, 5).

8. *О яркости, выразительности:*

И возбуждать улыбку дам *Огнем* нежданных эпиграмм (Пушкин. Евгений Онегин. I, с. 14); С самого появления своего, сей поэт удивляет нас *огнём* и силою языка (Ж, 1, 12).

9. *О сражении, бое, стрельбе:*

Не удалось мне за тобою При громе пушечном, в *огне* Скакать на бешеном коне (Пушкин Соч. 3, с. 3); Молодые офицеры, не бывавшие в *огне*, не умели их ободрить (Пушкин. История Пугачёва, с. 9); Влечу я с братьями в *огонь*. Влечу грозой! (Пушкин Соч. 1, с. 59); И роковом *огне* сражений (Пушкин Соч. 3, с. 9); Прикажете продолжать огонь? (Л.Толстой. Война и мир).

10. *Ружейная или артиллерийская стрельба:*

Они ... дали знать о себе непрерывным *огнём* из ... пушек (Пушкин 3М, 328);

11. *О ком-нибудь, о чём-н. живом, стремительном в движеньях:*

И точно: конь передо мной, Скребет копытом, весь *огонь* (Пушкин Соч. 3, с. 103).

Особого внимания заслуживают употребления слова *огонь* в составе устойчивых оборотов:

Вот тебе, и государев кум! Из *огня* да в полымя (Пушкин. Капитанская дочка, с. 31); Он её боялся как *огня* (Пушкин. ПД, с. 19); Он очутился между трёх *огней* (Пушкин. История Пугачёва, с. 18).

Анализируя сочетаемостные свойства слова *огонь*, обусловленные его смысловым содержанием, нельзя не затронуть и вопрос о его типичных связях с адъективной лексикой, т.е. с эпитетами. Наблюдения, проведенные в этом направлении позволяют судить о наличии многочисленной группы эпитетов к этому слову. Значимость эпитетов обуславливается их сущностью. В лингвистической литературе к эпитетам относятся «определяющие слова, обладающие особой художественной выразительностью, выражающие чувства автора к изображаемому предмету, создающие живое представление о предмете и т.п.» (4, с. 1).

По линии первого значения «пламя; свет от чего-либо горящего; отблеск» отмечаются такие эпитеты к слову *огонь*, как *багровый, бледный, буйный, жгучий, золотой, неугосимый, ослепительный, мигающий, палящий, радужный, стремительный, янтарный, яркий*. Ср.: Небо по ночам озаряли *багровые огни* артиллерийских выстрелов (Ильенков. Большая дорога); Глядя в сумрак голубой

На *огни янтарные* (Исаковский. В позабытой стороне); Войди и обсушися у *яркого огня* (Батюшков. Мои пенаты) (4, с. 296).

В связи со значением «о впечатлении, психологическом восприятии; об оценке горения, свечения»: *бессильный, благодатный, веселый, жадный, живой, зловещий, злой, ленивый, мрачный, нежный, ненастный, пылкий, радостный, скучный, смирный, соблазнительный, тревожный, угрюмый, яростный*. Ср.: и уже видны в её сумрачной толще *адские огни* (Нагишкин. Созвездие Стрельца): *Огонь весёлый* рыбака Краснеет в зеркале залива (И.Никитин. Хозяин); Пляшет над землей *огонь зловещий* (Долматовский. Пахнут дымом ...); Одинокая электрическая лампочка то наливалась *скучным огнём* (Паустовский. Рувим Фраерман) (4, с. 297).

В рамках значения – «внутреннее переживание, чувство; пыл, страсть; творческий дар»: *божественный, волшебный, душевный, живой, молодой, мстительный, мучительный, мятежный, негасимый, неугасимый, палящий, святой, тревожный, хищный, яростный*. Ср.: Я ль виновен в том, Что люди угасить в душе моей хотели *Огонь божественный* ...? (Лермонтов. Ужасная судьба отца ...); Согретую *огнём душевным* (Жаров. Живой голос); Но сожжён *огонь мятежный* (Брюсов. К олимпийцам); *Священный огонь* не переходит у меня в звуки (Гончаров. Обрыв); *Огонь томительный* до срока сердце жег ... (Некрасов Родина).

И, наконец, можно отметить также эпитеты по линии значения – «о стрельбе, обстреле»: *беспорядочный, беспощадный, непрерывный, губительный, зловещий, массированный, меткий, ожесточённый, смертельный, смертоносный, сплошной, ураганный, шквальный*. Ср.: Красноармейские батареи вели по ним почти *непрерывный, ожесточённый огонь* (Шолохов. Тихий Дон); Угас *кинжальный огонь* с близких дистанций (Закруткин. Лик земли); Белая флотилия ... открыла *ураганный огонь* (Паустовский. Озерный флот); Пулемётчики встретили противника *шквальным огнём* (Шолохов. Тихий Дон) (4, с. 298).

Наблюдение за функционированием слова *огонь* в приведенных выше примерах даёт нам основание согласиться с мнением о том, что «употребление любого слова связано с возбуждением целой серии ассоциаций» (7, с. 188). Данное явление отражается в характере комбинаторики слов. Так, например, у слова *огонь* можно выделить несколько блоков сочетаемости с другими словами:

- 1) с глаголами в предикативных конструкциях: *огонь + горит, тлеет, гаснет* и т.д.;
- 2) с глаголами в предикативно-объектных конструкциях: *разжигать, тушить, раздуть + огонь*;
- 3) с существительными в позиции стержневого слова: *свет, температура + огня*;

- 4) в тематической группе: *огонь, пламя, дым, костёр, зола* и т.д.

Все приведенные выше примеры имеют своей целью продемонстрировать, насколько сложной является семантическая структура слова *огонь* и какие функции выполняет оно в связном тексте. Основные результаты работы доказывают эффективность комплексного анализа значения и оттенков значения полисемантического слова с учётом характера его лексической сочетаемости.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа //Новое в лингвистике. М., 1965, вып. IV.
2. Васильев Л.М. Теоретические проблемы общей лингвистики, славистики, русистики //Избранные статьи. Уфа: РИО. БашГУ, 2006, 274 с.
3. Вербицкая Л.А. Роль языка в жизни общества //Русский язык за рубежом, №5. 2015, с.10-17.
4. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова //Избр. труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977.
5. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. Л.: Наука, 1979, 567 с.
6. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. М.: Наука, 1980, 150 с.
7. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. М.: Наука, 1981, 200 с.
8. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском языке. М.: Просвещение, 1966, 400 с.
9. Словарь языка Пушкина. Т.3. М.: Гос. Изд-во иностранных и нац. Словарей, 1959, 1970 с.

Наиля Бадал гызы Бахри

К вопросу о лексико-семантическом и комбинаторном анализе слов

Резюме

Проведен подробный анализ лексико-комбинаторных свойств слова *огонь*. На основе примеров показано его применение в языке художественной литературы и поэзии. Дана классификация эпитетов к слову *огонь*. Отмечается, что большое разнообразие контекстов употребления изучаемого слова обуславливается его многозначностью. Даны образцы устойчивых оборотов с данным словом.

Ключевые слова: лексическое значение, эпитет, сочетание слов, реализация значений, огонь.

Nailə Bədəl qızı Bəhri

Sözlərin leksik-semantik və kombinator təhlili məsələsinə dair

Xülasə

“Огонь” sözünün leksik- kombinator xassələrinin ətraflı təhlili aparılmışdır. Misallar əsasında onun bədii ədəbiyyat və poeziya dilində tədbiqi göstərilmişdir. “Огонь” sözünün epitetlərinin təsnifi verilib. Qeyd olunur ki, öyrənilən sözün işlənmə kontekstlərinin müxtəlifliyi onun çoxmənalılığı ilə şərtlənir. Verilmiş sözlərin iştirakı ilə düzələn sabit ifadələrin nümunələri verilib.

Açar sözlər: leksik məna, epitet, sözlərin birləşməsi, mənaların reallaşması, od.

Naila Badal gizi Bahri

On the lexical-semantic and combinatory analysis of words

Summary

Lexical-semantic properties of «Огонь» were comprehensively analyzed. On the basis of examples, its use had been shown in its literary and poetry language. The epitets classification of word «Огонь» was given. It is noticed that usage context of the word is conditioned with its polysemantism. The examples of fixed expression was given by the participation of mentioned words.

Key words: lexical meaning, epithets, combination of words, meaning realization of words, meaning realization, the fire.

НАИЛЯ НИКОЛАЕВНА МИРБАБАЕВА

Старший преподаватель БГУ

О СПЕЦИФИКЕ РЕАЛИЗАЦИИ СМЫСЛОВОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Вопросы изучения смыслового потенциала слов остаются актуальными не только в плане адекватного восприятия языковой информации, но и с точки зрения методического осмысления языковых фактов при обучении языку.

По мнению большинства представителей лингвистической науки слово является центральной единицей языка. Об этом свидетельствует и высказывание Ф. Де Соссюра о том, что слово «есть единица, неотступно представляющаяся нашему уму, нечто центральное во всем механизме языка» (5, с. 111).

Как известно, семантика слова, его лексическое значение преимущественно складывается на базе внеязыкового содержания, что обуславливает соотносительность лексического значения слова с определённым предметом, явлением («кусочком действительности») или понятием.

В целом же семантические и грамматические параметры слова в значительной степени зависят от его системных отношений. Поэтому слово должно усваиваться не изолированно, а как единица, органически связанная с лексическим окружением, с лексической системой, с лексико-семантическими и словообразовательными группами и т.д.

Восприятие смыслового содержания слова невозможно без опоры на его лексическую и синтаксическую сочетаемость, а может быть, и более широкий контекст. Даже основное значение слова существует в нашем языковом сознании на фоне минимального контекста, т.е. воспринимается и воспроизводится благодаря соответствующему лексическому окружению. Что же касается вторичных значений многозначного слова, то для их разграничения наличие соответствующих сочетаний обязательно. По этому поводу В.В.Виноградов писал, что «то или иное значение слова реализуется и определяется контекстом его употребления» (2, с. 17).

Именно сочетаемость слова даёт нам представление о том, какую функционально-речевую позицию занимает данное слово в различного рода высказываниях, употребляемых с их участием. Так, позиция места-источника, типичная для глагола *получить*, реализуется в предложно-падежных формах *от кого, у кого, в чём, из чего, где* (получить письмо от брата, получить деньги у кассира, получить диплом в университете, получить бумагу на складе).

При усвоении многозначного слова, в силу неоднородности его значений, требуется дифференциация разных значений с точки зрения последовательности их усвоения в учебном процессе. Методически верным считается такая подача лексического материала, когда усвоение основного значения слов будет опережать усвоение его вторичных значений. При этом следует помнить, что некоторые слова даже в основном значении нуждаются в распространителях. Таковы, например, глаголы сильного управления: *гордиться, хвалить, участвовать, помогать, звонить* и др.

В отличие от них глаголы с пассивно-качественным и активно-безобъектным значениями могут употребляться и без зависимых слов. Ср.: *Воск плавится. Вода испаряется. Собака кусается. Корова бодается*. Но такие глаголы имеют избирательную понятийно-логическую связь с определённым набором слов, так как обозначаемое ими действие характеризует предмет как его постоянный качественный признак.

Вряд ли есть необходимость доказывать, какие трудности представляет для студентов национальных групп употребление однокоренных приставочных образований типа *заговорить, наговорить, оговорить, отговорить, проговорить, уговорить* и т.д. В таких случаях лексическое окружение и сочетаемость, становятся решающим фактором нормативного употребления того или иного слова.

Таким образом, сочетаемость является не только важнейшим средством языковой объективации предметно-понятийного содержания слова, но и – показателем его функциональных возможностей в различных сферах устной и письменной речи.

Анализируя специфику смыслового содержания лексических единиц следует обратить внимание на характер отражения словом окружающей нас действительности. Как справедливо отмечает И.А.Стержин, «сознание человека отражает действительность в двух формах – чувственной и рациональной. И та, и другая находит свое выражение в языке. За словом в процессе общественной

практики закрепляется как отражение существенных признаков предмета (понятие, или денотация), так и отражение отношения участников акта общения к предмету (коннотация), а также обобщенный наглядный образ предмета, результат чувственного отражения-представление, или эмпирический компонент значения» (6, с. 5).

Исходя из такой двойственной природы семантического содержания слов, можно выделить среди качественных прилагательных две группы:

- 1) прилагательные с исходным эмпирическим значением (*зелёная трава, высокая гора, глубокая река, холодная вода, горький перец* и т.п.);
- 2) прилагательные с исходным рациональным значением (*красивая картина, добрый человек, интересная книга* и т.п.).

При таком подходе основанием классификации считаются «различия в характере признака, обозначаемого качественным прилагательным. Этим различиям соответствуют и разные виды мыслительных операций при установлении (и назывании) признака предмета» (8, с. 17). К примеру, в словосочетании *красивая розовая косынка*, первое слово обозначает признак, не воспринимаемый органами чувств (т.е. рациональный признак), а второе воспринимаемый (т.е. эмпирический). Иными словами, эмпирические прилагательные обозначают собственные признаки конкретных предметов, а рациональные прилагательные-несобственные.

Более подробный анализ указанных разрядов прилагательных показывает, что к эмпирическим относятся прилагательные со значением зрительного (*белый, борогатый* и т.п.), слухового (*тихий, громкий* и т.п.), вкусового (*кислый, сладкий* и т.п.) и осязательного (*твёрдый, горячий, влажный* и т.п.) восприятия, а также слова типа *тяжелый, рыхлый* и т.п.

Говоря о специфике реализации смыслового содержания лексических единиц, следует обратить внимание и на случаи расширения функциональных возможностей некоторых слов. Прежде всего отметим случаи побочного употребления во временном значении слов, не имеющих лексического значения времени: в течение *полёта* (отпуска), на протяжении всей *жизни* (мечтал) и т.п. В самолёте многие пассажиры спали *в течение всего полёта*.

В особых ситуациях встречаются и факты выражения относительного времени: Я знал его *до Москвы*. *До университета* я должна зайти в аптеку. Мы встретимся *после отпуска*. Сравнительно часто отмечается употребление во временном значении названий трапез – *завтрак, обед, ужин: во время завтрака* (обеда, ужина) (когда?). Синонимичны с ними предложно-падежные сочетания типа *за завтраком, за обедом, за ужином*.

Итак, в результате анализа значений определённых разрядов глагольной и адекативной лексики, можно сделать вывод о том, что смысловой потенциал лексических единиц реализуется в соответствии с характером их употребления в том или ином контексте.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вербицкая Л.А. Роль языка в жизни общества //Русский язык за рубежом, № 5. 2015, с. 10-17
2. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Изд-во 2-е. М.: Высш. Шк. 1972, 614 с.
3. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. М.: Наука, 1981, 200 с.
4. Молдован А.М. Теоретические исследования русского языка на современном этапе //Русский язык за рубежом, № 6, 2017, с. 13-17
5. Соссюр Ф.Де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977, 696 с.
6. Стернин И.А. Проблемы анализа значения слова. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1976
7. Шмелёв Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М.: Просвещение, 1964, 244 с.
8. Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных. Л.: Изд-во ЛГУ, 1979.

Наиля Николаевна Мирбабаева

О специфике реализации смыслового потенциала лексических единиц

Резюме

Семантические и грамматические параметры слова зависят от его системных отношений. Восприятие смыслового содержания слова невозможно без опоры на его лексическую и синтаксическую сочетаемость (контекст). Специфика смыслового потенциала слов обуславливается также характером отражения словом предметов и явлений. В связи с этим среди качественных

прилагательных можно выделить эмпирические (*розовый*) и рациональные (*красивый*). У некоторых слов наблюдается побочное употребление (*до полёта, за обедом* – в значении времени).

Ключевые слова: смысловой потенциал, реализация значений, эмпирические прилагательные, рациональные прилагательные, контекст.

Nailə Nikolayevna Mirbabayeva

Leksik vahidlərin məna potensialının reallaşma xüsusiyyəti haqqında

Xülasə

Sözün semantik və qrammatik parametrləri onun sistemli münasibətlərindən asılıdır. Sözün məna tutumunun qavranılması onun leksik və sintaktik birləşmələrdə olmasına söykənir. Sözün məna potensialı həmçinin onun əşya və hadisələrin ərs etdirilməsi ilə şərtlənir. Bununla əlaqədar olaraq əsl sifətlərin arasında empirik (*розовый*) və rəşional (*красивый*) sifətləri ayırmaq olar. Bəzi sözlərin əlavə mövqeyi müşahidə olunur (*до полёта, за обедом* – zaman mənasında).

Açar sözlər: məna potensialı, mənaların reallaşması, empirik sifətlər, rəşional sifətlər, kontekst.

Naila Nikolayevna Mirbabayeva

About the specifics of the realization of the semantic potential of the lexical units

Summary

Parameters of semantical and grammatical meanings in the word are up to its systematical relations. Perception of Meaning capacity of the word is related with its being in lexical and syntactic combinations. Word meaning potential is conditioned by expressing objects and events. In this regard, it can separate empirical (*розовый*) and rational adjectives (*красивый*) among original objectives. Additional position of some words is observed (in the meaning of *до полёта, за обедом*).

Key words: meaning potential, realization of meanings, empirical adjectives, rational adjectives, context.

ГЮЛЬТЕКИН АЛИЯР ГЫЗЫ ГАРАБАГЛЫ

Ст. преподаватель БГУ

О ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКЕ ПО ФИЗИКЕ

В технической литературе при описании или изложении изучаемых фактов, явлений, рассуждений и доказательств наряду с общеупотребительной лексикой используется профессиональная или терминологическая лексика. С одной стороны, термин принадлежит к системе лексики, с другой – к системе научного понятия. Терминологическая лексика противопоставлена общеупотребительной своей содержательной связностью с объектами специальной области. Как языковое явление термин стремится к точности, однозначности, эмоциональной нейтральности, строгой системности и упорядоченности. Таким образом, термин является обозначением определенного научного понятия и принадлежит языку соответствующей науки.

В данной работе сделана попытка провести структурный анализ терминов в области физики, для чего были отобраны образцы лексики, наиболее часто встречающейся в научной литературе по физике.

Состав лексики научной речи неоднороден. В языке науки можно выделить 3 слоя:

1) нетерминологические слова с отвлеченным значением, которые образуют нейтральное поле специального научного текста (*сущность, признак, объект, процесс, теория, содержание, форма и др.*);

2) общенаучная лексика, которая характеризуется однородностью семантики и экспрессивно-стилистической окраски. К ней относятся отглагольные имена со значением процесса (*использование, введение, формирование, отражение, преломление, излучение, сжатие и др.*);

3) собственно терминологическая лексика (*атом, ракета, динамика, квант, механика, гравитация, реактор, элемент*).

Следует отметить, что термины не обладают экспрессивными качествами, им свойственна стилистическая однородность. Среди терминов нет сниженных по стилистической окраске слов (просторечных, жаргонных) или эмоционально-экспрессивных слов.

Физика, как и любая другая наука, имеет свой предмет исследования, свои понятия и категории. Лексика в технических текстах по физике, в основном, состоит из общелитературных слов. Ряд научных исследований показал, что такие слова составляют примерно 70% всего объема текста, термины же составляют примерно 20% изложенного.

Среди физических терминов определённую часть составляют многозначные слова, широко используемые как в разговорно-бытовой, так и в научной речи. Слово, существующее в словаре и отражающее общеупотребительную или разговорно-бытовую лексику, в научном стиле речи может иметь другое отличающееся значение. *Свет, сила, тело, теплота, поле, кипение, твёрдость, работа, трение* в языке физики эти слова имеют лишь одно значение, характерное только для научного стиля речи. Например, если слово *сила* в «Толковом словаре русского языка» [5, с. 175] имеет 11 значений, как термин в физике оно обозначает лишь одно: *величина, являющаяся мерой механического взаимодействия тел; энергия, действующая на материальные тела и выводящая их из состояния покоя, а также степень интенсивности, напряженности.*

Значительную часть научного языка физики составляет заимствованная лексика. Например, *вектор, акустика, вибратор, барометр, антенна, импульс* и др. Среди заимствованных много терминов, взятых из латинского (*аккумулятор, градус, генератор, радиация, градиент, спектр, гравитация.*) и греческого (*молекула, ион, статика, атом, плазма, кинетика, оптика, катод, анод*) языков.

Часть терминологической лексики составляют исконно русские слова: *сопротивление, поток, частица, давление, вещество, величина, масса, напряжение, ось.*

В терминологическом составе языка физики много интернациональных единиц. Прежде всего, это названия физических единиц измерения – *ом, вольт, ампер, джоуль, рентген герц*, образованных от имен собственных.

К терминам можно отнести и сочетания, представляющие собой соединений существительного с именем собственным: *Закон Гука, закон Ньютона, закон Ома, закон Вольты; распределение Гаусса, коэффициент Пуассона, оператор Гамильтона, свеча Яблочкова, линза Френеля, труба Кеплера, призма Николя, принцип Ферма, принцип Даламбера.*

Термин может быть как словом, так и словосочетанием, Общелитературные слова, которые в физике приобрели значение термина, образуют между собой сочетания с определенной группой слов, образуя двухкомпонентные термины. *Сила тяжести, сила тока, сила трения, теория относительности, амплитуда колебания, момент вращения.* Приведенные выше примеры представляют собой сочетания существительного с другим существительным в род. пад. Кроме подобных сочетаний *сущ. + сущ.* связи двухкомпонентных терминов могут быть разнообразными.

Наибольшее количество двухкомпонентных терминов состоит из сочетаний существительного с прилагательным.

Сущ. + прил. Акустика *молекулярная, анализ спектральный, структурный.* Атом *легкий, возбужденный.* Вектор *волновой, единичный, световой, свободный.* Волна *акустическая, взрывная, звуковая, световая, граничная.* Движение *винтовое, вихревое, изохронное, реактивное, тепловое, турбулентное.* Квант *световой, лучевой; колебание акустическое, валентное.* Поле *гравитационное, стационарное, потенциальное.* Процесс *изобарический, процесс обратимый.*

Гораздо меньше по количеству терминов, образованных сочетаниями прилагательного и существительного

прил. + сущ. - Атомный *номер, атомный пучок, атомное ядро,* акустическая *волна,* амплитудная *прозрачность, зарядовая симметрия, защитное кольцо, зубчатая передача, угольный электрод, ,* оптическая *скамья, световой поток, световой год* и др.

Встречаются термины, выраженные сочетанием существительного с причастием:

сущ. + прич. Волна *бегущая, волна блуждающая, затухающая, волна набегающая*

Генератор *задающий, свечение тлеющее, сетка экранизирующая,*

Сила *возмущающая, сила выталкивающая, сила подталкивающая,*

Трансформатор *повышающий, трансформатор понижающий, что обнаруживает антонимические отношения.*

Многокомпонентные сочетания, могут быть образованы следующими сочетаниями:

сущ. + сущ. + сущ. - момент количества движения

сущ. + сущ. + прил. – носители заряда основные; носители заряда свободные; носители заряда неосновные; носители заряда неравномерные;

сущ. + прич. + сущ. - антенна бегущей волны, лазер бегущей волны;

прил. + сущ. + сущ. – атомная единица длины, атомная единица массы;

прил. + прил. + сущ. – ядерный магнитный резонанс

сущ. + прил. + прил. – состояние медленное энергетическое, состояние быстрое энергетическое, момент магнитный атомный, момент магнитный орбитальный

сущ. + нар. + прил. – тело абсолютно твердое, тело абсолютно черное

сущ. + числ. + прил. – скорость первая (вторая) космическая

Интересно, что термины языка науки могут вступать в семантические отношения, когда их понятия близки по значению, тождественны или, наоборот, противоположны по смыслу.

Следующие термины вступают в антонимические отношения:

анализ–синтез, активный–инертный, статика–динамика; статика– движение; движение– покой, движение–стабильность; хаотичный– упорядоченный; макромир–микромир, нагревание–охлаждение, голова кометы – хвост кометы.

Встречаются термины, которые, по сути, составляют синонимичные пары: *материя– субстанция, вакуум–пустота; сфера–пространство, изолятор – диэлектрик, предел лимит.*

Разнообразны и способы образования терминологической лексики.

В структурном отношении физическую терминологию можно разделить на простые (*атом, вектор, луч, градус, мера*), образованные с помощью сложения слов (*атомоход, луноход, магнитостатика, звукопроводность, равновесие, силомер, теплопроводность*) или способом аффиксации – *литъё, облицовка, созвездие, плавка, подогреватель, стыковка,*

В языке науки физики часто термины образованы при помощи: следующих суффиксов:

– *ени/ани* (*движение, измерение, вычисление, соединение, колебание, излучение, затухание, преломление, ускорении, поглощение*);

– *ость/есть* (*активность, плотность, напряженность, невесомость, легкость*);

– *ств* (*средство, устройство, свойство*);

– *ация* (*реакция, кристаллизация, амортизация, вибрация, гравитация, поляризация*); – *ник* (*проводник, маятник, градусник,*

– *тель* (*показатель, охладитель, ускоритель, двигатель, выпрямитель, усилитель, замедлитель, предохранитель, отражатель*);

– *атор* (*генератор, вибратор, конденсатор*);

– *к* (*установка, намотка, нагрузка*).

А также с помощью присоединения иноязычных элементов *микро, авиа, авто, квази, аэро – аэро, (аэростат, аэромеханика, аэро акустика) мега (мегавольт, мегагерц) микро (микрофон, микрочастица), кило (киловатт, килогерц), квази (квазичастица, квазиимпульс).*

Из вышесказанного можно сделать вывод, что терминология, являясь частью общелитературной лексики, подчиняется ее законам и процессам развития. Благодаря этому, в терминологии мы можем наблюдать почти все те, лексико-семантические процессы, которые характерны для лексики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Словарь терминов по физике. Баку, 1986, 110 с.
2. Словарь антонимов русского языка под ред. Л.А.Новикова, Изд-во «Русский язык», М, 1978
3. Советский энциклопедический словарь под ред. А.М.Прохорова, М., СЭ, 1990
4. Толковый словарь русского языка под ред. Д.Н.Ушакова, М.;1940, т.IV, с. 175.
5. Философский словарь под ред. И.Т.Фролова, Изд-во политической литературы, М. 1987

Gültəkin Əliyər qızı Qarabağlı

Fizikada terminoloji sözlük haqqında

Xülasə

Məqalədə fiziki terminlərin leksik və struktur təhlili verilib. Terminoloji leksikanın dilin söz ehtiyatında özünə məxsus yeri var. Terminlər öz məna dəqiqliyi və emosional neytrallığı ilə seçilir. Elmi mətnin 20 faizini məhz terminlər təşkil edir. Elmi dilin leksikası müxtəlif tərkiblidir, fiziki terminlər müxtəlif semantik əlaqələr yarada bilər.

Keywords: term, structure, plural words, semantic relations, two-component terms.

About the terminological vocabulary in physics

Summary

Lexical and structural analysis of physical terms is given in the article. Terminology lexicon has its own place in the vocabulary of the language. Terms are distinguished by their meaning \accuracy and emotional neutrality. It is the terms that make up 20 0percent of the scientific text. The lexicon of the scientific language has a different composition, physical terms are able to form different semantic relations.

Açar sözlər: Termin, struktur, çoxmənalı sözlər, semantik əlaqələr, ikikomponentli terminlər.

МЯЛЕЙКЯ ЧИНГИЗ ГЫЗЫ АГАЗАДЕ

Диссертант Азербайджанского Университета Языков

ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТА КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ПОНЯТИЯ ВО ФРАНЦУЗСКИХ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

Одним из самых проблемных вопросов, который до сих пор остается неразрешенным в лингвистике – это проблема определения понятия «концепт». Причиной этому являются различия понимания данного понятия различными лингвистами. Так, например, Ю.С. Степанов считает, что концепт существует в ментальном мире человека не в виде четких понятий, а как «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, переживаний, сопровождающих слово. По его утверждению, вся культура понимается как своего рода комплекс концептов и связей между ними. [1, с. 51]

В.Н. Телия понимает концепт как весь потенциал значения слова вместе с его коннотативным элементом. [2, с. 96]

В отличие от них В.Н. Ярцева считает, что термин «концепт» является всего лишь синонимом термина «понятие». [3, с. 129]

Однако все лингвисты сходятся во мнении, что концепт – это мысленное образование, замещающее нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода.

Широкую реализацию базовые концепты получают в рекламных текстах. Их цель - формирование определенного образа товара у покупателей. Концепт в рекламных текстах являются одним из способов воздействия на человека. Значительную роль при употреблении того или иного концепта в рекламных текстах играет целевая аудитория или гендерный аспект. Так, например, во французских коммерческих текстах мужской парфюмерии широко представлен концепт «индивидуальность»:

Le Parfum L'Homme d'Yves Saint Laurent personnifie l'homme au style **unique** qui inspire par son charisme naturel.

Парфюм L'Homme Yves Saint Laurent олицетворяет человека с **уникальным** стилем, который вдохновляет своей природной харизмой.

Используя этот концепт, компания выделяет мужчину, пользующегося данным парфюмом, среди других он уникален, единственный в своем роде, у него свой стиль.

Также достаточно часто в рекламах мужской парфюмерии встречается концепт «сила». Он эксплицитно репрезентируется в слогане «Pour l'animal qui dort en vous» из рекламы Guerlain Homme. Зверь, по мнению, производителя, скрывающийся внутри мужчины олицетворяет собой необузданную силу, которую необходимо выпустить наружу, именно поэтому, этот же слоган на русский язык переведен как «Пробуди в себе зверя».

В отличие от мужских коммерческих текстов парфюмерии, где можно было наблюдать сравнение аромата с характеристиками мужчины, в рекламных текстах, ориентированных на женскую целевую аудиторию, общей характерной чертой является сравнение рекламируемой продукции с чем-то красивым, нежным, женственным, соответственно ключевыми концептами в коммерческих текстах такого типа будут «красота», «нежность», «женственность»:

Là commence la **beauté** (Chanel). Там, где начинается **красота**.

Un parfum **de femme à odeur de femme**, rare et puissant (Chanel №5). **Женский аромат, пахнущий женщиной** – исключительный и сильный.

Е.Г. Малышева выделяет «концептуальные доминанты», которые характеризуют особенности соответствующего типа дискурса, то есть, это те концепты, в которых отражена тематическая специфика дискурса [4, с. 78].

Так, во французских рекламных текстах косметической продукции наиболее широко представлен концепт красоты, концептуальные доминанты которого могут быть представлена в нескольких вариантах:

1. **Внешняя красота:** La peau est visiblement fraîche et jeune (кожа выглядит свежее и моложе) (Dior. La Crème L'Or de Vie).

2. **Внутренняя красота:** La beauté vient de l'intérieur (красота исходит изнутри) (Laboratoires Juvamine)

3. **Красота и здоровье:** Les nouvelles formules Fructis sont enrichies en concentré d'actifs fortifiants de fruits, une combinaison exclusive, à l'efficacité prouvée, d'extraits de fruits et de plantes et de vitamines B3 & B6 ; pour des cheveux plus sains, plus forts (Новые формулы Fructis обогащены концентрированными фруктовыми укрепляющими активными ингредиентами, эксклюзивной комбинацией с доказанной эффективностью экстрактов фруктов и растений и витаминов B3 и B6; для более здоровых и сильных волос) (Garnier. Fructis Nutri 3 huiles)

4. **Натуральная красота:** Lavande minimise les zones d'ombre et neutralise les tonalités jaunes de la peau, pour un teint naturel sublimé (Лаванда минимизирует участки теней и нейтрализует желтые тона кожи, обеспечивая совершенный, естественный цвет лица) (Yves Saint Laurent. Top Secrets CC Crème)

Таким образом, во французском рекламном дискурсе при концептуализации рекламируемой продукции целью адресанта является привлечь и удержать внимание адресата, привлечь как можно больше покупателей, оказывая воздействие на их ассоциативное мышление путем использования исключительно «позитивных» концептов таких, как красота, женственность, нежность, мужественность, сила, уникальность.

Итак, подводя итоги вышесказанному, мы пришли к следующим выводам:

- Концепт – это мысленное образование, замещающее нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода.

- Концепты – это неотъемлемая часть рекламы, именно благодаря им создаются устойчивые образные ряды, которые запоминаются и впоследствии влияют на выбор покупателя.

- Концепт в рекламных текстах создает положительный образ товара, способствующий его продаже.

Список использованной литературы

1. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры Текст. / Ю.С. Степанов. – М.: Академический проект, 2001.

2. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. / В.Н. Телия. – Школа «Языки русской культуры», 1996

3. Лингвистический энциклопедический словарь/ред.В.Н.Ярцева. М., 2002

4. Малышева Е.Г. Концептуальная доминанта дискурса и ее репрезентация в формально-функциональном тезаурусе (на примере концепта ‘победа’ в журналистском спортивном дискурсе). Вестн. Ом. ун-та. 2008. № 2. С. 77–87.

Ключевые слова: концепт, рекламные тексты, реклама, французский язык, лингвистика.

Məleykə Çingiz qızı Ağazadə

Fransız reklam mətnlərində “konsept” məfhumunun linqvistik problemi

Xülasə

Məqalədə “konsept” anlayışından bəhs olunur. Müxtəlif müəlliflərin bu anlayışın nöqtəyi-nəzərləri təqdim edilir. Nümunə olaraq müəllif fransız reklamının vacib elementlərindən birini - gözəllik anlayışını göstərir. Müəllif nəticəyə gəldi ki, konseptlər reklamın ayrılmaz hissəsidir, məhz onların sayəsində yadda qalan və sonradan alıcının seçiminə təsir göstərən sabit şəkillər yaradılır. Reklam mətnlərində işlədilən konseptlər məhsulun müsbət imicini yaradır, satışına kömək edir.

Açar sözlər: konsept, reklam mətnləri, reklam, fransız dili, dilçilik

Maleyka Chingiz gizi Agazade

The problem of the concept as a linguistic notion in French advertising texts

Summary

The article gives the meaning of the term «concept» and is devoted to research the term of concept. Many points of view of the definition of this term are given. As an example, the author shows one of the most important elements of French advertising - the concept of beauty. The author came to the conclusion that concepts are an integral part of advertising, through which stable images are created, which have a memorable impact and subsequently influence the choice of the buyer. The concept in advertising texts creates a positive image of the product, contributing to its sale.

Key words: concept, advertising texts, advertising, French language, linguistics.

AYTƏN ARİF qızı HÜSEYNOVA

Gəncə Dövlət Universiteti (dissertant)

DİLDƏ RƏSMİ MÜRACİƏT FORMALARI

Müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössür bu elmin “əsl obyektinin” nədən ibarət olduğuna aydınlıq gətirəndən sonra meydana çıxan müxtəlif dilçilik cərəyanları dilin mahiyyəti haqqında daha adekvat mülahizələrin yürüdülməsi imkanı qazandı. Məlum oldu ki, “əslində, dil ona görə yaranır ki, təfəkkürü formalaşdırıb ifadə etməklə insanlar arasında (cəmiyyətdə) ünsiyyəti (fikir mübadiləsini) həyata keçirsin. Ona görə də dil haqqındakı elm, tamamilə doğru olaraq, öz predmetinə iki funksiya aid edir ki, onlardan biri ekspressiv, digəri isə kommunikativ funksiyadır” [2, s. 78].

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dilin bu çox mühüm funksiyası (kommunikativ funksiya) insanın insana və ya insanlara müraciətində bilavasitə təzahür edir. Xüsusilə o baxımdan ki, danışanın (adresantın) verəcəyi, sözün geniş mənasında, informasiyanın bu və ya digər dərəcədə dəqiq ünvanı, yəni dinləyən (adresat) olmalıdır. Və təbii ki, informasiya mübadiləsi prosesində adresat adresanta, yaxud əksinə keçə bilər, lakin nə adresat, nə də adresant öz funksiyasını ona görə dəyişə bilməz ki, danışanın (müraciət edənin) dinləyən (müraciət olunan), yaxud əksinə, mövqeyinə keçməsi informasiya mübadiləsinin strukturuna təsir göstərmir.

Müraciət edənin qarşısında həmişə müraciət olunan vardır. Ünsiyyət prosesində birincinin aktivliyi ən müxtəlif formalarda ortaya çıxır. Onlardan biri də müraciət olunanın diqqət mərkəzində saxlanması, verilən informasiyanı mümkün qədər effektiv qəbul etməsi üçün onun müəyyən aurada saxlanmasıdır.

Dilin funksional baxımdan öyrənilməsi sahəsində tarixi xidmətləri olan Praqa dilçilik dərnəyinin “Tezislər”ində göstərilir ki, “insan fəaliyyətinin məhsulu olmaqla yanaşı, dil məqsədyönlü istiqamətli malikdir. Nitq fəaliyyətinin ünsiyyət vasitəsi kimi təhlili göstərir ki, danışanın ən dəqiq müəyyən olunan ən adi məqsədi ifadədən ibarətdir. Ona görə də linqvistik təhlil funksional baxımdan yanaşmaq lazım gəlir. Bu baxımdan dil hansısa müəyyən məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir” [1, s. 156].

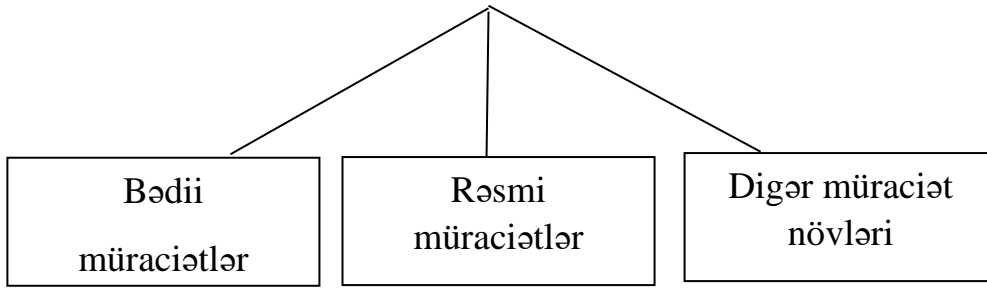
Hər bir dildə müraciət texnologiyalarının bütöv bir sistemi mövcuddur ki, həmin dildə danışan xalqın tarix səhnəsinə çıxdığı ilk dövrlərdən başlayaraq ictimai- siyasi münasibətlərin dərinləşməsi, dil-ünsiyyət mədəniyyətinin zənginləşməsi ilə daha da təkmilləşmiş, diferensial keyfiyyətlər qazanmışdır. Müşahidələr göstərir ki, tipoloji quruluşundan asılı olmayaraq dünya dillərində müraciətlərin üç növü xüsusilə geniş yayılmışdır:

- 1) məişət və ya adi ünsiyyət müraciətləri;
- 2) bədii müraciətlər və ya bədii xitablar;
- 3) rəsmi müraciətlər.

Bu əsas müraciət növlərindən başqa əksər dillərdə a) dini-mistik, b) pedaqoji, c) texniki və s. müraciət üsul, yaxud formaları da özünü göstərir. Müraciət texnologiyalarının sözügedən diferensiasiyası nə qədər ekstralingvistik səbəblərdən irəli gəlsə də, nəticə etibarilə, dildə gerçəkləşərək müvafiq etiket sferaları təqdim edir.

Gündəlik həyatda çox tez- tez istifadə olunan məişət, yaxud adi ünsiyyət müraciəti etiketləri müraciətin bütün digər növlərinin özünəməxsus etiketlər sferasının təşəkkülündə həmişə törədici mənbə kimi çıxış etmişdir ki, bu, ilk növbədə, məişət müraciətlərində həm bədii, həm rəsmi, həm də digər müraciət növlərinin ilkin elementlərinin və ya rüşeymlərinin möhkəm dayaqlara malik olmasında təzahür edir. Odur ki, belə bir sxem özünü doğruldur:

<p>Məişət müraciətləri</p>

Dünyanın, demək olar ki, bütün dillərində məişət müraciətlərindən sonra ən çox inkişaf edən bədii müraciətlərdir. Ona görə də həmin müraciət formaları istər dilçilikdə, istərsə də ədəbiyyatşünaslıqda diqqəti xüsusilə cəlb etmiş, ən müxtəlif (məzmun, forma, funksiya və s.) baxımlardan hərtərəfli araşdırmaların predmeti olmuşdur.

Əlbəttə, bədii müraciət, başqa sözlə, bədii xitab qəlibləşmiş etiket standartlarına malik deyil. Burada fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti, ideya-estetik prinsiplər hökm edir və tələb olunan “standartlıq” müraciətin obrazlılığının mükəmməlliyində meydana çıxır. Ona görə də bədii müraciət hadisələri etiket yox, bir qayda olaraq, poetik fiqur hesab edilir. Rəsmi müraciətlərə gəldikdə isə, bədii müraciətlərdən onunla fərqlənir ki, heç bir obrazlılığa, fərdi yaradıcılıq stilizasiyalarına imkan verməyib, cəmiyyətin qəbul etdiyi stabil ifadə modellərinə əsaslanır. Birinci halda funksional kontekst bədii, ikinci halda isə rəsmi və ya rəsmi-inzibati üslubdur.

Ümumi dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, Amerika strukturalisti, etnolinqvist Eduard Sepir dildə “struktur”la yanaşı “funksiya”ya da böyük önəm vermiş, dilin simvol funksiyası barədə ayrıca təlim yaratmışdır ki, həmin təlim əsasında sonralar koqnitiv funksiya anlayışı, ümumiyyətlə koqnitiv dilçilik meydana çıxıb inkişaf etmişdir” [2, s. 79]. Onun təlimində ən mühüm məqamlardan biri “təfəkkürdən dilə sirayət edən mentallıq, etnoqrafik xüsusiyyətlər sayıla bilər ki, E.Sepirin fikrincə, məhz həmin xüsusiyyətlər dilin öz kommunikativ funksiyasını həyata keçirməsinə o baxımdan son dərəcə əhəmiyyətli təsir göstərir ki, bu və ya digər etnik mədəniyyətin xarakteri dil simvolundan (işarəsindən) ayrılmazdır” [2, s. 79].

Bununla belə, nə qədər mental motivlərə malik olsa, nə qədər etnoqrafik- milli rəngarəngliklər daşısa da, dil işarələrinin və ya simvollarının “alt qatı”nda ümumən insan dilinin (təfəkkürünün) ümumbəşəri anlayış modellərinə tabedir ki, istər dil nəzəriyyəçiləri, istərsə də filosoflar (idrak nəzəriyyəçiləri, məntiqçilər və b.) bu barədə, prinsip etibarilə, eyni düşüncədədirlər (məsələyə münasibətin geniş təhlili barədə bax: 3).

Rəsmi müraciət etiketləri dünyanın inkişaf etmiş dillərinin, demək olar ki, hamısı üçün məzmunca ümumi, yaxud universaldır. Məsələn, son dövrdə müxtəlif xarakterli (siyasi, ictimai, mədəni və s.) məclislərdə ən çox işlənən *Xanımlar və cənablar!* etiketi (rusca: *Дамы и госнода!*; ingiliscə: *Ladies and Gentlemen!*) bu cür universallığın ən səciyyəvi faktı sayıla bilər. Yaxud *Əziz dostlar!* (rusca: *Дорогие друзья!*; ingiliscə: *Dear friends!*) və s.

Rəsmi müraciət etiketlərinin universalizmə meyilliliyi bir sıra səbəblərdən irəli gəlir ki, fikrimizcə, onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

- a) rəsmi münasibətlərin bütün mədəni xalqlarda tipoloji ümumiliyi;
- b) xalqlar arasındakı mədəni kontaktların rəsmi münasibət modellərini vahid məcraya gətirməsi;
- c) dünyada gedən qloballaşma prosesinin hər sahətə olduğu kimi, rəsmi müraciət texnologiyalarına da öz təsirini göstərməsi.

Əlbəttə, XX əsr boyu biz hər üç səbəbin getdikcə daha ardıcıl şəkildə sıx qarşılıqlı əlaqədə təzahür etdiyini, hətta demək olar ki, eyni bir hadisə- prosesin üzvi tərkib hissəsinə çevrildiyini görürük. E. Sepir vaxtilə yazırdı:

“Təsirin nə məxsusi leksik, nə də söziün adı mənasında formal olan növlərindən biri indiyəcən kifayət qədər diqqəti cəlb etməmişdir: bu, semantik modelin (meaning pattern) təsiridir.

Müasir Avropa mədəniyyəti üçün, məsələn, diqqətəlayiqdir ki, müəyyən ideyaların verilməsinə xidmət edən ifadələr dildən- dilə fəvqəladə şəkildə fərqlənə bilər, lakin onların mənalınınin həcmi oxşarlığa can atır, belə ki, bir dilin leksikası çox hallarda özünü başqa dilin leksikasının psixoloji və mədəni tərcüməsi kimi təqdim edir” [1, s. 268].

Şərqlə Qərb arasında mədəni kontaktların güclənməsinin nəticəsidir ki, belə bir “psixoloji və mədəni tərcümə” təəssürat- effekti son dövrlərdə Qərb və Şərq dillərinin münasibətində də özünü göstərir. Xüsusilə o baxımdan ki, inkişaf etmiş Şərq dillərində çoxlu sayda Şərq- Qərb leksik- terminoloji paralelizmləri meydana çıxmışdır. Doğrudur, rəsmi müraciət etiketləri adi leksik- terminoloji vahidlərdən xüsusi stilistik funksiyası etibarilə fərqlənir, lakin haqqında söhbət gedən paralelizm müəyyən səviyyədə həmin dil vahidlərini də əhatə etməkdədir.

Müşahidələr göstərir ki, nəinki müasir rəsmi müraciət etiketləri, hətta tarixi- ekzotik dəyər daşıyan, məsələn, *Əlahəzrət! Ülyahəzrət! Zati- aliləri!* kimi klassik formalar belə bu gün xüsusən beynəlxalq münasibətlərdə müvafiq dillərdəki ekvivalentləri ilə qarşılaşdırılır.

Rəsmi müraciət etiketlərinin müxtəlif növlərini fərqləndirmək mümkündür ki, onların bu cür diferensiallığının əsasında işləndikləri nitq şəraitlərinin tipoloji səciyyəvilikləri dayanır: məsələn, deyək ki, beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan etiketlər rəsmi- işgüzar üslubda işlənir, yaxud dövlət başçısının iştirak etdiyi ölkədaxili məclislərdə işlədilən rəsmi müraciət formaları parlament iclaslarından fərqlənir.

Bununla belə, rəsmi müraciət etiketlərinin bütün mövcud növlərini kəskin şəkildə fərqləndirməklə tam dəqiq təsmif etmək ona görə çətindir ki, müvafiq nitq şəraitlərinin tipoloji səviyyələri, adətən, bir- biri ilə kəşifir. Xüsusilə müasir dövrdə demokratizmin inkişafı, insan hüquqlarına hörmət rəsmi münasibətlərə də sirayət edir, ona görə ən ali məclislərdə də *Xanımlar və cənablar!* kimi kifayət qədər rəsmi modellə yanaşı, *Əziz dostlar! Əziz bacılar və qardaşlar! Hörmətli qonaqlar!* və s. məişət mənşəli müraciət formalarının çox tez- tez işlənməsinə gətirib çıxarır.

Lakin fikrimizcə, nə qədər şərti olsa da, rəsmi müraciət etiketlərinin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək mümkündür:

- 1) yüksək dövlət və ya hökumət məclislərində işlənən müraciət etiketləri;
- 2) rəsmi- işgüzar münasibətlərdə işlənən müraciət etiketləri;
- 3) beynəlxalq münasibətlərdə işlənən müraciət etiketləri və s.

Yüksək dövlət və ya hökumət məclislərində (qurultaylar, Prezident səviyyəsində keçirilən ölkədaxili tədbirlər, parlament iclasları və s.) işlənən etiketlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir: *Möhtərəm cənab Prezident! Hörmətli cənab Sədr! Hörmətli cənab Baş nazir! Hörmətli hökumət üzvləri! Hörmətli deputatlar!* və s.

Rəsmi- işgüzar münasibətlərdə (idarə və təşkilatlarda keçirilən toplantılarda, dövlət qurumlarının yazışmalarında, vətəndaşların müxtəlif hakimiyyət orqanlarına müraciətlərində və s.) bu etiketlərdən istifadə edilməkdədir: *Hörmətli cənab nazir! Hörmətli komitə sədri! Cənab sədr! Hörmətli direktor! Əziz həmkarlar! Hörmətli tədbir iştirakçıları! Hörmətli... müəllim!* və s.

Beynəlxalq münasibətlərdə (dövlət və hökumət başçılarının məkublaşmaları, beynəlxalq görüşlər, diplomatik yazışmalar və s.) işlənən müraciət etiketlərinə gəldikdə isə, buraya aşağıdakılar daxildir: *Əlahəzrət! Zati- aliləri! Cənab Prezident! Cənab Baş nazir! Əziz dost! Əziz qardaşım! Hörmətli İlham Heydər oğlu! Hörmətli Vladimir Vladimiroviç! Cənab səfir!* və s.

Rəsmi müraciət etiketləri bütün dil hadisələri kimi, işarəvi (semiotik) təbiətə malik olduğundan onların xarakterini daha dərinlən aydınlaşdırmaq üçün hadisəyə a) həm semantik, b) həm sintaktik, c) həm də praqmatik baxımdan yanaşmaq tələb olunur.

Rəsmi müraciət etiketlərinin semantikas.

Rəsmi müraciət etiketləri, bir qayda olaraq, adi ümumişlək sözlərdən (*hörmətli, əziz, dost, qardaş, bacı, iştirakçı, həmkar, qonaq, vətəndaş, müəllim* və s.), rəsmi- inzibati yük daşıyan titullardan (*Prezident, Baş nazir, Sədr, nazir, Baş katib, direktor* və s.), eləcə də *cənab, xanım* kimi qəlibləşmiş xüsusi ehtiram bildirən leksik vahidlərdən yararılır. Lakin həmin sözlərin məhz müraciət etiketi olaraq işlənməsi onların semantik strukturuna özünəməxsus funksional təsir göstərməklə spesifik məna modeli əmələ gətirir ki, bunun da nəticəsində ilk növbədə ümumişlək sözlər yenidən motivlənmiş olur. Belə ki, məsələn, *dost, qardaş, bacı* kimi məişət məzmunlu leksikon ictimai, siyasi, ideoloji, hətta diplomatik münasibətlər sferasına daxil edilir.

Rəsmi müraciət etiketlərinin sintaktikas.

Rəsmi müraciət etiketləri ümumən birinci növ təyini söz birləşməsi strukturuna (təyin edən + təyin olunan) malikdir; məsələn: *Cənab Prezident! Cənab Sədr! Xanım Sədr! Əziz dostlar! Hörmətli qonaqlar!* və s.

Bir sıra hallarda həmin struktur həcmcə genişlənir: *Möhtərəm cənab Prezident! Hörmətli cənab Sədr! Hörmətli xanım sədr!* və s. Yeni təyin hesabına bu cür struktur genişlənməsi *cənab* və *xanım* sözlərinin

bilavasitə təyinlik funksiyasının ikinci plana keçməsi ilə əlaqədardır ki, nəticədə daha funksional xarakterli təyinə ehtiyac hiss olunur. Lakin müşahidələr göstərir ki, bəzi məqamlarda həmcins təyinlərə də müraciət edilir: *Əziz və hörmətli dostlar! Əziz və hörmətli qonaqlar! Əziz və hörmətli qurultay nümayəndələri!* və s. Əlbəttə, bu cür müraciət etiketləri müvafiq universal müraciət texnologiyaları baxımından özünü doğrultmur və mövcud təyinlərdən biri ilə kifayətlənmək lazım gəlir.

Rəsmi müraciət etiketlərinin praqmatikası.

Rəsmi müraciət etiketləri nə qədər universal standartlıq nümayiş etdirsə də, ondan istifadə edən adresantla onun istiqamətləndirdiyi adresat arasındakı münasibətdən asılı olaraq, müəyyən stilistik (subyektiv) çalar kəsb edə bilər. Bu özünü hətta ən çox rəsmiyyət tələb edən beynəlxalq münasibətlər sferasında da göstərir. Məsələn, dövlət başçılarının müraciət mübadilələrində aparıcı forma *Cənab Prezident*, yaxud *Hörmətli cənab Prezident* olduğu halda, bəzən bu, *Əziz dost! Əziz qardaşım! Əziz dostum və qardaşım! Dost və qardaş ölkənin hörmətli dövlət başçısı!* və s. müraciət etiketlərilə əvəz edilir. Xüsusi yaxın münasibətlərin ifadəsi olan belə etiket formaları Şərqi diplomatik mədəniyyəti üçün daha önəmli olmaqla kifayət qədər zəngin ənənələrə də malikdir.

Göründüyü kimi, rəsmi müraciət etiketlərinin praqmatikası onların qrammatik quruluşuna, ümumən sintaktikasına müəyyən təsir göstərir və burada maraqlı məqamlardan biri müraciət edən (adresantın) subyektiv mövqeyinin fəallaşmasıdır ki, ilk növbədə mənsubiyyət əlamətlərilə (dost+um, qardaş+ım və s.) əsk olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ümumi dilçilik müntəxəbatı. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 320 s.
2. Cəfərov N. Ümumi dilçilik. Bakı: Təhsil, 2020, 144 s.
3. Filizok R. Anlam analizinə giriş. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2001, 160 s.

Aytən Arif qızı Hüseynova

Dildə rəsmi müraciət formaları

Xülasə

Dilə ünsiyyət vasitəsi kimi baxarkən ən çox diqqəti cəlb edən məqam onun adresantla adresat arasındakı məlumat daşıyıcılığı funksiyasıdır ki, burada müraciət aspekti mühüm yer tutur.

Məqalədə müraciət texnologiyalarından bəhs edilərkən onların əsasında məişət müraciətlərinin dayanması şərti ilə müxtəlif növləri fərqləndirilir: 1) bədii müraciətlər, 2) rəsmi müraciətlər, 3) digər (dini-mistik, pedaqoji, texniki və s.). Xüsusi etiket sistemi olan rəsmi müraciətlər, əsasən, üç növə ayrılır:

- 1) yüksək dövlət və ya hökumət məclislərində işlənənlər;
- 2) rəsmi- işgüzar münasibətlərdə işlənənlər;
- 3) beynəlxalq münasibətlərdə işlənənlər.

Məqalədə həmin müraciət etiketlərinin semantik, sintaktik və praqmatik xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: müraciət texnologiyaları, bədii müraciətlər, rəsmi müraciətlər, müraciət etiketi, məlumat daşıyıcılığı funksiya.

Айтен Ариф гызы Гусейнова

Официальные речевые формы в языке

Резюме

При изучении языка как средства коммуникации привлекает внимание функция передачи информации между адресатами, при этом аспект обращения играет важную роль.

В статье при изучении речевых технологий выделяются разные типы обращений, в частности бытовых обращений: 1) художественные обращения, 2) официальные обращения, 3) иные (религиозно-мистические, педагогические, технические и т.д.). Официальные обращения, имеющие особую систему этикета в основном делятся на три типа:

- 1) предназначенные для использования в высших государственных или правительственных собраниях;
- 2) предназначенные для использования в официально-деловых отношениях;

3) предназначенные для использования в международных отношениях.

В статье рассматриваются семантические, синтаксические и прагматические особенности этих речевых обращений.

Ключевые слова: речевые технологии, художественные обращения, официальные обращения, этикет обращения, функция передачи информации

Aytan Arif gizi Huseynova

Official speech forms in the language

Summary

When studying language as a means of communication, attention is drawn to the function of transferring information between addressees, while the aspect of the address plays an important role.

In the article, when studying speech technologies, different types of appeals are distinguished, in particular, everyday appeals: 1) artistic appeals, 2) official appeals, 3) others (religious-mystical, pedagogical, technical, etc.). Official appeals with a special system of etiquette are mainly divided into three types:

- 1) intended for use in the highest state or government assemblies;
- 2) intended for use in official business relations;
- 3) intended for use in international relations.

The article discusses the semantic, syntactic and pragmatic features of these speech calls.

Key words: speech technologies, artistic addresses, official addresses, etiquette of address, information transfer function.

XANIM AZƏR qızı ƏLƏKBƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

DİLÇİLİKDƏ KÖK, ŞƏKİLÇİ VƏ ƏSAS MƏSƏLƏSİ

Morfologiyanın ilkin mövzusu sözün morphem tərkibidir. Sözün tərkibindəki ən kiçik mənalı vahidə morphem deyilir. Professor Q.Kazımov morphemləri kök (sadə söz kökləri) və köməkçi (şəkilçilər, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida, təqlidi sözlər) morphemlərə, professor B. Xəlilov kök, əsas və şəkilçi morphemlərə, professor H.Həsənov kök və affiksəl (şəkilçi) morphemlərə bölür. Bizim fikrimizcə, köməkçi nitq hissələri yalnız qrammatik məna ifadə etdiyi üçün köməkçi morphemlərə aid edilə bilər. Şəkilçilərin qrammatik mənası isə köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq yalnız sözün tərkibində ifadə olunur. Morphem ən kiçik mənalı vahid olduğu üçün, sözün əsasını morphem hesab etmək olmaz. Yalnız sadə əsaslar morphem hesab oluna bilər ki, onlar da sözün kökünə bərabərdir.

Professor Q.Kazımov “asemantik” və “sıfır morphem” anlayışlarından da bəhs edir. Asemantik morfemi barış sözü üzərində izah edir. Barış sözündə -ış morfemi müstəqil morphem deyil, çünki bar sözü barış sözünün mənasına uyğun heç bir mənaya malik deyil, ona görə də morphem barış sözünün özüdür, bar asemantik morfemdir. Sözdə qrammatik mənanın ifadə olunduğu halda morfemin işlənməməsini sıfır morphem adlandırır. Məsələn: Sən gəl-cümləsində ikinci şəxs, Uşaq gülür-cümləsində üçüncü şəxs təkini bildirən şəxs şəkilçisi olmasa da cümlələrin ikinci və üçüncü şəxs təkində olduğu bilinir. Bizim fikrimizcə, semantik arxaizmlər də asemantik morphem hesab edilə bilər. Məsələn: dağılmaq, dağıntı, dağıtmaq sözlərindəki dağı ünsürü vaxtilə müstəqil feil kimi işlənmişdir, müasir dilimizdə isə isim kimi işlənir. Müasir dilimizə görə dağı ismi ilə bu sözlər arasında məna əlaqəsi yoxdur, buradakı dağı asemantik morphemdir. Sıfır morphem feilin əmr şəklinin ikinci şəxs təkində, arzu və şərt şəkillərinin üçüncü şəxs təkində, -mış şəkilçisindən başqa digər zaman şəkilçilərinin üçüncü şəxs təkində özünü göstərir.

Dilçilikdə sözün tərkibi anlayışına fərqli yanaşmalar mövcuddur “ Azərbaycan dilinin sözləri tərkibcə kök və şəkilçidən ibarətdir” [4, s. 6]. “Sözün quruluşu və tərkibi anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. Sözün tərkibi anlayışı quruluşundan genişdir. Sözün tərkibi anlayışına sözün tərkibindəki səslər, hecalar, vurğu, sözün kökü və şəkilçilər daxildir” [6, s. 26]. Bizim fikrimizcə, professor Q.Kazımov sözün tərkibi anlayışını daha düzgün ifadə edir.

Sözün ayrıca işlənilən müstəqil leksik mənaya malik olan, müəyyən suala cavab verən və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir.

Dilimizdə bütün köklər söz kimi işlənə bildiyi halda, sözlərin hamısı kök deyil. Düzəltmə və mürəkkəb sözlər, köməkçi nitq hissələri buna misal ola bilər: daş, yol, kitab, ev və s. həm kök, həm də

sözdür, qarlı, düzənlik, əlüzyuyan, üçün, ötrü və s. söz olduğu halda kök deyil. Köməkçi nitq hissələri kök hesab olunmur, çünki onlar söz yaradıcılığında iştirak etmir, formaca dəyişmişdir. İstisna hal kimi qoşmalar bəzən xəbərlik, hal, cəm, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Bu hallarda qoşmanı kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkündür. Məsələn: Maşının istiqaməti şəhərə tərəfdir. Məhz onun kimilərdən çəkinmək lazımdır.

Sözlər quruluşca sadə düzəltmə və mürəkkəb olur. Lakin EA nın nəşrində yanlış olaraq bu xüsusiyyət kök morfemə aid edilmişdir. “Kök morfem sözün müstəqil hissəsi kimi, quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur” [1, s. 6].

Sözün ayrılıqda işlənməyən, müstəqil lüğəvi mənaya malik olmayan, qrammatik mənası isə yalnız sözün tərkibində ifadə olunan, söz kökünün, tələbinə görə dəyişən hissəsinə şəkilçi deyilir.

Dilçilik tarixində şəkilçilər funksiyasına görə müxtəlif cür təsnif edilmişdir. M.Hüseynzadə, B.Xəlilov şəkilçiləri funksiyasına görə iki yerə ayırırlar. 1) sözdüzəldici şəkilçilər, 2) sözdəyişdirici şəkilçilər. EA-nın dərsliyində də bölgü bu qaydada aparılır. Professor B.Xəlilovun və EA-nın dərsliyində formadüzəldici şəkilçilərdən də bəhs olunur. Bu şəkilçilər sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqedə durur. Feilin növ şəkilçiləri, sözlərə əzizləmə və kiçiltmə mənası verən şəkilçilər (-cıq⁴, -ça², -cığaz⁴), sifətin dərəcə şəkilçiləri, məsdər, feili sifət, feili bağlama şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilər kimi izah olunur. Formadüzəldici şəkilçiləri də 2 növə ayrılır: 1) leksik-qrammatik şəkilçilər, 2) funksional-qrammatik şəkilçilər. Leksik-qrammatik şəkilçilərdə sözün leksik mənasına təsiri qrammatik mənasına təsirindən daha üstün olur. Leksik-qrammatik şəkilçilərə feilin növ şəkilçiləri, sözlərə əzizləmə və kiçiltmə mənası verən şəkilçilər (-cıq⁴, -ça², -cığaz⁴), sifətin dərəcə şəkilçiləri daxildir. Funksional-qrammatik şəkilçilərin sözdə yaratdığı qrammatik mənə leksik mənaya nisbətən daha üstün olur. Bu şəkilçilərə məsdər, feili sifət, feili bağlama şəkilçiləri daxildir. M.Hüseynzadə isə qeyd edir ki, feilin mənə növlərini əmələ gətirən şəkilçilər hələ tam sözdüzəldici şəkilçi halına keçməmiş, məsdər şəkilçisini isə tamamilə sözdəyişdirici şəkilçi adlandırmaq olmaz. Professor Q.Kazımov şəkilçiləri funksiyasına görə üç yerə ayırır: 1) sözdüzəldici, 2) sözdəyişdirici, 3) formadüzəldici. O, formadüzəldici şəkilçilərin kateqorial şəkilçi olduğunu, nə yeni söz yaratdığını, nə də sözlər arasında əlaqə yaratdığını qeyd edir. İsmi kəmiyyət şəkilçisini, feilin inkarlıq və şəkillərinin şəkilçilərini bura aid edir. Professor Y.Seyidov şəkilçiləri funksiyasına görə iki qrupa ayırır: 1) leksik-sözdüzəldici, 2) qrammatik-sözdəyişdirici. Qrammatik şəkilçiləri də iki yerə ayırır: 1) sözdəyişdirici, 2) formadüzəldici. Qrammatik şəkilçilərə aid edir: hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs-xəbərlik şəkilçiləri, sifətin dərəcə şəkilçiləri, feilin inkarlıq, növ, zaman, şəkilçiləri, təsirsiz feillərdən təsirli feillər əmələ gətirən şəkilçiləri, feilin şəkillərinin şəkilçiləri, feilin təsirlənməyən formalarının şəkilçiləri, -dakı². Professor Y.Seyidov qeyd edir ki, formadüzəldici şəkilçilər sözün qrammatik məzmununda müəyyən dəyişiklik yarada bilər, lakin əlaqələndirici vasitə kimi çıxış etmir. Buraya kəmiyyət şəkilçisi -lar² və sifətin dərəcə şəkilçisi -ımtıl⁴ misal olaraq göstərilir. S. Cəfərovun bölgüsü fərqli xüsusiyyət daşıyır. “Leksika ilə qrammatikanın qarşılıqlı münasibətini, dilin qrammatik sistemində leksikanın əsas yer tutduğunu nəzərə alaraq hər iki sahəyə xidmət edən şəkilçiləri dörd əsas qrupa ayırmaq olar: 1) leksik şəkilçilər, 2) leksik-qrammatik şəkilçilər, 3) qrammatik-leksik şəkilçilər, 4) qrammatik şəkilçilər” [2, s. 138-139]. Leksik-qrammatik şəkilçilər yeni leksik vahidlər əmələ gətirməklə bərabər, bunların başqa sözlərlə əlaqəyə girməsini təmin edir. Buraya daxildir: -çr⁴, -lr⁴, -lıq⁴, -ma², -kən. Qrammatik-leksik şəkilçilər başqa sözlərlə əlaqəni təmin etməklə bərabər yeni bir məfhum ifadə etməyə də meyl göstərir. Buraya daxildir: feili sifətin -an şəkilçisi, feilin icbar, məchul, qarşılıq növlərinin şəkilçiləri. Leksik və leksik-qrammatik şəkilçiləri sözdüzəldici, qrammatik-leksik və qrammatik şəkilçiləri sözdəyişdirici adlandırır. Bizim fikrimizcə, formadüzəldici termini qüsurludur, çünki bu şəkilçilər sözlərin yalnız formasını dəyişmiş, həm də sözün leksik mənasında dəyişikliyə səbəb olur. Şəkilçilər funksiyasına görə üç qrupa bölünür: leksik, qrammatik, qrammatik-leksik. Qrammatik-leksik şəkilçilər leksik şəkilçilərlə qrammatik şəkilçilər arasında orta mövqedə dayanır. Bu şəkilçilərə feilin növ şəkilçiləri, feili sifət, feili bağlama, məsdər şəkilçiləri, sifətin dərəcə şəkilçiləri, sözlərə kiçiltmə və əzizləmə mənası verən şəkilçilər (-cıq⁴, -ça², -cığaz⁴) daxildir.

Dilçilikdə əsasən sözdüzəldici, sözdəyişdirici, leksik, qrammatik terminlərdən istifadə olunur. Əsas vəzifəsi yeni söz düzəltmək olduğu üçün sözdüzəldici və bu yeni sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil olduğu üçün leksik terminlərdən istifadə olunur. Həmçinin əsas vəzifəsi cümlədə sözlər arasında sintaktik əlaqə yaratmaq olduğu üçün qrammatik və qoşulduğu sözün mənasını yox yalnız şəklini dəyişdiyi üçün sözdəyişdirici terminlərdən istifadə olunur. Professor Q.Kazımov bu terminlərə də öz münasibətini bildirir. “Hər iki qrup termin qüsurludur. Sözdüzəldici termini mümkündür, lakin qarşılıqlı sözdəyişdirici adlandırdıqda sistem pozulur, çünki sözdüzəldicinin özü də sözə artırılarkən onun şəklini dəyişdirir. Eyni zamanda leksik demək olar, lakin qarşılıqlı qrammatik şəkilçi dedikdə prinsip pozulur, çünki sözdüzəldici

şəkilçilər özləri də qrammatik şəkilçilərdir və ümumiləşmiş qrammatik mənaya malikdir. Odur ki, bunlardan birincisinə qrammatik-leksik, ikincisinə qrammatik-morfoloji şəkilçi demək daha düzgün olar” [6, s. 30-31]. Bizim fikrimizcə, morfologiya qrammatikanın tərkib hissəsi olduğu üçün qrammatik-morfoloji terminində morfologiyanın ayrıca qeyd edilməsinə ehtiyac yoxdur.

Leksik şəkilçilər qrammatik şəkilçilərdən əvvəl işlənir. Professor B.Xəlilov qeyd edir ki, -gil, -sız⁴, -dakı², -k⁴ leksik şəkilçilər istisna haldır. Bu şəkilçilərdən əvvəl qrammatik şəkilçilər işlənə bilər. Məsələn: əmimgil, gəmilərsiz, evimizdəki, bizimki və s. S.Cəfərov və B.Xəlilovun fikrinə görə -dakı² bütövlükdə bir leksik şəkilçidir. E.A. nın nəşrində də bütöv bir şəkilçi kimi qəbul edilir. Professor Y. Seyidov da bütövlükdə bir şəkilçi kimi qəbul edir, lakin onu qrammatik şəkilçilərə daxil edir. M.Hüseynzadə və Q.Kazımovun fikrinə görə isə -da² yerlik hal şəkilçisi -k⁴ isə leksik şəkilçidir. Bizim fikrimizcə də -da² yerlik hal şəkilçisi, -k⁴ leksik şəkilçidir. Məsələn: evdəki sözünün quruluşca təhlilində evdə sözü ayrılıqda bir mənə ifadə etdiyi üçün -də şəkilçisini -ki şəkilçisi ilə birlikdə götürməyə ehtiyac qalmır.

Dilçilikdə şəkilçilərin sinonimliyi, antonimliyi, omonimliyi məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Professor Q.Kazımov şəkilçilərin çoxmənalılığı məsələsinə də toxunmuşdur. “Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər əksəriyyət etibarilə təkmənalıdır. Lakin müxtəlif mənalar ifadə edən şəkilçilər də var. Məsələn, mənsubiyyət şəkilçiləri şəxs, mənsubiyyət və eyni zamanda kəmiyyət bildirir, -lar şəkilçisi yerinə görə həm kəmiyyət, həm də şəxs bildirir, -lıq şəkilçisi sözdüzəldicidir, lakin artırıldığı sözün mənası ilə əlaqədar çoxluq bildirir” [6, s. 32]. Bizim fikrimizcə, -lar² şəkilçisi ilə yanaşı bütün şəxs-xəbərlik şəkilçilərini də çoxmənalı şəkilçilərə əlavə etmək olar. Onlar da artırıldığı sözdə eyni zamanda həm şəxs, həm də şəxsin kəmiyyəti mənalarını ifadə edir. -gil şəkilçisini də çoxmənalı hesab etmək olar. Çünki -gil sözdüzəldici şəkilçidir, lakin cəmlik bildirir. -lıq⁴ şəkilçisi isə bəzən çoxluq bildirir. Məsələn: ağaqlıq, üzümlük, daşlıq və s. Lakin mənsubiyyət və şəxs-xəbərlik şəkilçiləri və -gil şəkilçisi kimi hər zaman çox mənalı olmur, yəni sözdüzəldici şəkilçi olsa da çoxluq bildirmir. Məsələn: gözlük, müəllimlik, yaxşılıq və s. Mənsubiyyət və şəxs-xəbərlik şəkilçilərini çoxmənalılığı ilə -gil və -lıq⁴ şəkilçilərinin çoxmənalılığı fərqli xüsusiyyət daşıyır. Mənsubiyyət və şəxs-xəbərlik şəkilçilərinin ifadə etdiyi mənaların hamısı qrammatik şəkilçilərin ifadə etdiyi mənalaradır. -gil və -lıq⁴ sözdüzəldici şəkilçilərin ifadə etdiyi mənalarından biri isə qrammatik kəmiyyət şəkilçisinin mənasıdır.

Professor H. Həsənov isə sinonim şəkilçilərlə yanaşı dublet şəkilçilərdən də bəhs etmişdir. “Dilimizdə isimdən sifət düzəldən -şünas, -saz, -baz, -kar, sifətin azaltma dərəcəsinin (-sov, -imtil, -imtil, -ımtraq, -raq), feili bağlama (-ib, -araq, -anda, -dıqca, -ınca, -ası, -madan, -ikən) şəkilçiləri sinonim, -sız, -bi, -ba, -li, -ov, -zadə şəkilçiləri isə dublet şəkilçilərdir” [3, s. 289]

Şəkilçilər sözün tərkibindəki tutduqları mövqeyə görə ön, orta, son şəkilçilərə ayrılır. Əksər dilçilərin fikrinə görə ön və orta şəkilçilər mənşəcə alınma, son şəkilçilər isə mənşəcə həm milli, həm də alınma olur. Lakin professor B. Xəlilov mənşəcə milli orta şəkilçilərdən də bəhs etmişdir. “Orta şəkilçilər dünya dillərində çox az yayılmışdır. Bu şəkilçilər türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna yaddır. Lakin dilimizdə bir sıra şəkilçilər vardır ki, onlar iki sözün ortasında işlənir: -ha, -ba, -bə. Bu bitişdiricilər mürəkkəb sözləri yaradaraq həm də mənənin qüvvətlənməsində mühüm rol oynayır: vurhavur, tuthatut, günbəgün, ilbəil, aybaay, dalbadal və s” [5, s. 111]. Bizim fikrimizcə, buraya a, ə ünsürlərini də əlavə etmək olar. Məsələn: qaçaqaç, basabas, tutatut və s. Lakin ha, ba, bə a, ə ünsürlərini infiks adlandırmaq olmaz, çünki infikslər bir kökün tərkibinə artırılan şəkilçilərdir.

Dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri də sözün kökü və əsası məsələsidir. EA-nın dərsləyində sözün sözdəyişdirici şəkilçiyə qədər olan hissəsi əsas hesab olunur. Sözdə neçə sözdüzəldici şəkilçi varsa o qədər də əsas olduğu qeyd olunur. Məsələn, əkinçilik sözündə bir kök (ək), üç əsas (əkin, əkinçi, əkinçilik) var. Professor Q.Kazımovun fikrinə görə, sözün qrammatik-morfoloji və formadüzəldici şəkilçilər çıxdıqdan sonra qalan hissəsinə əsas deyilir. Məsələn, bağlamışdı sözündə iki əsas var: bağ, bağla; rəngli sözündə iki əsas var: rəng, rəngli. Əsasın iki cür olduğunu qeyd edir: 1) sadə əsaslar, 2) düzəltmə əsaslar. Sadə əsas dedikdə söz kökləri nəzərdə tutulur: ot, yer, dağ, xeyli və s. Düzəltmə əsas dedikdə düzəltmə və mürəkkəb sözlər nəzərdə tutulur: daşlıq, dadlı, ucaboy, suçiçəyi və s. Professor B.Xəlilovun fikrinə görə əsas sözün sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməsindən sonra yaranır. Məsələn, yazıçılıq sözündə yazı sözü üçün yaz hissəsi kök olmaqla yanaşı, həm də əsasdır, yazıçı sözündə yazı sözü, yazıçılıq sözündə isə yazıçı sözü əsasdır. Əgər kök yeni mənalı söz yaratmırsa, o, kök olur, ancaq əsas olmur. Əsasları quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olmaqla üç yerə ayırır. Quruluşca sadə olan sözlərə sözdüzəldici şəkilçi qoşulduqda sözün kökü sadə əsas hesab olunur. Məsələn, dəmirçi sözü üçün dəmir sözü sadə əsasdır. Quruluşca düzəltmə olan sözlər düzəltmə əsasdır. Məsələn, əkinçi sözü üçün əkin sözü düzəltmə əsasdır. Hər hansı bir mürəkkəb sözdən yeni mənalı söz düzəlsə, həmin mürəkkəb söz həm də mürəkkəb əsas olur. Məsələn, ayaqqabılıq sözü üçün ayaqqabı

sözü mürəkkəb əsasdır. Bizim fikrimizcə, sözün qrammatik və formadüzəldici şəkilçilər çıxdıqdan sonra qalan hissəsinə əsas deyilir. Əsasın quruluşca üç növü var: 1) sadə əsaslar (iş, kitab, bağ və s.), 2) düzəltmə əsaslar (insanlıq, yazıçı, sirdaş və s.), 3) mürəkkəb əsaslar (qanunauyğun, gözütöx, ağacdələm və s.). Sözdə nə qədər sözdüzəldici şəkilçi olmasına baxmayaraq sözün bir əsası olur. Məsələn: əməkdaşlıq sözündə iki leksik şəkilçi olsa da sözün bir əsası var. Çünki əmək və əməkdaş sözləri artıq başqa leksik vahidlərdir, bizə isə əməkdaşlıq sözünün əsası lazımdır.

Professor Y.Seyidov sözün əsası məsələsinə tamamilə fərqli yanaşır. “Dilçilik ədəbiyyatı belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, kök və əsas anlayışları və bu anlayışlara aid terminlər flektiv dillərin faktlarına əsasən meydana gəlir; o dillərin faktlarına əsasən ki, həmin dillərdə sözün kökü ilə əsası bir-birindən fərqlənir” [7, s. 36]. Flektiv dillərdə sözün kökü morfoloji cəhətdən parçalanmır, leksik mənaya malik olmur, ayrıca leksik vahid kimi fəaliyyət göstərə bilmir. Sözün əsası isə sözün mənalı hissəsi hesab olunur. Məsələn: знаю, знаюшь, знает sözlərində зна kök, знай isə əsas olur. Kökdən fərqli olaraq, sözün əsası həmişə dəyişməyə meyillidir. Məsələn: знать sözündə, еləсə də знание, знаток sözlərində kök eyni olduğu halda, əsas eyni deyil. Hətta eyni leksik vahiddə paradigma dəyişikliyi (знаю, знал) sözün əsasına öz təsirini göstərir. Müasir türk dillərində isə kök və əsas arasında fərqli dil faktları yoxdur. Bizim fikrimizcə, flektiv dillərlə aqlütinativ dillərdə köklərin fərqli xüsusiyyət daşması sözün əsasının olub olmamasını sübut etmir. Məsələn: rus dilindəki каппув sözündə sözün kökü кап əsası isə каппув olur. Əgər sözün əsası yalnız sözün mənalı hissəsini göstərsə idi onda əsas каппу olardı, çünki bu sözün kökdən fərqli olaraq mənası var. Lakin burada əsasa köklə birlikdə hər iki suffiks daxil olur. Azərbaycan dilində olan geri, hara, papaq, bala, qala, tala və s. Sözlər vaxtilə ayrıca leksik mənası olan kökdən və şəkilçidən ibarət olmuşdur. Həmin sözlərin leksik mənaya malik olan ge, ha, pap, ba, qa, ta və s. hissələrini kök; geri hara, papaq, bala, qala, tala formalarını isə əsas adlandırmaq olar. Bizim fikrimizcə, müasir dövrdə kök və şəkilçiyə ayrılmağı üçün bu sözlər bütöv formada həm kök, həm də əsas olur. Müasir türk dillərində kök və əsas fərqi müstəsna haldır. Məsələn: öyrət, öyrəş, öyrən, öyün feilləri və öyüd ismi üçün öy ünsürü həmin sözlərin kökü, öyrət, öyrən, öyrəş, öyün, öyüd formaları isə əsasdır. Bizim fikrimizcə müasir dilimizdə bu sözlərdən yalnız öyün sözünün kökü “öy” dür. -ün formadüzəldici şəkilçi olduğu üçün sözün əsası da öy olur. Digər sözlər isə kök və şəkilçiyə ayrılırmır, çünki öy kökü ilə bu sözlər arasında məna bağlılığı yoxdur. Bu sözlərdə də kök və əsas üst-üstə düşür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. Müasir Azərbaycan dili. 2-ci cild. Morfolojiya. Bakı: Elm, 1980, 512 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. 2-ci hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, 308 s.
4. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfolojiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı, “Papyrus Nəşriyyat-Poliqrafiya”, 2016, 286 s.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.
7. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı, “Bakı Universitetinin nəşriyyatı”, 2002, 371 s.

Xanım Azər qızı Ələkbərova

Dilçilikdə kök, şəkilçi və əsas məsələsi

Xülasə

Ənənəvi olaraq, söz yaradıcılığı leksikologiyanın mövzusu kimi qəbul edilib. Dilçilikdə söz yaradıcılığını leksikadan ayırmaq meylləri də özünü göstərir. Morfolojiyada da söz yaradıcılığından bəhs olunur. Lakin söz yaradıcılığı morfolojiyanın problemi deyil. Burada söz yaradıcılığına lüğət tərkibinin inkişafının təminatçısı kimi baxılırmır. Sözdüzəldici şəkilçilər qrammatik əlamətlər kimi qəbul edilir, sözün qrammatik tərkibində morfem bölgüsünə daxil olur. Söz yaradıcılığı deyil, bu prosesdə iştirak edən vasitələr tədqiqata cəlb edilir. Söz yaradıcılığı nitq hissələri probleminə tabe şəkildə fəaliyyət göstərir. Söz yaradıcılığında sözlərin növləri “sadə sözlər”, “düzəltmə sözlər”, “mürəkkəb sözlər” adları ilə qeyd olunur. Morfolojiyada isə “sadə isimlər”, “düzəltmə isimlər”, “mürəkkəb isimlər”, “sadə sifətlər”, “düzəltmə sifətlər” və s. adlarla qeyd olunur. Şəkilçilər də nitq hissələri üzrə qruplaşdırılır. Məsələn: isim düzəldən şəkilçilər, sifət düzəldən şəkilçilər, feil düzəldən şəkilçilər. Dilçilikdə şəkilçilərlə bağlı bir sıra problemlə məsələlər var. Əsas problemlərdən biri şəkilçilərin funksiyasına görə bölgüsüdür. Dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri də sözün kökü və əsası məsələsidir.

Açar sözlər: kök, əsas, şəkilçi, leksik, qrammatik.

Ханым Азер кызы Алекперова

Проблемы корня, суффикса и основного

Резюме

Традиционно словотворчество рассматривалось как предмет лексикологии. В языкознании также проявляется тенденция к отделению словотворчества от лексики. В морфологии также говорится о словообразовании. Но словотворчество-это не проблема морфологии. Здесь словотворчество не рассматривается как гарант развития словарного состава. Словообразовательные суффиксы рассматриваются как грамматические признаки, входящие в выделение морфем в грамматическом составе слова. В исследовании вовлекается не словесное творчество, а средства, задействованные в этом процессе. Словотворчество функционирует подчиненно проблеме частей речи. Виды слов в словотворчестве обозначаются названиями “простые слова”, “слова-исправления”, “сложные слова”. А в морфологии - “простые существительные”, “составные существительные”, “составные существительные”, “простые прилагательные”, “составные прилагательные” и т. д. Это отмечено именами. Суффиксы также группируются по частям речи. Например: суффиксы, которые делают существительное, суффиксы, которые делают прилагательное, суффиксы, которые делают глагол. В лингвистике существует ряд проблемных вопросов, связанных с суффиксами. Одной из основных проблем является деление суффиксов по функциям. Одним из спорных вопросов в лингвистике является вопрос о корне и основе слова.

Ключевые слова: корень, основа, суффикс, лексический, грамматический.

Khanim Azer gizi Alakbarova

The issues of the root, suffix and the basic

Summary

Traditionally, the word is perceived as the subject of lexicology. In linguistics, the tendency to separate Vocabulary from lexicon also manifests itself. In morphology, the word formation is also mentioned. But vocabulary is not a problem of morphology. Here the word formation is not considered as a guarantor of the development of vocabulary. Verbal suffixes are perceived as grammatical signs, they enter the morpheme division in the grammatical composition of the word. The tools involved in this process, not the vocabulary, are involved in the study. Vocabulary acts in a manner that is subject to the problem of parts of speech. Types of words in the word formation are marked with the names “simple words”, “correction words”, “compound words”. In morphology, "simple nouns", “correction nouns”, “compound nouns”, “simple adjectives”, "correction adjectives" etc. It is marked by names. Pictographers are also grouped by parts of speech. For example: nouns-correcting suffix, adjective-correcting suffix, verb-correcting suffix. In linguistics there are a number of problematic issues related to the suffix. One of the main problems is the division by the function of the formators. One of the controversial issues in linguistics is the question of the root and basis of the word.

Keywords: root, main, suffix, lexical, grammatical.

ÜLVİYYƏ RƏHMAN qızı İBRAHİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KONTEKSTİNDƏ AKTUAL ÜZVLƏNMƏ MƏSƏLƏSİ

Danışan nitq prosesi zamanı öz fikrini cümlələr ilə ifadə edir. Bir dil vahidi kimi cümlə sözlərin və söz birləşmələrinin əlaqələnməsi vasitəsilə yaranır. Cümləni təşkil edən söz və söz birləşmələri ayrı-ayrılıqda işləndikdə hər hansı bir fikri bitkin şəkildə ifadə edə bilmir. “Sözlər və söz birləşmələri yalnız qrammatikanın ixtiyarına keçdikdə, struktur və məna cəhətdən birləşdikdə, qrammatik qaydalar əsasında bir-biri ilə bağlandıqda, predikativliyə və bitmə intonasiyasına malik olduqda fikirlərimizin ifadəsinə xidmət edir” [3, s. 6].

Danışq prosesində bəzən bir cümlədən, bəzən də cümlələr toplusundan istifadə edirik. Cümlələrin bir-birini izləməsi ilə mətn yaranır. İnsanların nitqində cümlələrin belə əlaqəli olması onun kommunikativliyi ilə,

yəni ünsiyyət yaratma funksiyası ilə birbaşa bağlıdır. Bu səbəbdən danışarkən cümlədəki sözləri xüsusi şəkildə seçir, onları hansı tonda, cümlənin hansı mövqeyində istifadə edəcəyimizi anlayırıq.

Cümlədə sözlərin kommunikativ məqsədlə sıralanması cümlənin kommunikativ üzvlənməsini meydana çıxarır. Belə üzvlənmə dilçilikdə aktual üzvlənmə termini ilə adlandırılıb.

Dünya dilçiliyində H.Paul, H.Habelents, Q.Amman, F.Travniçek, Y.Paulini, Y.Daneş, Y.Mistik, F.Fortunatov, L. Şerba, V.Vinoqradov, N.Şvedova, T.Lomtev və başqaları aktual üzvlənmə ilə bağlı təsəvvürləri zənginləşdirmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində yeni tədqiqat sahəsi hesab olunan aktual üzvlənmə ilə Ə.Cavadov, E.Həsənova, F.Əlizadə, F.Ağayeva, K.Vəliyev, K.Abdullayev, N.Abbasova, B.Hacıyev, Ş.Yusifli, Ə.Abdullayev və başqa alimlərimiz məşğul olmuşlar.

Praqa dilçiliyi lüğətində aktual üzvlənməyə belə tərif verilirdi: “Cümlənin aktual üzvlənməsi (Actual division of the sentence, division actuale de laphrase, aktuelle Gliderung des Satzes...) cümlədə funksional cəhətdən cümlə əsasını təşkil edən mövzunun (tema), yəni məlum olanın, bilinənin və nətiqin, danışanın vermək istədiyi məlumat, situasiyanın nüvəsi (rema), yəni yeninin müəyyən edilməsidir” [4, s. 11].

Bu anlayış aktual üzvlənmə, cümlənin funksional perspektivi, informasiya struktur, məntiqi-qrammatik səviyyə, məntiqi-qrammatik üzvlənmə, kontekstual üzvlənmə, cümlə üzvlərinin kommunikativ yükü, kompozision üzvlənmə, semantik üzvlənmə, dinamik üzvlənmə, tema-rematik üzvlənmə, kommunikativ üzvlənmə kimi terminlərlə ifadə olunub.

Aktual üzvlənmə hər zaman özünü göstərməyə bilər. Belə ki, müəyyən bir nitq prosesində və ya mətn daxilində cümlədə müəyyən bir fikrin aktuallaşdırılması, yəni daha çox diqqətə çatdırılması aktual üzvlənməni doğurur.

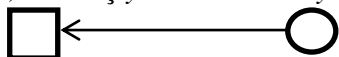
Dilçilikdə aktual üzvlənmə məsələsi bir çox halda sadə cümlə kontekstində öyrənilmişdir. Fikrimizcə, bu anlayışın mürəkkəb cümlə, xüsusilə də tabeli mürəkkəb cümlə kontekstində öyrənilməsi, kommunikativ üzvlənmənin tədqiqində aktual üzvlənmənin metod və prinsiplərinin mürəkkəb cümlələrə tətbiq edilməsi mühüm məsələlərdəndir.

Adresant (danışan, yazan) nitqini qurarkən cümlələrdən istifadə edir. Fikrin ifadəsi zamanı cümlədə üzvlərin (mürəkkəb cümlədə isə komponentlərin) qarşılıqlı əlaqəsi nitqin daha dolğun qurulmasına imkan yaradır.

Nitq prosesi zamanı insan yaddaşı çətin və yeni məlum olan hissəni fikrin sonuna saxlamağa meyillidir. Odur ki, cümlənin qurarkən informasiya verən əvvəlcə məlum olanı, yəni temanı, daha sonra isə yeni məlumatı bildirir. Nitq axınında cümlələrin bütün fikri əhatə edə bilməməsi nəticəsində qırıqlıqlar yaranır və digər cümlədə yeni informasiyanın davamı verilir. Bu halda “birinci cümlənin reması (yeni fikri) ikinci cümlənin teması kimi, üçüncü cümlənin teması ikinci cümlənin reması kimi... çıxış edərək mətni təşkil edir” [3, s. 400].

Aktual üzvlənmə komponentlərinin struktur sərhədləri mürəkkəb cümləyə tətbiq edilərkən böyüyür, tema və rema ayrıca cümlələrlə ifadə olunur.

Özün bilirsən ki, səni heç yerə buraxan deyiləm (İ.Şıxlı).

Verilən misalda cümlənin ilk komponenti temanı, ikinci komponenti isə remanı bildirir. Baş cümlədə buraxılmış üzv budaq cümlə vasitəsilə izah edilib. Budaq cümlə bu izahla bütövlükdə rema qütbünü təmsil edir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsi onun komponentləri arasındakı qarşılıqlı semantik-qrammatik münasibətlərin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu cümlələrin üzvlənməsinin komponentləri kimi iki qütbə ayrılması mürəkkəb cümlə üzvlənməsinin əsasını təşkil edir.

Özünü elə aparırdı ki, guya heç nədən xəbəri yoxdur (İ.Şıxlı).

Tema və remanın ayrı-ayrı cümlələrlə ifadə olunduğu belə hallarda tema və remanın daha aydın sərhədlərlə ayrılması müşahidə olunur.

Tabeli mürəkkəb cümlədə məna yükü komponentlərdə müxtəlif cür olur: bəzən məna yükü baş, bəzən budaq, bəzən də baş və budaq cümlələrdə bərabər paylanmış olur. Baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin qurulması üçün zəmin yaradır, mürəkkəb cümlənin ümumi məzmununun açılmasına xidmət edir. Baş cümlə budaq cümləni istiqamətləndirir.

Sadə cümlənin semantik üzvlənməsi onu təşkil edən söz, söz birləşməsi və s. səviyyəsində olan vahidlərdir. Mürəkkəb cümlədə isə bu daha böyük sintaktik vahid olan cümlələr ilə ölçülür.

Tabeli mürəkkəb cümlədə remalaşma iki halda müşahidə oluna bilər.

- 1) Komponentlərdən birinin bütövlükdə aktuallaşması;
- 2) Koponetin öz daxilində aktuallaşma.

Tabeli mürəkkəb cümlədə rema bir çox hallarda budaq cümlədə verilir. Ancaq quruluşca tema– baş cümlədən asılı olur. Baş cümlə sintaktik cəhətdən güclüdür, müstəqildir. Budaq cümlə isə sintaktik-informativ cəhətdən güclüdür. Baş cümlə informativ cəhətdən zəifdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri aktuallaşa bilər, yəni rema qütübünü təşkil edə bilər. Bu özü də iki halda mümkündür:

- 1) Budaq cümlənin aktuallaşması;
- 2) Baş cümlənin aktuallaşması.

Sadə cümlə strukturunda aktual üzvlənmə komponentlərinin söz sırasından asılı olaraq çox zaman T (tema) – R (rema) kimi sıralanmasını görürük. Mürəkkəb cümlədə də bu halı müşahidə edirik. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə əvvəldə işlənən komponentin budaq və ya baş cümlə olmasından asılı olmayaraq, əksər hallarda semantik üzvlərin T – R şəklində sıralanması izlənilir.

Zərnigar xanım elə bilirdi ki, göy çat eləyəndə Əşrəf yerə düşüb (İ.Şıxlı).

Verilmiş misalda mürəkkəb cümlənin ilk komponentini təşkil edən baş cümlə öz baş üzvləri olan sadə cümlədir, ikinci komponent olan budaq cümlə də subyekt və predikata malikdir. Bu halda mürəkkəb cümlənin teması və reması ayrı-ayrı cümlələr şəklində verilir.

T ————— R

Sadə cümlənin aktuallaşma imkanları üzvlərin sırası, intonasiya, aktualizatorlar vasitəsilə reallaşırsa, mürəkkəb cümlədə bunlarla yanaşı, komponentlərin–tərkib hissələrinin sırası da mühüm amildir. Adətən baş cümlə əvvəldə gəlməklə tema qütübünü, budaq cümlə də rema qütübünü bildirir.

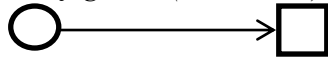
Ancaq bircə şeyi bilirdi ki, oğlu dəyəsən hamıdan, hətta doğma qardaşı Şamxaldan da seçilir (İ.Şıxlı).

Yuxarıdakı misalda baş cümlədə işarə olunan üzv budaq cümlə vasitəsilə izah edilir və budaq cümlə əsas informativ yükü daşıyır.

Tema və rema baxımından baş və budaq cümlə öz yerlərini dəyişə bilər. Baş cümlə öndə gəldikdə tema, sonda gəldikdə rema budaq cümlə öndə gəldikdə tema, sonda gəldikdə rema olur.

Dilimizdə budaq cümlənin əvvəldə işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlə formaları da var.

Adə, hardadır, ordan çağır də! (C.Cabbarlı)

Onu da qeyd etmək ki, tabeli mürəkkəb cümlədə tema və rema ayrılıqda özləri də, əsas kommunikativ vəzifə və məqsədlərindən asılı olaraq üzvlənə bilər. Baş cümlənin üzvlənməsi və baş cümlədə hansı üzvün əlavə izaha, açılışa ehtiyacı olması budaq cümlənin kommunikativ məqsədini müəyyən edir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrdə aktuallaşma özünü təkə komponentlər səviyyəsində göstərmir. Yaddan çıxaraq olmaz ki, tabeli mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrdən təşkil olunur. Bu o deməkdir ki, hər bir komponentin öz daxilində də aktuallaşma mümkündür.

Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin öz daxilində aktuallaşma qismən aktuallaşma şəklində müşahidə olunur.

Nitq prosesi zamanı fikri daha aydın və dəqiq ifadə etmək üçün yalnız iki komponentdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrdən deyil, eyni zamanda bir neçə komponentdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrdən də istifadə edilir. Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrə qarışıq tipli və ya polipredikativ tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir.

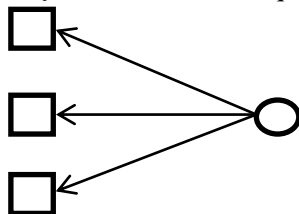
Buradan da aydın olur ki, Cümlələrin aktual üzvlənməsi üç səviyyədə gedə bilər:

- 1) Sadə cümlə səviyyəsində;
- 2) Mürəkkəb cümlə səviyyəsində;
- 3) Polipredikativ cümlə səviyyəsində.

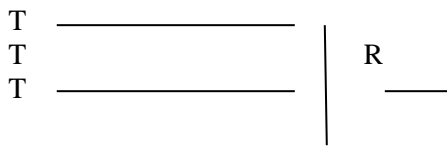
Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik üzvlənmə komponentləri söz, söz birləşməsi və ya cümlə ilə deyil, daha geniş sintaktik quruluş olan mürəkkəb qütblərlə ölçülür.

Amma abajurun işığı o qədər mülayim, ilıq, mehriban, çay o qədər ətirli, Əsədin çaldığı musiqi o qədər həzin idi ki, heç durub getməyi gəlmirdi. (Anar)

Bu misalda üç baş cümlə və bir budaq cümlə işlənmişdir.

Budaq cümlədəki rema digər baş üzvlərə eyni dərəcədə aiddir. Bu misalda tema və rema münasibəti özünü bu şəkildə göstərir.

“Polipredikativ cümlələrin əsas struktur modelləri olan ardıcıl və həmcins birləşmə semantik münasibətlərin, semantik açılışların quruluşundan asılı olan sintaktik strukturlardır. Obyektiv aləmin situasiyaları, onların münasibəti dildə bu situasiya və münasibətləri rəşional verə bilən strukturlar hazırlayır” [6, s. 16].

Həmcins budaq cümlələrin tema və ya rema olmasından asılı olmayaraq, hər biri baş cümlə ilə eyni sintaktik münasibətdə, eyni semantik bağlılıqda olduğundan hər budaq cümlə ya məlum, ya da məchul məlumat kimi formalaşır və paralel birləşmə yaradır.

Nəticədə bunu qeyd edə bilirik ki, dilimizin və bu dildə danışanların nitqinin zənginliyi hər zaman tədqiqatçıları özünə heyran edir. Kommunikativ məqsədlə cümlənin üzvlərə bölünməsi və bu bölünmənin təkcə sadə cümlədə deyil, eyni zamanda, mürəkkəb cümlə, xüsusilə də tabeli mürəkkəb cümlə kontekstində öyrəniləsi çox mühümdür. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri danışıq aktının tələbilə, dilin funksional tələbilə seçilir və işlədilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Elmi ədəbiyyat

1. “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər” (dərs vəsaiti), Bakı, Mütərcim, 2012, 608 s.
2. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016. 360 s.
3. Abdullayev Ə. , Seyidov Y. , Həsənov A. “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis”, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 424 s.
4. Dictionary of the Prague School of Linguistics / Josef Vachek (in collaboration with Josef Dubský) ; translated from the French, German and Czech original sources by Aleš Klégr et al.; edited by Libuše Dušková. John Benjamins Publishing Co. Amsterdam. 2003, 216 p.
5. Əlizadə F. F. “Cümlənin aktual üzvlənməsi”, Bakı, 1998.
6. Hacıyeva E. “Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi” Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986, 84 səh.
7. Xəlilov B. “Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)”. Bakı, “Adiloğlu” 2017, 428 səh.
8. Kazımov Q.Ş. “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis”. Bakı, “Təhsil”, 2007, 496 səh.

Bədii ədəbiyyat

9. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 416 səh.
10. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 360 səh.
11. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
12. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 664 səh.

Açar sözlər: aktual üzvlənmə, aktuallaşma, cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, kommunikativ üzvlənmə.

Ульвия Рахман кызы Ибрагимова

Проблема актуальной принадлежности к содержанию подлежащих сложных предложений

Резюме

Эта статья посвящена актуальное членство предложения. В статье исследуется вопрос актуального деления в контексте придаточного сложного предложения. Актуальные члены сравнивались с компонентами придаточного составного предложения. Была показана граница между Тема и Рема в сложном предложении. Статья подходит к предложению с точки зрения функционального синтаксиса.

Ключевые слова: актуальное членство, актуализация, приговор, придаточное сложное предложение, коммуникативное членство.

Ulviya Rahman gizi Ibrahimova

The issue of current membership in the content of subject complex sentences**Summary**

This article is about the actual division of a sentence. In the article, the issue of actual division is studied in the context of a subordinate compound sentence. The actual members were compared with the components of the subordinate compound sentence. The boundary between Theme and Rheme in a complex sentence was shown. The article approaches the sentence from the point of view of functional syntax.

Key words: actual division of sentence, actualization, sentence, subordinate compound sentence, communicative division of sentence .

NƏRGİZ ƏFQAN qızı TALIBZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLƏRİNİN TƏDRİSİ ZAMANI ƏLAMƏT BİLDİRƏN SİFƏTLƏRLƏ MÜQAYİSƏSİ

Zərf və onun məna növlərinin mənimsədilməsinə ibtidai siniflərdən başlanılır. III-IV siniflərdə zərf “hərəkəti izah edən söz” kimi şərh olunur. IV sinif üçün Azərbaycan dili dərslərində zərf haqqında olan ilk məlumat belədir: “Hər bir varlığın adı, əlaməti, sayı var. Onlar nitqdə isim, sifət, sayla ifadə olunur. Hərəkəti izah edən əsas nitq hissəsi isə zərf adlanır. Zərf *necə?*, *nə zaman?*, *harada?*, *nə qədər?* suallarına cavab verir” [19, 44]. Zərfə dair materiallar daha sonra dərslərdəki tapşırıqlarla möhkəmləndirilir. Bu tapşırıqlarda altından xətt çəkilmiş sözlərə (zərflərə) sual verilir və onların aid olduqları sözləri tapmaq tələb olunur. “Yadda saxla!” hissələrində zərfin məna növləri praktik olaraq öyrədilir: “Zərf hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edərək onun əlamətini, zamanını, yerini, miqdarını bildirir” [19, 56]. Bütün bu dil qaydaları dərslər boyu müxtəlif tipli tapşırıqlarla müşayiət olunur. Tapşırıqların bir qismi sifət və zərf, say və zərf, hətta zərf və qoşma arasında inteqrasiya yaratmağa xidmət edir. Məsələn, “yaxşı” sözünün həm sifət, həm də zərf kimi, “xeyli” sözünün həm say, həm də zərf kimi, “sonra” sözünün həm zərf, həm də qoşma kimi işlənməsinə dair tapşırıqlar buna nümunə ola bilər.

Bütün bu deyilənlər yuxarı siniflərdə--sistemli qrammatikaya dair dil qaydalarının verilməsində zərfə o qədər də geniş yer verilmədiyinin səbəblərini göstərir. VI sinif dərslərində 5-ci bölməsində zərf haqqında ümumi şəkildə danışılmış, sadə, düzəltmə və mürəkkəb zərflər, o cümlədən zərfin məna növləri haqqında, demək olar ki, praktik şəkildə məlumat verilmişdir. Sonda “Zərf və digər nitq hissələri” başlığı altında müqayisəli nümunələr verilir (isim-zərf, sifət-zərf, say-zərf) [13, 138-151] Bu materiallardan istifadə yolu ilə zərfin üç məna (tərzi-hərəkət, zaman və kəmiyyət zərfləri) növü ilə isim, sifət, say arasında müqayisələr aparmaq, tərzi-hərəkət zərfləri ilə əlamət bildirən sifətlər, zaman zərfləri ilə zaman mənalı isimləri fəndaxili əlaqə qurmaq mümkündür. Tapşırıqlardan istifadə yolu ilə altından xətt çəkilmiş sözlərin zərf, yoxsa isim, zərf, yoxsa sifət olmasını tapmaq tələb olunur. Sifətə nümunə kimi verilən sözlərin zərf məqamında işlədilməsi, eyni şəkildə sözlərin ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olması, oxşar şəkildə (-la, -lə~lı, -li, -lu, -lü) artırılması yolu ilə sifət, yoxsa zərfin düzəldilməsi də bu qəbildəndir. MMV -də (VI sinif) “**Müəllimin nəzərinə!**” başlığı altında bu cür sözlərin hansı nitq hissələrinə aid edilməsi ilə bağlı metodik tövsiyə verilir: “Zərf və digər nitq hissələri” mövzusu mənimsədilərkən müəllim bu tip sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olması ilə bağlı meyarları şagirdlərin nəzərinə çatdırmalıdır:

--Zərf və ya isim olması cümlədəki sualdan asılıdır;

-- Zərf, say və ya sifət olması həmin sözlərin cümlədə əşyaya və ya hərəkətə aid olmasına görə müəyyənləşir” [14, 148].

Zərfin məna növlərinin digər nitq hissələri ilə inteqrasiyası kurikulum islahatının III mərhələsində orta məktəblərin 7-ci sinfi üçün çap olunmuş dərslərdə ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu dərslərdə tərzi-hərəkət zərfləri və sifətlər (yaxşı, pis, iti, açıq, gözəl, cəld), zaman zərfləri və zaman mənalı isimlər (səhər, günorta, axşam, gecə, gündüz), yer zərfləri (irəli, geri, aşağı, yuxarı, sağa, sola) və məkan mənalı isimlər (kənd, şəhər, dağ), miqdar zərfləri və saylar (az, çox, xeyli, bir qədər) bir-biri ilə müqayisə olunur. Verilən dil qaydaları kifayət qədər tapşırıqlarla möhkəmləndirilir [20, 100-102]. DİM-in (keçmiş TQDK-nın) vaxtilə tərtib etdiyi və indi də öz tədris-metodik əhəmiyyətini saxlamış olan çox dəyərli bir vəsaitdə “Zərfin digər nitq hissələrindən fərqləndirilməsi” başlığı altında cümlədəki yerindən asılı olaraq, isim -zərf, sifət-zərf, say-

zərf, zərf-qoşma və sifət-zərf-qoşma kimi işlənən sözlərə yer verilmiş, konkret nümunələr göstərilmişdir [21, 237-239].

Bütün bu müqayisələr, eyni sözlərin bu və ya digər nitq hissələri hesab edilməsi, əlbəttə, təsadüfi deyildir. Bunlar zərfin ayrı-ayrı məna növlərinin integrativ şəkildə öyrədilmə imkanlarını meydana çıxarır. Vaxtilə ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid sözlərin öz qrammatik funksiyasını dəyişərək, zərf yerində işlədilməsi dildə baş verən təbii hadisələrdir. Bu integrasiya elmi əsaslara söykənir.

Prof. M.Hüseynzadə həm əşya, həm də hərəkət bildirən sözlərin ikili xüsusiyyətindən bəhs edərək yazır: “Sadə tərzi-hərəkət zərfləri öz forma və məzmunlarına görə sadə sifətlərdən fərqlənir. Odur ki, belə sözləri sifət-zərf adlandırmaq olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, iş-hərəkətə aid olduqda zərf hesab olunur [17, 20]. Onun “sifət-zərf” adlandırdığı sadə zərflərin siyahısı belədir: *tez, düz, cəld, tək, dik, ağır, yavaş, sakit, sərt, yaman, bərk, asta, ac, təkrar, xəlvət, diri, yekə, havayı, salamat, arxayın, məyus, şax, əcəb, dürüst, çətin, yaxşı, əla, gözəl, pis*. Sadə tərzi-hərəkət zərfləri öz forma və məzmunlarına görə sadə sifətlərdən fərqlənir. Odur ki, belə sözləri sifət-zərf adlandırmaq olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, iş-hərəkətə aid olduqda zərf hesab olunur” [17, 201]. Onun “sifət-zərf” adlandırdığı sadə zərflərin siyahısı belədir: *tez, düz, cəld, tək, dik, ağır, yavaş, sakit, sərt, yaman, bərk, asta, ac, təkrar, xəlvət, diri, yekə, havayı, salamat, arxayın, məyus, şax, əcəb, dürüst, çətin, yaxşı, əla, gözəl, pis*.

Bu sözlərin içərisində elələri var ki, onları zərf kimi asanlıqla işlətmək mümkündür, amma onları əşya bildirən sözlərə aid etmək mümkün deyildir. Məsələn, *t e z* sözü əşyanın əlamətini bildirməkdən çox uzaqlaşmışdır, buna görə də daha hərəkətə, prosesə aid olur; məs.

Tez olun, tez olun, tutun Eldarı,

Ona da göstərin daş zindanları (S.Vurğun).

Verilən nümunə bir daha göstərir ki, “tez” sözü hərəkətlə çox rahat şəkildə birləşir, daha çox hərəkət məzmunu ilə bağlıdır; bu sözü əşya bildirən sözə aidliyi, demək olar ki, qalmamışdır. Məsələn, biz “tez adam”, “tez iş”, “tez söhbət” ifadələrini işlədə bilmərik, hətta istər-istəməz “tez tərpənən adam”, “tez baş tutan iş”, “tez qurtaran söhbət” ifadələri barədə düşünürük. Deməli, bu söz əlamət məzmunu bildirsə də, sifətlə integrasiyaya girə bilmir. Deməli, həm zərf, həm də sifət ola bilən sözləri mənimsətmək üçün fəndaxili (şaquli) integrasiyanın vacibliyi meydana çıxır. Bu onunla bağlıdır ki, “Sifət” bəhsi haqqında ilkin məlumatlar V sinifdə verildiyi halda [11, 125-130], zərf haqqında dil qaydaları VI sinfin sonunda verilir [13, 138-152]. Sonuncu dərslərdə “Zərf və digər nitq hissələri” başlığı altında *axşam, gözəl, az* sözləri nümunə kimi gətirilərək, onların yerindən asılı olaraq, isim və zərf, sifət və zərf, say və zərf ola bilməsi haqqında dil qaydası verilir [13, 151]. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, eyni formalı söz sintaktik mövqeyindən asılı olaraq həm sifət, həm də zərf kimi işləyə bilər. Bu sözlər həm əlamət bildirən sifət, həm də tərzi-hərəkət zərfləri adlandırılır; bəzi hallarda isə bu sözlərin əhatə dairəsi genişlənir.

Düz əlamət bildirən sifət və tərzi-hərəkət zərfləri kimi işlənir; bu zaman əşyanın əlamətini bildirməsi həm həqiqi, həm də məcazi mənalı ola bilər (düz yol, düz ağac, düz adam, düz söhbət). Bu söz hərəkətə aid olduqda tərzi-hərəkət zərfi olur (düz demək, düz getmək, düz danışmaq). Bu söz “doğru” sözü ilə sinonim kimi işləyə bilər; məs.:

Nə işim var, Duram bir d ü z yola çıxam; Əyriyə kimsə qırmaz, D ü z ağaclar qırılıbdı (M.Araz); *Şairdir, görünür, d ü z ilqarı var* (S.Vurğun); *Sən onu düz deyirsən ki, oxumaq kasıblara müəyəsər olmur* (MİR CƏLAL); *Düz sözə nə deyəsən...; Könlül, d o ğ r u yoldan gəl olma kənar* (AŞIĞ ƏLƏSGƏR)~*Hamıdan d o ğ r u danışmaq tələb olunur; Həmişə d o ğ r u danış, yalan danışsan, d o ğ r u sözünə də inanmazlar*.

Hal-hazırda “düz” sözü dilimizdə 4 əsas nitq hissəsi kimi işlənməkdədir - feil (düzmək), sifət (düz yol), isim (Müğan düzü), zərf (düz danışmaq). Son dövrlərdə bu söz öz leksik mənasını itirərək, ədat rolunda çıxış edir; məs.: *Maşın gəlib d ü z mənin qabağında dayandı; Süsən görüşə d ü z vaxtında gəldi; Gülləsini d ü z ölümün Gözlərinə sıxır qələm* (M.Araz); *Həmin kəməd keçdi d ü z boğazıma* (S.Vurğun). Nümunələrdən görüldüyü kimi, elmi-metodik ədəbiyyatlarda qeyd edilməyən bu söz dəqiqləşdirici məna daşıyır, lakin “Dəqiqləşdirici ədatlar”ın siyahısında verilmir; bu ədat fəndaxili əlaqənin hələlik son “addım”ı kimi meydana çıxır.

“Düz” sözünü leksik omonimlərə daxil edən prof. S.Cəfərov həmin sözün nitq hissələri üzrə sıralanmasını belə təqdim edir: “*Düzdə qoyun otlayır* (düz-isim), *düz söz* (düz-sifət), *düz* (mək-feil)” [22, 21].

Tək sözü morfoloji baxımdan həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi işlənir; məhz buna görə də o həm zərfdən əvvəlki, həm də sonrakı nitq hissələri ilə leksik və ya qrammatik omonimliyə malikdir. Bu zaman fəndaxili əlaqə istifadəyə geniş imkan yaranır: birinci növbədə sifət yada salınır, “tək” sözü ismi

izah edir (tək adam), “tək” sözü hərəkətə aid olur, zərf yerində işlənir (Tək otur), sonda bu söz qoşma kimi işlənir (səni tək, quş tək); məs.:

T ə k ə l d ə n s ə s ç ı x m a z ; A n a q a r a n l ı q o t a q d a t ə k q a l d ı (Ə.Məmmədخانlı); *H ə r g a h m e y d a n d a t ə k d ə q a l s a m , g e n ə d ü ş m ə n d ə n ə l ç ə k m ə y ə c ə y ə m* (N.Vəzirov); *Y o x d u r b u t o r p a q d a ş a i r s i z i n t ə k ; D i ü n y a d a d ə r d v a r m ı m ə n i m d ə r d i m t ə k* (S.Vurğun).

Prof. M.Hüseynzadə “tək” sözünü məhdudlaşdırıcı ədatların siyahısına daxil edir və eyni zamanda ona müstəqil nitq hissəsi ilə omonim olanların cərgəsində yer verir. O bu məsələni belə şərh edir: “...**tək, təkə, bir, bircə** sözləri cümlədə vəzifə daşsa, müəyyən suala cavab olsa, *yalnız, ancaq* sözləri ilə əvəz edilə bilməsə, müstəqil söz olur... Bu sözlər heç bir suala cavab olmazsa, heç bir sintaktik vəzifə daşmazsa və *yalnız, ancaq* ədatları ilə əvəz edilə bilsə, ədat olur” (17, 246; 256-257). Sitatdan görüldüyü kimi, alim qrammatikanın müxtəlif mövzuları ilə əlaqə yaradaraq, “tək” sözünün həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi-ədat kimi mövqeyini doğru-düzgün və elmi əsaslarla şərh edir. Bu söz ədat kimi ya tək, ya da “bir” ədatı ilə birlikdə işlənərək ədatın əsas qrammatik funksiyasını yerinə yetirir; məs.:

T ə k b u r ə h m ə t l i k d ə o l a n h i m m ə t i n y a r ı s ı i n d i k i d i r i l ə r d ə o l a y d ı (Mir Cəlal); *B i r t ə k F ə x r ə d d i n o ğ l u m R ə ş i d i n q a n ı n a l a y ı q o l a b i l ə r ...* (N.Vəzirov).

Sifət-zərf kimi işlənən sözlərdən biri də *ağır* sözüdür. Bu sözün qrammatik xüsusiyyətlərindən danışarkən, ilk növbədə, əşyanın əlaməti yada düşür. Bu söz daha çox əşya məzmunlu sözlərə aid olur, “ağır” sözü həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənir. Məsələn, “ağır iş”, “ağır vəziyyət”, “ağır yük”, “ağır söz”, “ağır adam” birləşmələrində vəziyyət belədir; axırıncı nümunəni iki cür düşünmək olar: çəki kimi və xasiyyət kimi. Sifətlə zərf arasında inteqrasiya yaradan bu söz istər əşyaya, istərsə də hərəkət və ya proses bildirən sözlə əlaqəyə girəndə işin, hərəkətin çətin, ləng, asta-asta icra olunduğunu, göstərir; məs.:

Y a x ş ı g ü n d ə d ü ş m ə n g ə l ə r , d o s t o l a r

İ g i d o d u r , a ğ ı r g ü n d ə d a y a n s ı n ... ;

A ğ ı r o t u r , b a t m a n g ə l (folklorndan);

Y a x ş ı y a d ı m d a d ı r , d o q q u z y a ş ı m d a

A ğ a c d a n q o t a z l ı b i r a t m i n d i y i m .

A r a n d a , y a y l a q d a s u l a r b a ş ı m d a

A ğ ı r d a n ı ş d ı ğ ı m , a ğ ı r d i n d i y i m (S.Vurğun);

S ə t t a r x a n ı n b u s ö z l ə r i b ü t ü n o t u r a n l a r a , x ü s u s ə n d e p u t a t l a r a a ğ ı r t ə s i r e t d i (Makulu).

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, hətta “ağır gün” birləşməsində də söhbət günün ağırlığından çox, həmin gün baş verən proseslərin, bilavasitə hərəkətin ağırlığından, çətinliyindən gedir.

Yavaş sözü daha çox hərəkət bildirən sözlərə aiddir; deməli, o daha çox zərfdür: yavaş danışmaq, yavaş yerimək, yavaş hərəkət etmək və s. Bədii ədəbiyyat nümunələri də göstərir ki, “yavaş” və onun “yavaşca” variantı sifətdən daha çox, zərflə yaxındır; məs.:

A t l a r y a v a ş h ə r ə k ə t e d i r d i (M.İbrahimov); *G ü l ə s ə r o l d u q c a y a v a ş d a n ı ş ı r d ı* (Ə.Vəliyev); *Q a t a r y a v a ş h ə r ə k ə t e d i r d i* (İ.Əfəndiyev); *T a p d ı q d a o n l a r ı n k i m i a x t a r d ı ğ ı n ı a n l a d ı . Y a v a ş c a Ə ş r ə f i n q u l a ğ ı n a p ı ç ı l d a d ı* (İ.Şıxlı).

Sonuncu nümunəyə diqqətlə baxdıqda əslində bunların iki nitq hissəsindən ibarət olması aydın şəkildə görünür: “yavaş” zərflə+ “ca” ədatı . Zərfdüzəldən -ca,-cə-dən fərqli olaraq, ədat müstəqil vurğuya malik olur. Sifətin çoxaltma dərəcəsi də əmələ gələrkən həmin ədatdan istifadə olunur. Məsələn, “zorbaca”, “xırdaca”, “körpəcə” sözlərini də sifət+zərf kimi qəbul etmək olar. -Ca, -cə zərfdüzəldən şəkilçi olduqda vurğu qəbul etmir. Məsələn, “yaşca”sözündə vurğu birinci hecanın üzərinə düşür. Bu qrammatik vahidin üçüncü vəzifəsi qoşma olmaqdır. Məsələn, “Sahil boyunca irəlilədik” və “Dəryaca aqlın olsa...” nümunələrində -ca,-cə müvafiq olaraq, “ilə” və “qədər” qoşmalarının sinonimi kimi işlənir.

“Yavaş” sözünün sifət kimi işlənməsi isə o qədər də aktualıq kəsb etmir; yəni “yavaş adam”, “yavaş küçə”, “yavaş şəhər” ifadələri həm üslubi, həm də məntiqi-qrammatik baxımdan qüsurludur. Eləcə də “yavaş iş”, “yavaş oxu”, “yavaş nitq” ifadələri də azərbaycanca düzgün səslənmir. Bu onu göstərir ki, “yavaş” sözü sifətdən tamamilə uzaqlaşmış və zərf kimi sabitləşmişdir. Prof. Y.Seyidovun haqlı olaraq, söylədiyi kimi, “...hərəkətin əlamətini dərk etmək anlamının dərk təfəkkürün ilkin inkişaf mərhələsinə aid olmadığından belə məfhumların ifadəsi üçün ayrıca sözlərə də ehtiyac olmamışdır. Bu anlayışlar dərk edildikcə dilin lüğətində olan və başa məqsədlərlə istifadə olunan sözlər köməyə gəlmişdir” [23, 371]. Deməli, bu sözü sifət və zərf kimi inteqrasiyaya cəlb etmək xeyli çətinidir. Lakin yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi, müəllim əlində olan imkanı dəyərləndirərək, zərfdüzəldən -ca, -cə ilə sifətin çoxaltma dərəcəsinin əlamətini müqayisəyə cəlb edə bilər.

Sadə tərzli-hərəkət zərflərindən hesab edilən *sakit, sərt, yaman, bərk, asta, aşkar, ac, təkrar, xəlvət, diri, yekə, havayı, salamat, arxayın məyus,şax, əcəb, dürüst, çətin ,yaxşı, əla, gözəl, pis, səlis* kimi sözlər də “sifət-zərf” adlandırıla bilər. Bunlardan bəziləri çox asanlıqla həm əşya, həm də hərəkət məzmunlu sözlərə aid edilə bilər; bunu müqayisəli nümunələr də təsdiq edir. Məsələn, “yaxşı”, “pis”, “gözəl”, “yaman” sözləri belələrindəndir; məs.:

Y a x ş ı iş üz ağardar (Atalar sözü); *Həsən dayı y a x ş ı bağban idi~ Şər y a x ş ı bilirdi yolu uzaqdır* (N.Gəncəvi); *Yorğun adam y a x ş ı işləyə bilməz*; *G ö z ə l adam gəl allahı seversən, Daldalanma, bir də göstər yara üz* (Aşıq Abbas Tufarqanlı) ~ *G ö z ə l durub, g ö z ə l gəzib, g ö z ə l bax* (Vaqif); *Bu dünyada üç şey başa bələdir: y a m a n arvad, y a m a n oğul, y a m a n at...*(Aşıq Ələsgər)~ *Şərə düşdüm, saldılar məni şərə, y a m a n saldılar* (Mir Cəlal).

Bu müqayisələrin sayını xeyli artırmaq olar; birincilər əşya məzmunlu , ikincilər isə hərəkət bildirən sözlərə aid olduğundan onlar ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid edilir. Müqayisə edilən bu sözlərin semantikasında da müəyyən fərqlər özünü göstərir: hərəkətə aid olan “yaxşı” sözü “yaxşıca”, “dərindən”, “dürüst” sözləri ilə mənə cəhətdən bağlıdır, eləcə də “doğru yol” və “doğru danışmaq” ifadələrində də mənə çalarları bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Sonuncu nümunədə hərəkətə aid olan “gözəl” sözü zahiri yox, daxili mənə kəsb edir.

Bərk, ac, diri (ölü), yekə, məyus, əla, sakit, sərt kimi sözlər daha çox əşya məzmunlu sözlərə şamil edilir; başqa sözlə desək, həmin sözlər deyiləndə ən çox yada düşən “çörək”, “adam”, “balıq”, “heyvan”, “körpə”, “iş” tipli sözlər yada düşür: bərk çörək, ac adam və s. Həmin sözlər hərəkət bildirən sözlərlə bağlanarkən daha çox məcazilik kəsb edir, burada sözün çoxmənalılığı “fəallaşır”; məs.:

Vazın üzərində topa b ə r k zərbə endirən oyunçu və məşqçi təsvir edilmişdir; O, dərslərinə hazırlaşmaq üçün s a k i t bir otağa çəkilməmişdi; Şirzad adəti üzrə s a k i t görünürdü; Qışın axır ayı çox s ə r t keçmişdi (M.İbrahimov); *Əbil Gürşadın sözündən b ə r k qəzəbləndi* (Ə.Vəliyev); *Səfeh olma, o xəyallara düşmə, a c qalarsan; Çox y e k ə danışma, arvad! Adətən dərslərin kəsilməyinə sevinən bəzi uşaqlar da nədənsə bu dəfə m ə y u s, pərişan çıxdılar* (Mir Cəlal); *Elə adamları dəyirmanın yuxarisindən ö l ü sal, aşağısından d i r i çıxacaq* (S.Rəhimov); *Onun həyatı dünənə qədər nə yaxşı s a k i t keçirdi* (İ.Şıxlı).

Düzəlmə tərzli-hərəkət zərflərinin tədrisi zamanı daha çox qrammatik omonimliyə diqqət yetirilməlidir. Bu onunla bağlıdır ki, sözün tərkibində iştirak edən şəkilçilər həm sifət, həm də zərf düzəldir, bəzi hallarda isə birində leksik, o birində qrammatik şəkilçi rolunu oynayır. Bu zaman tək cə sifətlə deyil, isimlə də inteqrasiya üçün imkan yaranır. Məsələn, *birdən, bərkdən, ucadan, təzədən, hündürdən* tipli sözləri müqayisə edərkən -dan,-dən şəkilçisinin həm leksik, həm də qrammatik funksiya daşdığı məlum olur; məs.:

Dəyirmandakılar əvvəl yavaş-yavaş güldülər, sonra b ə r k d ə n (M.Süleymanlı); *Feyzulla b i r d ə n düzünü dedi; ...aktrisyaya nə isə pıçıldayıb b ə r k d ə n güldü* (Anar); *İmran b i r d ə n gülümsündü* (Ə.Vəliyev).

Verilən nümunələrdə işlənən “bərkdən” və “birdən” sözləri sadə sifət və saylara -dan, -dən şəkilçisi artırmaqla düzəlmişdir və bir leksik vahid kimi hərəkətin tərzini bildirir, necə?, nə cür? suallarından birinə cavab verir. Bu sözləri “Birdən iki çıxmaq olmaz”, “Bərkdən, boşdan çıxmaq lazımdır” cümlələrində işlətsək, onların isimləşmiş say və sifət olduğu aydın şəkildə görünür. Buradakı şəkilçi qrammatik vahidin tərkibindədir və sualda da iştirak edir: *nədən?*

Düzəltmə zərflərin bir qismi -ıq4 və -qın4(-ğın4) şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir və bu baxımdan eyni şəkilçi ilə əmələ gələn sifətlərlə qrammatik-leksik omonimlik yaradır. Bu şəkilçilərin -dan, -dən şəkilçilərindən fərqi odur ki, onlar hər iki vəziyyətdə (sifət və zərf) leksik vahid kimi çıxış edir; məs.:

Məni q ə m g i n görsə əgər,

Düşmən gülər, dost qəm yeyər...(M.Araz);

İndi bütün varlığı çıxarılıb bir kənara atılmış paltar kimi ə z i k, bü r ü ş ü k, aciz və y o r ğ u n göründü; Kəbirlinski daha da özünü itirdi, t ə l ə s i k dəsmalını cibinə qoydu...(Anar).

Verilən nümunələr cümlə daxilində hərəkətə aid olsa da, zərf hesab edilsə də, onların daxili semantikasında əşyanın əlaməti aydın şəkildə görünür ; yəni “qəmgin”, “yorğun” ifadələri daha çox adama, “əzik”, “bürüşük” əşyaya, “tələsik” iş prosesinə aid edilir. Deməli, bu sözlər zərf kimi funksionallaşmadan öncə əşyanın əlamətini bildirmişdir.

Bəzi hallarda daha çox sifət üçün xarakterik şəkilçi olan -sız, -siz, -suz, -süz və -lı, -li, -lu, -lü şəkilçiləri ilə düzələn sözlər mətn daxilində zərf kimi çıxış edir; məs.:

Bir müddət s ə s s i z addımladılar (Anar); *Şamxal onun evə doğru k ö n ü l s ü z addımladığını hiss etdi* (İ. Şıxlı)

Dil büdrədi, əl titrədi, qələm yazdı,

*On s u z mənə qara daş da yovumazdı (M.Araz);
Ovçuların deməyinə görə yazbaşı bura q o r x u l u olur(Mir Cəlal);
Mən onu heç vaxt a c ı q l ı, əsəbi və yaxud q a ş- q a b a q l ı görməmişdim (M.İbrahimov).
Bu növ zərflər hərəkətin deyil, ya obyektin, ya da subyektin hal- vəziyyətini bildirir.*

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Müasir Azərbaycan dili (II cild).Morfologiya. Bakı: “Elm”, 1980- 510 səh.
2. İsmayılov R. və başqaları. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. Bakı: “Altun kitab”,2018-199 səh.
3. İsmayılov R., Rüstəmov A.,Cəfərova D. Azərbaycan dili. (5-ci sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: “Altun kitab”, 2012, 200 səh.
4. İsmayılov R., Rüstəmov A., Məmmədova S Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik.. Bakı: “Altun kitab”, 2019, 191 səh.
5. Rüstəmov A., İsmayılov R., Cəfərova D. Azərbaycan dili. (6-cı sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: “Altun kitab”, 2013, 175 səh.
6. Rüstəmov A. və başqaları. Azərbaycan dili. (7-ci sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: “Altun kitab”, 2014, 175 səh.
7. İsmayılov R. və başqaları. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. Bakı: “Altun kitab”,2018-175 səh.
8. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007--280 səh.
9. Fərəcov Ə. Qrammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri. Bakı: “Maarif”, 1970,134 səh.
10. İsmayılov R. və başqaları. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. Bakı: “Altun kitab”,2019-223 səh.
11. İsmayılov R. və başqaları. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-cü sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. Bakı: “Altun kitab”,2008-153 səh.
12. Cəfərov S.Müasir Azərbaycan dili . II hissə (leksika). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007-189 səh.
13. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000-403 səh.
14. Seyidov Y. Əsərləri . On beş cildə (X cild). Bakı: “Çaşıoğlu”, 2011-550 səh.

Nərgiz Əfqan qızı Talibzadə

Tərzi-hərəkət zərflərinin tədrisi zamanı əlamət bildirən sifətlərlə müqayisəsi

Xülasə

Tərzi- hərəkət zərflərinin, eləcə də zərfin digər növlərinin tədrisi zamanı onların digər adlarla--isim, sifət, say və başqaları ilə semantik-qrammatik əlaqələrinə diqqət yetirmək, müxtəlif integrativ üsul və vasitələrdən istifadə etmək zəruridir. Yalnız bu yolla morfoloji, eləcə də qrammatik biliklərin sistemli və əlaqəli mənimsənilməsinə nail olmaq olar. Tərzi-hərəkət zərfləri tədris olunarkən onların “icra tərzi və ya vəziyyət” bildirməsinə diqqət yetirmək lazımdır.Məlumdur ki, bu baxımdan zərf “əlamət və keyfiyyət” bildirən sifətlərlə yaxınlaşır. Bu daha çox sadə zərflərdə özünü göstərir; *düz, cəld, tək, dik, bərk, pis, yaxşı, gözəl* tipli sözlər həm əşya, həm də hərəkət bildirən sözləri izah edə bilər və bu zaman onlar həm sifət, həm də zərf adlandırılı bilər.

Açar sözlər: zərf, sifət, tərzi-hərəkət zərfləri, əlamət bildirən sifətlər, integrasiya, nitq hissələri, əlamət və keyfiyyət, fəndaxili əlaqə.

Наргиз Афган кызы Талибзаде

Сравните прилагательные обозначающие знак со стилем-движением наречия во время обучения их

Резюме

Необходимо обратить внимание на семантико-грамматические отношения с другими именами - существительными, прилагательными, числами и т. Д., Использовать различные интегративные методы и инструменты в обучении поведенческим дефектам, а также другим типам наречиях . Только так можно достичь систематического и последовательного приобретения как морфологических, так и грамматических знаний. При обучении поведенческим наречиях следует

обращать внимание на их выражение «стиля или ситуации исполнения». Известно, что в этом отношении к наречию подходят прилагательные, обозначающие «знак и качество». Это проявляется в более простых наречиях Прямые, быстрые, одиночные, крутые, твердые, плохие, хорошие, красивые слова могут объяснить как предметы, так и слова, и в этом случае их можно назвать как прилагательными, так и наречиями.

Ключевые слова: наречия, прилагательное, образа действия, качественные прилагательные, интеграция, части речи, признак и качество, междисциплинарная связь.

Nargiz Afgan gizi Talibzade

Comparison the adjectives that indicating a sign with the style-movement adverbs during teaching them

Summary

It is necessary to pay attention to the semantic-grammatical relations with other names – nouns, adjectives, numbers, etc., to use various integrative methods and tools in the teaching of behavioral defects, as well as other types of adverbs. Only in this way is it possible to acquire morphological and grammatical knowledge in a systematic and consistent manner. When teaching formation and comparison adverbs, care should be taken to express them in a "performance style or condition." It is known that from this point of view, the envelope is approached with adjectives denoting "sign and quality". It manifests itself in more simple envelopes; words of the type straight, quick, single, upright, solid, bad, good, beautiful can be explained as words denoting both object and action, and in this case they can be called both adjectives and adverbs.

Keywords: adverb, adjective, formation and comparison adverbs, adjective phrases, integration, parts of speech, sign and quality, interdisciplinary communication

FİDAN ŞAHİN qızı SULTANOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

İŞLƏNMƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ FƏRQLƏNƏN SÖZ QRUPLARININ LEKSİK NORMAYA UYGUN İŞLƏDİLMƏSİ

Leksik normanın tələblərinə əsasən şivə və dialektlərdə işlədilən, hamı tərəfindən anlaşılmayan terminlər, köhnəlmiş və yeni sözlər, loru söz və ifadələr, dilin qəbul etmədiyi vulqar, kobud sözlər, eyni zamanda sözlərin yerinə uyğun işlədilməməsi ciddi nöqsan hesab edilir.

Bir dildə danışan adamların bilik və ixtisasları eyni olmadığı kimi, məkan etibarilə də müxtəlif bölgələrdə yaşayırlar. Buna görə də bir dildə danışan insanların işlətdikləri sözlərin sayı və xüsusiyyətləri də fərqli olur. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər işlənmə dairəsinə görə də müxtəlif söz qruplarına ayrılır. Bu mövzunu izah etmək üçün müəllim birinci müxtəlif söz qruplarına aid anlayışları lövhəyə yazır:

Hava	Eyzən	Tənlik
Yağış	Ayama	Leksika
Çox	Xır	Əvəzlik

Şagirdlər bu sözlərə diqqət yetirdikdən sonra müəllim onlara belə bir tədqiqat sualı verə bilər: – Verilmiş sözlərin leksik mənasını izah edərək hansı sahəyə aid olmasını müəyyənləşdirin.

Şagirdlər birinci və üçüncü sıradakı sözlərin leksik mənasını izah edə bilsə də, təkcə üçüncü sıradakı sözlərin Azərbaycan dili və riyaziyyata aid olduğunu söyləyəcək, ikinci sıradakı sözləri isə izah edə bilməyəcəklər. Bu vaxt müəllim şagirdlərə açıqlamaladır ki, birinci qrupa aid olan hava, yağış, çox, gözəl, oxumaq və digər sözlər hamı və ya əksəriyyət tərəfindən anlaşılan və dildə fəal şəkildə işlədilən sözlərdir və bu sözlər ümumişlək sözlər adlanır.

İkinci qrupa aid edilən eyzən (daima), ayama (ləqəb), xır (bostan), becid (tez), lapdan (qəflətən) kimi sözlər isə dilin lüğət tərkibinin qeyri-fəal hissəsinə daxil olub yalnız müəyyən bölgələrdə işlədilən və başa düşülən sözlərdir. Belə sözlər isə dialekt sözlər adlanır.

Üçüncü qrupdakı əvəzlik, leksika, feil, vurğu, heca Azərbaycan dilində, tənlik, faiz, kəsir, məxrəc, diskriminasiya riyaziyyatda, poema, qəzəl, təşbeh, epik, oçerk isə ədəbiyyat sahəsi ilə bağlı sözlərdir. Belə sözlər isə terminlər adlanır.

S.Cəfərov müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini işləklilik səviyyəsinə görə belə qruplaşdırır: dialekt sözlər, peşə-sənət sözləri, terminoloji sözlər, jarqon və arqotizmlər. [6, s. 70]

S.Cəfərov peşə-sənət leksikası barədə qeyd edir ki, hər bir insan öz nitqində peşəsi, işi ilə əlaqədar sözlər işlədir və belə sözlər peşə-sənət leksikası adlanır. Məsələn, atçılığa aid peşə-sənət leksikası: day, aygır, yabı, dayça, qulan, at, daylaq və s. [6, s. 72]

Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq bu sahədəki sözləri yalnız həmin peşə sahəsi ilə məşğul olanlar anlayır və bu cəhətdən peşə-sənət leksikası ilə terminlər arasında yaxınlıq yaranır. Lakin bu iki sahəni eyniləşdirmək olmaz. Peşə-sənət leksikası terminlərin yaranması üçün əsas mənbə olsa da, özünü məzmunu və işlənmə dairəsinin məhdudluğuna görə xeyli dərəcədə fərqlənir.

S.Cəfərov jarqon və arqotizmlərlə bağlı deyirdi ki, bir qrup adamların başqalarının onları başa düşməməsi üçün süni şəkildə yaratdığı və ya ədəbi dildəki sözlərin təhrif olunması ilə meydana gələn jarqon leksikasına daxil olan sözlərə arqotizmlər deyilir. [6, s. 76]

Quldurların, cadugərlərin, aşıqların, çobanların özünəməxsus jarqonunda müxtəlif arqotizmlərə yer verilir. Həm jarqonlar, həm də arqotizmlər dilin lüğət tərkibinə daxil olmadığı kimi, xüsusi dil də sayıla bilməz. Bu sözlərdən bədii ədəbiyyatda obrazların xarakterik cəhətlərini daha aydın şəkildə təqdim etmək üçün istifadə edilir. Məsələn, M.F.Axundzadənin “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat dərvişi Məstəli şah caduki-məşhur” komediyasından bir hissəyə nəzər yetirək: “İn tayifeyi-zənan əcəb biçarə və sadələvhənd, biduni-təsəvvür və təəmmül bəvər mikünənd ki, mən də Qarabağ nişəstə Paris də türfətüleyin zirü zəbər mitəvanəm kərd və ya Mərrixət də on tərəfi Ərəs kərdəni Müsyö Jordanra vəqti rəftən mitəvanəd zəd” Məstəli şahın dilindən verilən bu dialoq arqotizmlərə aiddir. Məstəli şahın bu dialoqunu arqotizm və jarqon olmasını Şəhrəbanunun “Baba dərviş, nə danışırırsınız?” sualı ilə aydın görmək olur.

Leksik norma hər bir şəxsdən sözün mənasına yaxşı bələd olmağı, onu yerində düzgün formada işlətməyi tələb edir. Dildəki hər bir söz tarixi inkişaf boyu müəyyən mənaya malik olur. Sözün özünə aid olan mənada işlənməməsi, lüzumsuz formada mətnə daxil edilməsi fikrin düzgün anlaşılmasına və nəticələnir, beləliklə, nitq mədəniyyətinin tələbi – leksik norma pozulur. N.Abdullayev sözlərin yerində düzgün işlədilməməsi ilə bağlı bir neçə nümunə gətirir: İcazə verin sizdən bir sual soruşum (sual verim), Biz bunlara müdaxilə göstərməyə çalışdıq (etməyə) və s. [4, s. 120] C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli” bəy əsərindən verilmiş bu nümunədə “Stolun üstünə qoyulmuşdu yekə samovar və qulluqçular çay töküüb qoyurdular qonaqların qabağına” leksik norma pozulmuşdur. Belə ki, çayı tökmək əvəzinə çayı süzmək leksik norma baxımından daha uyğundur.

Dilimizdə məhdud formada işlənən digər söz qruplarına vulqar sözlər (kobud söz və ifadələr) və varvarizmlər (dil qəbul etmədiyi sözlər) də aid edilir. Lakin ədəbi dildə loru və kobud sözlər də işlədilməməlidir. Bu cür sözlərin işlədilməsi də leksik normanın pozulmasına gətirib çıxardır. Vulqar sözlər və varvarizmlərdən bədii ədəbiyyatda obrazların xarakterik cəhətlərini ön plana çəkmək, nitqlərini fərdiləşdirmək məqsədi ilə istifadə oluna bilər. Məsələn, M.Cəlalin “Bir gəncin manifesti” romanında Məşədi abbasın dilindən verilən bir nümunəyə diqqət yetirək: “Qarnı kimə vermişən, ay it küçüyü?!” burada işlədilən kiçik ifadəsi vulqar söz olduğu üçün dildə işlədilməsi həm leksik norma, həm də etik cəhətdən doğru deyildir.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin hamısı insanlar tərəfindən eyni dərəcədə işlədilmir. Elə sözlər vardır ki, gündəlik nitqimizdə onlardan tez-tez istifadə edirik, elə sözlərdə vardır ki, nitqimizdə çox az təsadüf olunur. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin işlənmə dairəsinə görə aktiv və passiv olmaqla iki yerə ayrılır.

Dilin lüğət tərkibinin aktiv hissəsinə geniş şəkildə işlədilən sözlər daxildir. Passiv hissəsinə isə işlənmə qabiliyyətini itirmiş, az adama tanış olan, eləcə də müxtəlif səbəblərdən dilə yeni gəlmiş, lakin hələ də dildə möhkəmlənə bilməmiş sözlər daxildir. Bu cür sözlər həmin dildə danışan insanların çoxunun nitqində istifadə olunmur.

Elm və texnikanın, mədəniyyət, ticarət, idman və başqa sahələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq lüğət tərkibinə yeni sözlər daxil olduğu kimi, həmin səbəblərlə bağlı olaraq sözlər köhnələrək dildən çıxıb bilər. Bu səbəbdən dilin lüğət tərkibində həmişə dəyişmə prosesi baş verir.

Lüğət tərkibinin passiv fonduna aiddir: arxaizmlər (köhnəlmiş sözlər) və neologizmlər (yeni sözlər).

Müəllim köhnəlmiş sözlər haqqında şagirdlərdə müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” əsərindən aşağıdakı parçanı şagirdlərin müşahidəsinə verə bilər:

Pristavın həyətinə adam əlindən girmək mümkün deyildi və katda, yasovul və qlava mirzələrindən savayı həyətdə girmək heç kəsə izin verilmirdi. Səsdən və qiylü-qaldan qulaq tutulurdu. Kənddə şuriş düşdü. Mirzə Həsən, durma tez şəhərə adam göndər, yarım girvənkə zəfəran gətirsin. Axırda bir yoğun çinovnik

girdi həyətə. Pristavın arvadı Qurbanəli bəyə çəpik çaldı. Bu da “Qapazlı” kəndinin bəyi və mülkədarı məşhur Qurbanəli bəy idi.

Müəllim şagirdlərə mətnə tanımadıqları sözləri tapmağı tapşırırmalıdır. Şagirdlər də pristav, katda, yasovul, qlava, mirzə, suriş, qiylü-qaldan, girvənkə, çinovnik, çəpik çalmaq, mülkədar sözlərini yazırlar. Müəllim izah etməlidir ki, seçdikləri sözlərin mənasını bilməməklərinin səbəbi həmin sözlərin dilimizdə çox az işlədilməsidir. Belə sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır. Köhnəlmiş sözlər də özü arxaizm və tarixizm olmaqla iki yerə ayrılır. Arxaizmlərdə sözlərin ifadə etdiyi məna qalır, lakin onun adı dəyişir (nəsnə – əşya, əsən – sağ, salamat, us – ağıl), tarixizmlərdə isə anlayış da, onun ifadə etdiyi məna da dildən çıxır (hampa, töycü, dinar, koxa, qolçomaq).

Tələbələrə bu mövzuların təkrar geniş şəkildə tədris olunmasında əsas məqsəd klassik ədəbiyyat nümunələrində qarşılaşdıqları sözlərin mənasını başa düşüb gələcəkdə həmin sözlərin digər anlayışlarla ifadə olunmasına alışsınlar. S.Cəfərov qeyd edirdi ki, arxaizmlər dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna aid olub, müasir dövrdə də onların ifadə etdiyi əşya və ya hadisələr mövcuddur, amma başqa sözlərlə əvəz edilmişdir. [6, s. 67] Dildə olan arxaizmləri zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibinin aktiv hissəsini təşkil edən dublet, sinonimlər və onları əvəz edib çıxara biləcək yeni leksik vahidlər yaranır: ozan – aşiq, aul – kənd, yazı – çöl və s.

Arxaizmləri tam işlək olmayan sözlər hesab etmək olmaz, çünki bu sözlər nə qədər köhnəlsə də, dilin lüğət tərkibindən tamamilə çıxmır, amma istifadə dairəsi məhdudlaşır. Köhnəlmiş sözlərdən müxtəlif üslublarda istifadə olunur: elmi üslub – tarix elmi, bədii üslub – istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyat nümunələrində və s. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından istənilən bir hissəni oxuyan tələbə həmin əsərdə sağış – məhşər, sayırmaq – oxumaq, yayaq – piyada, tümən – qeyri-müəyyən say, dünü – gecə ikən kimi başqa sözlərlə qarşılaşacaqdır. Beləliklə də, bu mövzunu tədris olunmasında mühüm amil arxaizmlərin leksik normanın tarixiliyi baxımından dildəki rolunu və onların da müəyyən dövrlərdə dilin lüğət tərkibinin aktiv fondunda işlək olduğunu mənimsətməkdir. H.Həsənov arxaizmlərlə bağlı bildirirdi ki, dildə olan sözlərin nə zaman köhnəlməsi haqqında əvvəlcədən fikir söyləmək, onun qarşını almağa cəhd göstərmək mümkünsüzdür. Hər bir söz dildə müəyyən müddət fəaliyyət göstərir, sonra isə müxtəlif səbəblərlə bağlı yavaş-yavaş köhnəlir və həmin sözlərin köhnəlməsinin əsas səbəbi onların ifadə etdiyi mənanın, əşya və ya məhfumun xalqın düşüncə tərzini və inkişafı ilə bağlıdır. Nəticə olaraq sözün köhnəlməsinə qanunauyğunluq kimi baxmalıyıq. [2, s. 252]

Həm arxaizmlərdən, həm də tarixizmlərdə istifadə edərkən nitqin tamlığı, dəqiqliyi, aydınlığı və bu kimi keyfiyyətlərinə, üslubuna xələl gəlməməsi, leksik normanın gözlənilməsi və təsir gücünün daha da artmasına diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, tarix müəllimi qədim və ya orta dövrdən danışarkən həmin dövrdə istifadə olunan söz və ya ifadələri işlətməlidir və ya müəllim ədəbiyyat fənnini tədris edərkən müxtəlif dövrlərin şair və ya yazıçılarının bədii nümunələrini izah edən zaman onların nitqində olan həmin sözlərdən də istifadə etməlidir.

Leksik normanın əsas tələblərindən biri də köhnəlmiş sözlərdən istifadə edərkən auditoriyanın, dinləyicinin dünyagörüşü, yaşı, dünyaya baxış tərzini nəzərə alınmalıdır. Arxaik sözlər işlənmə məqamından asılı olaraq daima işlədilir. Bu sözlər bəzən ayrı-ayrı şəxslərin, bədii üslubda isə şair və yazıçıların nitqində geniş istifadə olunur. Bütün bu hallarda natiq çalışmalıdır ki, arxaizm və tarixizmlərdən istifadə edərkən leksik normanın tələblərinə düzgün, dəqiq və ifadəli şəkildə riayət etsin.

Şagird və tələbələr internet resursları, kitablar, qəzet və jurnallardan müxtəlif elm sahələrinə aid yeni sözlərlə tanış olurlar. Belə sözlərlə tanışlıq onların dünyagörüşünü inkişaf etdirir, söz ehtiyatlarını zənginləşdirir. Əlbəttə ki, yeni yaranmış sözlərin hamısının mənası onlara tam aydın olmur.

Neologizmlər də dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna daxil olub, hamı tərəfindən eyni dərəcədə istifadə olunmur. Neologizmlərin yaranmasının böyük bir hissəsi elmin, texnikanın, mədəniyyət və bir çox sahələrin inkişafı ilə bağlıdır, digər hissəsi isə arxaikləşmiş sözlərin yenidən dirçəlib dilə qayıtması ilə bağlıdır. Belə sözlər isə dirilən sözlər adlanır. Bəzən müəyyən bir dövrdə arxaizm hesab edilən sözlər yenidən dilə qayıdaraq, lüğət tərkibinin aktiv fonduna keçərək, ümumişlək sözə çevrilə bilər: yarlıq, ulu, qutlu, çavuş, ulus və bir sıra sözləri misal çəkmək olar.

Müəllim şagirdlərə, əvvəlcə, yeni sözlərin iki yolla yaranması ilə bağlı məlumat verməlidir:

1. Yeni sözlərin dilin özünün imkanları hesabına yaranması. Bu yolla yaranan yeni sözlər özləşmə meyilləri ilə bağlı olur. Bu proses üç istiqamətdə aparılır: söz ustalarının xalq dilindən, qədim mənbələrdən söz götürməsi ya da öz təxəyyülü vasitəsilə söz yaratması, cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə bağlı olaraq söz yaranması, türk dillərinin təsiri nəticəsində sözün dilə daxil olması. Beləliklə də, dilimizin fonetik

xüsusiyyətlərinə uyğun olmayan yad sözlərin milli sözlərlə əvəzlənməsi baş verir: çimərlik (plyaj), durum (vəziyyət), soyad (familiya), duyum (hiss), toplam (cəm) və s.

2. Yeni sözlərin alınma sözlərin hesabına yaranması. Bu cür yeni sözlər daha çox Avropa dillərindən dilimizə daxil olur və bəziləri beynəlmiləl xarakter daşıyır: interfeys, intervü, distribüter, dejə-vü, detektor və s.

Daha sonra müəllim şagirdlərə başa salmalıdır ki, lüğət tərkibinə daxil olan yeni sözlər zaman keçdikcə, dildə işləklik qazandıqca ümumişlək sözlərə çevrilir. Məsələn, müasir dövr texnologiya dövrü hesab olunduğu üçün illər əvvəl dilimizə daxil olan sayt, media, internet, mobil, menecment, monitoring kimi sözlər artıq hamı tərəfindən gündəlik həyatda işlədilir. Elə sözlər də vardır ki, onlar dilimizə daxil olur, lakin lüğət tərkibində işləklik qazana bilmir və zaman keçdikcə unudulur.

Hər bir natiq, eyni zamanda müəllim və tələbələr nitqində neologizmlərə yer verir, bu zaman hər bir şəxs dilin leksik normaları gözləməli, onun tələblərinə riayət etməlidir. Böyük kütlə qarşısında çıxış edən zaman çalışmaq lazımdır ki, istifadə edəcəyimiz neologizmlərin mənasını dərk edib, onun dildə qarşılığını müəyyən edək. Ona görə ki istifadə olunan neologizmləri auditoriyadakı bütün şəxslər mənasını anlamaya bilərlər. Məsələn, çıxış zamanı kurikulum, integrasiya, məzmun xətləri və standartları tipli sözlərdən yerli-yersiz istifadə etdikdə, natiqin nitq ağırlaşır, dinləyici isə yorulur və başa düşmədiyi sözün mənasını tam dərk etmədiyi üçün fikri dağılır, nitqin əsas məğzini anlaya bilmir. Buna görə də hamı tərəfindən geniş istifadə olunan neologizmlərə müraciət edilməlidir.

Leksik normanın əsas şərtlərindən biri də aydınlıqdır. Buna əsasən də neologizmlərdən nitqdə istifadə edərək dinləyicini yormamaq üçün yeni sözlərin mənasını izah edib, həmin sözün əgər milli qarşılığı varsa, ondan istifadə edilməlidir.

Düzgün nitq dedikdə, təkcə adi, sadə hamının bildiyi sözlərin işlədilməsi də başa düşülməməlidir. Çünki adi sözlərdən istifadə etmək nitqi maraqsız, quru edir, buna görə də nitqin bütün şərtlərinə əməl edərək yeri gəldikdə neologizmlərə, terminlərə də müraciət edərək leksik normanın tələblərinə uyğun olaraq nitqi düzgün və dəqiq formada çatdırmaq lazımdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. A.Bayramova, Z.Məhərrəmov, M.İsgəndərzadə: Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, "Ulu", 2015, 236 səh.
2. Ə.Əfəndizadə, H. Əhmədov, Ə. Kəlbəliyev, S. Vahidov: Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi, I hissə, Bakı, "Maarif", 1976, 278 səh.
3. H.Həsənov, Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, "Nurlan", 2005, 452 səh.
4. Mirvari İsmayılova, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, ADPU, 2016, 308 səh.
5. N.Abdullayev, Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2013, 276 səh.
6. S.Abbasova, S. Seyidova, N. Məmmədova, Ə. Cavadov: Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 232 səh.
7. S.Cəfərov, Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Leksika, "Şərq-Qərb", 2007, 192 səh.
8. Tofiq Hacıyev, Əsgər Quliyev, Nizami Cəfərov: Azərbaycan dili (9-cü sinif üçün dərslik), V nəşr, Bakı, "Təhsil", 2001, 160 səh.

Fidan Şahin qızı Sultanova

İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qruplarının leksik normaya uyğun işlədilməsi

Xülasə

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər təkcə mənşə mənsubiyyəti, forma və məzmunca deyil, eyni zamanda işlənmə dairəsinə görə də müxtəlif qruplara ayrılır. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bir qismi hamıya məlumdur, bir qismi isə işlənmə dairəsinə görə məhduddur. Ümumişlək sözlər ümumxalq səciyyəsi daşıyır və lüğət tərkibin əsasını təşkil edir. Ümumişlək olmayan, məhdud dərəcədə işlədilən sözlər isə müxtəlif səbəblərdən asılı olaraq müəyyən insanlar tərəfdən başa düşülür. Düzgün nitq mədəniyyətinə yiyələnmək, leksik normaya əməl etmək üçün ümumtəhsil və ali məktəblərdə bu sözlərin tədrisinə xüsusi fikir verilməlidir.

Açar sözlər: norma, arxaizm, neologizm, dialekt, termin.

Фидан Шахин кызы Султанова

Использование слов групп, отличающихся в зависимости от сферы разработки в соответствии с лексической нормой

Резюме

Слова, входящие в словарный состав современного азербайджанского языка, делятся на разные группы не только по происхождению, форме и содержанию, но и по сфере использования. Некоторые слова в словаре известны всем, а некоторые ограничены по объему. Часть слов из словарного состава общеизвестна а другая часть ограничена сферой своего употребления. Общеупотребляемые слова носят общенациональный характер и являются основой словарного состава. Необщепотребительные слова используются в ограниченной степени и в зависимости от различных причин понимаются со стороны определенных людей. Для овладения правильной культурой речи и соблюдения лексической нормы преподаванию этих слов в школах и вузах должно уделяться особое внимание.

Ключевые слова: норма, архаика, неологизм, диалект, термин.

Fidan Shahin gizi Sultanova

Use of word groups that differ according the scope of development in accordance with the lexical norm
Summary

The words included in the composition of dictionary of the modern Azerbaijani language are divided into different groups not only by origin, form and content, but also by the scope of use. Some of the words in the dictionary are known to everyone and some are limited in scope. Common words have a national character and form the basis composition of dictionary. Uncommon and use to a limited extent words are only understood by some people for a variety of reasons. In order to master the culture of correct speech, to follow the lexical norm, special attention should be paid to the teaching of these words in schools and universities.

Keywords: norm, archaic, neologism, dialect, term.

GÜNƏŞ NOVRUZ qızı İLTİFATLI

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

“ALTUN YARUK” ABİDƏSİNDƏ TƏFƏKKÜR BİLDİRƏN FEİLLƏR

Cəmiyyətdəki informasiyaların, danışıqların, əlaqələrin əsasında hərəkət dayanır. Hərəkətsiz informasiya, danışıq, əlaqə- heç nə yoxdur. Hərəkət feilin obyektidir. Feil iş, hərəkət, hal və vəziyyət bildirən nitq hissəsidir. Zəngin kateqoriyalar sisteminə malikdir və bu cəhətdən heç bir nitq hissəsini onunla müqayisə etmək olmaz. Qədim türk yazısı abidələri dilinin feil sistemi öz inkişafına görə müasir türk dillərindən heç də geri qalmır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən feillər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindən üstündür. Bu mənada demək olar ki, abidələrin dilinin feil sistemi türk dillərinin feil sisteminə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Belə abidələrdən biri də “Altun Yaruk”dur.

“Altun Yaruk” abidəsində feilləri leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik: 1. Hərəkət bildirən feillər 2. İş bildirən feillər 3. Nitq bildirən feillər 4. Təfəkkür bildirən feillər 5. Hal-vəziyyət bildirən feillər. Təfəkkür bildirən feillər insanın ağıl, düşüncə, təfəkkür tərzilə bağlı işlənən lüğəvi vahidlərdir. Başqa canlı və cansız varlıqlar şəxsləndirildikdə onlara da aid ola bilər.

Bil. “bilmək”, “ayırd etmək”, “fərqləndirmək” mənalarını ifadə edən feil abidədə 358 dəfə işlənmişdir: *alku uğurun bilirler, alku uğurun körürler/ bütün zamanı biürlər, bütün zamanı görürlər* (7; 26). *Bil* feili müasir türk dillərinə heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan gəlib çatmış və bizə məlum olan qədim türk yazılı abidələrinin demək olar ki, hər birində kifayət qədər işlənmişdir. Kül Tigin abidəsində: *Anar körü bilin/ ona baxaraq bilin* (8; 299). Bilgə Xaqan abidəsində: *(Türk) bəglər, (bodun) sakınıq, ança biliq/ (Türk) bəyləri, (Türk) xalqı düşünün, eləcə bilin* (8; 336). Tonyukuk abidəsində: *Sakıntım: turuk bukah, səmiz bukalı arkada bilsər/ Düşündüm: arıq buğah, kök buğah arxadan bilsə* (8; 372). Küli Çor abidəsində: *bilməz biligin biltükimin, ödükimin bunca bitig bitidim/ bilməz biliyin bildiyimi, nəsihətimi bunca yazı yazdım* (8; 391). *Bil* feilinin abidələrdə işlənməsinə dair nümunələr kifayət qədərdir. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində feilin “bilür” formasında işlənməsinin arguca olduğu qeyd olunmuşdur:

*Bəgim özin oğurladı,
Yarağ bilip oğurladı,
Uluğ tənqri ağırladı,
Anınq kut kırw türi toğdı/*

*Bəyim özünü gizlədi,
Bunu silah bilib gözlədi,
Ulu tanrı əzizlədi,
Onun qutu, dövləti doğdu* (3; 320).

Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” əsərində də feil kifayət qədər işlənmişdir: *ukuşka biligke bu tulmaçı til, yarıtaçı emi yorık tilni bil/ anlayış və bilgiyə tərcüməçi olan dildir, insanı aydınlaşdıran əsas dilin qiymətini bil* (11; 12). Seyfi Sərayinin “Kitabi - Gülüstan bit -türk” əsərində *bil* feili həm əsas, həm də köməkçi feil olaraq işlənmişdir: *bilgil sultan raiyyet rahatı üçün turu dağı* (5; 79). Köməkçi feil olaraq işlənməsinə “*ala bil*”, “*çıka bil*”, “*kıla bil*”, “*köre bil*”, “*kutula bil*” və başqalarını nümunə göstərmək olar. Mənbə olaraq Çağatay türkcəsindən qaynaqlanan “Abuşğa” lüğətində feil müxtəlif şəklicilərlə birlikdə işlənmişdir: *bilding barıdin büyük anıng payesini/ bilələr ki, hər şeydən onun rütbəsi yüksəkdir* (1; 138). *Bil* feilinin qədim türk dillərində işlənmə mövqeyinə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, əsas feil olaraq işlənmişdir. Müəyyən zaman kəsimindən sonra köməkçi feil olaraq işləndiyi nəzərdən qaçmır. Müasir türk dillərinə nəzər yetirdikdə Azərbaycan və türkmən dilində feilin köməkçi feil olaraq işlənməsi ilə tez-tez rastlaşırıq. Digər türk dillərində- başqırd, özbək, noqay, qazax, qırğız dillərində köməkçi feil olaraq *bil* feili az istifadə edilir, onun əvəzinə “*al*” feili başda olmaqla, “*ber*”, “*kal*”, “*bol*” kimi feillər istifadə olunur.

Boşğun. “öyrənmək”, “təlimat almaq” mənalarını ifadə edən feil abidədə 42 dəfə işlənmişdir: *sözləngler boşğununqlar tutunqlar, sakınınqlar, bışrununqlar/ söyləyin, öyrənin, tutun, düşünün, çalışın* (7; 78). Qədim türk yazılı abidələrinin dilində “boşğu” feilinə rast gəlinməsə də, feilin “boşğun”, “boşğur”, “boşğut” kimi törəmələri işlənmişdir. Qədim uyğur abidələrinin dilində, həmçinin “təlimçi” mənasında “boşğutçu”, “şagird” mənasında “boşğutluq” isimləri də işlənmişdir. “öyrənmək”, “ağıl vermək”, “yol göstərmək” mənalarını ifadə edən “boşğut” feili Kül Tigin abidəsində 2 dəfə işlənmişdir: *(a)ñça boşğurur (e)rm(i)ş/ belə öyrədirmişlər* (8; 290). Budda dini məzmunlu nəzmlə yazılan “Xətm duası”nda *boşğun* feili işlənmişdir: *Özəniksiz nom boşğunmuş öz baxşılarım/ Ən yüksək din öyrənmiş öz müəllimlərim* (9; 388). Toxar dilindən uyğur dilinə tərcümə olunan “Maytrisimit” abidəsində *boşğun* feili 6 dəfə işlənmişdir: *altı türlü budıktaki nom boşğuntı/ altı dürlü budaqdaki (fəsildəki) din öyrətdi* (9; 459). “Maytrisimit” abidəsində “öyrənmək” mənasında “simri” feili işlənsə də, “Altun Yaruk” abidəsində rast gəlinməmişdir. Feil qədim uyğur abidələrinin dilindən başqa heç bir abidədə təsbit edilməyib.

Kolula. “müləhizə etmək”, “ən xırda detalına qədər düşünmək”, “dərin düşünmək”, “müshahidə etmək” mənalarını ifadə edən feil abidədə 8 dəfə işlənmişdir: *tengleyü kolulayu teginser biz/ ölçüb açıqlayaraq (dərin düşünüb) söyləsək biz... (7; 77)* “Altun Yaruk” abidəsində “diləmək”, “istəmək” mənasını ifadə edən “kol” feili də işlənmişdir. “kol” feilinin bu mənada işlənməsinə yalnız uyğur abidələrinin dilində deyil, göytürk abidələrinin dilində də rast gəlirik. Məsələn, Irk Bitig abidəsi. Bu feildən düzələn “dilək, arzu” mənasında “kolunç”, “dilənçi” mənasında “kolunççı” kimi sözlər uyğur abidələrinin dilində işlənmişdir. *Kolula* feilinin də bəzi məqamlarda “diləmək”, “yalvarmaq”, “xahiş etmək” mənalarında işlənməsi ilə qarşılaşırıq. “düşünmək” mənasını ifadə edən *kolula* feili ilə “diləmək”, “arzulamaq” mənasını ifadə edən “kol” feili arasında birbaşa leksik-semantik əlaqə yoxdur. “kol” feili Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış əsərlərdə də həmin mənanı ifadə etmişdir. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “kolun” feili “xahiş etmək”, “istəmək” mənasında işlənmişdir. “Qutadqu bilik” əsərində, həmçinin “kol” feili “diləmək” mənasında işlənmişdir: *atada anada bağırsak bolup, tiler erdi tutçı bayattın kolup/ atadan və anadan daha məramətli idi, Tanrıdan daima bunu niyaz edər, bunu diləyərdi* (11; 6). *Kolula* feilinə uyğur abidələrindən başqa digər abidələrdə rast gəlinmir. Budda dini məzmunlu nəzmlə yazılan “Müdrük bilik”də daha çox “ölçüb biçmək” mənasında işlənmişdir: *Kolulayu, ülgüləyü bulğuluğsuz, Kuruğ bilgə bilig saqa yükünürmən/ Arzulayaraq, ölçərək tapılmayan, Saf müdrük bilik, sənə səcdə edirəm* (9; 301). “Maytrisimit” abidəsində feil 3 dəfə işlənmişdir: *takı sən anant edgüti iş id kodum kolula/ Daha sən Anant, yaxşıca eşit, tamamilə başa düş* (9; 422). Qədim uyğur əlifbası ilə yazılan “Kuanşi im pular” əsərində feil “diləmək”, “arzulamaq” mənalarında işlənmişdir: *Klp ödün kolulasar, bilgülük erməz/ Hüdudsuz zaman diləsələr, bitib-tükənməz* (10; 126).

Okı. “Altun Yaruk” abidəsində bir qrup feillər var ki, onlar müasir dövrümüzdə müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq gəlib çatmışlar. Belə fillərdən biri *okı* feilidir. “oxumaq” mənasını ifadə edir və abidədə 70 dəfə işlənmişdir. “Əski uyğur türkcəsi sözlüğü”ndə “okımak” feili həm “oxumaq”, həm də “dəvət etmək” və “çağırmaq” mənalarında qeyd olunmuşdur. Bu lüğətdə, həmçinin “əzbərdən söyləmək”, “oxutmaq” mənalarında “okıtmaq” feili qeyd olunmuşdur. Klauson etimoloji lüğətdə *okı* feilinin ifadə etdiyi mənalara “yüksək səslə oxumaq”, “çağırmaq”, və müasir dövrdə bildirdiyi sadəcə “oxumaq” olaraq qeyd etmişdir. Qədim türklərdə ox dəvət simvolu idi və Hun, Göytürk və digər türk dövlətlərinin xaqanları qəbilələrini bir yerə toplamaq istəyəndə onlara ox göndərilmiş. Bu mənada “ox” ismi ilə “okı” feili arasındakı əlaqə barizdir. Bilgə xaqanın 714-cü ildəki Beşbalıq səfərindən bəhs olunarkən bu ifadə qeyd olunmuşdur: *Okıqlı kelti. Biş balık anı üçün ozdı* (8; 335). Burada “okıqlı” deyəndə “çağırılmış olanlar” nəzərdə tutulur. Digər nəsrlə yazılmış uyğur abidəsi olan “İblis Adavaki haqqında hekayə”də feil “çağırmaq” mənasında işlənmişdir: *Bimbazari ilig bəg Çivakıq okıp/ Bimbazari hökmdar Çivaki çağırıb... (10; 104)*

Nəsrə yazılmış “Səkkiz yükmək” abidəsində feil “oxumaq” mənasında işlənmişdir: *Kim kayu tınlığ bu nom bitigig bitişər, bititsər, okısar, okıtsar/ Hər hansı məxluq bu din kitabını yazsa, yazdırsa, oxusa, oxutdursa...* (10; 140) “Böyük meymun və Padmavati” abidəsində feil “çağırmaq” mənasında işlənmişdir: *Ötrü ilig bəğ buyruqların okıp inçə tip tidi/ Ondan sonra hökmdar buyruqlarını çağırıb belə deyib dedi...* (10; 179) “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *okı* feili “oxumaq”, “çağırmaq” mənalarında qeyd olunmuşdur: *ol məni okıdı/ o, məni çağırdı* (4; 237). Və ya *Ər bitik okıdı/ adam kitab oxudu* (4; 237). “Qutadqu bilik” əsərində bəzi beytlərdə feil “çağırmaq”, bəzi beytlərdə “oxumaq” mənasında işlənmişdir: *bu sözke tanuki munu keldi söz, okıgıl muni sen aya edgü öz/ bu söz buna şahid olaraq gəlmişdir, ey yaxşı insan, sən unu oxu* (11; 31). Və ya *Ular kuş ünün tüzdi ünder işin. silig kız okır teg könül bermişin/ kəkkik səsinə bir ahəng verərək yoldaşına səslənir, sanki gözəl bir qız könül verdiyini çağırır* (11; 8). Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış bu əsərdə maraqlı nüans odur ki, *okı* feili “dəvət etmək” mənasında işlənməsə də, “dəvət edən” mənasında mənasında “okıçı” ismi işlənmişdir: *okıçı ol erdi bayattın sana, sen ötrü köni yolka kirdin tona/ o sənə Tanrı tərəfindən göndərilən dəvətçi idi, sən bu sayədə doğru yola girdin, ey igid...* (11; 6) Həmçinin “elçi” mənasında işlənən “okıtçı” ismi işlənmişdir: *neçə savçı tuğdı okıtçı amul, bayat hükmü birle ayu berdi yol/ neçə peyğəmbər, kamal sahibi, neçə elçi gəldi və Tanrı hökmü ilə bizə yol göstərdi* (11; 333). Seyfi Sərayinin “Kitabi - Gülüstan bit -türki” əsərində feil həm “okı”, həm də “oku” şəklində işlənmişdir. Feilin müxtəlif abidələrdə işlənməsinə dair nümunələr kifayət qədər çoxdur. Müasir türk dillərində *okı* feili müxtəlif fonetik variantlarda *oku~oxu* şəkillərində işlənir. Türkiyə türkcəsinin Anadolu şivələrində *oku* feili “çağırmaq”, “dəvət etmək”, “oxumaq” mənalarında, “ohu” feili “oxumaq” mənasında işlənmişdir.

Ö. “düşünmək”, “duymaq”, “anlamaq” mənalarını ifadə edən feil abidədə 82 dəfə işlənmişdir: *tutsar okısar sözləser öyü/ tutsa, oxusa, söyləsə, düşünüb...* (7; 61) Bilgə Xaqan abidəsində: *Arık ok sən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən/ Arıq oxsan, achq, toxluq bilməzsən, bir doysan, acliq bilməzsən* (8; 339). Kül Tigin abidəsinin cənub tərəfinin 5-ci sətrində işlənmiş “öyür ermiş” feili ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Cümlə belədir: *Yağru kontukda kisrə ayıg bilig anta öyür ermiş* (8; 290). Cümlənin tərcüməsinin bu versiyası geniş yayılmışdır: *Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri eləcə öyrədir imiş*. Mehmet Akalın feilin “öyrətmək” deyil, “yayımaq” olduğunu daha məntiqə uyğun hesab edir: *yaxına yerləşdikdən sonra pis düşüncələri orada yaymış*. Abidənin bu sətrində *ö* deyil, “öy” feili işlənmişdir. İrk Bitik abidəsində “düşünmək” mənasını ifadə edən *ö* feili də, “öd” feili də 1 dəfə işlənmişdir. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *ö* feili qeyd olunmamışdır, amma “düşünmək” mənasını ifadə edən kifayət qədər feil nümunələri verilmişdir. *Ö* feili birbaşa qeyd olunmasa da, “ögə” sözünün izahında belə göstərilmişdir: *“ögə sözü də belədir, çox ağıllı kimsəyə deyilir. Bu kəlmə “ödi nənqni” sözündən alınmışdır; “düşündükdən sonra nəsnəyi anladı” deməkdir* (3; 62). “Qutadqu bilik” əsərində -gü vacib şəklinin şəkilçisi ilə birlikdə işlənmişdir: *negü ter eşitgil sınımış bügü, sözüg sözləmegü eşitgü ögü/ təcürbəsi olan hakim nə deyir, dinlə, çox söz söyləməməli, daha çox dinləməli və düşünməlidir* (11; 102). Bu abidədə, həmçinin feil “yadda saxlamaq” mənasında işlənmişdir: *özünnü yarılma ay ilig bakın, tüp ününi unıtma öyü tur sakın/ ey hökmdar, diqqət et, təəccüblənmə, əslini unıtma, bunu daima yadında saxla və düşün* (11; 79). Klauson etimoloji lüğətdə *ö* feili haqqında verilən abidələrdəki nümunələr içərisində bu cümlə qeyd olunmuşdur. Burada “bədənin arzuladığı” dedikdə, əslində “bədənin düşündüyü (istədiyi)” başa düşülür. *Ö* feili Xəqaniyyə türkcəsindən sonra yazılan abidlərdə təsbit edilməyib.

Sakın. “düşünmək”, “çəkinmək”, “fikirləşmək”, “ehtiyatlı olmaq”, “kədərilmək” mənalarını ifadə edən feilə abidədə 141 dəfə işlənmişdir: *bo nomug okıguda eng başlayuça dyanıg sakınıp tapıg ötünüp/ bu təlimatı oxuduğunda ən başda dünya halını unıtmayıb düşünüb, hörmət edib...* (6; 73) “Eski uyğur türkcəsi sözlüğü”ndə *sakın* feili “düşünmək”, “plan qurmaq”, “narahat olmaq” mənalarında qeyd olunmuşdur. Həmçinin bu lüğətdə “düşüncə”, “qayğı”, “narahatlıq” mənalarını ifadə edən “sakış” ismi də qeyd olunmuşdur. Klausonun etimoloji lüğətdə *sakın* feilinin “sak” feilindən törədiyi qeyd etmişdir və “sak” feilinin “oyatmaq”, “həyəcan elan etmək” kimi nənalarda göstərmişdir. Həmçinin Klauson Osmanlı türkcəsində *sakın* feilinin “özünə diqqət etmək”, “ehtiyatlı olmaq” mənalarında işləndiyini və bu mənada “sakla”, “saklan” feillərinin törədiyini qeyd etmişdir. Feilin işlənmə tarixinin qədim olduğu nəzərdədir. Bilgə Xaqan abidəsində: *İgidəyin tiyin sakınıp bodunıg yazukla/ Yüksəldim, - deyə düşünüb xalqı cinayətə sövq etdi* (8; 336). Ongin abidəsində: *Ekin ara bəğ yağı bolmus, təgməçimən, tiyin sakıntı/ İkinin arasmda bəy yağı olmuş. Hücum etməliyəm, - deyə fikirləşdim* (8; 270). Qədim uyğur abidələrindən nəsrə yazılmış “Şahzadə və dişi pələng haqqında əfsanə”də “fikirləşmək” mənasında işlənmişdir: *Bu munça savıg içiləriqə sözləp, ötrü kəntü köqülintə inca tip sakıntı/ Bunca sözləri o böyük qardaşlarına söyləyib öz ürəyində belə deyib fikirləşdi* (10; 55). “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “sak” sözü “işdə zirək olan”, “sakınmaq” sözü “saqınmaq”, “düşünmək”, “sanmaq” mənasında qeyd olunmuşdur. “Qutadqu bilik” əsərində “düşünmək”,

“ehtiyatlı olmaq”, “diqqət etmək” mənalarında işlənmişdir: *tirildim bir ança barırmen sakın, negü kıldı dünya mana kör bakın/ mən bu dünyada bir müddət yaşadım, indi gedirəm, düşün, yaxşı bax, dünya mənə nə etdi, bax* (11; 70). Türkiyə Türkcəsində heç bir forma dəyişikliyinə uğramadan istifadə olunmaqdadır, lakin ifadə etdiyi mənə “düşünmək” deyil, “qorumaq”, “əsirgəmək”dir. Bu dildə “gözden sakınmaq” birləşməsi vardır ki, “bir şeyə həddindən artıq diqqət göstərmək”, “diqqətlə mühafizə etmək” mənalarını ifadə edir: *Gün gelir de gözündən sakındığın biri seni hiçe sayarsa, o zaman anlarsın beni.*

Unit. Müasir dövrümüzdə dəyişikliyə uğramadan və ya cüzi fonetik dəyişikliklərlə gəlib çatan feillərdən biri *unut* feilidir. “unutmaq”, “yaddan çıxarmaq” mənalarını ifadə edən feil abidədə 14 dəfə işlənmişdir: *unutmatın ötgürü yene adınağuka kingürü nomlayu birserler/ unutmayıb yaxşı anlayıb yenə başqalarına açıqlayaraq başa salsalar...* (7; 62) Göytürk yazısı abidələrində demək olar ki, bir neçə nümunələri hesaba almazsaq, demək olar ki, işlənməyib. Turfan abidələrindən III əlyazmada işlənilib: *yırçı yanılmaz, bilgə unutmaz/ bələdçi yanılmaz, müdrük unutmaz* (8; 560). Uyğur yazılı abidələrinin istər nəzmlə, istərsə də nəsrlə yazılan nümunələrində *unut* feili müəyyən qədər işlənmişdir. Mani abidələrindən nəzmlə yazılan «Böyük ilahi» əsərində feili-sifət formasında işlənmişdir: *kəni tezin unutmışlarka körk təğsürüp/ Əsil köklərini unutmışlara görkəmini dəyişib...* (9; 117) Xuastuanift abidəsində feil 1 dəfə işlənmişdir: *Megigü tegri yirin unutu itdi, yaruk tegrilərdə atrılı/ əbədi tanrı yerini tamam unudu, nurlu tanrılardan ayrıldı* (9; 140). Maytrisimit abidəsində *unut* feili 1 dəfə işlənmişdir: *Uz ödləşip, öd erigip unutup saltımız/ Yaxşı məsləhətləşib, öyüd verib unudub saldıq* (9; 288). Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış abidələrə nəzər saldıqda feilin həm *unut*, həm də “unut” şəklində işləndiyi ilə qarşılaşırıq. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *unut* feili ilə yanaşı, onun fonetik variantı “unut” da qeyd olunmuşdur: *ol sözün unutu/ o, sözünü unudu* (3; 257). “Qutadqu bilik” əsərində *unut* feili ilə yanaşı feildən törəyən “unutğan” sifəti də 1 dəfə də olsa işlənmişdir: *bu nimet idisi unuttur özün, munun şükri bilse evürmez yüzün/ bu nemət sahibi çox zaman özünü unudur, lakin nemət ondan üz çevirməz* (11; 43). Çağatay türkcəsi və Osmanlı türkcəsi ilə yazılan əsərlərdə artıq feilin “unut” şəklində işləndiyini müşahidə edirik. Azərbaycan, qırğız, türkmən, özbək dillərində və Türkiyə türkcəsində feil “unut” şəklində işlənir.

Uk. “anlamaq”, “bilmək”, “təbə olmaq” mənalarını ifadə edən bu feil abidədə 158 dəfə işlənmişdir. Həmçinin bu feildən düzələn “ukıt”, “ukun” feilləri də işlənmişdir: *yitinçüg ukmuş/ dünyanı anlamış* (7; 69). Bilgə Xaqan abidəsində “təbə olmaq” mənasında “ukğalı” şəklində işlənmişdir: *təgdük yox üçün kisi balık(da maña) ukğalı kəlti/ şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə təbə olmağa gəldi* (8; 335). “Xuastuanift” abidəsində feilə bu şəkildə işlənmişdir: *t(e)ñrim kertü t(e)ñrig arıq nomuğ bilmetin ukmatın/ tanrım gerçək tanrıyı bilmədən, anlamdan...* (9; 143) Mani abidələri içərisində nəsrlə yazılan “Böyük ilahi” əsərində 1 dəfə işlənmişdir: *kutniğlü yol yıqakığ ol nomta eşidip ukar biz/ qurtuluş yolu istiqamətini o qanundan eşidib öyrənərik* (9; 114). Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış əsərlərdə feilin *uk* variantı işlənmişdir. “Qutadqu bilik” əsərində feil *uk* şəklində az işlənsə də, bu feildən düzələn “anlayış” mənasını ifadə edən «ukuş» ismi kifayət qədər işlənmişdir: *Ukup kıldım emdi bu işləni men, kerek erdi sen me munı ukxa sen/ bütün bu işləri mən indi bilərək etdim, çünki sən də bu hərəkətləri anlamağın lazımdı...* (11; 37) “Divanü lüğət-it-türk” əsərində belə qeyd olunmuşdur: *ər işin ukdı/ adam işini anladı* (3; 220). Feil müasir Türkiyə türkcəsinin Anadolu şivələrində “anlamaq” mənası ilə birlikdə “planlaşdırmaq” mənasında istifadə edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Atalay B. Abuşğa lüğəti və ya çağatay sözlüğü. Ankara- 1970, 452 s.
2. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish Languages. Oxford, At the Clarendon Press, 1972, 1048 p.
3. Əskər R. Mahmut Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. 4 cildə. I cild. Bakı: Ozan, 2006, 515 s.
4. Əskər R. Mahmut Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. 4 cildə. III cild. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
5. Karamanlıoğlu A. Seyfi-Sərayi. Gülistan tercümesi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978, 404 s.
6. Kaya C. Uyğurca Altun Yaruk. Ankara: Beytepe, 1991, 199 s.
7. Ölmez M. Altun yaruk 3-cü kitab 5-ci bölüm. Ankara, Beytepe, 1991, 199 s.
8. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I cild. Göytürk abidələri. I hissə, Bakı: Nurlan 2009, 568 s.
9. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. III cild. Qədim uyğur yazısı abidələri, I hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 664 s.
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. IV cild. Qədim uyğur yazısı abidələri, II hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 500 s.
11. <https://www.pdfdrive.com/kutadgu-bilig-dizini-e61054553.html>

Günəş Novruz qızı İltifatlı

“Altun Yaruk” abidəsində təfəkkür bildirən feillər

Xülasə

Türklərin tarixində əhəmiyyətli rol oynayan uyğurlar IX əsrin 40-cı ilində qırğızlar tərəfindən basqına uğramış və Turfan hövzəsində yerləşmişlər. Burada onlar buddizmi mənimsəyib yeni mədəniyyət dairəsinə daxil olmuşlar. Yeni inanc sistemi həm də ədəbiyyata yansımışdır. Bu dövrdə qələmə alınan əsərlər daha çox buddizmlə bağlı əsərlərin uyğur türkcəsinə tərcümə olunmasından ibarət olmuşdur. Bu tərcümə əsərlərin içərisində ən əhəmiyyətliələrindən biri “Altun Yaruk”dur. Dilçilik elmi üçün qədim türk dilinin öyrənilməsi baxımından bu abidənin fonetikas, leksikas, morfoloqiyası, sintaksisi böyük maraq doğurur.

Bu məqalədə abidədə işlənən təfəkkür bildirən feillərinin bir qismi leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: qədim uyğur dili, qədim uyğur ədəbiyyatı, buddizm, təfəkkür, təfəkkür bildirən feillər

Гюнеш Новруз кызы Ильтифатли

Глаголы, выражающие мышление в памятнике “Алтуң Ярүк”

Резюме

Уйгуры, сыгравшие важную роль в истории турок, были захвачены киргизами в 40-х годах 9 века и поселились в впадине Турфана. Здесь они приняли буддизм и вошли в новый культурный круг. Новая система убеждений также отражена в литературе. Работы, написанные в этот период, в основном состояли из переводов произведений, относящихся к буддизму, на уйгурский турецкий язык. Один из самых важных из этих переводов - Алтуң Ярүк. Фонетика, лексика, морфология и синтаксис этого письменного памятника представляют большой интерес для лингвистики с точки зрения изучения древнетюркского языка.

Ключевые слова: древний уйгурский язык, древняя уйгурская литература, созерцание, созерцательные глаголы

Gunesh Novruz gizi Itifatli

The verbs expressing thinking in the “Altun Yaruk” monument

Summary

The Uyghurs, who played an important role in the history of the Turks, were invaded by the Kyrgyz in the 40's of the 9th century and settled in the Turpan basin. Here they accepted Buddhism and entered a new cultural circle. The new belief system is also reflected in the literature. The works written during this period consisted mainly of translating works related to Buddhism into Uyghur Turkish. One of the most important of these translations is “Altun Yaruk”. The phonetics, lexicon, morphology and syntax of this written monument are of great interest for linguistics in terms of studying the ancient Turkic language.

In this article, some of the contemplative verbs used in the monument are analyzed for their lexical-semantic features.

Key words: ancient Uyghur language, ancient Uyghur literature, contemplation, contemplative verbs

LEYLA YUSİF qızı NOVRUZOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

İSİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK ƏHATƏSİ HAQQINDA

İsımlərin leksik-semantik təsnifi dedikdə mənə cəhətdən bir birinə yaxın olan isimlərin bir başlıq altında birləşərək mənə qrupları əmələ gətirməsi nəzərdə tutulur. İsimləri leksik-semantik cəhətdən bir çox dilçilərimiz təsnif etmişdir. Məsələn, Yusif Seyidov, Muxtar Hüseynzadə, Qəzənfər Kazımov və başqaları həmin dilçilər sırasındadır. Bunlardan Yusif Seyidov isimlərin bu cəhətdən tam təsnif olunmasına ehtiyac olmadığını qeyd edir (4, s. 218). Bunun səbəbi isə dilimizdə ismin belə qruplarının qrammatik kateqoriyalarla zəif əlaqədar olmasını bildirir. Eyni zamanda o qeyd edir ki, elə dillər vardır ki, onlarda bu bölgüyə ehtiyac vardır. Məsələn, rus dili bu dillər sırasındadır.

İsımləri leksik-semantik cəhətdən təsnif edən dilçilərin təsnifatına diqqət yetirsək onların əksəriyyətində ortaq cəhət olaraq bu bölgüləri görərik: ümumi və xüsusi isimlər, konkret və mücərrəd

isimlər, tək və toplu isimlər. M.Hüseynzadə isimləri məna cəhətdən təsnif edərkən 14 qrupa bölmüşdür (2, s. 19). Y.Seyidov ümumi isimləri 15 məna qrupuna, xüsusi isimləri isə 4 məna qrupunda toplamışdır (4, s. 215). Q.Kazımov ümumi isimləri 12 məna qrupunda, xüsusi isimləri isə 4 məna qrupunda birləşdirmişdir (4, s. 43).

İsimlər 2 böyük qrupa bölünür: ümumi isimlər və xüsusi isimlər. Ümumi isimlərin məna qruplarına görə bölgüsündə bizim təklifimiz belədir:

İnsanlar arasında qohumlu, yaxınlıq bildirən isimlər: ata, ana, nənə, baba, nəvə, xala, bibi, dayı,əmi və s. Məs.: **Nənə nəvəsinin** xumar gözlərinə, qımışan dodaqlarına, çatmaqaşlı bəyaz sifətinə fərəhlə baxdı. (İsmayıl Şıxlı); Neyləmək olar, ay **ata**, Allahın işidir, bizdə nə təqsir var. (İsmayıl Şıxlı); Ələddin həmişə **bacısından yeznəsinin** tufəngini alardı.(İsmayıl Şıxlı)

Heyvan adlarını bildirən isimlər: it, at, pişik, pələng, şir, tülkü, aslan, ayı, dovşan və s. Məs.: Qarı-bacalarda ləngiyən **mal-qaranın** mələşməsinə qulaq asar, Kürün bəri üzündəki **tülkülərin, çaqqalların** vaqqaltısını dinləyərdi. (İsmayıl Şıxlı); Sənin canın üçün ürəyimə damıb, gedən kimi **maral** vuracayıq, özüm ocaq çatıb kabab çəkəcəm.(İsmayıl Şıxlı); Əvvəllər bizim kəndin həndəvərində ağzi qatılı **canavarlar** dolaşardı.(İsmayıl Şıxlı)

Quş adlarını bildirən isimlər: sərçə, qaranquş, qarğa, göyərçin, turac və s. Məs.: Bağrımın başında sızlayan **bülbül**,

Deyir: çəkil yoldan , bu yoldan çəkil! (Əhməd Cavad)

Həşərat adlarını bildirənlər: cücü, ağcaqanad, milçək, çəyirtkə və s. Məs.: Göylükdən qalxan xırdaca **cüçülər**,balaca **kəpənəklər**, boz **pərvanələr** işığın başına dolanmağa başladılar(İsmayıl Şıxlı); Təklif səsə qoyulanda zalda elə sakitlik oldu ki, **milçək** uçsaydı səsi eşidilərdi (İsmayıl Şıxlı)

Bədən üzvlərinin adları: baş, göz, qaş, ağız, burun, dodaq, əl, ayaq, boyun və s. Məs.: Kazım **gözünü** açıb yumunca, yuvarlanıb gumbultuyla düşdü. (İsmayıl Şıxlı); Uzaq yoldan gəldikləri üçün **sinələri** azacıq tərleyən və nəfəsləri **burunlarından** çıxan atların cilovlarından tutub azca gəzdirdilər. (İsmayıl Şıxlı)

Bitki adlarını bildirən isimlər. Bunlar da 3 qrupa bölünürlər:

a) *Ağac adları:* küknar, çinar, şam,cökə, pələd və s.

b) *Gül adları:*bənövşə, qızılgül, zanbaq, tülpan, çobanyastığı, nərgiz, lalə və s.

c) *Digər bitkilərin adları:* kol, ot, çəmən, göyərçi və s.

İdman növlərinin adları: şahmat, futbol, güləş, basketbol, voleybol,tennis və s. Məs.: **Şahmat** 64 açıq və tünd xanası olan taxta üzərində 16 ağ və 16 qara fiqurdan ibarət oyundur.

Peşə və sənətlə əlaqədar isimlər: həkim, mühəndis, dülgər, müəllim, aşpaz, rəssam, artist. Məs.: İmrana elə gəldi ki, Nərgiz **müəllimənin** dalğın gözlərində nə isə bir məhzunluq, məlulluq var. (İsmayıl Şıxlı); **Həkimlər** iki-üç dəfə xəstənin yanına gəlib onu müayinə etmişdilər. (İsmayıl Şıxlı)

Elm sahələrinə aid adlar və terminlər: ədəbiyyat, riyaziyyat, zoologiya, biologiya, morfologiya, sintaksis, teorem, coğrafiya və s.

Ev əşyalarının adları. Bu isimlər də 2 qrupa bölünür:

a) *Elektronik ev əşyalarının adları:* televizor, soyuducu, sokçəkən, paltaryuyan və s.

b) *Digər ev əşyalarının adları:*divan, stol, stul, şkaf və s.

Təbiət hadisələrinin adları: ildırım, şimşək, yağış, qar, dolu, boran, tufan və s. Məs.:

Düşüb **qasırğaya, borana** könlüm,

Azmışam yolumu qəm meşəsində. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Qida, yemək və şirniyyat adları: qənd, düşbərə, bozbaş, xəngəl, tort, paxlava, şəkərbura, kətə, qoğal, badambura, halva, istiot,duz və s. Məs.: Uşaqlar gətirdikləri pencərdən anaları **dovğa** bişirər, kətə salardılar (İsmayıl Şıxlı); Evdə xurcunu açanda gördü ki, bir gözündə təndir və xamralı **çörəyi** , o biri gözündə isə **yağ, pendir**, hətta **qənd, çay** da var. (İsmayıl Şıxlı)

Kosmetik və qrim üçün lazım olan vasitələr: sürmə, ənlük, kirşan, ətir və s.

Metal adlarını bildirən isimlər: qızıl, gümüş, kirşan, ətir və s. Məs.:

Məktubla bərabər neçə min dinar,

Qızıl da göndərir ona hökmdar. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Tikinti materiallarının adları: daş, sement, taxta, parket və s.

Kütləvi informasiya sahəsinə aid isimlər: televiziya, radio, telefon, jurnal, qəzet, kompüter və s. Məs.: Yazı masasının böyründə divardan asılmış **telefon** cingildədi. (İsmayıl Şıxlı); Kosaoğlu qapıya doğru qanrıldı və **radionu** söndürüb ağır- ağır ayağa qalxdı. (İsmayıl Şıxlı)

Rütbə və vəzifə bildirən isimlər: direktor, dekan, rektor, general, professor, alim, və s. Məs.: Ancaq rus ordusunda xidmət etmiş çox görkəmli, qabiliyyətli **generallarımız, komandirlərimiz** mövcud idi. (İsmayıl Şıxlı)

Məkan mənalı isimlər: kənd, qəsəbə, rayon, şəhər, ölkə, bağ, tarla, dağ, dərə və s. Məs.: O, **kəndə** gələndən sonra bir neçə qonaqlıqda olmuş, **kəndin** bəzi məclislərində iştirak etmişdir. (İsmayıl Şıxlı)

Zaman adlarını bildirən isimlər: gün, həftə, il, ay; həftənin günlərinin adları, ilin aylarının adları, fəsilələrin adları və s. Məs.:

Nələr umdum mən bu **gündən**,

Neçə **ayım, ilim** qaldı. (Əhməd Cavad)

Su ilə əlaqədar olan məfhumların adları: okean, dəniz, göl, çay və s. Məs.: Dolama cığırla, dağın, döşünə nə qalxır, ağacların daldanasında gizlənir, **çaya** enir, **bulaq** üstünü kəsdirir, hər yerdə o qırmızı donlu qızı axtarırdı. (İsmayıl Şıxlı)

Mənəvi, mücərrəd və abstrakt məfhumların adları: xəyal, arzu, düşüncə, mələk, şeytan, məhəbbət, sevgi, fikir, yaxşılıq, pislik və s. Məs.: Bəy əfəndim, mən bir zaman xain idim, casus idim, şimdi olmuşam mərd, mən bir zaman **iblis** idim, şimdi olmuşam **mələk**, artıq mən xain deyiləm. (Cəfər Cabbarlı)

İctimai və başqa müxtəlif hadisələrin adlarını bildirən isimlər: vuruş, müharibə, qələbə, məğlubiyyət, mitinq, izdiham və s. Məs.: Qibleyi-ələm, müjdə verirəm əlahəzrət şahənşaha ki, bizim əsgərlərimizlə Xivə xanı arasında olan **müharibə** bizim **qalibiyatımızla** qurtarıbdır. (Cəfər Cabbarlı)

Keyfiyyət və əlamət bildirən isimlər: təmizlik, xəstəlik, istilik, soyuqluq, paklıq və s.

Neçə dərəcədir **istilik görün?**

Hava çox güman ki, soyuyub yenə,

Bir o dərəcəyə göz yetirsənə. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Nəqliyyat vasitələrinin adlarını bildirənlər: maşın, gəmi, qatar, təyyarə, avtobus və s. Məs.: Günün qulağı yaxmamış **gəmini** sallayıb girmədən nəri çıxardılar. (İsmayıl Şıxlı)

Meyvə və tərəvəz adlarını bildirən isimlər: alma, armud, banan, çiyələk, üzüm, xiyar, pomidor, moruq, kök, turp və s. Məs.: Ağalıq şənliyinin qızları Kürü üzüb o taya keçən, meşədən cır **alma, armud** yığar. (İsmayıl Şıxlı)

Geyim adlarını bildirən isimlər: köynək, əmək, şalvar, palto, papaq və s. Məs.:

Başında çal **papaq**, çiyində xurcun,

İldırım çaxırdı gözündə onun. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Atribut adlarını bildirən isimlər: bayraq, gerb və s.

Azadlıq – həyatın ən parlaq gözü,

Azadlıq - ən uca, ən şanlı **bayraq**. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Etnonimik isimlər: monqol, uyğur, talış, tat və s. Məs.: **Tat** ata mindi, tanrısını tanımadı. (Atalar sözləri)

Aksesuar adlarını bildirən isimlər: üzük, boyunbağı, bilərzik, sırğa və s. Məs.: Barmağında **üzük** gəzdirən bir qız, qabırğasında damğa gəzdirən bir öküz, mənəcə, birdir. (Cəfər Cabbarlı)

Pul vahidlərinin adları: dollar, manat, avro, rubl, dirhəm, lirə və s. Məs.: Əgər Rüstəm olmasa, Səriyyəni öldürürük, sonra iki nəfər şahid tutub hərəsinə üç **manat** verərik, gedib deyirlər ki, Səriyyə Rüstəm ilə gedib gəlməyib. (Cəfər Cabbarlı)

Təsərrüfatla bağlı isimlər: yaba, bel, balta, dırmıq, oraq və s. Məs.: **Balta** ağac kəsməzdi, sapı ağac olmasaydı. (Atalar sözləri)

Musiqi alətlərinin adları: piano, tar, skripka, tütək, kamança, qarmon, balaban və s. Məs.:

Necə də xoş gəlir bu anlar ona,

Sinəsi xəzinə ozanlar ona Babəkdən danışır,

Bamsıdan deyir, **zurna** haray çəkir, **tütək** inləyir. (Bəxtiyar Vahabzadə)

Qiyətli daş-qaş adları: mirvari, zümrüd, yaqut, firuzə, almaz və s. Məs.: Əcəba, dərbarda bu qədər ətrafa şəfəq salan **zümrüdlər**, çıraq kimi yanan **mirvaridlər, almazlar, yaqutlar**, bu qədər cavahiritipürqiyyət hamısı sənin deyilmi ki, sən özünü səadətdən mərhum hesab edirsən?! (Cəfər Cabbarlı)

Xəstəlik adlarını bildirən isimlər: zökəm, grip, vərəm, qızılca, suçiçəyi və s.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II cild. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1980, 509 s.
2. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 279 s.
3. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: “Elm və təhsil”, 2010, 399s.

4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 367 s.

Leyla Yusif qızı Novruzova

İsmlərin leksik-semantik əhatəsi haqqında

Xülasə

İsim əsas nitq hissələrindən biridir. O, lüğət tərkibinin zənginliyinə görə digər nitq hissələrindən seçilir. İsimlər bütün canlı və cansız varlıqların adlarını bildirir. Bütün ismlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri eyni deyildir. İsim zəngin məna qruplarına sahibdir. Bu məna qruplarını Azərbaycan dilçiləri və bir çox dünya dilçiləri təsnif etmişlər.

Açar sözlər: isim, məna, ümumi isim, xüsusi isim, leksik-semantik qruplar.

Лейла Юсиф кызы Новрузова

О лексико-семантическом объеме существительных

Резюме

Существительное – одна из основных частей речи. Он отличается от других частей речи богатым словарным запасом. Существительные обозначают имена всех живых и неживых существ. Лексические и семантические особенности всех существительных не совпадают. Существительное имеет богатое значение. Эти группы значений были классифицированы азербайджанскими лингвистами и многими мировыми лингвистами.

Ключевые слова: существительное, особое существительное, общие существительное, лексико-семантические группы, имея в виду.

Leyla Yusif gizi Novruzova

About the lexical-semantic survey of nouns

Summary

The noun is one of the main parts of speech. Noun differs from other parts of speech due to the richness of its vocabulary. They represent the names all living and non-living beings. The lexical and semantic features of all nouns are not the same. Names have rich groups of meanings. Lexical-semantic classification of nouns classified by Azerbaijani linguistics and many world linguistics.

Keywords: noun, common nouns, special nouns, lexical- semantic groups, meaning.

İMARƏT NƏRİMAN qızı SOLTANOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

LİŖVİSTİK TIPOLOGİYANIN İLKİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Linqvistik tipologiya dil tiplərini öyrənir, yer üzündə 3000-dək dil olduğu elm aləminə məlumdur və təxmini olaraq 150 ildən çoxdur ki alimlər dil tiplərini öyrənmək üçün çalışırlar. Dünya elm sahəsində obyektlərin öyrənilməsində və təhlilində müxtəlif vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Dili öyrənmək üçün istifadə olunan başlıca vasitələrdən biri dilin qruplaşdırılıb təsnif olunmasıdır. Tipologiya ümumiyyətlə dilin quruluşunun digər cəhətlərini müəyyənləşdirən ən vacib dil xüsusiyyətlərini vurğulamağa və nəzərə almağa çalışır (məsələn, sözün mənalı hissələrini və ya cümlənin strukturunu adlandırmaq üçün). Dilçilik tipologiyası sahəsində tədqiqatlar dünyanın bir çox dillərindən təmsil olunan nümunələrin materialına əsaslanır; nümunənin öyrənilməsindən əldə edilən nəticələr, müəyyən şərtlərlə, dünyanın bir çox dillərinə çatdırıla bilər. Dünya dillərinin ilk tipoloji təsnifi alman alimi F.Şlegelin “Hindlilərin dili və müdrikliyi” (1808) əsərində verilmişdir. F.Şlegel “Hindlilərin dili və müdrikliyi” əsərində sanskrit dilinin yunan, latın, fars və german dilləri ilə qohumluğunu çoxlu dil faktları ilə izah edir, sanskrit dilini ulu hind-Avropa dili kimi qəbul edir. Belə bir fikir var ki, F.Şlegel bu əsəri ilə müqayisəli-tarixi dilçiliyin təməlini qoymuşdur. F.Şlegelin bu əsəri ilə dillərin tipoloji təsnifinin də əsası qoyulur. (2; 9, 6-7).

a) fleksiya dillər b) şəkilçili dillər (5, s. 50).

Hind-Avropa dili kimi qiymətləndirdiyi sanskrit dilini fleksiya dillərin ən parlaq nümunəsi hesab edir. Burada ancaq hind-Avropa dilləri flektiv dil sayılmış, sami dillər flektivliyə doğru inkişaf edən dillər kimi qəbul edilmişdir. Bir qədər sonra A.Şlegel “Provonsal dili və ədəbiyyatı haqqında qeydlər” (1818) əsərində qardaşının təsnifini bir qədər dəqiqləşdirir və üç dil tipini fərqləndirir: 1) qrammatik strukturu

olmayan dillər; 2) şəkilçili dillər; 3) flektiv dillər. A.Şlegel flektiv dilləri sintetik və analitik dillər olmaqla iki qrupa ayırmışdır. (5, s. 244). Tipoloji dilçiliyin banisi alman alimi Vilhem fon Humboldt sayılır. Çoxlusayda dil bilən bu görkəmli tədqiqatçı dillərin tipoloji təsnifinin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirməyə çalışıb. Dünya dillərinin tipoloji təsnifini dilin tədqiqinin başlıca məsələsi kimi qəbul edən tədqiqatçı dörd dil tipini fərqləndirib və onlara aşağıdakı adları verib:

1) təcrid olunan dillər; 2) aqlütinativ dillər; 3) flektiv dillər; 4) inkorporlaşan dillər.

Nəzəri dilçiliyin də banisi sayılan bu görkəmli tədqiqatçı özündən əvvəlki təsnifləri qəbul edir, lakin onlara müəyyən düzəliş verir. Tədqiqatçıya görə, qrammatik struktursuz, formasız dil ola bilməz. Malik olduğu qrammatik vasitələrdən asılı olmayaraq hər bir dil müəyyən bir formaya malikdir. V.Humboldtun bu təsnifi bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Lakin onu da qeyd edək ki, sonralar inkorporlaşan dillər bəzən sintezin dərəcəsinə görə polisintetik dillər kimi qəbul edilmiş, bəzən isə mənalı vahidlərin əlaqələnmə texniyasına görə aqlütinativ dillərin xüsusi şəkli kimi qiymətləndirilmişdir. XIX əsrin 2-ci yarısında müqayisəli-tarixi dilçiliyin nümayəndəsi, naturalizm dilçilik cərəyanının banisi A.Şlayxer yenidən dilləri üç tipə ayırır. Alman filosofu Hegelin triadalarının təsiri altında olan tədqiqatçı təcrid olunan, aqlütinativ və flektiv dil tiplərini ayırır və onları inkişafın üç mərhələsi kimi qəbul edir. “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası kompendiumu” (1861-1862) adlı əsərində A.Şlayxer yenidən A.Şlegelin bölgüsünə qayıdır, İlk dəfə A.Şlegel hind-Avropa dillərini analitik və sintetik olmaqla iki qrupa ayırmışdır. A.Şlayxerin təsnifi XIX əsrin əsas təsniflərindən biri kimi qəbul edilir. Ondan sonra tədqiqatçılar dil tiplərinə təkamülün ayrıca inkişaf fazaları kimi yanaşılması fikrindən əl çəkirlər. A.Şlayxerin təsnifi dillərin morfoloji təsnifinin bariz nümunəsidir. Onun təsnifində inkorporlaşan dillər öz ifadəsini tapmır. V.Humboldt da bu dil tipi morfoloji deyil, sintaktik ölçülərə əsaslanır. XIX əsr dilçiliyində diqqəti cəlb edən tipoloji təsniflərdən biri H.Ştayntala məxsusdur. H.Ştayntal dilçilik daxilində psixologizm cərəyanının, xüsusilə xalqlar psixologiyasının banisi sayılır. Onun bu baxışları daha çox “Dillərin təsnifi dil ideyalarının inkişafı kimi” (1850), “Dil quruluşunun ən vacib tiplərinin səciyyəsi” (1860) və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

N.Ştayntal əvvəlcə dilləri iki tipə ayırır:

a) forması olan dillər; b) forması olmayan dillər. Tədqiqatçı bu iki tipi də iki yarım tipə ayırır: a) birləşən dillər; b) şəklini dəyişən dillər. N.Ştayntal öz təsnifini formalı və formasız dillərlə birləşən və şəklini dəyişən dillərin vəhdəti əsasında qumuşdur. Forması olmayan birləşən dillərə hind- Çin, forması olan birləşən dillərə isə Çin dilini aid edir. Forması olmayan şəklini dəyişən dillərdə o, aşağıdakıları fərqləndirir: 1) ikiqat artma: prefikslər vasitəsilə şəkildəyişmə (Polineziya dilləri); 2) suffikslər vasitəsilə şəkildəyişmə (türk, monqol, fin-uqor dilləri); 3) inkorporlaşma ilə şəkildəyişmə (Amerikanın hindu dilləri). Forması olan şəkil dəyişən dillər də üç yarım qrupa ayrılır: 1) ünsürlərin əlavə edilməsi ilə şəkildəyişmə – Misir dili; 2) daxili fleksiya vasitəsi ilə şəkildəyişmə – sami dilləri; 3) həqiqi suffikslərin vasitəsilə şəkildəyişmə – hind-Avropa dilləri. N.Ştayntalın tipoloji təsnifi sonralar F.Misteli tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. O da dilləri əvvəlcə iki qrupa ayırır: 1) formalı dillər; 2) formasız dillər. Misteli aqlütinativ dilləri formasız yalançı sözlü dillər kimi qiymətləndirir və bu zaman həmin dillərdə sözün mənalı hissələrinin bir-biri ilə sıx birləşməsinə diqqət yetirir. V.Humboldtun təsiri altında formalaşan tipoloji təsniflərdən biri də rus dilçisi F.F.Fortunatova məxsusdur. Fortunatovun dil tipləri haqqındakı görüşləri onun 1900-cü ildə nəşr olunmuş “Müqayisəli dilçilik” əsərində ifadə olunub. Onun tipoloji təsnifi sözün forması haqqındakı nəzəriyyə ilə bağlıdır”. F.Fortunatov özünün morfoloji təsnifini V.Humboldtun təsnifi üzərində qurur, lakin ona qismən düzəliş verir və beş dil tipifərqləndirir: 1. Aqlütinativ dillər. 2. Flektiv-aqlütinativ dillər. 3. Flektiv dillər. 4. Köksözlü dillər. 5. Polisintetik dillər. (3, s. 174).

Tipoloji dilçiliyin təşəkkül mərhələsi alman alimi F.N.Finkin təsnifi ilə başa çatır. Finkin təsnifi XX əsrin əvvəllərinə (1909) aid olsa da, “belə hesab etmək olar ki, bu təsniflə XIX əsrdə tipoloji araşdırmalara, bir növ yekun vurulur” (7, s. 43).

Fink dillərə massivlik və fraqmentarlığın ifadə dərəcəsi baxımından yanaşır. Massivlik müxtəlif münasibətlərin bir sözün strukturu vasitəsi ilə, fraqmentarlıq isə ayrıca sözlər vasitəsi ilə ifadəsi kimi qəbul edilir. Tədqiqatçıya görə, massivlik özünü inkorporlaşan dillərdə daha yüksək səviyyədə göstərir. Tədqiqatçı flektivləşən dillərin özünü də üç qrupa ayırır: a) əsas flektivləşən (yunan dili); b) kökü flektivləşən (ərəb dili); c) qrupla flektivləşən (gürcü və bask dilləri) dillər. Fink özündən əvvəlki təsniflərdə olduğu kimi təcrid olunan dilləri kökü təcrid olunan dillər və əsas təcrid olunan dillər kimi iki qrupa ayırmışdır. Üçüncü sinfə flektiv xarakterli olmayan bəzi dilləri daxil edir, onları kontakt (subiya dili), subordinasion (türk dili), inkorporlaşan (samo) dili kimi fərqləndirir. Ümumən, Fink səkkiz dil tipi fərqləndirir və hər tipin bir nümunəsini göstərir:

1) Çin dili, 2) qrenland dili, 3) subiya dili, 4) türk dili, 5) samoa dili, 6) ərəb dili, 7) yunan dili, 8) gürcü dili. (7, s. 36).

Ənənəvi tipologiya, əsasən, morfoloji tipologiya kimi yaranıb və inkişaf etmişdir. Bu linqvistik tipologiyanın yeni istiqamətləri üçün də xarakterikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı; Şərq-Qərb, 2006. 278 s.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçiliyi. II cild. Bakı; Nurlan, 2004. 532 s.
3. Qurbanov A. Ümumi dilçiliyi. I cild. Bakı; 2004. 747s.
4. Məmədov N. Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı; Maarif, 1966. 315 s.
5. Rəcəbli Ə.Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, 415 s.
6. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. I cild. Bakı: Nurlan, 2007, 527 s.
7. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. II cild. Bakı: Nurlan, 2007, 615 s.
8. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
9. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı: 2001, 380 s.

İmarət Nəriman qızı Soltanova

Linqvistik tipologiyanın ilkin istiqamətləri

Xülasə

Dili öyrənmək üçün istifadə olunan başlıca vasitələrdən biri dilin qruplaşdırılıb təsnif olunmasıdır. Dilçilik tipologiyası sahəsində tədqiqatlar dünyanın bir çox dillərindən təmsil olunan nümunələrin materialına əsaslanır. Dünya dillərinin ilk tipoloji təsnifi alman alimi F.Şlegelin "Hindlilərin dili və müdrikliyi" (1808) əsərində verilmişdir. Ənənəvi tipologiya, əsasən, morfoloji tipologiya kimi yaranıb və inkişaf etmişdir. Bu linqvistik tipologiyanın yeni istiqamətləri üçün də xarakterikdir.

Açar sözlər: dil vahidi, təsnif, istiqamət, dil tipi, sinif.

Имарат Нариман кызы Солтанова

Начальные направления лингвистической типологии

Резюме

Одним из основных инструментов, используемых для изучения языка, является группировка и классификация язы ка. Исследования в области лингвистической типологии основаны на материале образцов, представленных из многих языков мира. Первая типологическая классификация языков мира была предложена немецким ученым Ф.Приведено в работе Шлегеля "язык и мудрость индейцев" (1808). Традиционная типология возникла и развивалась в основном как морфологическая типология. Это характерно и для новых направлений лингвистической типологии.

Ключевые слова: исследования, классификация, тип языка, дивизион, структуры.

Imarat Nariman gizi Soltanova

Primary Directions of Linguistic Typology

Summary

One used to learn a language is to group and classify the language. Research in the field of linguistic typology is based on the material of examples from many languages of the world. The first typological classification of world languages is given in the work of the German scientist F. Schlegel "Language and Wisdom of the Indians" (1808). Traditional typology emerged and developed mainly as a morphological typology. This is also characteristic of new directions of linguistic typology.

Keys words: research, classification, language type, division, structure.

AYNUR AZƏR qızı ABBASZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

TAMAMLIQ VƏ ONUN İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN TƏDRİSİ

Cümlənin mərkəzində dayanan baş üzvləri-mübtəda ilə xəbəri aydınlaşdırın, izah edən sözlər və söz birləşmələri ikinci dərəcəli üzvlər adlanır. İkinci dərəcəli üzvlər yalnız mübtəda və xəbəri deyil, bir-birini də izah etmək xüsusiyyətinə malikdir. Tamamliq, təyin və zərflik ikinci dərəcəli üzvlərdir. İkinci dərəcəli üzvlər cümlədəki məna yükünə, məzmununa görə deyil, struktur quruluşuna görə ikinci dərəcəli mövqedə dururlar.

Bu səbəbdən də ikinci dərəcəli üzvlər adlandırılır. Professor Qəzənfər Kazımovun fikrinə əsasən, bu üzvlərə ona görə ikinci dərəcəli üzvlər deyilir ki, onlar cümlənin nüvəsinə xidmət edir və cümlənin qrammatik əsasını izah edib, aydınlaşdırmaq məqsədilə işlənilir [6, s. 117]. Cümlənin qurulmasında baş üzvlərin vacibliyi mütləq haldır, ikinci dərəcəli üzvlərin işlənməsi isə ifadə olunan fikrin mənasından asılı olduğu üçün onların işlənməsi mütləq hal deyildir. İkinci dərəcəli üzvlər cümlədə fikrin predmetini bildiren baş üzvlərin ətrafında birləşərək onları müxtəlif cəhətdən izah edirlər. Bu səbəbdən də cümlə ikinci dərəcəli üzvlər olmadan da yarana bilər, amma baş üzvlərdən ən azı biri işlənməyə cümlə düzgün struktura malik olmaz.

Tamamlıq ismin yön, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarında olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunan ikinci dərəcəli üzvdür. Digər ikinci dərəcəli üzvlərdən- təyin və zərflikdən fərqli olaraq tamamlıq hərəkətin təsirilə dəyişən obyekt-əşya anlayışı bildirir. Bu obyekt üzərində iş icra edilən edilən əşyanı bildirir. Tamamlıq cümlənin xəbər zonasına aid olan və xəbərlə birbaşa əlaqə yaradan üzvdür. Daha çox feili xəbərə aid olan tamamlıq, bəzən də sifət, say, zərflər ifadə olunan ismi xəbərə aid olur. Professor Ə. Dəmirçizadə yazır: “Tamamlıq xəbərdə ifadə edilən fikri məqsəd və səbəb, zamana və məkana görə aydınlaşdırır və bitkinləşdirir, xəbərin təsir etdiyi əşyanı ifadə edir” [3, s. 49]. Tamamlıqla xəbərin arasındakı əlaqə mübtədə ilə tamamlığın arasındakı əlaqədən güclüdür. Çünki tamamlığın mübtədə ilə əlaqəsi elə xəbər vasitəsilə yaranır. Professor Qəzənfər Kazımov yazır: “Tamamlıq xəbərlə mübtədanın arasında güclü pozisiyada-aktullaşma məqamında cümlənin sonunda işlənir və xəbərlə daha çox idarə, bəzi hallarda yanaşma əlaqəsinə daxil olur” [6, s. 119].

Tamamlıq kimi? kimə? nəyi? nəyə? nə? kimdə? nədə? kimdən? nədən? kim ilə? nə ilə? kim üçün? nə üçün? kimə qarşı? nə barədə? kim haqqında? və s. suallara cavab verir. Tamamlıq quruluşca sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayrılır. Sadə tamamlıqlar morfoloji vahidlərlə - isim və isimləşən əsas nitq hissələri ilə, mürəkkəb tamamlıqlar isə sintaktik vahidlərlə - II və III növ təyini söz birləşmələri, tərkib yaranan feili birləşmələrlə ifadə olunur.

Tamamlıq ikinci dərəcəli üzv olsa belə, cümlədə əsas rola malikdir. Bunu deyən dilçi alimlər, həmçinin Mirzə Kazımbəy tamamlığın cümlənin baş üzvü olması fikrini irəli sürmüşlər. Lakin bu fikir qəbul olunmamışdır.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri və tamamlığın tədrisinə orta məktəbdə 8-ci sinifdə başlanılır və geniş yer verilir. Dərslərdə tamamlığın izahından əvvəl ikinci dərəcəli üzvlər haqda təsəvvür yaratmaq məqsədilə cümlənin qrammatik əsası və ikinci dərəcəli üzvləri təhlilini tələb edən tapşırıq yer alır. Tapşırıq həll olunur və ikinci dərəcəli üzvlər haqda ümumi nəticəyə gəlinir ki, ikinci dərəcəli üzvlər cümlənin qrammatik əsasını-baş üzvləri izah edirlər. Dil qaydası kimi tamamlıq haqda məlumat verməzdən əvvəl şagirdlərə verilən tapşırıqda cümlədə obyektləri tapmaq tələb olunur. Bu tapşırıq tamamlıq bəhsi üçün motivasiya rolunu oynayır. Şagirdlərə sual yönəldirilir, obyekt nədir? Tamamlığın ikinci dərəcəli üzv kimi izahı verilir və tapşırıqlarla bu məlumatlar mənimsənilir. Bu dərslərdə tədqiqat sualı kimi fəal interaktiv təlimin BİBÖ üsulundan istifadəsi məqsəduyğundur. Şagirdlər “Bilirəm” bölməsində ikinci dərəcəli üzvlər haqda indiyə qədər əldə etdikləri məlumatı qeyd edirlər. “İstəyirəm bilim” hissəsində isə tamamlığın hansı funksiyanı icra etməsi, digər üzvlərdən fərqli cəhətlərini və onlara maraqlı olan digər suallar yer alır.

Dərslərdə dil qaydası belə verilir: İsmi adlıq və yiyəlik halından başqa hallarında olub, cümlədə üzərində iş icra edilən obyekt və ya əşya anlayışı ifadə edən II dərəcəli üzv tamamlıq adlanır. Tamamlıq kimi? nəyə? kimi? nəyi? haranı?nə? kimdə? nədə? kimdən? nədən? suallarına cavab verir. Adlar, ismi və feili birləşmələr, mürəkkəb adlar cümlədə tamamlıq vəzifəsində çıxış edə bilər [8, s. 67]. Adlar dedikdə əsas nitq hissələri olan sifət, say, əvəzlik və zərf nəzərdə tutulur. Bu dil qaydası izahından və cümlədəki obyektləri seçməyi tələb edən tapşırığı işləyib tamamlıq haqda məlumatları mənimsədikdən sonra onlar cədvəlin “Öyrəndim” hissəsinə yeni mənimsədikləri tamamlıq haqqında faktlar qeyd edirlər.

Tamamlığın ifadə vasitəsinə görə iki növü olduğunu müəllim müvafiq nümunələr əsasında şagirdlərə çatdırmalı və kollektiv iş formasına uyğun olaraq əldə olunan fikirlər müzakirə edilməlidir. Kitabda vasitəli və vasitəsiz tamamlığın şərhinə uyğun tapşırıq verilir. Buradakı tələb verilmiş söz və söz birləşmələrinə şəkilsiz artırmaqla bu sözləri cümlədə işlətməkdir. Kollektiv formada yerinə yetirilən tapşırıqda şagirdlər öyrəndikləri bilikləri nümayiş edirlər, artıq onlara vasitəli və vasitəsiz tamamlığın hansı haldakı söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunduğu bu nümunələr əsasında daha aydın məlum olur.

Tamamlığın ifadə vasitələri. Tamamlıq hallana bilən söz və söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər və əşya yaxud obyekt məzmununu bildirir. Bu səbəbdən mübtədə ilə tamamlığın ifadə vasitələrində müəyyən oxşarlıq vardır. Tamamlıq da mübtədə kimi əsas nitq hissələri, mürəkkəb adlar, ismi və feili birləşmələrlə ifadə olunur. Əsas nitq hissələrindən sifət, say, işarə əvəzlilikləri, feili sifət və feili sifət tərkibləri mübtədədə

olduğu kimi substantivləşərək tamamlıq rolunda çıxış edirlər. Bunlar mübtədə ilə tamamlığı bir-birinə yaxınlaşdırən cəhətlər olsa da, tamamlıq mübtədədən daha geniş imkanlara malikdir. Mübtədə cümədə ad bildirib, yalnız bir halda-adlıq halda işlənirsə, tamamlıq ismin dörd halının şəkilçisinin qəbul edir, həmçinin tamamlıq qoşmalı sözlərlə ifadə oluna bilir. Mübtədanın belə xüsusiyyəti yoxdur. Tamamlığın ən çox isim və əvəzliliklə ifadə olunmağı da onun mübtədə ilə oxşar xüsusiyyətlərindəndir.

İsimlə ifadə olunan tamamlıqlar. İsimlər tamamlığın fəal ifadə vasitələrindən biri, bəlkə də birincisidir. Aşiq Abbas dağ adamıydı, *dağlardan* danışırdı. (İ.Hüseynov)

Əvəzliliklə ifadə olunan tamamlıqlar. Əvəzliyin bütün mənə növləri tamamlıq ola bilər, yalnız bir növü-işarə əvəzlilikləri substantivləşdikdən sonra tamamlıq rolunda çıxış edə bilər.

Lakin *onu* da etiraf edirəm ki, elə bu *məni* öz gözümdən salır. (İ.Əfəndiyev)

Sifət və say substantivləşərək tamamlıq rolunda çıxış edə bilirlər.

Söz-sözə gələndə böyük *kiçiyə*, kiçik də *ortancıla* buyururdu. (S.Rəhimov)

Vəqta ki, cavan oldum, *iyirmi beşə* çatdım. (M.Ə.Sabir)

Feili sifət və feili sifət tərkibləri də substantivləşərək tamamlıq ola bilirlər.

Razı deyiləm *yatmışları* kimsə oyatsın. (M.Ə.Sabir)

Dönmələrdə durana bax, qaçana bax! (M.Müşfiq)

Məsdər və məsdər tərkibləri cümlədə tamamlıq rolunda işlənir. Məsdər tərkibi mürəkkəb tamamlıq olur.

Oxumağa macal olacaqdı? (Anar)

O canavar yenə mənim adıma min cür söz çıxaracaqdır, *məni ləkələməyə* çalışacaqdır. (C.Cabbarlı)

Mürəkkəb tamamlıq rolunda çıxış edən digər ifadə vasitələri də ismi birləşmələrdir. İsmi birləşmələrin növü olan II və III növ təyini söz birləşmələri tamamlığı ifadə edən vasitələrdəndir.

O hisli-paslı daxmada *can sıxıntısından* başqa nə görəcəyəm? (A.Şaiq)

Vətənimin seyrinə çağırıram elləri. (S.Rüstəm)

Mürəkkəb adlarla ifadə olunan tamamlıqlar.

Qurbanəli bəyin atı hərdən bir nəre təpib qabaq ayaqlarını qaldırırdı havaya və az qalırdı ki, *Kərbəlayı Qasımı* da göyə qaldırsın. (C.Məmmədquluzadə)

Qoşma ilə işlənən söz və birləşmələr də cümlədə xəbərlə obyekt arasında əlaqə yaradıb, tamamlıq rolunda işlənir.

Bütün bunları Bakı milyonçusu *kimin üçün* edirdi? *Xalqın uşaqları üçün*. (Z.Xəlil)

Tamamlığın hərəkətlə obyekt arasındakı əlaqə baxımından iki növü vardır: Vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar. Tamamlığın vasitəli ya vasitəsiz olması cümlənin xəbərinə bağlıdır. Əgər xəbər təsirli feillə ifadə olunubsa tamamlıq vasitəsiz, təsirsiz feillərlə ifadə olunubsa vasitəli olur.

Vasitəli tamamlıq. İşlə hərəkətin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində xəbərin obyektə təsiri birbaşa yolla olmur, beləliklə, xəbərlə obyekt arasında güclü bağlılıq yaranmır. Elə bu səbəbdən tamamlıq yalnız feili xəbərlə deyil ismi xəbərlə bağlı olur və onunla əlaqəyə girir. İsmi yönlük, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçilərini qəbul etmiş söz və söz birləşmələri, qoşmalı söz və birləşmələr vasitəli tamamlığın ifadə vasitələridir.

Yönlük halda işlənən vasitəli tamamlıqlar. Əsasən, bu tamamlıqlar daşdıqları mənaya görə yönəlmə, bənzətmə, istiqamət və məqsəd anlayışı ifadə edirlər. Yönəlmə və bənzətmə bildirən tamamlıqlar, adətən, təsirsiz feillərlə, məqsəd bildirən tamamlıqlar isə həm təsirli, həm təsirsiz feillərlə əlaqələnir.

Sənin çiçəyinə, gülünə qurban! (S.Rüstəm)

Sir-sifətindən *alimə* zəda oxşayırsan. (Anar)

Qız bulağa *suya* getdi. (M.İbrahimov)

Yerlik halda işlənən vasitəli tamamlıqlar. Tamamlığın bu növü də ifadə etdiyi mənə daxilində iki növə ayrılır: nisbi yer anlayışı və seçmə anlayışı bildirənlər. Nisbi yer bildirən tamamlıqlar əşyanın müvəqqəti tutduğu yer anlayışını bildirir.

Sən *xislətdə* bir qəhrəman görmədim. (H.Cavid)

Bəndə can qalmamışdır... Mərhəmət! (H.Cavid)

Çıxışlıq halda işlənən tamamlıqlar. İfadə etdiyi mənə çalarlarına görə tamamlığın bu növünün müqayisə, çıxış, səbəb, sahiblik, xarici təsir bildirən növləri vardır.

Həyatın amansız yalqızlığında

Tutur *əllərindən* əl ağacları. (M.Rzaquluzadə)

Həmin adam biologiya müəllimimiz idi, o *hamıdan* fərqlənirdi. (B.Həsənov)

Dostlarımdan, oxuduğum məktəbdən uzaq düşmüşdüm. (E.Hüseynbəyli)

Əl çək bu *tərslikdən*, qulaq as mana! (S.Vurğun)

Qoşmalı söz və söz birləşmələri ilə işlənən tamamlıqlar. Üçün, ötrü, kimi, ilə, haqqında bərəsində, qarşı, görə qoşmaları söz və ifadələrə qoşulub vasitəli tamamlıq rolunda işlənir. İlə qoşması ilə işlənən tamamlıqlar da cümlədə müəyyən mənalar-vasitə, birgəlik, alət, seçilmə, qarşılaşdırma mənalarını ifadə edir.

Mən *sizin üçün* çiçək gətirəcəyəm. (C.Cabbarlı)

Vasitəli tamamlığın öyrədilməsi zamanı qarşıya çıxan çətinlik vasitəli tamamlıqla digər ikinci dərəcəli üzv olan zərfliyin fərqləndirilməsidir. Bu çətinliyin əsas səbəbi hər iki ikinci dərəcəli üzvün ifadə etdiyi mənə və qrammatik suallarla bağlıdır. İsmın yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olan söz və söz birləşmələri cümlədə həm tamamlığın, həm də yer zərfliyin ifadə vasitəsi kimi çıxış edirlər. Qoşma ilə işlənən sözlər isə tamamlıq, tərz, səbəb və məqsəd zərfliklərinin ifadə vasitəsi olurlar. İlə qoşması ilə işlənən sözlərin tamamlıq yoxsa zərflik olduğunu bilmək üçün qoşulduğu sözə diqqət etmək vacibdir. Əgər qoşma konkret ismə qoşulubsa bu sözlər tamamlıq, mücərrəd isimlərə qoşulubsa zərflik rolunu icra edirlər: *telefonla, qələmlə* (vasitəli tamamlıq), *həvəslə, qəzəblə* (zərflik). Bilmək lazımdır ki, cümlədə tamamlıqlar əşya məzmunu bildirdiyi halda, zərfliklər yer, məkan və ya tərz, səbəb, məqsəd mənəsi daşıyırlar. İsmın yerlik halındakı sözlərlə ifadə olunan cümlə üzvü əşyanın yerinin bildirdikdə tamamlıq, hərəkətin yerini bildirdikdə isə zərflik kimi çıxış edir. Dilimizdə bəzi isimlər vardır ki, onlar yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarda olub qoşa suallara cavab verirlər. Məsələn: Haraya-nəyə və s. Bu isimlərin əşya yoxsa yer-məkan anlayışı ifadə etdiyini anlamaq çətinlik yaradır. Belə isimlərin cümlə üzvü olaraq tamamlıq yoxsa zərflik olduğunu anlamaq üçün həmin isimlərin mənəsini əsas tutaraq, onlara sual verməklə tapmaq olar. “O, əşyalarını *bağlamasına* qoyub getdi” cümləsində bağlamasına sözünə sual verdikdə onun əşya məzmununun əsas olduğu aydın olur. Belə sözlər hər zaman tamamlıq rolunda işlənir. Tamamlıqla zərfliyin fərqləndirilməsi zamanı yaranan çətinliyin digər səbəbi də hər iki ikinci dərəcəli üzvün xəbərlə əlaqədə olub, onunla bağlılıq yaratması və bir sıra sözlərin həm tamamlığın, həm də zərfliyin suallarına cavab verməsidir.

Elə bil ki, dil-dil ötür

hər *hüceyrəmdə*

göz-göz açılmış yaralarım. (R.Rza) - tamamlıq

Bu anda *sarayın yaxınlığında* yel qanadlı bir atlı göründü. (M.Hüseyn) – zərflik

Dilimizdə ev, şəhər, meşə, məktəb, çöl tipli sözlər həm zərfliyin, həm də tamamlığın suallarına cavab verir deyə bunların da qarışdırılması mümkündür. Bu sözlərin cümlədə məzmununda məkan anlayışı daha üstün olduğundan həmişə zərflik rolunda çıxış edirlər [5, s. 131]. *Şəhərdə* güclü yoxlanış var idi. Bu cümlədə şəhərdə sözü yer-məkan bildirir və o cümlədə zərflik vəzifəsini icra edir.

Fikrin ifadə tərzində təhlil zamanı müəyyən yanılmalara səbəb ola bilər. “*Ağaca* çıxıram“, “*Çantada* kitablarım var” kimi cümlələrdə ağaca və çantada sözləri haraya? harada? suallarına deyil, məzmunlarında əşya, obyekt anlayışı dayandığı üçün onlar nəyə? nədə? Suallarına cavab verərək tamamlıq olurlar. Professor Qəzənfər Kazımov belə cümlələrdə müəyyən metaforiklik olduğunu qeyd edir və tamamlığın obyekt, əşya bildirmə əlamətini rəhbər tutaraq bu sözlərin zərflik olmadığını bildirir [6, s. 127]. “*Kitablar rəfdədir*” cümləsində rəf sözünün əşya məzmunu yüksək mövqə tutsa da, bu cümləyə kitablar haradadır? Sualını verilə bilər. Bu o deməkdir ki, əşya başqa bir obyektə özünə daimi yer tutur. Qəzənfər Kazımov bu kimi sualları yaxın olan sözləri fərqləndirmək üçün xüsusi meyar olmadığını qeyd edir və onları “tamamlıq mənəli zərflik” və “zərflik mənəli tamamlıq” adlandırır [6, s. 128].

Vasitəsiz tamamlıqlar. Bu tamamlıqlar xəbərlə birbaşa əlaqə yaradan və hərəkətin təsir göstərdiyi obyekt anlayışını ifadə edirlər. Vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik halında olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Təsirlik hal iki formada-müəyyən (şəkilçili) və qeyri-müəyyən (şəkilçisiz) formada olduğundan vasitəsiz tamamlıq da müəyyən vasitəsiz tamamlıq və qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olmaqla iki yərə ayrılır. Onlar arasında müəyyən fərq və oxşarlıqlar vardır. Ən əsas fərq müəyyən vasitəsiz tamamlığın konkret obyekt bildirib təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənməsi, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq isə qeyri-müəyyən əşyanı ifadə edir və hal şəkilçisiz işlənir. Müəyyən vasitəsiz tamamlığın sualı kimi? nəyi? haranı? Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın sualı isə nə? sualıdır. Bundan əlavə cümlədə müəyyən vasitəsiz tamamlığın yeri sərbəst, amma qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq həmişə xəbərin yanında işlənir və yerini sabit saxlayır. Müəyyən vasitəsiz tamamlığın ifadə vasitələri də qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqdan daha məhsuldardır. Müəyyən vasitəsiz tamamlıq təsirlik halda olan bütün söz və söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər.

Üç ay var ki, *məktubunu* almadım. (H.Cavid)

Sərkərdəlik qılıncını adama hökmdar yox, döyüş meydanı verər! (M. Hüseyn)

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın ifadə vasitəsi isə ümumi isimlər, II növ təyini söz birləşmələri, əvəzlilərdən isə kim və nə sual əvəzliləri, heç nə qeyri-müəyyən əvəzliyi qeyri-müəyyən vasitəsiz

tamamlığın ifadə vasitəsi ola bilir. Professor Buludxan Xəlilovun fikrinə əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, xüsusi isimlər yalnız ümumiləşdikdə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi işləyə bilər [5, s. 123].

Stolun üstünə qoyulmuşdu yekə samovar və qulluqçular çay töküüb qoyurdular qonaqların qabağına. (C.Məmmədquluzadə)

Sizin güldüyünüz çoban torpağı *Nizamilər, Füzulilər* yetirmiş. (S.Vurğun)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili (cümlə üzvləri). Bakı: Azərnaşr, 1947, 88 s.
4. Həsənov M. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı: Elm və təhsil, 2010, 368 s.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslinin metodik vəsaiti, Bakı: Şərq-Qərb, 2019, 160 s.
8. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinif üçün Azərbaycan dili dərslisi (dərslük), Bakı: Şərq- Qərb, 2019, 160 s.

Aynur Azər qızı Abbaszadə

Tamamlıq və onun ifadə vasitələrinin tədrisi

Xülasə

Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvüdür. Tamamlıq ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa digər hallarda işlənən söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Tamamlıq xəbəyə aid üzvdür və məzmununda əşya, obyekt anlayışı var. Hərəkətlə obyekt arasında əlaqə baxımından tamamlığın iki növü vardır: vasitəli tamamlıq və vasitəsiz tamamlıq. Vasitəli tamamlıq ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında, vasitəsiz tamamlıq isə ismin təsirlik halında olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan tamamlıqlar sadə, söz birləşmələri və mürəkkəb adlarla ifadə olunan tamamlıqlar isə mürəkkəb tamamlıqlar sayılır. İkinci dərəcəli üzv olmasına baxmayaraq tamamlıq istər ifadə vasitələrinin genişliyinə görə, istərsə də cümlədə daşdığı məna yükünə görə əhəmiyyətli mövqə tutur.

Açar sözlər: Cümlə üzvləri, ikinci dərəcəli üzvlər, tamamlıq, vasitəli tamamlıq, vasitəsiz tamamlıq, ifadə vasitələri.

Айнур Азер кызы Аббасзаде

Дополнение и обучение его средствам выражения

Резюме

Дополнение это второстепенный член предложения. Дополнение может выражаться словами и словосочетаниями существительных не только в именительном и родительном но и в других падежах. Дополнение является частью сказуемого и несёт в себе значение об объекте и предмете. С точки зрения связи между движением и объектом дополнение бывает двух видов: прямое и косвенное. Косвенное дополнение выражается словами и словосочетаниями существительного в дательном, творительном и предложном падежах, а прямое в винительном падеже. Дополнения выражающиеся основными частями речи считаются простыми а выражающиеся словосочетаниями и сложносокращёнными словами - сложными. Несмотря на то что дополнение является второстепенным членом оно занимает важную позицию из-за широкого способа выражения а так же из-за смысловой нагрузки которую несёт в предложении.

Ключевые слова: Члены предложения, второстепенный член предложения, дополнение, косвенное дополнение, прямое дополнение, средства выражения.

Aynur Azer gizi Abbaszade

Teaching the object and its means of expressions

Summary

The object is the secondary constituent of a sentence. The object can be expressed using words and word combinations in other cases expect in the case of nouns nominative and possessive. The object is related to the verb and its meaning is equal to that of an item or an object. Object is divided into two types depending on its relation to the action: Indirect object and direct object. The indirect object is expressed by the words and combinations of the noun in the dative, instrumental and prepositional cases, and the direct in the accusative case. The objects used with parts of speech are called as simple and the objects that are

expressed using word combinations and compound names are called as compound objects. Despite being secondary constituent, the object has great importance in a sentence because of big variety of its expression methods and the meaning that it carries in the sentence.

Keywords: Constituents of a sentence, secondary constituents of a sentence, the object, the indirect object, direct object, the means of expression.

NƏRMİN HACI qızı ƏKBƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNTAKSİSİN TƏDQIQI TARİXİ

Sintaksis dilçiliyin ən çox tədqiq olunan sahələrindən biridir. “Sintaksis” mənşəyinə görə yunan sözü olub, mənası “birləşmə”, “tərtibat” deməkdir. Dilçilikdə bu söz iki mənada işlənir: bir dilin sintaksisi, yəni dilin sintaktik quruluşu, bir də qrammatika elminin şöbəsi mənasında” [3, s. 5].

Dilçiliyin digər şöbələri kimi sintaksis də çox geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bir çox dilçi alimlər bu sahədə ətraflı, dərin araşdırmalar aparmışlar. XX əsrin əvvəllərindən etibarən dilçilikdə, sintaksis sahəsində daha çox rus dilinin təsiri özünü göstərirdi. Dilçiliyin digər sahələrində olduğu kimi sintaksis də rus dilinin qanunları əsasında öyrənilirdi. Sintaksisin bir elm sahəsi kimi tədqiqi, bu sahədə kitabların yazılması XX əsrin 40-50-ci illərində daha da inkişaf etmişdir. Xüsusən də elmi sintaksisin yaranması bu illərə təsadüf edir. Sintaksisin tədqiqat obyektləri, onun əhatə dairəsi, araşdırdığı mövzular müəyyən olmuşdu. Artıq XX əsrin 50-ci illərindən etibarən bir çox elmi işlər, dissertasiyalar, monoqrafiyalar yazılmağa başladı. Belə əsərlərdən biri də Ə. Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri” kitabı idi. Bu kitabda dilin sintaktik quruluşu, ətraflı, bütöv şəkildə verilməsə də sintaksislə bağlı ilk elmi əsərlərdən biri idi. 1947-ci ildə çap olunan bu kitabda qeyd etdiyimiz kimi sintaksisin bütün bölmələri deyil, yalnız cümlə üzvlərindən bəhs olunurdu.

Azərbaycan dilçiliyində elmi sintaksisin yaranmasında bir çox tədqiqat əsərlərinin mühüm rolu olmuşdur. Bunlara Ələvsət Abdullayev “Müasir Azərbaycan dilində əlavə və xüsusiləşmələr” (1954), Hüseyn Bayramov “Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr” (1960), Rəsul Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilində sözlər arasında sintaktik əlaqə üsulları” (1960), Zərifə Budaqova “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə” (1963), Həsərət Həsənov “Müasir Azərbaycan dilində şəxsi (müəyyən şəxsi, qeyri-müəyyən və ümumi şəxsi) cümlələr” (1964) və başqa elmi əsərləri nümunə göstərmək olar. Bu dövrdə yazılan elmi monoqrafik əsərlər ümumi şəkildə sintaksisin müstəqil sahə kimi formalaşmasına şərait yaratdı.

XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən sintaksis sahəsində bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar sayəsində sintaksisin əsas istiqamətləri, digər dilçilik şöbələri ilə əlaqəsi, ortaq və fərqli xüsusiyyətləri, sintaksisin əsas vahidləri müəyyən olmuşdu. Zaman keçdikcə yeni sintaktik vahidlər yarandı. Sintaktik kateqoriyalar müstəqil şəkildə öyrənilməyə başlandı.

1959-cu ildə Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutu “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (Sintaksis, II hissə) kitabını çıxardı. Bu kitab sintaksis sahəsində ilk müfəssəl elmi ədəbiyyatı idi. Bu kitabda demək olar ki, sintaksisin bütün sahələri (sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, cümlə üzvləri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, əlavə, xüsusiləşmələr və s) əks olunmuşdu. Bundan sonra bir çox kitablar nəşr olunsa da, demək olar ki, fərqli mövzulara rast gəlinmirdi.

Sintaksis sahəsində tədqiqat aparmış əsas dilçilər Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Kamal Abdullayev, Zərifə Budaqova, Kamil Vəliyev, Tofiq Müzəffəroğlu və başqalarıdır. Bu professor və alimlər ümumilikdə sintaksis sahəsində araşdırmalar aparsalar da, hər biri ayrı-ayrılıqda sintaksisin konkret vahidləri üzrə geniş tədqiqatlar etmişlər. Bununla yanaşı Afad Qurbanov, Muxtar Hüseynzadə, Qəzənfər Kazımov, Buludxan Xəlilov, Zemfira Şahbazova və başqaları əsas tədqiqat obyektlər sintaksis olmasa da bu dəyərli araşdırmalara sahibdirlər. Bu baxımdan Qəzənfər Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” dərs vəsaiti xüsusi diqqəti cəlb edir. “Dilin sintaktik quruluşu sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnməsi qaydalarının məcmusu və sistemidir. Qrammatikanın bir şöbəsi olan sintaksis isə sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin isə mətn şəklində əlaqələnməsi qaydalarından bəhs edən elmdir” [5, s. 3]

Ələvsət Abdullayev tabeli mürəkkəb cümlə haqqında araşdırmalar aparmış və 1964-cü ildə “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” adlı kitabını yazmışdır. Bu kitabda tabeli mürəkkəb cümlə, onun tipləri və s. dərin şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Sintaksis sahəsində geniş tədqiqat aparmış şəxslərdən biri də Zərifə Budaqova idi. Xüsusən, sintaksisdə sadə cümlənin araşdırılması onun adı ilə bağlıdır. Belə ki onun “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə” adlı kitabı 1963-cü ildə nəşr olunmuşdur və bu kitabda sadə cümlə ilə bağlı bir çox problemlə məsələlər şərh olunmuşdur. Zərifə Budaqova təkcə, sintaksis sahəsi ilə deyil, eləcə də morfologiyada da dəyərli elmi işlərlə məşğul olmuşdur. Lakin onun əsas elmi fəaliyyəti sintaksislə bağlıdır.

Yusif Seyidov və Ağamalı Həsənov birlikdə “Azərbaycan dili. Sintaksis” adlı kitabı bu sahədə qiymətli kitablardan hesab olunurdu. Belə ki, bu kitaba görə hər iki dilçi 1974-cü ildə Azərbaycan Dövlət Mükafatına layiq görüldü. Professor Yusif Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyində sintaksis sahəsində yazılmış mühüm tədqiqat əsərlərindən biridir.

1970-80-ci illərdə nəşr olunan sintaksislə bağlı kitablar əsasən eyni xüsusiyyətlərə malik idi:

İlk öncə giriş hissə, sonra sintaksisin xüsusiyyətləri, başqa sahələrlə əlaqəsi, sintaksisin predmeti, obyektini və s. kimi məsələlər verilirdi.

Sonrakı bəhsdə sintaktik vahidlər, söz və söz birləşməsinin ortaq, fərqli xüsusiyyətləri, söz birləşməsi və cümlə məsələsi haqqında fikirlər qeyd olunurdu.

Digər hissədə isə cümlə, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, sadə cümlə sintaksisi, baş və ikinci dərəcəli üzvlər haqqında məlumat verilirdi.

Növbəti hissədə tabesiz mürəkkəb cümlə, tabesiz mürəkkəb cümləni əlaqələndirən vasitələr-məna əlaqələri, bağlayıcı və bağlayıcı olmayan birləşmələr və s. haqqında yazılırdı.

Sonra tabeli mürəkkəb cümlələr, baş və budaq cümlə, tabeli mürəkkəb cümlənin növləri haqqında ətraflı məlumat verilirdi.

Ən sonda isə qarışıq tipli mürəkkəb cümlə, əlavə və xüsusiləşmələr, xitab və ara sözlər haqqında məlumat verilirdi.

Digər tədqiqatçılardan biri də Tofiq Müzəffəroğlu Hacıyevdir. Professor Tofiq Hacıyev mürəkkəb cümlə sintaksisini tədqiq edənlərdən biridir. Mürəkkəb cümlədə “əlaqə” və “münasibət” anlayışları, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini izah etmişdir. Əlaqənin həm tabesiz, həm də tabelilik əsasında birləşən tərəflər arasında, münasibət isə yalnız tabesizlik əsasında birləşən tərəflər arasında olur.

Sintaksis tədqiqatçılarından biri də Kamal Abdullayevdir. Onun tədqiqatlarında klassik dilçilərdən müəyyən qədər fərqli fikirlərə rast gəlinir. K. Abdullanın “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” kitabında bu baxımdan fərqli fikirlərə rast gəlinir. Kitab üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə sadə cümlə ilə bağlı fikirlər, ikinci hissədə mürəkkəb cümlə, üçüncü hissədə isə mürəkkəb cümlə ilə bağlı sintaktik məsələlər öz əksini tapmışdır. İlk dəfə “sintaktik tam” məsələsi bu kitabda verilmişdir. Mürəkkəb sintaktik bütövlər mətn dilçiliyində ilk olaraq Kamal Abdullanın kitabında tədqiqata cəlb olunur. “Bu dərs vəsaitində bəzi hallarda dilçilikdə artıq müəyyən olmuş anlayış və təsvirlər yeni bir interpretasiyada təqdim olunmuşdur. O, bu məqsədlə edilmişdir ki, hər hansı bir təsvirin yeni bir məqamı varsa, o məqam bütün əvvəlki təsvir üzərinə də yeni bir işıq salmamış və onun indiyədək görünməyən tərəflərini üzə çıxarmamış deyil” [5, s. 7].

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm, 1981
2. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2017, 215 s.
3. Əlövsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Ağamalı Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV Hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
4. Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-İnnovation, 2016, 360 s.
5. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.

Nərmin Hacı qızı Əkbərova

Azərbaycan dilində sintaksisin tədqiqi tarixi

Xülasə

Sintaksis dilçiliyin əsas şöbələrindən biridir. Sintaksis söz birləşmələrini, cümlələri, sintaktik bütövləri öyrənir. Burada sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və onun tipləri, sintaktik əlaqələr və s. tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində sintaksis geniş tədqiq olunmuş sahələrdən biridir. Sintaksisin əsas vahidləri olan söz birləşmələri, onların təsnifi prinsipləri, mürəkkəb cümlə və mürəkkəb cümlə tipləri geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Son zamanlarda sintaksisin tədqiqat obyektlərinə mətn sintaksisi də daxil edilmişdir. Bu sahədə bir çox monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmışdır.

Açar sözlər: sintaksis, sintaksisin tarixi, sintaktik əlaqələr, söz birləşməsi, cümlə.

Нармин Гаджи кызы Акбарова

История исследования синтаксиса на азербайджанского языка

Резюме

Синтаксис - одна из основных ветвей лингвистики. Синтаксис изучает словосочетания, предложения, синтаксические единицы. Здесь изучаются простые предложения, сложные предложения и их типы, синтаксические отношения и т. Д. Синтаксис - одна из наиболее широко изучаемых областей азербайджанского языкознания. Словосочетания, являющиеся базовыми единицами синтаксиса, принципы их классификации, составные предложения и типы составных предложений широко изучаются. В последнее время текстовый синтаксис был включен в объекты исследования синтаксиса. В этой области написано много монографий и диссертаций.

Ключевые слова: синтаксис, история синтаксиса, синтаксические отношения, словосочетания, предложения

Narmin Haji gizi Akbarova

The history of syntax researching in the Azerbaijani language

Resume

Syntax is one of the main branches of linguistics. Syntax learns word combinations, sentences, syntactic units. Simple sentences, complex sentences and their types, syntactic relations etc. are studied here. Syntactic is one of the most widely studied fields in Azerbaijan linguistics. Phrases, which are the basic units of syntax, the principles of their classifications, compound sentences, types are widely involved in research. Recently, text syntax has been included in the research object of syntax.

Keywords: Syntax, history of syntax, syntactic relations, word combinations, sentences.

AFƏT TOFIQ qızı MOLLAZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

“IRK BİTİG” ABİDƏSİNDƏ İŞLƏNƏN ZONİMLƏRƏ BİR BAXIŞ

“İrk bitig”, həm də “Fənamə” adı ilə türkoloji ədəbiyyatlarda adı keçən bu kitab göytürk əlifbası qədim uyğur dilində kağız üzərində yazılmışdır. 1907-ci ildə Aurel Steyn tərəfindən Şərqi Türküstanda Tunhuanq budda monastrında tapılan abidənin yazılma tarixini Əbülfəz Rəcəbli VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərinə, Talat Təkin isə IX əsrə aid olduğunu qeyd edir. Əsər 1912-ci ildə V.Tomsen tərəfindən ilk dəfə ingilis dilinə qazandırılmış, Azərbaycan dilinə isə Ə.Şükürlü, Ə.Rəcəbli və digər tədqiqatçılar tərəfindən tərcümə olunmuş, bu məqalədə də Ə.Rəcəbli tərcüməsindən istifadə olunmuşdur.

“Kül tigin”, “Bilgə kağan”, “Tonyukuk” kimi Göktürk yazılı abidələrinin həm tarixi, həm filoloji, də etnoqrafik təhlilə cəlb olunması və öyrənilməsi türkologiya üçün vacib sahələrdən olduğu kimi, “İrk Bitig” abidəsinin də filoloji tədqiqata cəlb olunmasının türkologiyaya qazandıracağı elmi biliklərin önəmini xatırladaraq qeyd etmək gərəkdir. “İrk Bitig” özlüyündə maraqlı abidədir, çünki digər yazılı abidələrdən fərqli olaraq bu kağız üzərində tam şəkildə gəlib çatmış ilk əsərdir və əsərin məzmunu digər yazılı abidələrinkindən fərqlənir. Bu əsər bir fal kitabıdır. Əgər digər yazılı abidələr daha çox tarixin izlərini daşıyıb etnoqrafik səciyyə daşıyırsa, “İrk Bitig”-dən türklərin həyat və məişətinin izlərinə, gündəlik yaşam və inanclarına aid daha çox materiallar toplamaq olar.

Abidə özündə topladığı leksik qatın müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Bu leksik qata daxil olan və intensiv işlənmə tezliyinə sahib olan bir kateqoriya da zoonimlərdir. Məlum olduğu kimi gününü döyüşlərdə at üstündə keçirən türkün ən yaxın silahdaşlarından biri atdır, bununla belə qoyun oturaq həyatın bir parçası olduğu kimi, duxa türklərinin bu gün belə maral təsərrüfatını saxladıklarını bilik. Deməli, heyvan kultu maddi və mədəni həyatın daim bir parçası olmuşdur. Bunun sübutlarından biri kimi türklərin on iki heyvanlı təqvimini də göstərmək olar. Bu məqalənin yazılmasındakı məqsəd “İrk Bitig” abidəsində adı keçən heyvan isimlərinə nəzər yetirmək və onların müqasəli təhlilini aparmaqdır.

Abidədə adı keçən heyvan növlərindən ən çox işləneni quşdur. Heç təsadüfi deyil ki, sərt və iti baxışları olan gənci “şahin gözlü” adlandırılan türklərin həyat və məişətinin ayrılmaz hissəsi olan at kimi, qartal və şahin də, həmçinin buna bənzər digər yırtıcı quşlarının da xüsusi rolu olmuşdur. Şahin quş cinsləri

içərisində özünəməxsusdur və özəl bir yerə sahibdir. Yırtıcı bir quş olmasına baxmayaraq, əhəlləşdirilən şahin ov zamanı türkün ən yaxın yoldaşı olmuşdur. Həmçinin türklərə məxsus maddi mədəniyyət əşyalarının üzərindən tapılan şahin obrazı güc, qüvvət, bəzən isə boyun, obanın simvolu mənaları daşımaqdadır. Qədim türklərin inanc sistemində yer alan totem anlayışında da biz şahin toteminə rast gələ bilirik.

Toğan. Şahin mənasını bildiren bu leksik vahidə abidədə üç dəfə rast gəlinir: *Örüş əsri toğan kuş mən, çintan içiç üzə olurıpan, məjiləyür mən.* IB,6/ Parlaq xalxal **şahin** quşam, səndəl ağacı üstündə oturub zövq alıram. Bu leksik vahidə daha sonrakı ümümtürk yazılı abidələrindən “Kitabi Dədə-Qorqud”un lüğət fondunda “toğan/qızıl quş, şahin” formasında, “Divanü-lüğət-it-türk” əsərində isə “toğrı” deyər qeyd olunduğuna rast gəlirik. Əbülfəz Rəcəbli isə bu sözü “Qədim Türkcə Azərbaycanca lüğət”inə daxil etmişdir. Belə demək olar ki, “toğan/doğan” sözü əski türklərdə “şığlayan, hücum edən” mənalarında işlənmişdirki, bu da eyniadlı quşa məxsus xarakterik xüsusiyyətlərdir, daha sonra fars mənşəli şahin sözünün dilə daxil olması ilə “toğan/ doğan” sözü dildən çıxmışdır.

Bununla belə, “İrk Bitig” abidəsinin başqa bir sətirində yalnız bir yerdə **Talim kara kuş**/yırtıcı qara quş ifadəsinə rast gəlirik: *Toğan ügüz kuşu kuşayı barmış utru talim kara kuş kopupan barmış, -tir*” IB,66/Doğan çay quşu ova getmiş, **yırtıcı qara quş** uçub getmiş, deyir. Talat Təkin bu sətirin qarşılığını belə qeyd edir: *Bir şahin su kuşu avlamaya gitmiş. Yırtıcı bir kartal yerindən uçub qarşısına çıkmış, -der.*(10,31)

Başqa bir sətirdə **kəkkük** sözünə rast gəlirik: *Oğlan. Kəkkük təzkin bultı, çuk tin kutluğ bolzun, -tir*” IB,35/Oğlan **qu quşu** lələyi tapdı, kaş ki xoşbəxt olsun, -deyir. Lakin biz qu quşu mənasında başqa bir sətirdə başqa bir vahidə rast gəlirik: *Ər süka barmış, yolta atı armış ər koğu kuş ka sokuşmuş koğu kuş kanatına utıp(an a)nın kalıyu barıpan öginə, kaşına təkürmiş, ögi, kaşni ögirər, sebinür, -tir.* IB,53/ Ər qoşuna getmiş, yolda atı xəstələnmiş, ər **qu quşu** ilə qarşılaşmış, qu quşu qanadına vurub onunla yuxarıya qalxaraq, anasına, atasına çatdırmış.

“İrk Bitig” abidəsinin lüğət tərkibində keçən heyvan adlarından biri **təbə** sözüdür. **Təbə** sözü abidədə iki dəfə işlənmişdir: *Təbəsiyəri barmış örüş inkəni butulmuş altun budluğuş buğralıq yarağay.* IB,8 /**Dəvələrinə** tərəf getmiş. Parlaq mayası erkək balalamış, qızıl budlu buğralığa yarayar. Abidənin başqa bir yerində isə **buğra** sözünə iki dəfə rast gəlirik. Buğra “erkək dəvə” deməkdir. *Təbəsiyəri barmış örüş inkəni butulmuş altun budluğuş buğralıq yarağay.* IB,8 /**Dəvələrinə** tərəf getmiş. Parlaq mayası erkək balalamış, qızıl budlu **buğralığa** yarayar. Mahmut Kaşğari dəvə sözünü tərtib etdiyi “Divanü-lüğət-it-türk” əsərində oğuzların dilində “dəvəy” kimi işləndiyini qeyd etmişdir. Ərəblərin “səhra gəməsi” adlandırdıqları dəvə digər türk dillərində *dəvəy, tevey, teve, tive, dive, töve* və *tebe* şəkillərində işlənərkəndir. (14) Bu da həmin sözün orijinal türk sözü olduğunu bildirir.

Abidədə, həmçinin dişi dəvə mənasında **inkeni** sözü də bir dəfə işlənmişdir: *Təbəsiyəri barmış örüş inkəni butulmuş altun budluğuş buğralıq yarağay.* IB,8 /**Dəvələrinə** tərəf getmiş. Parlaq **mayası** erkək balalamış, qızıl budlu buğralığa yarayar. Talat Təkin bu sətirin qarşılığını belə verir: *Beyaz dişi devesi yavrulmuş.*(10,27) Həm erkək cinsi dəvə üçün xüsusi bir leksik vahidin işlənməsi, həm də dişi cinsi dəvə üçün başqa bir leksik vahidin işlənməsi türklər arasında dəvədən geniş istifadənin sübutudur.

Adıg. Abidədə iki yerdə rast gəlinir: *Adıgılı toşuzlu art üzə sokuşmuş ermiş adıgın karnı yarılmış toşuzun azığı sınımış, -tir.* IB,10/ **Ayılı** donuzlu dağ keçidində qarşılaşmış imiş. **Ayın** qarnı yarılmış, donuzun köpək dişi sınımış. Lakin “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə baxsaq bu sözün “adıg” kimi qeyd olunduğunu görürük. Adıg> azıg>ayıg>ayu>ayı sözün tarixi fonetik halları olmuşdur.(13,4) Türk dillərinin təsnif edən türkoloqlardan A.Samayloviç “d” qrupuna daxil olan dillər haqqında danışıarkən bu dillərdə ayaq sözünün “adaq” kimi işləndiyini qeyd edirdi. Türk dillərində d>y səs əvəzlənməsi nəticəsində adıg sözü öz fonetik formasını “ayıg”, daha sonra isə söz sonundakı samitin düşməsi ilə “ayı” salaraq gününmüzə qədər gəlib çatmışdır.

Toşuz. İki dəfə qeydə alınmışdır: *Adıgılı toşuzlu art üzə sokuşmuş ermiş adıgın karnı yarılmış toşuzun azığı sınımış tir.* IB,10/ **donuzlu** dağ keçidində qarşılaşmış imiş. **Ayın** qarnı yarılmış, **donuzun** köpək dişi sınımış. Orjinal türk sözü olan bu vahid oğuz qrupu türk dillərinə məxsus xüsusiyyət olan söz əvvəlindəki samitin cingiltiləşməsi hadisəsinə məruz qalmış və hal-hazırda oğuz qrupu türk dillərində işlənərkəndir. İbrahim Kafesoğlunun “Türk milli kultürü” kitabında irəli sürülən fikirlərdən biri də donuzun islamdan öncə, nə də islamdan sonrakı dövəmlə türk tayfaları arasında yayılmadığı və monqolların həyat və məişətinin bir parçası olmasıdır. (5,318)Həmçinin onu da qeyd edək ki, əski göktürk və uyğur yazıtlarında donuz sözü üçün “lazğın” işlənmişdir.

Bars. Abidədə beş dəfə rast gəlinir: *Əsnəgən bars mən.* IB,15/ Xallı **barsam.** Əbülfəz Rəcəbli bu sözün qarşılığını bars, yəni “bəbir, qar pələngi” kimi Talat Təkin isə “kaplan” kimi qeyd edir. Tədqiqatçılar bu sözün türkcəyə fars dilindən keçdiyini qeyd edirlər. Mahmut Kaşğari də bu sözü “pars”- türklərin on iki

ilindən biri, yırtıcı bir heyvan kimi öz lüğətində qeyd almışdır. Müasir Tatarıstan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağının əsas simvolu olan eyniadlı heyvanı adlandıran bu söz- bars sözü bəzi türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində işləkliyini itirərək dilin passiv lüğət fonduna keçmişdir.

Kuzğun. Kuzğun abidədə iki dəfə rast gəlinir: *Kuzğununğ ığaça bamiş, katığı ba, edgüti ba, -tir.* IB,19/ **Quzgunu** ağaca bağlamış, möhkəmcə bağla. Yaxşıca bağla, -deyir. Qarğanın bir növü olan quzğun qapqara olması və böyüklüyü ilə diqqəti çəkir. Eynilə bu söz də söz əvvəlindəki samitin cingiltişi ilə öz fonetik formasını dəyişərək oğuz qrupu dillərində bu gün də işlənməkdədir.

“İrk Bitig” abidəsində at sözü bir neçə leksik vahidlə ifadə olunmuşdur. Sadəcə **at** leksik vahidinə abidədə üç dəfə rast gəlinir: *Turuk at səmriti yirin ötən yügünü barmış utru yirde oğru sookuşup tutupan minmiş...* IB,23 / Arıq **at** kökəldiyi yeri xatırlayıb qaçaraq getmiş. Qarşı yerdə oğru zorla onu tutub minmiş. Başqa bir sətirdə **tağığ** sözünə bir dəfə rast gəlinir. Tomsen bu sözü “atığ” kimi oxuyur. *Tağığ tərüü kişəmiş...* IB,58/ **Atı** tərsinə bağlamış...

Təklük kulun irkək yonda əmiğ tiləyür kün ortu yütürük, tün ortu kanta nəgüdə bolğay ol, -tir. IB,36/ Kor qulun **erkək atdan** əmmək diləyir, günorta iztirabda, gecəyarısı qanda –nə gündə olar, -deyir. Talat Təkin də bu sözün tərcüməsini “erkek at” kimi qeyd edir.(10,24)

Abidədə at mənasında işlənən digər bir söz **bisi** sözüdür. Madyan mənasını ifadə edən bu söz yalnız bir dəfə işlənir: *Bəg ər yontuqaru barmış ak bisi kulunlamış altun tuyuğluğ adğırlıq yarağay.* IB,7/Bəy ər ilxısına tərəf getmiş. **Ağ madyanı** qulunlamış, qızıl nallı ayqırlığa yarar. Madyan “yetkin, dişi at” deməkdir.

Ögrinə kutluğ adğır mən yağak ıgaç yaylağım kuşluğ ıgaç kışlağım. IB,86/ Nəsil verən xoşbəxt **ayğırım**. Qoz ağacı yaylağım quşlu ağac qışlağım. Azərbaycan dilinin İzahlı lüğətində ayğır sözünün leksik izahı “döllük erkək at” kimi qeyd olunmuşdur. A.M.Şerbak da adğır sözünün mənasının “atın erkəyi” anlamına gəldiyini qeyd edir.(13,3) Əski türkcədə adğır kimi işlənən söz d>y keçməsi ilə ayğır formasını almışdır.

Qeydlərdən də aydın olduğu kimi türklərin ən yaxın dostu və əsas minik vasitəsi at olduğu üçün atla bağlı leksik vahidlər də çoxdur. Bunu ərəblərin dəvəni adlandırması ilə müqayisəyə çəkə bilərik.

Öpgüg. Sadəcə bir dəfə işlənmişdir: *Kara öpgüg yıl yarumazkan tidi edemən körmən ürküttin tir.* IB,32 /Qara **şanapipik** il dəyişməz dedi. Talat Təkin “İrk Bitig”: *Karı üpgük yıl yarumazkan etdi./Yaşlı hüthüt* kuşu yıl ağarmamışken öttü.(10, 29) Azərbaycan dilində işlənən şanə fars sözüdür və şanapipik dilimizin fonetik quruluşuna uyğunlaşaraq öz mövcudluğunu sürdürür. Lakin öpgüg/üpgük sözləri türk sözüdür və tədqiqatçılar söz kökünün “ötmək” feili ilə bağlayırlar. Bu söz Monqol dilində də “öbüg” şəklində rast gəlinir(13,331) Qazax dilində “üdüt” şəklində işlənən bu sözün Türkiyə türkcəsində rast gəlinən fonetik variantı “hüthütdür”.

Öküz. “İrk Bitig” abidəsinin lüğət tərkibində iki dəfə rast gəldiyimiz bu sözü Əbülfəz Rəcəbli “Əski Türkcə-Azərbaycanca lüğət” kitabına da daxil etmişdir. *Eki öküzün bir bokarsıka kolmuş kamşayu umatın turur tir.* IB,37/ İki **öküzü** bir boyunduruğa qoymuş, hərəkət etməyi bacarmayaraq durur, -deyir. Həmçinin Ahmet Caferoğlunun “Eski Uyğur Türkcəsi Sözlüğü” kitabında da bu sözə rast gəlirik. İbrahim Kafesoğlu “Türk Milli Kültürü” kitabındakı bu fikirlər yada salaq: “Öküz Bozkır heyvanı değıldir; sulak, verimli, çifçilik yapmaya elverişli sahalarda oturanlar için ehemmiyyətli bir hayvandır fakat Bozkırın işinə pek yaramaz”(5, 318)

Koy. Abidədə iki yerdə rast gəlinir: *...oğlın, kişisin utuzmaduk yana tokuzon baş koy utmuş, oğlı, yutuzı kop ögirər, -tir.* IB,44 /...oğlunu adamlarını uduzmamaq bir yana doxsan baş **qoyun** udmuş, oğlu, gəlini çox fərəhlənər, -deyir. Mahmut Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” əsərində bu sözü koy kimi qeyd etmişdir. Lakin “İbnü Mühənnə lüğəti”nə baxsaq bu sözün koyun kimi qeyd olunduğunu görürük. Hələ e.ə 2500-cü illərin “Afanasyev” mədəniyyətinin qalıntılarında tapılan at və qoyun sümükləri at ilə bərabər qoyunun da türklərin məişətinin ayrılmaz bir parçası olduğunu və hər iki heyvanın eyni zamanda əhilləşdirildiyini göstərməkdədir.

Börü/böri. Abidədə yalnız bir sətirdə rast gəlinir: *Bay ər koyı ürküpən barmış bōrikə sokuşmuş, bōri ağzı əmsimiz, əsən tükəl bolmuş, -tir.* IB,40/ Varlı kişinin qoyunu hürküb getmiş, **canavara** rast gəlmiş, **canavarın** ağzı susamış, sağ keyfi olmuş, -deyir.

Komursğa. Bu vahid abidədə yalnız bir dəfə işlənmişdir: *Bir karı öküzüg biçə komursğa yimiş, kamşayu umatın tutur, -tir.* IB,56/ Bir qoca öküzü balaca **qarışqalar** yemiş, hərəkət etməyi bacarmadığı üçün durur, -deyir.

Örüy əsri ingəg bozağulaçu bolmuş ölgəy mən timi. IB,60-61/ Parlaq xallı **inək buzovlayası** olmuş, öləcəyəm demiş. Abidədə iki sətirdə **ingəg** və **bozağ** sözləri iki dəfə işlənmişdir. Bəzi türkoloqların bozağ

sözü haqqında qeyd edikləri etimoloji şərhlər bu sözün orjinal vahid olduğunu deməyə imkan verir. Məsələn, V.Banq bozağ sözünün buzla/bozla yəni “böğürmək” feilindən yarandığını irəli sürür ki bu da kifayət qədər məntiqlidir.

Tabışğan. Abidədə ən çox adı keçən heyvan növlərindən biri də tabışğan beş dəfə işlənmişdir: *Toğan kuş teñridin kodu tabışğan ipən kapmış...* IB,66/ Doğan quş göydən ada **dovşanı** deyib şığımış. Digər türk yazılı abidələrindən “Tonyukuk” və “Moyun Çor” abidələrində də bu söz qeydə alınmışdır. A.M.Şerbak, V. Banq, K. Brokkelman kimi tədqiqatçılar irəli sürür ki, tabışğan sözü “tabış”, yəni sıçramaq feilindən törəmiş və türkcəyə məxsus orijinal bir sözdür. (13,98)

“İrk Bitig” abidəsinin lüğət tərkibində maral sözünü ifadə edən **kiyik** sözü beş dəfə, **sıgın** sözü isə bir dəfə qeydə alınmışdır: **Kiyik oğlı mən, otsuz, subsız kaltı uyğun nəsük yoriyun, -tir.** IB,69/ **Maral** balasıyam. Otsuz, susuz qaldım necə dolanım, necə qaçım deyir. *Tokuz aralı sıgın kiyik mən...* IB,92/ Doqquz sıx meşədə **sıgın** keyikəm.

Tilgü. Yalnız bir dəfə işlənmişdir: *Təbə titigkə tüşmiş, başınu yimiş, özün tilgü yimiş, -tir.* IB,70/ Dəvə bataqlığa düşmüş, əvvəlcə yemiş, özünü **tülkü** yemiş, -deyir.

Abidədə həm yılan sözünə, həm də mağ sözünə rast gəlinir. **Yılan** bir dəfə işlənmişdir: *Altun başlıq yılan mən.* IB,12/ Qızıl başlı **ilanam.** **Mağ** sözü isə iki dəfə qeydə alınmışdır: *Əsri mağ yalım kayaka ünür barmış ölümətə ozmış...* IB,75 /Xallı **ilan** sərt qayaya çıxıb getmiş ölümdən qurtulmuş...

Əlig. Abidədə yalnız bir dəfə işlənən bu sözün mənası “vəhşi, əhlişdirilməmiş heyvan” deməkdir: *Kanlığ süsi abka ünmiş sağır içrə əlig, kiyik kirmiş kan əligin tutmuş...* IB,97/ Xanlıq qoşunu ova çıxmış, çayırın içinə **əlig**, keyik girmiş, xan **əliyi** tutmuş.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, Bakı, 2006, 740 səh.
2. Caferoğlu A. “Eski uğur türkcəsi sözlüğü”, İstanbul, 1968, 320 səh.
3. Ərəb-fars sözləri lüğəti, I cild, Bakı, 2005, 416 səh
4. İbnü-Mühenna lugati, İstanbul, 1934, 105 səh.
5. Kafesoğlu İ. “Türk Milli Kültürü”, İstanbul, 1998, 466 səh
6. “Kitabi Dədə-Qorqud”, Bakı, 2004, 374 səh.
7. Kaşğari M. “Divanü lüğət-it-türk”, Bakı, 2006, I-IV cildlər
8. Rəcəbov Ə. “Qədim türk yazısı abidələrinin dili”, Bakı, 2006, 479 səh.
9. Rəcəbov Ə. “Qədim Türkcə-Azərbaycanca lüğət”, Bakı, 2001, 191 səh
10. Təkin Talat “İrk Bitig”, Ankara, 2017, 66 səh.

Elektron mənbələr:

11. https://www.academia.edu/30869743/Eski_T%C3%BCrk_Yaz%C4%B1tlar%C4%B1nda_Bitkiler_ve_Hayvanlar_T%C3%BCrk_K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BCvol_2016_1_2016_pp_1_51
12. https://ogu.edu.tr/files/icerik/8326b964-966f-4927-9b95-923843af51d9/X.%20Uluslararası%C4%B1%20D%C3%BCnya%20Dili%20T%C3%BCrk%C3%A7e%20Sempozyumu%20Bildiri%20Kitab%C4%B1_Web-Yay%C4%B1n_compressed.pdf
13. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/46678.pdf>
14. <https://islamansiklopedisi.org.tr/deve>
15. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/933175>
16. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/157144>

Afət Tofiq qızı Mollazadə

“İrk Bitig” abidəsində işlənən zoonimlərə bir baxış

Xülasə

“İrk Bitig” göy türk əlifbası ilə qədim uyğur dilində yazılmış fal kitabıdır. Abidənin leksikasının qatı olduqca zəngindir. Burada qədim uyğur dilinin leksik qatında yer alan sözlər vardır ki, bu sözlər digər türk yazılı abidələrinin mətnlərində, daha sonra orta əsr abidələrində və müasir dövr türk dillərinin leksikasında öz məzmun və formasını qoruyub saxlamışdır.

Açar sözlər: İrk Bitig, Göytürk yazılı abidələri, qədim uyğur dili, zoonimlər, müqayisə

Афет Тофиг кызы Моллазаде

Взгляд на зоонимы памятника “Ирк Битиг”.

Резюме

Ирк Битиг - это гадальная книга, написанная на древнем уйгурском языке древнетюркским алфавитом. Словарь памятника очень богат. Лексический слой древнего уйгурского языка содержит слова, которые сохранились и содержатся в текстах других турецких письменных памятников, затем в средневековых памятниках и в лексике современных тюркских языков.

Ключевые слова: Ирк Битиг, гойтюркские письменные памятники, древний уйгурский язык, зоонимы, сравнение

Afet Tofiq gizi Mollazade

A look through the zoonyms used in the “Irk Bitig” monument

Summary

Irk Bitig is a prophecy book written in the ancient Uyghur language in The Old Turkic Script. The vocabulary of the monument is very rich. There are words which are in the lexical layer of the ancient Uyghur language, also have preserved their content and form in the texts of other Turkish written monuments, then in medieval monuments and in the lexicon of modern Turkic languages.

Key words: Irk Bitig, Goyturk written monuments, ancient Uyghur language, zoonyms, comparison

GÜLNAZ OSMAN qızı İSAQOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

ТОПОНІМЛƏРİN İŞТІРАКИ İLƏ FORMALAŞAN PAREMİYALAR

“Paremiya” sözü yunan dilindən götürülmüş və "atalar sözü, söyləmək" kimi tərcümə olunur. [7, s. 187] Ona görə də frazeologizmlərin bir növü kimi ayrılan paremiyalar məhz atalar sözü olaraq qəbul edilir. A.V. Kuninin fikrincə, atalar sözləri həm folklor janrı, həm də frazeologiya vahidi kimi qəbul edilməlidir [6, s. 8].

Dünya dilçiliyində paremiyalara onların hansı sahəyə mənsubluğu barədə baxışlar fərqlidir. Bəzi dilçilər (V.P. Anikin, F.I. Buslaev, A.A. Potebnya) frazeoloji birləşmələri, atalar sözləri, deyim, məsəl, aforizmlər və s. paremiyalara daxil edirsə, digərləri, əsasən, atalar sözlərini daxil edirlər.

S.A. Megentesov, S.V. Sidorkov “Пословичные паремии как типологический критерий” əsərində qeyd edirlər ki, paremiyalar şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünə aid olan bir sıra janrları, o cümlədən nağıllar, təmsillər, məsəllər, əfsanələr, kəlamlar, atalar sözləri, zarafatlar və s. yəni folklor xarakteri daşıyan formaları özündə birləşdirir. [8, s. 144].

Azərbaycan dilçiliyində paremiya anlayışı altında atalar sözləri nəzərdə tutulur. Paremiyalar insanların həyat tərzini, məişəti, düşüncəsi, o cümlədən tarixi ilə bağlı olduğundan onların tərkibində müvafiq sahələrlə bağlı leksik vahidlər geniş ifadəsini tapır. Paremiyaların formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlərdən biri də toponimlərdir.

İnsanların yaşadıkları torpaqlar, yer-yurd onların həyatında, düşüncələrində müxtəlif şəkildə iz salır. Bunların bir hissəsi arzu-düşüncə məkanı, digər qismi həsrət yeri, üşüncü qismi nifrət yeri və s. kimi yaddaşlarda qalır. Bunların hər biri müəyyən hadisəni, xatirəni özündə daşdığından xüsusi ifadələrdə, o cümlədən paremiyalarda yer tutub daşlaşır, motivləşir, qəlibləşir. Bu baxımdan paremiyalarda toponimlərin istifadə spesifikasiyası fərqlidir.

Məlumdur ki, toponimlər aid olduğu sahələrə, semantik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif qruplara bölünür. Bunlar müxtəlif quruluşa malik coğrafi obyekt adlarını—dərə, təpə, düz, kənd, şəhər, məhəllə, küçə, meydan, sahə, rayon, respublika, dövlət, yol və s. adlarını bildirir [5, s. 198]. Bu müxtəliflik onların tərkibinə daxil olduğu janrlarda da özünü göstərir. Toponim növlərinin müxtəlif janrlarda işlədilməsi yalnız toponimlərdən deyil, habelə müvafiq janrların tələblərindən asılıdır.

Dilimizdə olan toponimlər müxtəlif cəhətdən təsnif olunur; onlar yalnız yer-yurdun xarakteri ilə deyil, habelə adlandırmanın zaman və məkanı, sözlərin quruluşu, ifadə vasitələri və s. ilə bağlıdır. Bu bölgülərdən biri də toponimlərin yaranma tarixi ilə bağlıdır. Bu baxımdan paremiyalarda işlənmiş toponimləri aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar:

1. Ən qədim toponimlər
2. Qədim toponimlər
3. Yeni toponimlər [5, s.182]

Qeyd etmək lazımdır ki, paremiyalarda diqqəti cəlb edən toponimlər əsas etibarilə ən qədim və qədim dövrə aid olanlardır. Təbii ki, bunun səbəbi toponimlərlə deyil, paremiyaların yaranma tarixi ilə daha çox bağlıdır; belə ki, paremiyaların son zamanlarda yaranması faktı, demək olar ki, müşahidə olunmur. Ona görə də müasir toponimlərin paremiyalarda işlədilməsi faktına demək olar ki, rast gəlmirik. Aşağıdakı nümunələrdə də biz bunu müşahidə edirik.

a) Ən qədim toponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Atı olmayan Həmədanda da (Qarabağda da) piyadadır. [4, s.85]

Bakılı cüt danışar, Şəkili qaş-gözlə, Dərbəndli kəllə ilə. [2,s.65]

b) Qədim toponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Şəki küləyi açar, Şirvan küləyi batırar. [2,s.375]

Ordubad Təbrizin gül bağıdır. [2,s. 335]

Toponimlərin bölgələrindən biri onların aid olduğu məkanın coğrafi mövqe və xarakteri ilə, relyeflə bağlıdır. Bu cəhətdən Afad Qurbanov toponimləri aşağıdakı növlərə ayırır:

1. Oykonomilər

2. Urbanonimlər

3. Xoronimlər

4. Oronimlər

5. Dromonimlər [5, s. 199]

Qeyd edək ki, müasir dilimizdə olan paremiyalarda göstərilən toponimlərin sadəcə 3 növünə rast gəlinir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Oykonomilərin hesabına formalaşan paremiyalar

Oykonomilər yaşayış məntəqələrinin adlarıdır. Onlar iki qrupa bölünür: komonimlər, astionimlər. Komonimlər kənd və qəsəbə, astionimlər şəhər adlarıdır. Buna görə də, biz də oykonimlərlə düzələn paremiyaları 2 yerə ayıra bilərik.

a) Komonimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Zirəyə getdin çörək götür, Zirədən çıxdın ayaq götür. [2, s. 415]

Min evli Kəsəmənə bir ay oruc, yeddi evli kəndə də bir ay oruc. [2, s.316]

Hər kənddən bir dəli, Kələxanıdan qabağuya gələn. [1, s.126]

Lahıci sel apardı, elə deyirdi: qiblə pakdı. [1,s.177]

b) Astionimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Şəki küləyi açar, Şirvan küləyi batırar. [2,s.375]

Bakılı cüt danışar, Şəkili qaş-gözlə, Dərbəndli kəllə ilə. [2,s.65]

Aşıqə Bağdad uzaq deyil. [1,s.40]

Kor ya burda, ya Bağdadda. [1,s.150]

2. Xoronimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar

Xoronimlər müəyyən inzibati ərazi bölgüsünə malik rayon, vilayət, respublika, ölkə adlarıdır.

Gəzdi İrani, Turanı, cənnət gördü buranı. [1,s.116]

Bez alırsan Mosuldan al, qız alırsan əsildən al. [2,s.72]

3. Urbanonimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar

Urbanonimlər şəhər daxilindəki prospekt, küçə, meydan, döngə, bina, qala, bazar və s. adlarını bildirir.

Bu tip toponimlərə paremiyalarda az rast gəlinir. Bunun səbəbi urbanonimlərin ümümxalq səciyyəsi daşımaması, xalqın həyat və məişətində ciddi rol oynamamasıdır. Aşağıdakı nümunədə işlədilmiş urbanonimin özü isə, göründüyü kimi, oykonim səciyyəsi daşıyır, daha doğrusu, urbanonim oykonimlə əlaqəli adlandırılmışdır:

Belə matahın var, Cəfərabad (Mazandarən) bazarına apar. [1,s.53]

Toponimlər mənşəyinə görə də təsnif olunur. Belə ki, müxtəlif ölkə və şəhərlər əlaqəli olduğu hadisə və faktlar digər xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan həyatında rola malik olur. Bu zaman xalqların qarşılıqlı əlaqəsi, birgə yaşayış və s. kimi amillər ciddi rola malik olur. Bu baxımdan paremiyalarımızda istifadə edilən toponimlər həm milli, həm də alınma sözlərdən ibarətdir. Bu qrupların hər birinə aid bir-iki nümunə verməklə kifayətlənirik. Məsələn:

1. Azərbaycan toponimlərinin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Dəvə Xançobanda olar. [2,s.129]

Qurbanı biz elədik yağış Qaradağa yağdı. [1,s.173]

Ordubad toprağı behişt, Ordubad əhli behişt yaradandır. [2,s.335]

2. İran ərazisində yerləşən farsmənşəli toponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Aləmə it hürər, bizə Mazandarən çaqqalı. [3, s. 26]

Bağdadda eşşək bir xiyar qiymətindədi, amma onu gətirmək gəmi qiymətindədi. [2, s. 65]

Qurd quzuya dəyməsə, quzu İsfahana gedər. [1, s. 174]

Ordubad Təbrizin gül bağıdır. [2, s. 335]

3. Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) toponimlərinin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Bu Göyçə balığıdı, seç apar. [2, s. 94]

4. Digər ölkələrin ərazisində olan toponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Bez alırsan Mosuldan al, qız alırsan əsildən al. [2, s. 72]

Qismətdə vardısa, gələr Yəməndən, qismətdə yoxdusa, düşər dəhəndən. [2, s. 290]

Şahidini yalançı İraqda istər. [2, s. 374]

Bal tutanda arısı Şamdan gələr. [2, s. 66]

Misalların sayını kifayət qədər artırmaq olar, lakin məqalənin həcmi imkan verdiyi qədər bəhs etməli olduq. Verilən nümunələr və izahlar da göstərir ki, dilimizdə toponimlərin iştirakı ilə formalaşmış paremiyalar istər məzmun, istər semantik və qrammatik səciyyəsinə görə zəngindir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Atalar sözləri”. Bakı. ”Öndər” nəşriyyatı, 2004, 264 səh.
2. “Atalar sözləri”. Bakı. “Nurlan” nəşriyyatı, 2013, 476 səh.
3. “Atalar sözü və deyimlər”. Bakı. “Nurlar” nəşriyyatı, 2017, 320 səh.
4. Həmidov İ. “Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti”. Bakı, 2004, 585 səh.
5. Qurbanov A. “Azərbaycan onomologiyasının əsasları, II cild(2 cilddə). Bakı, 2019, 432 səh.
6. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. М.Высш. школа ; Дубна : Феникс, 1996. 381 с.
7. Мень А. Библиологический словарь : в 3 т. СПб., 2002. 3 т.
8. Мегентесов С.А., Сидорков С.В. Пословичные паремии как типологический критерий литературных науч.-практ. конф. Краснодар, 2011. С. 144-148.

Açar sözlər: Paremiya, onomastik vahidlər, toponimlər, oykonimlər, urbanonimlər, xoronimlər.

Гюльназ Осман кызы Исагова

Паремии, образующиеся участием топонимов

Резюме

В статье исследуются топонимы, употребляемые при паремии. Некоторые паремии образуются при наличии ономастических единиц. Паремии, образованные с участием топонимов, также являются их делением. К ним относятся паремии, образованные с участием ойконим, хороним, урбанонимы. Топонимы, используемые в паремах, в основном являются древними топонимами.

Ключевые слова: Паремия, ономастические единицы, топонимы, ойконимлер, урбанонимы, хоронимы

Gulnaz Osman gizi Isagova

Paremiias formed with the participation of toponyms

Summary

The article examines the toponyms used in paremia Some paremiias are formed in the presence of onomastic units. Paremiias formed with the participation of toponyms are also a division of them. These include paremiias formed with the participation of oykonims, choronyms, urbanonyms. Toponyms used in parems are mainly ancient toponyms.

Key Words: Paremia, onomastic units, toponyms, oykonims, urbanonyms, choronyms.

AYNUR ELDAR qızı HÜMMƏTOVA
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

ÇOXMƏNALI FEİLLƏRİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan dilində forma və məzmununa görə söz qruplarının xüsusi hissəsini çoxmənalı sözlər təşkil edir. Çoxmənalı sözlərdə formaca eynilik və mənaca yaxınlıq, törəmlik mövcuddur. Əslində isə eyni bir sözün müxtəlif mənə çalarları nəzərdə tutulur. Yəni burada sözün əsas mənası ilə bağlı olan əlavə mənalar meydana çıxır və bu mənalar bir növ əsas mənaya tabe olur.

Dildə çoxmənalılığın rolu olduqca böyükdür. Belə ki, sözün semantikasi genişləndikcə onun ifadəlilik imkanları da, qrammatik əlamətləri də artır və bunun nəticəsində başqa sözlərlə əlaqəsi də genişlənir. Sözdə çoxmənalılığın genişliyi onun leksik-semantik əlaqələrinin genişliyinə dəlalət edir. Sözün həqiqi və məcazi mənaları arasında uzaq və yaxın əlaqələrin olması zəruridir. Həmin əlaqələrin varlığı məcazların əmələ gəlməsinə imkan yaradır. Yalnız iki mənanın (həqiqi və köçürmə) mövcudluğu əsasında məcaz əmələ gəlir.

Tədris prosesində çoxmənalı sözlərin dərk edilməsi ilə bağlı məsələləri izah edərkən, ilk növbədə, aşağıdakı amilləri diqqətdə saxlamalıyıq.

1) Şagirdlərə çoxmənalı sözlərin mənaları arasında semantik bağlılığın olmasını qeyd etməkdir. Bu o deməkdir ki, onun mənalarının hamısı bir sözlə bağlıdır. Birinci gələn söz əsas söz ondan yaranan sözlər isə onun müxtəlif mənalarıdır. Məsələn, *getmək* sözünün ilkin mənası bir yeri tərk etmək mənasında işlənir. Bundan başqa *getmək* sözünün fikrə getmək, yuxuya getmək və s. mənaları vardır.

2) Şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq lazımdır ki, çoxmənalı sözlərdə birinci söz əsas, digər sözlər məcazi mənalı olur. Məsələn, *çəkmək* feilinin ilkin mənası ipi çəkmək, stolu çəkmək və s. həqiqi mənalı, sonradan yaranan digər mənaları isə məcazidir. Məsələn, *dərd çəkmək*, *fikir çəkmək* və s.

H.Balıyev yazır: “Əgər məcazi mənanın nədən ibarət olduğunu şagird yaxşı anlaya bilmədirsə, ona çoxmənalı sözlərin öyrədilməsi çətin olmayacaq. Çünki çoxmənalı sözlərin öyrədilməsi onun çoxlu məcazi mənalarda işlədilə bilmək imkanından asılıdır. Əslində bu söz anadangəlmə çoxmənalı olmamışdır. Hər hansı sözü bir neçə məcazi mənada işlətməklə sözün çoxmənalılığına nail olmuşuq. Azərbaycan dili çoxmənalılıq cəhətdən olduqca zəngindir. Çoxmənalı sözləri tədris edərkən biz həm də omonimlər üçün zəmin hazırlayıyıq. Biz şagirdlərə bir məsələni qabarıq şəkildə çatdırmalıyıq ki, çoxmənalı adlandırdığımız hər bir söz silsiləsi bir əsas mənə mərkəzi ilə bağlıdır və bütün sonrakı sözlər o mərkəzdən şaxələnir” (8, s. 356).

Sözün çoxmənalılıq kəsbətməsi prosesi bu gün dilimizin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir. Söz müəyyən müddət tək mənalı kimi işlədilir. Sonra öz mənasını genişləndirərək çoxmənalılıq kəsb edir. Əşya və hadisələr təfəkkürdə bir deyil, bir neçə əlamətinə görə möhkəmləndirilir. Zaman keçdikcə belə sözlərdə məzmun baxımından genişlənmə prosesi başlayır. Çoxmənalılıq üçün yol açılır. Sözlər işlədikcə, başqa sözlərlə əlaqəyə girdikcə, öz tək mənalılığından uzaqlaşır və çoxmənalılıq qazanır. Deməli, sözün çoxmənalılıq qazanması belə sözlərin işlənmə dərəcəsindən asılıdır. Dilimizdə feillər çox işləkliyə malik olduğu üçün və digər sözlərlə daha çox əlaqəyə girdiyindən feillərdə çoxmənalılıq sürətlə artmaqdadır ki, bu proses bu gün də davam edir. Məsələn, *yükləmək* feili ilkin mənasına görə yükü yükləmək anlamında işlənsə də, hal-hazırda müxtəlif mənalarda işlənməkdədir. Məsələn, *kontur yükləmək*, *pul yükləmək* və s.

Çoxmənalı sözlərin müəyyən edilməsi onların mövcud olan hansı sözdən yaranmasını müəyyən etməklə başlayır. H.Həsənov sözün yeni mənə ifadə etməsini belə ifadə edir. “Yeni sözlər mövcud sözlərdən yaranır. Hər hansı bir söz yeni məfhu ifadə etdiyi zaman öz əvvəlki mənasını da saxlayır. Əvvəlki forma yeni məfhumu ifadə etməli olur. Əvvəlki sözün forması yeni məfhumu ifadə edən formaya çevrilir. Yəni məfhumla əvvəlki söz arasında tarixən şərtlənmiş qanunauyğun əlaqə əmələ gəlir. Demək, bir söz forması həm əvvəlki birinci, həm də ikinci – yeni mənaya xidmət edir” [15, s. 76]. Çoxmənalılığın mahiyyəti ondadır ki, o yalnız bir əşya və ya hadisənin adı deyil, həm də bir-birinə yaxın olan əşya və hadisələrin adıdır. Bir söz bir və ya bir neçə əşyaya xidmət edir. Çoxmənalı sözlərin müxtəlif mənaları bir-biri ilə ardıcılıqla bağlıdır. Onlar əsas mənaya görə qruplaşır. Sözün mənasında əşyanın bir və ya birdən çox mənası ola bilər. Çoxmənalı sözlərin mənalarını təhlil edərkən onları bir-birindən ayrılmış şəkildə deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə izah etmək lazımdır, çünki şagirdlər həmin ilkin mənanı başa düşməsələr ondan yaranan digər mənaları izah edə bilməyəcəklər.

Şagirdlərə çoxmənalı sözlərin yaranma səbəblərini izah edərkən ilk növbədə onlara başa salmalıyıq ki, mənə çalarlığı nə qədər çox olursa olsun, bunlardan biri mütləq həqiqi mənalı olmalıdır.

Çoxmənalı sözlər, eləcə də çoxmənalı feillərin tədrisi zamanı şagirdlərə çoxmənalı sözlərin hər hansı bir mənası başqa mənalara əlaqədardır. Onlardan hər biri hər hansı əsas ümumi əlamətləri ifadə edərək invariant məna yaradır. Çoxmənalı sözün əsas mənası ilə əlavə mənalara arasında tabelilik, əlavə mənalara özələri arasında isə tabesizlik əlaqəsi hiss olunur. Sözün çoxmənalılığı dilin inkişaf etdiyini göstərən amillərdən biridir. Onda xalqın müşahidəçilik qabiliyyəti, ağılı, fantaziyası, əşya və hadisələri müqayisə etmə, qarşılaşdırma bacarığı onlar arasında ümumi, oxşar cəhətləri, ayırıcı tapması əks olunur. Sözün çoxmənalılıq imkanı dilin ayrılmaz cəhəti kimi özünü göstərir və dilin inkişafında əsas məna qanunu kimi qəbul edilir. Sözün bu spesifik xüsusiyyəti dil vasitələrinin qənaətlə işlədilmə effektini zəruri edir. İnsan təfəkkürünün yaratdığı hər məfhum, xüsusi, ayrıca səs kompleksi tələb etsə, dilin lüğət tərkibi o qədər genişləndirirdi ki, onu dərk etməyə həmin dildə danışan kollektivin gücü çatmazdı. *Getmək* feili bir neçə mənada ifadə olunur və geniş çoxmənalılıq zənciri yaradır. Məsələn, *evə getmək, fikrə getmək, yuxuya getmək, ürəyi getmək, qanı getmək, güzəştə getmək, barışa getmək* və s. hərəkət bildirən bu sözlərin hər birini ayrıca sözlər ifadə etsə idik, lüğət tərkibində o qədər söz olardı ki, dil daşıyıcıları həmin sözlərin hamısını dərk edə bilməzdi.

Sözün çoxmənalılığından danışmaq, bir tərəfdən, sözün müxtəlif mətnədə müxtəlif mənalılığını, digər tərəfdən isə, sözün ayrı-ayrı leksik mənalara bir-biri ilə əsas mərkəzlə əlavə mənalara əlaqələndirmək deməkdir. Sözün çoxmənalılığı birdən-birə deyil, tədricən tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq yaranır. Polisemiya yalnız dil vasitələrindən deyil, həm də əşya və hadisələrin obyektiv oxşarlığı, əhatə olunmuş gerçəkliyin əksi nəticəsində əmələ gələn oxşarlığın eyniliyindən asılıdır. Dildə çoxmənalılığın formalaşması və inkişafı əsasən iki amillə müəyyən edilir: məntiqi amil və dil amili.

Məntiqi amil məfhumda ümumi əlamətlərin olması deməkdir. Məfhum çoxmənalı sözlərin mənbəyi və əsasıdır. Sözün leksik mənası təfəkkürlə bağlıdır. Buna görə də onun əsasını məfhum məzmunu təşkil edir. Sözün məfhum məzmunu müəyyən məfhum əsasında formalaşan əlamətlərin cəmidir. Obyektiv əlamədəki müxtəlif əşya və hadisələr bir-biri ilə oxşar və ya eyni bir əlamətinə görə əlaqədar olur. Bu əlamətlər müxtəlif əşya, hadisə, əlamət və hərəkətləri bir ümumi adla adlandırmağa imkan verir. Belə olan halda dildə çoxmənalılıq yaranır. Məsələn, *dərsə başlamaq, sözə başlamaq, işə başlamaq, yağmağa başlamaq* və s. kimi feillərin yaranması məhz qeyd edilən amillərlə bağlıdır. Çoxmənalı sözlərin yaranması formalaşması və inkişafı dil vasitələrinin qənaət olunmasından daha çox əşya və hadisələrin oxşarlığından asılıdır. Sözün çoxmənalı olması sözün ümumişlək və lazımlı olma dərəcəsiindən, müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girmək imkanından bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid olmasından, sözün quruluşundan, dildə olan ehtiyatın məhdudluğu ilə təcrübənin sonsuz konkretliyi arasında olan ziddiyyətlərdən, məcazlaşmadan asılıdır. Çoxmənalı sözlər dildə mövcud olan sözlərin öz mənasını dəyişməsi, genişləndirməsi, bir sıra əlavə mənalara kəsb etməsi ilə, bir sözün öz əvvəlki mənasını saxlamaqla yeni mənalara qazanaraq həm köhnə, həm də yeni məfhumları ifadə etməsi, xalqın əmək fəaliyyəti, adət-ənənələri, bədii zövqü əşya və hadisələrin oxşar əlamətlər əsasında məfhumların yaxınlaşdırılması, sözün əsas mənasının məcazlaşması və s. yollarla əmələ gəlir. Dilimizdə çoxmənalı sözlərin yaranması daha çox məcazlaşma ilə bağlıdır. Bir sözün əsas mənalaraından törəyən mənalara, əsasən, məcazlaşma yolu ilə yaranır. Məhz məcazlaşma çoxmənalı sözlərin meydana gəlməsində əsas amil kimi özünü göstərir. Məsələn, *açmaq – kitabı açmaq, məsələni açmaq, gözünü açmaq, ürəyini açmaq* və s.

Biz müasir tədris metodlarının köməyi ilə dərsi keçərkən lövhəyə bir neçə feil yazıb şagirdləri qrup şəklində birləşdirib, hər qrupa bir feilin mənalaraını yazmağı tapşırı bilərik. Məsələn, bir qrupa *keçmək*, digər qrupa isə *batmaq* feillərinin çoxmənalılıq ifadə edən mənalaraını yazmağı tələb edə bilərik. *Keçmək* feilin ilkin kök kimi *yolu keçmək, dərsi keçmək, dərs keçmək* (kimsə nəyisə öyrətmək) və s. *Batmaq* feilini isə *gəmi batdı* sözünü ilkin məna kimi götürə bilərlər. Daha sonra *günəş batdı, köynəyim batdı (köynəyin kirlənməsi), tikan batdı, şirkət batdı (müflis olmaq mənasında)* və s.

Çoxmənalılığa meyil isimlərə nisbətən feillərdə daha çoxdur. Feillərin çoxmənalılığının başqa nitq hissələrindən, hətta isimdən fərqləndirilməsinin bir aşağıdadkı səbəbləri vardır:

- 1) Feil dilimizin özünəməxsus lüğətini təmsil edən ən qədim bir nitq hissəsi olması;
- 2) Müxtəlif əşyalar çox zaman bir sıra bir-birinə oxşar hərəkəti icra edir.

Əsas nitq hissələrinin çoxmənalılığı kəmiyyətə görə iki qrupa ayırmaq olar.

- 1) Çoxmənalılığı çox olan nitq hissələri;
- 2) Çoxmənalılığı az olan nitq hissələri.

Çoxmənalılığı çox olan nitq hissələrinə isim, sifət, feil daxildir. Çoxmənalılığı az olan nitq hissələrinə say, əvəzlik və zərf daxildir.

İsmlərdə çoxmənalılıq daha çox ümumi isimlərlə bağlıdır. Xüsusi isimlərdə də çoxmənalılıq var. Lakin daha çox çoxmənalılıq ümumi isimlərlə əlaqədardır. Çünki xüsusi isimlər ayrı-ayrı şəxsləri, əşyaları, hadisələri eynicinsli olan başqa şəxslərdən, əşyalardan və hadisələrdən fərqləndirən fərdi, konkret adlardır. Ümumi isimlərin çoxmənalı olmasının səbəbi odur ki, onlar həmcins əşyaların, hadisələrin və mücərrəd anlayışların ümumi adını ifadə edir. Bunlarda ümumiləşdirmə güclüdür. Ümumi isimlərin çoxmənalı olmasının səbəbi odur ki, onlar həmcins əşyaların, hadisələrin və mücərrəd anlayışların ümumi adını ifadə edir. Bunlarda ümumiləşdirmə güclüdür. Ümumi isimlər konkret və məcazi mənalarda işlədilərək oxşar əşyaların ümumiləşmiş adı kimi çıxış edir. Bunlar öz əşyavili mənalarını saxlamaqla bərabər, əlamət və keyfiyyət məzmunu əldə edə bilər. Məhz buna görə də onların sintaktik funksiyası da dəyişir. Bütün bu amillər ümumi isimlərin çoxmənalılığına dah çox meyil etməsinə imkan verir. Məsələn, *ağız, ayaq, baş boğaz* və s.

Sifətlər leksik mənalarına görə konkret keyfiyyət və əlamət anlayışları ilə yanaşı ümumiləşmiş keyfiyyət və əlamət ifadə edir. Sifətlərin rəngləri məkan və həcm əlamətlərini, dad və ləzzət üzlərimizlə dərk edilə bilən əlamət və keyfiyyətləri, insan və heyvanların xarici, cismani xüsusiyyətlərini bildirən sözləri çoxmənalılığa daha çox meyil edir.

Feillərin çoxmənalılığı digər iki nitq hissəsindən fərqlənir. Feillərin çoxmənalılığı onların hərəkətlə əlaqədar olması müxtəlif əşyaların bir sira bir-birinə oxşar hərəkətə malik olması, nominativ mənasının dəyişməsi və kommunikatativ münasibətdə işlədilməsi ilə bağlıdır. Məsələn,

Çəkmək feili ilk mənasına görə hər hansı bir əşyanı tutub dartmaq mənasında işlədilir. İşlədilmə ilə əlaqədar olaraq onda yeni kommuniativ mənalar əmələ gəlmiş və bununla da öz nominativ funksiyasını dəyişərək çoxmənalılıq əldə etmişdir.

Bir sözlə, çoxmənalı sözləri öyrəyərkən müəllim müqayisə xarakterli çalışmalara üstünlük verərsə, mövzunun dərinədən mənimsənilməsinə nail olar. Müəllim çoxmənalılığın yaranma səbəblərini göstərməli, necə yarandığını izah etməlidir. Müəllim çoxmənalı sözlərin oxşar əşya, əlamət və hərəkəti bildirdiyini nümunələr əsasında izah etdikdən sonra dərslərdən kənara çıxaraq şagirdlərə tapşırıq verə bilərik ki, çoxmənalı sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırsın.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Baliyev H. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr, Bakı: ADPU, 2007, 421 s.
2. Maqşudov E.S. Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 280 s.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2005, 452 s.
4. Məmmədova Z. Azərbaycan dili dərslərində fəal iş formalarından istifadə // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Elmi-metodik jurnal. № 4. Bakı, 2011, s. 37-42
5. Seyidova S. Çoxmənalı sözlərlə omonimlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Elmi-metodik jurnal. № 2. Bakı, 2011, s. 48-53

Aynur Eldar qızı Hümətova

Çoxmənalı feillərin tədrisi məsələləri

Xülasə

Məqalə Azərbaycan dilinin leksik sistemində xüsusi yeri olan çoxmənalılığa, xüsusilə də çoxmənalı feillərin tədrisi məsələlərinə həsr edilmişdir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dilinin morfoloji qatında mövcud olan əsas nitq hissəsi olan feillərdə çoxmənalılıq digər nitq hissələrindən fərqli olaraq daha çox diqqət çəkir. Bunu feillərin milli leksik fondumuzun əsasını təşkil etməsi və milli təfəkkürümüzü ifadə etməsi ilə əlaqələndirmək olar. Bu mənada, çoxmənalı feillərin tədrisi zamanı diqqətli olmalı, şagirdlərə bu mövzunu öyrəyərkən belə çoxmənalılığın feillərdə yaratdığı məna xüsusiyyətlərini konkret nümunələrlə əsaslandırmaq, həmçinin onlar omonimlərlə müqayisəli şəkildə qarşılaşdıraraq tədris olunmalıdır.

Açar sözlər: çoxmənalı sözlər, çoxmənalı feillər, təlim prosesi, tədris məsələsi.

Айнур Эльдар кызы Хумматова

Проблемы обучения многозначным глаголам

Резюме

Статья посвящена многозначности, занимающей особое место в лексической системе азербайджанского языка, особенно обучению многозначным глаголам. Отмечается, что в глаголах, составляющих основную часть речи в морфологическом слое азербайджанского языка,

многозначность более заметна, чем в других частях речи. Это можно объяснить тем, что глаголы составляют основу нашего национального лексического фонда и выражают наше национальное мышление. В этом смысле следует проявлять осторожность при обучении многозначным глаголам, а при обучении этому предмету поэтов такие семантические особенности, создаваемые глаголами в глаголах, должны быть подтверждены конкретными примерами, а также сравнением их с омонимами.

Ключевые слова: многозначные слова, многозначные глаголы, процесс обучения, проблема обучения

Aynur Eldar gizi Hummatova
Problems of teaching of the polysemous verbs
Summary

The article is devoted to polysemy, which has a special place in the lexical system of the Azerbaijani language, especially to the teaching of polysemantic verbs. It is noted that in verbs, which are the main part of speech in the morphological layer of the Azerbaijani language, polysemy is more noticeable than other parts of speech. This can be attributed to the fact that verbs form the basis of our national lexical fund and express our national thought. In this sense, care should be taken when teaching polysemous verbs, and when teaching this subject to poets, such semantic features created by verbs in verbs should be substantiated by concrete examples, as well as by comparing them with homonyms.

Keywords: polysemantic words, polysemantic verbs, learning process, teaching issue.

İBRAHİM FATHALLAH ABDELFAH EL SAYED

Misir Ərəb Respublikası

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ ADLARIN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ərəb sözləri Azərbaycan, türk, fars dilləri ilə yanaşı, rus və başqa Avropa dillərində də mövcuddur. Hələ XIV-XVI əsrlərdə ərəb alimlərinin araşdırmalarında işlətdikləri onlarla söz latın dilinin vasitəsi ilə ingilis dilinə keçmişdir. Bir sıra ərəbizmlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə italyan, portuqal, fransız, holland, ispan və digər Avropa dillərindən daxil olmuşdur. Bu faktı əsas tutan S.S. Mayzel “Türk dilində ərəb və fars elementləri” adlı kitabında göstərir ki, Orta əsr türk-fars dillərinin lüğət fondunun 80%-ni ərəbizmlər təşkil edir. G.V. Verdiyeva “Fars dilinin söz yaradıcılığında ərəb məsdərlərinin rolu (I və II bab modelləri üzrə)” adlı kitabında göstərir ki, fars dilinin lüğət tərkibinə ən böyük təsir VII əsrdə ərəblər tərəfindən fəth edilən İran ərazisində yayılmış ərəb dili göstərib. Bəzi İran alimləri isə fars dilində fars və ərəb dilindən ibarət iki lüğət tərkibi olduğunu iddia edirlər [10, s. 17].

Vaxtilə ərəb dili Xilafətin ərazisinə düşən yerli xalqların dillərinə az və ya çox dərəcədə təsir göstərmişdir. Danılmaz faktdır ki, sözlərin alınma prosesi bütün dillərə xas olan qanunauyğun hadisədir. Dünyada yalnız öz sözlərindən ibarət dil yoxdur. Məlum olduğu kimi, təxminən VII -VIII əsrlərdən başlayaraq, Azərbaycan dilinə ərəb sözləri daxil olmağa başlayıb [11, s. 13]. Ərəbist alim X.N. Əl-Abbasi “Azərbaycan dilindəki ərəb alınmalarının semantik lüğəti” əsərində Azərbaycanda yalnız ərəbcə danışan yerli türk sakinlərinin yaşadığı ərazilərin, məntəqələrin mövcudluğu barədə söz açır [9, s. 34].

“IX - X əsrlərdə Azərbaycanın, xüsusən Naxçıvanın Xilafətə daxil olan başqa Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi və möhkəmləndi. Azərbaycanda hazırda da bir sıra kənd, oba adları olduğu kimi saxlanılır. Bu adların dəyişməz elementini ərəb sözləri təşkil edir” [13, s. 12]. Məşhur şərqşünas tarixçi alim Z.M. Bünyadov “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı əsərində fəthlərin nəvə-nəticələri haqqında maraqlı fikirlər söyləyir. Alimə görə, bu məntəqələrin sakinləri özlərini *ərəb* adlandırır və türklərdən antropoloji, adət-ənənə, məşğuliyyət tərzində fərqlənmişlər ki, bu da onların sami mənşəli olduqlarını göstərir. Hətta onlar XIX əsrin ortalarında öz aralarında pozuq – loru ərəb dilində danışmışlar [8, s. 176].

Adətən alınmalar dildə əsas mənasını qoruyur, bəzənsə başqa məna kəsb edir. Azərbaycan dilinə keçən bir qisim ərəb sözlərinin mənaları ya öz mənasını saxlamış, ya da dövrünün tələbinə görə daralmış və ya genişlənməmişdir. Bu prosesə hansı amillərin təsir etdiyini, hansı səbəb üzündən baş verdiyini müəyyənləşdirmək bu günə kimi mümkün olmayıb. Belə bir *keçid* dövrünü yaşayaraq, leksik mənasını dəyişən sözlər Azərbaycan dilini öyrənən ərəblər və ərəb dilini öyrənən azərbaycanlılar üçün böyük

çətinliklər yaradır. Həmin məqsədlə bir qisim ərəb sözlərinin dilimizdə başqa mənə daşması faktlarını izləyərək araşdıraraq:

Cərimə (جرية) –çağdaş ərəb dilində *cinayət* mənasında işlənir. Ancaq ilkin mənada *meyvənin*, xüsusən *xurmanın çəyirdəyi* kimi anlaşılır. XV-XX əsrin əvvəllərində isə Osman imperiyasının tərkibində olan ərəb ölkələrində cəza əvəzinə alınan pula *cərimə* deyilirdi:

Məs.: [dəfə"tu cərimə]– *cərimə /cəza əvəzi/ ödədim.*

Cərimə sözü türk dillərində *günah* kimi qəbul olunur" [9, s. 32-33]. Etibarlı dilçilik mənbəyində isə bu söz *pulla ödənilən cəza növü* kimi göstərilir[1, s. 545]:

Oğul,Rövşən, get buzov yiyəsini tap, buzovun cəriməsini ver, razı sal ("Koroğlu" dastanı).

Xiffət - خفة [xiffətun] – *yüngüllük, xəfiflik* deməkdir.

Bu söz fars dilinə ərəb dilindən keçsə də, özünü 4 mənada göstərir:

- 1) *xəfiflik, yüngüllük;*
- 2) *dərd, kədər;*
- 3) *yelbeyinlik;*
- 4) *pərtlik.*

Poetikliyinə görə zəngin olan fars dilində belə mənaların əmələ gəlməsi ərəb dilindən pərmik yolla köçürülmüş sabit söz birləşmələrinin semantikasi hesabına olmuşdur [10,s.40].

Baranov X.K. "Ərəb-rus lüğəti"ndə [16,s.228] خفة [xiffət] sözünün bir qisim söz birləşmələrində fərqli mənalarda istifadə olunduğunu təqdim edir:

- 1) خفة العقل [xiffətu-l-aql] – *yelbeyinlik; ciddi olmamaq;zirəklik, çeviklik, canlılıq;*
- 2) خفة اليد [xiffətu-l-yəd] – *əldən zirək, çeviklik, diribaşlıq);*
- 3) خفة الدم [xiffətu-d-dəm] – *iltifat, lütfkarlıq;*
- 4) خفة الروح [xiffətu-r-ruhi] – *güləruz, şad*

Ancaq Azərbaycan dilində *xiffət* sözü *fikir, dərd, qəm, qüssə* kimi anlaşılır:

Qaldı mən dilxəstəyə ancaq məlali xiffətin (S.Ə.Şirvani).

Yüzilliklər boyu fars mühitində olan Azərbaycan türkcəsinə bu söz,güman ki, həmin dilin vasitəsi ilə alınma ərəbizm kimi keçmiş, sifət kimi – *yüngül,mülayim, yumşaq* mənasında da işlənməyə başlamışdır:

İndi çöldə xəfif meh əsdiyi üçün hava bayaqkı qədər bürkü deyildi (İ.Əfəndiyev).

İdman إدمان [idmən]

- 1) *hər hansı bir əməlin təkrar edilməsi, asılılıq;*
- 2) *aludə olmaq.*

Məsələn:

إدمان على السكر [idmənu alə -s- sukər] – *sərxoşluq, sərxoşluğa vərdiş etmək;*

إدمان على التدخين [idmənu alə -t-tədxin] – *çox siqaret çəkməyə vərdiş etmək.*

Azərbaycan dilində bu söz Avropa mənşəli *sport* mənasında qavranılır. XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində həmin söz təbəbətdə ilkin anlayışına uyğun olaraq, إدمان بدن [idmənu bədənin] *bədənin (möhkəm olması üçün) təkrar-təkrar hərəkəti* kimi qəbul edilmişdir. Təbii ki, həmin kəlmə Azərbaycan türkcəsinə bu semantik yöndə daxil olmuşdur:

Gündüzlər dərslərlə, idmanla, oynamaqla və sair işlərlə məşğul olaraq, belə məişətin ağırlığının bir o qədər hiss etmirdim (S.S.Axundov).

Çox maraqlıdır ki, ərəb dilində *idman sport, bədən tərbiyəsi* mənasında *riyaziyyat* sözü işlənir ki, bu həm də bir növ, ağıl gimnastikası olan *riyaziyyat* fənni anlayışını verir.

Kasıb كاسب [kəsib] sözü ərəb dilində sətiraltı *tapan, əldə edən, qazanan* mənalarında işlənir:

كاسب المال [kəsibu-l-məli] – *var-dövlət sahibi;*

كاسب العلم [kəsibu-l-ilm] – *elm sahibi,öyrənən;*

كاسب الإثم [kəsibu-l-ismi] – *günah sahibi, günahkar.*

İraq dialektlərində bu söz *öz ruzisini alın təri ilə qazanan şəxsə* deyilir.

Fars dilində *kasıb* sözü *xırda alverçi, sənətkar,əməkçi* mənası daşıyır

[4, s. 612].

Azərbaycan türkcəsində isə bu söz *heç bir şeyə sahib olmayan, ehtiyacı olan, fəqir* mənasında işlənən ümumişlək sozlərdəndir. Göründüyü kimi, *kasıb* sözü mənasını kəskin dərəcədə dəyişərək, nədənsə orijinal dilə əks olan yeni mənada Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur:

Kasıbdı, bayquşdu, yoxdu bir zadı,

Heyif zəhmətinə,haqqı-sayına (Aşıq Ələsgər).

Qənim غنيمه [ğanim / ğanimə] bir-birinə yaxın üç mənə verir:

- 1) *qənimət*;
- 2) *asan qazanc*;
- 3) *hərbi qənimət*.

Məsələn: غنيمه باردة [ğanimə bəridə] – *zəhmətsiz, asan qazanc* bildirir.

Azərbaycan dilində *qənim* sözü *düşmən* mənasındadır. Eyni kökdən əmələ gələn *qənimət* sözü orijinala uyğun gələrək, *qazanc, hərbi qənimət, trofey* mənasında istifadə olunur. Azərbaycan dilində bu söz *təsədüfən ələ keçən və bir daha ələ keçməsi mümkün olmayan, göydəndüşmə tapılan bir şey* anlayışı qazanaraq, semantik cəhətdən şaxələnməmişdir [5, s.11].

Lüğət لغة [lüğa] üç mənada özünü göstərir :

- 1) *dil, danışmaq*;
لغة الضاد [lüğatu-d-dad] - *ərəb dili*;
اللغة الفصحى [əl-luğatu-l-fuşha] - *ədəbi dil*

- 2) *söz, təbir, leksikologiya*;
كتاب اللغ [kitabu-l-luğati] - *lüğət* (hərfi mənada: *dil kitabı*)

Azərbaycan dilində *lüğət* əlifba sırası ilə tərtib olunmuş, izahlı və ya başqa dildə tərcüməsi verilmiş *kitab* kimi qəbul olunur.

Məğrur مغرور [məğrur] sözünün üç orijinal mənası var:

- 1) *vələh edilmiş, heyran olmuş*;
- 2) *aldadılmış*;
- 3) *lovğa, şöhrətpərəst*.

Azərbaycan dilində bu söz bəzən ərəbcədə olduğu kimi *lovğa*, hətta *təkəbbür, iddialılığa* yaxın mənada işlənsə də, əsasən *vüqarlı, öz ləyaqət və üstünlüyünü hiss edən insan*, kimi anlaşılır:

*Alp Arslan, o məğrur insan,
Geri dönmüş sanırım, Ceyhundan* (H.Cavid).

Mənfi منفي [mənfi] iki mənə daşıyıcısıdır:

- 1) *sürülmüş, sürgünə göndərilmiş, sürgün edilmiş*;
- 2) *rədd edilmiş, inkar edilmiş*.

Azərbaycan türkcəsində bu sözün orijinal dildəki iki mənasına daha yaxın semantikasından istifadə olunur. Ancaq *mənfi* sözünün Azərbaycan dilində mənası genişlənilib:

- 1) *gözlənilən nəticənin əksi* (məs.: *mənfi rəy, mənfi nəticə*);
- 2) *sıfırdan az olan sayların mənfi hesab olunması* (riyazi anlayışda).

Məsələn, mənfi kəmiyyət kimi sıfırdan aşağı olan hava temperaturunu göstərmək üçün işlədilir: *mənfi 3 dərəcə /soyuq/*

Nazir ناظر [nazir] - ərəb dilində bu söz bir neçə mənada istifadə olunur:

- 1) *müşahidə edən, nəzarət edən*;
- 2) *müdür*;
- 3) *tamaşaçı*;
- 4) *nəzarətçi, müfəttiş*.

Azərbaycan dilində isə bu söz *nazirliyə rəhbərlik edən şəxs* anlayışı verir.

Azərbaycan türkcəsində bu söz əsasında yer bildirən -lik şəkilçi ilə *nazirlik* sözü yaranmışdır ki, bu da Dövlət idarəsinin hər hansı bir sahəsinə rəhbərlik edən mərkəzi hökumət orqanı, habelə həmin idarənin yerləşdiyi binanı bildirir..

Rəşadət رشادة [raşada] iki mənada işlənilir:

- 1) *ovucun içi böyda daş*;
- 2) *döğru yol* (məcazi mənada).

Azərbaycan dilində isə bu söz çox fərqli mənalarda anlaşılır:

- 1) *igidlik, qoçaqlıq*;
- 2) *zülmə qarşı düzgün yolla gedən*;
- 3) *başçı*;
- 4) *ağıllı, tədbirli*.

Məsələn:

Ələsgər ağanın bu rəşadəti usta Ağabalanın yadından heç vaxt çıxmazdı (Y.V.Çəmənəminli).

Heç kəs qorxudan gedib (qaçaq mal) gətirə bilmir, məgər harda bir rəşid və qoçaq adam cürət edib bir yük, iki yük çıxara bilər? (M.F.Axundov)

Qabaqkı arvadı da rəşid idi, indiki arvadı da qoçaqdır (Ə.Vəliyev).

Sədaqət صدقة [sadaqa] iki mənə daşıyıcısıdır:

- 1) *dostluq* ;
- 2) *həqiqətən / ürəkdən/ sevmək.*

Məsələn:

علاقة الصداقة [alaqa-s-sadaqa] – *dostluq əlaqələri.*

Azərbaycan dilində bu söz *dostluqda, məhəbbətdə dəyanət* mənəsi ilə yeni semantik çalar qazanıb:
O, yoldaşına həmişə sədaqətli olmuşdur (Ə.Vəliyev).

Səfalət – سفالة [səfalətun] – *rəzalət, rəzillik, alçaqlıq, əclafliq* mənəsində işlənir.

Azərbaycan dilinə keçən bu söz *son dərəcə ehtiyac, sıxıntı* mənəsində nitqdə yer tapıb:

(Zeynal): "*Mən əvvəlki səfil və rəzil həyatdan tamamilə əl çəkib, sənə tərəf gəlirəm*" (S.Hüseyn)

(Qutluq): "*Sən də məni məhv et, rica edirəm. Məni bu səfil həyatın əlindən qurtar*" (M.S.Ordubadi).

(Cavanşir bəy Dilarəyə): "*Sən o səfil rəssamdan əl çək!*" (Ə.Məmmədخانلی)

Səyahət سياحة [səyahə] – dedikdə ərəblər *bataqlıq ərazisi* nəzərdə tuturlar. *Gəzinti, səyahət* mənalı söz isə سياحة [siyahə] kimi tələffüz olunur. Ərəb dilində bir sözün yazılışı bəzən iki, hətta üç cür tələffüz oluna bilər.

Azərbaycan dilində isə bu əsasən *xaricə səfər etmə* mənəsini verir [6,s.27]

Mən imkanım olan kimi dünya səyahətinə çıxacağam (Ə.Məmmədخانلی).

Dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində lüğət tərkibi genişlənir. Donor dildən keçən sözlər bəzən mənəsini dəyişərək, yeni mənə kəsb edir. Coxmənalı sözlərin bir və yaxud bir neçə mənəsi başqa dilə keçir və həmin mənələrdən biri önə çıxır.

Ərəblər VII əsrdə dili və İslam dini ilə yanaşı, Azərbaycanın bütün ictimai sahələrinə təsir göstərmişlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Bakı, Kitab Klubu, 2006, 300 s.
2. Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Bakı, Kitab Klubu, 2007, 321
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). III c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). IV c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
7. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (2 hissə), Bakı, Elm, 2012, 392 s.
8. Bünyadov Z.B. Azərbaycan YII-IX əsrlərdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
9. Əl-Abbasi X.N, Əl-Abbasi N.X Azərbaycan dilindəki ərəb alınmalarının semantik lüğəti. Bakı, N print studiya, 2015, 348 s.
10. Əl-Abbasi X.N Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişikləri, Bakı, Bakı Universiteti, 2003, 195 s.
11. Əlibəyadə E. Azərbaycan dilinin tarixi (2 cildə), I cild. Azərbaycan Tərcümə mərkəzi, Bakı, 2007, 660 s.
12. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 440 s.
13. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (2 hissə), Bakı, Elm, 2012, 476 s.
14. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 416 s.

Ərəb dilində :

15. لمنجد في اللغة. دار المشرق (المطبعة الكاثوليكية) ص.ب: 946، بيروت- لبنان، 984 ص

Rus dilində:

16. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь Москва, Русский язык, 1985, 944 с.
17. Шарбатов Г.Ш. Арабско-русский учебный словарь. Москва, Русский язык, 1981, 1076

s.

İnternet resursları:

18. <https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti/a/>
19. <https://pandia.ru/text/78/152/100646.php>

Açar sözlər: Azərbaycan dili, alınmalar, ərəb mənşəli adlar, semantik şəxələnmə, fərqli mənə.

Ибрагим Фатхаллах Абделфатах Эльсаед /Египет/

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИМЁН АРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Создание победоносного Арабского халифата, знаменосца ислама, повлияло на историю Востока в целом, и Азербайджан стал частью этого халифата на рубеже VII-VIII веков.

В связи с исламизацией местного населения многие арабские слова были включены в азербайджанский язык, и в последующие века, наряду с наукой, религией и шариатом, получили широкое распространение среди людей разного ранга.

Лингвистические факты показывают, что заимствования из арабского языка, хоть и не полностью отражающие конкретные арабские звуки, вошли в азербайджанский язык в своем значении, большая часть которых используется, в основном, как общеупотребительные слова. А в некоторых случаях они приобрели новые смысловые оттенки. Поэтому некоторые производные слова арабского происхождения, имеющие одинаковую структуру, содержат либо близкие, либо совершенно разные значения.

Ключевые слова: заимствования, имена арабского происхождения, семантическое расширение, различное значение.

İbrahim Fathallah Abdelfatah Elsayed (Egypt Arabic Republic) THE LEXICAL FEATURES OF THE NAMES OF THE ARABIC ORIGIN IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

The Azerbaijani language, like any other language, is an important part of the existence and national identity (wealth) of the people, embodying itself the history of its development and the past stages of the private development.

The creation of the conqueror of the Arab Caliphate, the standard-bearer of Islam, influenced the history of the East as a whole, and Azerbaijan became a part of this caliphate at the beginning of the VII-VIII centuries.

In connection with the Islamization of the local people, many Arabic words were included in the Azerbaijani language, and in subsequent centuries, along with science, religion and Sharia, they spread widely among the people of different ranks, became living language and for its usaging passed to the vocabulary of the language.

The Linguistic facts show that borrowings from the Arabic language, although not fully reflecting specific Arabic sounds, entered the Azerbaijani language, most of them are used mainly as common words and in some cases, they acquired new semantic shades. Therefore, though some borrowings of Arabic origin have the same structure, however as stated by semantics of them these words contain either close or completely different meanings thus such words are the same for the form structure but they differ from their meanings.

Keywords: the Azerbaijan language, borrowings, the names of the Arabic origin in the Azerbaijan language, a semantic branch, diverse meanings.

PƏRVANƏ EYNULLA qızı ƏLİYEVƏ
Sumqayıt Dövlət Universiteti (magistrant)

AZƏRBAYCAN DİLİ (DÖVLƏT DİLİ) DƏRSLİKLƏRİNDƏ QRAMMATİK MATERİALLARIN 5-ci SİNİF ÜZRƏ BÖLGÜSÜ VƏ MƏZMUNU

Yer üzündə yaşayan bütün xalqlara aid olan bir həqiqət var:hər xalqın milli və mənəvi dəyərlərini yaradıb inkişaf etdirən məhz bu xalqın dilidir.Bizim çox gözəl, zəngin, musiqili dilimiz var. Milli varlıq və birliyin vəhdətini təşkil edən dil həmişə ünsiyyət vasitəsidir.Bundan başqa,ana dili hər bir xalqın mənəviyyatını əks etdirir. Bu baxımdan xalqaların inkişafında dilin mühüm rolu var.Azərbaycan xalqının da dili onun milli sərvəti, milli varlığını müəyyən edir.

Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir,onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır. Nəticədə bu dil düşünmə, öyrənmə, danışma vasitəsinə çevrilir.

Azərbaycan dili ümümtəhsil məktəblərində tədris olunmaqla şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Şagirdlər bu fənnin vasitəsilə milli mədəniyyət nümunəsi kimi ana dilini öyrənir, onun səs sisteminə, lüğət ehtiyatına, üslubi qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda yaradılmış bir çox ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmaq imkanı qazanırlar. Eyni zamanda bu dildən istifadə edərək öyrənəcəkləri digər fənlərin daha yaxşı mənimsənilmə potensialını genişləndirir.

“Azərbaycan dili” fənni şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, qrammatik qaydaların tətbiq olunmasına, nitq mədəniyyətinin, təfəkkürün formalaşmasına daha geniş imkanlar yaradır.

Azərbaycan dili təlimi həm Azərbaycan, həm rus dillərində olan məktəblərdə tədris olunur. Biz məqaləmizdə V sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan dili” dərsləklərində (təlim rus dilində olan məktəblərdə) qrammatik materialların öyrənilməsi haqqında bəhs edəcəyik. Azərbaycan dili ilə bağlı indiyə qədər müxtəlif mövqədən yanaşılmış tədqiqatlar aparılmışdır. Tədris planında ona verilən saatlar gah artırılıb, gah da azaldılmışdır. Hal-hazırda Azərbaycan dili (təlimi rus dilində olan məktəblərdə) həftədə 2 dəfə olmaqla 34 həftə (68 saat) tədris olunur [2, s. 5].

Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblərdən fərqli olaraq təlim rus dilində olan məktəblərdə fonetikanın tədrisi daha çox praktik şəkildə aparılır. Bu proses Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikası Təhsil problemləri İnstitutunun 2013-cü ildə birlikdə hazırladığı Azərbaycan Respublikasının ümümtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (Dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramında öz əksini tapmışdır. Təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun xətləri aşağıdakı kimidir: 1. dinləyib-anlama 2. danışma 3. oxu 4. yazı. Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblərdə isə Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun xətləri bunlardır: 1. dinləyib-anlama və danışma 2. oxu 3. yazı 4. dil qaydaları. Müqayisə aparıb görə bilərik ki, təlim rus dilində olan məktəblərdə şagirdlərin Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə qaydalar əsasında yox praktik şəkildə mənimsənilməsinə daha çox üstünlük verilib. Təlim rus dilində olan məktəblərdə təhsil alan şagirdlərə Azərbaycan dilinin saitlər sistemi, samitlər sistemi, heca tipləri, orfoqrafiya qaydaları, vurğu haqqında məlumatlar fonetika bölməsində tədris olunur. Təlimin ilk mərhələsində şagirdlər imitasiya (təqlid etmə) metodu ilə müəllimin sözlərini təkrarlamaqla danışmağı öyrənirlər. Müəllim şagirdlərin səhvləri üzərində düzəlişlər apararaq isə daha yaxşı nəticələr əldə edir.

Orta məktəb dərsləklərini (təlim rus dilində olan məktəblərdə) təhlil etdikdə məlum oldu ki, fonetika ilə əlaqədar tapşırıqlar yalnız bir sinif üzrə məhdudlaşdırılmayıb, eyni zamanda bütün sinif dərsləkləri üzrə daha da dərinləşdirmək öz əksini tapmışdır.

V sinif Azərbaycan dili (dövlət dili) dərsləyi H. Abdullayevanın müəllifliyi ilə dərc olunub. (“Kövsər” nəşriyyatı. Bakı-2016). Dərslək 158 səhifədən, 32 dərstdən ibarətdir və dərsləkdə yer alan qrammatik qayda və tapşırıqlar sistemli şəkildə qruplaşdırılıb.

- 1) Nitq hissələri [1, s. 13] İsim [1, s. 16]
- 2) Tək və cəm isimlər [1, s. 22]
- 3) Ümumi və xüsusi isimlər [1, s. 31]
- 4) İsmnin halları [1, s. 38]
- 5) “k-y” əvəzlənməsi, “q-ğ” əvəzlənməsi [1, s. 46, s. 65]
- 6) Sifət, Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər [1, s. 70]
- 7) Say [1, s. 77]
- 8) Əvəzlik [1, s. 96]
- 9) İşarə əvəzlilikləri [1, s. 124]

Qrammatik qaydaları mənimsəmək üçün tapşırıqlar verilib ki, şagirdlər həmin tapşırıqları yerinə yetirməklə qrammatik materiallara da yiyələnmiş olurlar. V sinifdə öyrədilən qrammatik qaydalardan biri kimi fonetik qaydalara nəzər salaq.

Dilçiliyin əsas bölmələrindən olan fonetika danışq səslərini, onların spesifik xüsusiyyətlərini, danışq səslərinin yaranmasında iştirak edən danışq üzvləri, heca, vurğu, ədəbi dilimizin fonemlər sistemini, fonetik hadisə və qanunları öyrənir. Həmçinin, yazı ilə oxu arasındakı uyğunluqları və ziddiyyətləri nəzərdən keçirir. Fonetika təlimi bütün sonrakı bölmələrin tədrisi üçün zəmin rolunu oynayır və bu bölmənin səmərəli təşkili sonrakı bölmələrin lazımı səviyyədə tədris olunması üçün zəmin hazırlayır.

Dərsləkdə orfoqrafik və orfoepik bilikləri inkişaf etdirən tapşırıqlar öz əksini tapıb. Məsələn:

“Müəllimin sevinci” mətnində qırmızı rəngdə verilmiş sözləri dəftərinizə yazın və qarşısında düzgün tələffüzünü qeyd edin. [1, s. 13]. “Vətən nədir” mətnini rollar üzrə oxuyun, göy rəngdə verilmiş sözlərin tələffüzündə diqqətli olun. [1, s. 27]. “Azərbaycan” şeirini düzgü intonasiya ilə oxuyun. [1, s.

28].”Şirvanşahlar” mətnində böyük hərflə yazılan sözləri seçib yazın.Onların böyük hərflə yazılma səbəbini izah edin [1, s. 32]. “Qonaq”mətnində müxtəlif formalarda işlənmiş “ağac”sözünün tələffüzü üzərində müşahidə aparın.Üzərində ulduz işarəsi qoyulmuş hal formalarının tələffüzü digərlərindən fərqlənir .Səbəbini izah edin.[1, s. 54]. “Baba otağı”mətnində altından xətt çəkilmiş sözlərin yazılışı üzərində müşahidə aparın. [1, s. 56]. “Ayı və şir”şeyrinə işlənmiş hansı sözlər yazıldığından fərqli tələffüz olunur?Nümunələr əsasında göstərin. [1, s. 75]. “Meşənin qoxusu”şeyrinə qırmızı rəngdə fərqləndirilmiş sözləri dəftərinizə köçürün və hər birinin düzgün tələffüzünü qarşısında qeyd edin. [1, s. 129] və s.

Səs və hərflə bağlı tapşırıqlara da yer verilib.

Məsələn:

Buraxılmış hərfləri artırıb köçürün,qoşa hərflərlə yazılan sözləri cümlələrdə işlədin [1, s. 35]. Buraxılmış hərfləri əlavə edib sözləri dəftərinizə köçürün,k yoxsa y? [1, s. 54]. Çiçək sözündə işarələrin yerinə hansı hərflərin yazılmalı olduğunu deyin və fikirlərinizi əsaslandırın. [1, s. 58]. Aşağıdakı sözləri [h] səsini düzgün tələffüz etməklə oxuyun və mənalarını izah edin. (hadisə, əhvalat, hərf, söhbət, həmişə, hasar, hovuz, hiyləgər). [1, s. 113]. Buraxılmış hərfləri artırıb aşağıdakı sözləri köçürün. (kərpə..., p...ncərə, m...barək, xən...ər, h...yva, sa...sağan, g...zəl, düşm...n, sə...ifə, qə...rəman) [1, s. 158]. Aşağıda cümlələrdə “q-ğ”, “k-y” əvəzlənməsi baş vermiş sözləri seçib göstərin və səbəbini izah edin. [1, s. 149].

Sait və samit səslərlə bağlı tapşırıqlar da öz əksini tapıb.

Məsələn:

“Canlı saat” mətnində üzərində ulduz işarəsi qoyulmuş sözlərdə “ə” saitinin düzgün tələffüzünü öyrənin [1, s. 39]. “Qonaq” mətnində göy rəngdə verilmiş sözləri dəftərinizə köçürün və köklərin altından xətt çəkin.Sözün son samitinin dəyişməsinin səbəbini izah edin. [1, s. 54].Sonu “q” və ya “k” samitləri ilə bitən sözlərə hansı şəkilçiləri artırısaq,sözün sonundakı samit dəyişər. [1, s. 63]. “Qonaq” sözünün soundakı “q” samiti ismin hansı hallarında “ğ” samitinə keçir? Fikrinizi sözü hallandırmaqla əsaslandırın [1, s. 75]. “Şahzadə və çoban” mətnindəki tütək sözündə “k” samiti ismin hansı hallarında “y” samitinə keçmişdir.Həmin sözü hallandırıb dəftərinizə yazın [1, s. 75]. “Leylək yuvası” mətnində göy rəngdə verilmiş sözlərin kökündəki son samit niyə “y” samitinə keçməmişdir? Fikrinizi əsaslandırma bilərsinizmi? [1, s. 97]. “Leylək yuvası” mətnində qırmızı rəngdə verilmiş sözləri ismin müxtəlif hallarında işlədin.Sözlərin sonundakı “q” samitinin ismin hansı hallarında “ğ” samitinə keçdiyini müəyyənləşdirin və səbəbini izah edin [1, s. 101].

V sinif dərsliyini təhlil etdikdə məlum oldu ki,burada fonetika bölməsinə aid səs və hərf,sait və samit səslər,orfoqrafik və orfoepik tapşırıqlar yaradılıb.

Təlim rus dilində olan məktəblərdə orfoqrafik və orfoepik normalara şagirdlərin daha dəqiq riayət etmələri üçün onların çətinlik çəkdiyi qaydalar dərsləklərdə təkrar olaraq yer alıb.Buna misal olaraq; Sonu q samiti ilə bitən sözlərin deyilişi və yazılışı qaydası III sinif dərsliyində [2, s. 26] və V sinif dərsliyində[1, s. 17] yer alıb Bu qaydaların təkrar verilməsi təlim rus dilində olan məktəblərdə dərs alan şagirdlərin oxu və yazı məzmun xətlərinə aid tapşırıqları yerinə yetirərkən yol verdikləri nöqsanlardan irəli gəlir.

V sinif dərsliyində bəzi fonetik səhvlər yer alıb. Belə ki, səs və hərf fərqləndirilməsində yanlışlığa yol verilib. Oxuyun və əlamətlər əsasında sözləri tapıb yazın.Son səsin düzgün yazılışına diqqət yetirin. [1, s. 48].

Ümumiyyətlə, fonetika bölməsinə aid dil materialları içərisində narahatlıq doğuran məsələlərdən biri, sait səslərin uzun tələffüzü ilə bağlı verilən məlumatdır.Məlum olduğu kimi normal tələffüz zamanı “i”və “ü” saitləri istisna olmaqla,qalan 7 sait bəzi məqamlarda uzun tələffüz olunur və bunun səbəbi var. Əvvəla, şagird bilməli ki, uzun tələffüz nədir, ikincisi, hansı vəziyyətlərdə tələffüz zamanı saitin uzanması hadisəsi baş verir və vurğunun sait uzun tələffüzü ilə əlaqəsi var,yoxsa yox. Təbii ki, dərsləkdə verilmiş üç cümləlik məlumat və bir incə nümunə ilə danışıda və yazıda çətinlik törədən bir məsələni həll etmək mümkün deyil. Şagirdə bir cümlə ilə çatdırmaq olardı ki,eyni saitle yazılan müəyyən qoşasaitli sözlərdə tələffüz zamanı saitlərin biri düşür,digəri isə uzun tələffüz olunur. (inşaat [inşa:t], bədi [bədi:], mənfəət [mənfə:t]) və s.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva H., Əfəndiyeva İ., Ələsgərova M. Azərbaycan dili, Kövsər nəşriyyatı, Bakı, 2016, 167 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (Dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı I-XI siniflər), Bakı, 2013
3. Balyev H.B. Ana dilinin tədrisi metodikası, Bakı, 1997, 102 s.
4. Bektaş S., Abdullayeva Y., Əhmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi)fənn üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Şərq-Qərb, (2020), 160 s.

5. Əhmədov A., Abbasov Ə. Yeni təhsil proqramlarının tətbiqi məsələləri. Bakı: Nicat, 2009, 200 s.
6. <http://www.edu.gov.az/upload/file/derslik-siyasati-umumi-melumat.pdf>

Pərvanə Eynulla qızı Əliyeva

Azərbaycan dili (dövlət dili) dərsliklərində qrammatik materialların 5-ci sinif üzrə bölgüsü və məzmunu

Xülasə

Azərbaycan dilinin məqsədi şagirdlərə oxu və yazını öyrətməklə yanaşı oxuduqlarına və dinlədiklərinə münasibət bildirmək, dilimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz haqqında məlumat əldə etmək bacarığı vermək, onların nitqini inkişaf etdirməkdir. Bu məqalədə Azərbaycan dili (Dövlət dili) dərsliklərində qrammatik materialların 5-ci sinif üzrə bölgüsü və məzmunundan bəhs edilir. Qrammatik qayda və tapşırıqların sistemli şəkildə qruplaşdırılması müəyyən edilir. Şagirdlər qrammatik qaydaları mənimsəməklə, tapşırıqları yerinə yetirməklə lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmiş olurlar.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, 5-ci sinif Azərbaycan dili (Dövlət dili) dərsliyində müəyyən mətnlər məzmunca və xarakterik xüsusiyyətlərinə, uşaqlara qrammatik qaydaları mənimsəmək baxımından əlverişlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, V sinif dərsliyi, rus bölməsi, qrammatik qaydalar, fonetika.

Парвана Эйнулла гызы Алиева

Распространение и содержание грамматических материалов для пятого класса в учебниках азербайджанского (государственного языка) языка.

Резюме

Цель азербайджанского языка - научить студентов читать и писать, выразить свое отношение к тому, что они читают и слушают, дать им возможность узнавать о нашем языке, истории, культуре, традициях, развивать свою речь. В статье обсуждается распределение и содержание материалов по грамматике в учебниках азербайджанского (государственного) языка для 5-го класса. Определяется систематическая группировка грамматических правил и заданий. Учащиеся пополняют словарный запас, усваивая грамматические правила и выполняя задания.

В заключение отметим, что некоторые тексты в 5-м классе учебника азербайджанского языка (государственного) подходят по содержанию и характеристикам, с точки зрения обучения детей грамматическим правилам.

Ключевые слова: азербайджанский язык, учебник для 5-го класса, русский раздел, грамматические правила, фонетика.

Parvana Eynulla gizi Aliyeva

Distribution and content of the grammatical materials on the fifth grade in the Azerbaijani language (The state language) textbooks

Summary

Teaching Azerbaijani language to students is to teach them to read and write, to express their attitude to what they read and listen to, to give them the ability to get information about our language, history, culture, traditions, to develop their speech. This article discusses the 5th grade sections and content of grammar materials in Azerbaijani language (State language) textbooks.

Finally, we can note that certain texts in the 5th grade Azerbaijani language (State language) lessons are suitable in terms of content and characteristics, in terms of teaching children grammatical rules.

Keywords: Azerbaijani language, 5th grade textbook, Russian section, grammar rules, phonetics.

VƏFA ŞAMİL qızı NİFTİYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti (magistrant)

DƏRƏLƏYƏZ TOPONİMLƏRİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Toponimlər tarixinin tədqiq edilməsi, öyrənilməsi, keçmişin qaranlıq məqamlarının aydınlaşdırılması üçün danılmaz sübutlar, dəyərli məlumat mənbələridir. Onomastik tədqiqatlara nəzər salsaq, görərik ki, tarixi araşdırılan tədqiqatçılar üçün toponimik materiallar xalqın, millətin tarixi, dili, tarixi coğrafiyanın

öyrənilməsi zamanı tutarlı sübut və dəlillər kimi fakt rolu mövqeyindədir. Bu səbəbdən də hər bir dilçi öz tədqiqat işində toponimlərə istinad edərək, elmin müxtəlif sahələrində toponimikanın yaratdığı geniş imkanlardan istifadə etməlidir.

Birinci növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, toponimlər çox vaxt burada yaşamış tayfanın adından, qəbilənin həmin yerin relyefindən, coğrafi şəraitindən aslı olaraq yaranır. Coğrafi adların bir qurupu mənsub olduğu xalqın və onun formalaşmasında iştirak etmiş ayrı-ayrı tayfa və etnik qrupların adlarından törənib. Azərbaycan toponimiyasının əsas fonu türkmənşəli laydır.

Toponimika tarixin, tarixi coğrafiyanın və dilçiliyin bir hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, antik dövr Roma və Yunan müəllifləri xüsusilə Strabon və Ptolomey, orta əsrlərin ərəb, bizans, gürcü və erməni müəllifləri Azərbaycanın bir sıra ərazilərinə mənsub xeyli toponimlərdən bəhs etmişlər. Bu baxımdan Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Dərələyəz toponimlərinin tədqiq edilməsi maraqlıdır.

Dərələyəz toponimlərini tədqiq edərkən maraqlı mövzulardan biri də onların qrammatik xüsusiyyətləridir. Qrammatik xüsusiyyətlərinə görə toponimlər morfoloji və sintaktik yolla yaranır (2, s. 202).

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındakı toponimlər mənə, leksik baxımdan rəngarəng və müxtəlifdir. Bu toponimlər qrammatik quruluşca da zəngin tərkibə sahibdirlər. Şəkilcə müxtəlif olan toponimlər, həm bir kökdən, həm kök və şəkilçi, həm də iki və daha artıq sozün birləşməsindən ibarət olur.

Dilçilikdə leksik vahidlərin bu şəkildə yaranmasına sözlərin quruluşu deyilir. Bildiyimiz kimi, sözlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşda olur. Toponimlərin quruluşca sadə forması dedikdə birkomponentli, mürəkkəb dedikdə isə iki və daha çox komponentdən ibarət olan toponimlər nəzərdə tutulur.

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki sadə toponimləri digər toponimlərlə sayca müqayisə etsək, görərik etnotoponimlərdən yarananlar daha azlıq təşkil edir. Buna səbəb isə etnotoponimin əsasında etnosun adının durmasıdır. Bunlara ayrılıqda diqqət yetirək:

a) Quruluşca sadə toponimlər : Gul, Cul, Abana, Zirak, Maz, Terp, Hors, Givə, Herher, Auş, Arpa, Gəncə, Arpa, Göyərçin, Zeytə, Arxac.

b) Düzəltmə toponimlər müxtəlif şəkilçilərin vasitəsilə yaranır. Bu şəkilçilər morfoloji yolla söz yaradır:

1. -ç⁴ şəkilçisi ilə formalaşan toponimlər əsasən peşə, sənət, adət, hal-vəziyyət, keyfiyyət, əqidə, meyil və s. mənaları ifadə edən sözlər yaranır. Nitq hissəsi etibarlı ilə bu sözlər isim rolunda çıxış edir.

Quşçu, Çanaxçı. Dərələyəz ərazisində yerləşən bu toponimlər etnooykonimdir. Bundan başqa, bu ərazidə -ç⁴ şəkilçisi vasitəsilə Dəmirçilər oykonimi də formalaşır.

2. -dun / -tın⁴: Bu şəkilçi yer, məkan məzmununu ifadə edir. Bu şəkilçi arxaikləşmiş şəkilçidir. Hortun, Hosdun.

3. -l⁴ şəkilçisinin vasitəsilə sahiblik, fəmiya, əlamət, nəsil, ailə, kəmiyyət, keyfiyyət, çoxluq mənasını ifadə edən düzəltmə sözlərdən törənən toponimlər.

-l⁴ şəkilçi ilə yaranan toponimlərin müxtəlif mənə növləri vardır:

a) -l⁴ şəkilçisinin zoonimlərə artırılması yolu ilə yaranan toponimlər: Ceyranlı, İlanlı, Gənəli, Balıqlı, İnaklı, Qurbağalı, Qamışlı, Qazlı və s.

b) -l⁴ şəkilçisinin etnonimlərə artırılması ilə formalaşan toponimlər: Kotanlı, Daylaxlı, Muğanlı, Qılıçlı, Qanlı, Qayıllı, Sallı, Qabaxlı, Çiraxlı.

c) -l⁴ şəkilçisinin fitonimlərə artırılması ilə yaranan toponimlər: Almalı, Soğanlı.

ç) -l⁴ şəkilçisinin antroponim mənşəli nəsil adlarına artırılması ilə formalaşan etnotoponimlər: Veysəlli, Cəfərli, Paşalı, Pirhəsənli, Həməzəli, Qarahəməzəli, Şəkərbəyli,

-l⁴ şəkilçisinin apelyativ vahidlərə artırılması yolu ilə formalaşan toponimlər: Axurlu, Kömürlü, Novlu, Kotanlı, Sandıxlı və s.

e) -l⁴ şəkilçili heyvan, quş adlarından törənən toponimlər: Gənəli, Quşlu və s.

4. -ça², -cıq⁴ şəkilçisi ilə yaranan toponimlər kiçiltmə, əzizləmə mənasında çıxış edirlər. Bağçacıq, Yengicə, Qozluca və s.

Bu toponim həm -ça, həm də -cıq şəkilçisi qəbul edərək ikiqat kiçiltmə mənasını ifadə etmişdir. Bundan başqa Qalaçalar toponimi də -ça şəkilçisi ilə düzəlmişdir.

5. -ca şəkilçisi ilə formalaşan sözlər çoxaltma məzmununu bildirirlər. Bununla yanaşı, bu şəkilçi toponim yaradıcılığında da iştirak edirlər: Şorca, Yengicə, Ağcavəng, Ağca kənd, Qozluca.

6. -laq/-daq şəkilçisi vasitəsilə yer, məkan mənası ifadə edən toponimlər düzəlir: Qışlaq, Yaylaq və s.

Bu toponim (Qışlaq və Yaylaq) geniş yayılmış toponimlərdir. Azərbaycanın, eləcə də Qərbi Azərbaycanın bir sıra bölgələrində bu toponimə rast gəlmək mümkündür. Bu toponim İrəvan əyalətinin Qırxbulaq, Zərzəmin, Xinzirək nahiyələrində bu adda kəndlər mövcud olmuşdur.

Bundan başqa, türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə-Türkiyədə, Əfqanıstanda, Tacikistanda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda da qışlaq sözü bir çox toponimlərin yaranmasında fəal iştirak etmişdir. Məsələn: Əfqanıstanda qışlaq sözünün iştirakı ilə yaranan aşağıdakı yaşayış məntəqələri qeydə alınmışdır: Qışlaq kənd- Heratda və Bəlxədə; Qışlacan kənd- Heratda; Qışlaqxacə kənd- Məzari və Şərifdə; Qışlaq xacə sahə- Heratda; Qışlaq qari kənd- Qıtğında; Qışlaq kəbi kənd- Məzari və Şərifdə; Qışlaq yabu kənd- Məzari və Şərifdə; Qışlaq ostad kənd- Məzari və Şərifdə; Tal qışlaq kənd- Məzari və Şərifdə; Kul/Kol qışlaq kənd- “süzmə”nin şimali-qərbində-Şibirğanda; Gav qışlaq kənd- MəzariŞərifdə (3, s. 251)

Müəllif yazır ki, “Qışlaq” qış yurdu mənasında coğrafi adların tərkibində işlənir. Termin türk dillərindən fars dilinə keçmişdir. Orta Asiyada “kişlak” kənd məhfumunu ifadə edir (3, s. 97).

7. -uq⁴, -ik⁴ şəkilçisi ilə yaranan toponimlər: Qarısuq, Dəlik.

8. -xana şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan toponimlər: Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində istifadə olunan alınma mənşəli şəkilçidir. Fars mənşəli şəkilçi olan və məkan, yer mənasını ifadə edən –xana şəkilçisi vasitəsilə Gümüşxana toponimi əmələ gəlmişdir.

9. -zadə şəkilçisi də alınma şəkilçisidir və fars dilindən dilimizə keçmişdir. Bu şəkilçi isimlərə artırılaraq soyad əmələ gətirir. Dərələyəz qəzasında bu şəkilçi ilə yaranan Bəyzadə oykonimi güman olunur ki, bəylərin övladlarının yaşayış yeri mənasındadır.

10. –i şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan toponimlərə misal olaraq “Asəfi” oykoniminin göstərmək olar. Bu şəkilçi ərəb dilindən alınma şəkilçidir və isimlərə artırılaraq sifət və mənsubiyyət bildirən atributiv isim əmələ gətirir. “Asəfi” toponimindəki “-i” şəkilçisi “Asəfə məxsus yer” mənasını ifadə edir. 14) –lıq+lar modelinə əsasən yaranan toponim: Qamışlıqlar.

11. –in şəkilçisi ilə düzələn “Versin” oronimi.

12. -ix şəkilçi ilə düzələn “Yanix” toponimi Dərələyəz mahalında kənd adı kimi mövcud olmuşdur. Burda –ix şəkilçisi –ıq şəkilçisinin bu forması şəklində işlənmişdir.

13. –lıq, –lik, –luq, –luk şəkilçisi ilə yaranan toponimlər. Bu şəkilçinin ifadə etdiyi mənalar belə qruplaşdırmaq olar.

a) relyef adları ilə: Dağlıq, Qayalıq.

b) bitki adları ilə: Almalıq, Palıdlıq, Armudluq

c) müxtəlif apelyativlərlə: Tozluq, Tamaşalıq və.s

Bəzən toponimlərin bir qismi –lıq şəkilçisinin –dığ variantı şəklində təzahür edir: Palıddığ, Armuddığın.

14. -lar² şəkilçili sözlərdən törənən toponimlər. Bunlar əsasən çoxluq bildirir. Məsələn: Novıar, Bulaqlar, Məşədilər və.s

15. -i⁴ şəkilçisi vasitəsilə yaranan hidronimlər: Canı.

Morfoloji üsulla yaranan toponimlər haqqında O.T Molçanovasun deyir:

“Bir çox söz əsaslar apelyativ formada mövcud olur və sonra toponimiyaya keçir” (5, s. 105).

Lakin müəllif bu fikirlərdə ardıcıl olmamış, o da bir çox şəkilçilərin toponim yaradıcılığında iştirak etdiyini də söyləmişdi.

Şəkilçilərin yalnız toponimik səciyyə daşımayan bir sıra isim, sifət və başqa nitq hissələrinə mənsub ümumi leksik vahidlərin yaradılmasına xidmət edir, daha sonra onomastik leksikada əks olunurlar.

Toponimiyada onlar qoşulduqları sözlə birlikdə (semantik bütöv kimi) gəlirlər. Bu o deməkdir ki, toponimik səviyyədə şəkilçilərin funksiyası sıfıra bərabər olub, bu baxımdan onlar asemantik səciyyə daşıyırlar.

Dərələyəz Azərbaycanın tarixi ərazisi olduğu üçün o mahalın toponimiyası dərinədən öyrənilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri. Bakı: Elm 2002.

2. Əhmədov T. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı, 1991, 291 s.

3. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, “Elm”, 2005,485.s

4. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfologiyası. II c. Bakı: Nurlan, 2007, 354 s.

5. Molçanova O.T Dağlıq Altay türk toponimlərinin struktur tipləri, Saratov, 1982.

Vəfa Şamil qızı Niftiyeva
Dərələyəz toponimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Dərələyəz toponimlərinin tədqiqatında əsas və öyrənilməsi vacib mövzulardan biri də onların qrammatik xüsusiyyətləridir. Dərələyəz ərazisində müxtəlif quruluşda olan toponimlərə rast gəlmək mümkündür. Bu məqalədə toponimlərin dildə necə yarandığı, hansı üsullarla əmələ gəldiyi haqqında geniş danışılmışdır. Onları tədqiqata cəlb edərkən dildə mövcud olan müasir şəkilçi variantlarına müraciət olunub. Dərələyəz ərazisində oronim, oykonim, hidronim və s. toponimlərin hansı morfoloji şəkilçilərlə yarandığı tədqiq edilib.

Açar sözlər: toponim, şəkilçi, alınma kənd, etnotoponim, qrammatik.

Вафа Шамиль кызы Нифтиева

Морфологические особенности топонимов Даралаяз

Резюме

Одна из основных и важных тем в изучении топонимов Даралаяз - их грамматические особенности. В районе Даралаяз можно встретить топонимы разных структур. В этой статье подробно рассматривается, как образуются топонимы в языке и как они образуются. Привлекая их к исследованию, были использованы современные суффиксные варианты языка. В Даралайазе сформировались морфологические суффиксы оронимов, ойконимов, гидронимов и др.

Ключевые слова: топоним, суффикс, покупная деревня, этнотопоним, грамматика.

Vafa Shamil gizi Niftiyeva

Morphological features of Daralayaz toponyms

Summary

One of the main and important topics in the study of Daralayaz toponyms is their grammatical features. It is possible to come across toponyms of different structures in the Daralayaz area. This article discusses in detail how toponyms are formed in a language and how they are formed. Involving them in the research, modern suffix variants of the language were used. The morphological suffixes of oronyms, oykonims, hydronyms, etc. were studied in Daralayaz.

Key words: toponym, suffix, purchase village, ethnotoponym, grammar.

GÜLNAZ OSMAN qızı İSAQOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

ANTROPONİMLƏRİN İŞTİRAKI İLƏ FORMALAŞAN PAREMİYALAR

"Paremiya" anlayışına tam olaraq nəyin daxil olduğu sualı az maraqlı deyil. Bir çox paremioloqlar "paremiya" anlayışına atalar sözləri və kəlamları daxil edirlər. Bununla birlikdə aforizmlərin paremiyalara aid olduğuna inanan tədqiqatçılar da var. G.L.Permyakov "paremiya" anlayışına həm atalar sözləri, deyimləri və aforizmləri, lətifələri, təmsilləri və hətta nağılları daxil etmişdir. [8, s. 136]

Paremiyalar xalq tərəfindən geniş istifadə olunur. "Paremiya" sözü yunan dilində "ragemiya" sözündən götürülmüş və "atalar sözü, söyləmək" mənalərini ifadə edir. [7, s. 187] Ona görə də frazeologizmlərin bir növü kimi ayrılan paremiyalar məhz atalar sözü olaraq qəbul edilir.

L.B.Katsyuba paremiyanın belə tərifini verir: 1) bir atalar sözü, bir atalar sözünə aid deyim, diktat, mühakimə; 2) sadə və ya mürəkkəb bir cümlə olaraq tərtib olunmuş qısa məcazi bir sabit ifadə [6, s. 67]

Azərbaycan dilçiliyində paremiyalar, əsas etibarilə, atalar sözü olaraq qəbul olunur. Paremiyalar insanların həyat tərzini, məişəti, düşüncəsi, o cümlədən tarixi ilə bağlı olduğundan onların tərkibində müvafiq sahələrlə bağlı leksik vahidlər geniş ifadəsini tapır. Paremiyaların formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlərdən biri də antroponimlərdir. Paremiyalar həyatın bütün sahələri ilə o cümlədən şəxs adları ilə bağlı olduğundan antroponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalara da dilimizdə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür.

Antroponimlərin paremiyalarda iştirakı müxtəlif məqsədlərdən asılı olduğu kimi, onların iştirakı ilə formalaşan paremiyalar struktur-semantik və qrammatik cəhətdən də zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Bu zaman antroponimlərin səciyyəsi, mənbəyi, hadisələrə münasibəti və s. xüsusiyyətlər mühüm rola malikdir. Bu baxımdan paremiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə formalaşan paremiyalar
2. Dini adların iştirakı ilə formalaşan paremiyalar

3. Dastan qəhramanlarının adları ilə formalaşan paremiyalar
4. Lətifə qəhramanlarının adları ilə formalaşan paremiyalar
5. Müasir dövrdə işlənən lakin bizə məlum olmayan şəxsiyyətlərin adları ilə formalaşan paremiyalar

1. Tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə formalaşan paremiyalar:

Bu paremiyalarda Molla Pənah Vaqif, Şah Məhəmməd Xudabəndə, Şah Abbas, Sultan Süleyman və s. kimi tarixi şəxsiyyətlərin adlarına rast gəlirik.

Hər oxuyan Molla Pənah olmaz. [1, s. 127]

Molla Pənah Vaqif öz dövrünün böyük şairi, mütəfəkkiri və dövlət xadimi olub. M.P. Vaqif dövründə oxuyan, savad sahibi olanlar az deyildi. Lakin heç biri M.P. Vaqif səviyyəsinə yüksəlməyib. Belə ki, “Vaqif” təxəllüsünün işlənməsi təsadüfi deyildir. “Vaqif” sözü “xəbərdar”, “məlumatlı” mənalarını ifadə edir. Bugün də bu paremiya geniş şəkildə işlənməkdədir.

Şah Abbasa yaradı, keçəl Abbasa yaramadı. [1, s. 216]

Bu nümunədə Şah Abbas və keçəl Abbas antroponimləri qarşılaşdırılaraq, əslində böyük ictimai hadisəyə münasibət öz əksini tapmışdır. Bu paremiyada yuxarı təbəqədən olan insanla sadə xalqın içindən olan insan qarşılaşdırılır. Sözsüz ki, burada antroponimlər eyni olsa da, onlara aid təyinedici söz (birincidə “şah”, ikincidə “keçəl”) onların aid olduğu insanları, deməli qarşılaşan insanları fərqləndirir. Eyni sözün müxtəlif təyinedici sözlərlə işlədilməsi fərqləndiricilik yaratsa da, eyni antroponimin—leksik vahidin qarşılaşdırılması obrazlı-emosional-ekspressiv ifadənin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Bu tipli paremitalarda bəzən başqa sözlərdən istifadə olunur; bu zaman müqayisə olunan sözlərdən biri antroponim olursa, digəri ümumi isim olur, lakin qarşılaşdırılan sözlərdən biri tarixizm, digəri, yəni antroponim olan söz tarixi şəxsiyyət adı olmur. Məsələn:

Xana yaradı, bəgə yaradı, keçəl Xondi, sənə yaramadı? [1, s. 130]

Xana yaradı, bəyə yaradı, keçəl Qənbərə yaramadı?! [3, s. 627]

Başqa bir paremiyada Süleyman peyğəmbər qarşılaşdırılan şəxslərdən biri kimi alınır. Məsələn:

Süleymana qalmayan dünya heç kəsə qalmaz. [4, s. 272]

Davud oğlu Süleyman tarixi bir şəxsiyyət olmuşdur. O e.ə. X əsrdə İsraildə hökmdarlıq etmişdir. Onun adı ilə əlaqədar çoxlu sayda əfsanə və rəvayətlər mövcuddur. Yuxarıdakı paremiya etibarsız dünya, vəfasız dünya mənasında işlədilir.

Şah Xudabəndə, səninki səndə, mənimki məndə. [1, s. 216]

Şah Məhəmməd Xudabəndə Səfəvilər dövlətinin 4-cü şahı olmuşdur. Ləqəbi Xudabəndə farscadan tərcümədə “tanrının bəndəsi” deməkdir. “səninki səndə, mənimki məndə” ifadəsi isə razılığa gələ bilmədikdə münasibətlərə son qoymaq məqsədilə qarşı tərəfə deyilən ifadədir.

Uzun ömür sürmüş insandan danışarkən “*Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda*” [4, s. 235] paremiyasından istifadə olunur.

Bu paremiya dünyagörmüş, yaşı çox olan, uzunömürlü, qoca adam haqqında yumorla işlədilir.

2. Dastan qəhramanlarının adlarının iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Bəzi paremiyalarda dastan qəhramanlarından Koroğlu, Əsli və Kərəm, Leyli və Məcnunun adlarına rast gəlirik.

- Koroğlu antroponimi ilə formalaşan paremiyalar:

Koroğlu deyibdi: “basılanı kəsmə”. [1, s. 151]

Hər qoluna bəlgə dolayan Koroğlu olmaz. [2, s. 214]

Ölər Koroğlu, getməz bu yerdən. [1, s. 195]

Hər daşın dibində bir Koroğlu var. [2, s. 210]

XVI-XVII əsrlərə aid edilən “Koroğlu” dastanı türk xalqlarının abidələrindəndir. Koroğlunun adının işləndiyi bir sıra paremiyalara rast gəlirik. Bu paremiyaların hər birində Koroğlunun müəyyən bir keyfiyyəti əsas alınır.

Bir var Koroğlu, bir də var kor kişinin oğlu. [1, s. 60]

Bu paremiyaya uyğun xalq arasında belə bir misal da var: Birisi atasının gözlərini çıxarır ki, ona da Koroğlu desinlər, amma ona “kor kişinin oğlu”-deyirlər.

- Əsli və Kərəm antroponimləri ilə formalaşan paremiyalar:

Əsli olmasaydı, Kərəm dağlara düşməzdi. [1, s. 110]

Bu ifadə XII əsr şifahi xalq ədəbiyyatında yaranmış “Əsli və Kərəm” dastanından qaynaqlanır.

- Leyli və Məcnunun adının işləndiyi paremiyalar:

Leyli bazarıdı, Məcnun can satır. [2, s. 307]

Məcnun kimi dərs oxuyan axır vəllelidə qalar. [4, s. 229]

3. Lətifə qəhrəmanlarının adları ilə formalaşan paremiyalar:

Lətifə qəhrəmanlarından sadəcə Molla Nəsrəddinin adının iştirakı ilə yaranan paremiyalara rast gəlirik. Məlumdur ki, Molla Nəsrəddin Lətifə qəhrəmanı olaraq, əsasən, müsbət tərəfdən təqdim olunur. Lakin bəzi məqamlarda onu gülüş obyektinə kimi də görürük. Bu baxımdan paremiyalarda hər iki cəhətə rast gəlirik.

Molla Nəsrəddin sağ ola, eşşəklərin qurd yeyə?! [1, s. 183]

Molla Nəsrəddinə dedilər, örkənini ver, dedi, üstə dəri səpmişəm. [2, s. 317]

Bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları belə qənatə gəlmişlər ki, bu məşhur obrazın real bir prototipi vardır. Bu real tarixi şəxs isə XIII əsrdə yaşamış məşhur alim Xacə Nəsrəddin Tusidir.

4. Dini adların iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Azərbaycan xalqının tarixində inanclar, dini motivlərlə bağlı paremiyalar da mühüm yerə malikdir. Paremiyalarımızda olan bu tip antroponimlər yalnız islam dini ilə bağlı deyil, bütünlükdə dini münasibətlərlə bağlıdır.

Gecənin ərzəsini Həzrəti Süleyman oxumayıb. [2, s. 187]

Mərd mərdə qənim olar, Mürtəza Əli hər ikisinə. [1, s. 181]

Ümməti-Məhəmmədin qonuğu sapmasun. [2, s. 398]

Adəm babadan, Nuh-Nəbidən qalib. [5, s. 33]

Arvad tufanı başlayanda Nuhun tufanı yaddan çıxar. [2, s. 45]

Oruc tutmayanın oğluna Ramazan adını qoyarlar. [1, s. 194]

İsa üçün Musayı qınama. [2, s. 236]

Adam gərək Ömərə də ağlasın, Əliyə də. [2, s. 22]

Bu paremiyalar, əsasən, Peyğəmbərlərin adları ilə yaranır.

5. Müasir dövrdə işlənən lakin bizə məlum olmayan şəxsiyyətlərin adları ilə formalaşan paremiyalar.

Bu cür adların paremiyalarda iştirakının, fikrimizcə iki səbəbi vardır. Birinci halda həmin adların sahibləri müəyyən əlamətləri, davranışları ilə xalq işərisində məşhurlaşmış adamlar olmuşlar. İkinci halda isə paremiyalarda obrazlılıq, xüsusən, paralel konstruksiyalarda qarşılıq sözlərdən istifadə etməklə ahəngdarlı yaratmaq məqsədilə yaradılmışdır.

Oğlun oldu adın qoy Ağanəzər, xeyri olmasa nə zərər? [2, s. 330]

Bəzən bu ifadə “xeyri olmasa da, ziyanı da yoxdur” şəklində danışıq dilində işlənir.

Adın nədir–Daşdəmir, yumşalısın ,yumşalı. [1, s. 20]

Aşağa, aşağıya, kor Mahmuddan da aşağıya?! [1, s. 39]

Ayı kim gördü?–kor Mahmud. [1, s. 45]

Əzəldən var idi hüsn-i cəməli, indi olub dəli Bayramalı. [2, s. 182]

Boz at da öldü, Murtuzalı bəy də. [2, s. 92]

Dayı görmüyən elə bilər Şakkulu da bir dayıdı. [2, s. 119]

Bu paremiyalardan eləsi də var ki, bugün daxili forması aydın deyil. Məsələn:

Toydan sonra nağara, xoş gəldin, Bayram ağa. [1, s. 223]

Əslində burada nağara yox, mağar sözü işlənməlidir. Bir sıra dialektlərdə “mağar” toyun əsas hissəsi qurtarandan sonra başlanan və adətən səhərə kimi davam edən şənlik məclisinə deyilir. Lakin bu ifadə “toydan sonra nağara” şəklində daha geniş miqyasda yayılıb.

Antroponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyaların əksəriyyəti xalqın içindən olan insanların adı ilə yaranan paremiyalardır. Biz bugün bu insanların kim olduğunu bilməsək də, güman edirik ki, bu paremiyaların yarandığı dövrdə bu insanlar bir çoxlarının tanıdığı insanlar olmuşlar.

Antroponimlər paremiyalarda bəzən müsbət mənada işləndiyi halda, bir çox hallarda kinaya məqsədilə işlənilir. Məsələn:

Xeyirsöyləməzdən xeyri olsaydı, adını Xeyrulla qoyardılar. [2, s. 222]

Saqqalda kərəm olsaydı, keçiyə Kərəməddin ağa deyərdilər. [2, s. 354]

Bəzən bu ifadə “saqqalda feyz olsaydı” şəklində də işlənir.

Beləliklə, antroponimlər həm real adlar kimi, həm də bədii material olaraq paremiyaların formalaşmasında fəal iştirak edir ki, bu da, bir tərəfdən, tarixi faktı özündə daşıyırsa, digər tərəfdən, obrazlı deyim tərzini formalaşdırır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Atalar sözləri”. Bakı. ”Öndər” nəşriyyatı, 2004, 264 səh.

2. "Atalar sözləri". Bakı. "Nurlan" nəşriyyatı, 2013, 476 səh.
3. "Atalar sözləri". Bakı. "Yazıçı" nəşriyyatı, 1985, 690 səh.
4. "Atalar sözü və deyimlər". Bakı. "Nurlan" nəşriyyatı, 2017, 320 səh.
5. Həmidov İ. "Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti". Bakı, 2004, 585 səh.
6. Кацюба Л. Б. Определение паремии (лингвистический аспект дефиниции) // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. 2013. Т. 10, No 1. С. 65–67.
7. Мень А. Библиологический словарь: в 3 т. СПб., 2002. 3 т.
8. Пермяков Г. Л. От поговорки до сказки. Заметки по общей теории клише. М., 1970. 240 с.

Açar sözlər: Paremiya, atalar sözü, onomastika, adlar, antroponim.

Гульназ Осман кызы Исагова

Паремии, образующиеся участием антропоним.

Резюме

В данной статье рассматриваются паремии, образованные с участием антропонимов. Некоторые паремии образуются при наличии ономастических единиц. Паремии также применимы к людям, потому что они связаны с жизнью. Эти пары включают имена исторических личностей, религиозные имена и т. д. можно обработать. Имена иногда создают иронию в паремии.

Ключевые слова: Паремия, пословица, ономастика, имена, антропоним.

Gulnaz Osman gizi Isagova

Paremiias formed with the participation of anthroponym

Summary

This article discusses paremiias formed with the participation of anthroponyms. Some paremiias are formed in the presence of onomastic units. Paremiias also apply to people because they are related to life. These paremiias include names of historical figures, religious names, etc. can be processed. Names sometimes create irony in paremia.

Key Words: Paremia, proverb, onomastics, names, anthroponym.

İBRAHİM FATHALLAH ABDELFAH EL SAYED

Misir Ərəb Respublikası

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ ADLARIN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dilinə keçən ərəb mənşəli adların əksəriyyətində bir çox fonetik fərqlər üzə çıxır. İlk öncə bu sözlərin çoxunun vurğularında uyğunsuzluqlar vardır. Məlumdur ki, Azərbaycan türkcəsində vurğunun yeri sabitdir, söz sonunda olur. Ərəb dilində isə vurğu bir qədər sərbəstdir. Məsələn:

mƏktəb – məktƏb, mƏdrəsə – mədrəsƏ, tƏrcəmə – tərcümƏ.

Vurğusu sonda olan sözlər isə Azərbaycan dili üçün doğmadır:

kitƏb – kitAb, kalƏm–qəlƏm, usUl – üsUl və s.

Ərəb dilində özəl danışiq səsləri var ki, onlar Azərbaycan dilinin köhnə orfoqrafiyasında ع/ayn/, ء /hənzə/ hərf-işarələrinin nümunəsində uzun sait və ya qapalı heca yaradan apostrof la göstərilirdi. Digər maraqlı tərəf də odur ki, ərəb dilində deyilişinə görə 3 cür "s", "z", və 2 cür "t" vardır. Bunlar ağız boşluğunun müxtəlif mövqelərində – dil-dış (ث /s/, ذ /z/), dilönü (س /s/, ز /z/; ت /t/) və dilarxası (ص /s./, ظ /z./; ط /t./ tələffüz olunur. Ərəb dili üçün bu samitlərin səslənişi ilə əmələ gəlmiş sözlər fərqli mənalar daşıyır. Azərbaycan dilində isə s, z, t bir variantlı olduğuna görə həmin səslər fərqləndirilmədən bir cür tələffüz olunur. Nəticədə dilarxası samitlər a, l, o kimi qalın səslərlə işlənməli olduğu halda, Azərbaycan dilində daha çox dilönü və dilortası səslərə üstünlük verildiyindən həmin qalın saitlər incələrlə əvəz olunur.

Ağız boşluğunda digər mövqələrdə qərar tutan səslər isə incə saitlərlə işlənir. Bütün bunlar başqa dil sistemində olan Azərbaycan dili daşıyıcılarının etnopsixolinqvistik təəssürat və artikulyasiya imkanlarına əsasən ərəb dilindəkindən fərqli tələffüzə səbəb olur.

Nəzəri müşahidələri reallaşdırmaq məqsədilə praktik dil faktlarını izləmək yerinə düşər:

İncə saitlərin qalın saitlərlə əvəzlənməsi

ə – a ixtiləf – ixtilaf; əlmə:s – almas; əmmə: – amma;
bəyət – bayat; Əlla:h – Allah; cələ:l – cələl;
təma:m – tamam; ilə:hi: – ilahi

Hətta Azərbaycan türkcəsindən alınmaları ərəblər öz deyilişlərinə uyğun tələffüz edirlər.

Məsələn: bəyi:t – bayat

Qalın saitlərin incə saitlərlə əvəzlənməsi

a – ə tabaqa – təbəqə; mətbəx – mətbəx; taraf – tərəf; tarz – tərz;
zəqqum:m – zəqqum; barq – bərq;
ı – i asıl – əsil; riyadı – riyadı; təbib – təbib
mutaraqıl – mütərəqqi (üçqat incələşmə: ı – i; u – ü; a – ə)
u – ü usul – üsul; uslu:b – üslub; zırafə – zürafə;
mürəkkəb – mürəkkəb; ulfə – ülfət (+səsartımı);
təcəssüm – təcəssüm; şubhə – şübhə;
mübtələ: – mübtələ (incələşmə + qalınlaşma: u – ü + ə – a)

Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi

a – i muharaba – müharibə (a – i ilə yanaşı, ikiqat
incəlmə: u – ü + a – ə)
ə – i xəlas – xilas; muəssəsə – müəssisə (+ incələşmə: u – ü)

Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi

i – a dibağ – dəbbağ (+səsartımı)
i – ə sina`a – sənaye; hinə – həna (köhnə orfoqrafiyada)
ı – ə riyayə – rəvayət; sıhha – səhhət

Hər iki nümunədə əlavə olaraq, səsartımı da var. Ərəb dilində söz sonunda “t” qadın cinsi əlaməti kimi yazılsa da, nitqdə ixtisar edilir.

u – ö zəkəm – zökəm; ruyə – röya (+ qalınlaşma: ə – a)
Ərəb dilində iki diftonq var: ey (beyt – ev) və au (yaum – gün).

Au difronqu da bu fonetik prosesə qatılır:

au – ö raunəq – rövnəq; haul – hövl

İncə damaq saitinin digər incə damaq saiti ilə əvəzlənməsi

Bu hala nadir hallarda rast gəlinir.

ə – e şəbəh – şəbəh; bəzz – bəz; əhkəm – əhkəm (+qalınlaşma: ə – a)

İncə qapalı damaq saitlərinin incə açıq saitlərlə əvəzlənməsi:

i – e hikayə – hekayə; təsbih – təsbeh; zih – zehin
Bəzən ərəb dilində söz əvvəlindəki “i” Azərbaycan dilində “ey” kimi səslənir:
i – ey i:vən – eyvan

İncə açıq damaq saitlərinin incə qapalı dodaq saitləri ilə əvəzlənməsi:

Bu hala da az təsadüf edilir.

ə – ü tərcəmə – tərcümə; bəllu:r – büllur

İncə qapalı damaq saitlərinin qapalı incə saitlərlə əvəzlənməsi

i – ü mışk – müşk

Məlumdur ki, ərəb dilində üç adi saitlə yanaşı, uzun saitlər də vardır. Lakin uzun saitlər Azərbaycan dilində adi kəmiyyətdə tələffüz olunur.

a: – a məra:m – məram; xula:sa – xülasə; xa:lis – xəlis;
xa:ssa – xəssə; a:mir – amir; ixtira: – ixtira; sava:b – savab;
ixtila:t – ixtilat; mura:d – murad

ə: – ə mə:xəz məxəz

i: – i muri:d – mürəd; təki:d – təkəd; si:ğə – siğə; əmi:r – əmird;
xəzi:nə – xəzənə; xəsi:s – xəsir; ədi:b – ədib; iqli:m – iqlim;

u: – u məcbu:r – məcbur; cəsu:r – cəsür; su:fi – sufi;
bu:sə – büsə; cənu:b – cənub; xusu:s – xüsüs

u: – ı sundu:q – sandıq

ə: – a əcdə:d – əcdəd; tabə:bə – təbət

i: – e salih – saleh

İki və çoxqat sait əvəzlənmələri

Bəzən bir söz daxilində bir neçə sait əvəzlənə bilər:

<u>m</u> u <u>h</u> a: <u>f</u> a <u>z</u> a – <u>m</u> ü <u>h</u> a <u>f</u> i <u>z</u> ə	[// u-ü // a-i // a-ə //]
<u>m</u> u <u>h</u> a: <u>s</u> a <u>r</u> a – <u>m</u> ü <u>h</u> a <u>s</u> i <u>r</u> ə	[// u-ü // a-i // a-ə //]
<u>m</u> u <u>h</u> a: <u>d</u> a <u>r</u> a – <u>m</u> ü <u>h</u> a <u>z</u> i <u>r</u> ə	[// u-ü // a-i // a-ə //]
	[// d - z //]
məs <u>n</u> a <u>v</u> ı – məs <u>n</u> ə <u>v</u> i	[// a-ə // ı-i //]
<u>m</u> ü <u>c</u> ə <u>d</u> ə <u>l</u> ə – <u>m</u> ü <u>c</u> ə <u>d</u> i <u>l</u> ə	[// u-ü // ə-a // ə-i //]
<u>m</u> ü <u>b</u> ə <u>r</u> ə <u>k</u> – <u>m</u> ü <u>b</u> ə <u>r</u> ə <u>k</u>	[// u-ü // ə-a // a-ə //]
<u>m</u> ü <u>b</u> ə: <u>l</u> ə <u>ğ</u> ə – <u>m</u> ü <u>b</u> ə: <u>l</u> i <u>ğ</u> ə	[// u-ü // ə-a // ə-i //]

Samitlərin əvəzlənməsi

Bir sıra hallarda az da olsa, samitlərin əvəzlənməsi mümkündür:

d – z	<u>d</u> a:bit – <u>z</u> abit; <u>ar</u> d – <u>ar</u> z; <u>ba</u> d <u>an</u> – <u>bə</u> z <u>ən</u> ; ma <u>d</u> həkə – mə <u>z</u> həkə; <u>d</u> iddə – <u>z</u> idd (səsdüşümü)
z – d	ustə: <u>z</u> – ustə <u>d</u>
s – ş	sukkər – şəkər

Fonetik hadisələrə gəldikdə isə, fərqləşmə, səsartımı, səsdüşümü, yerdəyişməyə də rast gəlinir:

Fərqləşmə

hamməl-hambhal (**m – b**); muxməl – məxmər (**l – r**);
zəncəbi:l – zəncəfil (**b – f**); mərhəm – məlhəm (**r – l**)

Səsartımı

ufq – üfüq; xəclə-xəcalət; ulfə – ülfət; sına`a – sənaye

Səsdüşümü

diddə – zidd; sukkər – şəkər

Yerdəyişmə

cinzr – zəncir; risə – rəis (yerdəyişmə + səsdüşümü)

Göründüyü kimi, ərəb dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlər heç də orijinalda olduğu kimi səslənmir və fonetik fərqlər özünü qabarıq şəkildə göstərir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT**Azərbaycan dilində:**

1. Əl-Abbasi X.N, Əl-Abbasi N.X Azərbaycan dilindəki ərəb alınmalarının semantik lüğəti. Bakı, “N print studiya”, 2015, 348 s
2. Əl-Abbasi X.N. Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişikləri, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 195 s.
3. Rəhimzadə D. Oğuz dillərində ərəb mənşəli alınma sözlərin bəzi fonetik xüsusiyyətləri. “Türkologiya” jurn., № 4, 2015, səh.28-34
4. Yaqubova T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1999-200). Bakı, “MBM”, 2008, 153 s.

Ərəb dilində:

5. المنجد في اللغة. دار المشرق (المطبعة الكاثوليكية) ص.ب: 946، بيروت- لبنان، 984 ص

Rus dilində:

6. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва, Русский язык 1985, 944 с.
7. Шарбатов Г.Ш. Арабско-русский учебный словарь. Москва, Русский язык, 1981, 1076 с.

İnternet resursları:

8. <https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti/a/19>
9. <https://pandia.ru/text/78/152/100646.php>

Açar sözlər: ərəb mənşəli adlar, saitlər və samitlər, fonetik xüsusiyyətlər, fonetik hadisələr, əvəzlənmələr

Ибрагим Фатхаллах Абделфатах Эльсаед /Египет/
**ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИМЁН АРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В
 АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**
 Резюме

На рубеже веков оккупированные территории попали под влияние арабского языка из-за распространения Ислама. Именно в азербайджанском языке самые заимствованные слова происходят из арабского языка, и большинство из них до сих пор распространены.

Большинство имен арабского происхождения, переведенных на азербайджанский язык, различаются как по значению, так и по фонетическим особенностям.

Это связано с тем, что в арабском языке есть несколько одинаковых специфичных согласных, которые передают один и тот же звук, но в разных регистрах, а в азербайджанском они передаются только лишь в одном варианте. Благодаря сильному влиянию и замене этих гласных и согласных имена арабского происхождения звучат иначе, то есть фонетически азербайджанируются.

Ключевые слова: имена арабского происхождения, гласные и согласные, фонетические особенности, фонетические явления, чередования.

İbrahim Fathallah Abdelfatah Elsayed (Egypt Arabic Republic) **THE PHONETIC FEATURES OF THE BORROWING NAMES OF THE ARABIC ORIGIN** **Summary**

Owing to the spreading of Islam at the turn of the century the occupied territories were under the influence of the Arabic language. Exactly the most borrowing words in the Azerbaijan language are formed from the Arabic language, and mass of them are still spread at present.

Translating the majority of the names of the Arabic origin into the Azerbaijan language differ from both the meaning and the phonetics features.

It connects with that there are some same specific consonants in the Arabic language, which have the same sound but in various registers, however they are transmitted only in one variant in the Azerbaijan language. On account of the strong impact and the replacement of these vowels and consonants of the names of the Arabic origin sound differently, that is phonetically they become Azerbaijani.

Keywords: the names of the Arabic origin, vowels and consonants, phonetical features, phonetic phenomenon, alternations.

HÖVVA ZAMİR qızı ZAMİRLİ
Bakı Dövlət Universiteti (doktorant)

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ STRUKTURLARI

Azərbaycan filologiyasının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş görkəmli alim, professor Bəkir Çobanzadənin zəngin elmi yaradıcılığını dilçilik elmimizin inkişafında yeni bir mərhələ hesab etmək doğru olar. Azərbaycan ədəbi dili elmi dilçilik üslubunun formalaşmasında böyük alimin müxtəlif aktual məsələlərə həsr etdiyi elmi əsərlərinin mühüm rolu olmuşdur. Bütün dilçilik əsərlərini universitet tələbələri üçün qələmə alan Bəkir Çobanzadə məzmunun anlaşılıqlı olması səbəbi ilə daha çox sadə cümlə strukturlarından istifadə etmişdir. Bu cümlələr geniş və feili tərkiblərlə zəngin olan sadə cümlə quruluşlarıdır ki, anlaşılıqlı olması ilə yanaşı, elmi məlumatları təfəssilatı ilə çatdırmağa xidmət edir. Sadə cümlə strukturlarının üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, mürəkkəb cümlələrdən də məharətlə istifadə edilmişdir. Bunlara həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növləri daxildir. Ən çox işlənən mürəkkəb cümlə formaları izahedici funksiya daşıyır ki, buraya, ilk növbədə, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daxildir. Əvvəlcə, B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərində işlənmiş tabesiz mürəkkəb cümlə formalarına nəzər salaq:

“Demək ki, bəzi səslərin istehsalında dişlərin də rolu var; əks surətdə [d], [t], [s] kibi səslər tələffüz edilməzlər” [3, s. 22];

“Hökmə gəlincə, hər iki halda da hökm tamamilə ifadə edilmiş olur, yəni hökmün hər iki cüzü də ifadə olunur” [3, s. 59];

“Humboldt lisanların ömrünü ikiyə ayırırdı: birinci lisan şəkillərin doğduğu, yaradıldığı, ikincisi bu şəkillərin yavaş-yavaş qaib olmağa başladığıdır” [3, s. 91];

“Binaəleyh hava burundan çıxar, halbuki [p] səsini tələffüz etdiyimiz zaman kiçik dil yuxarı qalxmış və havaya qarşı burun yolunu qapamışdır” [3, s. 25];

“Dil heç bir zaman damağa təmas etməyir, yalnız saitlərin istehsalında boğazdan dodaqlara qədər təşəkkül edən kanalın dərinliyi böyük rol oynayır” [3, s. 28];

“Bəzən bir fikri ifadə etmək istədiyimiz zaman eyni mənanı ifadə edən iki kəlmə birdən hafizəmizdə peyda olur və təkəllüm mərkəzinə hücum edər və bunun nəticəsində hər iki kəlmənin sədaları bir-birinə qarışıyır” [3, s. 37].

“Yuxarıda dediyimiz kibi, Süleyman əfəndi, lüğətinə kəndindən əvvəl keçən “Abuşqa”, “Xülaseyi-Abbasi”, “Ləhcei-Osmeni”dən almış, Əhməd Vəqif paşa həm Osmanlı, həm də cığatay məxəzlərini doğrudan-doğruya istifadə etmiş, Cövdət və Fuad paşaların sərfinə gəlincə, buna da şimdiyə qədər olduğu kibi, doğrudan-doğruya ərəb sərfələri əsas və örnək olaraq alınmışdır” [3, s. 120].

Bəkir Çobanzadənin “Seçilmiş əsərləri”ndən (I cild) gətirdiyimiz yuxarıdakı nümunələrin ilk üçü aydınlaşdırma əlaqəli, növbəti ikisi qarşılaşdırma əlaqəli, digərləri isə ardıcıl olaraq səbəb-nəticə və zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarıdır. Müəllifin əsərlərinin dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarından daha çox rast gəlinəni aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Aydınlaşdırma əlaqəli cümlə strukturunun çox işlənmə səbəbi, əlbəttə ki, alimin yeni anlayışları oxuculara daha asan şəkildə çatdırma bilmək istəyidir.

Müxtəlif tabeli mürəkkəb cümlə quruluşlarından da məharətlə istifadə edən Bəkir Çobanzadənin əsərlərindən bəzi nümunələrə nəzər yetirək:

Tabeli:

“Ağzın açılışında şuna diqqət etmək lazımdır ki, yuxarı çənə möhkəm surətdə başa mərbut olub, yalnız alt çənə oynar” [3, s. 22];

“Buraya qədər söylədiklərimizdən anlaşıldı ki, təkəllüm üçün əsas şərt ciyərlərimizdən dışarıya çıxan havadır” [3, s. 25];

“Əgər bu şərtlərdən hər hankı birisi mövcud olmazsa, sözün şəkli əldə ediləməz” [3, s. 43];

“Bir lisanı şəkilçilər nə qədər az olursa, bu növ ədatsız, şəkilsiz bağlamalar da ziyadə olur” [3, s. 45];

“Bu fikir həqiqətə yaxındır, çünki bir çox dillərdə hələ bu gün bəzi sözlər öz müstəqil rollarını qaib edərək, böylə şəkilçilərə təhəvvül etməkdədirlər” [3, s. 47];

“Madam ki, bu dillərdə sözlərin şəkilləri, yəni şəkilçi və qoşmaları yoxdur, binaən əleyh bu dillər sərfdən məhrum olub, bunlarda yalnız nəhv-sintaksis vardır” [3, s. 49];

“Söz təşkili nöqtəyi-nəzərindən bu dillər iltisəqi lisanlar, yəni Ural-Altay zümərəsinə yaxın olmaqla bərabər, bunların fəzlə olaraq bir xüsusiyyəti daha vardır ki, bu da digər lisanlarda məlum olmayan bir üsulla mürəkkəb sözlər təşkilidir” [3, s. 49];

“Çünki hər nə qədər hər hankı bir lisanın sərfi təşəkkülatı zamanın keçməsilə bir dövrədən digərinə keçə bilirsə də, bunda, zənn edildiyi kibi, ülviyyət və təkəllüm əsaslarını bulmaq qeyri-qabildir” [3, s. 50];

“Öylə görünür ki, bu söz ümumi Ural-Altay sözü olub, bütün bu dillərdə “on” mənasını ifadə edər” [3, s. 53];

“Hökmün heç olmazsa bir əzası söz təsəvvürü olursa, biz hökmü sözlə yalnız o zaman ifadə edə bilərik” [3, s. 59].

Bəkir Çobanzadənin “Seçilmiş əsərləri”ndən (I cild) seçdiyimiz bu nümunələrdə, ardıcıl olaraq, tamamlıq, mübtəda, şərt, kəmiyyət, səbəb, şərt, təyin, qarşılaşdırma, tərz-i-hərəkət və zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturları yer almışdır. Alimin bütün elmi yaradıcılığı boyu tabeli mürəkkəb cümlənin hər növünə rast gəlinə də, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin çoxluq təşkil etdiyini aşağıdakı nümunələrə əsasən, əminliklə demək olar:

“Məməfih saitələr arasında da mürəkkəb səslər vardır ki, bunun kibi saitələr iki saitə məxsus vəziyyətin tərkibindən doğarlar” [3, s. 32];

“Bütün bu lisan ailəsi bir ümumi lisandan doğmuşdur ki, bu lisana “ana lisan” (праязык) təbir olunur” [3, s. 63];

“Bu budağın ən əski lisani təməli əski hind lisanıdır ki, bunun da şivələri vedda və sanskritdir” [3, s. 63];

“İkinci qruppa britan qruppasıdır ki, kimer və on səkkizinci əsrdə ölmüş olan qurz və nəhayət, ən əski abidələri miladi səkkizinci və doqquzuncu əsrdən qalma Bretaniya lisanları bu qruppaya girər” [3, s. 65];

“Altay dağları vadilərində yaşayan bir çox kiçik türk-tatar xalqları vardır ki, burada bunların ancaq başlıcaları haqqında bir kaç söz söyləmək istəyirik” [3, s. 196];

“Bu əsər daxilində bunlara oxşar yüzlərlə sözlər vardır ki, bu sözlər oradakı şəkil və mənalarında bugünkü Azərbaycan dilində olmamaqla bərabər, bunların kökləri, yaxud dəyişmiş mənaya malik qalıqları bu gün də təsadüf edir” [4, s. 114];

“Son zamanlar üçüncü tip bir şərqçilik, bir xassə türkoloji müəssisəsi yetişməkdədir ki, əsl məqsədimiz buna nəzər-diqqəti cəlb etməkdir” [4, s. 210].

Nümunələrdən gördüyümüz kimi, ilk cümlələrdə ifadə olunan fikrə, məlumata əlavə şərh vermək, yaxud onu qiymətləndirmək üçün B.Çobanzadə qoşulma budaq cümlələrindən istifadə etmişdir. Bildiyimiz kimi, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsində “ki” bağlayıcısı və ya “isə” ədatından istifadə olunur. Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığında məhz “ki” bağlayıcısı vasitəsilə bağlanan qoşulma budaq cümləli konstruksiyalar üstünlük təşkil edir.

Böyük dilçi alimin əsərlərində işlənmiş mürəkkəb cümlə quruluşlarına ümumi nəzər saldıqda görürük ki, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr çoxluq təşkil edir. Hər iki cümlə növünü ümumiləşdirən cəhət isə anlaşılmaqlığın qarşısının alınması, birinci cümlədə işlənmiş fikrin növbəti cümlə vasitəsilə daha da dəqiqləşdirilmə məqsədi daşmasıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1) Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1996
- 2) Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998
- 3) Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
- 4) Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
- 5) Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
- 6) Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Həvva Zamir qızı Zamirli

Professor Bəkir Çobanzadənin dilçilik əsərlərində mürəkkəb cümlə strukturları

Xülasə

Professor Bəkir Çobanzadənin elmi irsinin Azərbaycan ədəbi dili elmi dilçilik üslubunun formalaşmasında əvəzsiz rolu olmuşdur. Onun əsərlərində istifadə olunan cümlə konstruksiyalarına baxdıqda istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlə quruluşlarına rast gəlmək mümkündür. Mürəkkəb cümlələr həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərinə aiddir. Müəllifin əsərlərinin dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarından daha çox rast gəlinəni aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Aydınlaşdırma əlaqəli cümlə strukturunun çox işlənmə səbəbi, əlbəttə ki, alimin yeni anlayışları oxuculara daha asan şəkildə çatdırma bilmək istəyidir.

Alimin bütün elmi yaradıcılığı boyu tabeli mürəkkəb cümlənin hər növünə rast gəlinə də, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr çoxluq təşkil edir. Bu növ cümlələr məzmunu daha aydın, eyni zamanda dolaşsız çatdırma bildiyi üçün müəllif bu cümlə quruluşundan istifadəyə üstünlük vermişdir. Bildiyimiz kimi, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsində “ki” bağlayıcısı və ya “isə” ədatından istifadə olunur. Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığında məhz “ki” bağlayıcısı vasitəsilə bağlanan qoşulma budaq cümləli konstruksiyalar üstünlük təşkil edir. Böyük dilçi alimin əsərlərində işlənmiş mürəkkəb cümlə quruluşlarına ümumi nəzər saldıqda görürük ki, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr çoxluq təşkil edir. Hər iki cümlə növünü ümumiləşdirən cəhət isə anlaşılmaqlığın qarşısının alınması, birinci cümlədə işlənmiş fikrin növbəti cümlə vasitəsilə daha da dəqiqləşdirilmə məqsədi daşmasıdır.

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, mürəkkəb cümlə, qoşulma budaq cümləsi, dilçilik əsərləri, cümlə strukturları

Həvva Zamir gizi Zamirli

Composite sentence structures in the linguistic works of Professor Bekir Chobanzadeh

Summary

The scientific heritage of Professor Bekir Chobanzadeh played an invaluable role in the formation of the scientific linguistic style of the Azerbaijani literary language. There are various constructions of both simple and composite sentences in the scientific works of the scientist. Composite sentences are represented by the various types of compound and complex sentences. Compound sentences with an explanatory connection are the most common among the structural types of compound sentences used in the scientific

works of B. Chobanzadeh. The reason for such a frequent use of compound sentences with an explanatory connection is that the scientist sought to convey new concepts to readers in an accessible form.

As the content of such a type of sentences can be conveyed in a more understandable and clear form, the scientist gave preference to these particular structures. It is known that in complex sentences with connective subordinate clauses the connection between the components is carried out using the conjunction ki "that" and the particle isə "but". The connective subordinate clauses with the conjunction ki "that" prevail in the scientific works of B. Chobanzadeh. General consideration of the structures of composite sentences in the linguistic works of Professor B. Chobanzadeh reveals that compound sentences with an explanatory connection and complex sentences with subordinate clauses predominate. The common feature of these two types of composite sentences is the prevention of any misunderstanding, the clarification of the thought expressed in the first sentence through the next sentence of the construction.

Keywords: Bekir Chobanzadeh, composite sentence, connective subordinate clauses, linguistic works, sentence structures

Хавва Замир гызы Замирли

Структуры сложного предложения в лингвистических трудах профессора Бекира Чобанзаде

Резюме

Научное наследие профессора Бекира Чобанзаде сыграло неоценимую роль в формировании научного лингвистического стиля азербайджанского литературного языка. В научных трудах ученого встречаются различные конструкции как простых, так и сложных предложений. Сложные предложения представлены различными видами сложносочинённых и сложноподчинённых предложений. Среди структурных типов сложносочинённых предложений, употребляющихся в научных трудах Б. Чобанзаде, чаще всего встречаются сложносочинённые предложения с пояснительной связью. Причина такого частого использования сложносочинённых предложений с пояснительной связью заключается в том, что ученый стремился донести до читателя новые понятия в доступной форме.

Поскольку содержание такого типа предложений можно передать в более понятной и ясной форме, ученый отдавал предпочтение именно этим структурам. Как известно, в сложноподчинённых предложениях с придаточными присоединительными связь между компонентами осуществляется с помощью союза ki "что" и частицы isə "же". В научных трудах Б. Чобанзаде преобладают именно придаточные присоединительные с союзом ki "что". При общем рассмотрении структур сложных предложений в лингвистических трудах профессора Б. Чобанзаде выясняется, что в них преобладают сложносочинённые предложения с пояснительной связью и сложноподчинённые предложения с придаточными присоединительными. Общей же чертой этих двух типов сложных предложений является недопущение какого-либо непонимания, уточнение мысли, выраженной в первом предложении, посредством следующего предложения данной конструкции.

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, сложное предложение, придаточные присоединительные, лингвистические труды, структуры предложений

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

FİRUZƏ ABDULLA qızı AĞAYEVA

Filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

A.QƏDİRİNİN “ÖTƏN GÜNLƏR” ROMANINDA KONFLİKT

Özbək sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Abdulla Qədirinin yaradıcılığının çiçəklənmə dövrü Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra başlamışdır. O, sosialist inqilabının ilk illərindən yeni həyat qurucularının sıralarına qoşulmuşdur. Vətəndaş müharibəsi illərində müxtəlif ictimai təşkilatlarda qızgın fəaliyyət göstərmişdir. O, eyni zamanda mətbuat orqanlarında çıxış edərək sovet quruluşunun həy keçirdiyi tədbirləri müdafiə etmişdir.

A.Qədiri rus dilini ciddi şəkildə öyrənən ilk özbək ziyalılarından biri idi. 1927-30-cu illərdə o, rusca-özbəkçə lüğətin tərtib edilməsində, rus dili dərslərinin özbək dilinə tərcümə edilməsində fəal iştirak etmişdir. N.V.Qoqolun “Evlənmə” və A.P.Çexovun “Albalı bağı” pyeslərini özbəkçəyə tərcümə etmişdir.

Ədibin Azərbaycan oxucuları arasında geniş şöhrət tapmış “Ötən günlər” romanı özbək sovet ədəbiyyatının ən gözəl nailiyyətlərindən hesab olunur. Roman Şərqi xalqları üçün qədim dövrlərdə kök salmış xarakterik bir mövzuya həsr edilmişdir.

Yazıçı XIX əsrin birinci yarısında Özbəkistanda baş verən tarixi hadisələrin fonunda iki gəncin nakam məhəbbətini qələmə almışdır. Roman feodalizm dövründəki ifrat dərəcəli haqsızlığın baş alması, ictimai qaydaların pozulması və belə bir dövrdə həyatın mənasızlığının tənqidi ilə doludur. Müəllif romanda təsvir etdiyi dövrü “Tariximizin ən çirkin və qara günləri” adlandırır.

Romanın ilk fəslə onun əsas qəhrəmanlarından Atabəyin Mərgilan şəhərində tacir oğulları ilə görüşü ilə başlayır. Ümumi adətlərin əleyhinə gedən Atabəy tacirlərlə söhbət zamanı yaşadığı dövrə tam zidd fikirlər söyləyir. Onun fikrincə xoşbəxt ailənin təməli kişi ilə qadının qarşılıqlı məhəbbəti əsasında qurulmalıdır. Tərəflər arasında nigah bağlanarkən ata və ananın iradəsinə son qoyulmalıdır, hər bir kişi öz qadınına qul kimi baxmamalı, onun fikirləri ilə də razılaşmalı, özünə yaxın dost və köməkçi kimi baxmalıdır. İnsanları və ailələri xoşbəxtliyə aparacaq yol budur. Atabəy ölkədə ədalətsiz qanunların hökm sürdüyünü də yaxşı bilirdi. O, hesab edirdi ki, ölkədə hər şey ədalətlə idarə olunmalıdır. Bununla bağlı fikirlərə romanın birinci fəslində rast gəlirik: ölkədə baş verən ədalətsizlikdən açıq söhbət gedir.

Məşhur bir Mərgilan tacirinin evində qonaqlıqda olarkən Atabəy ölkəsində hökm sürən qaydalara, ilk növbədə zorakılığa qarşı narazılığını bildirir. O, ölkəni idarə etmə üsulunun dəyişdirilməsi haqda fikirləşir və belə nəticəyə gəlir ki, bu sahədə Rusiyanın ardınca getmək lazımdır. Amma Atabəyin bu fikirlərinə az tərəfdar çıxan olur. Zorakılığa və müharibələrə qarşı çıxmaq, ölkədə qayda-qanun yaradılması barədə Atabəyin fikirləri puça çıxır. Nəhayət bu ağıllı gənc əks qüvvələr tərəfindən amansız müqavimətə rast gəlir. Romanın birinci fəslində oxuyuruq: “O zaman Türkünstanın tək-tək tacirləri rus şəhərləri ilə ticarət edirdilər. Ona görə də Atabəyə təəccüblə baxırdılar. Qutudar və Ziya Şahiçi ruslar haqqında müxtəlif möcüzələr eşitmişdilər və bu barədə gözü ilə görmüş adamdan həqiqəti öyrənmək istəyirdilər”.

Şamay şəhərinə gedənə qədər elə bilirdim ki, hər yerdə hakimiyyət bizimki kimidir, amma orada hər şeyi başqa cür gördüm. Etiraf etmək lazımdır ki, ruslar idarə etməyi bacarırlar. Onların yanında bizim qayda-qanunlar oyunağa oxşayır...Arzu edirdim ki, xan mənə qulaq asıb, rusların qaydalarına uyğun fərman versin (1, 12).

Xalqın bir ay ərzində ruslara çatmasını istəyən bu tacirlər Şamaydan vətənə qayıdanda arzularının həyata keçmədiyini görürlər. Heç kəs onlara qulaq asmır, onların söylədiklərini nağıl adlandırır, sözlərini ağızlarında qoyub, danışmağa imkan vermirdilər.

“Elə bilirsiniz ki, xan sizə qulaq asacaq, bəylər belə əmrləri yerinə yetirəcək?!...Heç qəbristanlıqda imdad səsini eşidən olubmu?” (2, 12)

O dövrdə evlənmək məsələsi ata-anadan asılı idi, qız oğlanın xoşuna gəldi, gəlmədi bu onları maraqlandırmırdı, cavanların sevdikləri ilə, eləcə də ata-ana ilə bir kəlmə belə danışmağa ixtiyarı yox idi.

Romanda rast gəldiyimiz obrazlardan birinin-Rəhmətın dedikləri dövr üçün təbii səslənir: “Ata-ananın seçdiyi qızla evlənmişəm. İndi nə olsun, arvadım onların xoşuna gəlir, mənimsə döşümə yatmır. Ola bilsin ki, heç onun da məndən xoşu gəlmir” (1, 6).

Öz dövrünün adət-ənənələrini özündə birləşdirən Həmidin isə bu bərdə fikirləri tamam başqadır. Onun fikrincə, “arvad döşümə yatmırsa, başqasını tap, təzədən evlən. Ondən da xoşun gəlmədi, üçüncüsünü al. Ümumiyyətlə arvad dərđi çəkmək kişiyə yaraşmaz” (1, 7).

Təsadüfi deyil ki, Atabəylə Həmid arasındakı konflikt də burada baş verir. Yeni idealla köhnə adət-ənənənin mübarizəsi burada başlayır. Əgər Həmid öz dövrünün təbliğatçısıdırsa, Atabəy yeni dünyanın tərənnümçüsüdür. Həmid iki arvad almışdır, üçüncüsünü də almaq arzusundadır. Köhnə feodal dünyanın adət-ənənələri buna yol verirdi. O, dövrün psixologiyasına görə burada heç bir qəbahət iş yox idi.

Romanın “Divanə qurşağı” adlı hissəsində Daşkənd həyatının panoramı verilir. Divanənin dili ilə, Musulmanquluya, Xudayar xana rixşənd edilir, hətta Hacı Yusif bəyin evində başlanmış toy məclisindən xəbər verilir. Lakin toydan sonra da Atabəy öz fikirlərindən ayrıla bilmir. Anasının təkidi ilə ikinci dəfə toy edilib evləndiyi qızla-Zeynəblə soyuq rəftar edir. Çünki onun ürəyində az da olsa Zeynəbə qarşı məhəbbət hissi baş qaldırmamışdı. Onun bu hərəkətləri isə anası Özbək xanımı çox narahat edir. Daşkənddə-öz ata evində darıxan və daima Gümüşə doğru can atan Atabəy yenidən Mərgilana tələsir. Lakin bu vaxt aldığı məktub onu çaşdırır. Gümüş bu məktubda onu təhqir etmişdir. O, tələsik cavab yazaraq gələn adamla Gümüşə göndərir. Məsələ burada daha da dərinləşir. Üç arvadla kifayətlənməyən Həmid dördüncü dəfə Gümüşə göz dikir, onun adından saxta məktub yazdırıb, alınan cavabı da saxtalaşdıraraq Gümüşə çatdırır. Məktubda göstərilirdi ki, guya Atabəy Gümüşlə “kəbin-talaq” eləyir. Hiyləni anlamayan Gümüş bu xəbərdən çox sarsılır. Romanın sonrakı hissələrində məsələnin üstü açılır, amma Həmid etdiyi hərəkətlər üçün heç də peşmançılıq çəkmir. Gümüşün həyatına vurulan ağır zərbələr onu bədbinləşdirir. Onun ata-anası da bərk narahatlıq keçirirlər. Onlar Gümüşün “Bundan sonra mənə ər lazım deyil” (1, 186) fikri ilə hesablaşmaq istəmirlər. Qadın hüquqsuzluğunu göstərən bu sətirlər Gümüşün, həmçinin onun kimi minlərlə Şərq qadınının necə acı taleyə nəsb olduğunu gözlərimiz önündə canlandırır. Başqa Şərq qəhrəmanları (Leyli, Zöhrə) kimi Gümüş də öz kədərini yalnız yarpaqlara, arxlara, budaqlara danışır. Çünki yaşadığı cəmiyyət, ətrafındakı adamlar onu başa düşməyə qadir deyillər. Onlara görə ata-ananın dediyi hər bir söz qız üçün qanun olmalıdır.

Romanın sonrakı hissələrində Atabəyin və Gümüşün fikirlərinin əleyhdarları öz səhvlərini başa düşürlər. Bundan sonra oxucu əmin olur ki, artıq Atabəy öz istədiyinə çatmışdır. Daha onun yolunda heç bir maneə qalmayıb. Lakin feodal-patriarxal adət-ənənələri heç vaxt xoşbəxt yaşamasına yol vermədiyindən o dəfələrlə fəlakətə düşməli olur.

İstismarçılara qarşı xalqın mübarizəsi A.Qədinin nəzərində “pis” bəylərə qarşı, “xeyrin şərə” qarşı ümumi mübarizəsinə oxşayır. Şübhəsiz ki XIX əsrdə zülmkarlara qarşı çıxış edən hər bir əmək adamı feodalizmin əsaslarının dağılmasının zəruriliyini başa düşmüşdü kəndli üsyanlarının əksəriyyətinin məqsədi “pis” hökmdarı “yaxşısı” ilə əvəz etmək olurdu. Bununla yanaşı feodalizm sistemi əleyhinə şüurlu surətdə mübarizə aparan qüvvələr də çıxırdı. Məhz belə qabaqcıl mübarizlərin fəaliyyətində dövrün ən qabaqcıl ənənələri öz təzahürünü tapırdı. Yazıçı əsərdə xalq kütlələrinin ayrı-ayrı zülmkarlara qarşı hərəkətini göstərmiş, lakin azadlıq uğrunda ən şüurlu və mübarizlər obrazı yaratmamışdır.

O zamanlar Rusiyaya olan münasibət ölkənin Rusiya ilə birləşdirilməsi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Atabəy, Hacı Yusifbəy və onların həmfikirləri Rusiya mədəniyyətinin üstünlüyünü etiraf edir, Rusiyadan öyrənməyə çağırır, ancaq Orta Asiyanın Rusiyaya birləşdirilməsi uğrunda çıxış etmirdilər. Halbuki tarixi materiallardan görüldüyü kimi romanda təsvir olunan mühitdə feodal çəkişmələri və xarici müdaxiləçilərə son qoyulması üçün şimal qonşusu ilə birləşməyin zəruriliyini başa düşən adamların sayı az deyildi. Buna baxmayaraq, “Ötən günlər” romanında belə adamlar təsvir olunmamışdır. Prof. P.Xəlilov qeyd edir ki, “Özündən əvvəlki sənətkarlardan fərqli olaraq A.Qədini qəhrəmanlarını kübar təbəqədən seçmişdir. Atabəy Daşkənd nücabəsinin oğlu, Gümüş isə Mərgilan dövlətlilərindən birinin qızıdır. Başqa əsas surətlər də hakim-feodal təbəqəni təmsil edirlər. Aşağı təbəqəni təmsil edən surətlər isə çox azdır, onlar konfliktin inkişafında mühüm rol oynamırlar” (2, 129).

Atabəy və onun həmfikirlərinin öz dövrləri üçün nisbətən tərəqqipərvər meyilləri ilə XIX əsrin konkret tarixi şəraiti arasında olan ziddiyyət, qabaqcıl və mürtəce qüvvələr arasında mübarizə “Ötən günlər” romanının əsas məzmununu təşkil edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. A.Qədini. Ötən günlər. Bakı: Gənclik, 1979, 340 s.
2. P.Xəlilov. SSRİ xalqları ədəbiyyatı Bakı: Maarif, 1977, 358 s.

3. А.Кадыры. «Минувшие дни», Ташкент: Художественная литература, 1958, 338 с.

Фируза Абдулла кызы Агаева

Конфликт в романе А. Гадири «Минувшие дни»

Резюме

«Минувшие дни»- первый роман Абдуллы Кадира. Впервые работа была опубликована полностью в 1925 году. Роман описывает жизнь узбекского народа в первой половине XIX века, разоблачает несправедливый социальный уклад, суеверия и невежество феодальной эпохи. Произведение является первым историческим романом в узбекской литературе. В статье исследуются противостояния, противоречия, конфликты и проблемы в романе.

Ключевые слова: традиция, народная борьба, Атабей, Гаджи Юсифбей, Ташкентский быт, Маргиланские купцы, серебро

Firuz Abdulla gizi Agayeva

Conflict in A. Gadiri's novel "The Last Days".

Summary

The Last Days is the first novel by Abdullah Qadir. The work was first published in full in 1925. The novel describes the life of the Uzbek people in the first half of the 19th century, exposes the unjust social order, superstition and ignorance of the feudal era. The work is the first historical novel in Uzbek literature. The article examines oppositions, contradictions, conflicts and problems in the novel.

Key words: tradition, folk wrestling, Atabey, Haji Yusifbey, Tashkent life, Margilan merchants, silver

ÜLKƏR AZAD qızı NƏBİYEVA

Filologiya elmləri doktoru, professor əvəzi

Bakı Dövlət Universiteti

“KİTABI- DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA OĞUZ CƏMIYYƏTİ

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposu oğuz cəmiyyəti üçün ənənəvi olan həyat tərzini əks etdirir. Təsvir olunan hekayətlərə real həyat zəminində yanaşmaq zəruridir, çünki onlar əsasən türklərin mifoloji dünyagörüşlərini deyil, qəbilə və tayfa dövründəki tarixi şəraitdə yaşam və fəaliyyətlərini əhatə edir. Burada müxtəlif zaman kəsiyində oğuz cəmiyyətini əhatə edən yaşam tərzini etnik yaddaşda müəyyən dövr ərzində yaşadığından sonra epikləşmiş, onun müəyyən hissəsi oğuznamələrdə öz əksini tapmışdır. Oğuz cəmiyyətinə xas olan müxtəlif yaşayış, əxlaq normalarını özündə cəmləşdirən bədii mətnə çevrilmiş və etnik yaddaşda istifadə edilmişdir. Həmin bədii mətnlər tarixin yaddaşında yaşamaqla oğuzların dünəni, keçmişini və tarixi barədə məlumatları haqqında məlumat verir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, dövlətçilik ənənələri, idarəetmə sistemi ilə əlaqəsi barədə elmi araşdırmalar hər zaman aktualdır (1, s. 161-170). V.M.Jirmunskiyə görə, türk eposunu dünya eposu ilə müqayisə edəndə aydın görünür ki, «bu epos hadisələrin ümumi durumu və məzmunu baxımından dünya eposundan xeyli sonralar meydana gəlsə də, etnik yaddaşda yaşayan tarixi faktları və hadisələri qoruyub saxlamaq cəhətdən daha qədim görüş və təsəvvürlərlə çarpazlaşır. Ancaq bu hökmü yalnız oğuz eposu barədə vermək mümkündür. Çünki oğuz eposu tarixi həqiqətlər, hadisələr və faktlar üzərində qurulmuşdur. Ancaq qırpaq eposuna belə yanaşmaq olmaz. Çünki qırpaq eposunda romantik təsvir öndədir. Tarixilik isə bu eposa sonralar daxil olmuşdur...» (3, s. 127).

Şübhəsiz ki, oğuz və qırpaq eposları ayrı-ayrılıqda özlərinə məxsus özəlliklərlə doludur. Onların arasında ümumiliklər nə qədər artıq olsa da, hər halda fərdiliklər daha böyük əksəriyyət təşkil edir. Təkcə «Alpamış»la, «Kitabi-Dədə Qorqud» arasındakı paralellər nə qədər çox olsa da, mövcud fərqlər onları təkcə məzmun baxımından deyil, etnik baxımdan da ayırır, onların hər birinə bütövlük, fərdilik və millilik, həmçinin onlar arasında yaranmış baxımdan zaman fərqi müəyyənləşdirməyə əsas verir. Bəllidir ki, türk eposu qədim türk mifologiyasından sonrakı dövrün məhsuludur. O, artıq formalaşmış dastançılıq ənənəsinə əsaslanırdı. Ona görə də türk eposunun yaranmasında bütövlükdə romantik elementlər, mifoloji düşüncə, sehrlilə görüşlər və s. mənşə göstəricisi funksiyasında çıxış edə bilməz. Türk eposunun tərkib hissəsi olan oğuz eposunda tarixi fakt önə çıxıb ozan repertuarında öz bədii ifadəsini tapandan sonra romantik üslubda

formalaşan qıpçaq eposunda tarixi faktlar görünməyə başladı. Bu prosesdə dünya eposunun təsiri ilə yanaşı, oğuz eposunun nüfuzedicisi rolu danılmazdır.

Qədim türk eposu üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, istər «Alp Ər Tonqa», yaxud «Oğuz kaqan»da, istərsə də «Şu» və başqa nümunələrdə bir elin, ulusun, gövmün tarixinin bədii tərənnümü diqqəti cəlb edir. «Alp Ər Tonqa»da, hökmdarın alplığı, rəşadəti, ölümü, xalqın ona bəslədiyi məhəbbətin bədii yekunu kimi yaranan və bizə gəlib çatan ağılar, «Şu» dastanında sakaların taleyi, xaqanın cəngavərliyi, İskəndərə qarşı dayanması, elini qoruyub saxlaması, qəhrəmanlığın sonu öz əksini tapır. Eyni ənənənin «Oğuz kaqan»da təkrarı göz önündədir. Oğuz xaqanın da dünyaya gəlişi, rəşadətləri, oğuz ellərini birləşdirməsi və nəhayət, bu qəhrəmanlığın sonu – onun öz torpaqlarını övladları arasında bölüşdürməsi dastan süjetinin əsasını təşkil edir. Dünya eposunda epik qəhrəmanın taleyi iki məqamda özünü göstərir, ya döyüşlərdə baş qəhrəman özünün son qəhrəmanlığını göstərir və döyüş meydanında qəhrəmanlıq sona yetir, yaxud da qocalıq məqamında xaqan (xan) öz varisini taxta çıxarmaqla qəhrəmanlıq dövrünə son qoyur (3, s. 149). Bu ənənə qədim türk dastanlarından başlayaraq qədim türk eposunda özünü müxtəlif variantlarda göstərir. Sonrakı dövrlərdə yaranan oğuznamələrdə, eləcə də «Şəcəreyi-tərakim»də və digər oğuznamələrdə bunu aydın görmək mümkündür.

Bizim eranın VII-VIII əsrlərindən başlayaraq oğuz epik ənənəsi oğuzların məişət, qəhrəmanlıq və sosial həyatını bütöv şəkildə epikləşdirdi. Bu, türk eposunda iki mühüm irəliləyişə təkan verdi. Əvvəla, oğuz həyatının bütün ölçülərdə epik yaddaşdan ifa repertuarına keçməsi ozan yaradıcılığını yeni, daha təkmil bir mərhələyə yüksəltdi. Ozan yaradıcılığı ənənələrini yaratdı, ikincisi isə təxminən birinci mərhələdə beş yüz illik, ikinci və üçüncü mərhələdə beş-altı yüz illik repertuar həyatı yaşayan ozan ifaçılığını «Kitabi-Dədə Qorqud»u formalaşdırdı, onu oğuzların «ana kitabı» kimi tarixi yaddaşına ötürdü.

Ozan yaradıcılığı oğuz qəbilə və tayfa həyatını bütün məişət detalları, ailə-əxlaq görüşləri, köçəri və oturaq ənənələri ilə birlikdə özündə əks etdirdi. F.Sümərin yazdığı kimi, «Dədə Qorqud» kitabı oğuzların çoxəsrlik ənənələrini, yaşam tərzini, qəhrəmanlıq rəşadətlərini, eyni zamanda daim düşmənlərlə əlbəyaxa döyüşlərdə keçən həyatını eposa gətirdi» (5, s. 47).

«Kitabi-Dədə Qorqud» oğuzları bütün ziddiyyət və təzadları, xarici və daxili düşmənləri ilə mübarizə şəraitindəki həyatı, gerçəkliyə əsaslanan dünyagörüşü, idarəçilik sistemi ilə eposda canlandırma bildi. Yunan eposundan irəli gedərək ziddiyyət və qarşıdurmaları allahlar, hökmdarlar arasından yox, real insanlar, qəbilə və tayfa halında yaşayan, dövlət yaradan, cəmiyyət quran insanlar arasından götürüb eposa gətirdi. Belə ki, qədim yunanlar antik yunan panteonu ilə bağlı süjetlərini, özlərinin «uşaqlıq dövrünün mədəniyyətini» qüdrətli yunan sənətkarlarının yaradıcılığında, məsələn, müəyyən dərəcədə Homerin yaradıcılığı, eləcə də dövrün bir sıra digər sənətkarlarının əsərləri vasitəsi ilə sonrakı nəsillərə keçmişdir. Hər halda Homer öz adı ilə bağlı olan qədim yunan mif, əfsanə və tarixi qəhrəmanlıq rəvayətlərinə elə bir ölməzlik bəxş etmişdir ki, onlar məhz Homerin adı ilə bağlı yazıya keçmiş və qüdrətli yunan eposunu təmsil etmişdir. Yunan eposu məhdud çevrədə qalmamış, antik dünyanın bütün cəngavərlik, qəhrəmanlıq və alplıq əxlaqını öz qəhrəmanlarının şücaətlərində birləşdirmişdir.

Yunan rapsodları antik yunan eposunda dünya eposundan gəlmə süjetləri ilə məharətlə işləmişlər ki, onların erkənlik elementləri ya tamamilə sıradan çıxmış, ya da özünü yalnız alt qatlarda qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu qalıntıları gürcü eposu «Amirani»də, osetin eposu «Nart»da və bir sıra başqa xalqların epos yaradıcılığında müşahidə etmək mümkündür. Odur ki, bir çox araşdırıcılar elə bu xüsusiyyətinə görə yunan eposunu daha qədim sayır, bir sıra hallarda isə süjetlərin antik qaynağı kimi ona istinad edirlər. Həqiqətdə isə yunan eposu dünya eposuna məxsus antik dəyərləri əhatə edən əfsanələri vaxtında yazıya aldığına, Homerin adı ilə onları dünyaya yaya bildiyinə görə arxaik süjet qaynağı zirvəsini qazana bilmişdir. Problemlə bağlı tədqiqatçı Q.Kazımovun araşdırmasında bu baxımdan düşündürücü məqamlar çoxdur (7, s. 30-73).

«Kitabi-Dədə Qorqud» oğuz cəmiyyətində türklərin tarixən geniş arealda yaranıb yayılan alplıq və cəngavərlik həyatının bədii salnaməsidir. Bu alplıq zaman etibarlı ilə qeyri- müəyyən olub, türk qəhrəmanlığının dərin laylarından bəhrələnmiş cəngavərlik, igidlik, döyüş, savaşı düşüncəsini əks etdirir. Milli etnik düşüncədə eli, ulusu qorumaq cəngavərliyin əsas göstəricilərindən biridir və eposda onun çevrəsi genişdir. Cəngavərlik təkcə düşməni mərdliklə məğlub etməkdən yox, həm də qüdrətli idarəçilik sistemi yaratmaqdan, ölkənin müdafiəsinin düzgün təşkil olunmasından meydana gəlir.

«Dədə Qorqud» oğuznamələrində elin müdafiə sistemi mövcuddur. Ölkə müdafiəsinin başçısı baş xaqan – Bayandır xandır və dövlətin bütün daxili və xarici siyasəti ona tabedir. Ölkənin müdafiəsi isə bilavasitə bəylərbəyinə – Qazan xana həvalə edilmişdir. Eposun ümumi məzmununda Qazan bəy baş qəhrəman kimi mühüm yer tutur və onun cəngavərliyi diqqəti cəlb edir. Oğuz elində bəylərbəyi olmaq üçün ilk növbədə cəngavərlik adını daşımaq, qəhrəmanlığın ən ali keyfiyyətlərinə yiyələnmək lazımdır.

Oğuz eposunda rast gəldiyimiz idarəçilik sistemi, dövlət tipi ən qədim ibtidai idarəedicilik formalarından biridir. Xan-xaqan idarəçiliyinə əsaslanan bu dövlətçilik sistemi dövrü üçün öz demokratikliyi ilə seçildiyi kimi, müstəqil idarəçiliyinə görə də indiyədək məlum bütün dövlətçilik formalarından fərqlənir.

Dünya eposundan fərqli olaraq «Kitabi-Dədə Qorqud»un baş qəhrəmanı tək bir cəngavər, bir qəhrəman yox, bütün oğuz elidir. Oğuz eli eposda mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, milli özünəməxsusluğun, cəngavərlik, vətənsəverlik simvoludur. Ozanlar oğuz elinin cəngavərlik həyatını tək bir qəhrəmanın adı ilə bağlamır. Hər fərdi qəhrəmanlıq son nəticədə bütün oğuz qəhrəmanlarının, yaxud oğuzu təmsil edən qəhrəmanların iştirakı ilə tamamlanır.

«Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyını bəyan edər, xanım, hey!» boyuna diqqət yetirək: «...İç Oğuz (Taş Oğuz) bəgləri söhbətə dərilmişdi. Yemə-içmə idi.

Qazılıq qoca, deyərdi bir kişi var idi. Bayındır xanın vəziri idi. Şərabın itisi başına çıxdı. Qaba dizin üzərinə çökdi, Bayındır xandan aqın dilədi. Bayındır xan dəstur verdi: «Nəyə dilərsən, var!» - dedi.

Qazılıq qoca iş görmüş, iş yarar adam idi... Günlərdə bir gün Düzümdü qələsinə gəldi...

Ol qələnin bir Təkuru var idi. Adına Arşun oğlu Dirək Təkür deyərdi. Ol kafərin altmış arşun qaməti vardı. Altmış batman gürz salardı. Qatı möhkəm yay çəkərdi...» (8, s. 94).

Qazılıq qoca onunla döyüşə girir, məğlub olur və 16 il Düzümdü qalasında dustaq qalır. Bu məğlubiyyət tək Qazılıq qocanın deyil, bütün oğuz elinin idi. İlk öncə Qazılıq qoca Bayındır xanın vəziri idi, oğuz elindən düz on altı il onun arxasınca gələn olmamışdı.

«Dədə Qorqud» oğuznamələrində dustaqlıqda olan qəhrəman ya özü xilas olub gəlməli idi, ya da oğuz epik ənənəsinə görə qardaşı, yaxud oğlu, doğmaları tərəfindən arxasınca gəlib onu azad etməli idi. Qazan xan öz oğlunun, doğmalarının arxasınca özü getmək istəyir. Qaraca Çoban da bəyə qoşulub döyüş zamanı itirdiyi qardaşlarının intiqamını almağa gedir. Beyrəyin kafər elində dustaq olarkən arxasınca gedən olmur. Onu düşmən Təkurunun qızı xilas edir. Daha bir neçə epizodda da qəhrəmanın düşmən əlindən azad olması oğuz qəhrəmanlarının adı ilə yox, ya özünün fədakarlığı, ya da onun doğmalarının sonrakı dövr qəhrəmanlığı ilə əlaqələndirilir. O.Şaiq yazır ki, «türk məğrurluğu türkün qanından, kökündən gəlmə ənənədir. Türk o qədər məğrurdur ki, döyüşdə əsir düşmüş ən önəmli qəhrəmanının da arxasınca getmir, o, ya özü Beyrək kimi fədakarlıq göstərib dustaqlıqdan azad olmalı, gəlib yenidən oğuz qovuşmalı, ya da özünün doğmaları, babası, qardaşı, oğlu, daha başqa bir yaxını onu gedib xilas etməlidir» (2, s. 127).

Əldə olan əlyazma nüsxələrinin heç birində dustaqlıqda qalan Beyrək qılınc gücünə xilas olmur. Təkurun qızı onu evlənmə şərti ilə azad edir. Yeri gəlmişkən türk eposunda, dustaqlıqdan müəyyən şərtlə azad edilmənin müxtəlif formaları – pul-girov qoyub dustaqlıqdan azad olma, övladlarından birini girov qoymaq (qızını düşməne ərə vermək) və ən nəhayət, düşmən qızına aşiq olma və azad edildikdən sonra onu gəlib öz elinə aparmaq şərti ilə azad olma vardır. Beyrək dustaqlıqdan xilas olur, ancaq şərtini yerinə yetirmir. Şərtin yerinə yetirilmədiyini bütün süjetlərdə qəhrəmanın sonradan həyatı faciə ilə yekunlaşır (6, s. 235-236)

Dastanın Vatikan nüsxəsində Beyrəyin təkür qızını oğuz elinə gətirməsinə təsadüf edilir (epizodik şəkildə olsa da), ancaq onun cəngavərlik yolu ilə azad olma faktına rast gəlinmir. Əldə olan süjetlərin yalnız birində, Beyrək döyüş yolu ilə bəzirganların malını xilas edir. Sonrakı epizodlarda isə Beyrəyin döyüş qəhrəmanlığı diqqəti çəkmir. Amma eposda Beyrək oğuz elinin «üzü niqablı» cəngavərlərindən biri kimi təqdim edilir. Güman oluna bilər ki, oğuz eposunun Beyrəyin qəhrəmanlıqlarından bəhs edən başqa hekayətlər də olmuşdur. O.Şaiq Beyrəyin düşmən elindən qəhrəmanlıqla xilas olması faktını qeyd etsə də, hansı mənbəyə əsaslandığını təəssüf ki, göstərmir.

“Dədə Qorqud” oğuznamələrində təsvir olunan cəmiyyətdə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, müxtəlif adət və ənənələrin oğuzların gündəlik həyatında nə qədər əhəmiyyətli olması diqqəti cəlb edir. Bu isə oğuzların ən qədim adət və ənənələrinin etnik yaddaşda uzun illərdən bəri yaşadığını, bütün bu kulturoloji dəyərlərin ozan ifadəçiliyi ilə eposda əks olunduğunu bir daha təsdiqləyir.

Oğuz cəmiyyəti elə qurulmuşdur ki, nəsillərin bir-birini əvəzləməsi prosesində onların milli-mənəvi və əxlaqi dəyərləri, qəhrəmanlıq tarixi, tayfa düşüncəsi ilə bağlı demək olar ki, bütün etik-estetik detalları eposa daxil olmuşdur. Yəni oğuzlara məxsus ənənələr ozan yaradıcılığında təqdim olunmuşdur.

Oğuz elinin təkamülü, inkişafı, sivilizasiyaya doğru irəliləyişi və mədəni dəyərlərini qoruyub saxlamaq, onları davam etdirmək baxımından ozan yardımçılığının rolu önəmlidir.

Oğuz cəmiyyətinə xas olan məişət dünyası, əxlaq qaydaları, mərasim və etiqadlar “Dədə Qorqud” da əhatə olunan milli həyatı öyrənmək baxımından diqqəti cəlb edir. Oğuz elində hər bir cəmiyyət üzvünün vəzifəsi dünyaya övlad gətirmək, qəhrəman tərbiyə etmək meyarı ilə ölçülürdü. Bu, türkün həm də sivil cəmiyyətə doğru inkişafının göstəricisi idi. Sivil cəmiyyətlərdə hökmdarlar oğul övladlarını körpəlikdən

qəhrəman kimi böyütmək üçün xüsusi tərbiyə üsulları işləyib hazırlayırdılar. Bu ənənə sonralar türk hökmdarları tərəfindən də davam etdirilmişdir. Tayfanı yaşatmaq, böyütmək və artırmaq üçün övladı olmayan oğuz bəyləri yığışib məclis düzəldər, Allaha dua edərtilər ki, onların övladı olsun. Hətta bəzən onları Beyrək və Banuçiçək kimi bir-birinə beşikkərtmə də edərtilər ki, onlar Allahın cəmiyyətə verdiyi övlad kimi xoşbəxt olsunlar. Bu məsələyə xanlar xanı Bayandır xan səviyyəsində diqqət yetirilir. Övladı olmayanlar Dirsə xanın timsalında qara çadırdə əyləşdiririr, "... oğlı-qızı olmayanı tənri-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız" deməklə cəmiyyətdə məzəmmət olunurlar. Bu, tayfa münasibətləri dövründə cəmiyyətdə türk xaqanın- Bayandır xanın ölkənin demoqrafik inkişafına diqqəti kimi nəzəri cəlb edir. Bu tipli sivil tədbirlərin, cəzalandırmaların qədim Roma cəmiyyəti üçün daha səciyyəvi olduğu da məlumdur.

Oğuz tayfa düşüncəsində cəmiyyət üçün övlad tərbiyə etmək tayfanın bütövlüyünü qoruyub saxlamağın əsas şərtlərindəndir. Epik yaddaşda qəhrəmanın sonrakı inkişafı da onun tayfa həyatı və yüksəlişi ilə bağlıdır. Məsələn, oğuzlar oğlan uşağına ad qoymazdılar. Cəmiyyət içərisində belə bir qayda yaşamaqda idi ki, oğlan övladına onun göstərdiyi igidliyə görə ad verilməlidir. Bu, yetişməkdə olan nəslin qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunma prosesinə psixoloji təsirin güclü vasitəsidir. Oğuz elində dünyaya gələn oğul övladı ağıl kəsəndən yaxşı ad qazanmaq üçün özünü hazırlayırdı. Eposda bu proses bütün təfərrüatı ilə əks olunmuşdur. Qəhrəmanlar əsl adlarını on beş, on altı yaşlarında ala bilirlər. Elə Dirsə xanın nəzir-niyazla əldə etdiyi tək övladı da belə həyat yaşayır «... Məgər sultanım, genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmür zəncirlə buğayı tutmuşlardı. Gəlüb meydan ortasında qoyu verdilər. ... Dirsə xanın oğlancığı, üç dəxi ordı uşağı meydanda aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara «qaç» dedilər. Ol üç oğlan qaçdı. Dirsə xanın oğlancuğu qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baxdı- turdı. Buğa dəxi oğlana sürdi – gəldi. Dilədi ki, oğlanı həlak qılaydı. Oğlan yumruğılə buğanın alına qıya tutub çaldı. Buğa götin-götin getdi. Buğa oğlana sürdi, gerü gəldi. Oğlan yenə buğanın alına yumruğılə qatı urdı. Oğlan bu qatla buğanın alına yumruğunu tayadı, sürdi meydanın başına çıxardı... Oğlan buğanın alından yumruğun gedirdi, yolundan savıldı; dəpəsinin üstinə yıqıldı. Oğlan bıçağına əl urdı. Buğanın başını kəsdi». Oğuz bəyləri gəlib, oğlanın igidliyinə təhsin dedilər. «Dədəm Qorqut gəlsün, bu oğlana ad qosun: biləsincə alub, babasına varsun. Babasından oğlana bəglik istəsün, təxt alı versün» - dedilər. (8, s. 36) Cəmiyyət həyatının adi normativ aktı olan adqoyma oğuzlarda ilkin çağlarda heç də adi məişət mərasimi deyildi, - advermə bəylik vermə, taxt vermə, eləcə də müəyyən dərəcədə müstəqil şəkildə həyata atılma, qəhrəmanlar sırasına qoşulma, düşmənlə döyüş meydanına çıxma səlahiyyəti qazanmaq demək idi. Epik təfəkkürdən gələn həmin hadisənin sonluğuna diqqət yetirək:

« ...Çağırıldı. Dədəm Qorqut gəlür oldı. Oğlanı alub babasına vardı. Dədə Qorqut oğlanın babasına soylamış, görəlmiş, xanım, nə soylamış:

Aydır:

Hey Dirsə xan! Oğlana bəglik vergil,
Təxt vergil – ərdəmlidir!
Boynı uzın bədəvi at vergil,
Binər olsun, hünərlidir!
Ağ ayıldan tümən qoyun vergil –
Bu oğlana şişlik olsun, - ərdəmlidir!
Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana,
Yüklət olsun, hünərlidir!
Altun başlu ban ev vergil bu oğlana,
Kölgə olsun, ərdəmlidir!
Çigin quşlu cübbə ton vergil bu oğlana,
Geyər olsun, hünərlidir!

Bayandır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdür. Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını allah versün, - dedi»(8, s.36). Göründüyü kimi, Buğac ad qoyulana qədər göstərilən bütün şərtlərdən məhrum idi. Çünki elə bir qəhrəmanlığı olmadığına görə ona ad qoyulmamış, o hələ cəmiyyətdə igid bir qəhrəman kimi tanınmamışdı. Dünyaya gələn uşağa adqoymanın – türk xalqları içərisində müxtəlif tipli formaları vardır. Ancaq «Dədə Qorqud» kitabındakı adqoymalar onların qədim formalarından biridir. Oğuz elində adqoyma tayfanın o qədər diqqət mərkəzində olmuşdur ki, sonralar bu ənənə müxtəlif mərasimlərlə bəzənmişdir. Adqoyma sakral mərasim kimi türk etnik mədəniyyətində səciyyəvi haldır. Ad alan hər bir uşaq və ya yeniyetmə nəinki cəmiyyətin üzvü olur, həm də adına görə yaşamaq olurdur.

Oğuz cəmiyyətinin aparıcı bir ənənəsini epik yaddaşda əbədiləşdirmək üçün türk xalqları onu mərasimləşdirmişlər. Hələ islamdan xeyli əvvəl türk xalqları adqoymanı tayfa həyatı ilə daha sıx bağlamağa, onu özünün müxtəlif görüş və etiqadları ilə əlaqələndirməyə cəhd etmişlər. Adqoyma xalqların, tayfaların ən qədim görüş və etiqadları ilə sıx bağlı olmuş, həmin görüşlərin dərin izləri müxtəlif tayfa etiqadlarında öz əksini tapmışdır. Adqoymanın mərasimləşmə prosesi cəmiyyət həyatında baş verən yaradıcı təxəyyülün inkişaf sürəti, bir də etiqad çevrəsi ilə bağlı olmuşdur. Dəyişən etiqadlar cəmiyyətə yeni adlar silsiləsi, yeni görüş və baxışlar gətirdiyi kimi, xalqların qədim çağlardan yaranıb formalaşan etiqadları, məsələn, simvolik, fetişist, totemist, animist və s. kimi baxışları da ad sistemini yeniləşdirmiş, həmin baxışlara söykənən adlar silsiləsini cəmiyyətə təqdim etmişdir. Mənbələrə görə, «...qədim adlar silsiləsinin meydana çıxmasında xalqların əski görüş və etiqadları az rol oynamamışdır. Bu ənənə türklər, slavyanlar, eləcə də əksər Şərqi xalqları içərisində geniş yayılmışdır. Bu görüşlər bütövlükdə dünya xalqları üçün ənənəvi olmuş, dünya xalqlarının epik şifahi yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. Bu izlər yunan eposundan başlayaraq Avropa xalqlarının epik düşüncəsində yaşamışdır. Slavyan və türk xalqlarının epik yaddaşında isə daha mükəmməl yüksəliş prosesi keçib şəxs adlarında özünü açıq şəkildə qoruya bilmişdir» (4).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da oğuz cəmiyyəti geniş və müxtəlif epizodlarda üzə çıxır, oğuz qəbiləsinin gündəlik həyatı, məişəti, əxlaq qaydaları, düşmən basqınları zamanı düşdüyü çətinliklər barədə epik yaddaşdan gələn detalların zəngin silsiləsini əhatə edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayat F. “Dədə Qorqud” oğuznamələrində dövlətçilik və idarəetmə. // Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu), Bakı: Sultan qrapicş, 1999, s.161-170
2. Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun kitabı. İstanbul, 1973, 358 s.
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974, 631 с.
4. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. Л.: 1989, 381с.
5. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: “Elm”,1992, 427 s.
6. Kamal Abdulla. Sırr içində dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud-2. Bakı: Yeni nəşrlər evi, “Elm”, 1999, 288 s.
7. Kazımov Q. Homerin poemaları və “Kitabi- Dədə Qorqud”. Bakı: Təhsil, 2006, 79 s.
8. Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələş. variant və müqəddimə F.Zeynalov və S. Əlizadəndir). Bakı: Yazıçı, 1988, 265s.

Açar sözlər: Kitab, oğuzlar, məişət dünyası, cəmiyyət, qəhrəman, tarixi mənbə, əlyazma

Улькер Азад кызы Набиева

Огузское общество в эпосе “ Книга моего Деда КORKUT ”

Резюме

В представленной статье, сказания “Книги моего Деда КORKUT ” привлечены к исследованию, как древние источники отражающие социально-политические процессы, национально – моральные, семейные отношения, рыцарские традиции и т. д. в огузском обществе. По источникам, в которых проводились параллели с мировым эпосом, утверждается, что правила совместного проживания в эпосе отражены на основе огузской эпической традиции. В огузском обществе, огузский эль является символом рыцарских традиций. Привлекают внимание, также основные задачи, стоявшие перед огузами в обществе, описанном в эпосе. Они осуществляются на основе принятых морально- духовных правил, в рамках различных обычаев, ритуалов, как женитьба, наречение детей именем и т.д.

Ключевые слова: Книга, огузы, бытовой мир, общество, герой, исторический источник, рукопись

Ulker Azad gizi Nabiyeva

Oguz society in the epic "The Book of Dede Korkut"

Summary

In the presented article, the legends of “The Book of Dede Korkut” are involved in research as ancient sources reflecting socio-political processes, national and moral, family relations, knightly traditions, etc in the Oghuz society. According to sources that drew parallels with the world epic, it is argued that the rules of living together in the epic are reflected on the basis of the Oghuz epic tradition. In Oghuz society, oghuz ale is a symbol of knightly traditions. Attention is also drawn to the main tasks facing the oghuzes in the society

described in the epic. They are carried out on the basis of accepted moral and spiritual rules, within the framework of various customs, rituals, such as marriage, naming children by their names, etc.

Key words: Book, Oghuz, everyday life, society, hero, historical source, manuscript

MƏHBUBƏ ƏBDÜLHƏMİD qızı QURBANOVA

Filologiya üzrə səlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

QASIM BƏY ZAKİR YARADICILIĞINDA REALİST TƏFƏRRÜATLARIN BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ İLƏ İFADƏSİ

Qasım bəy Zakir Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin görkəmli nümayəndəsi, maarifçi realist satiranın banisidir. Ədəbiyyat tariximizdə xüsusi bir mərhələ təşkil edən Zakir satiraları feodalizm cəmiyyətinin qüsurlarını aşkara çıxaran, qamçılayan zəhmətkeş xalqın hüquqlarını müdafiə edən sənət nümunələridir. Zakir klassik Şərq ədəbiyyatının ən yaxşı cəhətlərini özünəməxsus satirik və lirik üslubda davam və inkişaf etdirərək qüdrətli söz ustası kimi şöhrət qazanmışdır.

Q.Zakir Azərbaycan bədii dilini yeni pilləyə qaldıraraq, məzmunca dolğun, formaca bitkin satirik şeirləri, qoşmaları, gəraylıları ilə həməsri olduğu şairlərdən fərqlənmiş, ustad bir sənətkar kimi diqqəti cəlb etmişdir. Q.Zakirin yaradıcılığında iki mühüm cəhət mahiyyət etibarilə bir vəhdət təşkil edir: bir tərəfdən güclü lirizm, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının, ümumiyyətlə, Şərq poeziyasının, xalq şeirimizin, aşıq sənətimizin ən yaxın ənənələrinə əsaslanan, onu daha da inkişaf etdirən qüdrətli lirika; o biri tərəfdən yenə də həmin qaynaqlardan bəhrələnməklə ictimai ədalətsizliyi, feodal-patriarxal münasibətləri amansız tənqiddə tutan satiradır [6, s. 6].

Q.Zakirin bədii irsi milli şeirimizi həm Füzuli nəfəslə qəzəl, müstəzad, müxəmməs, tərcibənd, tərkibənd janrları ilə, Vaqifin ruhunu xatırladan qoşma, gəraylı, təcnislərlə, həm də satirik-tənqidi şeirlər, təmsil və mənzum hekayələrlə zənginləşdirmişdir.

M.F.Axundzadə “Nəzm və nəsr” haqqında məqaləsində Q.Zakiri M.P.Vaqiflə müqayisə edərək yazırdı: “Bu iki şəxsin də fərqi bir-birindən budur ki, əgərçi Molla Pənah müqəddəm ərsəyə bu fəndə Qasım bəyə nisbət rəhmünadır və lakin təsir və mühəssənəti-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyallarında çoxdur” [1, s. 203]. Göründüyü kimi, tanınmış mütəfəkkir Zakirə üstünlük verir, onun şeirlərinin daha çox təsir gücünə malik olduğunu, maraqla oxunduğunu diqqətə çatdırır.

Alim və tənqidçi Firudin bəy Köçərli dövrü mətbuatda Zakir haqqında bir neçə məqalə çap etdirmişdir. Eyni zamanda onun şair haqqında “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında məqaləsi də dərc olunmuşdur. F.Köçərli qeyd edir ki, şairin yaradıcılığı onun mənsub olduğu xalqın mənəvi aləmi ilə sıx bağlı olmalıdır. Bu cəhətdən Zakirin yaradıcılığı XIX əsrin I yarısındakı ictimai həyatı əks etdirən canlı bədii lövhələrlə zəngindir: “Qasım bəy Zakir həqiqi bir milli şair kimi öz əsrinin aynası olubdur və məişəti-milliyəsini – necə ki, var imiş – eynilə yazıb, bizim üçün böyük bir yadigar qoyubdur. Öz əsrində şayani-diqqət olmuş olan bir şey qoymayıbdır ki, ona əl aparmamış olsun. O vaxtın adamlarının abadü-əxlaqını, dolanacaqlarının övzavü əsasını mahir nəqqaş kimi özlərinə məxsus rənglərlə çəkib bizə göstərir. Məişətin hər bir sinif və təbəqəsinə ətraflı nəzər yetirib sairlərin gözlərinə görsənməyən şeyləri görüb təftiş və tənqid edibdir” [4, s. 377].

Qasım bəy Zakir Azərbaycan ədəbiyyatında satirik poeziyanın görkəmli nümayəndəsi kimi olduqca maraqlı bədii təsvir və ifadə vasitələri yaratmışdır. Həmçinin o, klassik ədəbiyyatda mövcud olan satirik ənənələri inkişaf etdirərək bilavasitə ictimai məzmunlu satirik poeziyanın bünövrəsini qoymuşdur.

Çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatında satirik ənənələr qədim tarixə malikdir. Xaqani və Nizamidən bu yana bir çox şairlərimizin əsərlərində az və ya çox dərəcədə satirik mövzulara təsadüf olunur. Lakin Zakir kimi ardıcıl olaraq satirik poeziya yaradan şairimiz olmamışdır. Onun satirik şeirlərinin yaranma səbəblərini zamanəsindəki haqsızlıqlara qarşı etirazı ilə izah edirlər. Bununla belə demək lazımdır ki, Zakirin əsərlərindəki böyük ictimai məzmun və satirik məharət onun bu sahədəki güclü istedadı ilə bağlıdır. Şairin məharəti ondadır ki, ayrı-ayrı adamların ifşasına həsr etdiyi həcvlərdə belə böyük ümumiləşmələr apara bilmişdir. Konkret bir şəxsin tənqidinə həsr olunmuş hər hansı bir əsərdə zümrələrin bir çox səciyyəvi əlamətləri öz əksini tapmışdır.

Q.Zakirin əsərlərindəki tənqidi gülüşün də bədii siqləti böyükdür. Şair güclü istedadı hesabına nifrət etdiyi adamları şiddətli satira atəşinə tuta bilmişdir.

Hər bir sənətkarın şəxsi taleyi istər-istəməz onun bədii yaradıcılığına da təsir edir. Zakirin ictimai məzmunlu bir sıra əsərləri məhz onun həyatının müəyyən anları, hadisələri ilə əlaqədar yazılmışdır. Məlum olduğu kimi, şair bəy nəslindən olsa da, çox məşəqqətli həyat sürüb. O, öz dövründən, zamanəsindən və müasirlərindən şikayətçi olmuşdur. M.F.Axundzadəyə ünvanladığı “Vilayətin məğşuşluğu haqqında” adlı şeirində şair dövrünün dəyişdiyindən, ədalətsizliyin baş alıb getməsindən yanıqlı şəkildə şikayət edir:

*Xəbər alsan bu vilanın əhvalın,
Bir özgədir keyfiyyəti Qarabağ.
Həqdi, bundan əqdəm görübsən sən də,
Həni o qaidə, o qanun sayaq [6, s. 67].*

Bu şeirdə şair həcv üslubuna sadıq qalaraq, zamanəsinin ümumi vəziyyətindən danışmaqla bərabər, konkret adamların da adını çəkir, onların əməllərini rüsvay edir.

Məğrur təbiətli Zakir həm qonşu bəylərdən, həm də çar çinovniklərindən min bir təzyiq və müsibətlər görmüşdür. Əslində çar çinovniklərini də şairə qarşı zülmə təhrik edən məhz şəxsi ədavəti olan bəylər, mülkədarlar olmuşdur. Zakir zamanəsinin əzablarına qoca vaxtı belə mərdliklə tab gətirsə də, onun şikayətlərində az qala nisgilli fəryad eşidilir. Bu cəhətdən “Çıxmadı qurtulaq dərdü-bələdan” və “Zəmanənin tənqidi” şeirləri çox səciyyəvidir. Şair zülmə böyük qəzəblə öz etirazını bildirir, onun ailəsinə dağıdanları ittiham edir:

*Bu zülmü insana eyləməz insan,
Saf cana yetişdin, aman əl'aman,
Bir neçə laməzhəb adı müsəlman
Mürtədiü mə'luni görək qanımız [5, s.22].*

Q.Zakirin bir satirik kimi məharəti ondadır ki, o, yeri gəldikcə, bütün ictimai təbəqəni, zümrəni ümumiləşdirilmiş şəkildə ifşa hədəfinə çevirir, onların xarakterini geniş şəkildə açar bilir.

*Üləmalar üz döndərib xudadən,
Usanmaz bir ləhzə cövrü-cəfadən,
Başı əmmaməli seyid-molladən,
Taətdə övladır o qatma, qurmaq [6, s. 83].*

* * *

*Həqq bilir ki, beli şallı hacılar,
Zəhrimar tək xəlqin azğın acılar,
Düşəndə gözləməz ana, bacılar,
Bu əhldən sinədağəm, sinədağ [5, s. 59].*

Göründüyü kimi, şair ruhani təhsili görmüş bir sıra adamların insanlara cövrü-cəfa yetirmələrini seyid və mollaların tüfeyliliyini, “beli şallı hacıların” dələduzluğunu satirik ümumiləşdirmə əsasında kəskin tənqid etmişdir. Şair bəzən metonimiyalardan da satirik məqsədlə, sərrast şəkildə istifadə edir. Məsələn, *Yarımsaqqal, Yekəpər* kimi metonimiyalarda öz zamanəsindəki müəyyən adamları dolayısı ilə ifşa etmişdir:

*Kişi yoxu, baxma pula-çuxaya,
Adam gərək dağa-daşa toxuya,
Getmə-getmə deyib getdi yuxuya,
Axırda itirdi yekəpər məni [6, s. 29].*

Q.Zakir zamanəsinin eybəcərliklərini, qüsurlarını səciyyəvi detallarla nəzərə çatdırır, hakim təbəqələri ifşa edir. Bu şeirlərdə baqqalların imansızlığı, dağaların, kvartalların dələduzluğu, rüşvətxorluğu, xanzadələrin amansızlığı, hökmranlığı böyük məharətlə satira hədəfinə çevrilmişdir.

Zakirin tərcümeyi-halı, taleyi onun əsərlərində son dərəcə zəngin və əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır. Diqqət etdikdə görürük ki, onun satiralarında dövrədən, zamanədən və müasirlərindən şikayət mövzusu güclü bir leytmotiv kimi özünü göstərməkdədir. Şairin dərin ürək yangısı ilə yazdığı “Görün bu çərxi duncərvər hər növi ruzigar eylər” adlı şeirinə diqqət edək:

*Görün bu çərxi duncərvər nə növi ruzigar eylər,
Çəkib ağışınə hər naqisi kamil əyar eylər,
Xilaf əhlin sırfraz, əhli-sidqi akisar eylər,
Mənim könlüm rəqibin tənəssindən çox qubar eylər,
Açıb dərdi-dili-pünhan xəlqə aşikar eylər [5, s. 71].*

Zakirin ictimai satiraları içərisində insafsız, ədalətsiz ruhanilərə qarşı etirazı da çox güclüdür. O, təkca ruhaniləri deyil, ümumən yaşadığı cəmiyyətdə mötəbər sayılan hacıları və başqa din təbliğatçılarını kəskin satira atəşinə tutur, onları xəlqin düşməni hesab edir. Heç şübhəsiz, Zakir ateist deyildi, lakin o zahirdə din

mübəlligi olan, özünü din xadimi kimi qələmə verən ikiüzlü, riyakar adamları ifşa edərək onların əsl simalarını açır və bütün çıpaqlığı ilə xalqa tanıdır.

Zakir hər zaman əsərlərində cəsarətlə həqiqəti deyən şair olmuşdur. O, cəmiyyətdəki uyğunsuzluğu, ədalətsizliyi ittiham edib. Çünki şair hər yerdə, hər zaman sadə, zəhmətkeş insanların mənafeyindən çıxış etmiş, onların haqqını, hüququnu müdafiə etmişdir. Məhz buna görə də Q.Zakir, sözün əsl mənasında, xalq şairi olmuşdur.

Zəngin məzmununa malik satiralarında şair Azərbaycan həyatını geniş lövhələrlə əks etdirmiş, dövrün mühüm ictimai-siyasi məsələlərini, tipik cəhətlərini ümumiləşdirmiş, feodal üsul-idarəsinin nöqsanlarını açıb göstərmişdir. Zakirin satirik əsərləri bədii forma və sənətkarlıq cəhətcə də kamil sənət nümunələridir.

Zakir feodal-patriarxal münasibətlərin hökm sürdüyü cəmiyyəti, çürüməyə başlayan qanun-qaydaları istismarçı təbəqələrin əxlaq və rəftarını, ümumiyyətlə, həyatda gördüyü kəsir və nöqsanları cəsarətlə ifşa edirdi. Onun amansız həcvindən, acı gülüşlərindən nə bəy, xan, mülkədar, nə də çar məmurları, ruhanilər... yaxalarını qurtara bilməmişlər.

Həyatın vacib məsələlərinə, ictimai ziddiyyətlərinə həsr olunmuş şeirlərində Zakir dərdi xalq dərdi, el kədəri idi. Onun şeirlərində ictimai kədər, ədalətsiz cəmiyyətdən narazılıq hissi, qüvvətlidir.

Dünyagörüşünün bəzi məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, Zakir öz yaradıcılığında xalq həyatının bir çox mühüm cəhətlərini işıqlandıra bilmişdir. Onun şeirləri ictimai haqsızlığa qarşı xalq şüurunda güclənən tənqidi münasibətdən, xalq yaradıcılığının realist və satirik məzmunundan qidalanmışdır. Mənsub olduğu sinfin dünyagörüşündən asılı olmayaraq, Zakir realist əsərlərində obyektiv olaraq ictimai ədalətsizliyə qarşı çıxır.

Zakir satiralarının əsas tənqid hədəfi şairin yaşadığı ictimai mühitdəki haqsızlıq və özbaşınalıq, hakim, imtiyazlı təbəqələrdir. “Şərin kökü”nü ölkənin ağası hesab olunan çar hakimlərində, onlara havadarlıq edən alçaq təbiətli yaltaq bəylərdə və yaltaq ruhanilərdə görən şairin M.F.Axundzadəyə, İ.Qutqaşınliyə, B.Şakirə, M.P.Kolyubakinə yazdığı məktublarında, eləcə də ayrı-ayrı satirik şeirlərində ictimai məsələlər – zülmün və haqsızlığın kəskin tənqidi, vətən və xalq məhəbbəti əsas yeri tutur. Məktublarda ölkəni idarə edənlərin, hakim feodal qüvvələrin əxlaq və kəskin rəftarı ifşa edilir.

Xalqını, vətənini qızgın məhəbbətlə sevdii üçün tüfeyli həyat sürənlərə, xalqın əməyi ilə varlanıb eys-ışrətlə yaşayanlara nifrət bəsləyən şairin yerli çar hakimləri haqqında yazdığı satiralar bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, onlarda qüvvətli ümumiləşdirmə var və tipik surətləri düzgün əks etdirmişdir.

Şairin ifşa etdiyi ictimai tiplər “dövləti, malı əndazədən çıxanlar”, mahalı “çapıb-talayan”lar idilər. Zakir göstərirdi ki, bu yaramazlar taun kimi ölkənin hər yerində yayılmışdır. Onlar xalqın “gününi qara əsgiyə bükmüşlər”, soyğunçuluq və zorakılıqla məşğuldurlar.

Şairi qəzəbləndirən bir də o idi ki, idarə və məhkəmələrə soxulmuş şöhrətpərəst adamlar “qanun”u qorumaq əvəzinə ölkədə cinayətin, özbaşınalığın baş götürməsi üçün hər şeyə əl atırlar.

Çar hakimlərinin və yerli ağaların rüşvətxorluğunu xüsusi bir qəzəblə lənətləyirdi:

*Yüz təşnələbi-qəhr olasan, xadimi-dövlət,
Verməz bir içim su sana ta almaya dərya,
Simu zər ilə ddoldurasantə gərək ovcun,
Ondan sonra zahir qıla şaad yədi-beyza* [6, s. 17].

Böyük şair öz tənqidini konkret həyatı hadisələr üzərində qurur, gördüklərinə əsaslanırdı. Belə olmasaydı, onun satiraları bu qədər həyatı, kəskin və canlı olmazdı. Dərin müşahidə qabiliyyəti olan şair ancaq belə deyə bilirdi:

*Ərzə verə bir adamın pədəri,
Fərazəndinə olmaz zahir əsəri,
Yetmiş ildən sonra nəvvadələri,
Məgər ondan tapa bir rahi-nicat* [6, s. 38].

Zakir satirasında XIX əsrin I yarısındakı mülkədar kəndli münasibətinin bəzi mühüm, tipik cəhətləri də öz əksini tapmışdır. Şair mülkədar və bəylərin xalqa zülm etməkdə çar məmurları ilə əlbir olduqlarını, onlardan geri qalmadıklarını göstərirdi. Mülkədar və bəylərin yoxsul, əməkçi kəndli ilə rəftarı “insaf və mürvətdən” kənar olduğu üçün şairdə kəskin etiraz doğurmuşdu.

Şairin tənqid etdiyi bəylər yalnız onun şəxsi düşmənləri olmayıb, cəmiyyət üçün, xalq üçün də ictimai bəla idi. Zakir yirtici təbiətə malik olan, “rəiyyəti şişə taxan” mülkədarlara, xan zadələrə nifrət oyatmaqla onları hərtərəfli tanıtmaqla xalqına xidmət edirdi.

Satira və həcvlərində şairin müasirləri olan Cəfərqulu xan Nəva, Əmiraslan bəy, Mehdi bəy Kəbirli, Hüseyn bəy, Knyaz Xasay kimi konkret, real, böyük mülkədar və bəylər tənqid olunmuşdur. Şair onları feodal

dünyasının yırtıcı, eybəcər nümayəndələri kimi təsvir və təqdim etmişdir. Bunu üçün isə o, xalqın bədii təfəkküründə yaranmış **surətlərdən, ifadələrdən, təşbilərdən** bol-bol istifadə etmişdir.

Ruhu oxşayan, məhəbbətə, gözəlin təsvirinə həsr olunan qoşmaları məcazsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. O cümlədən, də Zakirin qoşmaları bədii təsvir vasitələri ilə olduqca zəngindir. Bunlar da şeirə emosionallıq gətirir, onun bədii təsir gücünü artırır, şeirin dilini rəvanlaşdırır.

Zakir əsərlərində rast gəlinən təsvir vasitələrindən biri də **epitetdir** – bədii təyindir. Epitet bir sözün qüvvəsini artıraraq tamamlamaq, onu daha da təsirli, daha zəngin, daha ifadəli etmək üçün işlədilir. Bu ikinci dərəcəli sözlərlə əsas sözlər daha dərin bir qiymət və təsir qazanmış olur:

*Müddətli həsrətəm, eyləmə haşa,
Ayqabağa, xumar gözə, yay qaşa,
Durub pərvanə tək dolanıb başa,
Siyah zülfün tutum, çənəndən öpüm* [5, s. 171].

Misal gətirdiyimiz bu parçada *xumar gözli, siyah züflü* ifadələri epitetdir. *Xumar* sözü gözün, *siyah* sözü isə zülfün müəyyən əlamətini bildirir, təyin edir.

Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin lirik şeirlərində də epitetlərdən məharətlə istifadə edilmişdir. Məsələn, M.Füzulidə:

*Od yanaqlı yardan ayrı saldı çün dövrən məni,
Bir qığılcım tək, yaqın bil, məhv edər hicran məni* [2, s. 42].

Zakir də bu sənətkarlar kimi sözdən məharətlə yerli-yerində istifadə etməyi bacaran ədib olmuşdur.

*Kəman əbrulərin, ox kipriklərin,
Mən olmuşam rövzən-rövzən içində,
O qədər ha peykən vurub sinəmə,
İtibdir bədənim ahən içində* [5, s. 184].

Yuxarıdakı “kəman əbru”, “ox kiprik” epitetləri ilə Q.Zakir canlı və gözəl sürətlər yaratmış, oxucunun fikrini xətalı, təsirli bir səhnəyə cəlb etmişdir. Şeirdə gözəlin qaşını kamana, kirpiklərini oxa bənzədən də mənalı epitetlərdir.

Q.Zakir gözəl və gözəllik aşıqı idi. Onun lirikasında gözəlin real sürəti yaradılır; oxuduqca gözəlin məftunedici hüsnü gözlərimiz önündə canlanır.

Məhz ona görə də Zakir şeirlərinin təsir qüvvəni artırmaq üçün gözəllikdən danışanda da, gözəl surət yaradanda da çox vaxt epitetə müraciət edir.

*Sərasər əlvənə batsın gül bədən,
Siyah zülfün töksün qamətinə tən,
Demənəm, oyansın ta axşamədək,
Gah otursun, gahi-gahi oynasın* [6, s. 174].

Bütün bunlardan belə qənaətə gəlirik ki, şairin realizmi inandırıcılıq və mənəvi saflıq üzrəində qurulmuşdur. Şair özündən sonra da oxucularına tarixi reallıqları olduğu kimi çatdırmaq üçün dilimizin imkanlarından geniş istifadə etmiş, fikrin bədiiyi ilə konkretliyini eyni müstəviyə gətirə bilmişdir. Onun əməli ilə qələmi də vəhdət təşkil etmişdir, ona görə də görkəmli söz ustasının bədii irsi hər dövr üçün müasirdir, araşdırılması filologiya elmi üçün daim aktualdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. c.2. Bakı: Az.SSR EA, 1981
2. Füzuli M. Əsərləri. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
3. Qasım bəy Zakir haqqında məqalələr məcmuəsi. AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnst. Bakı: Elm, 1985
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. c. 1. Bakı, 1973
5. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984
6. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya-Press, 2005

Məhbubə Əbdülhəmid qızı Qurbanova

Qasım Bəy Zakir yaradıcılığında realist təfərrüatların bədii təsvir vasitələri ilə ifadəsi

Xülasə

Məqalədə görkəmli Azərbaycan şairi Qasım bəy Zakirin öz yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımıza və ədəbi-bədii dilimizə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs olunur. Xüsusilə burada ədibin realist şeirin yüksək poetexnik tələblərlə qurulmasında istifadə etdiyi bədii təsvir vasitələri tədqiqata cəlb olunur, həmin örnəklərin bədii özəllikləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, şairin realizmi inandırıcılıq və mənəvi saflıq üzrəində qurulmuşdur.

Şair özündən sonra da oxucularına tarixi reallıqları olduğu kimi çatdırmaq üçün dilimizin imkanlarından geniş istifadə etmiş, fikrin bədiiliyi ilə konkretliyini eyni müstəviyə gətirə bilmişdir. Məqalədə Q.Zakirin bədi yaradıcılığına və bu istiqamətdə müvafiq elmi ədəbiyyatlara istinad olunmuşdur.

Açar sözlər: Qasım bəy Zakir, realist ədəbiyyat, ədəbi-bədi dil, bədi təsvir vasitələri, poetik özəlliklər

Махбуба Абдулхамид гызы Гурбанова

Выражение реалистичных деталей художественным дизайном в работе Касима Бая

Закира

Резюме

В статье рассматриваются новшества, которые внес в нашу литературу и литературный язык известный азербайджанский поэт Гасым бек Закир. В частности, в исследовании задействованы средства художественного описания, используемые писателем при построении реалистической поэзии с высокими поэтическими требованиями, изучаются художественные особенности этих примеров. Отмечается, что реализм поэта основан на убеждении и нравственной чистоте. Поэт использовал возможности нашего языка, чтобы донести исторические реалии до своих читателей, как он был, и смог вывести искусство и конкретность мысли на тот же уровень. В статье говорится о художественном творчестве Г.Закира и актуальной научной литературе в этом направлении.

Ключевые слова: Гасым бек Закир, реалистическая литература, литературно-художественный язык, средства художественного описания, поэтические особенности

Mahbuba Abdulhamid gizi Gurbanova

Expression of realistic details by artistic design in Kasim Bay zakir's work

Summary

The article discusses the innovations brought to our literature and literary language by the prominent Azerbaijani poet Gasim bey Zakir. In particular, the artistic description used by the writer in the construction of realist poetry with full poetic requirements is involved in the study, and the artistic features are studied in the same way. It is noted that the poet's realism is built on persuasion and moral purity. The impossibilities of our language were widely used to convey the historical realities to the readers after the poet, and it was possible to bring the art and concreteness of the thought to the same level. The article refers to G.Zakir's artistic creativity and scientific literature in this way.

Keywords: Gasim bey Zakir, realist literature, literary-artistic language, artistic description, poetic features

HƏQİQƏT NƏBİ qızı ABDİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞI HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatının, bütövlükdə XX əsr poetik fikrinin görkəmli nümayəndəsidir. Onun adı təkcə respublikamızda deyil, sərhədlərimizdən çox-çox uzaqlarda da mütəfəkkir şair, lirik dramaturq, istedadlı alim və publisist, qeyrətli, cəsarətli ictimai xadim, sadə və səmimi insan kimi qəlblərdə yaşayır. Təsadüfi deyil ki, əsərləri – şeir kitabları, dramları və publisist yazıları dünyanın bir çox, o cümlədən ingilis, fransız, alman, fars, türk, polyak, ispan, macar və köhnə Sovetlər birliyinə daxil olan bir çox xalqların dillərinə tərcümə edilmiş və bu əsərlər çox böyük maraq, sevgi ilə qarşılanmışdır. B.Vahabzadə bədi yaradıcılığa ikinci cahan müharibəsi illərində başlamışdır. Şairin əsərləri obrazların kamilliyi, bədi vasitələrin müasirliyi və orijinallığı ilə seçilir. Onun bütün əsərlərində dünyaya fəlsəfi baxış əsas yer tutur.

Son 30-40 ildə Azərbaycan ədəbiyyatında B.Vahabzadə qədər ümumxalq məhəbbəti qazanmış ikinci bir şairin adını çəkmək çətindir. Bədi, elmi, publisistik yaradıcılığını ictimai-siyasi fəaliyyətilə üzvi surətdə əlaqələndirmişdir. 1959-cu ildə yazdığı “Gülüstan” poeması ilə iki yerə parçalanmış Azərbaycanın tarixi faciəsini dilə gətirmiş, rus və fars imperiyasının pəncəsi altında inildəyən Azərbaycan xalqının azadlıq və istiqlal uğrundakı ədalətli mübarizəsinə qoşulmuşdur. Bu poemaya görə 1962-ci ildə “Millətçi” damğası ilə Universitətdən çıxarılmış, yalnız 2 ildən sonra yerinə qaytarılmışdır. Sovet rejimində milli varlığı tapdanan,

hər cür məhrumiyyətlərə məruz qalan şair millətin dərdlərini rəmlər və müxtəlif ədəbi üsullarla ifadə etmiş, iri həcmli poemaları və pyeslərində hadisələri ya tarixə, ya da başqa ölkələrə keçirərək öz millətinin dərdlərini dilə gətirmişdir. Birbaşa Sovet diktaturasını ifşa edən əsərlərini isə Sovetlər İttifaqı dağılandıqdan sonra “Sandıqdan səslər” başlığı altında nəşr etdirmişdir. Bu vaxta qədər qüdrətli söz ustası, kəskin publisist, ədəbi-bədii prosesin təşkilatçısı kimi tanınan B.Vahabzadə 90-cı illərdə xalqı düşündürən bir çox məsələlərdə, o cümlədən uydurma Qarabağ problemi ilə əlaqədar ağısaqqal kimi ciddi fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin o, ana dilimizin saflığı, təmizliyi uğrunda daim, yorulmadan mübarizə aparmışdır. Evi bir növ, millətin ümid qapısına dönmüşdür. Belə ki, respublikanın müxtəlif kənd və rayonlarından hər gün onlarla məktub alar, neçə-neçə şikayətçini evində qəbul edər, onları dinləyər və imkan daxilində hər birinin dərdinə əlac etməyə çalışardı. Respublika Ali sovetinin sessiyalarında, ictimai-siyasi məclislərdə, kütləvi informasiya vasitələrindəki çıxışlarında xalq mənafeyinin əsl müdafiəçisi, həqiqi vətənpərvər və ictimai xadim kimi hamının dərin hörmət və məhəbbətini qazanmışdır. Yaradıcılığı boyu xalqın istək və arzularını tərənnüm edən, bu arzuların həyata keçməsinə çalışan vətəndaş şair üçün xalqın mənafeyi şəxsi mənafeyə çevrilmişdir. Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti təbii millidir. Bu, müstəsna dərəcədə zəruri haldır ki, sən övladı olduğun xalqın nitq hissəsində feil olmağı bacarasan, xalqının canlı dil memarlığına öz töhfəni verə biləsən. Bununla yanaşı, Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti daha üstün mahiyyət kəsb edir və millilikdən ümumbəşəri səviyyəyə qalxır.

Milli və beynəlmiləl münasibətlər problemi günümüzün canlı mübahisələrə çevrilən məsələlərindən biridir və bu problem dünya ədəbiyyatında öz mütərəqqiliyini, obrazlılığını, nadir əhatəliliyini və məhsuldarlığını bir daha Vahabzadə yaradıcılığında tapır. Şairin kamil cəhətlərindən biri də odur ki, öz əsərlərində tarixi müasirlik qədər yaşada bilir. Keçmişə görə əzab çəkmək, ona bu günün gözü ilə baxmaq Bəxtiyarın mövzu dairəsinin genişliyindən, mürəkkəbliyindən xəbər verir:

Sultanlar milləti qorxuda bildi,
Doğru danışanı asdılar dardan.
Qızıl saraylarda fərman verildi
Tarix gəlib keçdi ac komalardan [7, s. 47].

Şeir sənəti barədə mühakimə yürüdərkən biz tez-tez “poeziyanın sehiri”, “poeziyanın sirri”, “poeziyanın musiqisi” ifadələrini işlədir, adətən anlaşılması asan olmayan, predmeti dəqiq müəyyənləşməyən qeyri-adi məhfumları, duyğuları açmağa çalışırıq. B.Vahabzadənin “Bir gəminin yolçusu yuq” kitabında toplanan əsərlərinin demək olar ki, hamısında qüdrət, aydınlıq və müdriklik görünür. Şairin təlatümü, inkar və təsdiqi söz oyunundan deyil, ali ehtirasından, “əks-sədalılıqdan”, qəlb inamından doğur. Bizi əhatə edən aləmdə hər nə varsa, şairi dərdindən-dərin düşündürür; xeyirlə şəri, gözəlliklə eybəcərliyi, böyüklüklə kiçikliyi, bir sözlə, insan ruhunun ali və xırda duyğularını poeziya səviyyəsinə qaldırmaq ehtirası Bəxtiyarın fitrətindəndir. Məhz bu cəhətlərinə görə də ölməz şair bütün türk dünyasında sevilir. Mütəfəkkir sənətkarın, ustad şairin başlıca qayəsi, uğuru da bundadır. Qadın- kişi ünsiyyətindən doğan əbədi mövzu onun qələmində təzələnilir, sevgilisindən kəsənin nisgili, qəribəlikləri və bunun əksinə, misralarda yaşayan mərdanə dözümlü və vəfəlilik bizi gözümüzə yaşayırca qədər kövrəkdir, çünki şair hamıya doğma olan bu əzablı-ışığılı münasibətlərdə sözə sığışmayan ilahi duyğuları sehlə “ovlaya” bilir. B.Vahabzadə hamımıza xas olan bu ehtiraslardan birbaşa zaman, məkan və fəzanın mücərrəd aləminə, bizim günlərin həyəcanlarına – dünyanın nüvə təhlükəsinə körpü – fikirlər, körpü – obrazlar atır, yenidən hər birimizə, bütün nəsillərə, yenidən insana, öz qonşusuna, onun od-ocağına və bundan sonra bütün kainata üz tutur. Yaradıcılığının çiçəklənmə və müdriklik dövrünə qədəm qoyan böyük şairin ölçüsüz istedadı bar verir, beləcə inkişaf edir. Zənnimizcə, oxucuların çoxu bu gün özünü, öz dünyasını, öz hiss və həyəcanlarını Bəxtiyar poeziyasında tapa bilər. Dünyada ad çıxaran çox şair var. Qəzet və jurnalları vərəqlədikcə görürsən ki, əsl şair azdır. Tək-tənha qalanda, bir neçə kəlmə ilə “Həyat nədir?” sualına cavab axtaranda yalnız sözü fikirdən, obrazdan, ruh və nəfəsdən yoğrulmuş həqiqi şairlər sənin yaşamaq eşqinə, düşüncələrinə qol- qanad verir. Müasirimiz Bəxtiyar Vahabzadə məhz belə şairlərdəndir.

“Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladiyəm...”

Fikrimizcə, bu misralar şairin yaradıcılığı üçün cox rəmzi və xarakterikdir. B.Vahabzadə möhtəşəm poeziya məbədi ucaltırmışdır. O, qüdrətlidir. Bu məbədi ucaldan əllər mahir və qadir əllərdir. Bu əllərin qoyduğu özül möhkəm və gözəldir. Oxucu bu məhəbbəti tez-tez ziyarət etməlidir.

Bunlarla yanaşı, B.Vahabzadənin poeziyası həm də lirik nəğmələrdir. Bu nəğmələr ruhu oxşayır və insanı daxilən uzaqlara aparır. Məhz bu baxımdan, Azərbaycan bəstəkarları dahi Bəxtiyar yaradıcılığından su içmişlər.

“Biri sənənsən, biri mən” şeirində sevən hər kəs özünü bu sətirlərin içərisində tapır:

Bir bulağın iki gözü,
Biri sənsən, biri mən.
Bir almanın iki üzü,
Biri sənsən, biri mən.

Bu həyat da iki rəngdir,
Biri sevinc, biri qəm.
Sevinc kimdir, kədər kimdir?
O həm sənsən, həm də mən [7, s. 70].

Şairin “Sevdinsə” şeiri də bu baxımdan oxucunu özünə çəkir:

Sevdinsə... qanqalı gül biləcəksən,
Hər əsən yarpağa kövrələcəksən.
Sevdinsə... nə dünən, nə də bu günsən,
Sevdinsə... həmişə sən gələcəksən.
Sevdinsə... bir ömrün ilk sabahısan,
Dünyanın ən böyük xeyirxahısan [8, s. 356].

Beləliklə, B.Vahabzadə yaradıcılığında istənilən mövzuda oxucu özünü tapır.

Bəxtiyar Vahabzadə elə təkrarsız sənətkardır ki, onun haqqında ədəbiyyatın böyük şəxsiyyətləri dəyərli fikirlər söyləmişlər:

“Bəxtiyar Vahabzadə... fitri şairlik istedadı sayəsində hələ gənc yaşlarından oxucuların sevməyə başladığı, həmişə diqqətlə izlədiyi və böyük ümid bəslədiyi xoşbəxt sənətkarlardandır...” (Çingiz Aytmatov).

“Bəxtiyar Vahabzadə bütün ölkədə tanınan və sevilən şairdir... Onun poeziyasında Şərqə məxsus bütün gözəl keyfiyyətlər əksini tapıb”... (Oljas Süleymanov).

“Türk ədəbiyyatı üçün Mehmet Akif, Yəhya Kamal, Nəci Fazil nə isə, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də Bəxtiyar Vahabzadə odur” (Əhməd Bican Ercilasın).

“Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası brilliant kimi bir şeirdir” (Yavuz Bülent Bakülər).

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatına elə bir dəsti-xətt qoyub getmişdir ki, bütün dövr oxucuları üçün həmişə müasir və aktualdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Səfiyeva F. Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası. Bakı: Nurlan, 2006. 144 s.
2. Vahabzadə B. Hara gedir bu dünya: pyeslər Bakı: Azərbaycan, 2001, 384 s.
3. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1967, 411 s.
4. Vahabzadə B. İnsan və zaman. Bakı: Azərənşr, 1964, 228 s.
5. Vahabzadə B. Lirikası. Bakı: Azərənşr, 1990. 214 s.
6. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1961, 273 s.
7. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə / Cild 3. Bakı: Elm, 2008. 577 s.
8. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə / Cild 5. Bakı: Elm, 2008. 584 s.
9. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə / Cild 1. Bakı: Azərənşr, 1974. 283 s.
10. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə / Cild 1. Bakı: Yazıçı, 1983. 425 s.
11. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə / Cild 2. Bakı: Azərənşr, 1975, 250 s.
12. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə / Cild 2. Bakı: Yazıçı, 1984. 448 s.
13. Vahabzadə, B. Sənətkar və zaman. Bakı: Gənclik, 1976, 298 s.
14. Vahabzadə, B. Vətən ocağının istisi. Bakı: Gənclik, 1982, 181 s.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, Azərbaycan poeziyası, poetika, müasirlik, mütəfəkkir

Хакикат Наби гызы Абдиева

Мысли о творчестве Бахтияра Вахабзаде

Резюме

Бахтияр Вахабзаде – видный представитель поэтической мысли азербайджанской литературы XX века. Свою творческую карьеру поэт начал во время Второй Мировой войны. На протяжении всей своей карьеры он воспевал желания и чаяния народа. Настоящих поэтов мало. Б.Вахабзаде построил великолепный храм поэзии. Для читателей он актуален во все времена. Имя художника известно не только в нашей республике, но и в мире как мыслитель, великий поэт и драматург. Все его работы удручающие и философия создает басню.

Ключевые слова: Бахтияр Вахабзаде, Азербайджанская поэзия, поэтика, современность, мыслитель

Haqiqat Nabi gizi Abdiyeva

Thoughts on the work of Bakhtiyar Vahabzade

Summery

Bekhtiyar Vahabzade is an outstanding representative of the poetic thought of the XX century in Azerbaijani literature as a whole.

The poet began his artistic career during the second World War throughout his career, sang the wishes and desires of the people. There are few real poets. B.Vahabzade erected magnificent temple of poetry. He is relevant to readers at all times. The name of the artist is known not only in our republic, but also in the world as a thinker, great poet and playwright. All his works are depressing and philosophy creates a fable.

Keywords: Bekhtiyar Vahabzade, Azerbaijan poetry, poetics, modernity, thinker

KƏMALƏ NURULLA qızı NƏCƏFOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

M. KAŞĞARI VƏ Y. BALASAQUNLU TÜRKCÜLÜYÜN BANİLƏRİ KİMİ

Hər bir etnosun tarixi onun öz mövcudluğunu və varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda amansız mübarizələrdə keçir. Bütün hallarda etnoslar yalnız fiziki deyil, həm də varlığını qorumaq uğrunda mübarizə aparır. Mübarizə vasitələri arasında etnik özünəməxsusluğu təşkil edən faktorlar, o cümlədən ədəbiyyat və mədəniyyət faktoru mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İslam dininin yaranması yalnız dünyanın siyai-dini mənzərəsini dəyişdirmədi, eyni zamanda bir çox xalqların, o cümlədən türk xalqlarının inkişafının sonrakı mərhələsinə, etnik-millə mövcudluğuna, müstəqil dövlət quruculuğu sahəsindəki fəaliyyətinə, həyat və düşüncə tərzinə, mentalitetinə və s. xüsusi təsir göstərdi. İslam dini yaranandan sonra bir sıra xalqlar kimi, əksər türk xalqları da islami etiqadı, dini inamları seçdilər. İlk mərhələdə necə yayılmasından asılı olmayaraq, sonradan islam türk etnosu üçün yalnız imana çevrilmədi, eyni zamanda etnik-millə özünəməxsusluqların vacib atributlarından biri oldu və təbii ki, etnik-millə ədəbiyyat və mədəniyyət inkişafında islami dəyərlərə daha çox istinad etməyə başladı.

İslamdan öncə müxtəlif dinlər türklər arasında yaygın bir halda idi. İslam ordularıyla təmasa girmədən öncə türklər zərdüş, buddist, manixəizm və qismən xristian dinində idilər. İslam istilasından sonra bir çox oğuz boyları dinlərini dəyişdirərək müsəlman oldular. Hicrətin IV yüzilliyindən sonra türk dünyası tamamilə islam təsiri altına girdi və islamlaşdı. Türklər öz adətlərini islamiyyətdən sonra belə eynən mühafizə etdilər. Öz inanclarına islami bir rəng verdilər və onun pərdəsinə büründülər (7, s. 3).

İslamın türklər arasında, xüsusilə, Orta Asiyada kütləvi şəkildə yayıldığı məlumdur. Bir sıra görkəmli tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, IX-XI əsrlərdə Orta Asiya geniş mənada Türkünstanın mənəvi-mədəni cəbbəxanası olub: əsas dinlərin, o cümlədən də islamın türk təfəkkütü tərəfindən necə qəbul edildiyini, onun hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını, hansı təriqətlərə rəvac verdiyini, heç şübhəsiz, birinci növbədə Orta Asiya regionu əks etdirir və görünür, nə Volqaboyu, nə Qafqaz, nə də Kiçik Asiya türk-islam mədəniyyətinin mənşəyi Orta Asiyadan kənarında öyrənilə bilməz –ilk türk müsəlmanları, ilk təriqətçi-sufilər, Qurana ilk türk təfsirləri buradan çıxır (2, s. 12).

Dünyanın müxtəlif yerlərində yüzillərdən bəri öz mədəniyyətləri və ənənələriylə yaşayan müxtəlif mədəni millətlər islamiyyətə girincə, islamiyyətin də onlara təsir etməsi labüd idi. Müsəlmanlar arasında təsəvvüf cərəyanı yaranıb yayıldıqdan sonra bunun ədəbiyyata təsir göstərməməsi mümkün deyildi. Belə bir zamanda türk sufiliyi XI-XII əsrlərdə təşəkkül tapdı və onun ən görkəmli nümayəndəsi Türkünstanın Sayram şəhərində göz açmış Əhməd Yəsəvi oldu. İslam dəyərlərini türk mədəniyyəti dəyərləri ilə birləşdirərək türkcülüyə xidmət etmiş Əhməd Yəsəvi ilk türk sufi şairi, türk sufi ədəbiyyatının yaradıcılarından biridir. Ə.Yəsəvi öz hikmətlərini türkcə söyləməklə türkcəni daha yüksəkliklərə qaldırmağa çalışmışdır. Fars dilini bilməsinə baxmayaraq, türk dilinə üstünlük vermiş, farscanın meydan aldığı dövrdə türkcənin imkanlarını yüksək qiymətləndirmişdir. O, ilk türk sufi təriqətinin də əsasını qoydu, islam kontekstində türkün yolunu (təriqət yolunu) müəyyən etdi.

XX əsrdə türklərin milli düşüncəsi üç prinsip üzərində qurulur: türk dili (Mahmud Kaşğarlı), islam dininin mənəvi dəyərlərinin mahiyyəti (Seyid Əhməd Yəsəvi), müstəqil türk dövlətçiliyi (Yusif Balasaqunlu) (4, s. 134).

Türk etnosu başqa etnosun içində ərimədən öz adət və ənənələrini qoruyub saxlamaqla islam dinini qəbul etdilər. Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra əzəmətli islam dövlətləri təşkil etmişlər. İslam dinini ilk dəfə qəbul edən Orta Asiyada Qaraxanilər dövləti olmuşdur. Qaraxanilər islam dinini qəbul etməklə yanaşı, türk adət və ənənələrinə də bağlı qalıb, ilk islami türk mədəniyyəti əsərlərinin yaranmasına yardım etdilər. Onların zamanında “Qutadğu bilig” (Yusif Balasaqunlu) və “Divanü lüğət-it-türk” (Mahmud Kaşğarlı) əsərləri yaranmışdır.

Türk ziyalıları islam dininə deyil, islam dini pərdəsi altında türk etnosunun ərəbləşdirilməsi və ya farslaşdırılması siyasətinə qarşı qələmlə və sözlə mübarizə aparmışlar. Türkçülük tarixində etnik varlığın qoruyucusu kimi M.Kaşğarlının həyatı və elmi fəaliyyəti böyük örnəkdir. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri etnik varlıq və mövcudluq uğrunda məqsədyönlü və sisteməlik mübarizənin ilk və əvəzsiz nümunələrindən biridir.

M.Kaşğarlıdan danışarkən “Divanü lüğət-it-türk” əsərində onun elmi əhəmiyyəti, bu fundamental əsərin yazılmasının əsas səbəbləri, ərəblərə türk dilini öyrətmək cəhdinin səbəbləri, məqsədini gerçəkləşdirmək naminə Məhəmməd peyğəmbərə istinad etməsi, onun istinadına haqq qazandırması, mütəfəkkirin qarşısına qoyduğu elmi məqsədi, türk dilini ərəb dilinin assimilyasiya səviyyəsinə çatan təsirdən qoruması məsələlərindən geniş bəhs edir. M.Kaşğarlı ilk dəfə olaraq türk tayfalarının və xalqlarının adlarını, türk dünyasının xəritəsini, türk folklorunun, şeirlərinin, nəsr nümunələrinin, atalar sözlərinin, türk dilləri arasında müqayisəli təhlilini, türk dillərinin qrammatikasını izah edir. Möhtəşəm türk dövlətlərinin hakimiyyəti zamanında türk dilinin öyrənilməsinin vacibliyini əsaslandırmağı bacarır: “Tanrının inayəti ilə günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi, onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı, dünya millətlərinin idarə cilovunu onların əlinə tapşırı, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvətləndirdi. Türklərlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin, qaragüruhun şərinə qorudu. Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur” (6; Ic., s. 54). M.Kaşğarlı öz elmi məqsədini, ərəblərə türk dilini öyrətməyi peyğəmbərin sözləri ilə təsdiqləyir: “And içərək deyirəm ki, mən bunu Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirirdi ki, peyğəmbərimiz qiyamətin əlamətlərini, axır zamanın fitnə-fəsadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacağını söylədiyi vaxt “Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır” deyə buyurmuşdur. Vəbalı söyləyənlərin boynuna, bu hədis doğru isə, türk dilini öyrənmək çox vacib işdir, əgər bu söz doğru deyilsə, o zaman türk dilini öyrənməyi ağıl əmr edir” (6; Ic., s. 55).

“Divanü-lüğət-it-türk”ün ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, izahlı lüğət, daha doğrusu, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır. Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri-başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, mənəvi-milli dəyərləri, psixologiyası, dünyagörüşü, həyat tərzi, adət və ənənələri, ailə, qohumluq, qonşuluq və ümumən sosial münasibətləri, geyimi, silahları, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi... bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır (3, s. 9).

Türk xalqları ədəbiyyatında türkçülüyn tarixinin öyrənilməsində mühüm tədqiqat obyektlərindən biri Yusif Balasaqunlunun yaradıcılığıdır. Y. Balasaqunlunun yaşadığı dövrdə fars dili poeziya dili kimi türklər arasında geniş yayılmışdı. Dövlət işlərində fars dilinə üstünlük verilir, nəticədə farslar türkləri və onların dilini aşağılayırdı. Türk dili bədii yaradıcılıq, xüsusən poeziya və dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl şəkildə işlənmədiyinə görə passivləşmişdi. Məhz bu dövrdə Y.Balasaqunlunun ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi əhəmiyyətinə görə əvəzsiz olan türk dilində “Qutadğu bilig” əsəri meydana çıxdı.

Yusif Balasaqunluya qədər türk müəllifi tərəfindən türk dilində, türklər haqqında, türk dövlətinə aid yazılan başqa əsər bizə məlum deyil. Yusif Balasaqunlu öz əsərində türklərə idarəçiliyə, yaxud xoşbəxtliyə, bilik qazanmağa gedən yolları göstərir. Əsərdə hadisələr adı çəkilməyən türk dövlətində baş verir. Əsərin bütün qəhrəmanları türk adını daşıyır. Burada türklər üçün vacib olan ədəbi, mənəvi, didaktik prinsiplər verilir. Əsər türkçülüyn, türk mənəviyyatının şah əsəridir.

“Qutadqu bilik”in misilsiz bədii dəyəri öz yerində, onun siyasi əhəmiyyətini tarixən düzgün qiymətləndirməliyə. Y.Balasaqunlu türk dövlətinin ədalət məcəlləsini müəyyənləşdirir, cəmiyyəti idarə qaydalarının əsasları haqqında fikir yürüdür, hökmdarın və dövlət adamlarının özünə də, cəmiyyətə də xeyir

gətirə biləcək bilik sahibi olması zərurətini ortalığa atırdı. O, ədəbiyyatın da bünyəsini elmi biliklərsiz təsəvvür etmədi. Bu mütəfəkkir şairin ilk dəfə söylədiyi söz dörd yüz il sonra “elmsiz şeir bünyəsiz divardır” , -deyən M.Füzuli dühası səviyyəsində təsdiq edildi. Ağıllı və bilikli, cəmiyyəti mərifətlə idarə edən ideal hökmdar Nizami Gəncəvi üçün ideal olmasa da, belə hökmdarlara onun rəğbəti göstərir ki, bu əcdadımız da “Qutadğu bilig” ənənəsindən kənar olmamışdır. Dövləti və cəmiyyəti idarə etmək qaydalarını Nizamülmülk də yazmışdı. Onun “Siyasətnamə”si türk hökmdarlarına fars dilində ağıl və hikmət, siyasət öyrədən məşhur əsərdir. Amma türk hökmdarına türk dilində ilk hikmətli kitabı Y.Balasaqunlu vermişdir (5, s. 193). Əsərin adlandırılması barədə müəllif yazmışdır: “Bu kitab çox əziz bir kitabdır. Bu kitab hansı padşaha, ya hansı iqlimə çatdısa, fəvqəladə və nəhayətsiz gözəl olduğu üçün o ellərin hakimləri və alimləri tərəfindən qəbul olundu və hər biri ona dürlü ad və ləqəb verdilər. Çinlilər “Ədəbül müluk” adı verdilər. Maçin məlikinin hakimləri “Ayinül –məmləkət”, məşriqlilər “Zinətül-üməra” dedilər. İrənlilər “Şahnameyi-türki”, bəziləri də “Pəndnameyi-müluk” adlandırdılar. Turanlılar isə “Qutadqu bilik” dedilər” (1, s. 3). Əsərin Türk “Şahnamə”si adlandırılması və Ə.Firdovsinin əsəri ilə eyni vəzndə yazılması türk dilinin yaradıcılıq imkanlarını ortaya qoydu. Türk dilinin də “Şahnamə” səviyyəsində, məhz əruz vəznində əsər yaratmağa qadirliyini sübuta yetirdi. Y.Balasaqunlunun türk hökmdarlarına dövləti türk törələri arasında idarə etmələri üçün zəruri prinsipləri türk dilində yazması və əruzunu ilk dəfə türk dilinə tətbiq etməsi və s. türkçülük ideologiyasının formalaşmasında mühüm mərhələ idi.

M.Kaşğari və Y.Balasaqunlu ənənələrini daha sonra Əlişir Nəvai (1441-1501) davam etdirdi. Bu sahədə ən böyük xidməti Ə.Nəvainin ilk dəfə türk dilində “Xəmsə” yaratması oldu. Bununla da türk təfəkkürünün və türk dilinin “Xəmsə” kimi möhtəşəm sənət nümunəsi yaratmağa qadirliyini bir daha sübuta yetirdi. O, türk dilinin gücünün “Xəmsə” zirvəsini də fəth etməyə qadirliyini sübuta yetirdi, amma bununla kifayətlənmədi; bunun təsdiqini elmi əsəri ilə tamamladı: “Mühakimətül-lügəteyn”. Əsərdə fars xalqını və dilini qətiyyənlə aşağılamadan şairin iki dilin müqayisəsi ilə istənilən mətləbin, problemin və fikrin poetik ifadəsində türk dilinin imkanının fars dilindən daha geniş olması elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Tarix və tale eyniliyini mənşə eyniliyi tamamlayan türk xalqlarının ədəbiyyatının və bu ədəbiyyatda əks olunan türkçülük ideologiyasının təbliği ona görə vacib və zəruridir ki, bu xalqlar dünya söz sənətinin tarixinə əbədi həkk olunmuş sənətkarlar və bədii nümunələr yaradıblar.

Müasir dövrimizdə türk xalqları tarixində və ədəbiyyatında türkçülüyn inkişafı türk xalqları arasında əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədini güdür, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətdə ənənəvi türkçülük davam etdirilir. Bütün bunlar türkçülüynü təbliğ etmək, türk xalqlarını mənəvi dəyərlər baxımından birləşdirmək məqsədinə xidmət edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Balasaqunlu Y. Qutadqu bilik- Xoşbəxtliyə aparən elm. Bakı: Azərənşr, 1994, 492 s.
2. Cəfərov N. Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 2000, 49 s.
3. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü-lügət-it-türk” əsəri. Mahmud Kaşğarinin “Divanü-lügət-it-türk” əsərinə ön söz. Bakı: Ozan, 2006, s. 8-52
4. Əzizoglu H. Türklüyümüz. Bakı: AzAtaM, 2007, 224 s.
5. Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1994, 432 s.
6. Kaşğari M. Divanü-lügət-it-türk: 4 cildə; I c./tərcümə edən: R.Əskər/. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
7. Tökin F.H. İslam tarikatları. İstanbul: Sıralar matbaası, (yılısız), 48 s.

Камала Нурулла гызы Наджафова

Ю. Баласагунлу и М. Кашгари как основоположники тюркизма

Резюме

Известны две великие личности, выросшие одновременно в период Караханидов: Я. Баласагунлу и М. Кашгари. Караханиды были первым тюркским государством, принявшим ислам. Наряду с принятием ислама Караханиды сохранили приверженность турецким традициям и внесли свой вклад в создание первых произведений исламской тюркской культуры. В свое время были созданы произведения «Гутадгу-билик» (Ю. Баласагунлу) и «Дивани-лугатит-тюрк» (М. Кашгари). До Ю.Баласагунлу мы не знаем другого произведения турецкого автора на турецком языке о турках, о турецком государстве. «Гутадгу-билик» - шедевр тюркизма. Произведение М. Кашгари «Дивани-лугатит-тюрк» - один из первых и незаменимых примеров систематической борьбы турок за существование турецкого языка. Работа Я. Баласагунлу и М. Кашгари явилась важным этапом в формировании идеологии тюркизма.

Key words: Turkism, Balasagunlu, Kashgari, Karakhanids, ideology

Kamala Nurulla gizi Najafova

Y. Balasagunlu and M. Kashgari as the founders of Turkism

Summary

Two great personalities who grew up at the same time during the Karakhanid period are famous: Y. Balasagunlu and M. Kashgari. The Karakhanids were the first Turkic state to convert to Islam. Along with the adoption of Islam, the Qarakhanids remained attached to Turkish traditions and contributed to the creation of the first works of Islamic Turkic culture. During their time, the works "Gutadgu-bilik" (Y.Balasagunlu) and "Divani-lügətit-türk" (M.Kashgari) were created. Before Y.Balasagunlu, we do not know any other work written by a Turkish author in the Turkish language, about the Turks, about the Turkish state. "Gutadgu-bilik" is a masterpiece of Turkism. M. Kashgari's work "Divani-lugatit-turk" is one of the first and irreplaceable examples of the systematic struggle of the Turks for the existence of the Turkish language. The work of Y.Balasagunlu and M.Kashgari was an important stage in the formation of the ideology of Turkism.

Ключевые слова: тюркизм, Баласагунлу, Кашгари, Караханиды, идеология

ŞAKİR ƏLİF oğlu ALBALIYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA-nın Folklor İnstitutu

RAMAZAN BAYRAMI VƏ ORUCLUQ MƏNƏVİ KAMİLLƏŞMƏ MODELƏRİ KİMİ

Məsələnin qoyuluşu: Ramazan, yaxud xalq arasında başqa adı ilə deyildiyi kimi, Orucluq bayramı tipologiyasına görə dini bayramdır. Çünki Azərbaycan xalqı bu bayramı əsrlər öncə İslam dinini qəbul etdikdən sonra qeyd etməyə başlayıb və bu günə kimi qeyd etməkdədir. Ancaq məsələ burasındadır ki, mənşəyinə görə dini olan bu bayram etnokulturoloji tipologiyasına görə artıq xalq bayramına çevrilib. Tədqiqatın əvvəlində deyildiyi kimi, dini bayram o bayrama deyilir ki, onu yalnız dindarlar qeyd etsin. Azərbaycanda sırf dindarlar tərəfindən qeyd olunan bayramlar vardır. Bunlar, əsasən, dinin əsas simalarının mövludu ilə bağlı bayramlardır. Məsələn, cəfəri məzhəbində olan müsəlmanlar Əhli-Beyt imamlarının doğum günlərini bayram kimi qeyd edirlər. Belə bayramlar çoxdur və onların dairəsi yalnız dindarları əhatə edir. Yəni bu bayramlar haqqında onu qeyd edən dindarlardan başqa, çox az adam xəbər tutur. Lakin Ramazan və Qurban kimi bayramlar İslam dini ilə bağlı bayramlar olsa da, onu təkə dindarlar yox, bütün xalq qeyd edir. Bu nöqtə bizim tədqiqatımız baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Fikrimizcə, Ramazan və Qurban bayramlarını təkə dindarların deyil, dindar olmayan, ömründə heç vaxt namaz qılıb, oruc tutmayan insanların da qeyd etməsi, hamının bir-birini bu bayram münasibətilə təbrik etməsi Ramazan və Qurban bayramının artıq ümumxalq bayramlarına çevrildiyini göstərir. Bu cəhətdən biz belə hesab edirik ki, Ramazan və Qurban dini mənşəli xalq bayramlarıdır.

Digər tərəfdən, bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır. Biz dini bayram deyərək, adətən, İslam dinini nəzərdə tuturuq. Ancaq dinlərin tarixi təkə İslam, Xristianlıq, İudaizm kimi vəhy dinlərindən, başqa sözlə, səmavi dinlərdən ibarət deyildir. Din tarixində səmavi olmayan çoxlu dinlər vardır. Bu cəhətdən, əslinə qalsa, bütün bayramlar öz dövrünün dinləri, yaxud mifoloji-dini inancları ilə əlaqəlidir. Elə götürək məşhur xalq bayramı olan Novruz. Tədqiqatçılar Novruz bayramının Mitraizm, Zərdüştilik kimi dinlərlə bağlı olduğunu təsdiq edirlər. Bu cəhətdən, Ramazan, Qurban kimi Novruz da, Xıdır Nəbi də dinlə bağlıdır. Xıdır Nəbinin adı Xızır şəklində "Quran"da çəkilir. Ancaq biz buna baxmayaraq, Novruz və Xıdır Nəbini xalq bayramı, Ramazan və Qurbanı dini bayram hesab edirik. Fikrimizcə, bu yanaşmanı dəyişmək və məsələyə elmi baxımdan yanaşmaq, "xalq bayramı" anlayışının meyarlarını dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək lazımdır. Beləliklə, bizim yanaşmamıza görə:

Dini bayramlar – sırf dindarlar tərəfindən keçirilən bayramlar;

Xalq bayramları – mənşəyindən asılı olmayaraq bütün xalq tərəfindən keçirilən bayramlardır.

Bu cəhətdən, Ramazan və Qurban bayramları dini mənşəli xalq bayramlarıdır.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Ramazan bayramı və orucluğu mənəvi kamilləşmə modelləri kontekstində araşdırmaqdır.

Ensiklopedik qaynaqlarda göstəriləyi kimi, İslam dininin müqəddəs bayramları içərisində Ramazan, yaxud başqa adı ilə desək, Orucluq bayramı mühüm yer tutur. Bu bayramın tarixi müsəlman təqvimini ilə

hicrinin 2-ci ilindən (miladi 623-cü il) başlanır. Oruc Ramazan ayında tutulduğu üçün ona “Ramazan orucu” da deyirlər [9].

Ramazan bayramı (Fitr bayramı) – şəvval ayının 1-ci günü olub, Ramazan ayının sonunda, orucun sona çatması münasibəti ilə qeyd edilir [8].

Orucluğun keçirildiyi Ramazan ayı hicri-qəməri təqviminin doqquzuncu və ən müqəddəs ayıdır. Bu ayda “Quran” nazil olmuşdur [2, s. 225].

Ramazan ayında oruc tutmaq Allahın əmridir. “Quran”ın “əl-Bəqərə” surəsinin 183-cü ayəsində deyilir: “Ey iman gətirənlər! Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib olduğu kimi, sizə də vacib edildi. Bəlkə, (bunun vasitəsilə) siz pis əməllərdən çəkinəsiniz!” [5, s. 26].

Müqəddəs kitabımızın bu ayəsində “Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib olduğu kimi” ifadəsi diqqətimizi xüsusi cəlb edir. “Quran”ı nahaqdan hikmətlərlə dolu sirli kitab hesab etmirlər. Çünki bu kitabın hər sözü, hər ayəsi bizə min bir hikmətdən soraq verir. İlahiyyətşünaslar təsdiq edirlər ki, “Quran” məna baxımından qatbaqat quruluşa malikdir. Hər sözün altında çoxlu məna qatları yatır. Birinci məna qatı hamının oxuyub başa düşməsi üçündür. Digər məna qatların mənasına isə hərə öz intellektual dərəcəsində nüfuz edə bilər. Bu cəhətdən, “Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib olduğu kimi” ifadəsi birmənalı şəkildə bəyan edir ki, oruculuq yalnız İslam dini ilə bağlı deyildir və kökləri nəinki İslamdan əvvəlki dinlərə, ümumiyyətlə vəhy dinlərindən qabaqkı dövrlərə də gedib çıxır.

Qeyd edək ki, Ramazan ayında oruc tutulması müsəlmanlara hicri təqviminin ikinci ilində, yəni miladi təqvimlə 622-ci ildə hökm edilmişdir. Ramazan ayının orucu insanlara Uca Allahı sevmək yollarını öyrədir, insanlara öz iradi kimliyini, fiziki və mənəvi cəhətdən dözümlüyünü yoxlamağa imkanı verir. Oruculuq insanlara təmiz vicdanlı olmağı öyrədir.

İslam dinində Ramazan ayı xüsusi hörmətə malikdir. Bu ay digər aylara nisbətən hörmətli və müqəddəs ay hesab edilir. Ona görə də bu ay haqqında “On bir ayın sultanı” vəsfini işlədirlər.

Oruculuq hökm və dini adət kimi hicri təqviminin 2-ci ilində İslam dininin peyğəmbəri Məhəmməd salavatullah tərəfindən “Quran”da nazil olunmuş ayəyə əsasən əmr edilmişdir. Dini mənaqəbələrə görə, Ramazan ayının axırını on günlüyünə aid gecələrdən birində Quran nazil olunmuşdur. Bu bərdə dəqiq gün yoxdur. Belə hesab edilir ki, “Quran” Ramazan ayının 22-dən 23-nə, ya da 26-dan 27-nə keçən gecələrdən birində endirilmişdir. Həmin gecəni “Leylət əl-Qədr”, yəni “Qədr gecəsi” adlandırırlar. “Quran”da Qədr gecəsi haqqında eyni adlı surə vardır. Orada deyilir:

1. Həqiqətən, Biz Quranı Qədr gecəsi [ləvhi-məfhuzdan] dünya səmasına nazil etdik.
2. [Ya Peyğəmbər] Qədr gecəsinin nə olduğunu bilirsənmi?!
3. Qədr gecəsi [savab cəhətdən] min aydan daha xeyirlidir!
4. O gecə mələklər və ruh [Cəbrail] Rəbbinin izni ilə hər bir işdən ötrü yerə enərlər.
5. O gecə dan yeri sökülənə kimi salamatlıqdır!” [5, s. 638].

“Quran”dan da aydın olduğu kimi, hələ İslamdan əvvəl də oruc tutmaq ənənəsi var idi. Oruculuq ayı “Eyd-əl-Fitr” (“Fitrə bayramı) bayramı ilə tamamlanır. Bayram günü səhər tezdən bütün imkanlı müsəlmanlar imkanı olmayanlara fitrə adlanan yardım edirlər. Fitrənin qədərini hesablayarkən fitrə verənin ailə üzvlərinin sayı əsas götürülür.

Orucluğun “Eyd-əl-Fitr” adlanan bayramının sabit keçirilmə qaydaları vardır. Onlar aşağıdakılardır:

1. Bayram edildiyi gün artıq oruc tutmaq olmaz. Bu gün tutulan oruc haram hesab olunur.
2. Bayram günü üçün islami qaydalara uyğun olaraq paklanmaq lazımdır. Buraya çimmək, bayram qüslü almaq, təmiz paltar geyinmək kimi qaydalar aiddir.
3. Bayram günü ehtiyati-vacibə əsasən sübh tezdən oruc niyyət edilir, lakin artıq bayram günün olması qətiləşəndən sonra, oruc bir qurtum su ilə, yaxud bir xurma ilə açılır və bayram namazı qılınır. Oruc halda qılınan bayram namazı batildir.
4. Qaydalardan bir də bayram günü müsəlmanların təbrikləşmələrinin bəyənilən əməl hesab edilməsidir.

Qeyd edək ki, xalqımızın əsrlər boyu qeyd etdiyi və adət-ənənələrini göz bəbəyi kimi qoruduğu bu bayram artıq 1993-cü ildən müstəqil Azərbaycan Respublikasında dövlət səviyyəsində qeyd olunur.

Oruculuq Ramazan bayramının keçirilməsində əsas məqsəd müsəlman olanların bir araya gəlməsi, xoş bir ovqatda vəhdət etmələridir. Onlar bayram topla halda namaz qılır və ibadətini tamamladıqdan sonra bayram edirlər. Bayramda müsəlmanlar bir-birinin ziyarətinə gedir, qohum-əqrabalar bir-biri ilə görüşüb-bayramlaşırlar. Bütün bunlar cəmiyyət içərisində olan inciklikləri, küsülülükleri aradan qaldırır. Bayramda kasıblar və yoxsulların da verilməmiş fitrələrlə sevindirilməsi cəmiyyəti daxilində sosial-mənəvi harmoniya yaradır [8; 9].

Ramazan ayının əsas adəti oruc tutmaqdır. Bir ay (təqribən, 28-29-30 gün) davam edən orucluğu ayında günün işıqlı vaxtı hər hansı qida qəbul etmək, siqaretdən istifadə etmək, cinsi münasibət və s. qadağandır.

Bütün bunlara diqqət yetirdikdə görürük ki, orucluğu mənəvi təmizlənmə mexanizmidir. İnsan oruc tutmaqla özünə fiziki və mənəvi əziyyət versə də, bunun əsasında mənəvi amil durur. Bu, özünə əzab vermə yox, mənəviyyətin təmizlənməsi və möhkəmləndirilməsi üsuludur.

“Quranın” “əl-Bəqərə” surəsinin 187-ci ayəsində deyilir ki, “...sübh açılınca, ağ sap qara sapdan fərqləncəyə qədər yeyib için; sonra gecəyə qədər orucunuzu tamamlayın” [5, s. 27].

Bu, oruc tutmağın müqəddəs kitabda buyurulduğu qaydasıdır. Oruc tutan adam əvvəlcə oruc tutmaq haqqında niyyət edir və daha sonra “Quran”da buyurulduğu kimi, gün ərzində özünü qida qəbul etməkdən qoruyur. Burada iki cəhət özünü göstərir: niyyət və özünüqoruma.

Əslində, orucluğu mahiyyəti niyyətə bağlıdır. Oruc tutanlar üçün iki cür niyyət var:

Birincisi, orucluğu ayından əvvəlki niyyət axşamında edilən niyyət. Bu, əsas niyyətdir.

İkincisi, hər gün oruc tutmazdan əvvəl edilən niyyət. Bu niyyət oruc tutanın öz istəyinə bağlıdır. Çünki niyyət axşamında edilən niyyət əsasdır. Hər bir oruc tutan niyyət edir ki, orucu Allaha xatir tuturam. Demək, məsələnin mahiyyəti insanla Allah arasında olan münasibətlərlə bağlıdır. Oruc tutan orucluğu bütün əzab-əziyyətinə Allaha xatir dözüür: o, oruc tutmaqla Allahın razılığını qazanmaq istəyir. Beləliklə, orucluğu əsas olan niyyətdir.

Niyət İslamda yüksək qiymətləndirilən mənəvi keyfiyyətdir. Məlum olduğu kimi, niyyət insanın arzusu, istəyi, yaxud qabağına qoyduğu məqsədidir. Demək, niyyət gələcəkdə həyata keçiriləcək işlərin düşüncədə olan halıdır. İnsan oruc tutmağı niyyət etməklə etmək istədiyi əməli artıq xəyalən öz qəlbində edir. Təsədüfi deyildir ki, oruc tutanların mənəvi halı oruc tutmayanların halından fərqlənir. Oruc tutmayan insanlar oruc tutanların əzab çəkdiklərini güman edirlər. Ancaq oruculu insanlar qəlbən sevinc içərisində olurlar, tutduqları orucun hər dəqiqəsindən zövq alır və maraqlıdır ki, yemək-icmək onların heç yadına da düşmür. Oruc tutanın yemək sanki nəfsi ölüür. Elə orucluğu bütün mahiyyəti də buna bağlıdır. Orucluğu insana nəfsi üzərində qələbə çalmağa imkan verir. İnsan bu qələbəni ilk növbədə etdiyi niyyətlə qazanır. Oruc niyyəti etmək oruc ilə çatmaq istədiyin arzulara xəyalən çatmaq deməkdir. Bu da insanın qəlbində daim sevinc, xoş ovqat, yüksək mənəvi hal və keyfiyyətlər yaradır.

İnsanlar oruc tutmağa öz “mən”lərini ilahi dəyərlərlə təmizləmək, paklamaq, süsləndirmək vasitəsi kimi baxırlar. İslam peyğəmbəri buyurur ki, “Ramazan ayı gələndə cənnətin qapıları açılır, cəhənnəmin qapıları bağlanır, şeytanlar da zəncirdə olar” [8; 9].

Orucluğu ayında “şeytanların zəncirdə olması” oruc tutmağın mənəvi təmizlənmə mexanizmi kimi işləməsində, çalışmasında xüsusi rol oynayır. Belə ki, İslama görə, İblis daim şeytanlar vasitəsilə insanları yoldan çıxarır, onları günah əməllər etməyə sövq edir. Bu cəhətdən nəfsə, yəni dünyanın bütün maddi və mənəvi nemətlərinə qarşı istək hissəsinə malik olan insan dili, gözü, əli, ayağı, qəlbi və s. ilə daim günahlar edə bilir. Bu günahların əsasında şeytanların vəsvəsesi durur. Şeytan günah əməlləri cazibədar göstəməklə daim insanı günah etməyə sövq edir. Bu da insanın mövcud günahlarının üstünə günah gətirir. Təbii ki, mömin insan daim tövbə etməklə günahlardan təmizlənməyə çalışır. Lakin Allah öz yaratdığı bəndəyə Ramazan ayında günahlardan arınmaq, təmizlənmək, paklanmaq üçün xüsusi şərait yaratmışdır. Bu şərait isə ondan ibarətdir ki, Ramazan ayında şeytanlar zəncirə vurulur: onlar insanları yoldan çıxarmaq imkanından məhrum olurlar. Bu da insanlara öz günahlarından təmizlənmək üçün böyük şanslar verir. Ramazan ayında da günahlardan təmizlənməyin mexanizmi oruc tutmaqdır. Oruc tutan orucu təkcə mədəsi ilə tutmur, yəni özünü təkcə yemək-icməkdən saxlamır. Oruc tutan insan:

- gözü ilə oruc tutub, harama tərəf baxmır;
- dili ilə oruc tutub, qeybət etmir, küfr, böhtan danışmır;
- əli ilə oruc tutub harama əl vurmur;
- Ayağı ilə oruc tutub günah əməllərin arxasınca getmir;
- Qəlbi ilə oruc tutub, günah işlər, haram şeylər haqqında düşünmür.

Göründüyü kimi, oruc tutan öz qəlbinə nəfsin təhrik etdiyi hərəkətlərdən qorunmalıdır. Bu baxımdan, “nəfs” islami düşüncədə mühüm anlayışlardan biridir.

Tədqiqatlarda “nəfs” anlayışının bu mənalara göstərilmişdir: ruh, can, həyat, varlıq, nəfəs, insan, həva, həvəs, qan, bədən, bədənə qaynaqlanan ədəbsiz arzu-istəklər və s. [1, s.75; 3, s.1472]. S.Uludağ göstərir ki, “nəfs” “Quran”da ruh, zat, nəfsə pis işlər görməyi əmr edən, nəfsi və etdiyi pisləkləri qınama, hüzurə çatmaq mənalarda, təsəvvüfi qaynaqlarda isə pis əxlaq və arzular mənasında işlənir [7, s. 526-527].

Göründüyü kimi “nəfs” ümumiyyətlə istək gücü, arzu gücüdür. Bu güc insana yaşamaq həvəsi vəməklə bərabər, onda gördüyü şeylərə qarşı istək oyadır. Lakin insanın ağılı həmin istəklər üzərində

hakimlik edərək nəfsi cilovlayır. İnsan nəfsini cilovlamaq üçün güclü iradəyə sahib olmalıdır. İradəni gücləndirən ən mühüm vasitələrdən biri oruc tutmaqdır.

İnsan zamanla öz nəfsinə tabe olub, günahlara da yol verir. Günahlardan təmizlənmənin vasitəsi tövbədir. Orucluğu, əslində, həm də tövbələrin qəbul olunduğu aydır.

A.Köksal yazır ki, ““tövbə” – ərəb sözü olub, tabe yətabu maddəsindən olan məsdərdir. Allaha dönüş və yönəliş mənasındadır. Peşman olaraq yönəlməyi bildirir. Günahlardan qayıtmaq, günah işləməyi hər bir cəhətdən tərk etmək anlamındadır”. [4, s. 39].

“Tövbə” İslamda o qədər mühüm bir anlayışdır ki, Allahın adlarından biri də Təvvabdır. M.Məhdəvi Kəni yazır ki, “Allah tövbələri qəbul edir, Onun tövbə qapısı daim açıqdır. Yaxud: “Hər bir dərdin dərmanı vardır. Günahların da dərmanı istiğfardır”” [6, s. 181].

Quranda tövbə ilə bağlı çoxlu ayələr vardır. Məsələn, “Əl-Furqan” surəsinin 71-ci ayəsində deyilir: “Hər kəs tövbə edib yaxşı iş görsə, o, şübhəsiz ki, Allaha tərəf yaxşı bir dönüşlə (Allahın rızasını qazanmış halda) dönər” [5, s. 348].

Beləliklə, oruc tutmağın mənəvi təmizlənmə mexanzimi kimi əsas faydalarından biri odur ki, günahlardan oruc tutmaq yolu ilə xilas olmaq istəyən insanın tövbəsini Allah tez bir zamanda qəbul edir.

Oruc tutmaq mənəvi təmizlənmə mexanizmi kimi insanı etdiyi günahlardan qoruyur. Məsələn, orucu qəsdən, yəni bilərkən pozanlar onun əvəzini oruc tutmaqla bərabər, tövbə etmək və kəffarəsini, yəni maddiyyətlə ölçülən əvəzini ödəməklə verə bilirlər. Kəffarənin şərti isə ya 60 gün ərzində oruc tutmaq, ya da ki 60 yoxsulu yedirtməkdir. Bundan başqa, 60 günlük kəffarə orucunun üzərinə bir günlük qəza orucu da gəlir.

Oruc tutmaqla öz qəlbini hər cür pisliklərdən təmizləmiş insanın qəlbə sevinc hissi ilə aşıb-daşır. Bu coşqu, xoş emosiya özünü Ramazan bayramında daha parlaq şəkildə göstərir. İnsan saf və ixtlas qəlblə başqalarını təbrik edir, mənəvi sevinc payını digərləri ilə bölüşür. Bundan başqa, yaxınlarının qəbirlərini ziyarət edib, onların günahlarının bağışlanmasını dua etməklə qəlbində rahatlıq tapır.

Bu cəhətdən, vikipedik qaynaqda göstəriləndi kimi, “Ramazan ayı orucluğu, insan nəfsinin paklığı, eyiblərin və naqisliyin islah olunması, ağıl, iman və iradənin saflaşması dövrüdür. İnsan bu ayın dua və ibadətləri ilə eyiblərdən saflığa, saflıqdan kamilliyə doğru gedir. Bu ay ruhun tərəqqisi, Allaha tərəf pərvaz etməsidir. Ramazan ayında fani varlıqlar sanki savaş meydanına çevrilir. İmanla nəfs bu meydanda çarpışır. Nəfs hər imanlı işi udmaq, yeyib-içmək istəyir, pis vərdişlərin davamını diləyir. İnanclar mətanətlə buna qarşı çıxır, dil yalandan, göz və könül haramdan uzaqlaşır” [9].

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Beləliklə, Ramazan ayının bütün bu nümətlərinə, yəni nəfsin paklığına, eyiblərin və naqisliklərin islah olunmasına, ağıl, iman, təqvanın, iradənin saflaşmasına, mənəvi kamilliyə, ruhun tərəqqisinə, nəfs üzərində qələbəyə və s. yalnız mənəvi təmizlənmə mexanizmi olan oruc tutmaq yolu ilə çatmaq mümkündür. Oruc tutan insan gözü ilə oruc tutub, harama tərəf baxmır, dili ilə oruc tutub, qeybət etmir, küfr, böhtan danışmır, əli ilə oruc tutub harama əl vurmur, ayağı ilə oruc tutub günah əməllərin arxasınca getmir, qəlbə ilə oruc tutub, günah işlər, haram şeylər haqqında düşünmür.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən bayramlar haqqında aparılacaq başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq olaraq istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mərasim folklorunun tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Dodurgalı, A. Nəfs və Ehtiyat // “Din Ehtiyat Araşdırmaları” Dergisi. Sayı 5, 1998, s. 75-82.
2. İslam: tarix, fəlsəfə, hüquq. Ensiklopedik lüğət / Tərtibçi müəlliflər: A.Əlizadə, E.Səmədov. Bakı, 2016, 308 s.
3. Karacabey, S. Ülül-Azm Peygamberlər və Ortak Yönleri // T.C.Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Sayı: 7, 1998. Cild 7, s. 297– 313
4. Köksal, A. Peygamberlər Tarihi . 2 ciltte . Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, Cild 1, 335 s., Cild. 2, 354 s.
5. Qurani-Kərim / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev. Bakı: Azərneşr, 1992. 714 s.
6. Məhdəvi Kəni, M. İslamda əxlaq / Tərc. ed. Cəfərov C. / Ayətullah Məhəmmədrza Məhdəvi Kəni. Bakı: Qələm, 2005. 400 s.
7. Uludağ, S. “Nəfs” Maddəsi // İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 2006. s. 526-529
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Ramazan_bayram%C4%B1
9. www.anl.az › ramazanayi

Şakir Əlif oğlu Albaliyev

Ramazan bayramı və Oruculuq mənəvi kamilləşmə modelləri kimi**Xülasə**

Tədqiqatda gəldiyimiz nəticəyə görə, dini bayramlar – sırf dindarlar tərəfindən keçirilən bayramlar, xalq bayramları – mənşəyindən asılı olmayaraq bütün xalq tərəfindən keçirilən bayramlardır. Bu cəhətdən, Ramazan və Qurban bayramları dini mənşəli xalq bayramlarıdır. Ramazan ayının bütün bu nümətlərinə, yəni nəfsin pəklığına, eyiblərin və naqisliklərin islah olunmasına, ağıl, iman, təqvanın, iradənin saflaşmasına, mənəvi kamilliyə, ruhun tərəqqisinə, nəfs üzərində qələbəyə və s. yalnız mənəvi təmizlənmə mexanizmi olan oruc tutmaq yolu ilə çatmaq mümkündür.

Açar sözlər: folklor, bayram, Ramazan, Qurban, oruculuq, xalq bayramları, dini bayramlar, mənəvi kamilləşmə

Shakir Alif oglu Albaliyev

RAMADAN HOLIDAY AND FASTING AS THE SPIRITUAL PERFECTION MODELS**Summary**

According to the results of our research the religious holidays are the holidays celebrated only by mere believers, but the public holidays are holidays celebrated by the whole people not depending on their origin. In this regard, Ramadan and the “Kurban” (Moslem holiday of sacrifice) are folk holidays with religious origin. All these blessings of the month of Ramadan, i.e. purity of soul, correcting faults and imperfections, purification of mind, faith, piety, will, spiritual perfection, progress of soul, victory over soul, etc. are possible to be reached only by fasting, which is the mechanism of spiritual purification.

Key words: folklore, holiday, Ramadan, Kurban, fasting, folk holidays, religious holidays, spiritual perfection

Шакир Алиф оглы Албалиев

**ПРАЗДНИК РАМАДАН И ПОСТ - КАК МОДЕЛИ
ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВА****Резюме**

Согласно исследованию, религиозные праздники - праздники, отмечаемые исключительно верующими, народные - праздники, отмечаемые всеми людьми, независимо от их происхождения. В этом смысле Рамадан и Курбан-байрам являются национальными праздниками религиозного происхождения. Все эти благословения месяца Рамадан, то есть чистота нафса, исправление ошибок и недостатков, очищение разума, веры, благочестия, воли, духовного совершенства, прогресса души, победы над нафс и т.д. его можно достичь только постом, который является механизмом духовного очищения.

Ключевые слова: фольклор, праздник, Рамадан, Курбан, пост, народные праздники, религиозные праздники, духовное совершенствование

HƏQİQƏT NƏBİ QIZI ABDİYEVA*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,*

Bakı Dövlət Universiteti

RAYİSƏ NAZİM QIZI SAVALANZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

XATIRLAMAQ RUHUN LƏNƏTİDİR**(İ.Əfəndiyevın “Unuda bilmirəm” pyesi əsasında)**

İlyas Əfəndiyev “Sən həmişə mənimləsən” əsərində qoyduğu vicdan, ləyaqət, namus, məslək bütövlüyü kimi məsələləri 1968-ci ildə yazdığı “Unuda bilmirəm” pyesində də davam etdirir. Müəllif yeni pyesində nəinki əvvəlki yaradıcılıq üslubuna sadıq qalmış, həmçinin janrdaxili poetik axtarışlar aparmış və uğurlu nəticələr əldə etmişdir. “«Sən həmişə mənimləsən» dramında lirik-psixoloji məqamlar, subyektin intellektual başlanğıcı daha çox Həsənzadə-Nərgilə münasibətlərində meydana çıxırdısa, “Unuda bilmirəm” əsərində həmin meyl və başlanğıcın daşıyıcıları təkcə baş qəhrəmanlar-Nərmin və Kamran deyil. Əgər «Sən həmişə mənimləsən» bilavasitə Nərgilənin könül sədələri kimi anılırsa, “Unuda bilmirəm”in yaratdığı

psixoloji ovqatda professor Möhsünzadə, onun arvadı Səadət xanım, Möhsünzadənin dostu Kərəm dayı, hətta mənfi planda yaradılan, zahiri ilə daxili bir-birindən kəskin fərqlənən Cəmil də mühüm rol oynayır” [4, s. 116].

Elm və əxlaq, ürək və vicdan, ağıl və ehtiras arasında ayrılıqlar, bunların insanın hiss və duyğularına təsiri, doğurduğu nəticələr əsəri faciə süjetinə yaxınlaşdırır. Bütün bunların mərkəzində isə öz şəxsi dramı ilə Nərmin dayanır. Dramaturqu hər şeydən əvvəl onun taleyi düşündürür. İ.Əfəndiyev hissələrin, duyğuların psixoloji cəhətləri ilə, bunlarla bağlı olan lirizim və poeziyanı açmaqla məşğul olur. Burada əsl xoşbəxtlik, insanın vicdanı və tənəşlik borcu, valideyn qarşısında cavabdehliyi ilə əlaqələndirilir və əsərdə əsas dramatik konflikt təşkil edir. Bütün güc mənəvi-psixoloji konfliktin üzərinə düşür. “Süjet həyat hadisələrinin obyektiv inkişafını göstərməyə deyil, bilavasitə, insanın şəxsi taleyini, lirik-psixoloji ovqatını, daha doğrusu, subyektiv qəlb həyatında və idrak aləmində baş verənləri tədqiq etməyə yönəldilmişdir. Əsərin dramatik konfliktini aparıcı personajların taleyinə bağlanır” [4, s. 117].

Əsərdə müəllifin qəhrəmanlarının hər biri nəyi isə unuda bilmir. Kamranla Nərmin bir-birinə olan məhəbbətlərinin tarixçəsini, Möhsünzadə və Kərəm dayı Savalan dağı, Arazın o tərəfində qoyub gəldikləri doğmalarını, Cəmil də öz əxlaqi-mənəvi çirkinliyindən əl çəkməyi unuda bilmir. İsmayıl Şıxlı “Xatirəyə dönmüş illər” kitabında “Unuda bilmirəm” pyesi haqqında fikirlərini belə ifadə edir: “«Unuda bilmirəm» sırf psixoloji əsərdir. Müxtəlif səciyyəli insanların mənəviyyatındakı çarpışmalar, onların bir-biri ilə, yaxud özlərinin daxili ikilik və ziddiyyətləri ilə apardığı mübarizə əsərin aparıcı konfliktini təşkil edir. Bu mübarizələr sadə məişət məsələləri ilə məhdudlaşsa idi, əsərin bədii siqləti azaldı. Lakin müəllif məişət məsələlərini günün və dövrün aktual hadisələri ilə çarpazlaşdırdığına görə əsərin təsir dairəsi genişlənmiş, məsələlər ailə çərçivəsindən çıxaraq siyasi mənə kəsb etmişdir” [9, s. 297].

İ.Şıxlının bu fikirləri ilə biz də razılaşıırıq. İ.Əfəndiyev, həqiqətən də, kənardan baxdıqda məhəbbət mövzusunda yazılmış əsər kimi görünən bu pyesində bir çox mətləblərə işıq salmışdır. Möhsünzadə və Kərəm dayının timsalında Şimali Azərbaycan ilə Cənubi Azərbaycanın ayrılığı məsələsinə toxunmuş, doğmalarından, ailələrindən ayrı düşən bu insanların keçirdiyi hiss və duyğuları vermişdir. Eyni zamanda onların həyat yoluna qısaca nəzər salaraq fars rejiminin Azərbaycan türklərinə olan zülmünə də toxunmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı vətəndaşlıq, vicdan, məslək, əqidə məsələləri də əsərin ayrılmaz tərkib hissələri kimi sonadək izlənilir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “Unuda bilmirəm” pyesində müəllif hər şeydən əvvəl Nərminin dramını yaradır. Nərmin institut tələbəsi, gözəl bir qızıdır. İlk baxışda o, şıltaq, ərköyün xarakterə malik obraz təsirinə bağlıdır. Lakin surətin ətraflı təhlili göstərir ki, o, heç də belə qız deyil. Nərmin müti və itaətkarlıqdan uzaq, azad ruhda, sərt qadağaların olmadığı bir ailədə böyümüşdür. Ata-anasına sevgisi, bağlılığı, maddiyyətə önəm verməməsi də Nərminin eqoizmdən uzaq bir qız olduğunu göstərir. Nərmin həyatının mənasını Kamranla bağlayır. Kamrana bağlanan bu qız onu hər şeyi ilə qəbul edir. Hətta Gürcüstanda yaşayacağına görə anası Səadət xanım onu Kamrandan soyutmağa çalışsa da, o, məhəbbətindən dönmür. Kamran aşağı təbəqədən olsa da, onun mərdliyi, əyilməzliyi Nərmini ona aşıq etmişdir. Nərmin bunu anasına da bildirir. “N ə r- m i n (*zarafatyana*). Əgər, Kamran onun-bunun ətəyindən yapışan oğlanlardan olsaydı, mən heç onun üzünə də baxmazdım” [3, s. 424].

Lakin Nərmin eyni zamanda bir övladdır. Səadət xanım onu atasının təklifi ilə yumşaldıb Gürcüstana getməkdən qaçındırmaq istəyir. Bu zaman Nərmin də anasının qəlbini qırmamaq üçün Kamranı burada qalmağa razı salmaq istəyir. Lakin Kamranın getmək barədə qəti fikrini bildikdən sonra yenə onsuz yaşamaq istəmir, hara getsə sadəcə onunla olmaq istəyir. Çünki Nərmin ürəyinin əksinə gedən, hiss etdiklərini gizlədən, arzularını cilovlamağa çalışan qızlardan deyil. Nərmin müsbət ideal və amal axtaran, lakin bunu o qədər də aydın təsəvvür edə bilməyən bir qızıdır. O, tez-tez Kamranı sevdiyini deyir. Y.Qarayev Nərminin Kamranı sevdiyini deməsini belə xarakterizə edir. “Onun Kamrana təkrar-təkrar “Mən səni, yalnız səni sevirəm, ancaq səni” – deməsi də sədaqət andından çox sevgisi üçün daxili bir qorxunun və şübhənin etirafı kimi səslənir. Qız özü hiss edir ki, Cəmilin onda oyatdığı daxili təlatümə və hisslərə qarşı mübarizədə o, zəif və kövrəkdir” [7, s. 36].

Bizə görə Nərminin tez-tez Kamrana onu sevdiyini söyləməsi heç də şübhənin təsiri deyil. Bu tamamilə təbbi bir instinktdir. Nərmin olduqca təbii və səmimi bir qızıdır. O, hissələrini gizlətməyi deyil də, söyləməyi seçir. Əsərdə hələ o, Cəmil surəti ilə qarşılaşmadan öncə də Kamranı sevdiyini deyir. “N ə r m i n (*onun əlindən yapışaraq*). Mənim əzizim, mənim qəhrəmanım! Mən səni elə belə də sevmişəm. Mən sənə yaşaya bilmərəm. K a m r a n (*zarafatla*). Oho! Dayan-dayan, yoxsa, sən mənə də yaşamaq istəyirdin? N ə r m i n. Yox, istəmirəm. Heç bir zaman da istəməmişəm. Biz birlikdə çalışıb anamı razı salırıq. Atam

dözümlü adamdır” [3, s. 428]. Eləcə də Cəmillə nişanlandıqdan sonra da hissələrini gizlədib yalan danışmır. Hələ də Kamrana məhəbbət bəslədiyini etiraf edir.

“Nərməni Kamrandan qüvvətli bir iradənin-ananın qərarı ayırmır. Mənəvi bir sədd bu sevgini iki dünyagörüşünün, iki zidd əxlaqın sərhədləri ilə ayırır” [8]. Yaxşı, bəs bu mənəvi sədd nə idi? Təbii ki, bu səddin başlıca səbəbi fərqli mühitlərdə böyümüş, tərbiyə almış, ayrı-ayrı sosial təbəqələrə məxsus, müxtəlif insanların əhatəsində böyüyən bu iki gəncin həyata baxışlarında, dünyagörüşündə idi. Nərməni sosial, maddi baxımdan ondan aşağı təbəqənin nümayəndəsi Kamranı həqiqətən sevsə də, bəzən olduğu mühitin təsiri ilə onu dəyişməyə də cəhd edir. Bu da onlar arasında uçuruma səbəb olur. Cəmilin qonaqlığına gedərkən onun qara kostyum, nazikburun tufli geyinməsini istəyir, hətta atasının tufllərini də ona təklif edir. Bəzən də sanki o, nədənsə tərəddüd edərək Kamranı başqalarına-anasına, Kərəm dayıya tərifləyir. Elə bu baxışlar, münasibətlər arasındakı adi bir fərqi göstəmək üçün kiçik bir epizoda nəzər salaq. Kamran mərdliyi, igidliyi xalqına xidmətdə görüb dəyərləndirirsə, Nərməni bunun əksinə olaraq heç nəyi gizlətməməyi, hər şeyi açıq-aşkarda etməyi mərdlik kimi qiymətləndirir.

“N ə r m i n (qəhqəhə ilə gülür). Ata, Kamran papiros çəkdiyini səndən gizlədiyini üçün mənə acıqlanır. Bu boyda oğlan! (Gülür.) Mən papiros çəksəydim, heç də gizlətməzdim. (Kamrana) Bəs sən həmişə mərdlikdən danışsən?”

K ə r ə m. Böyüklərin yanında kiçiyin papiros fisqirtması mərdlik deyil.

N ə r m i n. Utanıb-büzülmək keçmişdə qalıb, Kərəm dayı. Papiros çəkmək nədir ki...” [3, s. 437].

Nərmənin Kamrandan ayrılmasına başlıca səbəb tərəddüdlər olur. Bu tərəddüdlərin qabarmasına Səadət xanımın sözləri də təsirsiz ötürülür. Məclisdə Kamranı tapmayan Nərməni bir an belə onun olmadığı yerdə qalmaq istəmir. Cəmil onu saxlamaq istəsə də, Kamranın yanına getməyə tələsir. Məclisdə Kamranın sağlığına içilməməsini onu incitdiyini düşünür. Çünki Nərməni üçün Kamrandan özgəsi yoxdur. “Kosmasa uçmaq” istədiyini yeganə adam Kamrandır. Məhz onun Kamrana hissələri fonunda oxucu və tamaşaçılar Nərmənin psixologiyasını təhlil edir. Lirik-psixologizm Nərməni-Kamran, Nərməni-Cəmil münasibətlərində açılır. “N ə r m i n (onu başa düşməyərkən). Yalnız səni! Sağ ol. (Axıra qədər içərək qədəhi yerə qoyur.) İnan ki, sənin mənə bir dəfə acıqlanmağın, başqasının mənə min dəfə “qadan alım” deməsindən əzizdir. Sənin acığının da, gülüşünün də mənim xoşuma gəlir. İlk dəfə səni görəndə ürəyimdə demişdim: “Bu oğlan mənim olmalıdır!” Ona görə də özüm zəng eləyib səninlə tanış oldum. (Onu qucaqlayır) Nə üçün mənim bütün varlığım, bütün bədənim səninlə birləşib bir vücud olmur... Ah, nə üçün?! De, mənə çoxmu sevirsən?” [3, s. 441].

Fikrimizə görə Nərmənin tərəddüdlərinə səbəb birbaşa Cəmil deyil. Yəni bu tərəddüdlər Cəmildən təsirlənməsi ilə başlamır. Bunun səbəblərindən biri anasının ona Cəmili tərifləməsi, onunla evlənməsini istəməsidir. Digər tərəfdən Cəmilin özü də bu işdə rol oynayır. Lakin bizə görə Kamranla birlikdə olarkən qarışan, tərəddüd edən Nərmənin qəlbi deyil, məntiqidir. O, Kamrandan incidiyi, qırıldığı anlarda belə ona olan sevgisi dəyişmir, onu müdafiə etməkdən çəkinmir. Anasının onun özünə nalayiq sözlər deməsinə dözüür, lakin Kamran haqqında ən adi mənfi bir sözü belə qəbul etmir.

S ə a d ə t. Bu vaxtacan haradasan?

N ə r m i n. Kamranla idim.

S ə a d ə t. Kamranla? Gördük qanacağını! Məclisin ortasında, heç kəsə bir söz demədən, hətta ev sahibləri ilə belə xudahafizləşmədən səni də götürüb gedir.

N ə r m i n. Məni o aparmadı. Mən özüm onun ardınca getdim.

S ə a d ə t. Bəs, heç olmasa, məclisdəkilərdən utanmadın? Axı, o, hələ sənin heç nişanlın da deyil!

N ə r m i n. Çox da... Biz bir-birimizə söz vermişik.

S ə a d ə t. Söz vermişik! İş də orasıdır ki, söz vermişiniz. Əgər ondan sənə ər olsa, mən adıma dəyişərəm. Onun kimi adamlar arvad istəyə bilməzlər. O, Don Kixot kimi yeldəyirmanları ilə vuruşur.

N ə r m i n. Böyük fikirlərlə yaşayan adamların taleyi həmişə belə olmuşdur. Onlar çox zaman biz üzükərə bəndələrə Don Kixot kimi göynüblər” [3, s. 443].

Kamran haqqında mənfi bir söz onu qıcıqlandırır. Hətta o, Cəmilin üzünə qarşı Kamranın ondan yaxşı oğlan, gözlədiyini adam olduğunu deyir. Bəs bunu deyərək inandırmaq istədiyini kim olur? Özümü, yoxsa Cəmilimi? Bəlkə, bu Cəmili özündən uzaqlaşdırmaq üçün deyilən bir söz idi. Bəlkə də, o özünü Cəmildən uzaqlaşdırmaq, təsirinə düşməmək istəyirdi. Müəllif də məhz obrazlarını belə təbii yaradaraq, onlara birbaşa müdaxilə etmədən surətlərin psixologiyasını açmağı oxucularına həvalə edir. Nərmənin keçirdiyi hissələr, tərəddüdlər əsərin əvvəlindən sonunadək izlənilir. Kamranın Gürcüstana aparmaq üçün Nərmənin yanına gəlməsi, fikrini qəti şəkildə ona bildirməsi Nərməni sarsıdır. Nə deyəcəyini bilməyən bu qızçıqazı Kamranın “əlvida” nidası ayıldır. “((red.Kamran) Qəti addımlarla otaqdan çıxır. Nərməni bir anda yerində donub qalır.

Sonra tamam qeyri-şüuri bir ifadə ilə öz-özünə pıçıldayır). N ə r m i n. Əlvida?! (Birdən sanki yuxudan ayılaraq) Yox! Yox! Kamran! (Nərmin qışqıraraq qapıya tərəf aultır və elə bu zaman daxil olan Cəmillə qarşılaşaraq qorxmış kimi dalı-dalı geri çəkilir.) [3, s. 450].

Beləliklə, Kamranla Nərminin yolları ayrılır. Nərmin Kamranı unudacağını, öz həyatını yaşayacağını düşünür. Lakin Kamran getdikdən sonra anlayır ki, onun xoşbəxt günləri də Kamranla onu tərk edib. “N ə r m i n (dərindən nəfəs alaraq). Mənə elə gəlir ki, Kamranla uzaq bir kənddə, balaca bir daxmada yaşamaq mənim üçün ən böyük səadət olardı. Təəssüf ki, mən bunu indi, o gedəndən sonra hiss edirəm” [3, s. 451].

Nərmin atasının dərd çəkməsinə görə Kamranla getmədiyi deyir. Lakin, bircə, bunun başqa səbəbləri də var idi. Kamran onunla sonuncu dəfə görüşəndə ilk dəfə Maral adlı bir qızı sevdiyini deyir. Bu, Kamranın həyatında ilk qız olduğunu düşünən Nərmini bərk sarsıdır. İlk məhəbbəti haqqında indiyə kimi bir söz deməməsindən Nərmin inciyir. Bütün bunları yenicə öyrənən və sarsılmış vəziyyətdə olan qızcıqaz bir anda Kamranın ona “əlvida” deyib getməsi ilə anlaşılmazlıq içərisində qalır. Ayılıb Kamranın ardınca qaçdıqda isə qarşısına Cəmil çıxır. Yəni, qısaca desək, Nərmin atasına rəğmən də Kamranla gedərdi, lakin son anda Cəmilin qarşısını kəsməsi onu bu yoldan saxlayır. Kamranın yoxluğundan istifadə edən Cəmil Nərminlə evlənmək istəyir. Mənəvi təlatümlər içərisində olan Nərmin öz təbiətinə xas olaraq hələ də Kamranı unuda bilmədiyini etiraf edir, ondan vaxt istəyir. Qəlbi ilə məntiqi arasında qalan bu qız qəlbini itirməyilə məntiqinə tutunmağa çalışır. Heç bir zaman Cəmili Kamranla eyni yerə qoya bilmir. İnsanların açıqfikirli, cəsəətli, özünəinamlı olmağını sevsə də, Cəmildəkinin Kamrandan fərqli olaraq özünəinam deyil də, eqoizm olduğunu hiss edir.

Dramaturq hadisələri inkişaf etdirərək bizi Nərminin Cəmillə nişanlanmasından sonrakı hissləri ilə tanış edir. Kamran Borçalıda Nərminəndən gələn məktubu oxuyur. “N ə r m i n i n s ə s i (red.məktubu). Neçə gün bundan qabaq sənəin harada işlədiyini və ünvanını öyrənib mənə deməsini Cəmindən xahiş etdim. O, əvvəl təəccüb elədi. Sonra soruşdu: “Bəlkə, sən mənə verdiyin vədə peşman olmusan?” “Yox” –dedim. Peşman olmamışam. Ancaq mən Kamrana məktub yazmaq istəyirəm. Daha bir söz demədi. O, bilir ki, mənim ürəyim həmişəlik sənə bağlıdır. Lakin onu da bilir ki, mən heç bir zaman öz ərimə xəyanət eləməyəcəyəm. Dünən Cəmilgildən mənə nişan gəldi. Sənəin göz yaşlarından acığın gəldiyini bilirəm. Ona görə də ağlamadım. Ancaq mənim üçün çox çətin keçir. Sənəin həmişəlik mənəndən ayrıldığını düşündükcə, damarlarımda qanım donur. Bəlkə, mən hər şeyi atıb sənəinlə gedəydim, Kamran?” [3, s. 455].

Budur, Nərminin hiss etdikləri, düşündükləri, şüuraltında ilişib qalmış xatirələr. Kamrandan sonra o, Cəmilə şans vermişdir. Lakin hələ də Kamranı sevir, bunu gizlətmir. Cəmilə qarşı onun hiss etdikləri isə xoşlanmadır. Çünki ilk baxışdan Cəmildə Nərmin kimi gənc bir qızın xoşuna gələcək bir çox özəlliklər vardır. Ali təhsilli, aspiranturanı bitirmiş, imkanlı bir ailənin oğlu olan bu yaraşlıq gənc Nərminə sevgisini onun mənəin yalnızlaşdığı bir vaxtda etiraf edir. Ömür boyu subay qalmayacağını düşünən bu qızcıqaz biraz da anasının təkidi ilə Cəmilin təsirinə düşür və nişanı qəbul edir. Lakin aradan xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq o, Kamranı nə ağılından, nə də ürəyindən çıxara bilir. “N ə r m i n (həyəcanla). Sən bizim ailənin bir üzvü kimsən, Kərəm dayı. Uşaqlıqdan mənim sənəndən gizli sırım olmamışdır. Kamranın bu dağlar arasında mənsiz yaşadığını düşündükcə, fikrim-xəyalım alt-üst olur. Mənə elə gəlir ki, hər ikimizə qarşı bağlışlanmaz bir günah, xəyanət eləmişəm” [3, s. 458].

Əsərin ən təsirli səhnəsi və kuliminasiya nöqtəsi Nəminlə Kamranın illər sonra qarşılaşdığı an olur. Psixologizmin ən qabarıq inikası da burada özünü göstərir. Kamran da, Nərmin də psixoloji təhlilə cəlb edilir. Artıq burada məntiq yox, hisslər, duyğular danışır. Cəmilin maşınla adam vurmasından sonra Nərmin bu işlə bağlı Kamranın yanına gəlir. İllər sonra Kamranla Cəmilin işinə görə qarşılaşmasının təsadüf mü, yoxsa taleyin oyunumu olduğunu aydınlaşdırma bilmir. “(...Nərmin pijamada gəlir. Onun üzündə vahiməli bir ifadə var. Sanki qız nədənsə dəhşətə gəlir. Kamran onun ruhi vəziyyətini hiss edərək) Əyləş, Nərmin, bu saat sənəin üçün çay gətirim.

N ə r m i n (qeyri-adi həyəcanla). Yox, istəmirəm. (Qısa pauza.) Nə üçün sən öz pijamanı mənə geyindirirdin? Niyə biz bu yolla gəldik? Nə üçün o dəhşətli hadisə məhz burada, sənəin prokuror olduğun rayonda baş verdi? Nə üçün bu gün maşını Cəmil özü sürmək istədi? Bütün bunla təsadüfdür mü? Yoxsa, taleyin qəribə oyunudur?” [3, s. 463].

Təsadüfdür mü, yoxsa taleyin oyunudur mu? Bunun haqqında qəti bir fikir söyləyə bilmərik. Sokratın da dediyi kimi, “Kainatda təsadüfə təsadüf etmək imkansızdır”. Bircə, təsadüf deyilən bir şey yoxdur, təsadüf zərurətdən doğur. Həyatımızda heç kim təsadüfən qarşımıza çıxmaz. Qarşımıza çıxan, ətrafımızda olan hər kəsin bir səbəbi vardır. Ya bizi bir yerlərə apararlar, ya da bizə bir şeylər öyrədirlər. Andre Suares isə təsadüf haqqında belə deyir: “Təsadüf inancsızların taleyə qoyduqları addır”. Nərminlə Kamranı da tale özü qarşılaşdırır. Mənəvi sarsıntılar keçirən Nərmin Kamrandan evlənməsini istəyir. Zənn edir ki, əgər belə

olsa, o, Kamranı qəlbindən silib atacaqdır. Amma bilmir ki, bu onun ilk eşqi idi. İlk məhəbbət unudulmazdır. İlk məhəbbəti olan Kamranın evlənməsi onu nəinki bu ruhi sarsıntılardan xilas edəcəkdə, əksinə onu daha da incidəcək, mənən daha da sarsıdacaqdı. Bütün bu yaşantıları isə müəllif daha sonra yazdığı “Bizim qəribə taleyimiz” pyesində davam etdirir.

“N ə r m i n (*vahimə ilə*). Evlən, Kamran. Mümkün qədər tez evlən. Sən subay gəzdikcə mənə həyat yoxdur. Mən tamamilə nişanlımın ola bilmirəm. Canım qalır sənin yanında. Mən hər yerdə səni görürəm elə bil ki, sən məni çağırırsan. Heç yerdə qərar tapıb dayana bilmirəm. Mənə elə gəlir ki, qəribə bir təsadüf, gözlənilməz bir hadisə bizi yenə də birləşdirəcəkdir. Biz insanlar anlaşılmazıq. Mən fikrən, xəyalən daima nişanlıma xəyanət edirəm. Başa düşürsənmi, xəyanət! Ona qarşı vicdanımı təmiz saxlamağa gücüm çatmır. (*Qız divarda oturaraq, əlləri ilə üzünü tutur. Kamran siqaret yandırır. Pauza. Nərmin əllərini üzündən götürərək, Kamrana baxır. İndi sanki onun gözləri dumanlanmışdır.*) Gəl otur, söhbət elə. Mən sənəni səsinə eşitmək istəyirəm” [3, s. 464].

Həqiqətən də, “Bizim qəribə taleyimiz” pyesində gözlənilməz bir hadisə onları yenidən qarşılaşdırır. Əsərin sonuna doğru artıq Nərminə mənən kamilləşmə gedir. İ.Əfəndiyevin dramaturgiyasına xas olan qəhrəmanın taleyin kəsəkli yollarından keçərək mənən təmizlənməsi “Unuda bilmirəm” pyesinin qəhrəmanları üçün də xarakterikdir. Nərmin Cəmilin adam vurub qaçdığını öyrəndən sonra sanki ayılır. Cəmilin əslində başqa adam olduğunu dərk edir. Lakin Nərmin artıq kamilləşmişdir. Buna görə də o, təkcə Cəmili müqəssir hesab etmir. Öz səhvini də anlayır.

“N ə r m i n. Sənə ağır sözlər dediyim üçün üzr istəyirəm, Cəmil. Bütün təqsirlər məndədir, mən öz istədiyimi özümə aydınlaşdırma bilmədim. Ona görə də, hissələrimin başsız axını məni aparıb burulğana saldı. Biz insanlar bir-birimizi qiymətləndirməyi bacarmayanda tale də bizdən üz döndərir. Sənəni maşını nə üçün yüz otuzla sürdüyünün səbəbini mən başa düşürdüm. Mən bilirdim ki, sən mənim ucumdan çox əzablar çəkirsən. (*Nişan üzüyünü çıxarıb verərək*) Al, məni bağışla, mən tək qalmaq istəyirəm” [3, s. 469].

Sonda səhnədə Kamran və Nərmin qalır. Nərminin söylədiyi son sözlərdən artıq onun necə ruhi hallar keçirdiyi məlum olur. O, hər şeyi dərk edir. Lakin hər şey üçün gec olduğunu da anlayır. Bir-birini sevən iki gənc üçün gətirdiyi ayrılıq səbəblərinin hamısının bir bəhanədən ibarət olduğunu etiraf edir. Bütün olanlardan sonra Kamran kimi bir oğlana özünü rəva görmür. Əsər Nərminin əvvəlki Nərmin üzərində qələbəsi ilə bitir. “N ə r m i n. Mən bilirəm ki, bütün bu hadisələrdən sonra sən məni qəbul etməzsən. Heç mən özüm də bunu sənəni şənəyə sığışdırmazdım, Kamran. Sən həqiqi məhəbbətin çətin sınağından əsl qəhrəman kimi çıxdın, mənə sənəni insanlardan tələb elədiyən mərdliyi özümdə tapa bilmədim. Mən sonradan başa düşdüm ki, səndən ayrılmaq üçün gətirdiyim səbəblər adi bir bəhanə imiş, axı, doğrudan da, Borçalı dünyanın o başı deyil.

K a m r a n. Bəsdir, Nərmin. Heç bir izahat lazım deyil.

N ə r m i n. Elədir. Mən gedirəm, Kamran, lakin ürəyimi bu dağlarda qoyub gedirəm. Sağ ol, mənim əzizim. (*Ağır addımlarla çıxır*)” [3, s. 470].

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova S. V. İlyas Əfəndiyevin dramaturji irsi və müasirlik problemi // fil.e.namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. Bakı, 2005, 129 s.
2. Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı. Bakı: “Elm”, 2000, 310 s.
3. Əfəndiyev İ. “Seçilmiş əsərləri” 7 cildə, 2-ci cild. Bakı: “Çinar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 2002, 472 s.
4. Ənvəroğlu (Qasımov) H. Azərbaycan dramaturgiyası: tarixilik və müasirlik. Bakı: “Nurlan”. 2008, 256 s.
5. Fərziyev X.T. Müasir Azərbaycan Dramaturgiyasında psixologizm problemi (İ.Əfəndiyevin yaradıcılığı əsasında) // fil.e.ü.f.dok. ...dis. Bakı, 2015, 163 s.
6. İsmayılov Y. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu. Bakı: “Elm”. 1991, 262 s.
7. Qarayev Y. İlyas əfəndiyev. Bakı, 1987, 56 s.
8. Qarayev Y. Unudulmur: [“Unuda bilmirəm” pyesi ADADT-nın səhnəsində] // Kommunist. Bakı, 1968, 25 dekabr.
9. Şıxlı İ. Xatirəyə dönmüş illər. Bakı: “Yazıçı”, 1980, 366 s.

Haqiqat Nabi gizi Abdiyeva
Raisa Nazim gizi Savalanzade

Remembering is the curse of the soul
(Based on I. Efendiyev's play "I can't forget")

Summary

I. Afendiyev's play "I can't forget" has a special place among the works in lyrical-psychological style. The author shows the impact of unforgettable memories of images on their mental and psychological state. Each of the characters in the work can not forget any memory. Thus, the "unforgettable" in the work becomes the main expression of psychologism. These subconscious memories do not leave them for a moment. It follows them like a shadow in the life they want to start anew.

Keywords: Forget, first love, memory, female spirit, logic, heart

Хакикат Наби гызы Абдиева
Раиса Назим кызы Саваланзаде

Память - это проклятие души
(По пьесе И. Эфендиева «Не могу забыть»)

Резюме

Пьеса Ильяса Эфендиева «Не могу забыть» занимает особое место среди произведений, написанных в лирико-психологическом стиле. Автор показывает влияние незабываемых воспоминаний образов на их психическое и психологическое состояние. Каждый из персонажей произведения не может забыть ни одной памяти. Таким образом, незабываемое становится главным выражением психологии в произведении. Эти подсознательные воспоминания не покидают их ни на мгновение. Он следует за ними, как тень в жизни, которую они хотят начать заново.

Ключевые слова: Забывать, первая любовь, объем памяти, женский дух, логика, сердце

ÜLVİYYƏ YUSİF qızı BAYRAMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Gəncə Dövlət Universitetinin

AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞININ ƏSAS TEMATİK QAYNAQLARI

Azərbaycan aşıq sənətində öz yaradıcılığı ilə bir zirvəyə çəvrilmiş, özündən sonra böyük bir məktəb buraxmış Aşiq Ələsgərin ədəbi-bədii irsinin bir sıra tematik qaynaqları vardır ki, onlardan ən əsası onun həyatı və bütün ömrü boyunca yaşadığı keşməkeşli hadisələr olmuşdur. Bu səbəbdən həmin qaynaqları araşdırarkən ilk olaraq aşığın həyat salnaməsinə nəzər salmaq lazımdır.

Aşiq Ələsgər Göyçə rayonunun 1821-ci ildə Ağkilsə kəndində dünyaya göz açmışdır. Atası kəndin hörmətli insanlarından idi, dülgərlik ilə məşğul olurdu. Ara-sıra şeir yazmaq bacarığı vardı. Eyni zamanda bayatı, qoşma deyərdi.

Aşiq Ələsgərin ailəsi böyük idi: iki bacısı və dörd qardaşı var idi. Ələsgərin atası Alməmməd kişi övladlarını saxlamaq üçün meşədən odun, quru ağac gətirir, digər kəndlərə satır, əziyyətlə ailəsini dolandırır.

Övladları böyüdükcə Alməmməd kişinin məsuliyyəti də artırdı. Alməmməd kişi külfətinin tələbatlarını ödəyə bilmir, maddi durumu çətinləşirdi. Bu səbəbdən də böyük uşağı Ələsgəri Qurban adlı bir zənginə nökr verir 14 yaşında. Qurbanın məhləsində Ələsgər 2 il işləyir.

Xarakter baxımdan mehriban, xeyirxah olan Qurbanın Səhnəbanı adında bir övladı var idi. Ələsgərlə Səhnəbanı arasında gözəl, ülvi hisslər yaranmış və bu hisslər məhəbbətə çəvrilmişdir. Lakin Qurbanın Məhərrəm adlı qardaşı var idi. Çox zəngin olduğuna görə Məhərrəmə "pullu Məhərrəm" deyərtilər. O, öz oğlunun Səhnəbanı ilə evlənməsini istəyirdi. Bu səbəbdən Ələsgər və Səhnəbanın eşqindən xəbərdar olan Məhərrəm Ələsgəri Qurbanın məhləsindən uzaqlaşdırır. Məhərrəmin oğlu Səhnəbanı ilə evlənir. Bu hadisə onun gələcək yaradıcılığına da bir nisgil, bir ümitsizlik, vəfasızlıq kimi daxil olaraq ayrıca tematik xətt yaratmışdır.

Ağkilsədə böyüyüb başa çatın Aşiq Ələsgərin ali təhsili yox idi. Aşiq Ələsgər sənətin məharətini el arasında, kənd sənət adamlarından və ozanlardan mənimsəmişdi. Uşaq olanda yığıncaqlara gedən balaca Ələsgər dindarların mouzələrinə, dərvişlərin rəvayətlərinə, ozanların söylədiklərinə diqqətlə dinləyirdi.

Mükəmməl zəhnə sahib olduğundan dinlədiyi əhvalatları yadında saxlayar, sonra asanlıqla digərlərinə söyləyər. Bu kamil yaddaşın səbəbindən onun yaradıcılığı rəngarəng mövzularla zənginləşmiş və aşığın yaradıcılığının tematik məna yükünün yeni bir istiqaməti formalaşmışdır.

Aşıq Ələsgər Azərbaycan folklorunun istedadlı sənətkarlarından və aşıq poeziya nümayəndələrindən idi. Şeirləri zirvələrə ucalmış, həm məna, həm uzlaşma, pak el dilinə yaxın aşıq sənətinə özünəməxsus töhfələr vermişdir.

Bir çox mahir ozanlar aşıq Ələsgərin müəllimi olmuş və aşıq Ələsgər gələcək nəsillərdə yetişəcək aşıqlara əsl təkan vermişdir. Aşıq Ələsgər demək olar ki, aşıq yaradıcılığının bütün sahələrinə müraciət etmiş və Azərbaycan ədəbiyyatına misilsiz xidmət göstərmişdir.

Aşıq Ələsgərin sənətində divani, mükəmməl, təcnis, qıfıl bənd, dodaqdəyməz, cığalı təcnis, gəraylı və bir sıra şeir növləri heyvətəməz şəkildə yer almışdır. Böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğun aşıq Ələsgər haqqında belə demişdir: “Hansı mövzuya əl atıram, hansı daşı qaldıram altında Dədə Ələsgərdən bir nişanə görürəm”.

Şeir sənəti ilə yanaşı aşıq Ələsgər İslam dininin əsaslarını da bilirdi. Dini mövzu da aşıq yaradıcılığının tematik istiqamətlənməsinin daha bir zəngin qaynağını təşkil edir. Zəmanənin bilikli insanlarından olan Aşıq Ələsgər İslama da tez- tez müraciət etmişdir:

Ələsgər xümsünən zəkətin verə
Əməlin mələklər yazı dəftərə,
Hər yanı istəsə, baxanda görə,
Təriqətlə bu sevdalı gərəkdi.

Aşıq Ələsgərin şeirlərində nəsihətəməz misralar geniş yer almışdır. O, xalqın sevilən ustadı olmuşdur. Azman sənətkar ilk şeirlərini də yeniyetməlik dövründə ozanların israrı ilə demişdir. Səhnəbanıdan ayrı düşəndən sonra ilham pərisi daha da oyanmış, sinəsi dolmuş, çalib-oxumaq istəmişdir. Bu dövrdə atası Ələsgəri Aşıq Alının yanına aparmışdı və Ələsgər ondan dərslər almışdır.

Uzun müddət müəllimindən dərslər alan Ələsgər aşıq yaradıcılığının sirlərini öyrənməklə yanaşı, əxlaq, gözəl insani xüsusiyyətlər və nəzakət də əldə etmişdir. Aşıq Alıdan mükəmməl dərslər aldıqdan sonra aşıq Ələsgər aşıq Alının əvəzinə toylarda iştirak etmiş və şöhrəti qalxmışdı. Aşıq Alı Ələsgəri xalq içində yüksəlmək üçün qəsdən uduzmaq istəmişdi, sazını ona təslim edərək Ələsgəri qalib görmək istəmişdi. Ələsgər isə sadəlik edib müəlliminin qarşısında baş əyib, ona öz hörmətini belə bildirmişdir:

Bir şagird ki, ustadına kəm baxa,
Onun gözlərinə qan damar, damar

Aşıq Ələsgərin şagirdliyi bitəndən sonra o, birinci Göyçədə aşıqlıq etmiş və toy şənliklərini idarə etmişdir. Tez bir zamanda onun ad-sanı digər rayonlara səs salmış, Ələsgər mahir aşıq kimi Naxçıvana, İrəvana, Qarabağa, Cavanşir mahalına, Qazaxa, Kəlbəcəyə, Gəncəyə dəvət olunmuş, hər məkanda öz nümunəvi mədəniyyəti, gözəl əxlaqı, bənzərsiz səsi, mahir ifası ilə insanların sevgi və rəğbətini qazanmışdır.

Aşıq Ələsgərin bütün göstəriciləri, daxili aləmi, zahiri görünüşü sanki aşıqlıq üçün seçilmişdir. Deyilənə görə, aşıq Ələsgər hündür boy, əzəmətli, güclü imiş. Siyah gözləri, qara çatma qaşları, dolu üz, böyük burnu var idi. Aşıq Ələsgər uzun ətəklili arxalıq, üstündən əba geyərmiş və buxara papağı var idi. Keçəl və saqqallı idi. Qeyri-adi gözəl və zil incə səsi ilə mələhətlə oxuyarmış.

Aşıq Ələsgərin gözəl keyfiyyətləri ona Azərbaycanın hər bölgəsində uğur gətirmiş, ağsaqqal şair kimi tanınmışdır. Bir müddət sonra şairin başına çoxlu şagirdlər yığılmış, Ələsgər şagirdlərə aşıqlıq sənətinin sirlərini açıqlamış, saz çalıb söz demək bacarığını aşlamışdı. Bu şagirdlərin əksəriyyəti sonradan aşıq Ələsgər kimi görkəmli tanınmış aşıq olmuşdular. Şair şeirlərində şagirdlərin öyrədilməsini xatırlayaraq fərəhlə söyləyirdi:

Adım Ələsgərdi, mərdi-mərdana,
On iki şagirdim işlər hər yana.

Uzun illər Səhnəbanını yadından çıxara bilməyən Ələsgər 40 yaşında evlənmişdi. O, Anaxanın adlı bir qızla ailə qurmuşdu. Ələsgər nümunəvi ailə sahibi olmuş, övladlarının maddi tələbatlarını təmin etmişdir. Uşaqlarının nazını çəkən Ələsgər, həmçinin, öz qayğıkeşliyi, məşğuliyyəti, əməksevərliyi ilə onlara nümunə olmuşdur.

Aşıq Ələsgəri tanıyanların söylədiyinə görə, o, əməksevər, həyatının sonuna kimi işgüzar insan olub. Yaz və yay olanda əkin biçinlə məşğul olarmış, qış aylarında isə aşıq kimi fəaliyyət göstərmiş. Aşıq Ələsgər qocalanda da yer şumlayar, əkinçiliklə məşğul olar, ot və taxıl biçər, xırman işləri ilə məşğul olarmış [1, s. 22]. O, araba bağlamaq, dəyirman sazlamaq, dülgərlik, ev tikmək işləri də görürmüş. Həyatının böyük hissəsini el içində, toy şənliyində keçirən Aşıq Ələsgər İranda, Türkiyədə və Dağıstanda da şöhrət

qazanmışdır. XIX əsrin 50-ci illərindən digər rayonları gəzərək Ələsgər elin xoş vaxtında, toylarda əlində saz çalib oxumuş onun yaman günündə isə səbəbkara lənət oxumuşdur.

Aşıq Ələsgər ahıl yaşlarında olanda xoşagəlməz hadisələr baş verir. 1912-ci ildə Ələsgərin qohumu Molla Rəhim 28 illik sürgündən sonra gəlir. Molla Rəhim Ələsgərin oğlu Bəşir tərəfindən bilmədən güllələnir və dünyasını dəyişir. Bundan məyus olan Ələsgər yazır:

Nagah badi-sərsər əsdi üstümə,
Ömür bostənımın tağı kəsildi.
Öz əlimlə xəta dəydi özümə,
Bədəndən qolumun sağı kəsildi-
bəndi ilə başlanan qoşmasını yazmışdır.

1915-ci ildə aşıq Ələsgərin həyatında yenə bədbəxt olay üz verir: kürəkəni rəhmətə gedir. Çox keçmir oğlu Bəşir kəndxudanı güllələyir. Bu səbəbdən aşıq Ələsgərin oğlu Əbdüləzizi və qardaşını tuturlar. Baş verənlər qoca Ələsgərdə nisgillik yaradır, qəm dəryasına qərq olur. Aşıq Ələsgər o qədər məyus olur ki, bir daha çalib oxuya bilmir.

1918-ci ildə daşnakların türklərə qarşı törəditdiyi təxribat nəticəsində Göyçə rayonu dağılır, yerli sakinlər öz ocaqlarını qoyub köçürlər [2]. Aşıq Ələsgər iki il Yanşaqda qalandan sonra bir neçə ay Tərtərdə yaşayır. Yanşaqda və Tərtərdə şairə ehtiramla yanaşsalar da, aşıq Göyçəni arzulayır. Ürəyi darıxır, boya-başa çatdığı yurdu görmək istəyir.

1921-ci ildə intizardan sonra aşıq Ələsgər Ağkilsəyə dönür, son illərini öz doğma yurdunda yaşayır. Lakin aşığın fəaliyyəti dayanmışdı. O, qocalıqdan şikayət edir, təəssüflənirdi. Həyatını şadlıqlara həsr edən Ələsgər evdə qalmağı xoşlamırdı. Aşıq Ələsgər xatirələrlə yaşayır, ötub keçənləri yada salıb kövrəlirdi:

Səksəni, doxsanı keçibdir yaşım,
Əzrayıl həmdənim, məzar yoldaşım.
Gor deyə tərənir bələli başım,
Daha köç təbilin çal, qoca baxtım [3].

Şair doğulub boya-başa çatdığı Göyçə rayonunun Ağkilsə kəndində torpağa tapşırılmışdı. Onun vəfatından sonra aşıq Ələsgərin şeirləri dərc olunmuşdur. AMEA folklorçuları Aşıq Ələsgərin 150 illik yubileyi münasibətilə onun bütün şeirlərini toplayıb iki cildə çap etdirmişdir.

Aşıq Ələsgərin şeirləri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli qərara əsasən dövlət varidatı hesab olunan müəlliflərin sırasına əlavə olunmuşdur. Böyük ustad Aşıq Ələsgər mədəni, ictimai, dini və s.mövzuda yaratdığı şeirləri ilə Azərbaycan aşıq ədəbiyyatını işıqlandırmışdı. Aşıq Ələsgər yaradıcılığı ədəbi-estetik, ictimai - fəlsəfi sahələri əhatə edir. Onun yüksək sənətkarlığı, məhəbbətə ülvə dəyəri, insan bəxti haqqında humanist fikirləri coşub-çağlayır.

XX əsrdə Azərbaycan aşıq musiqi mədəniyyətinin ən qədim sahəsi olan Aşıq Ələsgər sənətinin ömrü başladı. Dədə Ələsgərin simasında "haqq aşığı" ifadəsi yenidən gündəmə gəldi.

İllər keçsə də, Ələsgər Səhnəbanını unuda bilmir, ilk eşqin ızdırablarını çəkir, çətinliklərə sinə gələrək sazla-sözün qovuşduğu dəryaya meyl edir. Zəmanənin korifey sənətkarı Aşıq Alı onun gələcək həyatına tamamilə yeni ruh verir. Yüksək mədəniyyəti, güclü yaddaşı, mərifəti ilə hər yerdə hörmət qazanan Ələsgərin qəlbindən Səhnəbanı çıxmır. Aşıq Ələsgər qeyd edir ki, məhəbbət insanın təbii, nəcib hissidir. O, təbii eşqdən məhrum olan, sevgisi tapdalanan böyük bir insan faciəsini təsvir edir.

Aşıq Ələsgər el arasında "xalq aşığı" adı qazanmışdır. Sazı əlinə alıb sindən şeirlər deyər, könüllər oxşayardı. İnsanların hissələrini duyar, hadisələri öncədən görürdi. Aşıq Ələsgərin "Düşdü" qoşması sanki onun öz həyatından bəhs edir. Nakam eşq, çətin sınaqlar, xoşagəlməz hadisələr onun duyğularını saza-sözə köçürür:

Ələsgərəm hər elmdən halıyam,
Gözəl, sən dərdlisən, mən yaralıyam,
Dedi nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü [4].

Dünyaya, məhəbbətə, vətənə, obaya, təbiətə münasibət Aşıq Ələsgərin şeirlərində yeni bir üslubda, əsil və saf çalarlarla əks olunur. İstedadlı şair eşq yolunda həyatını qurban verən sevgililərə həsəd aparır:

Ələsgərəm, mən deyirdim,
Pərvanə əfsanə yanır.
Eşqindən bir od düşüb
Cismimə, mərdanə yanır;
Deyirəm, danışırım,

Dönürəm, hər yana, yanır.
 Ürəyim bir Kərəmə,
 Bir Şeyx Sənana yanır;
 Qəlbdən yas tuturam

Məcnuna, Fərhadə bu gün [4].

Böyük sənətkarın yaradıcılığında müxtəlif şeir növləri yer alır:

Arif olan, bir od düşüb canıma,
 Əridib döndərir a yağa məni.

Aşıq deyər ay ağa,
 Yetiş dada, ay ağa!

İllər xəstəsi canım,
 Yar gəldi, qalx ayağa!
 Ağa olan qulun salmaz nəzərdən,
 Salma nəzərindən, ay ağa, məni! [4]

Aşıq Ələsgər sənətinin özünəməxsus söz inciləri insanların qəlbinə yol tapmış, yaddaşlara həkk olunmuşdur.

Müasirlərin dediyinə görə, Aşıq Ələsgər yüz ildən çox yaşasa da, nə belə əyilmiş, nə eşitmə qabiliyyəti zəifləmiş, nə görmə qabiliyyəti zəifləmiş, nə də saçları ağarmışdır. Vəfat edəcəyi gün barədə qabaqcadan söyləyən şair 1926-cı il martın 7-də gözlərini əbədi yumsa da, barəsində rəvayətlər, dastanlar, nağıllar, xatirələr yazılmış, fitri istedadı, zəngin mənəviyyəti onu xatirəsini əbədiləşdirmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Ozan dünyası” jurnal, 3, 2012.
2. Ашуг Алескер. Большая советская энциклопедия. А.М.Порохова, 3 издание, 1969.
3. Аşıq Ələskər / tərtib edən İ.Ələsgər. Bakı: Elm, 1972, 1 kitab.
4. Аşıq Ələsgər. Bakı: Elm və təhsil, 2012

Ülviyyə Yusif qızı Bayramova

Aşıq Ələsgər yaradıcılığının əsas tematik qaynaqları

Xülasə

Aşıq Ələsgər Azərbaycan aşıq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun ədəbi-bədii irsi aşıq sənətinin müxtəlif janrlarında - gəraylı, qoşma, təcnis, qifilbənd, müxəmməs və s. yazılmış mükəmməl örnəklərlə zəngindir. Aşıq Ələsgərin ustadı Aşıq Alı olmuş, özü isə on iki şeyirdinə ustadlıq etmişdir. Onun yetişdirdiyi aşıqlar sonralar Azərbaycan aşıq sənətini öz yaradıcılıqları ilə zənginləşdirmişlər. Aşıq sənətində onun adı ilə adlanan xüsusi bir məktəb formalaşmışdır. Aşıq Ələsgər şeir yazır, həmin şeirlərə uyğun melodiya bəstələyir, özü onları sazda ustalıqla ifa edirdi, aşıq şeirinin formalarına mükəmməl bələd idi. Aşıq Ələsgərin repertuarı bir çox klassik dastan və aşıq havalarından təşkil olunmuşdur ki, bunların tematik məzmunu - fəhlə sinfinin ağır həyatını, 20-ci əsrin əvvəllərindəki tarixi hadisələri, kəndli həyatının real səhnələrini və təbiətin gözəlliyini təsvir etməkdən ibarətdir. Aşığın məhəbbət lirikası saf və səmimi hissləri tərənnüm edirdi.

Açar sözlər: Aşıq Ələsgər, yaradıcılıq, sevgi lirikası, aşıq yaradıcılığı, saz

Ульвия Юсиф гызы Байрамова

Основные тематические источники творчества Ашуга Алескера

Резюме

Ашуг Алескер является великим представителем Азербайджанской ашугской поэзии. Он писал стихи в разных жанрах ашугского искусства - гəрайлы, гошма, таджнис, гыфылбэнд, мухаммас и т.д. Наставником ашуга был Ашуг Алы, а он сам возглавлял ашугскую школу и воспитал 12 учеников, которые позже прославили ашугское искусство своим творчеством. Ашуг Алескер Он писал стихи, создавал для них ашугские напевы и сам же виртуозно исполнял их на сазе, хорошо владел формами ашугской поэзии. Репертуар Ашуга Алескера состоял из множества классических дастанов и ашугских напевов, суть которых заключалась в описании тяжёлой жизни рабочего класса, исторических событиях начала XX века, реалистических сценах крестьянской жизни и красоте природы. В любовной лирике поэт воспевал чистую и свободную любовь.

Ключевые слова: Ашуг Алескер, творчество, любовная лирика, ашугское творчество, саз

Ulviya Yusif gizi Bayramova

The main thematic sources of Ashug Alasgar's creativity

Summary

Ashug Alasgar is a great representative of Azerbaijani ashug poetry. He wrote poems in various genres of ashug art such as “gerayli”, “goshma”, “tajnis”, “gifilbend”, “mukhammas”, etc. Ashug’s master was Ashug Ali, but he headed the ashug school and brought up twelve apprentices, who later glorified the ashug art with their activity. Ashug Alasgar wrote poems, created ashug melodies for them, performed them on the instrument “saz” masterfully and well-mastered the forms of ashug poetry. Ashug Alasgar’s repertoire consisted of many classical eposes and ashug songs, the essence of which was to describe the hard life of the working class, historical events of the early twentieth century, realistic scenes of peasant life and the beauty of nature. In the love lyrics the poet sang about pure and free love.

Keywords: Ashug Alasgar, activity, love lyrics, ashug creativity, saz

SƏİDƏ FAİQ qızı NAĞIYEVA

Fillologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN HEKAYƏSİNİN MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏ MODELİ

Bir çox xalqların taleyinə mühacirlik payı düşmüşdür. Azərbaycan xalqı da bu baxımdan istisna deyildir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının yaşı keçmişə, beş yüz ildən çox zamana dayanmağına baxmayaraq, araşdırılmasının yaşı o qədər də çox deyil; çox az ara–sıra sovet dövründə mühacirət ədəbiyyatını tənqid edən və birtərəfli mövqedə duran tədqiqatları nəzərə almasaq, ümumilikdə 30 illik bir dövrü əhatə edir.

Müstəqillik illərindən başlayaraq mühacirət ədəbiyyatı araşdırma obyektinə çevrildi. Bu dövrdə Bəkir Nəbiyev, Elçin, İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov, Vaqif Sultanlı, Vilayət Quliyev, Alxan Bayramoğlu, Mübariz Süleymanlı, Şəlalə Hümmətova, Həsən Quliyev, Abid Tahirli, Nəsiman Yaqublu, Azər Turan, Təyyar Salamoğlu, Məhərrəm Qasımlı və başqaları mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə və şəxsiyyətlərinə həsr edilmiş araşdırmaları bu zəngin irsin çatdırılması və təhlilə cəlb olunması baxımından mühüm yer tutur.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı çoxlu məqalələr, monoqrafiyalar, kitablar və dissertasiyalar yazılmışdır. Forma və məzmun baxımından zəngin olan mühacirət ədəbiyyatı pərakəndə şəkildə araşdırılmışdır. Bu səbəbdən təhlil etmək və müəyyən elmi qənaətlərə gəlmək mümkünsüzdür. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.B.Məmmədzadə, Ə.Cəfəroğlu, A.Dağlı, A.İldırım, M.Əsəd bəy (Qurban Səid), Gültəkin, C.Hacıbəyli və başqa onlarla ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı, yaradıcılığını, araşdırmaq üçün vaxt, zaman və geniş elmi biliklər tələb edir. Eyni zamanda mühacirət ədəbiyyatı ədəbiyyatşünaslığımızın yeni sahəsi olduğu üçün, onun araşdırılmasında müəyyən problemlər vardır.

Müxtəlif səbəblərdən doğma Vətənlərindən uzaq düşmüş, yaşamağa məhkum olmuş böyük şəxsiyyətlərin yazdıqları əsərləri "Mühacirət ədəbiyyatı" nümunələridir. Belə əsərlərdə əsasən vətənpərvərlik, Azərbaycançılıq ideyaları ideyaları təbliğ olunur. Abid Tahirinin "Azərbaycan mühacirəti" kitabında yazırdı: "Mühacirət ədəbiyyatında azərbaycançılıq ideyalarının tərənnümü məsələsinə toxunaraq yazır: "Mühacir", "mühacirət", "mühacirət ədəbiyyatı" sözlərini esidən kimi nədənsə həmişə mənim xəyalımda payız axşamı çən-çiskin içində göy üzündən keçən və qərib-qərib ötən durna obrazı canlanır. O durna vətən həsrətinin, el-yurd nisbilinin, ayrılıq göynərtisinin könül durnasıdır. Xəyal avazından kövrək səsindən qopan yanıqlı bayatıların pərişan ovqatından boylanan da o ana yurddan, el-ulusdan ayrı düşməyin göz yaşına bürünmüş qəmli-qubarıdır;

Qamışlıq qalın oldu,

Ayağım yalın oldu.

Mən eldən ayrılmazdım,

Yollayan zalım oldu.

Bənim ağlar, Şirvanım,

Şəkim ağlar, Sən öldün, mən ağladım,

Mən ölsəm, bə kim ağlar?!" (1. s. 3)

Qürbətdə yaşayıb-yaradan şairlərin və yazıçıların yaradıcılığının əsas mövzusunun vətənsəverlik təşkil edir. Bədii nümunələrdə eyni zamanda qürbət həzinliyi, yangısı, vətən nisgili aparıcıdır. Vətən həsrəti, qəribliyin hüznü demək olar ki, yazılmış bütün əsərlərdə aparıcı ana xətt kimi diqqəti çəkir. İstər nəzmlə, istərsə də nəsrə yazılmış bütün əsərlərdə XX əsr mühacirət ədəbiyyatının, ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən, fədakarlarından biri, böyük fikir və mücadilə adamı, Azərbaycan milli istiqlal ideyası uğrunda çarpışan və uzun illər ağır şərtlər altında onu yaşadan Mirzə Bala Məmmədzadədir. O, milli köklərinə bağlı idi və bu səbəbdən də milli birliyin, milli kimliyin qorunub saxlanılmasının vacib olduğunu xüsusi ilə vurğulayırdı.

“Yeni Kafkasya” Azərbaycan siyasi muhacirətinin Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə İstanbulda çıxardığı ilk qəzetdir. Qəzet Türkiyə Türkcəsində olduğu üçün latın qrafikasında yayımlanmışdır. “Yeni Kafkasya”da ən çox yazısı olan mühacirlərdən biri də Mirzə Bala Məmmədzadədir. Bolşeviklərin təqibindən İran Ənzəlisinə qaçan Mirzə Bala jurnala məqalələrini ordan göndərib. Tanınmış mühacir jurnalda siyasi xarakterli məqalələrlə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələr də yazıb. Bundan əlavə, mühacirət nəsr tətqiqatçılarına görə, Mirzə Balanın “Yeni Kafkasya”nın 15 dekabr 1925-ci il tarixli sayında işıq üzü görmüş “On dəfə öldürülən” hekayəsi Azərbaycan mühacir nəsrinin ilk nümunəsidir. Jurnalda Mirzə Balanın “Vətən qaldı” və “İldırım” adlı daha iki hekayəsi çap edilib.

Mirzə Bala Məmmədzadə “Ermənilər və İran”, “Vətən qaldı”, “Muğan xan” əsərlərini Cənubi Azərbaycanda mühacirətdə olduğu dövrlərdə yazmışdır (1924-1927). Bu əsərlərdə Rza şah rejiminin, onun siyasətini, Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra azərbaycanlılara qarşı ayrıseçkilik, heç də xoş olmayan rəftarları, amansızlıqla törədilən erməni təxribatlarını qələmə almışdır. Daşnaksütyun partiyasının Təbrizi erməni hərəkatının ən mühüm mərkəzlərindən birinə çevirməsini tam təhlil etmiş, ermənilərin qanlı əməllərini əsərdə tam şəkildə anlatmışdır. Eynulla Mədətli yazır ki, “Mirzə Balanın Qərb yönü yeniləşmə və milliyyətçi görüşlərinin formalaşmasında M.Ə.Rəsulzadənin və onun nəşr etdiyi “Açıq söz” qəzetinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Sonralar “Milli Azərbaycan hərəkatı” əsərində Mirzə Bala yazmışdı: “Şüurlu bir türk milliyyətçisi sifətilə hərəkat edən böyük Füzulinin dühası Azərbaycanın ədəbi varlığı üzərində XIX əsrin sonuna qədər dörd əsr öz təsirini göstərmişdir. Axundzadə Mirzə Fətəli ilə Həsən bəy Zərdabi və Kırımlı İsmayıl bəydən başlamış Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə qədər hər kəsin Azərbaycan milli hərəkatında bir iştirak payı vardır. Yalnız bir fərqlə ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ictimai bir cərəyan şəklinə girən və büllurlaşaraq milli-ictimai bir ideologiya mahiyyəti kəsb edən milliyyətçiliyimizi formalaşdıraraq bir sistemə salmış, bir proqram halına gətirmiş, onu dövlət təşkilatı halında əbədiləşdirmək üçün ümumiləşdirmiş, onu İstiqlal Bəyannaməsi ilə dövlət təşkilatının təməli etmişdir”. Qeyd edilməlidir ki, bu dolğun dəyərləndirmədə Mirzə Balanın özünün nə qədər dərin fəlsəfi dünyagörüşə malik olduğunu aydın görünür” (3, s. 3). Onun yaradıcılığının böyük bir qismini Vətən, onun tərəqqisi, inkişafı, eyni zamanda həsrət ona qovuşmaq kimi bəşəri mövzular təşkil edirdi. Bu qəbildən Mirzə Bala Məmmədzadənin “Vətən qaldı” hekayəsi diqqəti cəlb edir. Əsərlə bağlı alman tarixçisi, professor Cotthard yazır: “Zaqafqaziya türkləri dövlətqurucu... qabiliyyətə sahibdirlər... 1918-ci il mayın 28-də elan olunan Azərbaycan istiqlaliyyəti türk və Azərbaycan düşməni olan qüvvələrin “isbata” çalışdıqları kimi təsadüfi bir hadisə və ya işin içindən çıxma bilmək üçün verilmiş bir qərar deyil, məhz uzun zamandan bəri inkişaf etməkdə olan təbii bir təkamülün son mərhələsi və son nəticəsi idi. Bunun belə olduğunu Mirzə Bala Məmmədzadənin bu günlərdə nəşr etdirdiyi dəyərli əsəri olan “Milli Azərbaycan hərəkatı” da bizə isbat etməkdədir. Milli Azərbaycan hərəkatı ilə bağlı indiyə qədər müxtəlif dillərdə yazılan əsər və məqalələrdən və öz araşdırmalarımızdan bildiyimizə görə, Azərbaycan milliyyətçiliyinin inkişafında “Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyası”nın önəmli rolu olmuşdur ki, bunun da isbatını və canlı bir surətdə təsvirini Mirzə Bala bəyin bu əsəri bir daha mükəmməl dəlillərlə ortaya qoymaqladır” (2, s. 11). Bu əsərlə bağlı alman tarixçisi, professor Cotthard yazır: “Zaqafqaziya türkləri dövlətqurucu... qabiliyyətə sahibdirlər... 1918-ci il mayın 28-də elan olunan Azərbaycan istiqlaliyyəti türk və Azərbaycan düşməni olan qüvvələrin “isbata” çalışdıqları kimi təsadüfi bir hadisə və ya işin içindən çıxma bilmək üçün verilmiş bir qərar deyil, məhz uzun zamandan bəri inkişaf etməkdə olan təbii bir təkamülün son mərhələsi və son nəticəsi idi. Bunun belə olduğunu Mirzə Bala Məmmədzadənin bu günlərdə nəşr etdirdiyi dəyərli əsəri olan “Milli Azərbaycan hərəkatı” da bizə isbat etməkdədir. Milli Azərbaycan hərəkatı ilə bağlı indiyə qədər müxtəlif dillərdə yazılan əsər və məqalələrdən və öz araşdırmalarımızdan bildiyimizə görə, Azərbaycan milliyyətçiliyinin inkişafında “Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyası”nın önəmli rolu olmuşdur ki, bunun da isbatını və canlı bir surətdə təsvirini Mirzə Bala bəyin bu əsəri bir daha mükəmməl dəlillərlə ortaya qoymaqladır” (2, s. 12). Vətən birliyi, azadlıq ideyaları, tarixi haqsızlığa qarşı kəskin etirazı, yüksək ideyali yaradıcılığı, sözün həqiqi mənasında böyük həqiqət güzgüsüdür. Onlar görkəmli mühacirlər taleyin hökmü ilə əqidə uğrunda mübarizə

zamanı mühacir-qərib həyatı yaşamağa məcbur oldular. Azərbaycanın istiqlalını, azadlığını özlərinin müqəddəs haqq işi sayan mühacirlərin vətəndən uzaqlardakı həyatı qəriblikdən doğan nostalgiyadan başqa, həm də bir siyasi çarpışmadır, milli istiqlal mübarizəsidir.

M.B.Məmməd zadə yolunda hər şeyi fəda edən doğma xalqına sanki müraciət edərək belə demişdir: “Əgər bir millət olaraq, türk olaraq, azərbaycanlı olaraq yaşamaq şüur və qənaəti daşıyırsansa, milli bir dövlət halında qurulmaq, azad və müstəqil yaşamaq üçün həyatımızı əsirgəməməliyik” (4, s. 88). “M.B.Məmməd zadə mühacirətdə yazdığı bütün əsərlərində, hətta kiçik məqalə və xəbərlərində belə Azərbaycanda sovet adı ilə davam edən rus işğalçılıq siyasətini kəskin tənqid edirdi. O, Azərbaycanda gedən prosesləri diqqətlə izləyir, hər bir hadisəyə siyasi, ədəbi, mənəvi qiymət verməyə çalışırdı. Sovetlərin siyasətinin millətlər üzərində imperializmə əsaslandığını bildiren publisist onları siyasi və iqtisadi cəhətdən əsarət altında saxladığını irəli sürürdü. Sovet istilasını ilə bərabər başlayan siyasi, iqtisadi və əskəri işğal nəticəsində xalqın istismar və ruslaşdırma siyasəti ilə üzbuüz qalmasının mahiyyətini açırdı”.

Azadlığın, müstəqilliyin, milli dövlətçiliyin bəzən kifayət qədər dəyərləndirilməməsi vətənpərvərlik tərbiyəsinin doğru-düzgün, ardıcıl aparılmamasının təzahürüdür (5, s. 256).

Hekayə mühacirin həyatı ilə sıx bağlıdır. Əsərin əsas ideyası, verdiyi mesaj Mirzə Bala Məmməd zadənin bütün ömrü boyu dünyaya çatdırmaq istədiklərinin ədəbiyyatda əksidir. “Mühacirətin ilk ayları idi. Mənfur istilanın müdhiş dalğası ilə Rəştə atılmışdım. Rəşt Gilanın mərkəzidir. Şəhərin ətrafını dolaşmaq məqsədilə, arkadaşım ilə bərabər şəhər kənarına çıxmış, «Azərilər məzarını» ziyarətə getmişdik. Bu istila hökuməti tərəfindən zor ilə İrana sövq edilən və burada aclıqdan, xəstəlikdən və bilhassa qızdırmadan ölənlər milli Azərbaycan nəfərlərinin bir torpaq yığınının ibarət məzarıdır” (6, s. 2).

Qəhvəxananın qaranlıq bucağından eşidilən Azəri türkcəsiylə olan mahnı sözləri belə həsrəti, vətəni anlatırdı.. Mirzə Bala burada Azəri türkcəsini qeyd etməklə doğma yurdlarından, məmləkətlərindən uzaq düşmüş insanların ana dilinə olan özləmini göstərir.

“Qafqazlıyam...Ay...rılmışım...

e...limdən

Qafqazlıyam...Ayy...rılmışım...

elimdən...

Qorxum bu qədərdir...

Vətən için... ölümdən...”

Vətəndən kənar qalmaq və Vətəndən kənar ölüm qorxusudur mühacirin göstərmək istədiyi. O, və onun kimi onlarla mühacirlərin acı taleyi deməkdir bu misralar. Ədibin hekayədə qeyd etdiyi şiddətli yağmur sanki hər şeyi yuyub təmizləyəcək, hər şey yenidən başlayacaq və bu ölüm bitəcək demək istəyirdi.

Aşağıda qeyd olunan könül göynədən bayatıları özünün taleyi kimi yaşayanlar - mühacir qəriblər tarixin uzaqlarından, yüz illərin o üzündən olduğu kimi, içərisində yaşadığımız yaxın zamanın bağrından da boylanır.

Qamışlıq qalın oldu,

Ayağım yalın oldu.

Mən eldən ayrılmazdım,

Yollayan zalım oldu.

*****

Bənim ağlar,

Şirvanım, Şəkim ağlar,

Sən öldün, mən ağladım,

Mən ölsəm, bə kim ağlar?!

Bir dəfə də olsun göz yaşı axıdılmamış soydaşların soyuq məzarlarına baxdığını qeyd edir. Və təəssüf hissi ilə Vətəndən uzaq düşmüş bu insanların bir müddət sonra tanınmayacaq məzarlarının üzərində göz yaşının tökülmədiyini ürək ağrısı ilə qeyd edir. Göz yaşı yox yağmur suyu bu məzarları yuyurdu, sanki onlar üçün göylər ağlayırdı.

Hekayənin çox nikbin bir sonluğu var idi. Bu son işıqlı gəyəcəyə bir ümid işığı salır:

“- Əvət, yalnız Vətən qaldı!.. İstila bu bulud kimi keçicidir. Madam ki, Vətən qalmışdır, İstiqlal ümidi də qalmışdır!..-deyə mənə döndü. Gözlərində həzin bir təbəssüm sezilirdi... ” (6, s. 2).

Ümumiyyətlə, Mirzə Bala Məmməd zadənin qurbətdə keçirdiyi ömür onun həyatını müəyyənləşdirmiş, yeni düşüncə, fikir və duyğular üçün istiqamət vermişdir. Onun qurbət düşüncələri bütün varlığından süzülüb gəlmiş və o, heç vaxt bir addım da olsun geri çəkilməmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abid Tahirli "Azərbaycan mühacirəti" Bakı: "Tural-Ə", 2001, 343 s.
2. Cotthard J. 28 Mayın mənası. "İlham qaynağı" məcmuəsi, № 1, Berlin, 1938, s.11-13.
3. R.Əhmədli "Mirzə Bala Məhəmmədzadə irsinə dair dəyərli araşdırma" məqalə // 525-ci qəzet, 27.02.2018.
4. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992.
5. Bədirxan Əhmədli "Azərbaycan Mühacirət Ədəbiyyatı təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri" // Elm və təhsil, Bakı 2017. 363s.
6. Fuad Azgur "Fuad Azgurdan daha bir Şeir" //"Ədəbiyyat" qəzeti 30 mart 2001

Саида Фаиг кызы Нагиева

Мирза Бала Мамедзаде модель в Азербайджанской сказки

Резюме

В статье рассказывается история Мирзы Бала Мамедзаде, одного из ярких представителей эмигрантской литературы: «Родина осталась». Основная идея этой истории – тоска и любовь к Родине эмигрантов, покинувших родные края по разным причинам, также как Мирза Бала Мамедзаде.

Ключевые слова: литература, родина, эмигрантов, общество, тоска, идея

Saida Faig gizi Nagiyeva

Mirza Bala Mammadzadeh model of the Azerbaijanian tales

Summary

The article tells the story of Mirza Bala Mammadzade, one of the brightest representatives of emigrant literature: "The homeland remained". The main idea of this story is the longing and love for the homeland of emigrants who left their native land for various reasons, as well as Mirza Bala Mammadzade.

Key words: literature, homeland, emigrants, society, longing, idea

PƏRVANƏ İSMAYIL qızı PAŞAYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

MOLLA VƏLİ VİDADİ YARADICILIĞININ BƏDİİ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XVIII əsr anadilli poeziyamızın görkəmli nümayəndəsi olan, orijinal yaradıcılığı ilə diqqəti çəkən Molla Vəli Vidadi zəngin və rəngarəng yaradıcılığa malikdir. O, ədəbiyyatımızın hər iki qoluna məxsus ənənələri qorumuş, möhkəmləndirmişdir. Onun əsərləri Azərbaycan xalqının keçirdiyi tarixi qəm və kədərini bariz nümunəsidir.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yeri olan M.V.Vidadi əsərlərinin bədii xüsusiyyətlərini demək olar ki, çox təhlil olunmamışdır. Şairin yaradıcılığından bəhs edən alimlər, tədqiqatçılar daha çox onun əsərlərinin ideya-mövzu xüsusiyyətləri araşdırmışlar. Sənətkarın əsərləri janr, dil-üslub, bədii ifadə vasitələri və s. baxımdan maraq doğurur. H.Araslı yazır: "Vidadi qədim Azərbaycan şeirinin bütün xüsusiyyətlərini yaxşı bildiyi klassik irsə, xüsusən, Füzuli əsərlərinə dərinədən bələd olduğu kimi, aşıq şeirinə, şifahi xalq şeiri təsirində yazan sənətkarların ədəbi irsinə də yaxından bağlı bir şair idi. Odur ki, onun əsərlərində qəzəl, müxəmməs, müsəddəslərlə bir sırada heca vəznində yazılmış qoşma və gəraylılar da mühüm yer tutur" [6, s. 6].

M.V.Vidadi hər iki üslubda şeirlər yazmışdır. Onun klassik üslubda yazdığı qəzəl, müxəmməsləri, aşıq şeiri üslubunda yazdığı qoşma, gəraylı və bayatıları XVIII əsr poeziyasının bədii xüsusiyyətlərini, dil xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından maraqlıdır.

M.V.Vidadi Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı; olaraq, xüsusilə, klassik üslubda yazdığı əsərlərində bu ənənəni davam etdirmişdir. Ənənəvi üslub şairin dilinə də öz təsirini göstərmişdir. Ə.Səfərli bu barədə haqlı olaraq yazırdı: «Klassik formada yazılan şeirlər dil-üslub və mənacə əvvəlki şeirlərdən seçilir. Daha doğrusu, qoşma və müxəmməslərin dili də çox da sadə və aydın deyildir, burada ərəb-fars sözləri çoxdur» [4, s. 353]. Şairin 1972-ci ildə təkrar nəşr olunmuş əsərləri içərisində 25 qəzəl, 1 mərsiyə, 1 müxəmməs, 1 müstəzad vardır. Lakin kitabda bu janrların hamısı qeyd olunmamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl digər janrlarla müqayisədə daha geniş yayılmış, uzun illər divan ədəbiyyatının əsasında dayanmışdır. Bu dövrdə ənənəvi səpkidə yaranan qəzəllərlə yanaşı, məzmun-mündəricə novatorluğu ilə Ə.Mirəhmədovun «Ədəbiyyatşünaslıq» ensiklopedik lüğətində qəzəl janrı haqqında belə məlumat verilmişdir: «Şərq şeirində lirik janrın ən çox yayılmış formalarından biri. Tarixi qədim dövrlərə gedib çıxan qəzəldə çox vaxt məhəbbət və gözəllik mövzuları işlənir. Təbiət təsvirini verən, ictimai-fəlsəfi məzmunlu qəzəllər də çoxdur» [2, s. 46]. M.V.Vidadinin qəzəlləri mükəmməldir. Janrın xüsusiyyətlərinə tam cavab verir. Bildiyimiz kimi, qəzəllər tək sayılı beytlərdən ibarət olmalıdır. Yəni 5 beytdən yuxarı 7.9. və s. Amma onun qəzəlləri içərisində bu halın pozulduğu vəziyyətlər vardır. Belə ki, 3 qəzəl 45 beytdən ibarətdir. Bu da əsərlərin toplanması zamanı olan vəziyyətdən irəli gəlir. Nəşr olunan şairin əsərləri içərisində başqa janrlara da rast gəlinir. Buraya şairin bir mərsiyəsi, bir müstəzadı da daxildir.

Əruz vəznində yazılan bu əsərlərin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır. Əruzun sirlərinə yaxından bələd olan M.V.Vidadi, əsasən, şeirlərini rəməl, həzəc və s. bəhrlərdə yazmışdır. Şairin əruz vəznli şeirlərində qafiyə, rədif yerli-yerində işlənmişdir.

M.V.Vidadinin aşıq şeiri üslubunda yazdığı əsərlər bədii məziyyətlərinə görə qiymətlidir. «M.V.Vidadi xalq yaradıcılığı ilə bağlı olan qoşmalarını Vaqif hələ yenicə əlinə qələm aldığı zaman yazmışdır. Bu qoşmaların Vaqif yaradıcılığında, Vaqif ədəbi məktəbinin inkişafında mühüm rolu olmuşdur. Vidadi qoşmaları dil və bədii xüsusiyyətlərə görə yeni realist şeirin yaxşı nümunələrindən sayıla bilər» [1, s. 267]. Bu dəyərli qiyməti ilə H.Araslı Vidadinin daha əvvəl aşıq şeiri ruhunda əsərlər müəllifi olduğunu bəyan edir.

Əlbəttə, şairin yeni üslubda yazdığı əsərlərin janrı, dil-ülub xüsusiyyətləri rəngarəngdir, çeşidlidir. Şair bu əsərlərini əsasən, qoşma, gəraylı, təniz, bayatı janrlarında yazmışdır. Bununla da şair yazılı ədəbiyyatımızda janrların möhkəmlənməsinə, inkişafına xeyli təsir göstərmiş, poeziyasının daha da zənginləşməsində müsbət xidmət etmişdir. Şairin istənilən janrdə yazdığı əsərlər janrın əsas xüsusiyyətlərini özündə tapmışdır. Onun qoşmalarına diqqət edən şairin «Dəli könül gəl əylənmə qürbətdə», «Qatar-qatar olub qalxıb havaya», «Aylar, illər həsrətini çəkərdim» və b. qoşmaları janrın əsas xüsusiyyətlərinə tam cavab verir. Məzmun, ideya, vəzn, qafiyə, bölgü yerli-yerindədir. Bu da Vidadinin ustad sənətkar olduğunu bir daha sübut edir:

Dəli könül gəl əylənmə qürbətdə,
Bir gün olur, vətən deyib ağlarsan,
Yadlar ilə ömür qurur həsrətdə,
Bir gün olur vətən deyib ağlarsan. [5, s. 5].

Bu qoşmada I bənddə qafiyələnmə avab şəklindədir. II bənddə ilk üç misra həm qafiyə, sonuncu misra isə I bəndin sonuncu misrası ilə həm qafiyədir. Şairin bu qoşmasında dördüncü misra şeir boyu təkrarlanır. Bu qoşmanın prinsiplərinə zidd deyil. Bununla şair fikrinin, dərdinin daha qabarıq səslənməsinə nail olur. Başqa qoşmalarında da vəziyyət aydındır. 11-lik ölçüdə yazılan qoşmalarda bölgü müxtəlifdir. Təbii ki, bu da şairin duyumundan, şeir texnikasından irəli gəlir. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

Qatar-qatar olub, qalxıb havaya
Nə çıxıbsız asimana durnalar
Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötərsiz,
Üz tutubsuz nə məkana, durnalar? [5, s. 2].

Burada bölgü 4+4+3 şəklindədir.

Ey məni qınayan, ağlama, deyib,
Ağlar yarı gedən bəs ağlamazmı? [5, s. 12].

Burada bölgü 6+5 şəklindədir.

Şairin gəraylıları da qoşmaları kimidir. Gəraylının ölçüsü 8-likdir. Onun qafiyələşmə xüsusiyyəti də qoşma kimidir. Şairin əsərlərində bu prinsiplərə əməl olunur. Məsələn:

Səba, əhvalını bir-bir,
Varıb ol yarə ərz eylə.
Qəmə dərdi-dilim şəhrin
Deyib, dildarə ərz eylə. [5, s. 24].

Burada birinci və üçüncü sərbəst, ikinci və dördüncü misralar həm qafiyədir. Sonrakı bəndlərdə üç misra həm qafiyə, dördüncü isə I bəndlə həm qafiyədir. Şairin gəraylılarında bölgü prinsipi maraqlıdır. Belə ki, bölgü əvvəldən axıra kimi eyni getmir, dəyişir.

Könül səbrü qərar etməz,
Gedər yar olmayan yerdə,

Məhəbbət payidar olmaz.

Vəfadar olmayan yerdə. [5, s. 24].

Burada bölgü müxtəlifdir: 4+4; 3+5; 3+5; 3+5. Gəraylının sonrakı bəndlərində bu dəyişir. Bütün bunlarla yanaşı şairin dil xüsusiyyətləri xüsusi səciyyə daşıyır. F.Köçərli şairin aşiq şeiri üslubunda yazdığı şeirlərdən bəhs edərkən Vidadi dilinin şirinliyini, təmizliyini xüsusi vurğulamışdır. O, yazırdı: «Onda gözəl və şirin sözlər dəxi çoxdur... «Bollandı», «gölləndi», «yollandı» sözləri türk dilinin şivəsinə məxsus əlfazlardır ki, başqa lisana olmaz və sığışmaz!» [3, s. 193]. Bununla, F.Köçərli təkcə, Vidadi sənətinə deyil, poeziya dilimizə yüksək qiymət vermiş, doğma dilimizin böyük imkanlara malik olduğunu bir daha bildirmişdir.

Doğma dilini mükəmməl bilən M.V.Vidadi poeziya dilimizin zənginləşməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Vidadinin dilimizə gətirdiyi bayatıları ibrətamiz, sadəlik, xəlqilik, danışiq dilində işlənən hər sözün mənalandırılması, yeni sözlərin poeziya dilinə gətirməsi sonrakı ədəbiyyatımızın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Şairin dilində eyni sözün dalbadal işlənməsi aşiq poeziyasından gəlmişdir. Bununla şair həmin sözlərə vətəndaşlıq hüququ qazandırır. Həmçinin, bu kimi sözlərdən məharətlə istifadə etməklə, şeirin lirizmini, axıcılığını, fikrin emosionallığını xeyli artırır:

Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötersiz,
Üz tutubsuz nə məkana, durnalar?..

Oxuduqca **şirin-şirin** diliniz,

Bağrım olur **şana-şana** durnalar. [5, s. 7].

Vidadi canlı xalq dilində işlənən idiomatik ifadələrdən, ata sözləri və məsəllərdən ustalıqla yararlanmışdır. Bu kimi hallarda şair poeziyada onların yerini, mövqeyini gücləndirir, eyni zamanda, böyük həyat təcrübəsinə malik olan şair fikir və düşüncələrini daha canlı, qabarıq, inandırıcı şəkildə ifadə edir. Bununla şeirin yadda qalmasını xeyli asanlaşdırır:

Yaxşı gündə yarüyoldaş çox olur,
Yaman gündə heç bulunmaz, yox olur. [5, s. 5].

Düşərsən zülmə nahəqdən. [5, s. 25].

Bununla yanaşı şairin dilində orijinal ifadələr geniş yer tutur. «Ömür qürür», «könül bazarı», «könül şəhəri», «qəm ləşkəri», «dil kəbab olmuş», «sınəmin düyünü» və s. bu kimi ifadələr şairin böyük söz ehtiyatına malik olduğunu göstərir.

Şairin əsərlərində az da olsa, xüsusilə qəzəllərində klassik ənənəyə əsaslanan izafət tərkiblərinə rast gəlinir. Həmçinin şair məhəbbət, mərdlik, gözəllik, eşq və məşuqə yolunda cəfaya dözümlü kimi sifət və xasiyyətlərin rəmzi kimi Məcnun və Leyli, Fərhad, Xosrov və Şirin, Yusif və Züleyxa və s. istifadə edir:

Qəm ki gəlir mənə firqəbəfirqə
Nə Məcnun çəkibdir, nə görüb Vərqa. [5, s. 18].

M.V.Vidadinin müraciət etdiyi bədii ifadə vasitələri də maraqlıdır. Onun epitetləri, təşbəhləri, mübaliğələri, təzadları daha çox aşiq poeziyası ilə bağlıdır.

Şairin bədii ifadə vasitələri içərisində epitetləri xüsusi yer tutur. Onun işlətdiyi bədii təyinlər daha çox şifahi xalq ədəbiyyatından, aşiq poeziyasından süzülüb gələn epitetlərdir. Bu epitetlər oxucuya daha şirin gəlir, onların təsir qüvvəsi geniş və hərtərəflidir. Tez-tez könlünə müraciət edən şairin epitetləri maraqlıdır:

Dəli könül, gəl əylənmə qürbətdə
Bir gün olur vətən deyib ağlarsan. [5, s. 5].

«Dəli könül» ifadəsi seçilən, yaddaqalan, təsirli epitetdir. Bu şairin sanki daxili aləmini açır, onun xarakterini oxucuya bəlli edir. Şairin könlü eyni zamanda başqa epitetlər vasitəsilə xarakterizə olunur. Dəli könül, qəmli könül, paralanmış könül və s. şəkildə işlənir.

Şair sevgilinin təsvirində, eləcə də öz daxili hiss və duyğularını ifadə edəndə müxtəlif epitetlər yaradır:

Apardı ağılımı bir **ahü gözlü**,
Bir **bənövşə buylu**, bir **lalə üzlü**
Bir **şirin göftarlı**, bir **şəkər sözlü**
Ağzı sədəf, dişi dürdanələnmiş. [5, s. 19].

Vidadinin təşbəhləri rəngarəngdir. Şair bənəzmələr vasitəsilə sevgilinin obrazını, lirik qəhrəmanın daxili hiss və duyğularını canlı ifadə etmişdir. O, klassik üslubda yaxdığı qəzəl və mükəmməllərində, eləcə də aşiq şeiri üslubunda qoşma və gəraylılarında təşbehin müxtəlif növlərindən istifadə etmişdir. Şair təşbehin

sadə formasında, yəni bənzətmədə dörd tərəfin iştirakı ilə dəqiq, inandırıcı bənzətmələr yaratmışdır. Bu hal gözəlliklərin zahiri portretini və başqa məqamları təsvir edəndə özünü göstərir:

Ləli-ləbi bənzər gövhər kanına,
Düzülüb gövhər tək dür dəhanına. [5, s. 9].

Vidadi gözəlin portretini yaradır. Onun sevgilisinin dodağı gövhər quyusuna bənzəyir, onun dişləri gövhər tək ağzına düzülmüşdür.

Könül düşüb hər havada yenərmiş,
Şüşə tək hər nə dəksə atarmış. [5, s. 9].

Burada lirik qəhrəmanın könlü şüşəyə bənzədilir və aşiqin könlü şüşə kimi tez sınır. Bununla, Vidadinin qəlbi kövrək, incə qəlbi olduğu bir daha bəlli olur. Şair burada sənətkarına hərəkət edir, klassik ədəbiyyat ənənələrinə sadıq qalaraq beytdə misra daxili əlaqəni gücləndirir. Burada misraları bir-birindən ayrı-ayrılıqda təhlil etmək mümkün deyil. Şairin bu bənzətmələri istənilən qədərdir və rəngarəngdir.

Vidadinin mübaliğələri oxucuya inandırıcı gəlir. O, məhəbbət şeirlərində, həmçinin ictimai-siyasi motivli əsərlərində aşiqin böyüklüyünü, dərini, qəmini, dövrə zamana münasibətini mübağilələr vasitəsilə orijinal ifadə edir:

Heç bilmədim dövrən necə dolandı,
Yandı cismim atəşlərə qalandı. [5, s. 8].

Qanlı yaşım gündən-günə bollandı,
Axdı-axdı sinəm üstə gölləndi. [5, s. 10].

Yuxarıdakı şeir parçalarında lirik qəhrəmanın düşdüyü anlar, vəziyyət mübaliğələrlə verilir. Aşiqin cismi yanır, odlarla qalanır, axıtdığı göz yaşları sinəsi üstündə göllənir, lirik qəhrəmanın halına dağ-dağ yanır, ulus, oynaq, el ağlayır. Şair şeirlərində antonim sözlərlə təzadlar yaradır:

Ömrünün gülzarı xəzanə dönüb,
Növbənin gedən bəs ağlamazmı. [5, s. 12].

Burada şair «gülzar», «növbə» sözlərinin əksinə olaraq «xəzanə» sözü işlədir və təzad yaradır.

Müddətdir ki, məlul könlüm şad olmaz. [5, s. 8].
Burada məlul və şad sözləri ilə təzad yaranır.

Şair təbiət təsviri yaradarkən gözəl təzadlardan istifadə edir. O, təbiətlə özü arasında paralellər yaradır və daxili dünyasının, qəlbinin açılmaz olduğunu bildirir:

Yüz mövsümü-xoş xürrəm olub illər açılma,
Yüz lələ bitib susənü sünbüllər açılma,
Yüz bağı-cahan tazələşib güllər açılma,
Könlüm ki, açılmaz neçə müşküllər açılma. [5, s. 63].

Şairin şeirlərində azda olsa, cinaslara rast gəlinir. Vidadi aşiq poeziyasında daha çox təsadüf olunan cinas qafiyələr yaradır, bir sözü parçalayıb və ya birləşdirməklə fikrini gözəl, sərbəst, tutarlı ifadə edə bilir:

Şam yanar a yağ ilə,
Gəl, gözüm, əyağ ilə,
Gəldi Vəli başına,
Gəlməyən ay ağ ilə. [5, s. 30].

Burada şair üç misrada cinas yaratmışdır. Birinci misrada yağ, ikincidə əyaq, üçüncü misrada ağıl mənalarını ifadə etmişdir.

Beləliklə, M.V.Vidadi lirikasının bədii xüsusiyyətləri XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının poetik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Şairin bizə gəlib çatan qoşmaları, gəraylıları, bayatıları, qəzəlləri, müxəmməsləri və s. dəyərli əsərləri xalqımızın mədəni tarixinin qiymətli nümunələridir. M.V.Vidadinin aşiq poeziyasından bəhrələnməsi, canlı danışıq dilindən istifadə etməsi poeziyamızı xeyli zənginləşdirir. Onun dil-üslub xüsusiyyətləri, bədii ifadə vasitələri rəngarəngliyi ilə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı tarixində yeni mərhələ təşkil edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956
2. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət / Tərtib edən Əziz Mirəhmədov. Bakı: «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1998
3. Köçəri F. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c. Bakı, 1998
4. Səfəri Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982
5. Vidadi. Əsərləri. Bakı, 1977.

6. Vidadi M.V. Əsərləri (Tərtib edəni H.Araslı). Bakı: Öndər Nəşriyyatı, 2004, 128 s.

Pərvanə İsmayıl qızı Paşayeva
Molla Vəli Vidadi yaradıcılığının bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri
Xülasə

Məqalə XVIII əsr anadilli poeziyamızın görkəmli nümayəndəsi olan, orijinal yaradıcılığı ilə diqqəti çəkən Molla Vəli Vidadinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Burada göstərilir ki, M.V.Vidadi Azərbaycan ədəbiyyatının hər iki qoluna məxsus ənənələri qorumuş, möhkəmləndirmişdir. Amma M.V.Vidadi əsərlərinin bədii xüsusiyyətləri çox təhlil olunmamışdır. Şairin yaradıcılığından bəhs edən alimlər, tədqiqatçılar daha çox onun əsərlərinin ideya-mövzu xüsusiyyətləri araşdırmışlar. Sənətkarın əsərləri janr, dil-üslub, bədii ifadə vasitələri və s. baxımdan maraqlıdır. Məhz bu məsələlərə məqalədə toxunulmuşdur.

Açar sözlər: M.V.Vidadi, sənətkarlıq, bədii təsvir vasitələri, klassik irs, aşiq yaradıcılığı

Парвана Исмаил кызы Пашаева
Художественные особенности творчества моллы Вали Виади
Резюме

Статья посвящена анализу художественных особенностей выдающегося представителя отечественной поэзии XVIII века Молла Вали Виади, обратившего на себя внимание своим оригинальным творчеством. Показано, что М.В.Виади сохранил и укрепил традиции обеих ветвей азербайджанской литературы. Однако художественные особенности произведений М.В.Виади мало изучены. Говоря о творчестве поэта, ученые и исследователи, в основном, изучали идейно-тематические особенности его произведений. Произведения поэта привлекают внимание жанровыми, языковыми, стилевыми особенностями, а также художественно-изобразительными средствами. В статье затронуты все эти проблемы.

Ключевые слова: М. В. Виади, мастерство, художественно-выразительные средства, классическое наследие, ашугское творчество

Parvana Ismayil gizi Pashayeva
Artistic features of the creation of Molla Veli Vidadi
Summary

The article has been devoted to the analysis of the artistic features of the outstanding representative of poetry of the 18th century, Molla Veli Vidadi, who attracted attention with his original work. It is shown that M.V.Vidadi preserved and strengthened the traditions of both branches of Azerbaijani literature. However, the artistic features of the works of M.V.Vidadi have been little studied. Speaking about the poet's work, scientists and researchers mainly studied the ideological and thematic features of his works. The poet's works' attract attention by genre, linguistic, stylistic features, as well as artistic and visual means. All of these issues are covered in this article.

Key words: M.V.Vidadi, skill, artistic and expressive means, classical heritage, ashug creativity

SƏDAQƏT AKİF qızı ƏSGƏROVA
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin dissertantı

ŞİRVAN AŞIQ MƏKTƏBİNİN KEÇDİYİ TARİXİ YOL

Şirvan aşiq məktəbinin keçdiyi tarixi inkişaf yoluna nəzər salsaq, ulu Şirvan torpağında sazın, sözün, sənətin yaşının çox qədim köklərə bağlandığını şahidi oluruq. Hələ XII-XIII əsrlərdə Şirvanda saz sənəti, xalq şeiri şəkilləri kütləvi hal almış, xalqın milli məişətinə daxil olmuşdur. Bu sənət məktəbinin ədəbi məktəb səviyyəsinə yüksəlməsində Şirvanın onlarla adı tarixə düşməyən müəyyən səbəblərdən yaradıcılığı bu günümüzdə gəlib çatmayan ustad aşıqları olmuşdur. Şirvan məktəbinin yaranması və formalaşmasında onların xidməti danılmazdır. Aşiq yaradıcılığının ciddi toplayıcısı və araşdırıcısı folklorşünas Ş.Mümtaz Şirvan aşiq yaradıcılığından bəhs edərək deyirdi ki, Şirvan aşiq məktəbinin tarixini çox qədimlərdə axtarmalıyıq. O, aşiq Molla Qasımın adını çəkərək qeyd edirdi: "Molla Qasım" və ya "Şirvanlı Qasım" təxəllüsü ilə şeirlər yazan aşiq Yunus İmrənin, Həsənoğlunun müasiri olmuşdur. Çox təəssüf ki, bugünkü

günümüzə Şirvanlı Qasımın çox az sayda şeirləri gəlib çatmışdır. Şirvan Aşıq məktəbinin yaranmasında Şirvanlı Dədə Kərəm və Dədə Yedgarın da əməyi az olmamışdır. Hər iki sənətkar barədə ilk məlumatı folklorşünas M.Mürsəlovdan almışıq. Dədə Yedgar barədə gəlib çatan məlumatlara görə o, XIV əsrdə Şirvanşahlar sarayında yaşamışdır. Xalq öz aşığına sonsuz məhəbbətini izhar edərək onun haqqında rəvayətlər, əfsanələr yaratmışdır [3, 98].

XIV- XV əsrlərdə Şirvanda aşıq yaradıcılığı sürətlə inkişaf etməyə başladı. Mövlanə Şirvani, Sədi Şirazi, Aşıq Köçər və sairə aşıqlar öz əsərləri ilə aşıq ədəbiyyatını zənginləşdirdilər.

Tədqiqatçıların fikrinə görə Aşıq Köçər Molla Qasımdan sonrakı mərhələdə Şirvanda onun ənənələrinin davamçılarından olmuşdur.

Çox səfalı çağlar gördüm,

Çox ucalı dağlar gördüm.

Çoxlarını ağlar gördüm,

Kimdi səndə gülən dünya. [3, 102]

Aşıq Köçərdən sonra Şirvan aşıq məktəbi tədricən zəifləməyə başladı. Düzdür araşdırma zamanı məlum oldu ki, həmin dövrdə ara-sıra mahir aşıqlar yetişib lakin heç biri öz sələfləri səviyyəsinə qalxa bilməmişlər. Çox az müddət keçdi və Şirvanda yeni bir aşıq sənətkar, ustad nəsil yetişdi. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Aşıq İslam qoşmaları, gəraylıları ilə məşhur oldu. Onun “Qiyamət”, “Gəlir”, “Yamandı”, “Gözəldi” kimi qoşmaları xalqın dilində əzbər oldu. XIX əsrin ortalarına doğru Şirvan aşıq şeiri Xaltanlı Tağının yaradıcılığı ilə güclənməyə başladı. Xaltanlı Tağı uşaq illərindən saza-sözə böyük həvəs göstərmiş, zaman keçdikcə dövrünün sayılıb seçilən söz ustası, aşıq havalarının yaradıcısı və peşəkar ifaçı kimi şöhrət qazanmışdı. Aşığın məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlər səmimi və düşündürücüdür. Bizi Aşıq Tağıdan iki yüz ildən artıq bir zaman ayırsa da hələ də yaddaşlarda yaşamaqdadır.

Nə qədər cəhd etsə söndürməz yağı

Bir kəsin yanarsa haqdan çırağı

Başını uca tut Xaltanlı Tağı

Ellərin içində çox hörmətin var. [2, 29]

Şirvandan Dərbəndə qədər böyük bir bölgədə adı dillər əzbəri olan şöhrəti mahal-mahal doluşan aşıq Tağının yaratdığı əsərlər şifahi xalq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindən sayılır. Nəvəsi Ənvər Tağıyevin dediklərindən: 37-ci ildə yazılar ələ keçməsin deyər əsərlərin böyük bir hissəsini torpağa basdırıb gizlədirlər. Bir müddət sonra yazıların nəm çəkib, pozulub, məhv olmasını görürlər. Şifahi xalq ədəbiyyatını zənginləşdirə biləcək böyük bir külliyyat məhv olub, korlandı. Aşığın yaradıcılığında öz həyatına həsr etdiyi “Güllü və Tağı” dastanının xüsusi yeri var. Xaltanlı Tağıdan sonra Şirvan aşıq məktəbində aşıq yaradıcılığı yeni mərhələ yaşadı.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərini Azərbaycan aşıq yaradıcılığı üçün çox zəngin, məhsuldar, rəngarəng eyni zamanda ziddiyyətli bir dövr kimi səciyyələndirsək heç də yanılmazıq. Həmin dövr təkcə ədəbiyyat baxımından deyil, həm də iqtisadi, mədəni, siyasi cəhətdən də çətin dövr sayılırdı. Bir tərəfdən hələdə mədəniyyət və məfkurə cəhətdən köhnə feodal qalıqları hökm sürür, digər tərəfdən demokratik fikirlər, azadlıq ideyaları yayılmağa başlayırdı. Aşıqların yaradıcılığında məzmun dəyişkənliyi özünü aydın şəkildə biruzə verirdi. El sənətkarları aşıq şeirinin müxtəlif növlərində yeni əsərlər yaradır, köhnə irsi də unutmurdular. Öz əlavələri ilə onu zənginləşdirir, inkişaf elətdirirdilər. Aşıq ədəbiyyatının dastan, vücutnamə, qoşma, qəzəl, gəraylı, tənqis və sairə növləri geniş yayılmaqda idi. Saf ülvə məhəbbətə, gözəllərin vəsfinə həsr olunmuş şeirlərlə yanaşı, həyat həqiqətləri, xalqın ictimai-siyasi mübarizəsi, ailə məişət münasibətləri aşıq yaradıcılığında öz bədii əksini tapdı. Zəhmətkeş xalqın öz məişətindən doğan, onun zövqünü oxşayan, ona xidmət edən bu xalq xəzinəsinin ən uca zirvəsində isə Aşıq Mirzə Bilal dururdu. Əlində telli sazı elin qurduğu toyda bəsətdə, el şənliklərində saz çalır, nəğmə qoşur, xalqın milli mənəvi dəyərlərini qoruyurdu. Aşıq Mirzə Bilal öz qoşmalarında gözəllərin təbii, təsvirini verdiyi kimi, ictimai mövzuda yazdığı şeirlərində dövrün çatışmayan cəhətlərini, haqsızlığı, ədalətsizliyi kəskin tənqid edirdi. Aşığın səmimi lirikasında gizli ictimai bir mənə vardır. Bu şeirlərdə aşıq zəhmətkeş, namuslu, qürurlu Şirvan əhlinin yanında onların mənafeyini qoruyur, el atası kimi onları qanadlarının altına alır. Bu səpkidə yazdığı şeirlərdə hüquqsuzluğa, bərabərsizliyə şikayət motivləri güclüdür.

Çarəsiz dərdlərə kim qılar çarə

Kimə könül açım mən günü qarə

İstərəm şeş qoşa verir dübarə,

Təngə gətiribdir bu zərlər məni. . . [5, 11]

Aşıq Bilalın yaradıcılığında ən maraqlı məqamlardan biri də onun fəxriyyələridir. Adından görüldüyü kimi, burada aşıq öz istedadından bilik və bacarığından, qazandığı şöhrət, məhəbbət hörmətdən söz açır. Fəxriyyə növündə sənətkar adını və sənətini hər şeydən uca tutur, şair “mən”ini yüksək bədii, obrazlı ifadələrlə vəsf edir. [1, 285]

Şeirdir nəğmədir könlümün barı
Deyim sözlərimi, eşidin barı
Bilal söz ustadı, söz xiridarı
Bir gün şam çıraqla gözərlər məni. [5, 11]

Aşıq Bilalın yaradıcılığını araşdırarkən belə nəticəyə gəldik ki, aşığın şeirlərini iki hissəyə bölmək olar. Şifahi aşıq şeiri tərzində yazılmış qoşma, təniz, gəraylı, bayatı, qıfılənd və sairə klassik şeir formalarında yazılan qəzəl, müxəmməs və. s. Hər iki üslubda aşıq öz sənətkarlıq qüdrətini göstərə bilmişdir. Molla Pənah Vaqifin qoşmalarındakı nikbin ruh, oynaqlıq, şuxluq Aşıq Bilalın qoşmalarında duyulur.

Qələm qaşın, gül yanağın üstündən,
Çatdı xəyalıma o qara gözlər.
Hərdən gülər baxar, könül güldürər,
Hərdən qəmgin baxar füqarə gözlər. [5, 19]

Aşığın məhəbbət mövzusunda yazılan şeirlərinin əksəriyyəti bu ruhdadır. Aşığın daxili aləmi, duyğuları, həyəcanı, odlu alovlu qəlbi ifadə olunur. Bütün ömrünü, gününü xalqın içərisində keçirən aşıq öz yaradıcılığında xalq ədəbiyyatının tükənməz xəzinəsindən məharətlə istifadə etmiş xalqın ruhuna, milli dəyərlərinə, adət ənənələrin dərinə bələd olmuşdur. Onun qoşmalarında təsvir olunan gözəllərin çoxu şəxsən gördüyü tanıdığı Şirvan gözəlləridir. Aşıq onları quru, cansız deyil, mənəvi keyfiyyətləri yüksək əxlaqları ilə birlikdə təsvir edir. Qoşmalarında bədii ifadənin təsvir qüvvəsini artırmaq məqsədi ilə Aşıq Bilal təzad və mübaligələrdən geniş istifadə etmişdir. Qəlb aşığı öz lirik qəhrəmanının hissiyyat aləmini məhz bu bədii üsullardan istifadə edərək açırdı. Aşıq Bilalda bu ənənəni ustadı Aşıq İbrahimdən öyrənmişdir. Şirvan aşıq mühiti ustad-şagird ənənəsini yaşadan çağdaş mühitlərdən biri olduğu üçün öz tarixi mövcudluğunu davam etdirmək imkanına malikdir. [4, 228]

Bütün başqa aşıq mühitlərində olduğu kimi Şirvan aşıqları da dövrün, zamanın tələblərinə uyğun olaraq sosialist həyatını tərənnüm etmək, yeni həyatı vəsf etmək məcburiyyətində qaldılar. Böyük sınaqlar qarşısında qalan aşıq sənətini bu dövrdə Aşıq Mirzə Bilal xilas elədi (1870-1937). Aşıq Bilal bu tələblərlə razılaşmırdı. "Aşıq azad olmalı, özünəməxsus, səmimi çalmalı, oxumalıdır, hansısa bir göstərişlə oxuyan, şeir qoşan aşığa heç kim qulaq asmaz. Amma bu minvalla aşıq ədəbiyyatının zəifləyəcəyindən, itib-batmasından narahat olan aşıq çarəsizlikdən yeni şəraitə uyğunlaşdı, qoşma, gəraylı, müxəmməslərində sosialist həyatını tərənnüm etməyə başladı. Bununla da aşıq yaradıcılığına ən böyük töhfəsini bəxş etdi. Şirvan aşıq məktəbinin keçdiyi tarixi yoldan bəhs edərək professor Məhərrəm Qasımlı yazır: Şirvan aşıq mühiti regionda muğam üslubunun güclənməsi səbəbindən XIX-XX yüzilliklərdə çalğı və oxu tərzini bir qədər dəyişdirmək məcburiyyətində qalmış və xeyli dərəcədə xanəndəçiliyə meyillənmişdir. Sovet hakimiyyəti dönəmində ideologiyadan gələn bayağı və şit çalarlar/ kolxoz, pambıq, partiya tərənnümləri və s./da klassik ifaçılıq və yaradıcılıq ovqatına müəyyən xələl gətirmişdir. Bununla belə, ana sənətin axarı sıradan çıxmamış və öz tarixi mahiyyətinin əsas cizgilərini qoruya bilmişdir. [4, 228]

Şirvan aşıq məktəbinin XX yüzillikdə ardıcıl davamçılarından Aşıq Şərbət Cəfərov, Aşıq Abbas, Aşıq Şakir Hacıyev, Aşıq Mirzə Bilalın oğlu Aşıq Ağalar, Aşıq Əhməd və digərlərinin adlarını fəxrlə, qürurla çəkmək olar. Yaxşı ki, bir millət olaraq Azərbaycan xalqında dünyadan köçən sənətkarları, ustadları xatırlamaq yada salmaq kimi nəcib xüsusiyyət var. Öz yaradıcılıqları ilə Şirvan aşıq məktəbinin Şirvan torpağının sarsılmaz sütunlarına çevrilən bu ustad aşıqlar xalqın yaddaşından heç vaxt silinməz.

Bu gün də ustad aşıqların yaratdığı təsniflər, bayatılar, qoşmalar, deyişmələr, divanilər, dastanlar aşıqların ifasında dinləyicilərə gözəl təsir bağışlayır və onları heyran edir.

Özünəməxsus tarixi təkamül və inkişaf mərhələsi keçmiş, qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şirvan aşıq məktəbi öz zənginliyi ilə yeni rəng çalarları ilə aşıq yaradıcılığına rəngarənglik, mükəmməllik gətirdi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 413 s.
2. Mirzəyev A. Xaltanlı Tağının yaradıcılıq yolu. Bakı: BDU, 2002, 137 s.
3. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Apastroff, 2014, 658 s.
4. Qasımlı M. Ozan- Aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2003, 308 s.
5. Qəniyev S. Şirvanlı Aşıq Ağalar. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 174 s.

Sədaqət Akif qızı Əsgərova

Şirvan Aşıq məktəbinin keçdiyi tarixi yol

Xülasə

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin qolunu təşkil edən aşıq yaradıcılığının tarixinin öyrənilməsi, nəşri, tədqiqi və təbliği bütün zamanlarda zəruri olmuşdur. Qədim tarixə, mükəmməl ədəbi ənənələrə malik Şirvan Aşıq məktəbinin təşəkkülü və inkişaf problemlərini hərtərəfli tədqiq etmək vacib məsələ kimi bu sahədə çalışan gənc alimlərin qarşısında durur. Vətənpərvərlik, xəlqilik, humanizm və yüksək estetik zövq mənbəyi olan aşıq yaradıcılığı hər zaman tədqiq edilib öyrənilməlidir. Ərazi əhatəsinə görə ən irimiqyaslı mühitlərdən biri olan Şirvan aşıq mühitinin musiqi repertuarı ənənəvi aşıq repertuarından xeyli fərqlidir. Saz repertuarı isə başqa aşıq mühitlərindən regional əlamətlərlə seçilmir. Ənənəvi klassik aşıq dastanları, saz-söz ustalarının poetik irsi burada söz yükünün əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: Zəhmətkeş xalq, mübaligə, vəsf, səmimi, şikayət motivləri, azad fikirlər

Садагат Акиф кызы Аскерова

Исторический путь пройденный Ширванской Ашугской Школой

Резюме

Изучение, публикация, исследование и популяризация истории ашугского творчества – одной из богатых отраслей устного народного творчества Азербайджана во все времена являлось необходимым. Для молодых учёных, работающих в этой сфере, очень важно досконально изучить становление и проблемы развития Ширванской Ашугской Школы, обладающей древней историей и литературной традицией. Ашугское искусство, являющееся источником патриотизма, национализма, гуманизма и огромного эстетического удовольствия, необходимо исследовать и изучать. Музыкальный репертуар Ширванской Ашугской Среды, одной из крупнейших по площади, сильно отличается от традиционного ашугского репертуара. При этом репертуар саза не отличается от других ашугских сред региональными особенностями. В основе словесности лежат традиционные классические ашугские эпосы, поэтическое наследие ашугов-мастеров.

Ключевые слова: трудолюбивый народ, преувеличение, похвала, искренний, жалобные мотивы, свободные идеи

Sadagat Akif gizi Askerova

The historical path of Shirvan Ashug School

Summary

It has always been necessary to study, publish, research and promote the history of ashug art, which is a rich branch of Azerbaijani oral folk literature. It is quite important for young scientists working in this field to thoroughly study the formation and problems of development of Shirvan Ashug School, which has an ancient history and great literary traditions. Ashig art, which is a source of patriotism, nationalism, humanism and great aesthetic pleasure, should always be researched and studied. The musical repertoire of Shirvan ashug environment, which is one of the largest environments in terms of area, is very different from the traditional ashug repertoire. And saz repertoire is not distinguished from other ashug environments by regional features. Traditional classical ashig eposes, poetic heritage of ashug masters are the basis for burden of words.

Key words: hardworking people, exaggeration, praise, sincere, motives of complaint, free ideas

ELNURƏ ƏFLATUN qızı PİRƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

AÇIQ MƏKTUBLARIN İDEYA-MÖVZU İSTİQAMƏTLƏRİ

Açıq məktub janrına olan tələbatın 1930-cu illərdə artmasının əsas səbəblərindən biri mühacirət mətbuatıdır. Mühacirətdə olan mətbuat orqanlarına həmin illərdə yazılan məktublارın əsas hissəsini açıq məktublar təşkil edirdi. Əksərən isə müəlliflərin adı yerinə ya ləqəbi istifadə olunur, ya ümumiyyətlə müəllif göstərilmir, ya da ki, “Bir aqronomun anlattıkları” kimi ümumi adlarla müəllif gizli saxlanılırdı. Lakin mühacirət mətbuatındakı açıq məktublارın çoxu ictimai- siyasi, iqtisadi və s. mövzularda yazılır, Azərbaycandakı vəziyyət haqda məlumat verərək SSRİ siyasətinin iç üzünü ifşa etmək məqsədi daşıyır, az

bir qismi isə ədəbi mövzulara həsr olunurdu. Amma SSRİ daxilində çap olunan açıq məktublar bundan fərqli olaraq bütün sahələrdə SSRİ siyasətinin “mükəmməlliyini” təbliğ etmək məqsədi daşıyırdı.

1930-cu illərin açıq məktubları ideyaca iki qrupa ayrılırdı:

- 1) Millətçilik ideyasına xidmət edən açıq məktublar
- 2) SSRİ-nin siyasi ideologiyasına xidmət edən açıq məktublar

Mövzuya açıq məktublar ayrılır:

a) *Ədəbi tənqidi mövzu*- 1930-cu ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında çap olunan Ə.Cəfərin “H. Cavidə açıq məktub”u ədəbi tənqidi mövzuda yazılmış açıq məktub olub, dövrün ədəbi mənzərəsini, ədəbiyyatçılardan tələb olunanları, ədəbiyyatın nəyə xidmət etməsini təsvir edir. Digər tərəfdən məktubda əvvəlki şeirlərə qarşı SSRİ-nin mənfəət mövqeyi də aydınlaşır. Əkrəm Cəfər Cavidə gözəllikdən, incəlikdən yazmaqda ittiham edərək, özünün də məhz belə boyalı şeirlərə qarşı olduğunu belə ifadə edir:

Bu gün şeirlərimin,
Dodaqları boyalı şeirlərə
Kəfən toxumaqdır.

Ən böyük nəşəsi
Yanaqları pudralı şeirlərə
Ölüm marşı oxumaqdır.

Şeirlərim də
“İncə”liyi, “dərbər”liyi, “şəhanə”liyi
“Pənbə”liyi, nəliyi, nəliyi.

Dəyişdilər komsomol kitabçasına. [1, s. 24]

Ədəbi tənqidi mövzuda yazılmış digər bir açıq məktub 1940-cı il “Ədəbiyyat” qəzetində çap olunan “Dostum A-ya açıq məktub” adlı Döyüşgən ləqəbli müəllifin məktubudur. Bu məktubda nəsr, nəsrin dili, M.S.Ordubadinin nəsr dili və s. kimi məsələlər müzakirə olunur. Döyüşgən dostunu gah nəsrin, gah da şeirin bir-birini qabaqladığını, nəsr və şeiri bir-birinə qarşı qoymasını tənqid edir və bunun yanlış bir mövqə olduğunu söyləyir. Dostunun belə bir mövqə tutmasına görə bildirir ki, əgər sən yazıçı olsaydın, mən şübhələndim ki, sən pis yazdığın üçün belə boş məsələlərlə mübahisə salırsan ki, sənin acınacaqlı halın nəzərə çarpmasın. Müəllif belə şeylərin ədəbiyyat mühitində çox olduğunu da vurğulayır.

Həmin açıq məktubda müzakirə olunan ikinci məsələ olan nəsrin dili məsələsində o dostuna haqq verir və onun fikirlərinə ortaq olduğunu, nasirlərin axır vaxtlarda öz dilləri üzərində işləmədiyini, nəsr dilinin korlandığını bildirir və nəsr dilimizin sadələşdirməsini ədəbiyyatın mühüm vəzifələrindən hesab edirdi. Lakin dostunun bu məktubda cəsarətsiz davrandığını söyləyərək yazırdı: “Bir də dostum, bu məktubunda əvvəlki cəsarəti və mərdənliyi duymadım. Niyə sən lap yuxarıdan, “Sovet nəsrinin klassiklər” adlandırdığın adamlardan başlamırsan? Nə üçün sən də birinci növbədə müvəffəqiyyətləri barədə az danışılan, haq-nahaq həmişə acılanan nasirlərdən danışırısan? Elə bilirsən sən “klassiklərinin” əsərlərində qurd quzu ilə otlayır? ... Yəqin deməyə çəkinmişən” [4, s. 3]. Bu sitatdan da aydın olur ki, həmin dövə SSRİ klassikləri haqda danışılmaqdan çəkinilir, onların səfləri haqda birbaşa məqalə yazmaqdan ehtiyat edirdilər. Bu da həmin dövr ədəbi tənqidin zəifliyinin bir əlaməti idi. Təbii ki, biz danmırıq ki, SSRİ klassiklərindən qorxaraq yazmaqda repressiyanın da payı yoxdur. 1937-ci illərin dəhşətini yaşamış ədiblərin əksəriyyəti, əlbəttə, əvvəlki cəsarəti göstərə bilmirdilər. Burdan da bizə aydın olur ki, repressiya siyasəti öz məqsədinə yetişmişdi. Artıq ədəbiyyatımız sadəcə qeyri-müstəqil deyildi, həm də qorxu və dəhşətin əsiri idi.

b) *İctimai-siyasi mövzu*- 1932-cu ildə “İstiklal” qəzetinin ilk nömrəsində siyasi mövzulu açıq məktublardan biri Daş Dəmirin “Rusların erməni siyasəti (Azərbaycandan məktub)” adlı açıq məktubu idi. Bu açıq məktubda istila rejiminin törətdiyi fəlakətlərin səbəbi belə izah olunurdu: “İstila rejiminin Azərbaycan Türklüyü üzərinə icra etməkdə olduğu min-bir vəhşət və məhv etmə əməliyyatının bu gün başında rusların “Erməni siyasəti” durmaqdadır” [3, s. 2]. SSRİ-nin Qafqazda yürütdüyü siyasəti deşifrə edən bu məqalədə hələ çox məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Məqalədən aydın olur ki, Ruslar Azərbaycan və Gürcüstan torpaqları hesabına Qafqazda özünə dayaq olacaq bir Ermənistan dövləti yaratmağa çalışır. Və bunun üçün də yerli əhali öz torpaqlarından sürgün olunarkən dünyanın müxtəlif yerlərindən bu ərazilərə ermənilər köçürülür və onlar üçün hər cür şərait yaradılırdı. Hətta yazılır ki, bundan Azərbaycan və Gürcüstan kommunistləri də xəbərdar imiş və bu siyasətə qarşı etiraz etməkdən də çəkinməmişlər: “Bunu, bu siyasətin iç üzünü ruslar və ermənilər qədər Azəri və Gürcü kommunistləri də bilirlər. Yavaş-yavaş kommunist təşkilatlarında, müxtəlif sovet müəssisələrində çıxan etiraz və şikayət səsleri açıq ictimaiyyətə, hətta konfranslara və mətbuata qədər əks etdirməkdən geri qalmır” [3, s. 2]. Bu məqalədə açıq-aşkar Azərbaycan torpaqlarına qarşı aparılan repressiya siyasəti əks olunmuş, bununla yanaşı, ermənilərdən

Rusiyanın Qafqazda bir alət kimi istifadə etməsi yazılmışdır. Bunun əsas səbəbi isə, təbii ki, nefti, pambığı, münbit torpaqları olan Azərbaycanı Rusiyanın əldən verməmək istəyi idi.

SSRİ-nin repressiya siyasətinin Məmməd Əli Rəsulzadə tərəfindən tənqid olunduğu bir digər açıq məktub isə “İstiklal qəzetinə” adlı açıq məktubdur. Bu məktubda M. Ə. Rəsulzadə həmin dönmə Azərbaycan xalqı üçün ən qara və ən tarixi günlər kimi qələmə verir. SSRİ-nin müstəmləkəsinə çevrilmiş vətənimizin hüriyyəti üçün mübarizə aparanların güllələnməsi, AXC-nin süqutundan bu yana azadlıq üçün mübarizə yolundan əl çəkməyən kütlənin məhvindən dəhşətlə bəhs edən müəllif bu günləri qara gün adlandırmasının əsl səbəbini xalqımızın hüriyyət və istiqaldan məhrum olması ilə əlaqələndirir. Müəllif mühacirətdə olan ədiblərimizin üzərinə düşən vəzifə haqda yazır: “ Vətənin bu vəziyyətini, millətin bu getdikcə yüksələn səsinə cahana bildirmək və yaşatmaq hüriyyətin və bəşəri prinsiplərin ayaqlar altına alınmış olduğu məmləkətdə, Moskvanın hökümran olduğu yerlərdə, imkan xaricində olduğundan, məmləkət xaricində olan milliyətpərvər və istiqalçı Azərbaycan nəslinə bu xüsusda böyük və tarixi vəzifələr düşür. Mübarizənin tərcümanı olmaq! Mübarizənin səsinə eşitdirmək! Milliyət və istiqal, cümhuriyyət və demokrasiya naminə davam edən mübarizənin bayraqdarı olmaq!”[6, s. 1]. Bu məqalə sadəcə SSRİ siyasətini ifşa etməklə kifayətlənmir, digər bir tərəfdən Azərbaycandakı ədiblərin söz azadlığı olmadığı üçün səslərini duyura bilmədiyini, ona görə də, bu işin mühacirlərimizin üzərinə düşdüyünü vurğulayır.

İstiqal qəzetinin ən önəmli fəaliyyətlərindən biri də dünya mətbuatıyla əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərərək SSRİ-nin iç üzünün ifşa olunduğu müxtəlif qəzetlərdə çap olunan məqalələri qəzetdə çap etdirməklə həmin yazıların daha çox yayılmasına, bu yazılarla daha çox kütlənin tanış olmasına imkan yaradırdı. Belə məqalələrdən biri də Çernavinin “Times” qəzetində çap etdirdiyi açıq məktubu idi ki, həmin məqalə “İstiklal” qəzetinin 33-cü nömrəsində “G.P.U. “itiraflar”ı nasıl imal ediyor? (prof. S. Çernavin`in mektubu)” adı ilə çap olunmuşdur. Məqalədən aydın olur ki, Çernavin özü günahı olmadığı halda yalandan etiraflar etsin deyər SSRİ tərəfindən işgəncələrə məruz qalmış, bu işgəncələri isə həmin məqaləsində sıra ilə belə yazmışdır:

- “ 1. Güllələməklə təhdid etmək,
2. Həyat yoldaşımın tutulacağı və oğlumun yetimxanaya veriləcəyi ilə təhdid etmək,
3. İstintaq müddətincə həyat yoldaşımı həbsxanada saxladılar,
4. Yoldaşımı kürək cəzasına məhkum etməklə və sürgün etməklə təhdid etmək,
5. Ultimatum- 3gündə “etirafı” imzalamasan- edam ,
6. Gecələr güllələmənin üçün aparmaq səhnələri” [2, s. 1].

Etiraf sözünün dırnaq arasında verilməsindən də, aydın olduğu kimi bu etiraflar yalandan hazırlanır və insanlara imza atdırılırdı. Təbii ki, bu imzalar istəyərək deyil, zor gücünə atılırdı. Məqalədən də aydın olduğu kimi, insanlara həm fiziki, həm mənəvi işgəncələr edilir, hətta bununla da kifayətlənməyib, ailəsinə də zor tətbiq edilirdi. Çervanın yalan etirafa qol çəkmədiyi üçün 5 il müddətinə Solovski həbsxanasına sürgün edilir. Lakin Çervanın 1932-ci ilin payızında əllərindən qaçmağa müvəffəq olur. Bundan sonra isə hər kəs SSRİ-nin iç üzünü görsün deyər bu açıq məktubunu yazır. Həmin məktubda həmçinin müəllif başqa məhbuslara qarşı edilmiş işgəncələr haqqında da məlumat verir: “Yuxarıda saydığım üsullardan başqa mənimlə bir kamerada oturan məhbuslara, “etiraf”a məcbur etmə üçün bu işgəncələri tətbiq edirdilər:

1. “Ayaqüstə durmaq”-məhbusları 6gün, 6 gecə yeməksiz, susuz və yuxusuz ayaqda durmağa məcbur edirdilər.
2. “Soyuq kartser”-qışda pəncərələri açıq olan kartserdə məhbusları anadangəlmə çılpaq bir halda saxlayırdılar.
3. “Sulu kartser”- 20-30 sm qədər su dolu çarpayısız, tualetsiz kartserdə məhbus ancaq dar bir stolda otura bilir.
4. “Dar kamera”- 300-ə qədər qadın və kişi elə dar bir yerə salınır ki, insan bir-birinə girmiş bir vəziyyətdə yalnız ayaqüstə dura bilir; hərərət, son dərəcə yüksək, bir həftədən artıq çox az adam dözə bilər.
5. “Konveyer”- 40-a qədər şübhəli şəxs bir-birinin ardınca, bir mərtəbədən o birinə qaçmağa məcbur edilir. Otaqda 15-ə qədər müstəntiq oturur. Bu proses “etiraf”ı izmalayana kimi, və yaxud ürəyi gedib yıxılana kimi davam edir.

Bu işgəncələr nəticəsində ölüm, intihar, çıldırma hadisələri çox olur.”[2, s. 1].

c) **Stalin mövzusu.** 1930-cu illər ədəbiyyatımızda yeni yaranan mövzulardan biri də məhz “qurtarıcı insan- ata- Stalin” idi. Sovet dönməsində çoxlarının yaradıcılığında Stalin və Lenin obrazlarını, onlara həsr olunmuş yüzlərlə, bəlkə minlərlə əsərlərə rast gələrik. Bu haqda Elçin belə yazırdı: “O dövrün elə bir məşhur (və qeyri-məşhur!) şairi yoxdur ki, Lenin və Stalin haqqında poetik mədhiyələr yazmasın...Bu-konkret dövrün, zamanın timsalında tarixin poeziyaya müdaxiləsidir”[5].

Bildiyimiz kimi, mədhiyyə ədəbiyyatı klassik ədəbiyyatda çox geniş yayılmış, XIX əsrdən başlayaraq mədhiyyəçilik öz yerini satiraya vermişdir, bəs birdən-birə nə oldu ki, yenidən satira öz yerini mədhiyyəyə verməli oldu? Əlbəttə ki, bu sualın cavabları aydındır. SSRİ dönməninin ədəbiyyatımıza “bəxş etdiyi” Stalin mövzusu, təbii ki, açıq məktublardan da yan keçməmiş, 1939-cu ildə “Ədəbiyyat” qəzetində işıq üzü görən S. Vurğun, R. Rza və S.Rüstəmin yazdığı “Bakı intelligensiyasının Stalin yoldaşa məktubu” adlı açıq məktub Stalinə həsr olunmuşdur. Bu açıq məktubda tariximizin bəzi məqamları haqda danışılmış, ərəblərin hücumundan Babəkin igidliyinə, Nizamidən Füzuliyə, Koroğludan Misiri qılınca söhbət açılmışdır. Fəqət bu tarixi söhbətin sonu Leninin igidliyinə, Stalinin gücünə, xalqlar birliyi ideyasına yönəldilmiş və Stalin əsrlərdən bəri yolunu gözlədiyimiz, xalqımızı ağ günə çıxaracaq olan qəhrəman kimi tərənnüm edilmişdir:

Stalin! Biz səndən aldıq döyüslərdə ilham, qanad,

Sən verdin bu Azərbaycan ellərinə yeni həyat.

Kimə sorsan deyər bu gün, böyük olsun, uşaq olsun,

“Bu xoş günü bizə verən Stalindir, o sağ olsun!” [7, s. 1]

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1) Cəfər Əkrəm “H. Cavidə açıq məktub” (1930) // İnkilab və mədəniyyət. № 11-12. s. 23-24.
- 2) Çernavin V. “G.P.U. “itiraflar”ı nasıl imal ediyor? (prof. S.Çernavin`in mektubu) (1933) // İstiqlal qəzeti. № 33. s. 1
- 3) Daş Demir (1932). “Rusların erməni siyaseti (Azərbaycandan mektup)” // İstiklal qəzeti № 1. s. 2.
- 4) Döyüşgən. “Dostum A-ya açıq məktub”(1940). // Ədəbiyyat qəzeti № 5. S. 3
- 5) Elçin. “Lenin, Stalin və poeziyamız-Ədəbi düşüncələr”. // 525-ci qəzet.19.09.2020.
- 6) Resulzadə Mehmet Emin. “İstiklal qəzetesinə” (1932). //İstiklal qəzeti № 3, s.1
- 7) Vurğun Səməd, Rza Rəsul, Rüstəm Süleyman. “Bakı intelligensiyasının Stalin yoldaşa məktubu”(1939) // Ədəbiyyat qəzeti № 15(220). s. 1-2.

Açar sözlər: ədəbi tənqid, epistoliar üslub, janrlar, məktubun hissələri.

Elnura Aflatun gizi Piraliyeva

Idea-subject directions of the public - letters

Summary

The first example of epistolary style in world literature is Horace`s Letter to the Pisons. It has been used in the history of Azerbaijani literature in three genres of epistolary style:verse letter, literary letter and open letter. The first example of a poetic letter is in the works of G. Tabrizi in the 11th century by M.F.Akhundov. We meet withopen letters in Akhundov`s works. Open letter is a genre of literary criticism, verse letter and literary letter are genres of literary criticism.

Keywords: criticism, epistolary style, genres, parts of the letter

Эльнура Афлатун кызы Пиралиева

Идея-тематические направления публичных - писем

Резюме

Первым образцом эпистолярного стиля в мировой литературе является «Письмо Горация к Пизонам». Он использовался в истории азербайджанской литературы в трех жанрах эпистолярного стиля: стихотворное письмо, литературное письмо и открытое письмо. Первый пример поэтического письма - в произведениях Г. Табризи в 11 веке, первый образец литературного письма - в произведениях Масуда ибн Намдара в 11 веке, а первый образец открытого письма - в XIX веке встречаем в творчестве М.Ф. Ахундова. Открытое письмо - это жанр литературной критики, стихотворное письмо и литературное письмо - жанры литературоведения. Хотя открытые письма и литературные письма пишутся как в стихах, так и в прозе, стихотворные письма могут быть написаны только в стихах.

Ключевые слова: критика, эпистолярный стиль, жанры, части письма

ELNARƏ ELMAN qızı HACIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

**YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN SOVET İLLƏRİNDƏ YAZDIĞI
HEKAYƏLƏRİNDƏ YUMOR**

Ədəbiyyatda gülüşün tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan, gülünc, komik həyat hadisələrini, insanların nöqsanlarını əks etdirən növü yumordur. Yumora dost gülüşü də deyilir. Onun satiradan fərqi kəskin tənqiddə deyil mərhəmətli xüsusiyyətə malik olub, ifşaedici deyil, islahedici, yəni tərbiyəedici xüsusiyyət daşımasıdır. Yazıçılar yazdıqları əsərlərdə yumorla güldüyü obrazlara açıqlanmır, nifrət, kin bəsləmir; onlara rəhmi gəlir, halına həm acıyır, həm də gülür. Bu cür obrazların başına gələn əhvalatlar, tutduğu düşüncəsiz əməllər oxucunun üzündə gülüş yaradır. Yumor bir növ əyləncəli xarakter də daşıyır. Azərbaycan ədəbiyyatında yumor folklorda geniş yayılmışdır. Epik növün kiçik janrlarından olan lətifələrdə qədim dövrlərdən bəri yaranıb yayılmağa davam edən yumoristik gülüş yazılı ədəbiyyata da siraət etmişdir.

Sovet illərində Azərbaycan nəsrində C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, T.Şahbazi, S.Hüseyn, B.Talıblı ilə yanaşı Yusif Vəzir Çəmənəminlinin hekayələri 20-30-cu illər nəsrində xüsusi mərhələ təşkil edir. Sovet illərində Yusif Vəzir otuzdan artıq hekayə yazmışdı: “Yaramaz” (1926), “Namussuz” (1926), “Ruhnəvaz xanım” (1927), “Zeybək qızı” (1927), “Yaş söhbətləri” (1932), “Qoz ağacı” (1927), “Tanqo” (1928), “İmamın zühuru” (1930), “Qaynananın oyunları” (1932), “Xasiyyətləri tutmamış” (1934), “İki cocuq” (1934). Bu hekayələrin mövzusu, toxunduğu məqamlar o qədər orijinaldır ki, bugün də aktuallığını qoruyub saxlayır.

Yusif Vəzir Çəmənəminli öz hekayələrində gülüşün növlərindən, xüsusilə yumordan məharətlə istifadə etmiş, bu hekayələri vasitəsilə oxucuda təəssüf, kədər hissi doğuraraq, islah etməyə, oyatmağa çalışmış və bu işin öhdəsindən layiqiyə gəlmişdir. “Şair”, “Mirzə Əbdülvahab”, “Mərsiyəxan”, “Əziz”, “Məşədi və Kərbəlayı”, “Sərhəd məsələsi”, “Əziz” və.s. hekayələrində onun yumor ustalığını görə bilirik. Yusif Vəzirin şəfqətli gülüşü nikbin, səmimi və mərhəmətli xarakter daşıyır. Ədibin yumoristik hekayələrindəki şaqraqlıq, mərhəmətlilik hekayənin gedişində əsasən dərin ictimai problemlərə toxunaraq tamamlanır. Onun yumorunu satirası kimi ictimai məsələlərdən kənar qalmır.

“Yazıçının “Həyat səhifələri” sovet dövründə artıq “Keçmiş səhifələr” olmuşdur. Düzdür bu keçmiş səhifələr unudulmur, yazıçı bunları ara-sıra vərəqləyir, keçmiş həyat-və məişətimizdən yeni-yeni hekayələr yazır. (Qoz ağacı 1926 və s.), lakin indi onun diqqətini daha çox yeni insanlar, yeni həyat, yeni münasibətlər cəlb edir” (1, s. 65).

Bu dövrdə yazdığı hekayələrin mövzusu rəngarəngdir. Bu hekayələrdə yeni dövr ailələrində baş verən dəyişikliklər, təzə həyat, yeni insanların xüsusiyyətləri, köhnə münasibətlərin artıq yavaş-yavaş aradan çıxması, yerini yeni münasibətlərə buraxması məsələləri əsas mövzular kimi işlənmişdir. “Yaradılan əsərlərin bəzində təhkiyə üsulu üstün idi, hadisələrin təsvirinə geniş yer verilir (S.Hüseynində olduğu kimi), bəzində əhvalatlar çox yığcam bir dillə nəql edilir, yumorlu vəziyyətlər seçilir. (T.Simurqda olduğu kimi) (1, s. 65).

Sovet illərində yazdığı hekayələrdə Çəmənəminli ənənələrinə sadıq qalıb yumora geniş yer vermişdir. Hətta bu dövrdə hekayələrində yumor silsilə təşkil edir. Onun “İmamın zühuru”, “Xasiyyətləri tutmamış”, “Yaş söhbətləri”, “Aprelin birində”, “Mirzə Əbdülvahab” və.s. hekayələri bu illərdə qələmə aldığı yumoristik hekayələrindəndir.

Ədibin bu illərdə yazdığı hekayələrinin mövzuları, həyatlarını təsvir etdiyi insan obrazları, istər yumoristik istər tənqidi gülüş hədəfləri əvvəlki illərdə yazdığı hekayələrindəkindən çox fərqlənirdi. Baş verən siyasi dəyişikliklər, ölkənin tam başqa bir həyata qədəm qoyması, hər şeyin dəyişməsi Çəmənəminlinin əsərlərindən də yan keçməmişdi. Bu əslində olanlara ayaq uydurmaq istəyindən deyil, Yusif Vəzirin düşüncəsinin, dünyagörüşünün dəyişməsindən irəli gəlirdi. Bu yeniliklər ədibin yeni dövr yumorundada var idi. Çəmənəminli sovet dövründə yazdığı hekayələrdə artıq əvvəlki dövrdə olduğu kimi avamlıq və cəhalətin ucbatından başına min bəla gələn insanlara duyduğu qəzəb qarışıq kədər və mərhəmətlə gülmürdü. Bu cür gülüşü artıq ədibin obrazlarının həyatlarında baş verən məzəli hadisələrə, tiplərin dialoqunda olan şən, mənalı zarafatlara çevrilmişdi.

Lakin belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçıların fikrincə yeni dövr hekayələri Yusif Vəzirin Sovet dövründən əvvəl yazdığı hekayələri qədər mükəmməl deyildir. Onun hekayələrində bir yarımçıqlıq, obrazların hərəkətlərində tutarsızlıq vardır. Bəzi məqamlarda hekayədə baş verən hadisələrin

inandırıcılığı itir, onun təsvir etdiyi həyat hadisələrinə, tiplərə olan münasibəti oxucuya qaranlıq qalır. Bu barədə tədqiqatçıların fikri ilə razılaşımaq mümkündür.

Tədqiqatlarda düzgün qeyd olunur ki, Yusif Vəzir hekayələrinin sanki əvvəli, ortası, axırı; ekspozisiyası, zavyaskası, razvyaskası yoxdur, hekayələr təsadüfən başlayıb, təsadüfən sona yetir. Məsələn sovet illərində yazılmış “Qoca nənənin ölümü münasibətilə” (1934) hekayəsi bu fikirləri təstiqləyən nümunədir. Bu hekayədə qoca nənənin ölməsi, onun evinə gələn uzaq qohumların ev əhlinin “şəkər payına şərik çıxması” ilə başlanır. İbrahimin nənəsinin heç tanımadıqları qohumlarının sayının günü-gündən sayının artması ilə hekayənin məzmununun istiqaməti tamam dəyişir. Qonaqların boğazını çatdırmağa çalışan İbrahim bir müəssənin mühasibindən beş yüz manat alacaqlı olduğunu xatırlayıb rahat olur. Lakin neçə dəfə gedib-gəlsə də pulunu ala bilməyən oğlan, hər gələndə qonağı artan, çörəyi tükənən görür. Hekayənin finalı gözlənilməz sonluqla yekunlaşır. Tanışından kömək alan İbrahim ev əhlini, qonaqları, uşaqları yığıb, bir də evin qoca pişiyini qucağına alıb gedir mühasibin yanına, minnətçi edir və pulunu alır. Hekayənin yumoru İbrahimin ətrafında cərəyan edən hadisələrə yönəlmişdir. Əməyinin qarşılığını ala bilməyən, başına tanımadığı qohumlar tökülüşmüş İbrahimin hekayəsini oxuyan oxucu, onun həm halına acıyır, həm də öz dərdinə tapdığı çarəyə gülür: “Yasa gələn qonaqları çoluc-çocuqları ilə bərabər yığışdırıb, yas qurbanı olan pişiyi də qucağına alıb, mühasibin otağına gətirdi. Rəngarəng geyimli bu adamlar əllərini döşlərinə qoyub, mühasibə təzim etdilər və hamısı bir səslə:

-Bizi balalarının başına çevir deyə!- bağırsdılar Pişik məsələni anlayıb yanıqlı bir səslə miyoldadı” (2, s. 310). Gözlər qarşısında gerçəkmiş kimi canlanan bu səhnə hekayənin kulminasiyası olmasa da, hekayədəki yumorun kulminasiyası hesab oluna bilər.

Bütün bunlar göstərir ki, Çəmənəmli hadisələrin ardıcılığına əhəmiyyət verib, gözəl kompozisiyalı hekayə yaratmağı qarşısına məqsəd qoymaq yerinə hadisələrin mahiyyətinə əhəmiyyət vermişdir.

Yeni dövrdəki - sovet hakimiyyətinin ilk illərindəki kənd və şəhər həyatının təsviri, sinfi toqquşmalar, hakimiyyətdə möhkəmlənən yeni qüvvələr bu dövr Azərbaycan bədii nəsrinin əsas mövzularını təşkil etdiyi kimi, Yusif Vəzir hekayələrində də bu mövzular əsas təşkil edirdi. Haqqında danışdığımız hekayələrdən görüldüyü kimi, bu dövrdə yazılan hekayələr əvvəlki dövrün hekayələrindən fərqlənir. Xüsusilə Çəmənəmli nəsrində silsilə təşkil edən qadın mövzusu sovet illərindəki hekayələrində davam etmir demək olar. “Vasvası”, “Gələcək şəhər”, “Yüksəliş” kimi hekayələrində bu daha açıq görülür. Əgər 1920-ci ilə qədər yazılan hekayələrində mövzular cahillik, qadın azadlığı, qadınların kişi hökmü altında əzilməsi, bədbəxtliyinə boyun əyməsi, qızların erkən yaşda evləndirilməsidersə, bu hekayələrdə mövzular yeni proseslər gedən ölkənin təsviri, dövlət müəssələrinə baş verənlər, kəndlərdə gedən yenilənmələrdir. Bu hekayədəki insanlar da tam fərqli, yeni obrazlardır.

İmamın zühuru (1930) hekayəsi yeni dövr həyatından bəhs edən, bununla yanaşı köhnə zehniyyətin hələ də yaşadığını göstərən bir hekayələrindən biridir. Hekayə Azərbaycan nəsrinin bir çox nümunəsini xatırladır. Giriş hissəsi Cəlil Məmmədquluzadənin “Ana” dramındakı bir-birindən fərqli qardaşları xatırladır, ancaq burada qardaş yox üç şərikdən bəhs edilir. Onlar “çar zamanı ticarətə başlamış, müsavət zamanı zəngin olmuş, şura vaxtı iflas etmişdilər”. Zülfüqar Qasanoviç qəzet oxuyur, rusca danışır, Puşkinin dueldə öldüyünü bildirdi, Qulu Allahverdiyev mollaxanada oxumuş, Həzrəti İbrahimin oda atıldığını eşitmişdi, Məşədi Əli Kərbəlayı Məmməd heç oxumamışdı. Bunlar birlikdə ticarətə girişmiş, var dövlət sahibi olmuş, korporativ mallarını satdıqları ortaya çıxanda tutulmuşdular. Həbsdən çıxandan sonra bir bəylə qarşılaşan üçlü özlərini başqa fırlıdaq edərkən tapırlar. Hekayənin bu hissəsi isə Mirzə Fətəli Axundovun Molla İbrahimxəlilini xatırladır. Onlar dördü birləşib tanınmadıqları bir kəndin avam kəndlilərini İmamın zühur etməsi ilə aldadıb yaz əkininə mane olmaq fikrindədirlər. Zülfüqar başına yaşıl əmmamə qoyub imam rolunu oynayır, digərləri də gözü görmürdü imam şəfa verdi deyərək kəndlərə xəbər yayırlar. Xəbər Şəkiyə, Qarabağa kimi gedir çatır. İtirdikləri mövqeləri qazanmaq üçün qolçomaqlar var gücləri ilə yayırlar. Lakin İmamdan əsər əlamət yox idi...

Əgər bu hekayədəki yeni dövrə aid prosesləri, ifadələri (qolçomaq, yaz əkini) çıxsaq hekayə əslində Yusif Vəzirin əvvəlki hekayələrinə bənzəyir. Burada da gülüş hədəfi avam təbəqədən istifadə edən insanlar və onların oyunlarıdır. Ölülərin ölü dirildəni, Molla İbrahimxəlil kimi misi gümüşə çevirəni kimi, burada da saxta İmamın zühur etdirib istədiklərinə nail olurlar.

“İmamın zühuru” hekayəsində Yusif Vəzirin gülüşü Sovet illərində hələdə bəlkə də qayıtdılar ümidi ilə yaşayan, əvvəlki həyatı qayıtmaq üçün hər cür addımı atmağa hazır olan köhnə dünya adamlarına yönəlmişdir.

Yusif Vəzir yumorunun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ən kamil hekayələrindən biri 1934-cü ildə yazılan “Aprelin biri” hekayəsidir. Hekayə yumorla bəzənmiş, ictimai məqamlara vurğu edilərək qələmə

alınmışdır. Bu hekayəni ədibin Sovet illərində yazdığı yumoristik hekayələrinin ən güclü gülüşə malik olanı adlandırsaq səhv etmiş olmarıq.

Hekayənin biri digərindən daha gülünc üç ayrı qəhrəmanı var: Mirzə Zülqədər, Ocaq Naşid, Əsəd bəy. Yusif Vəzir üç qəhrəmana bir hekayədə ayrı-ayrı səbəblərdən gülür və güldürür. Əsəd bəy bir-iki məqalə ilə Şərqi-Rusda çıxış edib, dram yazmaq “moda olanda” “Cəhalət qucağında” adlı bir dramı olan, dilimizə maraq artan dövrdə islahatçı kimi meydana atılıb ərəb-fars sözlərinin yerinə türk sözlərinin işlənməsini (Məsələn, musiqi əvəzinə zır-zır) tələb edən köhnə tərcüman idi. Əsəd bəy obrazı onun “Mirzə Əbdülvahab”, “Şair” hekayələrində də haqlarında bəhs etdiyi özlərini şair, yazıçı hesab edən obrazların başqa bir şəkli. Buradaki Əsəd bəy onun dövründə hər modda olan mövzuda özünü bilici hesab edən insanlara güldürdü.

Mirzə Zülqədəri isə belə təsvir edirdi: “Mirzə Zülqədər gimnaziyada elmi-ilahi müəllimi olmuş bir adamdır. Ərəbcə və farscaya vafiqdir. Dindardır və bütün dünya fənlərin Qurandan iqtibas olunmasına qanədir. Elmin hansı bir sahəsindən bəhs açılrsa, “onu bizdən götürüblər, bax, ayyəi-şərifə nə buyurur”, – deyə bir ayə və ya bir hədis söylər. Mirzə Zülqədər təsəvvürüncə quran xarüqədir darvinizm, dəmiryol, dizel maşını, hətta qramafondan da orada məlumat verilmişdir” (2, s. 293).

Mirzə Zülqədər Yusif Vəzirin məhz Sovet dövründə də gördüyü ifrat dindarların qalıqlarına gülməsidir. Mirzə Zülqədərə o yarı kinayə, yarı yumorla güldürdü. Mirzə Zülqədər hər elmi dinə bağlamasını o bir cümlə ilə – “İntəhası, biz cəhalətdə qalmışığıq da istifadə etməmişik” cümləsi ilə məsxərəyə qoyurdu.

Ocaq Naşid isə hekayənin böyük türkçü obrazıdır. Dünyanın ən böyük adamlarını da türk bilirdi. “Şekspirin anası Ərdəbil çəngilərindən Qızıyətər adlı birisi imiş ki, bir ingilis missionerə qoşulub, Londona qaçmış, Tolstoyun ulu babası İvanın Şamaxı səfiri olduğu zaman lahıclı bir qıza bənd olub evlənmiş imiş... (2, s. 293). Aprelin birində hekayəsindəki hər üç obrazın fərqli xüsusiyyətlərini təsvir edərkən yazıçı yumorun rəngarəng boyalarından istifadə edərək obrazların daxili aləmini gözlər önünə gətirir.

Hekayənin adı elə mövzusu ilə sıx bağlıdır. Bulvarda yoldaşlıq edən bu üç dost bir birinə lətifə söyləməklə əylənərdilər, hətta bəzən lətifədə yarışdırardılar. Hekayənin sonu isə heç də əvvəli kimi bitmir. Yusif Vəzirin hekayələrinə xas olan sonluqlardan biri olan hekayəni gözlənilməz sonluqla bitirmək ənənəsini bu hekayədə də davam etdirir. Aprelin birində bulvarda Əsəd bəyə Ocaq Naşid Mirzənin ölüm xəbərini çatdırır. Əsəd bəy aprelin biri olduğuna görə onun bu xəbərini inanmır, zarafat bilir. Hətta Əsəd bəy onun ölüsünün üstündə də ölümünə inanmır, “Ay lotu məni aldatmaq istəyirsən?” deyib hələ bir ölünü qıdıqlayırdı. Lakin onların bu dəfəki zarafatı üz güldürən yox kövrəldən zarafat olur. Çünki Mirzə Zülqədər bu dəfə zarafat eləmədi. Onun hər dəfə güldürən zarafatları elə zarafat günündə güldürməmiş əksinə ağlatmışdı. Yazıçı bu hekayəsində güldüyü obrazlara həm də ağlamış, onların dünyagörüşünü özünün yumorlu dili ilə təsvir etməklə həm də öz dövründən tipik üç insanı bizlərə göstərmişdi. Yusif Vəzirin mükəmməl bədii təsvir gücünü özündə əks etdirən bu hekayə onun yumor ustalığının nə dərəcədə qüvvətli olduğunu, yumora yeri gəldikcə peşəkarlıqla satira, qəm-kədər, real həyatdan səhnələrlə qarışdırıb, eyni zamanda yumorun həzin, şirin gülüşünü də əksiltmədən vermək qabiliyyətindən görmək mümkündür.

Yusif Vəzirin yumoru əsasən nikbin və səmimidir. Lakin onun hekayələrindəki yumorda kədər və lirika da özünü göstərir. Onun yumoru əsasən hekayənin sonunda dərin ictimai problemə ya da kədərli bir yekuna bağlanır. Lakin tamamilə yumoristik hekayələri də yox deyildir. Ədibin yumorunda zahiri soyuqqanlılıq, zarafatçılıq və məzəlilik vardır. Sovet illərində qələmə alınan yumoristik hekayələrin əsas fərqi buradaki yumorun satira ilə vəhdətinin daha az olmasındadır. 1920-ci illərdən əvvəl yazılan hekayələrə nəzər salsaq (“Dəli”, “Divanə”, “Qız məktəbində”, “Məşədi və Kərbəlayı”) bu hekayələrdəki yumorun satira ilə daha çox vəhdətdə verildiyini görürük. Bəzi məqamlarda isə onlar arasındakı sərhəd o qədər incədir ki, bunu təyin etmək çətinləşir.

Sovet illərində yazdığı yumoristik hekayələri onun yaradıcılığının işıqlı səhifələrindən biri olub, onun qələmindən çıxan ən gözəl nümunələrdir. Çəmənəmli yumoristik Azərbaycan nəsrinin ən xüsusi nümunələrinin qələm sahibi olmaqla yanaşı, həm də inkişafında xüsusi rolu olan yazıçılarımızdandır. Onun istər 1920-yə qədərki, istərsə də bu illərdən sonrakı hekayələri bədii cəhətdən mükəmməl olub, özünəməxsus cəhətləri ilə seçilməsindədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundova M. Yusif Vəzir Çəmənəmli. Bakı: Yazıçı, 1981, 108 s.
2. Çəmənəmli Y.V. Əsərləri. I cild. Bakı: Avrasiya press, 2005, 357 s.
3. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2008, 431 s.
4. Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 557 s.

5. Mütəllimov T. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı: Bakı: Yazıçı, 1988, 323 s.
6. Hüseynoğlu T. Ədəbiyyatda yaşayanlar. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, 323 s.

Açar sözlər: Y.V.Çəmənzəminli, yumor, gülüş, hekayə, Sovet dövrü

Эльнара Эльман кызы Гаджиева

Юмор в рассказах Юсиф Везир Чемазминли написанных в советские годы
Резюме

В литературе один из видов смеха это юмор. В советские годы Юсиф Везир написал более тридцати рассказов. Тема этих рассказов многоцветна. Новая жизнь, характеристика новых людей одна из тем. Они отличаются от рассказов написанных ранее.

Ключевые слова: Ю.В. Чаманзаминли, юмор, смех, рассказ, в период Советского Союза

Elnara Elman gizi Hajiyeva

Humor in the stories written by Yusif Vazir Chamanzaminli in the soviet years
Summary

One of the types of laughter in literature is humor. During the Soviet era, Yusif Vazir wrote more than thirty stories. They cover various topics. New life or the characteristics of new people are among these topics. They are different from the stories written in previous years.

Key Words: Y.V.Chamanzaminly, humor, laughter, story, criticism

FİRUZƏ AŞUR qızı SADIQOVA
Bakı Dövlət Universiteti (dissertant)

TÜRK DÜNYASININ ŞAH ƏSƏRİ - "QUTADĞU BİLİĞ"

Dünyanın bütün mədəniyyət növləri, ayrı-ayn xalqların sivilizasiyaları qarşılıqlı zənginləşmə, bəhrələnmə, qidalanma yolu ilə gerçəkləşib. Türk mədəniyyətinin qədim şumer, elam, akkad, çin, hind, ərəb, fars, bizans, slavyan, anqlo-saks, german, roman xalqlarının mədəniyyətləri ilə bağlılığı, təması türk xalqlarının dominant mədəniyyətinə zənginlik, dolğunluq gətirmişdir. Bu gün türk mədəniyyəti dedikdə türk xalqlarının mənəvi dəyərlər toplusu, türk dili, maddi və mənəvi sənətlərin məcmusu başa düşülür.

Ərəb və tacik (fars) dillərində belə əsərlərin mövcudluğunu, türk dilində isə "Qutadğu Bilig" in ilk örnək olduğunu qeyd edən müəllif əsərinin dilini xaqaniyyə adlandırır. Mütəxəssislərin fikrincə "Qutadğu bilig" in dili türk dillərinin cənub-qərb qrupuna, yəni Oğuz qrupuna yaxındır. 13200 misradan, 6520 beytdən ibarət, məsnəvi şəklində yazılmış poemanın içində rübai formasından da istifadə olunur. "Qutadğu Bilig" in vəznü əruzun kəsik (qısa) mütəqarib bəhri kimi müəyyənləşdirilir. Əsərin giriş hissəsi nəsrə yazılmışdır. Bu möhtəşəm abidənin müəllifi türk-islam ədəbiyyatının ilk böyük sənətkarı Yusif Xas Hacibdir. (1017-1077)

Türk xalqlarının abidəsi sayılan "Qutadğu bilig" kitabı XI əsrdə qələmə alınmışdır. Əsər öz dövrünün tarixini, psixologiya, əxlaq və fəlsəfəsini əhatə edən qüdrətli sənət abidəsidir. "Qutadğu bilig" rus, özbək, türk, qırğız dillərinə tərcümə edilmişdir. Bu əsərin Azərbaycan dilinə filoloji tərcüməsi türkdilli xalqların ortaq abidəsi kimi Azərbaycan xalqının ədəbiyyatını, dilini, tarixini öyrənmək baxımından da qiymətlidir.

Balasaqun şəhəri Türüstanın qədim şəhərlərindən biri kimi Kubalıq (Gözəl şəhər), Qara-Ordu, Quz-Ordu, Uluş, Balıq adları ilə adlanmış və Mahmud Kaşğarının "Divan"ında verilən xəritədə tam mərkəzdə göstərilmişdir. Kaşğar (Ordu-kənd) paytaxt olsa da, Balasaqun şəhəri Qaraxanlıların çox böyük şəxsiyyətlərindən biri olan Harun tərəfindən ikinci böyük iqtisadi və mədəni mərkəzə çevrilmişdir. Qaraxanlılar səlcuqların sələfi rolunu ləyaqətlə oynamışdır. [4, 143-144]

Yusif Balasaqunlunun doğum ili mübahisəlidir. Gah 1010, gah 1015, gah 1019, gah 1025 göstərilə də, 1017-ci il təvəllüd tarixi kimi daha çox qeyd olunur. Vəfat tarixinin isə 1077 olması daha geniş yayılmışdır.

Yusif Balasaqunlu "Qutadğu bilig" əsərini vətəni Balasaqunda yazmağa başlamış, güman olunur ki, 18 ay ərzində orada da bitirmişdir.

Gör neçənci ildə can qıydım sözə,
Dörd yüz altmış iki nur saçdı sizə.
Yazdım bu kitabı on səkkiz aya,

Gül gülə sanldı, misra misraya. [1, 396]

Əsərin yazılma tarixi 1069-1070-ci ildir. Şübhəsiz ki, müəllif yenidən əsərə qayıtmış, xüsusilə, əvvəlki 70 səhifəlik nəzm hissəsi sonradan əlavə edilmişdir. Çünki burada əsərin Türüstandakı şöhrətindən, bir türk “Şəhnamə”si kimi uğur qazanmasından söhbət gedir. Müəllif əsəri ilk dəfə Tabğac Qara Buğra xanın hüsurunda oxumuş və ona təqdim etmişdir. Bunun üçün də hökmdar müəllifə hökmdardan və vəzirdən sonra üçüncü tibul olan Xas Hacib adını vermiş və o, bu adla da məşhur olmuşdur.

Yusif Balasaqunlunun qələmə aldığı “Qutadğu bilig” əsəri xalq ədəbiyyatı ənənələrinə uyğun şəkildə yazılmış, türk düşüncə tərzini və ənənələrini möhkəmləklə qoruyan bir ədəbi əsərdir. Əsərin yazıldığı XI əsrə nəzərə əlsaq, diqqət etməli və deməliyik ki, “Qutadğu bilig” əsərinin meydana çıxma səbəbinin birincisi Buğra Qaraxan kimi türk dili və ənənələrinə əhəmiyyət verən bir hökmdarın, yəni siyasi dəstəyin olması idi. Digər bir səbəb bu dövrdə xalq düşüncə tərzinin güclü olması və müəllifinin də bu ənənələrə uyğun yazmaq məqsədi idi. Nəzərə əlsaq ki, türk xalqlarının böyük abidəsi olan “Kitabi Dədəd Qorqud” dastanı məhz yetkin şəkildə artıq XI əsrdə formalaşmış, həm də xalq arasında demokratik düşüncə ilə yazan şairlər də mövcud olmuşdur, onda bu barədə qənaətlər tam yetkinləşə bilər. Hətta diqqət edilsə, “Qutadğu bilig” əsərindəki obrazlar, onların adları və xasiyyətləri özündən əvvəlki türk düşüncəsində formalaşmış “Oğuz xaqan” kimi əfsanələrlə də tam əlaqə yaradır. Oğuz xaqanın da iki övladından biri Gün xan, digəri isə Ay xan adlanırdı. Hətta Yusif Balasaqunludan bir az sonra türk dünyasının bir az bu yanında Nizami Gəncəvi çoxsaylı əsərlərində bu adlar olmasa da, bu ideyaya xidmət edən əsərlər və obrazlar yaradırdı.

Buğra xan Yusif Balasaqunluya Xas Hacib vəzifəsini verərək onu saraya xidmətə qəbul etmişdir. Xan öz fərmanında ona “Yusif Ulu Xas Hacib” demişdir. Burada “ulu” sözü Yusif Balasaqunlunun bütün haciblərə başçı təyin olunduğunu bildirir. Hacib orta əsrlərdə sarayda mühüm bir vəzifə olmuşdur. Bu rütbə barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl Hacib sözü ərəb sözüdür və “hökümdarların baş vəziri”, “örtük, pərdə” mənalarını bildirir. Hacib sözünə xas sifətinin qoşulması (xas burada “xalis, əsl” mənalarına uyğun gəlir) onu deməyə əsas verir ki, Yusif Balasaqunlu xaqanın özünə yaxın saydığı saray adamlarından olmuşdur.

Hacibin orta əsr saraylarında gördüyü iş və vəzifələr olmuşdur. O, qanunların icra olunmasına nəzarət etmiş, səfirləri qəbul etmiş, dövlət tədbirlərinin təşkil olunmasına diqqət yetirmiş, yoxsulların, kasıbların, kimsəsizlərin, imkansızların şikayətinə baxmış və bu barədə hökümdara məlumat çatdırmışdır. Yusif Balasaqunlu hacib olmamışdan əvvəl hacibin vəzifəsini “Qutadğu-Bilig” əsərində belə xarakterizə etmişdir:

Hacibin dünyada varı, dövləti,

Heç bilsən nələrdir - on fəziləti.

İti göz, saf könül, həssas qulaq, dil,

Üz nuru, qamət, iş, elm, idrak, pak əl [1, 165].

Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun şəxsiyyəti və ədəbi-ictimai mövqeyi də maraqlı kənar qala bilməz.

Haciblik “Qutadğu-Bilig” əsərində bir növ hökmdarın ideoloji istiqamətlər üzrə müşaviri kimi “xidmətlərin ən incəsi” tək qiymətləndirilir. “Hacib olmaq və irəli keçib insanlara yol göstərmək” üçün əsaslı şərtlər qoyulur. Bu şərəfli vəzifə üçün ağıl, zəka, tədbir, bilikdən savayı boy-buxun, səliqə-səhman, nürani sifət də tələb olunur. Saray həyatının beyni kimi fəaliyyət göstərmiş olan hacib üçün gərəqli şərəflərə həsr olunmuş 90 beyt bunu sübut edir.

Əsərdə tək bir yerdə Yusif Balasaqunlu özünə müraciət edir:

Ey Yusif, kəsib at gərəksiz sözü,

Ziyandır, rədd elə ürəksiz sözü.

Uzatma, çox sözün itər şirəsi,

Bezər bu çoxluqdan Allah bəndəsi [1, 396].

“Qutadğu bilig” Çində, Maçində, Hindistanda məşhur olmuşdur. Əsərin üç nüsxəsi məlumdur: Vyana nüsxəsi, Qahirə nüsxəsi, Fərqanə nüsxəsi. Vyana nüsxəsi ilk dəfə elm aləminə məlum olsa da, naqis əlyazmadır. Bu əlyazma uyğur əlifbası ilə qələmə alınmış. 1349-cu ildə öncə Toqata, sonra İstanbula gətirilmişdir. Fransız şərqşünası J.Amadiya 1823-cü ildə əsər haqqında ilk məlumat vermişdir. Vyana nüsxəsini ilk dəfə macar alimi Vamberi və alman alimi V.Radlov tərcümə edib nəşr etdirmişlər. Vyana (Avstriya) nüsxəsinə Herat (Əfqanıstan) nüsxəsi də deyilir. Bu hissənin həcmi 190 səhifədir. Qahirə nüsxəsi 1896-cı ildə üzə çıxarılmışdır, 1943-cü ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən çap olunub. Bu nüsxə tam deyildir. V.Radlov bu nüsxəni 1910-cu ildə alman dilinə tərcümə etmişdir. Əsərin tam və mükəmməl nüsxəsi 1915-ci ildə Fərqanə (ona Namanqan nüsxəsi də deyirlər) şəhərində tapılmışdır. “Qutadğu bilig” əsərinin Fərqanə (Namanqan) nüsxəsi Özbəkistan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanılır.

Əsər xan dili deyə adlandırılan Kaşğar-Xaqaniyə ləhcəsində yazılmışdır. Əsər məsnəvi formasında epik mənzumdur. 6645 beytdən ibarət bu əsərdə 124 beyt həcmində üç parça və 173 dördlük vardır. Kitabda sonda əlavə edilən 77 beytdən ibarət mənzum müqəddimə də vardır. Bəzən əsərin heca vəzində yazıldığı iddia edilsə də, bu böyük epik mənzumə əruz vəznində kəsik (qısa) mütəqarib bəhrində - faülün faülün faülün faül təfiləsi ilə yazılmışdır. Bu da “Şəhnamə” vəznə kimi şərqdə məşhurdur.

Əsər ənənə kimi türk xalqlarının anadilli klassik poeziyasında, xüsusən, Yunus İmrə, Nəsimi, Xətai, Qazi Bürhanəddin, Füzuli yaradıcılığı üçün məhək rolunu oynamışdır. Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu-Bilig” əsərində siyasi, fəlsəfi, ictimai, iqtisadi, hüquqi, dini, elmi, etik, estetik və digər düşüncələr verilmişdir. Əsər Tanrını mədh edən münacatla başlayır, sonra peyğəmbərin, ardınca xəfilənin tərfi verilir.

“Qutadğu bilig” ilk olaraq Tanrının, Məhəmməd peyğəmbər və onun 4 əshabəsinin Əbubəkr, Ömər, Osman və Əlinin, o cümlədən dövrün hakimi Buğra xanın tərfi ilə başlayır. Bunların ardınca gələn təxminən 270 beytlik müxtəlif başlıqlı parçalarda kainatın yaranması, 7 səyyarə, 12 bürc və insan haqqında məlumat verilir. Kitabda özünə yer tapan bundan sonrakı (təxminən 6000 beyt) bütün məsələlər 4 ulu və möhkəm təməl üzərində qurulur:

a) ədalət; b) səadət; c) ağıl; d) qənaət və aqibət.

Yusif Balasaqunlu əsərin əsas məzmununu obrazların dili ilə ifadə etmişdir. Həmin obrazlar – qəhrəmanlar simvolik adlarla adlandırılmışdır. Bu mənada Gündoğdu, Aydoldu, Öydülmüş, Odqurmuş obrazları simvolik adlardır. Gündoğdu ədalətin, Aydoldu səadətin, xoşbəxtliyin, Öydülmüş ağılın, Odqurmuş qənaətin, gözütöxlüğün, aqibətin rəmzləridir. Maraqlıdır ki, Aydoldu və Odqurmuş əsər başa çatmamış ölürlər. Şair sanki səadətin müvəqqəti və keçici olmasına işarə edir. Ədalət və ağıl isə əbədi və ölümsüz olaraq qalır. Gündoğdu bilikli, ağıllı, ədalətli bir hökumdardır. Bu ad “doğan günəş” deməkdir. Həyatdakı bütün canlılar günəşdən nur aldığı kimi, ölkədəki insanlar da hökumdardan nur alırlar. Bunu əsərdəki parçalar da təsdiq edir.

Günəş varlığını görməz xəbislər,
Sənin hər yaxşını yamanlar, pislər.
Sarayda vuruşur zülmət ilə nur,
Biri qalib gəlir, biri məhv olur.
Sən, könlüm günəşi, həmişə parla,
Heç kəsə darılma, yaşa vüqarla.
Xəbislik - mərəzdir, çətin sağalır,
İnsanı günbəgün taqətdən salır. [1, 263]

Əsər boyu bütün məsələlər türk adı ilə ifadə olunmuş obrazlarla əlaqəli təqdim olunur. Müəllif bu obrazların fəaliyyət çevrəsində bir tərəfdən dövlət, cəmiyyət, sosial-hüquq, məişət, digər tərəfdən isə axirət və dünya problemlərini diqqət mərkəzinə çəkir. Buna görə də əsərdə "dünyaya gələn gündən adını alıb, atını minən, mənzil-mənzil ölümə yaxınlaşan", "özü yox, adı əbədi olan" insanın "müvəqqəti dünya ilə" "əbədi aləm" xəttindəki yeri və mövqeyi tam müəyyənləşir, onun nəfər tərksilah olunur. Müəllif Gündoğdu, Aydoldu, Öydülmüş və Odqurmuşun əməl, fəaliyyət, həyata baxış və dünyagörüşlərini geniş dairədə təqdim edir. Məhz bu təqdimatda hökmdar və cəmiyyət, insan və dünya, insan və əbədi aləm problemləri önə çəkilərək ədalətli cəmiyyət idarəçiliyi barədə təsəvvür genişləndirilir. O cümlədən, bu dünya və axirətdə xoşbəxt olmağın yolları göstərilir.

Poemadakı ayrı-ayrı 4 əsas obraz müəllifin müxtəlif məsələlərlə bağlı fikirlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Poemanın girişində müəllifin özü də bu qeydləri edir: “Bu əziz kitab dörd ulu və ağır təməl üstündə bina tutmuşdur. Birincisi, ədalət, ikincisi, dövlət, üçüncüsü, ağıl, dördüncüsü isə, qənaətdir”. Poemanı Azərbaycan dilinə tərcümə edən ilk müəlliflərdən biri Xəlil Rza yazır: “Poemadakı dörd qəhrəman müxtəlif ideali təcəssüm etdirir. Gündoğdu - ədalətin, Aydoldu (bədrələnmiş Ay) - bəxtin və dövlətin, Öydülmüş (əqlə yetmiş) - əqlin, zəkanın, Odqurmuş (oyanmış) - qənaətin timsalıdır. Bu dörd surətin arasındakı suallar, cavablar Qaraxanlılar səltənətinin başçısından, hakimindən tutmuş rəiyyətədək bütün təbəqələrin, zümrələrin, fərdlərin əxlaqını, ədəb qavdalarını, hərəkət, fəaliyyət xətlərini müəyyən edir. Buna görə poema öyüd, nəsihət, təlim-tərbiyə ruhu ilə doludur”. Tədqiqatçıların da fikirlərini ümumiləşdirsək, əsərin əsas qəhrəmanlarından biri olan Gündoğdu ədaləti, qanunu, törəni, ənənəni təmsil edir. Tədqiqatçılardan biri yazırdı ki: “Törə sadəcə olaraq hüquq, nizam və dövlətin idarə olunmasında riayət ediləcək qaydalar mənzuməsi demək deyildir... Halbuki törənin mənası Tanrının qoyduğu nizam deməkdir”. Obrazın adı “Günəş doğdu” mənasını daşıdığı üçün müəllif də bununla bu fikri ifadə etməyi məqsəd güdür ki, yer kürəsində bütün canlılar Günəşdən həyat mənbəyi tapdıqları və onun nizamına uyduqları kimi, insanlar da qanuna, törəyə əməl etməli və bu qanunlarla idarə olunmalıdırlar. Ədaləti idarəçiliyin təməli hesab etdiyinə

görədir ki, müəllif ədaləti təmsil edən Gündoğdunu hökmdar olaraq vermiş və onu baş obraz seçmişdir. Bu da o deməkdir ki, ədalət dövlətçiliyin nüvəsi, əbədiyyətin təcəssümüdür. Tədqiqatçıların fikrincə, “Küntoğdı”nın mənşəyi “koni törü” – “ədalətli törə” deməkdir ki, müəllif də hər bir kəsi bu törə və qanunlara qeyd-şərtsiz riayət etməyi xoşbəxtlik və səadətin təməli bilir. Hətta türklər arasında törəyə sədaqət və riayət o qədər güclü olub ki, habelə bəzi tədqiqatçılar “türk” sözünün mənşəcə “törə” sözündən yarandığını ehtimal edirdilər.

Gündoğdu Elik ədalətin rəmzidir. Onun xarakteri günəşin əlamətlərinə uyğun təqdim olunur. Günəş formasını, işığını dəyişmədiyi kimi Gündoğdunun da ədalətli "nur və işığı" dəyişməzdir, günəş kainata işıq və istilik bəxş etdiyi kimi, onun da ədalətli insanlara rahatlıq və əmin-amanlıq bəxş edir, günəşin bürcü və təməli sabit olduğu kimi Gündoğdu da ədalətli hökmündə, rəftarında sabit və qərarlıdır və s. O, uzun bir ömür yaşayan hökmdardır. Sözü bütöv, gözü, könlü tox, əməli doğru insandır. Lakin əsərdə onun müsbət keyfiyyətlərinin təqdimi bununla bitmir. Gündoğdu Elik cəsur, xoşəxlaq, bilikli, ağıllı, şəxsi meyllərdən uzaq və s. xüsusiyyətləri ilə də təqdim olunur. O, əsərdə hakimiyyəti təkbəşinə idarə etməyin əleyhdarı kimi çıxış edir. Buna görə də idarəçilikdə özünə yardımçı ola biləcək ağıllı bir köməkçi axtarır. Gündoğdu Elik əsl hökmdar olaraq sayıq və ehtiyatlılığı ilə seçilir. O, bir siyasi xadim kimi başa düşür ki, dövlət işində ehtiyat və sayıqlıq dövlətin ömrünü uzadar, qanunla idarə olunan cəmiyyətdə xalq xoşbəxt yaşayar. Y.Balasaqunlu Gündoğdu Elikin simasında ədalətli hökmdar obrazı yaratmaqla türk dövlət idarəçiliyi və ictimai-siyasi görüşləri barədə kompleks təsəvvür yaradıb.

Yusif Balasaqunlu Gündoğdu obrazı ilə ideal hökmdar surəti yaratmışdır. Gündoğdunun bilikli, ağıllı, ədalətli olduğunu eşidən Aydoğdu onun yanına gəlir və onun vəziri olur. Hökumdarla vəzir arasında dövlətçilik, idarəçilik, həyat və s. barəsində söhbətlər gedir. Nəhayət, Aydoğdu xəstələnir və ölür. Onun işini sonra oğlu Öydülmüş davam etdirir. O, atasından daha fəal və dinamik olur. Hökumdarla birlikdə dövlət aparatındakı məmurların vəzifələrini, idarəçilik qaydalarını, ordu quruculuğunu, maliyyə işlərini, daxili və xarici siyasəti, hökumdarla məmurlar arasındakı münasibətləri və digər məsələləri təhlil edir.

Əsərin əsas və başlığına uyğun ikinci obrazı Aydoğdudur. Aydoğdu “bədirlənmiş ay, dolunay” mənasında işlənilib, xoşbəxtliyi, səadəti təmsil edir. Unutmaq olmaz ki, bu rəmz indi də bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın bayrağında səadət rəmzi olaraq yer almaqdadır. Aydoğdu ağıllı gücünü təmsil edir. Sanki müəllif bunu əsaslandırmaq istəyir ki, ağılla törələrə riayət etmək xoşbəxtliyin açarıdır. Qanunları ağılla icra etmək insan səadətinin təməlinə dayanır. Buna görə də Gündoğdu Aydoğdu kimi ağıllı bir adamı sarayına gətirərək onu vəzir təyin edir. Öydülmüş isə Aydoğdunun davamıdır. Sadəcə ata Aydoğdu qutu – xoşbəxtliyi təmsil edərkən, oğul Öydülmüş ağıllı, biliyi təmsil edir. Lakin atasının missiyasını davam etdirir. “Ög” qədim türkcədə “ağıl, zəka” anlamındadır.

Əsərdə bu cür təsəvvürlər Aydoğdunun şəxsinə bir qədər də konkretləşir, fikirlər qarşılıqlı mükəllimədə (Hacib-Aydoğdu və Gündoğdu-Aydoğdu qarşılaşmasında) təqdim olunur. Doğruluğu özünə şüar edən Aydoğdu qüsursuz xidməti ilə tanınır. Əsərdə onun adının mənası ayla müqayisədə açıqlanır: "Ay göydə birinci gün kiçik görünür, günlər keçdikcə böyüyür, bədirlənib dünyanı işıqlandırır, böyüyüb ən yüksək zirvəyə çatır, təkrar kiçilib yenidən böyüməyə başlayır". Məhz Aydoğdu səadət və dövlətin rəmzi olduğundan bu açıqlamada səadətin, var-dövlətin əbədi olmadığına, ay kimi yerini və formasını dəyişdiyinə görə ona bel bağlamamaq, aludə olmamaq tövsiyə olunur. Aydoğdu dövlətin ikinci səlahiyyətli adamı vəzir kimi cəmiyyətdə nüfuz sahibidir. Lakin müəllif onun nüfuzunun səbəbini səlahiyyəti ilə deyil, daha çox "könlünü tanrıya bağlaması", "həyatda hər şeyi sınaqdan çıxararaq qərar verməsi", "biliklə hünər əldə etməsi", "dünya malını əlavə yük bilməsi", "hər nəyin çarəsinin doğruluqda axtarması" və s. ilə əlaqələndirir.

“Qutadğu bilig” əsərində Aydoğdunun ictimai-siyasi, fəlsəfi, mənəvi, psixoloji görüş və digər həyatı baxışları Gündoğdu və oğlu Öydülmüşlə söhbətlərində diqqəti cəlb edir. Bu söhbətlər əslində türk təkəkkürü yanaşmasında dövlət, cəmiyyət, ədalət və s. problemlərə baxışın ölçü və meyarlarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

“Qutadğu bilig” əsərində "fəaliyyət dairəsinə" görə fərqli obrazlardan biri Öydülmüşdür. O, əsərdə ağıllı rəmzi kimi çıxış edir. Atasının ölümündən sonra Gündoğdu onu yanına çağırır və söhbət zamanı Öydülmüşün ağıllı hökmdarı heyran qoyur. Buna görə Gündoğdu ona sarayda səlahiyyət verir. Çalışdığı müddət ərzində Öydülmüş uğur qazanır, xalqı xoşbəxtliyə, dövləti isə tərəqqiyə aparır. Öydülmüşün fikirləri maddi dünya ilə əbədi aləm müstəvisində bir növ tənzimləməyə xidmət göstərir. Öydülmüş ağıllı və biliyi insanın bu dünyada qazandığı ən böyük nemət hesab edir. O, hər cür xoşbəxtliyin səbəbini ağıllı və bilikli adlı "açarlar" bağlayır. Bütün əsər boyu onun aşpaqlıqdan, təbiblikdən, ovçuluqdan, tərbiyədən və s. tutmuş dövləti idarə etmək qaydalarına qədər düşüncələri əsl ağıllı sahibinin görüşləri şəklində təqdim olunur. Ona

görə də oxucu bu təqdimatda sosial mühit və məişətdə nəyi necə etməyin qaydalarını öyrənir, bütövlükdə həyatda yaşamaq və davranmaq mədəniyyətinin türk tərəküründən süzülüb gələn nizamı ilə tanış olur.

Əsərdə Öydülmüşlə Odqurmuşun bir neçə dəfə görüşünün şahidi oluruq. Bir növ bu görüşlər həyat və axirət problemlərinə həsr olunduğu üçün müəyyən şərtlilikdən də uzaq dayanmır. Bu səbəbdəndir ki, mənəviyyat dünyasının iki böyük simasının bir neçə dəfə üz-üzə dayanaraq fikir mübadiləsi etmələri mətləbin daha genişlikdə, bütün təfərrüatları ilə açılmasına xidmət göstərir.

“Qutadğu bilig”də əsas obrazlardan biri də Odqurmuşdur. O, aqibətin rəmzidir. Odqurmuş bütün varlığı ilə əbədi aləmin cazibəsindədir. Heç bir qüvvə onu bu cazibədən "xilas edə" bilmir. Bu səbəbdəndir ki, onun qohumu (qardaşı) Öydülmüş dəfələrlə onu sarayda çalışmağa dəvət etsə də o, bu təklifi qəbul etmir. Ona görə ki, Odqurmuş dünya nemətlərinə göz yumaraq sarayda xidmət göstərməyi yox, axirətə (aqibətə) hazırlaşmağı hər şeydən üstün tutur. Bu səbəbdən də o, zahidliyi saraya getməkdən daha şərəfli bilir. Onun əqidəsi əsərdə dönə-dönə təkrarlanan fikirlərdə təsdiqini tapır:

Bu dünya varından əl üzməyincə,
Sən görə bilməzsən dörd işi mənəcə.
Atıb bu dünyanı o dünyanı tut,
Axirət ordadır, son məkanı tut.
Ötəri dünyadan üz döndərmə sən,
Əbədi dünyaya çatarmısan sən ? [1, 296]

Odqurmuş obrazı bir mağaraya çəkilib ibadətə məşğul olur. Odqurmuş sözü “boyanmış” mənasındadır. O, dünyanın fani olduğunu bildirir. Həyatın bütün nemətlərindən üz döndərir, evlənmir, ailəyə, övlada buxov, tələ kimi baxır. Odqurmuş qənaəti, gözütöxlüğü təmsil edərək dünya malından gözü olmamağı ifadə edir. Eyni zamanda Odqurmuş aqibət rəmzi kimi həyatın sonunu, axirət gününü də ifadə edir. Bununla da həyatı, onun fəlsəfəsini, əbədi həyatın nə olduğunu dərk edir, bu anlayışları anlamağa çalışır.

Müəllif Odqurmuşun fikirlərini maddi və əbədi dünya kontekstində təqdim etməklə islami təsəvvürlər haqqında bilgiləri nümayiş etdirir. “Qutadğu bilig” əsəri Yusif Balasaqunlunun özünə nəsihətləri ilə tamamlanır. 40 beytlik bu nəsihətdə müəllif biliyin insan həyatındakı rolundan, bilikli insanlarla biliksizlərin fərqi, sözlərinin doğruluğundan, bu dünyanın müvəqqəti olmasından, hər iki dünyada mövqə qazanmaqdan, əsərin 18 aya tamamlanmasından və s. bəhs edir.

“Qutadğu bilig” XI əsr türk ədəbi dilinin kamil nümunəsi kimi dil, üslub və fikrin bədii imkanları baxımından da diqqəti cəlb edir. Məhz bu dilin formalaşma və inkişafında Y.Balasaqunlunun müstəsna xidmətləri olub. Bu fikir əsərdə öz ifadəsini belə tapır:

Mənim türkcə sözüm bir vəhşi ceyran,
Oxşadım, ram etdim... oldu mehriban.
Sevdim, əzizlədim, qaçmadı məndən,
Bəs nədən yem versən hürkür də bəzən.
Düşdüm söz dalınca hər gecə-gündüz,
Reyhan ətri verdi, durduq üz bəüz.
Düz söz mənim üçün Tanrı, iman-din,
Düz söz nəfəsidir idrak əhlinin.
Aydın sözlər seçdim işıqlı, böyük,
Oxucu çiyinə qoy düşməsin yük. [1, 396]

“Qutadğu bilig” öz dövrünün dövlət quruluşunu, cəmiyyətin sosial strukturunu və tərkibini, o dövrün adət-ənənələrini və s. məsələləri bizə çatdıran ensiklopedik əsərdir. Yusif Balasaqunlu türk dilində bu dilin “Şahnamə”sini yazmışdır.

“Qutadğu bilig”də adlarna rast gəldiyimiz obrazlar, xüsusilə onların daşıdıqları rəmzi mənalar şifahi xalq ədəbiyyatının görkəmli nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və başqa nümunələrdə də özünə yer alır. Ümumiyyətlə isə, “Qutadğu bilig”də əsas ideyanı təşkil edən xoşbəxtlik və səadət təminatçısı olan ədalətli hökmdar məsələsi Yusif Balasaqunludan bir az sonra Gəncədə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında əhatəliliklə görünür. Nizami Gəncəvi istər “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, eləcə də “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” poemalarında bu məşhur türk əsərinin motivlərinə uyğun detalları daha müvəffəqiyyətlə əks etdirir. Nizami ədalətli hökmdar axtarılığına çıxmaqla onun cəmiyyətin xoşbəxtlik və səadət təminatçısı olduğu fikrini birmənalı şəkildə təsdiqləmiş olur.

Hanı o ədalət, o insaf hanı,
Verə öz oğluna belə cəzani.

İndi yüz yoxsulun tökülə qanı,
Durub tərəf çıxan bir adam hanı. [2, 85]

-deyə üsyankarcasına səs qaldıran Nizami qudurğan oğlu Xosrovu cəzalandıran Hörmüz hökmdarın timsalında öz dövrünün və gələcəyin hökmdarlarına ibrət nümunəsi göstərmiş olur. Eləcə də “Şah qanun deyil, qanun şahdır” ideyasını, yəni hökmdardan, fərddən daha çox, qanun və ənənələrin ədalətli olması ideyasını irəli sürür. Bunu “Yeddi gözəl” əsərində də əks etdirən dahi şair ədalətinə şübhə olmayan Bəhrəmin başını eys-ışrətə qaltılandan sonra ədalətin, düzənin pozulması halını göstərməklə bu fikrini inamla təsdiqləmiş olur. Elə “İsgəndərnamə” əsərində də bu motivləri davam etdirən dahi Nizami bu əsərində daha çox “Qutadğu bilig”lə səsləşən motivlər təqdim edir. İsgəndər tək-cə ədalətli hökmdar kimi deyil, həm də ağıllı hökmdar olaraq təqdim olunur. Ağıla, elmə üstünlük verən İsgəndər təsadüfi deyil ki, əsərin ikinci hissəsində, yəni müharibələri bitirib daha çox idarəçiliyə diqqət kəsildiyi dövəmdə müdriklərlə həmsöhbət olaraq təqdim olunur, hətta bu hissədə o, xoşbəxtlik və səadət verən su dalınca gedir. Ümumiyyətlə:

Çalış öz xalqının işinə yara,
Geysin əmələndən dünya zərxara – [3, 42]

aforistik fikri ilə çıxış edən Nizami Gəncəvi “Qutadğu bilig”in ağıllı və bacarıqlı insan ideyasına tam eyniləşmişdir. Şairin:

İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.
Kim ki yetişmədi ağıldan bara
Oxşar insansifət əjdahalara.
İnan zirək adam, mələkdir, mələk,
Zirəklik gözəldir, əcəbdir, gerçək - [3, 41]

və bu kimi çoxsaylı misraları insandakı ağıla olan ən yüksək mədhiyyə olaraq onun dəyərini, qiymətini göstərir.

Səadət və xoşbəxtlik əldə etməyin yollarını özünün türk düşüncəsi və ənənələrinə görə aydınladan bu kitab bütün türk ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatına da özünəxas şəkildə ədəbi təsir göstərmişdir. Xoşbəxtliyi və var olmanı elmdə, ənənələrə sədaqət və sayqıda görən bu kitab türk elmliliyini nümayiş etdirməklə sonrakı ədəbi əsərlərin mövzusu və ənənəsinə də çevrilmişdir. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidən başlayaraq görkəmli yazıçılar bu əsərin ədəbi ənənəsinə uyğun yazıb-yaratmışlar. Yaxın bir zamanda ortaya çıxmış “Kitabi-Dədə Qorqud” kitabı ilə də ədəbi-estetik bənzərlik ortaya qoyan “Qutadğu bilig” əsəri 1000 illik bir müddət içərisində daim izlənilmiş, sayqı göstərilərək motivlərindən faydalanılmışdır. Bu, həm də ümumtürk düşüncə və yaradıcılıq tərzini olaraq diqqəti çəkir. “Qutadğu-Bilig”dəki yazı tərzini, digər ədəbi xüsusiyyətlər ümumtürk düşüncəsi baxımından fərqli əsərlərdə və müəlliflərdə davam etdirildiyi görünməkdədir. Bununla bağlı akademik Nizami Cəfərov yazır: “Əski türk eposu Nizaminin yaradıcılığı üçün potensiyadırsa, əski türk ədəbiyatı təcrübə başlanğıcıdır və bunun belə olduğunu görmək üçün Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig”, Əhməd Yüqəkinin “Atibət-ül-həqaiq” və Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərlərini Nizami “Xəmsə”si ilə müqayisə etmək yetərlidir”. Belə ki, Yusif Xas Hacib necə dünyanı idarə etməyin yolunun elmə əsaslandığını söyləyirsə, eyni fikri “Atibətül-həqaiq” əsərinin müəllifi də söyləyir və beləcə ədəbi fikirdə türk düşüncə konsepsiyası müəyyən olmuş olur. Bu da vurğulanmalıdır ki, “Qutadğu-Bilig”, “Divanü lüğət-it-türk”, “Dədə Qorqud kitabı” kimi əsərlər islamıyyətə keçid dönəminin əsərləridir. “Qutadğu bilig” əsəri özündə əski türk düşüncəsini dörd bədii surətlə – Kün-Toğdu, Ay-Toldı, Ögdilmiş, Odğurmuş kimi obrazlarla doğruluq və ya ədaləti, səadət və ya xoşbəxtliyi, ağıl və ya hikməti simvolizə edir. Bu baxımdan müxtəlif motivlər olmaq üzrə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində yer almış, xeyli fikir, ideya, kəlam (aforizm) olaraq yaradıcılıqla istifadə edilmiş, davam etdirilmişdir. Bu kitab həm ədəbi, həm də siyasi mövzularda özünəməxsus ənənə yaratmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı”, habelə orta əsrlər dövrünün görkəmli filosof şairi İmadəddin Nəsimidən başlayaraq müasir ədəbiyatımızın görkəmli nümayəndəsi olan Səməd Vurğuna qədər bu əsərin ədəbi ənənələrini görə bilərik. Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-nasiri”, A.Bakıxanovun “Təhziübül-əxlaq”, Nizamülmülkün “Siyasətnamə” kimi əsərləri də biliyi və dövləti xoşbəxtlik gətirən amil olmaq üzrə əsas mövzu kimi götürmüş, “Qutadğu-Bilig”i ənənəviləşdirmişlər. Ənənəvi türk dövlətçilik düşüncəsi və tərbiyəsini yaşadan bu əsər bir siyasi-mənəvi konsepsiya müəyyənləşdirməkdə və gələcəyə daşımaqdadır. Bu əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinə görə türkün dövlətçilik kitabı olan “Qutadğu bilig” əsəri Azərbaycan dilinə böyük şair və tərcüməçi Xəlil Rza Ulutürk tərəfindən

şeyrlə, Kamil Vəli Nərimanoğlu və Ramiz Əskər tərəfindən sətri tərcümə olunaraq Azərbaycan dilinə çevrilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Balasaqunlu Y. Qutadqu bilik (poema). / Tərcümə edən: Xəlil Rza Ulutürk. Bakı: Gənclik, 2003, 404 s.
2. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. /Tərcümə edən: Rəsul Rza. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: “Lider nəşriyyat” 2004, 392 s.
3. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. / Farscadan tərcümə edən: Rahim Məmməd. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı:“Lider nəşriyyat”, 2004, 336 s.
4. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013, 384 s.

Firuzə Aşur qızı Sadıqova

Türk dünyasının şah əsəri - “Qutadğu Bilig”

Xülasə

“Qutadğu bilig” poeması öz dilinə və məzmununa görə yalnız türk dillərinin və ədəbiyyatının deyil, eləcə də türk tarixinin və mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının və psixologiyasının araşdırılması üçün son dərəcədə mühüm qaynaqdır. “Qutadğu Bbilig” Herat, Fergana və Misir olmaqla üç nüsxədən ibarətdir. Ən qədim nüsxələrdən biri Fərğana surəti olduğu təxmin edilir. Türk millətinin tarixi inqilablarını, Orta Asiyadakı Türk əxlaqını və ənənələrini əks etdirən, günümüzdə və mədəniyyətimizin təməl daşlarına çatmış sənət əsərlərindən biridir. “Qutadğu bilig” siyasət və iqtidar birliyi (elmi siyasət) deməkdir, kitabın mövzusu və məzmununa görə ona ad qoyulmuşdur.

Açar sözlər: poema, türk, əsər, ədalət, xalq

Firuzə Ashur gizi Sadigova

The masterpiece of the Turkish world- “Gutadgu-bilig”

Summary

The poem "Gutadgu bilig" is an extremely important source for the study of not only Turkish languages and literature, but also Turkish history and culture, Turkish spirituality and psychology. Qutadgu Bilig consists of three copies, including Herat, Fergana and Egypt. One of the oldest copies is believed to be a copy of Fergana. It is one of the works of art that reflects the historical revolutions of the Turkish nation, Turkish morals and traditions in Central Asia, and has reached the foundations of our day and culture. "Qutadgu Bilig" means the union of politics and power (scientific policy), it is named according to the subject and content of the book.

Key words: poem, Turkish, work, justice, people

Фируза Ашур кызы Садыгова

Шедевр турецкого мира “Гутадгу-билиг”

Резюме

Поэма “Гутадгу-билиг” является чрезвычайно важным источником для изучения не только турецких языков и литературы, но также турецкой истории и культуры, турецкой духовности и психологии. Гутадгу-билиг состоит из трех экземпляров, включая Герат, Фергану и Египет. Одна из самых старых копий считается копией Ферганы. Это одно из произведений искусства, которое отражает исторические революции турецкой нации, турецкую мораль и традиции в Центральной Азии и достигло основ наших дней и культуры. “Гутадгу-билиг” означает союз политики и власти (научная политика), он назван в соответствии с тематикой и содержанием книги.

Ключевые слова: стихотворение, турецкий, произведение, справедливость, люди

RAYİSƏ NAZİM qızı SAVALANZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

“MƏHV OLMUŞ GÜNDƏLİKLƏR”, YAŞAYAN ARZULAR

İ.Əfəndiyev “Unuda bilmirəm” pyesindən sonra həqiqət və xoşbəxtlik axtarışını “Məhv olmuş gündəliklər” (1969) pyesində də davam etdirir. Burada da ləyaqət, şəxsi hərəkətlər üçün mənəvi cavabdehlik, əxlaqi məsuliyyət və borc hissi bir vətəndaşlıq problemi kimi davam etdirilir. İ.Əfəndiyev dramaturgiyasına

xas olan ənənəvi ünsürlər burada da özünü göstərir: uğursuz məhəbbət, səhvlərin faciəsi, kədərli, lakin gələcəyə nikbin baxan bir final. Pyesdə konfliktin həllində həyatı və dramaturji fakt kimi, xüsusilə, Fəridənin yazdığı, axırda da yandırdığı gündəliyin əhəmiyyəti şəxsizdir. “Daxili psixoloji konflikt “gündəlik”də əksini tapan romantik xəyallarla həqiqi məişət arasında qurulur. “Gündəliklər”lə həyatın, poeziya ilə canlı gerçəkliyin toqquşması hadisəsi baş verir. Sonda gündəliklər yanır, məhv olur, lakin bu “gündəliklər”in məhvi də tragik qəhrəmanların məhvinə bənzəyir: kağızlar, vərəqlər od tutur, sətirlərə həkk olunan arzular, poeziya isə yaşayır, qalib gəlir və daxili, mənəvi bir işıq kimi, həyatın adiliyi, prozası əleyhinə əks bir qütb kimi pyesin təbliğ etdiyi əxlaqi-estetik mövqeyi ifadə edir” [5, s. 37].

Məhv olan, yanan iki gündəliyin timsalında əks olunan iki əsas hadisədə, iki dramatik tarixçədə həm də psixoloji konfliktin əxlaqi məzmunu açılır. Gündəlik qəhrəmanları həyat qəhrəmanlarına çevrilirlər. Qəhrəmanların xarakterləri, psixologiyaları, mənəviyyat və ehtirasları da pyesdə bu hadisələrin gedişində öz əksini tapır. İ.Əfəndiyevin yaradıcılığına xas xüsusiyyətləri-qəhrəmanların mənəvi-əxlaqi cəhətdən kamilləşməsi, bədii-psixoloji bir hadisə kimi bu prosesin çətinliyini, mürəkkəbliyini tamaşaçıya çatdırmaq cəhdini bu pyesdə də görürük. Elə buna görə də təsadüfi deyil ki, müəllifin pyeslərinin sonunda tamaşaçı həmişə səhvlərdən təmizlənmiş, daxilən yaşadığı mənəvi təkamülün yeni bir sərhədində dayanan, gələcəyə baxan qəhrəmanlarla rastlaşır. “Adətən belə əsərlərdə final dramatik sonluq kimi yox, yeni bir həyata proloq kimi, daxili bir böhranın həlli, tərəddüt və zəifliyin dəfi, ləğvi kimi mənalanır” [5, s. 38].

Fəridə 22 yaşında gözəl, ali təhsilli bir qızıdır. Hələ körpə ikən atasını itirən Fəridəni anası Gövhər tək böyüdü. Ona gözəl tərbiyə verib. İndi boya-başa çatan bu qız ata evindən “uçmağa” hazırlaşır. Gəncliyin verdiyi şiltaq duyğularla birləşən sevinci yerə-göyə sığmır. Hər kəslə sevincini paylaşmaq istəyir. Hələ pyesin ilk səhifələrindən müəllif bizi Fəridənin keçirdiyi hisslərlə, duyğularla tanış edir. Psixologizmin bədii ifadəsi kimi qəhrəmanın daxili nitqi verilir. Daxili səs Fəridənin ikinci “mən”idir. Fəridə öz həqiqi hisslərini, düşüncələrini onunla bölüşür. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Mən xoşbəxtəm... Bir ay bundan əvvəl politexniki bitirdim. İndi isə istədiyim oğlana ərə gedirəm. Sabah yox, birisi gün bizim toyumuzdur. Nişanlım gözəldir, yüksək vəzifə sahibidir. Nəcib oğlandır. Ah... mən bu xoşbəxtliyi gözləyirdim. Mən anamın yarımçıq qalmış səadətini tamamlamaq istəyirdim... O, ömrünün iyirmi cavan, əziz ilini mənə həsr edib... Mən sənə rast gəldiyim üçün öz taleyimə təşəkkür edirəm, Ədalət! Sən mənim himayədarım, dostum, yoldaşım, sevgilim olacaqsan! Biz sənislə gələcək illəri ürəklə, cəsarətlə qarşılayacağıq” [2, s. 129].

Yeni bir həyata qədəm qoymağa hazırlaşan gənc qızın duyğuları necə də təmiz, saf və səmimidir! Hələ həyatın istisini-soyuğunu dadmayan, riyakarlıqlarını görməyən bu qızcıqaz bütün qəlbi ilə özündən 20 yaş böyük olan Ədaləti sevir. İlk baxışdan bir gənc qızın arzularına biləcəyi bütün xüsusiyyətlər Ədalətdə var: yaraşlıq, vəzifə, nəciblik və s. Fəridə Ədaləti tək-cə sevmir, eyni zamanda onu sığınacağı bir yuva olaraq görür. Anasının illərdir onun üçün çəkdiyi əziyyətə son qoyacağını düşünür. Ədalətin hər şeyi vardır. Lakin bunlar Fəridə üçün elə də əsas deyil. Çünki hər şeydən əvvəl anası Gövhər xanım onu maddiyyatdan uzaq, sevgi ilə, saf, təmiz böyütmüşdür. Anasının hər zaman ona təlqin etdiyi sevgini, eşqi bir an olsun həyatın məğzindən kənarında təsəvvür etmir, bütün bunları eyni zamanda gündəliyinə də həkk edir. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Anam haqlıdır. Lakin bizim gələcək ailəmizdə hər şey gözəl olacaq. Hər şey aydın və səmimi olacaq. Çünki biz son nəfəsimizə qədər bir-birimizi sevecəyik. Bir-birimizə sadıq olacağıq. Anam haqlıdır. Sədaqət, səmimiyyət olmayan yerdə həyat da yoxdur. Məgər dünyanın bütün ağıllı adamları bu nəticəyə gəlməyiblərmiz?” [2, s. 133]

Sevginin olmadığı yerdə səmimiyyət yoxdur, səmimiyyətin olmadığı yerdə isə həyat yoxdur. Anasının bir ömür boyu qəbul etdiyi və qızına da öyrətdiyi həyatı yaşamaq prinsipi budur. Fəridə artıq bu sevgini tapdığını və ona görə də gələcək ailə həyatında həmişə xoşbəxt olacağını düşünür. Fəridənin uşaqlıq və ilk gənclik illəri xoşbəxtliyi, sevinci xalqa, cəmiyyətə xidmətdə axtardığı mühitdə keçmişdir. Bunun tam əksi olan maskalı və riyakar mühit də mövcuddur ki, Fəridə də bunu yavaş-yavaş görüb-duymağa başlayır. Əvvəllər mahiyyətinə varmadığı bu mühit zahiri cəzbediciliyi ilə Fəridəni özünə çəkir, romantik duyğu və düşüncələrlə qanadlandırır. Fəridə elə bilir ki, xəyalını qurduğu o “səadət sarayı”nı həmin mühitdə tapacaq. Həyatda öz ayaqları üstündə durmağı bacaran və çox yaxşı adam hesab etdiyi Ədalətlə həmin “səadət sarayı”nda sonsuz bir xoşbəxtliyə qovuşacaq. Fəridənin dostları Qənimət və Savalanla söhbətində şüuraltında qalmış hadisə və proseslər üzə çıxır və onun daxili “mən”inin ifadəsi daha da aydınlaşır.

F ə r i d ə (*həyəcanla*)... Mən uşaq vaxtı, demək olar ki, yalnız böyümüşəm. Anam gecə-gündüz öz xəstələri ilə məşğul olardı... Onların həyatından mənə dəhşətli şeylər danışardı. Mən daima özümdə nə isə anlaşılmaz bir qorxu hiss eləyərdim. Ona görə də meylimi gəncliyimizin ilk günlərində rast gəldiyim Qənimətə saldı.

S a v a l a n. Çünki Qənimət qızıl kimi bir oğlan idi.

F ə r i d ə. Doğrudur. Lakin illər keçdikcə hiss eləməyə başladım ki, o da mənim kimi yalqızdır, köməksizdir.

S a v a l a n (*gülümsəyir*). Demək, ona görə də indi sən məhz “mühüm cənaba” ərə gedirsən...” [2, s. 137]

Deməli, Qənimətin yalnızlığı, kimsəsizliyi, eyni zamanda Fəridənin qorxuları onu Qənimətə yaxınlaşdırmışdır. Fəridə Ədaləti sevdiyini, sonunacan bir-birinə sadıq qalacaqlarını tez-tez həm söhbətlərində deyir, həm də gündəliyinə yazır. Müəllif Fəridənin evlilikdən sonrakı hissələrini də verir. Bu oxucuya/tamaşaçıya əsərin əvvəlindəki Fəridə ilə sonundakı Fəridəni müqayisə etməyə, bir qadının mənəvi aləminin müəyyən müddət ərzində düşdüyü mühitin təsiri ilə necə dəyişdiyini təhlil etməyə imkan verir. Hələ evliliyinin ilk vaxtlarında, boğucu mühitin girdabından kənarında ikən onun xoşbəxtliyi yerə-göyə sığmır. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Artıq neçə vaxtdır ki, mən gəlinəm. Sevincim yerə-göyə sığmır. Xoşbəxtlik necə gözəlmiş! Əvvəllər mən həqiqi səadətə nə olduğunu bilmirəmmiş” [2, s. 147]. Fəridənin bu xəyallar aləmindən ayılmasında Anjelin xüsusi rolu olur. Onun ürəyinə şübhənin ilk qığılcımlarını Anjel salır. “F ə r i d ə. (*bir şeydən qorxmuş kimi onun əlindən tutaraq ani bir həyəcanla*) Mən xoşbəxtəm, Anjel, elə deyil? A n j e l. (*tutqun və ciddi bir ifadə ilə*) Madam ki sən özünü xoşbəxt hiss edirsən, demək ki, elədir. F ə r i d ə. (*təəccüblə*) Məgər sən özün də mənim nə qədər xoşbəxt olduğumu hiss eləmirsən? [2, s. 148]

Həyatın gerçək üzünə yad olan Fəridəni Anjelin əsl həyatın özü, reallıqları haqqında dedikləri dəhşətə salır. Bunların həqiqət olduğuna inanmır. Lakin get-getdə azad ruhda, saf mühitdə böyüyən bu qızı “qızıl qəfəs”ə saldıqca onun xoşbəxtliyi də yavaş-yavaş solmağa başlayır. Başqa bir aləmə daxil olduğunu ilk dəfə Savalanın onun rəsmi çəkməsinə Ədalətin qadağa qoyması zamanı hiss edir. Ədalətə görə rəssam qadın portreti çəkmək istəyirsə bunun hansı qadın olmasının önəmi yoxdur. Onun bu düşüncəsi Fəridənin qadın qüruruna toxunur. İllərdir dost olduğu bu adamlarla görüşməyə Ədalətin qadağa qoymasını, insanların pis fikirlərə qapılmasını başa düşə bilmir. Və yenə Fəridə öz hissələrini gündəliyinə yazır, amma bu dəfə xoşbəxtliyini yox. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Doğrudanmı, bizim təmiz hissələrimiz insanlar arasında öz əleyhimizə çevrilə bilər?! Doğrudanmı, Savalan kimi bir oğlanın mənə olan o səmimi duyğuları adamlara şübhəli görünə bilər?” [2, s. 158]

Müəllif Fəridənin keçirdiyi psixoloji halları onun daxili səsi, gündəliklərinə yazdıqları ilə yanaşı, hərəkətlərində, jest və mimikalarında da verir. Bunlarsız, sözsüz ki, dramaturji əsərin təsiri olmaz. Qəhrəmanın daxili aləminin açılmasında onun nitqi, jest və mimikaları paralel fəaliyyət göstərir, obrazı ətraflı psixoloji təhlilə cəlb etməkdə başlıca rol oynayır. Toy hədiyyəsi olaraq ona bağışlanan üzüyü Ədalətin “Karmen”ə gedərkən çıxarmasını istəməsinə Fəridə heç cürə başa düşə bilmir. Axı nə üçün onlar evdə başqa cür, çöldə isə bir başqa cür-sadə olmalıdırlar?! Evdə bu qədər hədiyyə aparılacaq bir şey varkən, niyə şefin qızı üçün Moskvadan hədiyyə alınmalıdır? Bütün bu suallar Fəridəyə anlaşılmaz bir sirtə qalır. “*Fəridə daxili bir gərginliklə ora-bura vurnuxur, sanki bu geniş otaqlarda özünə yer tapa bilmir. Birdən əlini qaldıraraq barmağındakı üzüyə baxır. Sonra üzüyü çıxarıb servanın yəşiyinə atır. İndi onun üzündə soyuq, ciddi bir ifadə var...*” [2, s. 161]. Anasının ona işləmək haqqında deməsi və Ədalətin Fəridənin işləməsinə qarşı olması onu daha da qəmgin edir. Axı o, on altı il xalqına sevgi ilə xidmət etmək üçün oxumuşdur. Fəridənin içində basdırılmış bu arzunu anası Gövhər xanımın qətiyyətli sözləri yenidən oyadır. “*Fəridə anasının ardınca uzun bir nəzər salır. Baxışları anlaşılmaz və qəmgin bir ifadə alır. Sonra o, nəzərlərini çəkərək divardakı qiymətli xalığa baxır, sonra qərribə bir maraqla hər tərəfi nəzərdən keçirir. Sanki bunların hamısını indicə görür. Sonra oturub gündəliyini yazır.* F ə r i d ə - n i n d a x i l i s ə s i. Anam hiss etdirməməyə çalışsa da, mənim bu zəngin, bu qayğısız həyatımın onu sevindirmədiyini duyuram... O, özünün dediyi kimi, nə isə, gizli bir narahatlıq içindədir” [2, s. 162].

Əgər ilk vaxtlar bu bəli-bəzəkli otaqlar, son dəb mebellər, cürbəcür paltarlar, dəyərli hədiyyələr, barmağındakı briliyant yeni gəlin olmuş bu qızı sevindirirdisə, artıq bu sevinc solmağa başlayır, bütün bunlar indi onu sıxır. Dramaturq yavaş-yavaş Ədalətin iç üzünü açır. O, Fəridəni sevdiyini desə də, onu xoşbəxt edən şeylərə qadağa qoyaraq sevincini əlindən alır, işləməyə, məktəb yoldaşları ilə görüşməyə, gənc rəssam, eyni zamanda uşaqlıq dostu Savalan tərəfindən portretinin çəkilməsinə icazə vermir. Gün-gündən dörd divar arasında sıxılan Fəridə özünü yalnız hiss edir. Qənimətin ad gününə getsə özünü lazımsız hiss edib gizlicə uzaqlaşır. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Mən öz ərimin xahişini yerinə yetirərək Savalanın mənim portretimi çəkməsindən imtina etdim. O, həmişəlik çıxıb getdi. Mənə elə gəldi ki, onunla birlikdə bütün səmimi dostlarım, gəncliyimin əziz günləri də məni əbədi olaraq tərək eləyib getdi. Özümü soyuq, məyus bir yalqızlıq içində hiss edirəm. Mən özümə yer tapa bilmirəm” [2, s. 171]. Tənhalığa qərq olan bu qadın dəbdəbəli bu mühitdən bezir. Həmişə təbii, necə var elə olan, düşüncələrini deyən insanların ətrafında olan və özü də belə olan bu qız indi düşdüyü mühitin təsiri ilə başqa birisi kimi davranmaqdan,

başqa cür olmaqdan yorulur. “F ə r i d ə. Bilmirəm... Mənə elə gəlir ki, onlar heç bir zaman öz ürək sözlərini demirlər... Heç bir zaman əslində düşündükləri kimi danışmırlar... Mən onları tanıya bilmirəm... Elə bil ki, maska taxırlar. Mən onlardan qorxuram.//...Doğrusunu bilmək istəyirsənsə, mən özüm də onların yanında dönüb ayrı cür oluram. Süni, qeyri-səmimi...” [2, s. 174] Tez-tez Ədalətin evinə gəlib ondan pul alan, hədiyyə verən qərribə tip və skeletəbənzər kişi Fəridəni daha da vahiməyə salır. Eyni zamanda gerçəkləri görməyinə vəsilə olur. Bir anda Ədalətin səmimiyyətinə şübhə edən Fəridə dərhal düşüncələrinin qarşısına sədd çəkərək bu fikirləri özündən uzaqlaşdırır. Dramaturq psixoloji ovqatı elə mükəmməlliklə verir ki, oxucu/tamaşaçılar Fəridənin bütün sarsıntılarını ən incəliklərinə qədər hiss edirlər.

“Ə d a l ə t. Bəlkə, sən mənə də qeyri-səmimi, mənasız bir adam hiss edirsən?”

F ə r i d ə. (*sanki bunun, həqiqətən də, belə olduğundan qorxaraq, ani bir vahimə içində ərinə diqqətlə baxır, sonra bu şübhələrini özündən rədd edirmiş kimi həyəcanla*) Yox... yox, əgər elə olsaydı, mən səni sevməzdim. Sənin arvadın olmazdım. Sən elə deyilsən. Onlar hamısı sənə yaltaqlanan rəzillərdir. Nə üçün sən onların başını-gözünü əzib qovmursan! Qoy cəhənnəm olsun onların hədiyyələri də, özləri də! (*Bu zaman kimsə bərkdən güllürvə nə üçünsə Fəridənin gözüne skelet kişinin dəhşətli üzünü görür. Qız qorxaraq bir addım geri çəkilir. Kişinin xəyalı yox olur. Fəridə eyni vahimə içində öz-özü ilə danışmış kimi pıçıldayır*) // F ə r i d ə (*dərin anlaşmazlıq içində.*) Doğrudanmı, sən onların alçaqlığını görmürsən, Ədalət? Doğrudanmı, hər ay gəlib səndən pul alan skeletin dəhşətini hiss eləmirsən?” [2, s. 175]

Elif Şəfəqində dediyi kimi: “Sevgi məsafəyə görə ölməz, şübhə səbəbindən ölür”. Bütün bunlar artıq Fəridədə Ədalətə qarşı soyuqluq yaradır. Onlara gələn bu qədər səbəbsiz hədiyyələr Fəridəni şübhələr içində boğur. Özünü “qızıl qəfəsə salınmış quş” kimi hiss edən bu qız tənhalıq içində çırpınır. Artıq hiss etdiyi bu soyuqluq, yadlığı dərk edib, öz “mən”inə də etiraf edir. “Fəridə... Bu nədir?.. Yoxsa, mən dəli oluram... (*Ətrafı təəccüblə gözdən keçirir*) Elə bil ki, birdən-birə hər şeyə qarşı mənə qərribə bir soyuqluq, bir yadlıq əmələ gəlir... həтта, həтта... Ədalətin özünə qarşı da” [2, s. 176]. Nəhayət, bütün bu təlatümlərə, çırpınışlara Anjel son qoyur. Ədalətin həqiqi üzünü Fəridəyə göstərir. Artıq gerçəklikləri görüb, ayılan Fəridə daha Ədalətin yanında bir dəqiqə belə qalmır. Ədalətə qarşı olan bütün hissələrini, sevincini, kədərini, duyğularını yazdığı gündəliklərini yandırır. Bütün inandıqları məhv olduğu kimi, o da gündəliklərini məhv edir. Lakin bu, Fəridənin məhv olması deyildi, bəlkə də yeni qədəm qoyacağı həyata ilk addımları idi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2000, 310 s.
2. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri 3 cildə, / II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 336 s.
3. Fərziyev X.T. Müasir Azərbaycan Dramaturgiyasında psixologizm problemi (İ.Əfəndiyevin yaradıcılığı əsasında) // fil.e.ü.f.dok. ...dis. Bakı, 2015, 163 s.
4. İsmayılov Y. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 1991, 262 s.
5. Qarayev Y. İlyas əfəndiyev. Bakı, 1987, 56 s.
6. Məmmədova T. İlyas Əfəndiyevin nəsrində bədii psixologizm. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 160 s.

Raisa Nazim gizi Savalanzade

“Destroyed Diaries”, “Living Dreams”

Summary

Ilyas Efendiyev stays faithful to the lyrical-psychological style, reflected in the play "You are always with me" in the play "Destroyed Diaries". The work confronts the environmental ugliness represented by Adalat and the pure, clean environment represented by young people such as Farida, Savalan and Ganimat. The playwright takes Farida from a clean environment and puts her in this ugly environment. It conveys the feelings about the change in the environment to the readers/viewers. Here, diaries are not just a piece of paper, but a spiritual world full of dreams, feelings and emotions.

Keywords: I.Efendiyev, female, diary, happiness, confidence, environment, doubt

Раиса Назим кызы Саваланзаде

“Разрушенные дневники”, “Живые мечты”.

Резюме

Ильяс Эфендиев остался верен лирико-психологическому стилю, который он впервые отразил в спектакле «Ты всегда со мной» в спектакле «Разрушенные дневники». Работа сталкивается с уродливой средой, представленной Адалат, и чистой, чистой средой, представленной такими молодыми людьми, как Фариды, Савалан и Ганимат. .Драматург забирает Фариду из чистой среды и помещает ее в эту уродливую среду. Он передает чувства читателя/зрителя по поводу изменения

окружающей среды. Здесь дневники - это не просто лист бумаги, а духовный мир, в который впитываются мечты, чувства и эмоции

Ключевые слова: И.Эфендиев, женщина, дневник, счастье, вера, окружение, сомневаться

AYNUR MƏTLƏB qızı SƏFƏRLİ
DİN-nin Polis Akademiyası, polis leytenantı
Bakı Dövlət Universiteti (doktorant)

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK MOTİVLƏRİ

GİRİŞ. Əsil adı İlyas olan Nizami Gəncəvi təxminən 1141-ci ildə doğulmuşdur. Azərbaycan fars dilli poeziyasının klassiki, orta əsrlər şərqinin ən böyük şairlərindən biri, fars dilli epik ədəbiyyatın ən böyük romantik şairi, farsdilli epik poeziyaya danışq dili və realistik stili gətirmiş sənətkar şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı tarixi salnamələrin ənənəvi mövzularından istifadə etmişdir. Nizami fars dilinin istifadə olunduğu bütün ərazilərdə – Hafiz Şirazi, Mövlana Cəlaləddin Rumi və Sədi Şirazi kimi böyük sənətkarların yaradıcılığına təsir etmişdir. Onun, müxtəlif ictimai, mədəni və elmi mövzuları işıqlandıran beş məsnəvisi bütün Şərq ölkələrində böyük məşhurluğa malik olmuşdur ki, bunu da, şairin əsərlərinin çoxlu sayda və müxtəlif dövrlərə aid əlyazmalarının dövrümüzə çatması sübut edir. Nizaminin "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun" və "İsgəndərnamə" kimi əsərlərinin qəhrəmanları, indi də, bütün islam ölkələrində, eləcə də dünyada tanınmaqdadır.

Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sində türk ruhu. Hazırda Azərbaycan-türk fəlsəfəsi və mədəniyyətinin incilərindən sayılan Nizami Gəncəvi yaradıcılığından bəhs olunarkən, onların Azərbaycan xalqının qədim dini-fəlsəfi dünyagörüşü ilə bağlı fikirləri tədqiqatlardan, həmçinin Azərbaycan türk fəlsəfəsi, Azərbaycan türk tarixi və s. adlanan mühüm əhəmiyyətə malik olan elmi yazılardan ya kənarda qalmış, ya da çox cüzi şəkildə təfsir olunmuşdur. Halbuki Ə.Bəhmənyar, Xaqani, N.Tusi, İ.Nəsimi, M.Füzuli və b. kimi N.Gəncəvidə də dünyagörüşündə türk mənsubiyyətinə, türk ruhuna, eləcə də islama dair motivlər güclüdür. Bu mütəfəkkirlər birmənalı şəkildə özlərini türk adlandırmış və türklükləri ilə də fəxr etmişlər. Böyük türk şair-mütəfəkkiri, filosofu Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında əski türk düşüncəsinə, türk dini etiqadlarına, ümumilikdə türk mədəniyyətinə-fəlsəfəsinə meyil daha çox hiss olunur. N.Gəncəvi "Xəmsə"sini farsca yazmasına baxmayaraq, türk düşüncəsini, türk adət-ənənəsini, türk əxlaqını, ümumilikdə türk mifoloji, dini-fəlsəfi və milli-mənəvi dünyagörüşünü təbliğ etmişdi.

N.Gəncəviyə görə, dünyada müdrilik, əxlaqlılıq, nəciblik, alicənablıq, igidlik, paklıq və s. kimi xüsusiyyətlər, yəni yaxşı nə varsa türkə, türk millətinə aiddir. Filosof-şair "Sirlər xəzinəsi"ndə dəfələrlə türk düşüncəsinə, türk etiqadlarına müraciət etmişdi: "Türkə bənzər yasəmən çöldə qurub ağ çadır, Çadırın ayparası Sürəyyaya nur saçır". Burada o, ağ yasəmən qırpaqlarda (əngin çöllərdə) yurd salmış türklərin aypara şəkilli döyüşçü çadırına oxşadır və bu çadır, o qədər əzəmətlidir ki, Sürəyya ulduzunadək uçalıb ona şölə verir. Nizami daha sonra yazır: "Lalənin bağı qara - ərəb yavrusu kimi, Türk yasəmən Yəməndə Süheyl ulduzu kimi!". "Türk yasəmən" ifadəsi Nizaminin ənənəvi məcazlarından və türkün qədim dövrlərdən əbədi bahar, təzəlik, paklıq rəmzi olduğuna işarədir. "Qarı ilə Sultan Səncərin hekayətində isə Nizami türk hökmdarını ədalətli və vicdanlı olmağa çağırır. Nizamiyə görə, türk hökmdarları heç bir zaman zalım və ədalətsiz olmamışlar, Sultan Səncərin buna uyğun olmayan davranışı isə türk adına şərəf gətirmir. Ona görə də, Nizami bir qarının dilindən türk hökmdarı Sultan Səncəri ədalətsiz işlərinə görə belə ittiham edir: "Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti, Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti. Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san, Demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan". Fikrimizcə, burada N.Gəncəvi bir tərəfdən Sultan Səncərin təmsalında türk hökmdarlarını türk düşüncəsinə, türk adət-ənənələrinə əməl etməyə çağırmaqla yanaşı, onları pis əməllərdən çəkəndirməyə çalışmış və başqa tərəfdən Azərbaycanda bir Türk dövlətinin hakim olduğuna işarə etmişdir. (2, s. 264).

Fikrimizcə, N.Gəncəvinin "İskəndərnamə"ni yazmaqda məqsədi yalnız Makedoniyalı İskəndərin təmsalında adil hökmdarı, ədalətli cəmiyyəti təsvir etmək deyil, eyni zamanda türk millətinin qədimliyini, türk inanclarını, adət-ənənələrini və s. dünyaya tanıtdırmaq olmuşdu. Bu baxımdan N.Gəncəvinin Makedoniyalı İskəndəri türk dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycana, daha sonra Qırpaq elinə aparması təsadüf ola bilməzdi. N.Gəncəvinin burada başlıca məqsədi Azərbaycanda, Qafqazda, Orta Asiyada və b. yerlərdə yaşayan türklərin adət-ənənələrini, mədəniyyətini, düşüncələrini və s. açıqlamaq olmuşdu. Məsələn, İskəndəri Qırpaq ellərinə aparan N.Gəncəvi yazır ki, Qırpaq türklərinin adət-ənənələri böyük Fatehi mat

qoyur. Xüsusilə qadınların üzlerini örtməməsi və kişilərdən qaçmaması İskəndəri təəccübləndirir. İskəndər qıpçaqların ağsaqqallarını başına yığaraq bu adətlərindən əl çəkməyə çağırır: "Örtülü dedi çöl qıpçaqlarına: Üzünü gizləmək xoşdur qadına". Qıpçaq türkləri isə İskəndəri başa salırlar ki, onlar adətlərini dəyişməyəcəklər, Makedoniyalı Fateh isə hiylə işlətməklə istəyinə çatır.

Nizaminin yaradıcılığında zərdüştiliyyə, atəşpərəstliyin birmənalı şəkildə pislənməsi, eləcə də Makedoniyalı İskəndəri bu cür adətləri təmizlədiyi üçün tərifləməsi, heç də təsadüf ola bilməzdi. Əgər Firdovsi "Şahnamə"də fars düşüncəsini, fars dini etiqadlarını, fars dünyagörüşünü təbliğ etmişdirsə, N.Gəncəvi də "Beşlikdə, o cümlədən İskəndərnamə poemasında türk həyat tərzini, türk düşüncəsini, türk dini etiqadlarını, türk adət-ənənələrini, türk dünyagörüşünü və s. böyük ustalıqla əks etdirmişdir.

Göründüyü kimi, N.Gəncəvinin əsərlərində "türk" amili xüsusilə önə çəkilmiş və Azərbaycan türklərin qədim vətəni kimi açıq şəkildə qeyd edilmişdir. "Xosrov və Şirin" poemasında "Dərbənd dənizinin bir sahmanında", "Arrandan başlamış Ərmənə qədər" hökmdarlıq edən Məhin Banunun dilindən Nizami türklüyümüzün qədimliyini bu cür ifadə edir: "Əgər o aydırsa, biz afitabıq, O, Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq (Alp Ər Ton-qa - F.Ə.)". Deməli, Arran-Bərdə hökmdarı Məhin Banu özünü Əfrasiyabın, yəni türklərin nəsilindən hesab etmiş, N.Gəncəvi də Məhin Banunun dililə bu xalqın kökünün türk olması və türklərin Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) kimi hökmdarının olması ilə fəxr edir. Xüsusilə N.Gəncəvi "İskəndərnamə" poemasında türk xalqlarının qədimliyini, onların adət-ənənələrini böyük ustalıqla əks etdirmişdir. Bu əsərində Makedoniyalı İskəndərin Qıpçaq ellərinə səfərindən bəhs edən N.Gəncəvinin məqsədi türklərin yalnız Azərbaycanda deyil, Orta Asiya və bütün Qafqaz ellərində qədim xalqlardan biri olduğunu sübuta yetirmək olmuşdu. Ümumiyyətlə, N.Gəncəvinin bütün yaradıcılığı bizə onu deməyə əsas verir ki, o bir türk ölkəsində, şəhərində dünyaya gəlmiş, türk kimi böyümüş və türk adına xidmət etmişdir. (3, s. 392).

N.Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasında türk ölkəsi, türk əhalisi, türk yurdu və s. mənalarda tez-tez ifadə etdiyi "Xəzran", "Xəzər", "Xəzərli", "Xəzərlər", "Xəzər dağı" anlayışları da göstərir ki, o, bir türk filosofu olmuş və türk ölkəsində yaşamışdır. "Xəzər dağından Çin suyuna qədər Türklərlə doludur bütün bu yerlər" - yazan N.Gəncəvi birincisi, Azərbaycanın qədimdən türk torpağı olduğunu, ikincisi isə "Xəzər dağı" ifadəsini işlətməklə həmin dövrdə xəzərlər adlı türk etnosunun mövcudluğunu göstərmək istəmişdir. Başqa tərəfdən N.Gəncəvinin "İskəndərnamə"sində görürük ki, İskəndərin qoşununda türklər olduğu kimi, rusların da qoşununda Xəzər, Xəzran ölkəsindən gəlmiş "xəzərlər" adlı türk tayfaları var: "Qarşıda bənizi qırmızı ruslar Məcusun atəşi kimi parıldar. Sağ qolu bəzəmiş Xəzran dəstəsi, Soldan da ucalır Burtasın səsi". Əslində "Xəzran" sözünün mənası Xəzərlər - "Xəzərlər ölkəsi" deməkdir. Hətta, N.Gəncəvi "İskəndərnamə"də bir türk etnosu kimi "xəzərli" terminindən də istifadə etmişdir. (4, s. 256; 5, s. 432).

Fikrimizcə, N.Gəncəvinin dünyagörüşünün bu yöndə obyektiv, elmi prinsiplərə əsaslanan şərh, təfsiri ilk dəfə böyük türkçü ideoloq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən verilmişdi. M.Ə.Rəsulzadə N.Gəncəvinin türk mənsubiyyətinə, türk dini-fəlsəfi düşüncəsinə, türk ruhuna, türk mədəniyyətinə, fəlsəfəsinə bağlılığını vaxtında görərək, bütün bunları "Azərbaycan şairi Nizami" əsərində əks etdirmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Firdovsi İran millətçiliyinin ideoloqu, fars oğlu fars olduğu kimi, N.Gəncəvi də türkoğlu türk kimi bir Azərbaycan şairidir. M.Ə. Rəsulzadəyə görə, Nizaminin iranlılıqdan, farspərəstlikdən uzaq olmasına nümunə "Xosrov və Şirin" poemasında Sasani hökmdarı Pərvizin Məhəmməd peyğəmbərin məktubunu cırmasını "quduzluq" adlandırması, "atəşpərəst hökmdarın yalnız maddi fəlakət və süqutunu şərh etməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda iran imperiyasının mənəvi tənəzzülünün tarixçəsini də əsərinə daxil etməsidir. Onun fikrincə, Nizaminin bir o qədər də ehtiyac olmadan peyğəmbərin Xosrovun yuxusuna girməsi, əlindəki qırmancla onu vürması, vəziri Büzürgümidin ona ərəb peyğəmbəri haqqındakı söhbəti, Məhəmmədin doğulduğu gün Kəsra tacının çökməsi və atəşkədələrin (atəşgahların) sönməsi kimi əhvalatları "Xosrov və Şirin" poemasına əlavə etməsi, türk ziyalısının farslıq təəssübündən, fars düşüncəsindən uzaq olmasıyla bağlı olmuşdu. M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Nizaminin farspərəstlikdən uzaq olmasını göstərən kəskin dəlillərdən biri də atəşpərəstliyə düşmən olması idi. Onun fikrincə, farslığın ən böyük və ən parlaq ənənəsi zərdüştlük və atəşpərəstlik olduğu halda, fars şeirinin Firdovsidən sonra ikinci dərəcəli olan Nizaminin həmin təlimə bu qədər düşmənçiliyi, mənfi münasibət bəsləməsi onda farslıq duyğusunun olmaması idi. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizami bütün duyğu və şüuru ilə müsəlmandır, tək Allaha inanır: "Təkallahlıq mövqeyindən də o hər cür ikilik və çoxluğu rədd edən bir "vəhdaniyyətcidir". Zərdüştiliyyəin xeyrin ayrı, şərin də ayrı mövcud olub öz aralarında vuruşan ikiallahlılıq sistemine onun nə sufiliklə yetişdiyi Allah məfhumu, nə də daşdığı xalis müsəlman əqidəsi uyğun gəlir". M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, hətta Nizami üçün "qədim farslığın islama qarşı müxalifətinin bir ifadəsi" olan ismaililik "iranlı" məzhəb kimi onun dilində bir söyüşdür: "Dediym kimi deyilsə, ismaili olum" (11, s. 520).

Deməli, N.Gəncəvi qədim türklərin tanrıçılıq dini-fəlsəfi təlimində olduğu kimi təkallahlılıq dünyagörüşünə sahib olmuş və bütün hallarda dualist, politeist sistemləri inkar etmişdi. Bu da, bir daha göstərir ki, N.Gəncəvi qədim dövrdən etibarən türk düşüncəsinə hakim olan monoteizmin, türk dini etiqaadının daşıyıcısı olmuşdur (9, s. 6).

Nizami yaradıcılığında türkçülüğün qadın obrazlarında əksi. Əsərlərinin əsas qəhrəmanları türk (Şirin), fars (Xosrov, Bəhram), yunan (İsgəndər), ərəbdir (Leyli, Məcnun). Bu «milli çoxluqda» diqqəti cəlb edən məqam biri-birindən dəyərli əsərlərinin əsas obrazlarına doğru yol göstərən, nümunə olan, ədalətə üstünlük verən türk obrazının qalib olmasıdır. Maraqlı bir cəhəti də diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Nizaminin yaradıcılığında böyük tarixi şəxsiyyətlərə yanlışlarını göstərən, onları gerçəklərlə üzləşdirən ədəbi qəhrəmanlar əsasən ağıllı türk qadınlarıdır: Şirin Xosrovun, Fitnə Bəhramın, Nüşabə İskəndərin... məhz ağıl verəni və yol göstərənidir. Başqa sözlə deyilsə, Nizami türklüyü gözəllik və mükəmməllik rəmzi kimi qəbul edir. «Yeddi gözəl»də gözəlliyi ilə türkə bənzədilən hind qızının obrazını nümunə göstərmək olar. Söykökünə bağlılığını, türkün yaradılışdan başqalarından fərqləndiyini, mifoloji ənənənin və qədim oğuznamələrin təsiri ilə izah edən şair hətta «Yeddi gözəl»də onun işıqdan törədiyinə işarə etmişdir.

Təbii ki, yazarlar əsərlərində öz mövqə və ideallarına uyğun obrazları müxtəlif xalqların həyatından götürə, onların milli mənsubiyyətini təyin edə bilər. Nizaminin mənsub olduğu dövrdə, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında müəlliflərin obraz seçimində çox geniş areala müraciət etməsinin şahidi olur. Lakin, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, elə obrazlar var ki, müəllifin onları yaratmaqda əsas məqsədi məhz mənsub olduğu xalqın müsbət imicini təqdim etməkdir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında yer alan obrazlar müxtəliflik baxımından fərqlidir. «Xəmsə»də türk imicini əks etdirən obrazları canlandıran şair ideal, başqalarına dünyəvi mənada ağıl verən, haqqa, gerçək eşqə sadıq qalan türk gözəlinə- türki-pərizada daha çox üstünlük verir. Nizami əsərlərində oxucuya türk ruhunu aşılaraq, divan ədəbiyyatına türk mövzu və surətlərini gətirir, ənənəvi süjetləri türklər ilə əlaqələndirir, öz xalqına, Vətəninə sevgi və bağlılığını hər məqamda bildirir. Başqa sözlə, şairin əsərlərində türk - igid, gözəl, ədalətli və qorxmazlıq rəmzidir. Bununla bağlı xeyli nümunə göstərmək olar. Məsələn, «Yeddi gözəl»də (Birinci iqlim padşahı qızının hekayəsində) Minuda-cənnət diyarında yaşayan, qeyri-adi gözəl qızın adı Türknazdır. Onun yaşadığı məkanın cənnət kimi təsvir olunması və «Minu-cənnət» adlandırılması bu gözəli gerçək dünyadan uzaqlaşdırır və onu pərilərə yaxınlaşdırır. Türknaz aşıqları ilə davranışında da sehrli pəri təəssüratı oyadır. Onun yanına getmək üçün aşıq quşun caynağındakı səbətdə çətin və qorxunc yollardan keçməli olur. Vüsala çatmadan geri qayıdan gənc şahzadənin dönüşü də sehrli yolçuluqla gerçəkləşir. Ayrıldığı gözəlin həsrətilə özündən əvvəlki nakam aşıqlar kimi o da qara don geyinir. Şairin Türknazı başqalarından nurlu başlanğıcla fərqləndirməsi, bu türk gözəlinin nurdan yaranmasını söyləməsi türk mifologiyasının göy oğlu inancına, seçilmiş qəhrəmanların göylə əlaqəsinə işarədir. Şairin türk qadınlarını öz ağılı, cəsarəti və igidliyi ilə kişilərdən fərqləndirməməsi, paralel təşkil etməsi, Göy mənşəli qadınlardan bəhs etməsi təsadüfi deyil. Oğuz Kağanın Göyü, Yeri öz mövcudluğunda əks etdirən həyat yoldaşını, qəhrəmanların yardımçısı olan quş cildli pəriləri xatırladan Türknaz Göy və nur başlanğıcına görə türk mifoloji dünyagörüşü ilə əlaqəlidir. Türknaz onun arxasınca gələn şahzadəyə özünü belə tanıdır.

Dedi: - bir türkəm ki, mənə tay olmaz,

Nazənin bədənəm, adım Türkünaz!.

Nizaminin türkçülük mövqeyinin müəyyənləşməsində əsas ağırlıq nöqtələrindən olan «türki-pərizad» qavrayışının mükəmməl modelləri kimi Şirin və Fitnə də (baxmayaraq ki, onlarda dünyəvi funksiya güclüdür) Türknaza yaxındır. Şirin və Fitnə gözəlliklərindən daha çox ağıl və düşüncələri, düşünülmüş tədbirləri ilə sevilirlər. Nizami yaradıcılığında hökmdarlara yol göstərən, tarixi şəxsiyyətlərə yanlışlıqlarını xatırladan, onları gerçəklərlə üzləşdirən insanlar içərisində ağıllı türk qadınlarının xüsusi yeri var.

«Xosrov və Şirin»də çılğın bir gənc kimi tanınan Xosrovu atasının verdiyi cəzadan çox Şirinin eşqi və ona qarşı səbrli münasibəti tərbiyə edir. Fitnə Bəhrama insanın uzunmüddətli məşq nəticəsində çətin işləri bacara biləcəyini özünün qeyri-adi qabiliyyəti ilə sübut edir. Nüşabə dünyanı fəth edən İsgəndərə var-dövlət, ləl-cəvahir üçün qan tökməyin doğru olmadığı haqda öyüd-nəsihət, düşünülmüş dərs verir.

Nizami Şirin və Nüşabə obrazları ilə türk imicinin formalaşdırılması üçün mifoloji türk dastanlarından alınmış motiv və elementlərdən də istifadə edir. Bu mənada «Xosrov və Şirin»də «Alp Ər Tunqa», «İskəndərnamə»də «Şu» dastan motivi açıq-aydın görünməkdədir.

Nizaminin əsərlərində əsatirlərə, əfsanələrə bağlılıq bir neçə baxımdan diqqəti cəlb edir. Qədim mənbələrə qaynaqlanan motivlərdə də ağılın hikmətini, zəkanın qüdrətini sözlə təsvir edən Nizami yenə də qadınlara üstünlük verir. Belə fərqlilik Nizami yaradıcılığında əsas motivlərdən biri kimi diqqəti cəlb

edir. «İsgəndərnamə»də Nüşabənin İsgəndərə öz ağılı ilə qalib gəlməsi e.ə. 330-327-ci illərin hadisələri əsasında yaranan «Şu» dastanının süjetinin müəyyən transformasiyalarla yenidən işlənməsidir. Nüşabə adı öz mənşəyinə görə şumer ilahəsi Nisaba ilə də müəyyən paralelizmə malikdir. Nisaba Şumer ilahələri, tanrıçıları sırasında idarəedici və qoruyucu funksiyasını yerinə yetirənlər sırasındadır. Tanrı Enil insanları yaratdıqdan sonra onlara yer üzündə yaşamağı öyrədən dörd ilahədən biridir. Həmin ilahələr bunlardır: Annanuki, Nisaba, Ninmena və Nunamir. Nizaminin «Yeddi gözəl»i ilə Ural-Altay dastanı «Qeser» arasında da uyğun motivlər olması tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bu uyğunluqlar sırasında yeddi gözəl paralelizmi diqqəti daha çox cəlb edir. «Qeser»lə «Yeddi gözəl»arasında uyğunluqlardan biri də Qeserin ətrafında daima 7 qadının (4 öz qadını, 3 xilaskarı) dolaşdığı, məsləhət verdiyi kimi, digərində də 7 gözəlin eyni məqsədlə əsərə daxil edilməsidir” (6, s. 336).

Nizami Gəncəvinin müraciət etdiyi qadın aqlının qüdrətindən bəhs edərkən Fitnənin təmkin və mətanəti göz önünə gəlir. Şairin bu əsərində türk və tatar sözlərindən bir-birini əvəzləyən ifadələr kimi istifadə etməsi dahi şairin milli kimliyini açıqlayır. Şair «Yeddi gözəl»də öz ağılı və cəsarəti ilə bütün gözəllərdən seçilən Fitnə isə gözlərini vəsf edib onu «tatar gözlü, qıyıq gözlü» adlandırır. Eyni «qıyıq gözlü» ifadəsini şair türk gözəli adlandırdığı Türknaza da aid etmişdi. «Bəhrəmin öz kənizi ilə dastanı» nı xatırlayaq. Ov zamanı Fitnə şahı tərifləmir. Bunu gören şah dözməyib axırda kənizindən niyə onu tərifləmədiyini soruşur:

O dedi: «Ey dar tatar gözlü,
Bizim ovu gözünə almayırsan?»

Nizaminin tatar gözlü ilə türk gözəlini nəzərdə tutması hekayətin davamında aydınlaşır. Fitnənin təqdirini qazanmaq üçün o, oxla ovun dırnağı ilə qulağını bir-birinə tikir. Fitnə isə onun bu qabiliyyətini qeyri-adi bir şey hesab etməyib, alışılmış vərdətdən törədiyini söyləyir. Hökmdarın cəzası ağır olur, Fitnənin ölüm hökmünü verir. Öz ağılı və cəsarəti ilə sağ qalan Fitnə bir müddət sonra Sərhəngin şaha verdiyi qonaqlıqda öküzü boynuna alıb 60 pilləni yüyürərək hökmdarın qarşısında dayanır. Göz-qaşla soruşur ki, mənim gətirdiyim bu öküzü kimin gücü var ki, eyvandan həyətdə endirə? Şah ona cavab verir ki, bu sənin gücün yox, əvvəldən aldığım təlimin nəticəsidir. Bəhrəm şah həmin gözəlin əvvəlcə Fitnə olduğunu bilməsə də bir azdan onun «türk gözəli» olduğunu anlayır. Fitnənin – Ayn, türkün, tatar gözlünün qarşısında həsrətini, sevgisini etiraf edən Bəhrəm şah kahinləri çağırıb kəbin kəsdirir, bu ağıllı, cəsarətli gözəllə ayinə uyğun şəkildə evlənilir.

Fitnənin tatar gözlü, daha sonra isə türk gözəli adlandırılmasından iki qənaət formalaşa bilər: Nizaminin türk və tatar sözlərini sinonim kimi işlətməsi və müsbət mənə ifadə etməsi; tatar gözlü ifadəsindən təşbih kimi istifadə olunması. Hər iki halda müəllif tatar sözündən müsbət mənada istifadə edir. O, başqa qövmlərdən olanların gözəlliyini vəsf edəndə belə onu türkcə bənzədir, türk gözəli Fitnəni isə tatar gözlü adlandırır. Orta əsrlərə aid qaynaqların bir çoxunda türk və tatar sözləri eyni və ya yaxın qövmləri bildirir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türk imicinin müsbət mənada təbliği baxımından «Sirlər xəzinəsi»nin «Sultan Səncər və Qarı» hekayətində Sultana etirazını bildirən qarının dilindən şair öz mövqeyini izah edir, hər kəsi öz ulusunun formalaşmış imicini qorumağa və ucaltmağa dəvət edir. Ümumiyyətlə, türkcülüyün təbliğində qadın amilinə xüsusi diqqət yetirən Nizami bu fəlsəfi ilə həyatın mənasını sədaqətdə, qarşılıqlı hörmətdə görür. Gücün, zülmün, zalımlığın hökmdarlığın haqq, ədalət qarşısında məğlubiyyətini təsdiqləməklə insanları adil olmağa çağırır (8).

Nizami əsil türk şairidir: tutarlı ziyalı cavabları fonunda. Xalq şairi Fikrət Qoca söyləyib ki, “XII əsr elə dövr idi ki, onda bu sərhədlər mövcud deyildi. Nizami isə bu sərhədləri keçərək əsərlərini tanıdıb, dünya da qəbul edib ki, Nizami Azərbaycan şairidir. Onların danışdığı cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyil. Onların ağılına, boş sübutu olmayan iddialarına güləcəklər. Çünki bir sözü deyəndə gərək onu sübut edəsən. Biz vaxtında Nizaminin Azərbaycan şairi olduğunu sübut etmişik. Başqa dildə yazmaq o demək deyil ki, bu başqa millətin şairidir. Bu sadəcə absurddur. Farslar sevirərsə, qoy oxusunlar, günəş elə şeydir ki, işığı hər yerə düşür”.

Akademik Nizami Cəfərov qeyd edir ki, “Tədqiqatçılar məsələnin mahiyyətini bildiklərinə görə həmişə bildirişlər ki, onun əsərində türk ətri, qoxusu gəlir. Onun əsərlərində türkcülüyə aid poetik xüsusiyyətlər, atalar sözləri, türkcülük uslubu var. 1500 illik ənənənin nəticəsidir ki, Nizami Gəncəvi bütün mükəmməlliyi ilə öz yaradıcılığını ortaya qoyub. Nizami Gəncəvinin farsca yazmağına gəldikdə isə, bu, bir ənənə olub. Fars dilində yazdığına görə gərək biz Xaqanini də fars şairi sayaq, Füzulini, hətta Şəhriyarı da. Nizami fars şairi olsaydı Firdovsi, Hafiz, Sədi kimi bu qədər türk ifadələri, atalar sözləri yazmazdı. Türklər barədə dərin söhbətlər olmazdı. Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasında Makedoniyalı İsgəndərə müəllifin rəğbəti onun fars olmadığına dəlalət edir. Ən əsası Nizami fars şairi olsa idi, Makedoniyalı İsgəndəri ideal

hökmdar kimi təqdim etməzdi. İran ədəbi ictimai fikrində bu ola bilməz. Çünki Makedoniyalı İsgəndər farslar üçün tarixi düşməndir. Türk xalqlarında, xalq ədəbiyyatımızda Makedoniyalı İsgəndər müsbət işıqlandırılır. Nizami Gəncəvinin türk olması heç kimdə şübhə doğurmur. Xüsusən son dövrlərdə mənfur qonşularımız da onun azərbaycanlı olmadığını iddia edirdilər. Ancaq bu əsas olmayan bir fərziyyədir. Həm türk, həm də fars alimləri 30-cu illərdən yazırlar ki, Nizaminin farsdilli şeirlərindən türk ətri gəlir. Nizami Gəncəvi barədə müxtəlif vaxtlarda səslənən kökündən yanlış fikirlərə həmişə cavab veriləcək. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımıza o qədər bağlanıb ki, onu bu ədəbiyyatdan, bu torpaqdan qoparmaq mümkün deyil”.

AYB-nin mətbuat xidmətinin rəhbəri Ədalət Əsgəroğlu hesab edir ki, “İran həmişə bu fərziyələri irəli sürür. Biz Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olmasını sübut etmişik. Mən onlardan soruşuram ki, deyirsiniz Nizami sizin şairinizdir. Sübut edin. Əlinizdə olan yeganə bir şey isə Nizaminin fars dilində yazıb yaratmasıdır. Nizami farsca yazıb, amma özü dəfələrlə yazılarında qeyd edib ki, mən əcəm türküyəm. Deməyib ki, farsam. Fars dilində yazsa da Azərbaycanı sevib və öz xalqını tərənnüm edib. O zaman belə çıxır ki, kim hansı dildə yazırsa, deməli o xalqa mənsubdur. Bizim elə yazıçı, şairlərimiz var ki ancaq rus dilində yazıblar. Onda onlar rus millətinə mənsubdurlar?! İranlıların bu fərziyələrinə mən sadəcə gülürəm. İki il bundan əvvəl İranın azərbaycandakı səfiri də bildirmişdir ki, Nizami Gəncəvi fars şairidir. Azərbaycan tərəfi yenədə onların iddialarını boş bir yalan olduğunu sübut etdi. Məncə İran hələ çox deyəcək ki, Nizami Gəncəvi fars şairidir. Kim istəməz ki, Nizami Gəncəvi kimi bir şairi, mədəniyyəti olsun”.

Professor Fəxrəddin Veysəlov hesab edir ki, “Nizami Gəncəvinin təhlil edərkən onun yaradıcılığını bütövlükdə qiymətləndirmək lazımdır. Yəni o farsca yazıb deyən fars şairi olduğu demək deyil. O bütöv yaradıcılığında bildirib ki, azərbaycanlıdır. İranlılardan fərqli olaraq biz sübut etmişik. Ancaq bunu farslar görmək istəmir. Məncə, Azərbaycan ədəbiyyatı və Nizami Gəncəvi dünyada çox gözəl təbliğ olunur. Hətta beynəlxalq aləm bilir ki, Nizami Gəncəvi Azərbaycan şairidir. İran həmişə deyib və deyəcək. Bəzi qüvvələr Nizaminin əsərlərini özünüküləşdirmək istəyir. Nizaminin əsərləri əlbəttə ki, milli şüurumuzun tərkib hissəsidir. O ki qaldı hansısa qüvvələr tərəfindən bu əsərlərə yiyə çıxmaq, yaxud da özünüküləşdirmək məsələsinə, əfsuslar olsun ki, biz belə hallarla dəfələrlə üzləşirik. Bunun da əsas səbəbi Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və incəsənətinin zəngin olmasıdır. Bu təkcə ədəbiyyatla, yaxud da ki, Nizaminin əsərləri ilə bağlı olan məsələ deyildir. Bizim musiqimiz ermənilər tərəfindən utanmadan oğurlanır. Dahi Üzeyir bəyin əsərləri özünüküləşdirilir. Bizim milli mətbəximiz yenə də ermənilər tərəfindən oğurlanır. Onlar bunu müxtəlif yollarla erməni mətbəxi kimi təqdim etməyə çalışırlar. Halbuki milli yeməklərimizin adları da Azərbaycan sözləridir. Nizami Gəncəvinin türk dilində əsəri tapılmayıb. Dahi şair öz əsərlərini, əsasən, fars dilində yazıb və bu məsələ çox hallarda Nizaminin milliyəti ilə bağlı mübahisələrə səbəb olub” (1).

Dünya alimlərinin Nizami Gəncəvinin türk şairi olduğuna dair fikir və düşüncələri. Nizami Gəncəvinin kimliyi və aid olduğu xalq barəsində dünya alimlərinin onun türk olması ilə bağlı sitatlarına nəzər salaq: “Alman yazıçısı İohan Şerr: “Nizami ata tərəfdən türk idi”. Amerika tarixçisi Lev Slyozkin 1934-cü ildə SSRİ Yazıçılar Birliyinin birinci Konqresində nümayəndə heyətinin üzvü kimi çıxış edərək, Nizami Gəncəvinin “Gəncədən olan türk” adlandırılıb. İran ədəbiyyatşünasları: “Nizami Gəncəvi farsca yazıb, amma ondan türk ətri gəlir”. 3 aprel 1939-cu ildə Ukrayna şairi Nikolay Bajanın «Pravda» qəzetində çıxan məqaləsində o, Stalinlə görüşündən danışırdı: “Yoldaş Stalin mənə azərbaycanlı şair Nizami ilə bağlı danışdı, onun əsərlərindən sitat gətirdi, o, bu sözlərlə onu əsaslandırmağa çalışırdı ki, Nizamini İran ədəbiyyatına vermək lazım deyil. Ona görə yox ki, farsca şeirlər yazıb, ona görə ki, o öz poemalarında farsca şeir yazmağa məcbur olduğunu və öz xalqıyla doğma dilində kontakta icazə verilmədiyini göstərir”. 1947-ci il 22 sentyabrda SSRİ Yazıçılar İttifaqının sədri Nikolay Tixonovun “Pravda” qəzetində dərc olunan məqaləsində qeyd edir: “Aydındır ki, Nizami farsca yazıb, Azərbaycan xalqının düşmənləri olan burjuva tarixçiləri, İran milliyətçiləri tərəfindən Nizaminin fars şairi kimi qələmə verilməsi və onu vətəni Azərbaycanla əlaqəsinin olmaması faktı ilk dəfə deyil, ancaq bu həyasız yalan heç kimi aldada bilmədi”. Yevgeni Bertels tərəfindən hazırlanan Böyük Sovet Ensiklopediyası 1939-cu ildə Nizamini Azərbaycan şairi kimi təqdim etdi və 1940-cı ildən sonra artıq Nizaminin azərbaycanlı olması bütün Sovet alimləri tərəfindən qəbul olundu. Qərb tədqiqatçılarından Hammer, Baxer, Rutter, Erdman, Atkinson, Duda, Vilson, Blend kimi şərqşünaslar onu türk adlandırdılar. Nizami Gəncəvi 1188-ci il sentyabr ayının 24-də bitirdiyi «Leyli və Məcnun» əsərini türk dilində yazmaq istəyib. “Leyli və Məcnun”u türk dilində deyil, fars dilində yazmasını əmr verən Axsitanın hərəkətləri onu çox qəzəbləndirir, amma oğlu Məhəmmədin xahişi ilə onu farsca yazmağa razılıq verir. Amma öz etirazını əsərdə belə şərh etmişdir: “Nə cürətim vardır əmrdən qaçam, nə də könlün vardır xəzinə açam”. Qərb ədəbiyyatı isə onu əsasən fars və iranlı kimi təqdim edir. Burada fars dilində yazmış olduğunu əsas kimi götürürlər. Halbuki, fars dilində yazmaq o dövrün ənənəsi idi.

Bir-iki əsr keçdi və buz sındırıldı. Xətai, Nəsimi, Füzuli, Bürhanəddin, Nəvai və başqaları türk dilində də yazmağın mümkün olduğunu sübut etdilər. Nizami bir türk oğlu olduğundan əsərlərində də türklərin təəssübünü çəkən bir adam kimi çıxış edirdi. İndiki dillə deyilsə, ona bir türkçü kimi yanaşmalıyıq. Nizami irsinin görkəmli tədqiqatçısı Rüstəm Əliyev deyirdi ki, Nizami nəinki türk, hətta türkçü idi. Nizamının əsərlərilə ayaqüstü tanışlıq belə bu şəkildə düşünməyə əsas verir. “Sirlər xəzinəsində” qoca bir qadının sultan Səncərə irad tutması buna misal ola bilər: “türklərin şöhrəti tutmuş aləmi, sən türk deyil, bir hindlisənmiş?”, yaxud “ölkələri ədalətdən güllü yazdı türklərin», deyən Nizami Türk Səlcuq dövlətindəki sosial ədaləti nəzərdə tutur.

Tədqiqatçı alim Zaur Əliyevin Nizami Gəncəvinin anasını, ailəsi ilə bağlı verdiyi məlumatlar, daha doğrusu, onların da türklüyü barəsindəki səhih informasiyalar çox maraqlıdır: “Onun anasının Kürd qızı olması da yalandır. Nizamının elə sözləri var ki, bunlar onun türkə məhəbbətidir, vətəninə məhəbbətidir. “Leyli və Məcnun”da anası haqda yazır: “gər madəri mən Rəiseyi-qord, madər sifətənə piş-e-mən mord”. Yəni, mənim anam Rəisə ana sifətində qarşımda öldü. Farslar bu “qord” sözünü kürd kimi qələmə verirlər, amma “qord” igid deməkdir. Nizami müxtəlif qadınlar haqqında da “qord” sözünü işlədib. “Xosrov və Şirin”də Məhinbanu Şirinə deyir ki, Xosrov Keyxosrov nəslindəndirsə, sən də Əfrasiyab nəslindənsən. Əfrasiyab nəslindən olmaq Turan hökmdarı olmaq deməkdir. Nizami Gəncəvinin fars mədəniyyətinə aid olması haqda deyilənlər yanlışdır. Nizamının dünyagörüşü, yaradıcılığı xalqın folkloru, dili, ləhcəsi, ədəbiyyatı ilə bağlı şəkildə formalaşmışdır. Nizamının fars ədəbiyyatına təsiri böyükdür, Nizami olmasaydı, Hafiz, Sədi, Cami və başqaları yaza bilməzdilər. Onlar Nizamidən iqtibaslar ediblər. Vaxtilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı ki, “farspərəstlər və ermənilər Nizamini bizdən qopartmaq istəyirdilər”. “Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti deyən” Nizami necə ərəb yaxud farsa xidmət edə bilirdi? “Xosrov və Şirin” əsərində yazır: “Türklüyüm bu Həbəşdə heç getmir. Dadlı dovğaya xalq meyl etmir”. Burda da “Farslığım” və ya “Kürdlüyüm” deyil, “Türklüyüm” deyir. Hələ XV əsrdə Dövlətşah Səmərqəndi «Təzkirətül-şüəra» kitabında Nizamının türkcə divanı barədə məlumat verib. Şah İsmayıl Xətayi də Nizamini çox sevirdi. Onun fərmanı ilə «Xəmsə»nin üzvi dəfələrlə köçürülüb. Nizami (Gəncəvi) də öz övladını türkdə (türk oğlu) adlandırır. “Xosrov və Şirin” əsərinin sonunda yazır: Əgər şod torkəm əz xərgəh nəhani, Xodayə, torkzadəmva to dani. (Əgər türkün çadırdan gizlinə çəkildisə də, Xudaya, türk balasını sən özün qoru.) Məlumdur ki, bu misralarda şair çox sevdiyi Afaqın dünyadan köçməsinə bəhs açır, ona “türküm” deyir, Afaqdan olan oğlu Məhəmmədi isə “türk balası” adlandırır. İran alimləri farsca yazdığına görə onu İran-fars şairi hesab etsələr də, Keçən əsrin 20-ci illərində İrana səfər etmiş akademik Marrın «Əz asare-Nizami buye-türk miyayəd» («Nizamının əsərlərindən türk iyi gəlir») dediyi üçün, şairin yaradıcılığını ruhən (candan-könüldən) qəbul edə bilmirlər” (10).

Nəticə. Azərbaycan xalqının dahi şairi, saçından dırnağına, bütün ruhu və mənəviyyatı ilə türk oğlu Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ölkəmizdə və dünya miqyasında yetəri qədər işlənsə də, yenə tədqiq olunmağa layiq bir sənət okeanıdır. “Xəmsə”si ilə məktəb yaradan şairin ədəbi irsinin yeni istiqamətdə işlənməsi üçün 2021-ci ilin “Nizami ili” elan olunması və buna əsasən keçirilən elmi konfrans və seminarların elmi-praktik əhəmiyyəti Nizamişünaslığa böyük töhvə olacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova A., Kərimova A. (2013) “Nizami Gəncəvi nə zamandan fars şairi olub?!” – münasibət, 20 avqust. <http://simsar.az/news/print-38104.html>.
2. Gəncəvi, N.İ. (2004/1). Sirlər xəzinəsi. Tərcümə edən: Xəlil Rza Ulutürk. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 264 s.
3. Gəncəvi, N.İ. (2004/2). Xosrov və Şirin. Tərcümə edən: Rəsul Rza. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 392 s.
4. Gəncəvi, N.İ. (2004/3). İskəndərnamə. İqbalnamə. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 256 s.
5. Gəncəvi, N.İ. (2004/4). İskəndərnamə. Şərəfnamə. Tərcümə edən: Abdulla Şaiq. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 432 s.
6. Gəncəvi, N.İ. (2004/5). Yeddi gözəl. Farscadan tərcümə edən: Rahim Məmməd. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 336 s.
7. Gəncəvi, N.İ. (2004/6). Leyli və Məcnun. Tərcümə edən: S.Vurğun. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 288 s.
8. İsmayılqızı X. (2021). Nizami yaradıcılığında türkçülük və qadın obrazları (Tahirə Məmmədin müsahibəsi). // «İki sahil» qəzeti, 04 mart.
9. Qəzənfəroğlu F. (2013). Nizami Gəncəvinin irsində Türklük və İslam. Türküstan qəzeti, 31 mart-6 aprel. s. 6.

10. Nuri E. (2019). Nizami nəinki türk, hətta türkçü idi. 6 sentyabr. <https://alpaninfo.com/nizami-n%C9%99inki-turk-h%C9%99tta-turkcu-idi/>.
11. Rəsulzadə M. (2011). Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Təknur, 520 s.

Açar sözlər: “Xəmsə”, türk ruhu, türkçülük, türk qadınlar, türk yurdu

Айнур Матлаб кызы Сафарли

Турецкие мотивы в творчестве Низами Ганджави

Резюме

По словам Н. Гянджеви, гениального поэта, который писал на персидском языке, но подтверждал, что он турок в своих стихах, извлекая выгоду из силы слова, мудрости, нравственности, благородства, щедрости, отваги, чистоты и так далее. Такие черты принадлежат турецкой нации. Главными героями произведений великого поэта, неоднократно обращавшегося к турецкой мысли и верованиям в «Сокровище тайн», являются турки (Ширин), персы (Хосров, Бахрам), греки (Александр), арабы (Лейли, Меджнун). Изюминкой этого «национального большинства» является победа турецкого имиджа справедливости. Еще один интересный аспект заключается в том, что литературные герои, которые противопоставляют великих исторических личностей действительности, - это в основном интеллигентные турецкие женщины. В исследование также вошло мнение отечественных и мировых ученых о том, что Низами был турецким поэтом.

Ключевые слова: «Хамса», тюркский дух, тюркизм, турчанки, турецкая страна

Aynur Matlab gizi Safarli

TURKISH MOTIVATIONS IN NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY

Summary

According to N. Ganjavi, a genius poet who wrote in Persian but confirmed that he was a Turk in his poems, benefiting from the power of words, wisdom, morality, nobility, generosity, courage, purity and so on. Such features belong to the Turkish nation. The main heroes of the works of the great poet, who repeatedly appealed to Turkish thought and beliefs in the "Treasure of Mysteries", are Turks (Shirin), Persians (Khosrov, Bahram), Greeks (Alexander), Arabs (Leyli, Majnun). The highlight of this "national majority" is the victory of the Turkish image of justice. Another interesting aspect is that the literary heroes who confront great historical figures with realities are mostly intelligent Turkish women. The study also included the opinion of national and world scholars that Nizami was a Turkish poet.

Keywords: "Khamasa", Turkish spirit, Turkism, Turkish women, Turkish country

HÜLYA ELÇİN qızı HÜSEYNOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

FÜZULİ ƏDƏBİ MƏKTƏBİ TƏDQIQATLARDA

XVI əsrdə yaşamasına baxmayaraq Məhəmməd Füzuli sonrakı əsrlərdə də təsiri davam edən dəyərli şairlərimizdən biridir. O, ömrü boyu Bağdad yaxınlığında yaşamış, ancaq şəhərin hökmdarlar arasında əl dəyişdirməsi səbəbi ilə ömrünün 25 ilini Ağqoyunlular dövründə, 26 ilini Səfəvilər dövründə keçirmişdir. Bağdadın fəth edilməsindən sonra Osmanlı hakimiyyəti altında 22 il ömür sürmüş və 1566-cı ildə həyata gözlərini yummuşdur. Beləliklə, Füzulinin şöhrəti Balkan yarımadasından Hindistana qədər olan əraziyə yayılmışdır və bu ərazilərdə yaşayan şairlər Füzulinin əsərlərindən təsirlənərək əsərlər qələmə almışlar. XVI əsrin ən böyük və qüdrətli şairlərindən biri olan Füzuli özündən sonra gələn bir çox şairi öz təsiri altına almışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ sağlığında Məhəmməd Füzulinin ədəbi irsindən nümunələr təzkirələrdə verilmiş, şairin yaradıcılığına müxtəlif aspektlərdən yanaşıaraq dəyərli fikirlər söylənilmişdir.

XIX əsrdə böyük dramaturq və tənqidçi M.F.Axundzadənin Füzuli haqqında ədəbi görüşləri diqqəti çəkir. Müasir dövrün tələblərinə uyğun yeni ədəbiyyat yaratmağa təşəbbüs göstərən tənqidçi Şərq poetikasında yüzillərdir davam edən “gül-bülbül” lirikasını aradan götürmək istəmiş, bu səbəbdən Füzuli yaradıcılığını qüsurlu hesab etmiş, “Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustaddır” deyərək onu inkar etmişdir [1, s. 205]. Professor Yaşar Qarayev M.F.Axundzadənin Füzuli haqqında ədəbi

görüşünə münasibət bildirərək “Axundzadənin Füzuliyə yox, Füzuli bütünə, üç əsrdən bəri bu bütə sitayiş qılanlara-“poeziya möminləri”nə qarşı çıxdığını”-deyirdi [9, s. 72]. Cəfər Cabbarlı da bu aspektdən yanaşaraq Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatına “mənfi” təsirindən söz açmışdır. O, 1938-ci ildə çap olunan “M.F.Axundzadə haqqında” adlı məqaləsində M.F.Axundzadədən fərqli olaraq Füzuli yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, onun təsiri ilə yazan şairləri tənqid etmişdir. O, “öz dühası ilə Azərbaycana parlaq klassik bir ədəbiyyat verən Füzuli dühasının ağır bir yük kimi azəri ədəbiyyatının inkişafı üzərinə düşüb onu öz ağırlığı altında əzməsindən” şikayətlənir. “Ədəbiyyatın orijinallığını itirərək, şairlərin Füzulinin ardınca qoşmağa başlamasından, Füzuli tilsimindən xilas ola bilməməsindən” danışırdı [6, s. 237]. C.Cabbarlı Füzuli təsiri ilə yazan şairlərin ona yetişmək bir tərəfə, onun səviyyəsinə çata bilmədiklərini, yalnız Füzulini təqlid edərək keçmiş, söylənmiş sözlərlə ədəbiyyata heç bir yenilik gətirmədiklərini qeyd edir.

Ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə Məhəmməd Füzulinin müasirlərinin və ondan sonrakı dövrdə yaşayan şairlərin yaradıcılığına təsir etdiyini, ədəbi məktəb yaratdığını Firudin bəy Köçərli qeyd etmiş və ona “Ustadül-məkatib” adını vermişdir. O, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığına da Füzulinin təsirini qeyd edərək yazır: “ol fəsaht və bələgət kanının bu əsrdəki şüeramızın əsar və əşarında dəxi müşahidə olunmaqdadır” [8, s. 57]. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli alimi XX əsr Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına Füzuli təsirini ətraflı araşdıraraq bu nəticəyə gəlmişdir.

23 may 1925-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının XXI nömrəsində Cəlil Məmmədquluzadə yazır: “Füzuli bizim məcmuədə işləyir. Genə də işləyəcəkdir. İnanmırsınız götürünüz “Molla Nəsrəddin” məcmuələrinin iyirmi illiyini tökünüz qabağımıza, hansı şeirə baxsanız görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır” [11, s. 246]. Mirzə Cəlil Füzuli və Sədi yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, birinin türkcə, birinin isə farsca deyilməyən söz qoymadığını qeyd etmişdir. Həqiqətən də XX yüzillikdə Azərbaycanda nəşr olunan bir çox satirik jurnal və qəzetlərdə Sabirdən başlayaraq bir sıra şairlər Füzuli təsiri ilə əsərlər yaratmış və yaşadıkları dövrün eybəcərliklərini tənqid atəşinə tutmuşlar.

Füzulinin özündən sonrakı şairlərə təsiri ilə bağlı XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bir sıra tədqiqatçılar H.Araslı, M.Quluzadə, Ə.Səfərli, A.Rüstəmov, C.Nağıyeva, A.Abiyev və başqaları Füzuli ənənələrindən söz açmışlar. 1958-ci ildə böyük şair Füzulinin vəfatının 400 illiyi ilə əlaqədar olaraq Füzuli yaradıcılığı ətraflı şəkildə tədqiq olunmuş və bir sıra monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur.

XX əsrdə Məhəmməd Füzulini böyük vüsət və ardıcılıqla tədqiq edən görkəmli ədəbiyyatşünaslardan biri Həmid Araslıdır. Ədəbiyyatşünas alim 1930-cu ildən başlayaraq böyük Azərbaycan şairi Füzuli ilə əlaqədar məsələlərə məqalə, ədəbi-nəzəri oçerk və əsərlərinə yazdığı müqəddimələrdə münasibət bildirmişdir. Bütün bunları Füzulinin vəfatının 400 illiyi ilə əlaqədar olaraq 1958-ci ildə “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” monoqrafiyasında sistemləşdirilərək nəşr olunmuşdur. H.Araslı Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki rolunu aydınlaşdıraraq yazır: “Füzuli lirik şeirin atası sayılır. O, Azərbaycan ədəbi dilinin banisi və yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoyan sənətkar olmuşdur” [2, s. 27]. Monoqrafiyanın “Füzuli və dünya. ədəbiyyatı” bölməsində ədəbiyyatşünas alim H.Araslı Füzuli irsinin şərq və türk xalqları ədəbiyyatlarına təsiri barədə zəngin elmi qaynaqlar əsasında məlumat vermişdir. O, Füzulinin əsərlərinin müasirlərindən başlayaraq sonrakı şairlərin üzərində qüvvətli təsir göstərdiyini, təkcə Azərbaycanda deyil, türk və Orta Asiyada yaşayan müəlliflərin də ondan bəhrələndiyini, ona nəzirələr yazdığını qeyd etmişdir. XVII əsrdə Əmani, Sadiqi, Xəzani, Arif Şirvani, Həsiri, Şirvanlı Mir Qədri, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, XVIII əsrdə Nişat Şirvani, Məhcür Şirvani, Şakir Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, XIX əsrdə Nəbati, Natəvan, Bahar Şirvani, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani kimi azərbaycanlı şairləri Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçıları kimi qiymətləndirir. Monoqrafiyada Həmid Araslının bir fikri diqqəti cəlb edir. Alim qeyd edir ki, Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sına nəzirələr yazan, onun ruhani görüşlərindən bəhrələnən şairlər Füzuli müəqibi, Füzuli varisi kimi göstərilməyi düzgün deyil [2, s. 291]. Dövrünün mütərəqqi ideallarını tərənnüm edən sənətkarların Füzuli varisi ola biləcəyini fikirləşir. Lakin f.ü.f.d. Aynurə Mahmudova Həmid Araslının bu fikri ilə razılaşmır və “Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkülü və erkən mərhələləri” adlı dissertasiyasında Füzuli irsindən hər hansı şəkildə bəhrələnən hər bir şairin Füzuli müəqibi adlandırılıla biləcəyini yazır [4, s. 77]. Adını çəkdiyimiz iki müəllifdən A.Mahmudovanın fikri ilə razılaşaraq qeyd edə bilirik ki, Füzuli irsini sevən, onun təsiri ilə yazan hər bir şair Füzuli səviyyəsində şeirlər yazmağa də, Füzuli davamçısı adlandırılıla bilər.

H.Araslı XX əsr şairlərindən Səməd Vurğunun, Mikayıl Müşfiqin, Süleyman Rüstəmin Füzuli ənənələrinin davamçıları kimi adlarını çəkir. H.Araslı Səməd Vurğunun qələmə aldığı şeirlərin bir çoxunda Füzulidən bəhs etdiyini və “Vaqif” pyesində baş qəhrəman Vaqifin dilindən Azərbaycan dili və mədəniyyətinə xor baxanlara qarşı Nizami və Füzuli qüdrətindən söhbət açıb, onlarla fəxr etdiyini qeyd edir

[2, s. 292]. 1935-ci ildə “Leyla” şeirini qələmə alan S. Vurğunun Leylini doğru xarakterizə etdiyini söyləyir, “Leyli və Məcnun” dastanı ilə bağlı söylənilən düşüncələri “ən doğru münasibət” kimi qiymətləndirir [2, s. 294].

H.Araslı monoqrafiyasında Türk və özbək ədəbiyyatında da Füzuli yaradıcılığından təsirlənən şairlərin olduğunu göstərir.

Füzuli ədəbi məktəbi ilə əlaqədar məlumat verən füzulışünas alimlərdən biri də Mirzəağa Quluzadədir. O, 1965-ci ildə “Füzulinin lirikası” monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir. Monoqrafiyada Füzuli ənənələrini Azərbaycan, türk və özbək ədəbiyyatında davam etdirən sənətkarlar haqqında məlumat vermişdir. “Füzulinin lirikası” əsəri dörd fəsildən ibarətdir və IV-“Füzuli şeirinin ənənələri” adlı fəsildə Füzuli şeirinin ənənələrindən, Azərbaycan, türk və özbək ədəbiyyatında rolundan bəhs edir. M.Quluzadə Füzulinin ədəbiyyatımıza geniş təsirinin ayrıca araşdırılmadığını, H.Araslı, M.Cəlal, F.Qasımzadə, C.Xəndan, Ə.Mirəhmədov, K.Məmmədov və s. Tədqiqatçılar ayrı-ayrı əsərlərində bu məsələyə diqqət yetirmişlər. Monoqrafiyada göstərilir ki, Füzuli lirikasının təsiri hələ XVI əsrin ikinci yarısından görünməyə başlamışdır. Bu dövrdə Bağdad ətrafında yazıb-yaradan şairlərin yetişməsində Füzuli lirikasının böyük təsiri olmuşdur. “Şairin öz oğlu Fəzlidən başlayaraq Ruhi, Əhdi, Şəmsi, Rindi, Zehni, Məhəmməd Əmani kimi şairlər Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları olmuşlar” [10, s. 351]. XVII əsrdə isə Məsihi, Qövsü Təbrizi və Saib Təbrizinin adlarını çəkir. Monoqrafiyada bəzi şairlərin Füzuli ədəbi məktəbinə yaradıcı yanaşmadıqlarını, Füzuli yaradıcılığını təkrarladığı üçün ədəbiyyat tarixinə heç bir yeni keyfiyyət gətirə bilmədiklərini qeyd edir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatında elə şairlər var ki, Füzuli ənənələrindən müstəqil, yaradıcı şəkildə istifadə etmişlər və dövrün tələblərinə uyğun hərəkət edərək özlərinə məxsus əsərlər yaratmışlar. Belə şairlərə misal olaraq Məsihi, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, Vaqif, Vidadi, Seyid Əzim Şirvani və Zakiri göstərə bilərik.

Füzulışünas alim XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ənənələri ilə yazan müəlliflər haqqında məlumat verir. Bu dövrdə Füzuli ənənələrinin yeni məzmun daşdığını və müəlliflərin yeni, müstəqil, yaradıcı nümunələr meydana gətirdiyini söyləyir. Bu şairlərdən birinin Mirzə Ələkbər Sabir olduğunu qeyd edir.

Türkiyədə orta əsrlərdən başlayaraq XXI əsrə qədər Azərbaycanlı sənətkarların əsərləri geniş yayılmış və türk ədəbləri onların yaradıcılıqlarından təsirlənmişlər. Azərbaycanın görkəmli şairlərindən olan Məhəmməd Füzuli Türkiyə ədəbiyyatında sevilmiş və şairlər onu özlərinə ustad seçmişlər, şeirlərinə nəzirələr, təxmislər yazmışlar. Türkiyə ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılıqlarının təsirini Füzuli yaradıcılığında, Füzuli təsirini də türk ədəbiyyatında görmək mümkündür. Bu əlaqəni ilk dəfə irihəcmli şəkildə araşdıran Aydın Abi Aydın olmuşdur. Tədqiqatçı 2002-ci ildə “Füzuli və Türkiyə poeziyası” əsərini çap etdirmişdir. Aydın Abi yazır: “Ədəbiyyatşünas Nihad Sami Banarlının ifadəsincə desək, Füzulinin şöhrət və təsiri Türkiyə ədəbiyyatının avropalaşmağa başladığı zamanlarda da heç əskilmədən etmişdir” [3, s. 221]. Ziya Paşa, Namiq Kamal, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Əbdülhəq Hamid, Tofiq Fikrət və yüzlərcə Türkiyə şairi Füzuli tələbəsi olmağa can atmışlar.

Namiq Babayevin 1996-cı ildə nəşr olunan “Füzuli şəminin işığında” monoqrafiyasında XX əsr romantiklərinin yaradıcılığında Füzuli təsirindən söhbət açılır. Monoqrafiyada Füzuli ideyalarının Azərbaycan romantik şairləri tərəfindən istifadəsindən bəhs olunur. N.Babayev kitabın giriş hissəsində yazır: “XX əsr Azərbaycan romantizmi ilə Füzuli yaradıcılığı arasındakı sələf-xələf münasibətlərinin ortaya çıxarılması bir tərəfdən romantizmin milli köklərinin özünəməxsusluğunu üzə çıxarırsa, digər tərəfdən də bütünlüklə orta əsr poeziyamızın ədəbi metodu haqqında daha dərin tədqiqat üçün əsas verir” [5, s. 3]. Tədqiqatçı Füzuli yaradıcılığının XX əsr Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığına təsirini araşdıraraq böyük şair Füzulini XX əsr Azərbaycan romantik ədəbiyyatının nümayəndələrinin qanuni sələfi kimi qiymətləndirir. Monoqrafiyada müəllif Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid və s. şairlər haqqında məlumat verir və onların əsərlərində Füzuli təsirini aydınlaşdırır.

“Füzuli ədəbi məktəbi” haqqında araşdırmalar XXI əsrdə daha geniş vüsət almışdır. Teymur Kərimlinin “Görünməyən Füzuli” monoqrafiyası, Afaq Yusifli “Füzuli irsi və 1920-60-cı illər poeziyası”, Aynurə Mahmudova “Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkülü və erkən mərhələləri” “adlı tədqiqat işləri XXI əsrin məhsullarıdır.

XXI əsrdə Füzuli ənənələri ilə bağlı araşdırma edən Afaq Yusiflinin 2008-ci ildə nəşr olunmuş “Çağdaş poeziya və Füzuli irsi” monoqrafiyası diqqətəlayiqdir.

Monoqrafiyada 1920-60-cı illərdə Azərbaycan poeziyasında Füzuli ənənələrinin mürəkkəb səciyyə daşdığı qeyd olunur [13, s. 3]. Müxtəlif vaxtlarda yazan şairlərin Füzuli varisi olduqlarından, qəzəlxan

Əliqası Vahidin, sərbəst şeirin müəllifi olan Rəsul Rza və Əli Kərimin, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq kimi görkəmli şairlərin Füzuli irsi ilə əlaqələrindən bəhs olunur.

Teymur Kərimlinin 2003-cü ildə çap olunan, Füzuli ədəbi irsinin tədqiqi ilə bağlı müxtəlif illərdə yazılan elmi məqalələrin toplandığı “Görünməyən Füzuli” monoqrafiyasının “Füzuli-Azərbaycan poeziya məktəbinin yeni mərhələsidir” bölməsində Füzuli ədəbi məktəbi haqqında yazır: “Nizami ədəbi məktəbi Füzuli yaradıcılığında artıq kamal zirvəsini fəth edir. Nizaminin təsis etdiyi, professoru və rektoru olduğu Azərbaycan poeziya universitetinin ənənələrini Füzuli yeni mərhələdə canlandırdı, davam etdirdi və özünü bu yeni universitetin rektoru elan etdi” [8, s. 62]. T.Kərimli Füzulinin yaratdığı ənənəni universitet adlandıraraq onu ucaldır və ədəbi məktəb adlandırانlarının onun səviyyəsini aşağı saldığını fikirləşir.

Füzuli ədəbi məktəbi və təsir dairəsi haqqında ən geniş tədqiqatı Aynurə Mahmudova aparmış və bu mövzuda həm elmi tədqiqat işi, həm də məqalələr yazmışdır. Onun tədqiqat işi “Füzuli ədəbi məktəbi (XVI-XVIII əsrlər)” adlanır. Burada ilk öncə “ədəbi məktəb” anlayışı haqqında geniş məlumat vermiş, şərq və qərb ədəbiyyatşünaslığında istifadə olunma şəklini izah etmişdir. Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan Füzuli ədəbi məktəbi ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir. Burada Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkülü və inkişafı tədqiq edilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatında rolu, təsiri aydınlaşdırılmış, Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələrindən və onların əsrlərindən bəhs olunmuşdur. Tədqiqatçı XVI-XVIII əsrlər Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarının Füzuli yaradıcılığından bəhrələnərək yazdıqları əsərləri təhlil etmişdir. İstər Füzulinin müasirləri, istərsə də sonrakı dövrdə yaşamış hər şairin yaradıcılığında Füzuli təsiri özünü gətirir. Elə bir şair yoxdur ki, Füzulidən bəhrələnməsin. O, həm Füzulini təqlid edən, həm də onun təsiri ilə yaradıcı şəkildə əsərlər yazan bütün şairlərin Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələri olduğu fikrini irəli sürür [4, s. 77].

Məhəmməd Füzuli artıq 500 ildir ki, istər Azərbaycan, istərsə də dünya ədəbiyyatında dərin iz buraxmış, sənətkarların yaradıcılığına tez-tez müraciət etdiyi ustad şair olmuşdur. O, ustadı Nizami yaradıcılığından ustalıqla bəhrələndiyi kimi, onun yaradıcılığından da yaradıcı şəkildə istifadə edən şairlər olmuşdur. Əməkdar elm xadimi, professor Azadə Rüstəmovanın da qeyd etdiyi kimi “Füzuli Nizaminin şagirdi və müəqibidir. Lakin şagird Füzuli elə coşqun və tükənməz bir istedadla malikdir ki, müəllim Nizami onunla fəxr edə bilər” [12, s. 221].

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə M. F.. Bədii və ədəbi tənqidi əsərləri. Bakı: Çapaşoğlu, 2004, 280 s.
2. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Gənclik, 1958, 312 s.
3. Aydın Abi Aydın. Füzuli və Türkiyə poeziyası, Bakı, “Ozan”, 2002, 246 s.
4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası “Xəbərlər”i. // Humanitar elmlər seriyası, 2006, N2-4
5. Babayev N. Füzuli şəminin işığında. Bakı: Yazıçı, 1996, 88 s.
6. Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə. / IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 288 s.
7. Kərimli Teymur. Görünməyən Füzuli. Bakı, Elm, 2003, 112 s.
8. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. I cild. Bakı, “AVRASİYA PRESS”, 2005, 560 s.
9. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət, Bakı: Elm, 1980, 359 s.
10. Quluzadə M. Füzulinin lirikası. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1965, 476 s.
11. Molla Nəsrəddin (satirik jurnal). On cildə / VII c. (1925-1926) Bakı: Şərq-Qərb, 2018, 652 s.
12. Rüstəmov A. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları. Bakı: Elm, 1975, 287 s.
13. Yusifli A. Çağdaş poeziya və Füzuli irsi. Bakı-Gəncə: Elm. 2008, 184 s.

Açar sözlər: Füzuli, ədəbi məktəb, qəzəl, təsir, tədqiqat

Гуля Эльчин кызы Гусейнова

Литературная школа Физули в исследованиях

Резюме

Один из самых ярких представителей средневековой азербайджанской литературы - Мохаммад Физули. Физули, получивший большую известность еще при жизни, поднялся до уровня литературной школы. Его влияние чувствуется не только в азербайджанской литературе, но и в общетюркской литературе. Литературная школа Физули широко изучается исследователями с XX века. Ряд исследователей азербайджанской литературной критики - Х.Арасли, М.Гулузаде, А.Сафарли, А.Рустамова, Дж. Нагиева, А.Абиев и другие рассказали о физиулинских традициях

Ключевые слова: Физули, литературная школа, газель, влияние, исследовать

Hulya Elchin gizi Huseynova

Fuzuli's literary school in research**Summary**

One of the prominent representatives of medieval Azerbaijani literature is Mohammad Fuzuli. Fuzuli, who gained great fame while still alive, rose to the level of a literary school. Its influence is felt not only in Azerbaijani literature, but also in all-Turkic literature. Fuzuli literary school has been widely studied by researchers since the 20th century. A number of researchers in Azerbaijani literary criticism - H.Arasli, M.Guluzade, A.Safarli, A.Rustamova, J.Nagiyeva, A.Abiyev and others talked about Fuzuli traditions.

Key words: Fuzuli, literary school, ghazal, influence, research

ŞƏFƏQ İLYAS qızı MEHDİ-ZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

TÜRK VƏ QAZAX ƏDƏBİYYATINDA İSKƏNDƏR OBRAZI

Şərqdə “İskəndər Zülqərneyn” adı ilə tanınan, məşhur cahangir Makedoniyalı İskəndərin həyatı ilə bağlı əfsanələr əsasında əsərlər yazılmışdır. Məsələn, Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”, Nəvayi “Səddi-İskəndər”, Cami “Herednamə”, Dəhləvi “Aineyi-İskəndər” və s. əsərlərdə bu mövzuya müraciət edilmişdir. Türk xalqları ədəbiyyatında İskəndərlə bağlı yazılmış əsərlər İran ədəbiyyatındakı əsərlərdən ilhamlanaraq yazılmışdır. Bu əsərlər İran ədəbiyyatındakı əsərləri təqlid etməmişdir. Hər bir əsər öz orijinallığını qoruyub saxlamışdır. Əsərlərdə İskəndərin tarixi şəxsiyyət olması ön plana çıxarılmışdır. Türk ədəbiyyatında Əbdülhaq Hamid, Əhmədi, Əhmədi Ridvanın, Həməzəvi, Qazax ədəbiyyatında isə Abay yaradıcılıqlarında İskəndər mövzusunda toxunmuşdur. Və hər bir yazıçı İskəndəri fərqli şəkildə bizə tanıtmışdır.

İskəndər mövzusunda toxunan yazarlardan biri də XIV əsrdə yaşamış türk ədəbiyyatının nümayəndələrindən Əhmədidir. O, ədəbiyyatda daha çox “İskəndərnamə” si ilə tanınır. Bu əsər Əmir Süleymana ithaf olunmuşdur. Əsər İskəndərin həyatından bəhs edir. Nizaminin “İskəndərnamə”sindən bəzi hissələr əsərə əlavə edilmişdir. Əsərdə ölümsüzlük suyunu tapan İskəndərlə Makedoniyalı İskəndərin əfsanəvi həyatı birləşdirilmişdir. İskəndərin həyatını və fəthlərini anladarkən dünya və hökmdarların tarixinə aid vacib məlumatlar da verilmişdir. Əsərdə İskəndərin dünyanı fəth etmək istəməsi onu digər hökmdarlarla üz-üzə gətirmişdir. İskəndər gücü, ədaləti simvolizə edir. Digər hökmdarlar isə ona ziddir. Əhmədinin məsnəvisində Aristotel ağı, İskəndər ruhu, Dara isə nəfsi təmsil edir. Əsər nəzmlə yazılsa da astronomiya, fəlsəfə, tibb, siyasət və s. biliklərə yer verilmişdir.

“İskəndərnamə”də İskəndərin doğumu, təhsili, taxta keçməsi, bir mələyin ona qılınc verərək cahan hakimiyyətini xəbər etməsi, İran şahı dara ilə döyüşdə ona qalib gəlməsi, İskəndərin şahın qızı Gülşahla evlənməsi, türkləri Haq dininə çağırması, Səddi Yəcuc və Məcucu tıkdirməsi, xəstələnib ölməsi və İskəndəriyyədə dəfn olunması təsvir olunmuşdur.

Əhmədinin əsəri ilk mənzum “İskəndərnamə” dir. Türk ədəbiyyatında ikinci mənzum “İskəndərnamə”ni Əhmədinin qardaşı Həməzəvi yazmışdır. Həməzəvinin əsəri bir çox xüsusiyyətlərinə görə Əhmədinin əsərindən fərqlənir.

XV əsr türk ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri olan Əhmədi Ridvan ədəbiyyatda “Xəmsə”si ilə məşhurdur. O, məsnəvilərində Nizami Gəncəvini örnək götürmüşdür. “İskəndərnamə” əsəri Ridvanın ilk məsnəvisidir. Vəzn və beyt baxımından Əhmədinin “İskəndərnamə”sinə bənzəyir. Əsərdə İskəndərin həyatı, şəxsiyyəti və səfərləri təsvir edilmişdir.

Türk ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri Əbdülhaq Hamiddir. Ona türk şeirinin “şairi-əzəmi” deyirlər. Türk şeirində bir çox yeniliklərə imza atmışdır. Şeir sahəsində çox tanınsa da, o, teatr sahəsində də fəal olmuşdur. Onun “Zeynəb”, “İhlan”, “Liberte” kimi teatr əsərləri vardır. Hamidin bu oyunlarından biri də 1880-ci ildə yayımlanan “Əşbər” adlı pyesidir. Hamid əsəri bir pərdəli yazmağı düşünmüş, lakin Namiq Kamalın təkidi ilə əsəri genişləndərək iki pərdəli yazmışdır. Əsərdə Makedoniya hökmdarı İskəndər ilə Kəşmir məliki Əşbərin mübarizəsi qələmə alınmışdır. Vətənin müdafiəsi, fəthlik uğrunda insanların boş yerə həlak olması təsvir edilir. İskəndər Şərqə səfər etdiyi zaman kiçik Pəncab hökmdarı Əşbərin ümitsiz, lakin qəhrəmancasına olan mübarizəsi ilə qarşılaşır. Daranın Rukzan və Əşbərin bacısı Sumru İskəndərə aşıqdirlər. Qardaşını müharibədən çəkəndirmək istəyən Sumru qardaşı tərəfindən öldürülür. İskəndərlə döyüşən Əşbər məğlub olur və əsir düşür.

İskəndər bir çox yerləri fəth etmiş və dünyanı bir dövlət halına gətirmək üçün mübarizə aparır. İskəndərin gözünü bürüyən cahangirlik onu dünyanı bir hökmdarın idarə etməli olduğunu düşündürür.

Fikrimce benim, ne lazım ihfa!...

Bir padişah elverir cihane (5, s. 55)

Dünyaya iki hökmdarı çox görən İskəndər hakimiyyəti başqasına buraxmaq istəməz. Buna görə də fəthlərinə davam edir. İskəndərin müəllimi cahangirlik uğrunda aparılan döyüşləri zalımlıq və cinayət kimi qiymətləndirir. İskəndər döyüş meydanında yanan, dağılan yerlərə və ölənlər Sumru, Rukzan, Əşbəre baxaraq Aristotelə bu halın nə olduğunu soruşur. Aristotelin cavabı isə belədir: “Zəfər və ya heç!”

Abdülhaq Hamid İskəndəri güclü bir fəth, lakin vəfasız aşiq kimi təsvir etmişdir. Əşbəre idealları uğruna ölümə gedir. Vəcdan əzabıyla qarşı-qarşıya qalan İskəndər əslində qalib deyil, məğlubdur. Müharibə bitmiş, şəhərlər dağılıb məhv olmuş, minlərlə insan məhv olmuşdur. Sonda İskəndər də cahangirlik sevdasının nəticələrindən məmnun olmur. Aristotellə söhbətində peşmanlığını dilə gətirir.

İskəndər əsərdə güclü və zəif ayrımında gücü təmsil edir. Quru cahangirlik sevdasının arxasınca qaçaraq qalib olsa da, ölümünə səbəb olduğu insanlara görə məğlubdur. İskəndər güclü sərkərdə olsa da, pis bir aşiqdir. İlk sevdiyi qadını atının ayaqları altında öldürür. Digər sevdiyi qadının isə ölümünə səbəb olur.

Bir-birinə çox bənzəyən iki cahangiri fərqləndirən cəhət hərbi gücüdür. İskəndər hakimiyyət dənizinin ortasındakı adanı başqasına buraxmaq istəmir və başladığı fəthləri davam etdirmək istəyir. Əşbəre isə ordusu zəif olsa da, ölkəsini düşmənin işğal etməsinə razı olmur. Şərəfi ilə döyüşüb ölməyi üstün tutur. Gözlərini hirs bürümüş iki hökmdardan biri cahangirlik sevdası uğruna sevdiyini və sevgisini qurban verir. Digəri isə vətən sevgisi və müdafiəsi uğruna öz bacısını əlləri ilə öldürür.

XIX əsr realist ədəbiyyatın ən böyük şairi olan Abay Kunanbayev 200-ə yaxın şeir, 3 poema və 45 nəsr əsərinin müəllifi olmuşdur. Abay əsərlərində demokratik ideyalar carçısı kimi xalqın istək və arzularını, çətinliklərini, mübarizə və əzmini realist tərzdə qələmə alıb. Abay Kunanbayev yaradıcılığı boyunca üç poema- “İskəndər”, “Maqsud”, “Əzim haqqında nağıl” poemalarını yazmışdır.

Şair İskəndər adının Şərqdəki şöhrətini nəzərə alaraq onu baş qəhrəman seçmiş və əsəri də onun adı ilə adlandırmışdır. Əsərin əvvəlində tarixiliyin müəyyən “İskəndər” poeması tarixi şəxsiyyət olan Makedoniyalı İskəndərin adı ilə bağlansa da, onun həyatının müəyyən fraqmentlərinin əks etdirir.

Qoyulan problem İskəndərin həyatının və hakimiyyətinin hər hansı dəqiq konkret faktları ilə bağlanmır. Humanizm və insanpərvərliyin təbliği, müharibə dəhşətləri, nahaq qan tökmək, istila, qarət və s. etiraz əsərdə ümumi səciyyədə poemanın mərkəzində dayanır. Əsərin əvvəlində tarixilik özünü müəyyən dərəcədə göstərir. Məsələn, şah Flippinin övladı olması, şah öləndə İskəndərin iyirmi bir yaşda olması və s. kimi tarixi faktlar əsərin ilk 8 bəndində əks olunmuşdur.

İskəndəri heç zaman unutmamış bu dünya

Ona şahliq tacı verib Makedoniya

Şah Filippin övladı- İskəndərin şöhrəti

Yayılib bu cahana, çatıb ulduza, aya. (6, s. 138)

“İskəndər” poeması dastan şəklində yazılıb və şair sadə və detaylı olmayan nəsihət və öyüd verici mahiyyətdə anlatıma üstünlük vermişdir. Abayın yazmış olduğu “İskəndər” poeması özünə qədər yazılan əsərlərdən fərqlənir. Abay mövzunu indiyədək yazılmış əsərlərə bənzətməmiş özünə xas bir tərzdə təəssür etmişdir. Şair İskəndərlə bağlı bioqrafik sənədlərdən də faydalanaraq, onun dünyanı güc tətbiq edərək hakimiyyət altına alma siyasətini tənqid edir. Poema ədalət və zülmün mübarizəsi üzərində qurulmuşdur.

Abay “İskəndər” poemasında İskəndəri acgöz, zalım, qaniçən bir fəth kimi tanıtmışdır.

İskəndər! Qartal kimi göylərdə gəzdi bu ad

O qan içən rəhmsiz bir an olmadı rahat

Nə çiçəkli ellərdə, nə sonsuz səhralarda

Özünə yer tapmadı, ona dar gəldi həyat (6, s. 139)

Əsərdə İskəndər Allahın qapısını açmağa cəhd edir. Qapını aç bilməyən fəth onlardan bac istəyir. Ona bir bağlama verirlər və bağlamanın içərisindən göz çanağı sümüyü çıxır. Bu göz çanağının mənasını isə İskəndərə müəllimi Aristotel izah edir. Tərəzi hazırlayırlar və tərəzinin bir gözünə göz çanağı sümüyünü, bir gözünə isə qızıl qoyurlar. Sümük qızıldan daha ağır gəlir, lakin göz çanağı sümüyünün içərisini bir ovuc torpaq tökdükdə isə qızıl daha ağır gəlir. Aristotel bu vəziyyəti belə izah edir:

Bu dünyanı top kimi əllərində tutsa da,

Tamahkar gözlər üçün yenə azdır dünyada.

Öləndən sonra torpaq ən əziz, qiymətlidir,

Tamah salmaz almaza, tamah salmaz yaquta. (6, s. 143)

Əsərdə İskəndərin simasında lovğalıq, tamahkarlıq, talançılıq və s. xüsusiyyətlər təsvir edilmişdir. Abayın poemada toxunduğu acgözlük, tamahkarlıq məsələsinə Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasının birinci hissəsi olan “Şərəfnamə”də toxunmuşdur. Burada İskəndərə Bərdə hakimi Nüşabə dərs verir. Nüşabənin yanına gələn İskəndərə süfrə açılır. Süfrəyə daş-qaş qoyulur. İskəndər bunun nə demək olduğunu soruşduqda Nüşabə deyir:

“ Daşın ki, boğaza yolu yox daha,
Faydasız, yaramaz belə daş üçün
Bu qədər vuruşmaq, çarpışmaq neçin?
İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş,
Dünyada onunla ucalarmı baş?” (7, s. 215)

Hər iki şair İskəndər haqqında poema yazsalar da, Nizami Gəncəvi onun həyatı haqqında geniş məlumat vermişdir, lakin Nizami də Abay kimi İskəndər haqqında tarixilik prinsipinə əməl etməmişdir. Əsərdə Nizami İskəndər və Bərdə hakimi Nüşabəni görüşdürmüşdür, lakin Makedoniyalı İskəndər Azərbaycana gəlməmişdir və Nüşabə tarixi şəxsiyyət deyil. Nizami romantik hadisələri real hadisələrlə bağlayırdı. Abaydan fərqli olaraq Nizami Gəncəvi əsərdə İskəndəri müsbət qəhrəman kimi təsvir etmiş və onu peyğəmbərlik zirvəsinə qaldırmışdır. Əsərdə ideal hökmdar obrazı yaratmağa çalışmışdır. Abay və Nizami əsərlərində İskəndərə tarixi şəxsiyyət kimi deyil, bir obraz kimi yanaşmışlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. O.Karaburgu Abdülhak Hamid Tarhanın tiyatro eserleri üzerinde bir araştırma ve inceleme . Denizli: Eylül 2010, 542 s.
2. A.Demircan Tanzimattan Cumhuriyete aydınlık bir yüz: Abdülhak Hamit Tarhan. Ankara: Türk edebiyat bölümü Bilkent Üniversitesi, Eylül. 2003, 128 s.
3. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esber>
4. <https://www.turkedebiyati.org/iskendername.html>
5. Abdülhak Hamid Tarhan tiyatroları 4 . İstanbul: Dergah yayınları, 2000, 268 s.
6. Abay. Bakı: Mütərcim, 2017, 249 s.
7. Gəncəvi N. İskəndərnamə . Şərəfnamə. Bakı: Lider, 2004, 432 s.

Şəfəq İlyas qızı Mehdi-zadə

Türk və Qazax ədəbiyyatında İskəndər obrazı

Xülasə

İstər Şərqi, istərsə də Qərbi ədəbiyyatında ən çox toxunulan mövzulardan biri də Makedoniyalı İskəndər olmuşdur. Biz Şərqi bu mövzuya ilk dəfə İran ədəbiyyatında rast gəlirik. Türk xalqları ədəbiyyatının nümayəndələri İran ədəbiyyatından bəhrələnmiş və orijinal əsərlər yazmışdır. Məqalədə Türk və Qazax ədəbiyyatında İskəndər mövzusunə müraciət etmiş müəlliflər araşdırılmış və onların yaratdıqları İskəndər obrazı təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Əhmədi, Türk ədəbiyyatı, Abay, Aristotel, İskəndər

Shafag Ilyas gizi Mehdi-zade

The image of Alexander in Turkish and Kazakh literature

Summary

One of the most talked about topics in both Eastern and Western literature was Alexander the Great. We come across this topic in Iranian literature for the first time in the East. Representatives of the literature of the Turkic peoples benefited from Iranian literature and wrote original works. The article examines the authors who addressed the subject of Alexander in Turkish and Kazakh literature and analyzes the image of Alexander they created.

Keywords: Ahmadi, Turkish literature, Abay, Aristotle, Alexander

Шафаг Ильяс кызы Мехди-заде

Образ Александра в турецкой и казахской литературе

Резюме

Одной из самых обсуждаемых тем как в восточной, так и в западной литературе был Александр Великий. Мы впервые сталкиваемся с этой темой в иранской литературе на Востоке. Представители литературы тюркских народов воспользовались иранской литературой и написали оригинальные

произведения. В статье исследуются авторы, обращавшиеся к теме Александра в турецкой и казахской литературе, и анализируется созданный ими образ Александра.

Ключевые слова: Ахмади, Турецкая литература, Абай, Аристотель, Александр.

RƏVANƏ ELŞAD qızı QƏHRƏMANOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

TÜRKİYƏDƏ İCTİMAİ MÜHİT VƏ XALİDƏ ƏDİB YARADICILIĞI

Türkiyə XIX əsrdə olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində də ictimai, siyasi, ədəbi hadisələrlə zəngin bir dövr olmuşdur. Milli mübarizə nəticəsində ələ edilən qələbə İstiqlal döyüşünə, işğalçı qüvvələrinin boyunduruğundakı millətə ümid mənbəyi olmuşdur. Tamamilə, müstəqil bir dövlət olmaq uğrunda mübarizə yeni türk dövlətinin əsasını qoydu. Fövqəladə şərtlər altında mübarizə tarix səhifələrində yerini aldı. Bütün müstəmləkə millətlərinə nümunə olan Qurtuluş Döyüşü, Türk dövlətinin bütün dünyada qəbul edilməsini təmin etdi. 5 May 1919-cu ildə İzmirin Rumlar tərəfindən işğalı ilə başlayan və üç il fasiləsiz davam edən Milli Mübarizə dövründə Anadolu xalqı hər yerdə müharibə aparır və düşmənlərini torpaqlarından qovmağa çalışmışdır. Bu müqəddəs bir mübarizədir və şair və yazıçılar qələmləri ilə bu mübarizəyə qatılırlar. Hərbçiləri təşviq edən, cəmiyyəti həyəcanlandıran, keçmişi mühakimə edən yüz minlərlə şeir, hekayə, məqalə, oçerk, roman yazırlar. Milli Mübarizə, Mondros müqaviləsindən sonra Avropanın işğalçı dövlətlərinə qarşı müstəqillik müharibələrinin ümumi adıdır. 1918-1923 illəri əhatə edən dövr, millətin istiqlalının Türk milləti uğrunda mübarizə apardığı dövr kimi yozulur. Ehtiyac yaşayan insanlar, kəndlilər və şəhər sakinləri ilə birləşərək həyatları üçün Müstəqillik Müharibəsini uğurla qazandı. İstiqlal döyüşü, Milli Mübarizə dövrü türklərin dastanıdır. Yuxarı təbəqədən aşağı səviyyəyə qədər olan qadınlar və kişilər döyüş meydanında və cəbhənin arxa hissəsində birləşdilər və qələbə yoxsulluq içində əldə edildi.

Milli Mübarizə dövründə müəlliflər “Sərvəti-Fünun”, “ Fəcri-ati” icmalarında və Milli ədəbiyyat hərəkətində iştirak edən şair və yazıçılardır. Milli mübarizə dövrünün ədəbiyyatı Milli ədəbiyyatın prinsiplərinə uyğun inkişaf etmişdir. Millət tərəfindən var olma mübarizəsi mövzusunda ədəbi əsərlərə Milli mübarizə ədəbiyyatı deyilir. Bu ədəbi əsərlərdə yaşanan hadisələrin əks-sədaləri, şair və yazıçıların həssaslığına əks olunması izah olunur, azadlıq, müstəqillik, qəhrəmanlıq, vətən və millət kimi mövzular müzakirə olunur. Əsərlərdə əsas meyar Qurtuluş Müharibəsini təsvir etməkdir. Bir sözlə, bu bir İstiqlal Döyüşü ədəbiyyatıdır. İstiqlal Döyüşünü nəql edən və yazıları ilə bu müharibəyə qatılan sənətkarların əsərlərindən ibarət olan Milli mübarizə dövrü türk ədəbiyyatı dil və sənət baxımından Milli ədəbiyyat dövrünün davamıdır. Vətən, müstəqillik, türk tarixindəki qəhrəmanlıq, İstiqlal döyüşü, onun xalqa əks olunması və Atatürk, Cümhuriyyət sonrası Qurtuluş döyüşü türk ədəbiyyatının mövzudur.

Xalidə Ədib Adıvar qələmə aldığı ilk yazıları ilə həm II Əbdülhəmid dövründə, Milli mübarizə və Cümhuriyyət dövründə tanınan qadın yazıçılardandır. “Türk Ocağı” dərnəyinin nümayəndəsi olaraq apardığı fikri mübarizə, Camal Paşa ilə getdiyi Suriyada türk məktəb açmaq üçün apardığı elmi mübarizə, mübarizə illərində orduya qoşularaq cəbhədə əsgər, xəstəxanada tibb bacısı olaraq apardığı mübarizə onun həyatı boyunca apardığı mübarizələrin bir hissəsini təşkil edir. Səslərini dərnəklər vasitəsi ilə və ya geniş kütlələri oyatmaq və hərəkətə gətirmək üçün yazı fəaliyyətləri ilə məşğul olan, dövrdə iz qoyan türk qadın yazıçısı Xalidə Ədib Milli Mübarizəni od, qan və utancla təkbətək yaşamışdır. Xalidə Ədib təkcə işğalçı dövlətlərin türk torpaqlarını işğal etməsindən danışmır. Qanlı bədənini daşıyarkən qadınlarımızı ələ edilən utanc verici hücumlardan da danışır. Avropa dövlətləri tərəfindən yoxsulluq və müxtəlif bölgələrin dağıdılması qarşısında Osmanlı Dövləti ümitsizliyə qapılaraq təslim bayrağını qaldırmaq üçün müdafiə etdi, müqavimət fikri qurultaylarda tədricən uzaqlaşan konqreslərdə gündəmə gəldi. Qərbin təhsilinə və qadınların geyinməsinə heyran olan Xalidə Ədib buna əsərlərində çox yer verdi. Xalidə Ədib avropalıların türklərə olan münasibətini müşahidə etdikdən sonra millətində bir maraq yaranır. Bunu yazılarında da görmək mümkündür. Anadoluya çatmazdan əvvəl İstanbulda qarşılaşdığı insanlarla iç-içə oldu, onu tanıdı və döyüşkən ruhlarını kəşf etdi. Beləliklə, əsərlərində millətinin cəsur ürəklərini, vətənpərvər və mübariz şəxsiyyətlərini tərifləyir və tərənnüm edir.

Xalidə Ədibin qəzet və ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında əsərlər yazması da ədəbi mübarizəsi olmuşdur. İlk qələm əsəri Heyula romanından Həyat parçaları əsərinə qədər yazdığı bütün əsərlərində onun qələmini yalnız bir hekayədən bəhs etmək üçün yazılmadığı görülür. Xalidə Ədib həyatını inandıqları üçün yaşamağa həsr etmişdir. “Xalidə Ədibin müxtəlif avtobioqrafik romanlar sayıla biləcək olan əsərlərinin başa

düşülməsi üçün onun bioqrafiyasının bilinməsi gərəkdir” [2, s. 10]. Xalidə Ədibin yazı həyatına başladığı dövr II Məşrutıyyət dövrünə təsadüf edir. İlk yazısı 1 avqust 1908- ci ildə “Tanin” də dərc olunur. “Tanin” qəzeti ilə başlayan və sonralar “Aşıyan”, “Rəsimli kitab”, “Musavvər mühit” kimi jurnallarda yazılar dərc etdirməsi onu daha da məşhurlaşdırır. Türk qadınlarının haqqlarını müdafiə edən bu yazılardan sonra məktublar alır.

“Yazıçı bir xarakter olaraq yaratdığı hər qadın ilə bərabər yaşayar və bərabər ölər. Türk qadının haqqları üçün romanları ilə, universitet kürsüsündə verdiyi konfransları ilə, Milli Məclisdə çıxışları ilə mübarizə aparmış və XX əsr türk qadınına milliyyətçi bir qadın olaraq fikirləri və həyatı ilə örnək olmuşdur [1, s. 70]. 31 mart hadisəsindən sonra Xalidə Ədib qəzet və jurnallarda yalnız mənsur şeirlər, hekayələr və ədəbiyyata dair yazılar qələmə almışdır. Bu dövrdə pedoqoji mövzularda məqalələr yazmağa üstünlük vermişdir.

Xalidə Ədib Milli Mücadilə dövründə hiss etdiyi duyğu savaşı münasibəti ilə özünü göstərmişdir. “Xəstəxanaya gələrkən Sultan Əhməd meydanında dayanıb, içimdə sonsuz bir hüznə minarələrə baxaraq bir yabançı ordusunun yurdumuza girməsi ehtimalı qəlbimdə elə bir acı oyandırdı ki, üzüm üstə yatıb daşları öpmək istəyərdim. Bəli, mənə bu yerdən heçbir yabançı qüvvə və təhlükə ayıra bilməzdi” [5, s. 226]. Xalidə Ədib böyüyən vətən sevgisini sonrakı illərdə Atəşdən köynək, Vurun əxlaqsıza, Dağa çıxan qurd kimi əsərlərində hisslərinin təməli roman qəhrəmanlarının qəlblərində yer almışdır. Atəşdən köynək romanında Ayşəni İzmirdən ayırmayan duyğularla Xalidə Ədibin Sultanəhməd meydanında daşları öpüb heç bir qüvvənin onu oradan qoparmayacağı hissləri eynidir. Xalq çəkdiyi sıxıntıları ilə və məğlubiyyətə rəğmən türklük fikri ilə yoğrularaq ayaqda durmağa çalışmışdır. Xalidə Ədibin Balkan müharibəsinə dair ingiliscə, həm də türkcə xatirələrində vətənpərvərdir. Xalidə Xalidə Ədibin xatirələrindən yaranlanaraq izah edilən Balkan müharibəsi Türk ocaqları və türkcülərlə münasibətləri əsasında nəzəriyyə şəklində görülən "vətən" və "millət" məfhumlarını birləşdirən ilk böyük hadisə olmuşdur.

1910-1912-ci illərdə Xalidə Ədibin ətrafındakı türkcülərlə təmas qurduğu dövrüdür. Ziya Göyalp və ətrafındakı digər Türkcülərdən təsirlənən yazarımız, ideoloji bir roman olan Yeni Turan adlı əsərini yazdı. Dövrün önəmli türkcülərindən olan Yusif Akçura və Göyalp ilə davamlı ünsiyyətdə olan Xalidə Ədib Ziya Göyalpın pərəstişkarıdır. Ancaq bir-birlərindən siyasi fikirlərinə görə fərqlənirlər. Xalidə Ədib, II Konstitusiyaya Monarxiyasından sonra mətbuatda baş verən hadisələrə Yeni Turan adlı əsərində geniş yer verir. Müəllifimiz, türkcülüynün təsiri altında həm Osmanlı İmperiyasının qorunub saxlanılacağını, həm də sağlam bir Türk milliyyətçiliyinin meydana çıxacağını yazdığına inanırdı. Yeni Turan romanında Turanizm-Türkcülük fikrinin müdafiə olunduğu görülsə də, onun “mərkəzsizləşmə” fikri ilə birlikdə verildiyi görülür. Ziya Göyaldan təsirlənməsi onun bütün düşüncələrində özünü göstərmişdir. Xalidə Ədib Ziya Göyalpın "Dünya Türk Birliyi" düşüncəsini siyasi olmaqdan çox mədəni bir ideal olaraq təsvir etmiş və həmçinin, bəzi fikirləri də ömrünün sonuna qədər mühafizə etmişdir. Xalidə Ədibin dəstəklədiyi fikirlərdən bəzilərində biri də hars olmuşdur. O, ədəbi əsərlərinin bəzilərində türkcüləri, klassik musiqini və Qərb musiqisindən bəhs etmişdir. Xalidə Ədibə görə ideal musiqi və ideal mədəniyyət ancaq köhnə ilə yeniyi, xalq musiqisi ilə klassik musiqini, xalq mədəniyyəti ilə qərb mədəniyyətini birləşdirmək yolu ilə mümkün ola bilər. 1918-ci ildə “Türk Ocağı”na müxtəlif yazılarla qatılan Xalidə Ədib Cenevrə Türk Yurduna yazdığı bir yazı və Yeni Turan romanına görə “İkinci Yurdçular Dərnəyi” tərəfindən “Türklərin ulu anası” adı verilir.

Xalqın ideoloji bir roman olaraq təsir göstərmiş olan Yeni Turan qiymətləndirilir, bir çox yerlərdə Yeni Turan adı verilməyə başlayır. Əsərin əsas qayəsi Türkiyədir, məhəbbət mövzusu da roman janrında yazıldığı üçün əks olunmuşdur. Əsərlərində qadına qarşı şiddət, cəmiyyətdə yeri kimi məsələlərə yer verən yazıçı qısa zamanda Yeni Turan əsəri ilə qadına verdiyi dəyərə görə tanınır. Yeni Turan qadınlara təhsil verir, onları çalışdırırdı. “Tanin” qəzetində yazılarına qarşı etirazlara görə Ədib İngiltərəyə getməli olmuşdur. Bir müddət sonra İstanbula gəlməsi ilə vətənə xidməti başlamışdır. Müəllim kimi çalışan, konfranslar təşkil edən Xalidə Ədib Balkan müharibəsindən sonra Təal-i Nisvan cəmiyyətində tibbi yardım işçisi kimi fəaliyyət göstərir. “Türk Ocağı” qəzetində yazılar dərc etdiyi dövrdə Ziya Göyalpı tanış olmuşdur. Ziya Göyalpın milliyyətçilik fikirləri baxımından Yeni Turan romanının yazılmasında təsiri olmuşdur. Göyalpın təsiri olan gerçəkləşməsi istənilən ideyaların o dövrün düşüncəsinə görə tamamilə gələcəyə aid əsərdir. Yeni Turan heç şübhəsiz bir utopiya idi və bütün utopiyalar kimi yerinə yetirilməsi mümkün olmayan qayələri vardır. Bu əsər qadınların rəy sahibi olacağı, həyat və insan münasibətlərinin müntəzəm ola biləcəyi bir dövrü təxəyyül edirdi. Türk qadını qəlbində cəmiyyətə qarşı məhəbbətin dolu olduğu bir zamanın həsrətini çəkir. Xalidə Ədibin ideal olaraq Türkiyə qadınlarının işinə Qərb tərzi təhsili, qərb tərzi hüquqları, qərb tərzi ilə milli və xalqın tarixi şüuru ilə coğrafiya kostümlərindən meydana gələcək, insanları bütün dinlərin və ölümlülərin

məsuliyyət hissi ilə doldurduğunu xəyal edir. Xalidə Ədibin əsərində vurğuladığı bir başqa məqam da cəmiyyətdə çoxdan bəri davam edən köhnəlik-yenilik münaqişəsidir.

Xalidə Ədibin əsərlərini təhlil etdikdə türk xalqının və qərb dövlətlərinin özünü göstərir. Türk millətinin dünənini və bugününü əks etdirdiyi “Türkiyədə Şərq-Qərb və Amerika təsirləri” adlı əsəri real həyatı diqqətə alan əsərlərdəndir”. Hər türk mədəniyyət və təhsil baxımından daim Şərqlə Qərbin tərkibidir” dediyi əsərdə Xalidə Ədib Qərbi təfsilatlı şəkildə əks etdirir. Milli mübarizəni siyasi, sosial və tarixi cəhətlərdən ələ alan Xalidə Ədib türk insanı üçün oyanışı və dirçəlişi vacib bilir. Daha sonra türklərə edilən əziyyətlərdən sonra Qərbin səssiz qalmasından sonra Xalidə Ədibin Qərblə bağlı fikirləri dəyişmişdir. “Qərbə doğru təkamül, hökumət və ordu quruluşunda canlı bir surətdə özünü göstərməsinə rəğmən, millətin münəvvər və xalq təbəqəsində, o günlərdə Qərbə qarşı dərin bir xəyal sükutu hasil olmuşdu. Bunda ən çox səbəb olan Yunan işğalçı qüvvələrinin əllərinə keçirdikləri yerdə xalqa edilən zülmə, Qərb hökumətlərinin və mətbuat orqanlarının sükut etməsi olmuşdur. Çünki, Qərb hökumətlərinin Türkiyədə xristianların təhlükədə olduğu zaman donanmalarını göndərmələri, xalqımız tərəfindən vaxtı ilə Qərb mədəniyyətinin insani duyğularına çevrilmişdi. Türklərin verilən sözlərə inanaraq silahlarını yerə qoyduqdan sonra xəyal qırıqlığına uğraması qərbləşmə hərəkətinə zərbə olmuşdur” [4, s. 184]. Türk milləti Milli mübarizədə varını, yoxunu ortaya qoyarkən parçalanan və əziyyətlərlə xarabəyə dönən Anadolu torpaqları Qərbi narahat etməmişdir. Qərb türk insanında nifrət və qisas alma duyğularını yaratdığı üçün günahkardır. Qərb türklərdən təmizlənmiş bir Anadoluya qovuşa bilmir, əksinə bu torpaqlarda, ətrafında olanlardan türklərin oyanmalarını və yeganə ölkə ətrafında bütövləşməsinə səbəb olmuşdur. Xalidə Ədibin və türk xalqının Qərb anlayışında dəyişiklik Milli mübarizənin dastanı sayılan Atəşdən Köynək romanında özündə göstərir. Romanda Qərbin ədalət duyğusu və insan haqqlarına verdiyi dəyərdən bəhs olunur. Müqəddəs bir üsyanın sonucu olaraq işğalçı qərbə edilən müqəddəs savaşın, Türk millətinin Qurtuluş Savaşının qazandığı zəfərin özündə bu millətin əsrlər boyu davam edən mübarizəsinin sonunda qazandığı zəfəri alqışlayan Xalidə Ədib Qərbə yaxınlaşmaları, hadisələrin zamana uyğun düzülüşünə fərqli baxışla yanaşmışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Emel Doğramacı “Kadının Dünü Bugünü”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1997
2. Enginün İnci “Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi” Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul. 2007
3. Enginün İnci “Mukayeseli Edebiyat”, Dergâh Yayınları, İstanbul. 1999
4. Halide Edip “Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri”, Can Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2009.
5. Mor Salkımlı Ev, Can Yayınları, 11. Baskı, İstanbul. 2012

Rəvanə Elşad qızı Qəhrəmanova

Türkiyədə ictimai mühit və Xalidə Ədib yaradıcılığı

Xülasə

XX əsrin əvvəlləri ədəbi, siyasi, ictimai, sosial hadisələrlə zəngin bir dövr olmuşdur. Bu dövrün türk ədəbiyyatının qadın yazıçılarından olan Xalidə Ədib Adıvar II Məşrutə dövründə yazmağa başlamışdır. Cümhuriyyətin elanından sonra türk insanı üçün dönüş nöqtəsi yaradacaq əsərlər yazmışdır. Yaradıcılığını Milli mübarizəyə, türk milliyətinə həsr edən Xalidə Ədib dövrün türkçü ziyalı qadın yazıçısı olmuşdur. Vətənin yüksəlişi üçün həm ədəbi, həm ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etmişdir.

Açar sözlər: İctimai mühit, Milli mübarizə, Milli ədəbiyyat, Xalidə Ədib Adıvar, türkçülük

Ravana Elshad gizi Gahramanova

Social environment in Turkey and Khalida Adib's creativity

Summary

The beginning of the 20th century was a period rich in literary, political, social and social events. After the proclamation of the republic, he wrote works that would create a turning point for the Turkish people. Dedicating her work to the national struggle and the Turkish nation, Khalida Adib was a Turkish intellectual woman writer. He took part in both literary and socio-political processes for the rise of the country.

Key words: Social environment, National Struggle, National literature, Khalida Adib Adıvar, Turkism,

Ravana Elshad qızı Gahramanova

Türkiye'de sosyal çevre ve Khalida Adib yaratıcılığı**Özet**

20. yüzyılın başlangıcı edebi, politik ve sosyal olaylar açısından zengin bir dönem olmuştur. Bu dönemin türk edebiyatının kadın yazarlarında olan Halide Edip Adıvar II Meşrutiyet döneminde yazmaya başlamıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra Türk halkı için dönüm noktası yaratacak eserler yazdı. Eserlerini milli mücadeleye ve Türk milletine adayan Khalida Adib, türk entelektüel bir kadın yazardı. Vatanının yükselişi için hem edebi hem de sosyal-politik süreçlerde yer aldı.

Anahtar sözcükler: Milli Mücadile, Milli edebiyat, Halide Edip Adıvar, Türkçülük

HƏMİDƏ RAMİZ qızı BİNNƏTOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSLƏRİNİN TƏDRİSİ VƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”

“Vətənpərvərlik nədir? Vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Bu, sadəcə, orduda xidmət etmək deyil. Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq – budur vətənpərvərlik! Vətənpərvər gənclər yetişdirilməsi təkcə təhsil müəssisələrinin işi ilə bitmir. İlk olaraq, ailədən başlayan bu tərbiyəvi iş təhsil müəssisələrində davam etdirilir, bütün cəmiyyətin, onun hər bir üzvünün əməlindəki müsbət nümunələrlə yetkinləşir”. / Heydər ƏLİYEV/

Dahi Ümummilli Liderimizin dediyi kimi, hər birimiz gələcəyimiz olan gənc nəslin vətənimizə məhəbbət, xalqımıza, elimizə, obamıza hörmət, soykökümüzdə, öz ata-babalarımızın adət-ənənələrinə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmasına böyük məsuliyyətlə yanaşmalı və buna həyatı əhəmiyyətli bir məsələ kimi baxmalıyıq. Bu danılmaz bir həqiqətdir ki, vətənpərvərlik insanda qəhrəmanlıq, məğlubedilməzlik və fədakarlıq hissi yaradaraq, onda apardığı mübarizəyə inam hissini gücləndirir.

Vətənpərvərlik qəhrəmanlıq hissini əsasını qoyan amildir. Hər birimiz şanlı tariximizin əfsanəvi qəhrəmanları olan Cavanşir, Babək, Şah İsmayıl Xətai, Səmədağa Mehmandarov, Həzi Aslanov, Mehdi Hüseynzadə kimi igid və cəsur sərkərdələrimizlə həmişə fəxr edirik. Həmin qəhrəman oğullarımız bizə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqı qəhrəman xalqdır, və bu xalq həmişə öz vətəniyə göz bəbəyi kimi qorumağa hazır olan igidlər gənclər yetişdirmişdir.

XX əsrin əvvəllərində ölkə ərazisində müstəmləkə siyasət yürüdən və antitürk siyasəti həyata keçirən Rus imperiyası öz işini elə qurmuşdu ki, müstəmləkə siyasəti yürütdüyü ölkələrdə xalqlar öz soykökündən, qəhrəmanlıq tarixindən, milli-mənəvi dəyərlərindən, adət-ənənələrindən uzaq düşsünlər. Bu dövrdə hazırlanmış dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində və metodik ədəbiyyatlarda hərbi-vətənpərvərlik hissləri aşılardan məlumatlar və hərbi məzmunlu biliklər məxfilik üzündən verilmirdi. Əslində isə bu, şüurlu surətdə edilirdi. Bunun əsas səbəbi isə gənclərimizin vətənpərvərlik duyğularından məhrum olmasını və vətənimizin müdafiəsi üçün lazımı bilikləri ala bilməmələrini təmin etmək idi.

Artıq bu gün müstəqil, azad olan respublikamızın inkişafı ilk növbədə böyüyən nəslin təlim və tərbiyə işinin düzgün təşkilindən, vətəndaşlıq hazırlığından asılıdır. Uşaqların sağlam ruhlu bir vətəndaş kimi böyüməsində ailənin, məktəblərin, cəmiyyətin, ümumilikdə mühitin rolu çox böyükdür. Uşaqlar bir insan və vətəndaş kimi ilk tərbiyəni ailədə alırlar. Ailədə onlar əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, davranış qaydalarını, bədii-estetik duyumu, fiziki möhkəmliyi, əmək vərdişlərini və bu kimi müxtəlif mənəvi keyfiyyətləri qazanırlar.

Gənclərdə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq tərbiyəsini o zaman daha yaxşı aşılamaq mümkündür ki, ümumtəhsil məktəblərinin aşağı siniflərindən başlayaraq şagirdlərə hərbi məzmunlu biliklər də verilsin. Ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərdə tədris olunan təbiət və cəmiyyət elmləri, humanitar və s. kimi fənlər gənclərimizdə hərbi-vətənpərvərlik hisslərini aşılamaq üçün çox böyük imkanlara malikdir.

Hər bir insan fərd kimi doğulub, vətəndaş kimi fəaliyyət göstərərək təlim-tərbiyə və təhsil prosesində, əmək prosesində vətəndaş hazırlığı keçir. Əsl vətəndaş dedikdə, vətəninə, dövlətinə məsuliyyətlə, gərəklili fəaliyyəti ilə xidmət edən, milli-mənəvi keyfiyyətlərə malik olan insan nəzərdə tutulur. Vətəndaşlıq tərbiyəsini əsaslı ailədə qoyulur. Təcrübələr göstərmişdir ki, ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi yalnız özbaşına, kor-koranə deyil, məqsədli, planlı və sistemli şəkildə təşkil olunarsa daha səmərəli nəticələr əldə edilə bilər. Uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi dedikdə, şəxsiyyət kimi yetişməsi və yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməsi nəzərdə tutulur. Onlar cəmiyyətdə davranış qaydalarını, savadlı olmağı, nizam-intizamı,

vətəninin tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini bilməli, vətəni böyük məhəbbətlə sevməlidirlər. Uşaqlar ideyaca savadlı olmalı, gördükləri işə şüurlu şəkildə yanaşmalı, məsuliyyətli, vicdanlı və mübariz olmalı, pisləklərlə, əliəyriklərlə barışmamalıdırlar. Onlarda mənəviyyət tərbiyəsini inkişaf etdirmək üçün yaxşını pisdən ayırmaq, həqiqətə və ədalətə, insanlara, böyüklərə, ailə üzvlərinə hörmət etmək kimi insani, mənəvi keyfiyyətlər aşılmalıdır. Uşaqların davranış xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirməli, onlarda yaxşı davranış və qarşılıqlı əlaqə təmin olunmalıdır. Respublikamızda hüquqi və demokratik dövlət quruculuğu inkişaf etdikcə, vətənpərvərlik tərbiyəsində, həmçinin, böyüməkdə olan nəslin hərbi-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Böyük Atatürk dediyi kimi: “sülh istəyən xalq hər bə hazır olmalıdır”. Bu, çox qiymətli kəlamdır. Azərbaycan xalqı heç bir vaxtlə müharibəni arzulamır, həmişə sülhün, əmin-amanlığın tərəfdarı olmuşdur. Vətənpərvərlik tərbiyəsini aşılamaq üçün sadəcə quru sözlər, nəsihətlər kifayət deyildir. Bu sahədə daha məqsədəuyğun müvəffəqiyyət əldə etmək üçün ümumtəhsil məktəblərində müəllimlər tərəfindən təlim-tərbiyə işlərini düzgün planlaşdırılmalı və şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması üçün əlavə tədbirlər də görməlidir.

Bildiyimiz kimi, təlim-tərbiyə işinin bütün sahələrində, olduğu kimi vətənpərvərlik tərbiyəsində də aşılmasına ibtidai siniflərdə başlanılır və bu, yuxarı siniflərdə daha da inkişaf etdirilir. Buna görə də böyüməkdə olan nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. İbtidai sinif müəllimləri məktəbə qədəm qoyan körpə balaların qəlbində elə ilk günlərdən etibarən Vətənə məhəbbət aşılamağa, onları güclü vətənpərvərlik hissində tərbiyə etməyə çalışmalıdırlar. Şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında və Vətənə məhəbbət hissələrinin aşılmasında ən vacib məqamlardan biri onların yaşadığı kənd, şəhər, bölgə, ölkə haqqında geniş məlumatla malik olmaları və tanımalarıdır.

Dövlətimizin tarixi, keçmişi haqqında sistemli, şagirdlərin başa düşəcəyi tərzdə verilən məlumatlar da onlarda vətənpərvərlik hissənin tərbiyə olunmasında mühüm rol oynayır. İstər dərsləklərdə verilən ayrı-ayrı mətnlər, istərsə də aparılan tərbiyəvi söhbətlər və tədbirlər zamanı verilən belə məlumatlar, Vətənimizin zəngin tarixi, xalqımızın öz kimliyini, varlığını qorumaq üçün apardığı mübarizələr, azadlıq və müstəqillik uğrunda gedən mücadilələr haqqındakı biliklər şagirdlərdə vətənpərvərlik hissələrini daha da artırır. Onlarda vətənpərvərlik hissənin tərbiyəsində xalqımızın qəhrəman oğulları, tarixi şəxsiyyətlər haqqında verilən biliklər, aşılana məlumatlar da güclü təsir qüvvəsinə malikdir.

Şagirdlərlə aparılan belə vətənpərvərlik tərbiyəsi işi onların Vətəni məhəbbətlə sevmələrinə, ona sədaqət ruhunda böyümələrinə və xalqımıza xas olan ən yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmələrinə müsbət təsir göstərir. (3)

Şagirdlərdə, gənclərdə vətənpərvərlik hissənin aşılana və formalaşdırılması məhz ümumtəhsil məktəblərinin üzərinə düşən vəzifələrdəndir. Bu hissi onlarda körpə yaşlarından formalaşdırılmalıdır. Hər bir millətin gələcəyi, inkişafı onun yetişməkdə olan gənc nəslidir. Gənc nəslin qayğısına qalmaq isə hər bir dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biridir. Bugünün məktəblisi nə qədər savadlı, nə qədər yüksək dünyagörüşünə malik olarsa və nə qədər vətənpərvər olarsa, dövlətin, millətin gələcəyi bir o qədər sağlam, işıqlı və ümidverici olar. Bu mənada ümumtəhsil məktəbləri gələcək nəslə mizin bünövrəsinin möhkəmlənməsinə xidmət edən bir qurum, bir ocaqdır. "Təhsil haqqında" Qanun da, ümumtəhsil məktəblərinin daxili qayda-qanunları da, müəllimlərin öz işinə məsuliyyəti də müasir məktəblənin tərbiyəsində kompleks şəkildə yanaşmanı tələb edir. Yəni, bu gün formalaşan, inkişaf edən şagird yalnız yaxşı oxumaqla kifayətlənməməli, həm də vətənpərvər, dövlətimizə, vətənimizə sədaqətli olmalıdır.

Vətən hər bir millətin, xalqın illər uzunu yaşadığı, adət-ənənəsinin, dəyərlərinin, varlığının, şüurunun, birliyinin formalaşdığı, torpağı ilə birləşdiyi məkandır. Hansı ki, bu məkən ana qucağı kimi isti, əmin və etibarlıdır.

Vətən müqəddəs bir varlıqdır. Ata və babalarımız bu torpaqlarda yaşamış, onu əkib-becərmiş, qorumuş və onun uğrunda vuruşmuşlar. Onlar bu torpaqlar uğrunda canlarından keçib, şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişlər.

“Vətən” və “vətənpərvərlik” kimi müqəddəs anlayışların mənasını şagirdlərimizə, gənclərimizə aşılamaq biz müəllimlərin öhdəsinə düşən şərəfli vəzifədir. Bu vəzifənin icrası yalnız biz müəllimlərin deyil, bu ölkənin hər bir vətəndaşının ən ülvi vəzifəsi olmalıdır. Hər bir vətəndaş Vətənə bağlılıq, vətənpərvərlik və milli qürur kimi hissələrin aşılana məna səy göstərməlidir.

Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat dərin və geniş məna ifadə edir. O insanın, millətin, xalqın hissələrini, düşüncələrini, arzu və istəklərini obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Ona görə də hər bir insan oxuduğu hərmisrada, hər bir cümlədə öz daxili aləmini tapır. Biz bunu həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyat nümunələrində görə bilirik.

Vətənimizin torpağının müqəddəsliyi, onun düşmənlərdən, yağılardan qorunmasının vacibliyi dastanlarımızın ən ulusu “Kitabi-Dədə Qorqud”da böyük məhəbbətlə tərənnüm edilir. Dastanda Vətən ana ilə bərabər tutulur və Oğuz elinin igidləri “Vətən haqqı ana haqqıdır” - kəlamını uca tutaraq Vətənimizin keşiyində ayıq-sayıq dayanıb, onu göz bəbəkləri kimi qoruyurlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu qəhrəmanlıq, mərdlik, igidlik, cəsurluq, dostluq, birlik eposu olmaqla yanaşı, həm də insanpərvərlik, namus, qeyrət, ləyaqət kimi milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərlə zəngin olan və gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rola malik olan böyük tarixi abidədir. Milli-mənəvi dəyərlərin mühüm tərkib hissələrindən olan qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, yurd sevgisi dastanın əsas ideyasını təşkil edir. Dastanda baş sərkərdədən tutmuş böyükdən-küçüyə qədər bütün qəhrəmanların doğma torpaqlarını elini, obasını qorumaq üçün canlarından keçməyə hazır olduqları nümayiş etdirilir.

Dastandan görüldüyü kimi Oğuzlarda dostu, yoldaşı müdafiə etməyib qaçmaq, döyüşdən geri dönmək çox ağır cəzalandırılırdı. “Qazan xanın oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da Qazan xan oğlu Uruzun döyüş meydanından qaçdığını zənn edib deyir: “Bəylər, Allah bizə bir fərasətsiz oğul vermişdir. Gedək onu anasının yanından ala, qılıncla paralayaq, altı bölük edək, altı yolun ayrıcına ata. Bir daha kimsə çöllük yerdə yoldaş qoyub qaçmasın!” (1, s. 271). Misralardan gördüyümüz kimi Oğuz eli öz yoldaşını döyüş meydanında qoyub qaçanı ən ağır şəkildə cəzalandırır ki, bir daha kimsə bu əməli təkrarlamasın.

Dastanda şagirdlərimizə, böyüməkdə olan gənc nəslimizə Vətənə məhəbbət hissini aşılamaq, onlara vətəni tanımaq, sevdirmək üçün ardıcıl biliklər və məlumatlar verilmişdir. Bu məqsədlə dastanın demək olar ki, hər boyunda vətənin dağları, çölləri, bulaqları, al-əlvan çəmənləri, əzəmətli qalaları, abidələrindən söhbət açılır. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Salur Qazan yurdu ilə xəbərləşərkən deyir:

Qohum-qəbiləli komam-yurdım!
 Quranda sığına-keyikə qonşu yurdum!
 Səni düşmən haradan talayıb, gözəl yurdım!
 Uca evinin tikilisi, yurdu salmış,
 Qoca anamın oturduğu yer də qalmış.
 Oğlum Uruzun ox atdığı nişan qalmış... (2, s. 74)

Bu misralardan Qazan bəyin yurduna necə bağlı olduğunu, hər qarışının neçə qiymətli olduğunu dilə gətirdiyini görə bilərik.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarından görüldüyü kimi, advermə mərasimi də qəhrəmanlıq, igidliklə bağlı olub böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Oğuz adətinə görə, oğlan uşaqlarına doğularkən deyil, qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra ad verilmişdir. Bu cəhətdən oğuz elində yaxşı ad qazanmaq üçün gərək igidlər qəhrəmanlıq göstərəydi. Dastanda Bamsı Beyrək, Buğac, Basat, Qazan kimi igidlər belə adlar sırasındadırlar

“Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”da Dirsə xanın oğlu Buğac Bayandur xanın buğasını öldürdükdən sonra ona ad verməsi, atasından oğlana bəylik istəməsi üçün Dədə Qorqudu çağırırlar. Dədə Qorqud oğlanın atasına müraciətlə deyir:

Hey Dirsə xan! Oğluna bəylik ver,
 Təxt ver, - güclüdür, ərđəmlidir!
 Boynu uzun bədəvi at ver,
 Qoy mindən, hünərlidir!
 Yaylağından on qoyun ver,
 Bu oğlana şişlik olsun, cüssəlidir!
 Qaytabandan qızılı dəvə ver bu oğlana,
 Qoy yüksəlsin, hünərlidir!
 Qızıl tağlı hündür ev ver bu oğlana,
 Kölgə olsun, ərđəmlidir!
 Çiyini quşlu cübbə-don ver sən bu oğlana,
 Qoy geyinir, hünərlidir!

Bu oğlan Bayındır xanın uca meydanında vuruşmuşdur. Sənin oğlun bir buğa öldürmüşdür, qoy adı “Buğac” olsun. Adını mən verdim, yaşını Allah versin, - dedi (1, s. 215). Gördüyümüz kimi, Oğuz igidləri mərdirdir, qorxmazdır və hünərlidirlər. Ad almaq üçün heç bir çətinlikdən, qəhrəmanlıqdan çəkinmirlər.

Dastanın mənəvi əhəmiyyətindən, dəyərindən danışarkən Oğuz elinin bilicisi Dədə Qorquddan, onun elinə düzgün yol göstərməsindən, müdrik məsləhətlər verməsindən danışmasaq olmaz. Dastanda onu ağıllı və müdrik bir yol göstərən kimi görürük. Onun dastandan götürdüyümüz aşağıdakı müdrik kəlamları çox dərin əxlaqi-ibrətəməz mənaya malikdir: “Ata qıymayınca, yol gedilməz. İti qılıncı çapmayınca, düşmən

basılmaz. Bu dünyada vətəndən əziz, doğma eldən qiymətli nə var? Ata qədri bilməyən namərd oğul doğulmasa yaxşıdır. Qarı düşmən dost olmaz”.

Dədə Qorqudun hələ o zaman təbliğ etdiyi müsbət əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər bu gün üçün də öz aktuallığını itirməmişdir: “Qan tökməmək, qonşularla dinc yaşamaq”, “Cəsarətli, çevik, qorxmaz, güclü olmaq”, “Şəxsi mənafeyin güdülməməsi, hər şeyin xalq üçün edilməsi”, “Dosta rəğbət, düşməyə nifrət bəsləmək”, “Mərd olmaq, dostu sədaqət göstərmək, şərtə əməl etmək”, “Ağıllı, tədbirli olmaq, düşmənin hiyləsinə uymamaq”. Bu dəyərli fikirlərin hər biri şagirdlərin, gənclərin sağlam ruhlu bir şəxsiyyət, vətəninə, millətinə xeyirli bir övlad, qəhrəman kimi yetişməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də tədris zamanı tez-tez bu kəlamları müraciət edilməli və bu yolla onlarda əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin aşılanmasına çalışılmalıdır.

Qəhrəmanlıq dastanımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının təbiiliyi burasındadır ki, o, şəxsiyyət tərbiyəsində həyatın qaranlıq və işıqlı tərəflərini açıq-aydın göstərir, humanizmi və qəddarlığı, əmin-amanlığı və savaşı, dostluğu və düşmənçiliyi, xeyirxahlığı və bədxahlığı, sadəliyi və lovğalığı, doğrunu və yalanı, qabarıq şəkildə əks etdirərək insanları ən yüksək mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərə səsləyir. Buna görə də dastan böyüməkdə olan gənc nəsəlimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”. Bakı, 2017
2. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinif Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı, 2017
3. <http://www.anl.az/down/meqale/sherq/2011/oktyabr/206360.htm>
4. <http://serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/8129-kitabi-daedae-gorgud-dastan-nda-milli-maenaevi-daeyaelaerimiz-in-aeksi.html>
5. <http://www.anl.az/down/meqale/zaman/2015/dekabr/470108.htm>

Həmidə Ramiz qızı Binnətova

Vətənpərvərlik hisslərinin tədrisi və “Kitabi-Dədə Qorqud”

Xülasə

Respublikamızda hüquqi və demokratik dövlət quruculuğu inkişaf etdikcə, böyüməkdə olan nəsəlin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu isə onlarda ilk olaraq mənəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsi ilə baş tuta bilər. Şagirdlərdə mənəviyyat tərbiyəsini inkişaf etdirmək üçün əvvəlcə onlarda vətəninə, millətinə, yurduna sevgi, hörmət hissləri aşılanmalıdır. Təlim prosesində bu kimi mənəvi dəyərlərin aşılanmasına önəm verilməlidir. Aparılan araşdırmada da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öz əksini tapan milli-mənəvi dəyərlər, xüsusilə də vətənpərvərlik hisslərinin tədrisi və onun tədrisinin vacibliyi göz önünə gətirilmişdir. Burada ifadə olunan dəyərli fikirlərin hər biri şagirdlərin, gənclərin sağlam ruhlu bir şəxsiyyət, vətəninə, millətinə xeyirli bir övlad, qəhrəman kimi yetişməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunlar dastanın tədrisini şərtləndirən vacib amillərdir.

Açar sözlər: mənəvi dəyərlər, vətənpərvərlik, “Kitabi-Dədə Qorqud”, humanizm, dastan

Hamida Ramiz gizi Binnatova

Teaching patriotic senses and "Kitabi-Dada Gorgud"

Summary

As the building of a legal and democratic state develops in our republic, special attention should be paid to the upbringing of the younger generation in the spirit of patriotism. This can happen, first of all, by developing moral values in them. In order to develop spiritual education in students, first of all, they must be instilled with love and respect for their homeland, nation and country. In the process of learning, emphasis should be placed on inculcating such moral values. The research also considers the national and moral values reflected in the epos "Kitabi-Dada Gorgud", especially the teaching of patriotism and the importance of its teaching. Each of the valuable ideas expressed here is important for the development of students and young people as a healthy spirit person, a child and a hero who is good to his homeland and nation. All these are important factors in determining the teaching of the epos.

Key words: mental values, patriotism, “Kitabi-Dada Gorgud”, humanism, saga

Хаида Рамиз кызы Биннатова
Обучение патриотическим чувствам и “Китаби-Деде Горгуд”
Резюме

С развитием юридического и демократического государственного устройства в нашей стране, особое внимание должны обратить на воспитание поколения с духом патриотизма. В первую очередь, это может протекать с развитием моральных ценностей. Чтобы развивать у учеников моральное воспитание, сначала нужно прививать им чувства любви и уважения к родине, народу, стране. Во время обучения, должны обратить внимание на такие моральные ценности. В исследовании представлены национально-моральные ценности, в особенности обучение и важность обучения чувств патриотизма, которые нашли своё отражение в дастане “Китаби-Деде Горгуд”. Выраженная здесь, каждая ценная мысль, имеет особое значение, в развитии учеников, молодёжи как здоровой личности, хорошего ребёнка, героя, для своей родины и народа. Всё это является важным фактором для обучения дастана.

Ключевые слова: ментальные ценности, патриотизм, “Китаби-Деде Горгуд”, гуманизм, дастан

SAHİBƏ SƏDNİK qızı PAŞAYEVA
 AMEA-nın Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisi

“MANAS” DASTANINDA QADIN QƏHRƏMANLARIN
MİFİK ANA SEMANTİKASI

Tarixin səhifələrində iz qoymuş qırğız xalqının da qəhrəmanlıq epizodları ilə zəngin olan “Manas” dastanı türk xalqlarının “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz xan”, “Ərgənəkən”, “Köç”, “Alpamiş”, “Maaday Qara” “Manas”, “Koblandı Batır”, “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanları sırasında özünə mühüm yer tutmuşdur. Bu folklor nümunəsi yaddaşlara həkk olunmuş, el şənliklərində böyük şövqlə ifa edilərək tarixin ən qədim salnamələri kimi nəsil-dən-nəslə keçmişdir.

Hər bir xalqın folklorunda dastan ən vacib janr sayılır. Folklorun mayasında mif durur. “Folklor miflərin əsasında qurulmuşdur. Mifologiya ilə folklorun arasında əsas fərq ondadır ki, mif dünya və predmetlər haqqında müqəddəs sayılan biliklərin, folklor isə həmin inam və düşüncənin bədii-estetik ifadəsidir. Arxaik miflərin kökü tarixin çox dərin qatlarında yerləşir. Onlar zaman keçdikcə yenilənmiş və tamamilə başqa obrazlarda bir çox folklor nümunələrində üzə çıxmışlar” [5, s. 157].

Bir qayda olaraq, xalqın öz tarixi keçmişinə və bu keçmişdə baş vermiş qəhrəmanlıq hadisələrinə baxışı həmin epik mənbələrdə əks olunur. “Manas” qırğız xalqının hamı tərəfindən tanınmış nadir incisi, şah əsəridir. “Məlumdur ki, hər bir xalqın vətəninin taleyini düşünən, azadlığı və gələcək xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparan epos qəhrəmanları olur. Bu qəhrəmanların bəşəri arzuları zamana görə dəyişir, bir-birindən fərqli bənzərsiz şəkildə eposlarda öz bədii əksini tapır. Məsələn, şumerlərin “Bilqamis” dastanının qəhrəmanı Bilqamisın arzusu elə bir ot axtarıb tapmaqdır ki, onun xalqı həmişə cavan qalsın, əbədi həyat sürsün, ölümsüz yaşasın” [2, s. 13].

Türk xalqlarının özünəməxsus zəngin mifologiyaları, həmin mifologiya əsasında formalaşmış mükəmməl dini dünyagörüşləri olmuşdur. “Manas” dastanında qırğız xalqının həyatında tayfa-qəbilə məişət tərzii və yaşayış ənənələri güclü olduğu üçün onların hərbi işində də tayfa-qəbilə mənsubiyyətindən irəli gələn ənənələr öz qüvvələrini saxlamaqda davam etmişdir. Döyüşlərdə tətbiq edilən hərbi strategiya, istifadə edilən silah növləri (qılınc, ox, süngü, cida, gürz, qalxan və s.), geyimlər (zirehli örtük, papaq və s.) bu xalqın hərbi mədəniyyətinin qədim və zəngin tarixindən xəbər verir. “Türk döyüş sənəti hələ qədim türklər Ön Asiyada olarkən mövcud olmuşdur... Savaş mədəniyyəti bu etnosun həyat tərzinə daha qədimdən süzülüb gəlmiş, sadəcə bozqır çöllərində məcburiyyətdən bu savaş mədəniyyəti daha çox inkişaf dövrünü yaşamışdır. Orhun abidəsindəki Bilgə Tonyukukun yazısı, bu məcburiyyəti təsdiq edir: “Çuğay Kuzda, Qara qumda, məskən salmışdıq. Maral yeyərək, dövşən yeyərək otururduq. Xalqın boğazı tox idi. Ətrafdakı düşmənlərimiz yırtıcı quş tək, biz isə ov kimi idik” [6].

Fiziki gücə hesablanmış texniki fənlər, təkbətək döyüş bahadırların bir-birinə özünü və soyunu təqdim etməsi və savaş tanrısının şərəfinə dua oxuması ilə başlayırdı. Bu cəhətdən, türk hərbi tarixi mifik kultlarla sıx şəkildə bağlıdır. Həmin bağlılıq “Manas” dastanında hərbi mövzusunun mifoloji semantikasında öz əksini tapmışdır.

Bu mövzu dastandakı qadın obrazlarından da yan keçməmişdir. Çöl həyatı, köçerilik türk qadınlarını həyatın bərkindən-boşundan, ölüm-qalım labirintlərindən keçirərək işğalçı basqınlarına qarşı kişilərlə çiyin-çiyinə dayanmaq məcburiyyətinə çatdırmışdır. Türk qəhrəmanlığı və dözümlü boz çöllərdə, qanlı döyüşlərdə qazanmışdır. Onlar ailələrinin bəzəyi olmaqla yanaşı, öz ağıllı məsləhətləri ilə yeri gələndə ərələrinə yardımçı olmuşlar.

Qırğız araşdırmaçı alimi T. Xocaxanova yazır ki, “türk mədəniyyət məkanında qadın hər zaman xüsusi və əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Həm İslamdan qabaq, həm də İslamdan sonrakı dövrlərə aid mətnlər və məlumatlar bunu açıq şəkildə göstərir... Qadın xüsusilə köçəri həyat tərzində ideal kişi tipinə yaxın özəlliklərə və sosial-mədəni həyatda fəal rola sahib olmuşdur” [4, s. 776].

"Manas" dastanının obrazlar sisteminin özünəməxsusluğu ondadır ki, burada müxtəlif tipli qadın obrazları yaradılmışdır. Dastanın əsas qəhrəmanı olan Manası, onun oğlu Semeteyi və nəvəsi Seyteki bütün həyatı boyu arxaik ana ilahələri müşayiət edir. Onların rəngarəng mifoloji mahiyyəti, əsasən matriarxal əcdad tanrıçalarına qayıdan qədim büt-pərəst-şaman, İslamaqədərki inanc və düşüncələri özündə əks etdirir. Məsələn, əsərdə Umay-Ana Çıyırdaya kömək olur, ondan köməyini, şəfqətini əsirgəmir: “Aulda Çıyırdayın bağırtısı yeddi gün səkkiz gecə kəsilmədi. “Şəfqətli quş, Umay Ana, quş ana, şəfqətini əsirgəmə, kömək et” - deyə qadın şamanlar, baxşılar sıçrayıb davul çalıb Umay Ananı yardıma çağırırdılar. Atəş Anaya sığınıb ocaq qaladılar, südü yağa qarışdırırdılar, ardıc ağacı yandırdılar” [1, s. 21]. Umay-Ana qədim türk mifologiyasında ev, heyvandarlıq, yaxşılıq Tanrıçasıdır. Omay (Imay, Ubay, Humay) Xanım olaraq da bilinir. O, Ana Tanrı və Həyat Tanrıçasıdır və doğulacaq uşaqları təyin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qırğızlar da qədim türk mifologiyasında ev, heyvandarlıq tanrıçası olan Umay Anaya inanırdılar. Yaxşılıq Tanrıçası olan Umay Ana Tanrı və Həyat Tanrıçasıdır. O, yaxşılıqlar edər. Doğulacaq uşaqları təyin edər. Uşağı olmayanlar ona qurban nəzir deyirlər. Səmada yaşayır. Bəzən yer üzünə enir. Hamilə qadınları və yeni doğulmuş heyvanları qoruyar. Üç buynuzu vardır. Ağ geyimlidir. Yerə qədər uzanan ağ, gümüşü saçları vardır. Görünüşü yaşlı deyil, orta yaşlıdır. Quş qılığına girə bilir və qanadlıdır. Həyat ağacının sahibidir. Uşaqları qoruyar. Yer üzünə bərəkət paylayar. Ətrafına işıq saçır.

Prof. M.Seyidovun sözlərinə görə, hətta bəzi abidələr göstərir ki, türk xalqları ağacı doğum və uşaqların hamisi olan ilahə ilə birgə təsəvvür etmişlər. Bu mifoloji baxımdan təbii haldır. Dünya ağacı bütün dünyanın eləcə də yaradıcısı, hamisi sayılırmış. Belə inam hökm sürürdüsə, deməli, uşaqları himayə edən ilahə, yəni Umay təbii olaraq ağaclarla qoşa yad edilməli idi: “Məşhur türkoloq Radlovun türk xalqlarından topladığı ağız ədəbiyyatı materialları ona belə bir fikir yürütməyə imkan vermişdir ki, türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatında ilahə Umayla ağac həmişə qoşa xatırlanmışdır və bu hal XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Alimin Sibir və Altay türklərindən topladığı materiallarda deyilir: Biz ilkin atamız Ülgəndən törədiyimiz zaman bu iki çayın ağacı da Umay ilə bərabər göydən enmişdir” [3, s. 38].

Uzun müddət övlad sahib ola bilməyən Cakıb yuxuda Anka quşunu görür. Bu quş qoruyucu ana obrazı kimi qəbul olunur. Türk mifologiyasında Anka Quşuna Tuğrul və ya Doğrul da deyilir. O, fəvqəltəbii xüsusiyyətləri olan qırmızı rəngli nəhəng quşdur. Ölümsüzlüyü və yenidən dirilişi ilə xatırlanır. Hər gün yenidən doğulur. Anka quşu igidləri qanadlarının altına alıb kömək edir, nə istəsə edəcəyini söyləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dünya xalqlarının mifologiyalarında o, Simurq, Zümrüd, Feniks kimi adlarla da tanınır.

Cakıb bu tale quşunu yuxusunda görür və başa düşür ki, Tanrıdan olan istəyi həyata keçəcəkdir: “- Ay xanım, daha qəm yemə. Bu vaxtacan ömrümüzü həsrət içində keçirdik. Yaxşı bir yuxu görmüşəm. Anka quşu kimi heybətli bir quşu tutmuşdum. Yer üzündəki heyvanlar bu quşun heybətindən qorxurdular. Ona uzun ipək ip bağladım. Bu taleyə işarədir. Tanrım yol açsın (lütf etsin) bizə - deyib Cakıb tündüyə baxaraq Tanrıya üz tutdu” [1, s. 15]. Elə Çıyırday da bənzər yuxu gördüyünü bildirir. Onun yuxuda yediyi almanın içindən çıxan əjdaha işıq salaraq ata dönür. Alma övlad, at arzu, murad mənasındadırsa, mifik varlıq olan əjdahanın Ulu Tanrı nurunun köməyi ilə tamamilə başqa bir varlığa dönməsi bələdan, çətinlikdən çıxılmasını bildirir.

Manasın doğuluşu zamanı anası Çıyırdayın çəkdiyi dəhşətli ağrılar dünyaya qeyri-adi uşağın-bahadırın gələcəyindən xəbər verir: “Aulda Çıyırdayın bağırtısı yeddi gün səkkiz gecə kəsilmədi. “Şəfqətli quş, Umay Ana, quş ana, şəfqətini əsirgəmə, kömək et” - deyə qadın şamanlar, baxşılar sıçrayıb davul çalıb Umay Ananı yardıma çağırırdılar. Atəş Anaya sığınıb ocaq qaladılar, südü yağa qarışdırırdılar, ardıc ağacı yandırdılar” [1, s. 22]. Doğuş zamanı Umay Ana görünür. O, öz nuru ilə aləmi işıqlandırır və sanki qırğız xalqının xoşbəxt gələcəyindən xəbər verir: “Belə şey görünməmişdi. İnsanlar sevinərək göyə baxdılar, ətraf aləm səssiz və sakit idi, qanadlı quşlar uçmur, axan çaylar axmırdı. Auldakı itlər hümmür, otların başı sallanırdı. Bu bir xoş xəbər nişanəsi idi... Altayı silkələdi “mə” deyib ağlayan çağanın səsi, sanki qara yer yarıldı,

aləmi titrədən bir göy gurultusu eşidildi. Ağ otağa ağ işıq düşdü. Göyqurşağı kimi əyilən parlaq bir işıq topası isə Cakıbnın aulunun üstünü örtüdü” [1, s. 22]. Bu, Umay Ananın hər şeyi bilən, insanı, onun taleyini, doğumunu qorumağı öz üzərinə götürən müqəddəs bir varlıq olduğunu bildirir: “Ovcunda qan doğulan uşağın on beş yaşındakı uşaq qədər ağırlığı vardı. Çırpıntıları otuz yaşlı insanın gücündən xəbər verirdi. Uşağın ağzına yemək verildəndə üç tuluq yağı bir dəfəyə yedi...” [1, s. 22].

Dastanda qırğız xalqının düşüncə tərzində mühüm yer tutan ana tanrıçaları ilə yanaşı, öz sözünü deyə bilən, cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan Çıyırkı, Kanıkey, Qarabörk, Akılay, Saykal kimi güclü qadın obrazları vardır. “Manas” dastanında mərdlik, igidlik dərslərini təkcə oğlanlar deyil, qızlar da keçirlər. Buradakı qadın qəhrəmanlar da at minməyi, ox atmağı, qılınc qurşanmağı, güləşməyi bacarır, lazım gəldikdə döyüşə də girərək mərdliklə vuruşaraq düşməyə qalib gəlirlər. Kanıkey Manasın ömür-gün yoldaşdır. Bütün hadisələr bu qadının gözü qabağında cərəyan edir. Əgər Manas xalqın yaratdığı ideal ər, igid obrazdırsa, Kanıkey də ideal qadın surətidir. Məhz bu obraza münasibətdə Manas dövrünün qadına münasibəti aydınlaşır.

Dastanda Manas Qarabörk və Akılay adlı qızlarla döyüşməli olur. Qarabörk kalmık sərkərdəsi Kayıp-danqanın qızıdır. Eposun “Manas və Koşoyun düşmənlərlə birgə döyüşü” boyunda hər iki sərkərdə öz qoşun qüvvələrini birləşdirərək kalmıqların Danqu şəhərini ələ keçirirlər. Manas döyüş zamanı əsir aldığı Kayıp-danqanın qızı Qarabörklə təkbətək vuruşur: “Kayıp-danqanın qızı Qarabörk qırx qız ilə xalq arasında qalib düşmənləri ilə vuruşdu, çox igidləri atından saldı. Qarabörk Bakayı da yaralamışdı. Manas nişançı qızın igidliyini görüb onu diri tutdurub hüzuruna gətirdi. Xan qızının gözəlliyini görəndə onu öldürməyərək belə bir gözəllə evlənmək istədi. Qız atasının öldüyünü öyrəndikdən sonra: “Manasa ərə getmək yox, atamın intiqamını almaq istəyirəm”, – deyərək israr etdi. “Qız nazı ilə sevilər” – deyən Manas Qarabörkün bu qarşıdurmasından, qəhrəmanlığından məmnun oldu” [1, s. 22].

Dastanın digər qüvvətli cəngavər qadın obrazlarından biri də Saykaldır. “Xan Manasın zəfərləri” boyunda kalmık xanı Temir xanın ən kiçik oğlu Teyiş xanın təşkil etdiyi bir məclisdə Saykal qarşımıza çıxır. O, dastanda yalnız bir boyda görünsə də, qoçaqlığı, yenilməzliyi, döyüş məharəti və at minmə bacarığı ilə yadda qalır. Saykal sanki amazon qadınların bir nümayəndəsidir. Onun Manasla qarşılaşması amazon qadınların döyüşlərini xatırladır. Yarış meydanında qarşılaşma döyüş kimi çox gərgin keçir. Manas yaralanmağına baxmayaraq, döyüşü davam etdirmək qərarına gəlir. Saykal həmlələrə davam gətirə bilməyərək öz adamlarının yanına qaçsa da, Manas onun meydana çıxmasını və döyüşü axıradək davam etdirməsini tələb edir. Yalnız Saykalın atını Ər Manasa bağışladıqdan sonra o, sakitləşir. Saykalın atını Manas Qaraca bəyə bağışlayır. Bu qarşılaşmadan aydın olur ki, orta əsrlərdə döyüşün qaydalarına əsasən basılan düşmən aman istəyərdisə onu öldürməz, “İgid basdığı kəsməz!” deyərdilər. Məğlubiyyətin əvəzini at və qadınların bağışlanması ilə çıxardılar. At və qadın şərəf və ləyaqət rəmzi hesab olunduğuna görə onları verməklə qarşı tərəf özünün məğlub edilmiş olduğunu bildirirdi. Manasın Qarabörk və Akılayla evlənməsi, Saykalın atına yiyələnməsi müharibə qanunlarından irəli gələn qənimət anlayışı ilə bağlıdır.

Saykalın ölümü də sirlidir. Öz azadlığı üçün Saykal axirət həyatında Manasa həyat yoldaşı olacağını vəd etmişdir. O, verdiyi sözə əməl edir. Manasın ölümündən sonra bu acıya, itkiyə dözməyib fəryad edir və Manas basdırılan gün dünyadan köç edib gedir. Lakin cəsəd yoxa çıxır. Sanki ruhu ilə birlikdə cəsədi də sevimli Manasını tək qoymur: “Xan Manasın dəyərlı yarı olan qara geyinmiş Saykal bəyaz üzündən qan çıxarıb, yığılmış hörüklərini dağıdıb, üzünün qanına qarışan gözünün yaşını atının cilovundan sızdırıb, qırx çorosunu arxasına alıb ağı deyə-deyə öz obasına yetişdi... O gün Saykal gecəni səhərə çıxmıdan bu dünyadan köç etmişdi. Saykalın cəsədi evində tapılmadı. Bəsirətli övliyalar “Tanrının sevimli qulu Saykal xalqla vidalaşdıqdan sonra əziz dostu Manasın yanına getmişdir”- dedilər” [1, s. 22]. Mifologiyada ilk ata arxetipi olduğu kimi, ilk ana arxetipi də var. “Manas” dastanında da Umay Ana ilk ana arxetipinin daşıyıcısıdır, Çıyırkı və Kanıkey bu tipin davamçılarıdır. Manas öz igidlərinə atalıq etdiyi kimi, onlar da igidlərə analıq etməklə mifik ana arxetipini təcəssüm etdirirlər. Burada qadınlar kişi gücünü tarazlaşdırın yaradıcı başlanğıc və mifik ana kimi cəhətləri ilə əlamətdardırlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Manas dastanı / Nəsr variantının qurucusu: K.Yusupov, tərcümə edən A.Cəmil. Bakı: Nurlan, 2009, 290 s.
2. Pirsultanlı S. Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar / C. I. Gəncə: “Pirsultan nəşriyyatı”, 2002, 203 s.
3. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları Bakı: Yazıçı, 1983, 324 s.
4. Hocahanova, T.Türkmen Göroğlu Destanında Kadın Alplar // VI Uluslararası Köroğlu Sempozyumu (10-12 Ekim 2016 Bolu). İstanbul,2016. s. 775-781

5. Пашаева С. Военная тема и четыре стихии (первоосновы) в эпосах «Короглу» и «Манас» // Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби: Филология сериясы. – 2020. – №4. – с. 157-163
6. Alpagut Turan. Döyüş Sənəti / – www.alpagut.az.

Sahibə Sədnik qızı Paşayeva

“Manas” dastanında qadın qəhrəmanların mifik ana semantikasi

Xülasə

Məqalədə “Manas” dastanında qadın qəhrəmanların yaranmış vəziyyətlərdə və baş verən bütün hallarda qadınlarla sıx bağlı olan mifik ana semantikasi araşdırılır. “Manas” dastanının özünəməxsusluğu ondadır ki, burada bütün süjet boyu müxtəlif tipoloji qadın obrazları təqdim edilmişdir. Dastanın qadın obrazları mifik dünyagörüşün ən qədim növləri ilə - bütprəst-şaman, İslamaqədərki ana tanrıçaların təsvirləri ilə başlayır və qırğız cəmiyyətinin həyatında mühüm yer tutan qadınların təqdimatına qədər davam edir.

Açar sözlər: “Manas” dastanı, mif, qadın obrazları, bütprəst-şaman inancları, matriarxal əcdad tanrıçaları

Сахиба Седник кызы Пашаева

Мифическая материнская семантика женских героев в эпосе “Манас”

Резюме

В статье исследуется мифическо-материнская семантика женщин-героев эпоса «Манас», которые тесно связаны с женщинами во всех ситуациях. Уникальность образной системы эпоса «Манас» заключается в том, что в ней представлены разнообразные в типологическом отношении женские образы, которые встречаются на протяжении всего сюжета. Обзор женских образов эпоса мы начинаем с самых древних типов сложившейся образной системы – с образов богинь-матерей, Их яркая мифологическая сущность свидетельствует о древних языческо-шаманских, до мусульманских верований и представлений к матриархальным богиням-прародительницам.

Ключевые слова: Эпос «Манас», миф, женские образы, языческо- шаманские верования, матриархальные богини-прародительницы

Sahiba Sednik gizi Pashayeva

Mythical maternal semantics of female heroes in the epos “Manas”

Summary

In the article the mythical maternal semantics of the female heroes of the epos “Manas”, those are closely related to women in situations that arise and in all cases that occur are investigated. The uniqueness of the image system of the epos “Manas” is that different typologically female images are presented along the plot. The female characters of the epos begin with the most ancient types of mythical worldview - idolatrous-shaman, the description of pre-Islamic mother goddesses and it continues until the introduction of women who occupy an important place in the life of the Kyrgyz society.

Keywords: epos “Manas”, myths, female characters, idolatrous-shaman beliefs, matriarchal ancestral goddesses

ARİFƏ ZABİR qızı İSGƏNDƏROVA

Gəncə Dövlət Universiteti

M.F.AXUNDOV QADIN AZADLIĞI HƏRƏKATININ ALOVLU MÜBARİZİ KİMİ

Cəmiyyətin sosial-psixoloji, siyasi-mənəvi mahiyyətini qadına münasibət təşkil edir. Bu münasibətlər ictimai həyatda, kollektivdə, ailə- cəmiyyət münasibətlərində öz əksini tapır. Belə bir qarşılıqlı münasibətlər şəbəkəsi dövlətin möhkəmliyini təmin edir.

Tarixən Azərbaycan qadını mübariz, iradəli, ağıllı, müdrik, həya, abır, ismət təcəssümü kimi xarakterizə olub. Azərbaycan tarixinin bütün mərhələlərində qadınlarımız şərəfli, ləyaqətli, namuslu və qeyrətli bir yol keçmişlər. Azərbaycan qadınlarının etnopsixoloji xüsusiyyətlərinin kökünü möhkəm iradə,

qorxmazlıq, cəsarət və möhkəm xarakter təşkil edir. Ta qədim zamanlardan bu günə qədər Azərbaycanın görkəmli yazıçıları, şairləri real həyatda qadınların sosial psixoloji keyfiyyətlərinə, əqidə və dözümlərinə böyük qiymət vermiş və yaratdıqları qadın obrazlarında bunu böyük sənətkarlıqla vəsf etmişlər.

Dünyaya böyük dahilər, qəhrəmanlar bəxş edən qadın haqqında danışmadan, onun tarixdəki xidmətlərini göstərmədən həqiqəti dürüst söyləmək mümkün deyildir. Qadın məsələsi bir sosial problem kimi həmişə diqqət mərkəzində durmuş və ictimai fikir tarixində mühüm yer tutmuşdur. Hər bir ictimai quruluşda ona həmin quruluşun tənqidi tərz, əxlaq və dini baxışları ilə yanaşılmışdır. Həm də müxtəlif xalqlarda müxtəlif dinlərdə qadına münasibət eyni olmadığına görə ayrı-ayrı fikirlər, cərəyanlar, ictimai hərəkətlər meydana gəlmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılmış qadın obrazlarında Azərbaycan qadını, mərəd, qoçaq, cəsarətli, ağıllı, dövlət idarəçiliyinə qabil, öz mənliliyini, kimliyini dərk edən, yeni düşüncə tərzinə malik olan bir şəxsiyyət kimi kimi təsvir olunur. Məsələn, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm"ində Tutu Bیکə, Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində Bəhram şahın kənizi Fitnə, Fətəh İskəndəri Bərdə hakimi Nüşabənin ağıllı ilə valeh edir, sultan Səncəri qoça qarı cəsarətlə və zülmkarlıqda ittiham edir, Leyli, Şirin kimi obrazlarda isə ülvə məhəbbətə sadıqlıq ifadə olunur. Burada Azərbaycan qadınlarının mərədliyi, qorxmazlığı, ləyaqəti və şərəfi göstərilir.

Mirzə Fətəli Axundov qadınların başına gətirilən müsibətlərin bütün təqsirini istibdad, fanatizm mənəşəsində sıxılan müsəlman məişətində görürdü. O, sanki bir çağırış kimi səsinə qaldıraraq deyirdi: "Ay camaat, qadın tayfasını həbsdə və pərdədə saxlamayın, onların haqqında zülm və cəfanı layiq görməyin, çadra camaatın yarısı haqqında zülm olmaqdan başqa, onun kişi tayfası üçün də saysız-hesabsız zərərləri vardır" [1, s. 63].

Böyük mütəfəkkir xalqın nicatını elm və maarif yolunda görür və qeyd edirdi ki, qadına da kişi ilə bərabər təlim-tərbiyə verilməlidir.

M.F.Axundova görə Azərbaycan qadınları qeyrət, ləyaqət, ailəcanlılıq, dözümlülük, paklıq, təmizlik, həya, abır, həyat yoldaşına, vətəninə, ölkəsinə hədsiz sevgi ilə fərqlənirlər. M.F.Axundov milli və bəşəri şəxsiyyətdir. Onun bütün millətlərdən dostu, silahdaşı, məsləkdaşı var idi. O, hər bir fikrində xalqına, millətinə, qadına, adət-ənənələrə, Avropa ölkələrinin qadınları ilə Azərbaycan qadınlarının etnopsixoloji fərqi, adət-ənənələrin fərqi diqqət yetirirdi [2, s. 51].

Buna görə də onlara mənəvi-psixoloji azadlıq verilməli, ailədə, cəmiyyətdə onlara aciz məxluq kimi yox, bütöv, yetkin şəxsiyyət kimi baxılmalıdır. Qadınlara elm, təhsil, savad verilməli, onlar mənəvi inkişaf etməli və özlərinin kimliyini qorumağı bacarmalıdır. M.F.Axundovun fikrincə qadınlar fikri, irsi, etnik xüsusiyyətlərdən məhrum edilməməli, onlar elmi, mədəniyyətli, geniş dünyagörüşlü formalaşdırılmalıdır. Onlar ədalətli, xeyirxah, insafli olmalı, azad yaşamalı və təbiətin insan üçün yaratdığı bütün nemətlərdən istifadə etməlidir. Ailədə qadına əşya, əmtəə kimi yox, ən ali ictimai-sosial varlıq kimi baxılmalı, təhqir edilməməlidir. Onun insanlıq, vətəndaşlıq haqqı özünə qaytarılmalıdır.

XIX əsr Azərbaycanın sosial-psixoloji, ictimai-fəlsəfi fikir tarixində özünə layiqli yer tutan M.F.Axundov demək olar ki, məqalələrində, məktublarında, xüsusilə "Aldanmış Kəvakib", "Hekayəti Molla İbrahimxəlil kimyəgər", "Hekayəti Vəzir xani Lənkəran", "Hekayəti Müsyo Jordan cadukünü-məşhur", "Hekayəti-xırs quldurbasan", "Sərgüzəşti mərəd-xəsis" ("Hacı Qara"), "Mürəfiə vəkillərinin hekayəti" kimi əsərlərində Azərbaycan qadınlarının etnik milli xüsusiyyətlərini, ləyaqət və qürurlarını öz "mən"inə olan sosial münasibətlərini gerçək həyat hadisələri kontekstində təhlil edir. M.F.Axundov Azərbaycan qadınlarının şəxsiyyətinə bəslədiyi humanist fikirləri, əməli işləri ilə Fransız maarifçilərinin mövqeyində durur, qadınların təhsil almalarına, öz "mən"ləri uğrunda mübarizə aparmalarına çalışırdı. O, çadranı, örtünü həbsxana adlandırır. Bütün bunların nəticəsi idi ki, M.F.Axundov öz qız övladlarına mükəmməl təhsil vermiş, onların elmi dünyagörüşlərinin formalaşmasına xüsusi qayğı göstərmişdir. XIX əsr Azərbaycanda insanların şüurunda intibah dövrüdür. Gerçək həyat hadisələri, yeni düşüncə tərzinin formalaşması insanların şüurunda cəhalət və fanatizmə olan inamın get-gedə sönməsi, yeni tənqidi tərzinin yaranması bu dövrün ən xarakterik xüsusiyyətlərindən idi. Qadınlar şübhəsiz ki, Azərbaycanda bu ictimai-siyasi proseslərdən kənar qala bilməzdi.

"Hekayəti Müsyo Jordan cadukünü-məşhur" komediyasında M.F.Axundov Azərbaycan qadınlarının qonaqpərvər, açıqürəkli, səmimi, başqa millətin nümayəndələrinə dözümlülük göstərmək, humanist, tolerant və s. kimi xarakter əlamətlərini Şəhrəbanunun simasında ümumiləşdirərək vermişdir: Şəhrəbanu xanım Parisdən Hətəm Xana qonaq gələn Müsyo Jordana qulluq edir, dadlı-ləzzətli Azərbaycan xörəkləri bəşirir, onun üçün ayrıca otaq ayırır. lakin, görəndə ki, onun qayını oğlu Şahbazı Parisə aparır, o pisliyin və öz-özünə qonaqdan gileyənərək deyir: "Hər gün nahara Müsyo Jordana qaymaq gərək, yağ gərək, axşama plov gərək

bozartma gərək ki, gedib öz ölkəsində deməsin ki, eülatının arvadları mərifətsiz olurlar, qonağa hörmət eləmək bilmirlər [1, s. 49].

Ədalət naminə demək lazımdır ki, belə qurulan ailə, nigah münasibətlərində uğurlu olanlar da az deyil. Gənclərin ailə, nigah münasibətlərinin davamlı, səmimi və mehriban olmasında bir çox ailələr (etnik, milli adət-ənənələr iki gəncin bir-birini qavraması, qohumların, nəsilin bir-birinə isti münasibətləri, ailədə qarşılıqlı hörmət, bir-birini dərk etmək və s.) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Hekayəti Müsyo Jordan Məstəli şah cadukini məşhur "əsərində Hatəmxan ağa və Şəhrəbanu xanımın ailəsində belə münasibətlər yaşanır. Şərəfnisə xanım adının əmisi oğlu Şahbaz bəylə çıxdığı üçün onun Fransaya getməsindən narahat olur və bunu Şəhrəbanu xanıma çatdırır. Şəhrəbanu xanım ailədə sözü keçən qadındır. Ağılıdır, tərbiyəlidir. Qayını oğlu Şahbaz bəyin Fransaya getməsinə hər vəchlə mane olmağa çalışır. Şərəfnisədən soruşur: "Yaxşı, Şahbaz bəy kiminlə Parijə gedir?" [1, s. 47]. Şahbaz bəyin qonaqları Müsyo Jordanla gedəcəyini eşidən kimi Şahbaz bəyi yanına çağırır. Yeri gəlmişkən deməliyik ki, ailə səmimi, qarşılıqlı hörmət və səmimiyyət üzərində qurulub. Ailə üzvləri arasında böyük-küçük yeri var. Bu Azərbaycan ailələrinə xas olan tipik etnopsixoloji ailə modelidir. Heç kəs bir-birinin üzünə ağ olmur. Bu da Azərbaycan ailəsində tərbiyənin qan yaddaşından, kökdən, nəsiləndən gəlməsinə bir işarədir. Burada Şahbaz bəyin Fransaya təhsil almağa getməsinə Şəhrəbanu xanım və Şərəfnisə xanımın razı olmamalarının da əsas səbəblərindən biri də anaların, valideynlərin öz övladlarını, qadınların isə ərlərini itirmək xofu, qorxu hissidir. Bu da azərbaycanlıların övladlarına, ərlərinə olan münasibətlərinin etnosdan gəldiyinə bir işarədir. Şahbaz bəylə Şəhrəbanu və Şərəfnisə arasında ailəvi dialoq yaranır. Şahbaz bəy Parisə gedəcəyini, təhsil alıb qayıdacağını, Şərəfnisə xanıma firəng qızlarının başlarına örtükləri ləçəklərdən götürəcəyinə söz verir. Şərəfnisə xanım isə öz ləyaqət və şərəfini, sevgisini baş örtüyünə, hər hansı bir maddi tələbatə dəyişmir. Öz "mən"ini dərk edir. Şəxsiyyətinə hörmət edir. "Firəng qızlarının başlarına örtükləri ləçəklər mənə lazım deyil, al Parijdə onların başını ört ki, Qarabağdan onların havasına yellənib uçursan" [1, s. 48]. Burada Şahbaz bəyin Fransaya getməsinə etiraz Şəhrəbanu tərəfindən qohumluq, kürekənlik münasibətlərindən irəli gəlirsə, Şərəfnisə xanımdan ən çox qısqançlıq hissindən irəli gəlir. Bu üçlük arasında söhbət çox etik, ailə sevgisi, qarşılıqlı hörmət və mehriban şəraitdə keçir. Şahbaz bəy heç bir ağır söz demədən başını aşağı salıb otaqdan çıxır [1, s. 48].

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi Şəhrəbanu xanım aciz, yazıq, iş bilməyən bir qadın deyil. Səriştəli, tədbirli qadındır. "Hatəmxan ağa və Şəhrəbanu xanım ölmüşlər ki, bir firəng Şahbazı tovlaşdırıb Parijə apara" [1, s. 48].

M.F.Axundov Azərbaycan adət-ənənələri ilə, milli dəyərləri ilə Fransa adət-ənənələri ilə fərqi Şəhrəbanu və Şərəfnisə xanımın dili ilə şərh edir. Şərəfnisə xanım Şəhrəbanu xanıma deyir ki, "...deyirlər ki, Parisdə tamam göyçək qızlar, gəlinlər məclislərdə, yığıncaqlarda üzü açıq oturub-dururlar. Qızlar ilə, gəlinlər ilə oğlanlar bir yerdə oynayırlar danışarlar, gülürlər [1, s. 48-49].

M.F.Axundova görə, hər xalqın özünəməxsus dəyərləri var və hər bir millət başqa xalqların əxlaqi-mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşmalı, yaxşılarından bəhrələnməli, öz dəyərlərini qorumalıdır. Təbii ki, ədibin fikrincə, Qərb mədəniyyətinin inteqrasiyası sivil yolla, ağılla olmalıdır. Bizim milli mədəniyyətimiz başqa xalqların mədəniyyəti içərisində əriməməli, əksinə inkişaf etməli, özünün qüdrətli olduğunu sübut etməlidir. Necə ki, bu gün artıq etmişdir. Azərbaycan xalqı qonaqpərvər xalqdır. Özü yemədiyini birinci qonağa verir. Qonağın qulluğunda ehtiramla durur. Şəhrəbanu xanım Hatəmxan ağanın danışığına çağırtdırır. Bu ərafədə o, öz-özünə həm qonaqdan gileylənir, həm də yenə azərbaycanlığa xas olan qonaqpərvərliyindən, milli xarakterindən danışır. "Bu firənglər necə naşükür xalq olmuşlar. Heç yaxşılıq bilməmişlər. Mən ağılsız, genə Tanrının hər günü nahara Müsyo Jordana qaymaq gərək, yağ gərək, axşama plov gərək bozartma gərək ki, o gedib öz ölkəsində deməsin ki, Qarabağ elatının arvadları mərifətsiz olurlar, qonağa hörmət eləmək bilmirlər. Di gəl bundan sonra xalqa yaxşılıq elə!" [1, s. 49].

Müsyo Jordanla söhbətindən aydın olur ki, o, Şahbaz bəyi Parisə aparmaq istəyir. Şəhrəbanu xanım heç bir vəchlə razı olmur. Şahbaz bəyə üzünü tutub deyir: "Görərsən, sən də öz bildiyindən, mən də öz bildiyimdən". Yenə söhbət ailə münasibətlərindən gedir. Hatəmxan ağa: "...arvadların işi xətdir" [1, s. 54] deyib yenə Şəhrəbanu xanımın xətrinə dəymir. İşin çətin məcrada getməsinə görə Şəhrəbanu xanım başqa cür üsula (cadu) əl atır. Şəhrəbanu xanımın caduya, falabaxanlara inanması heç də onun savadsızlığından, avamlığından irəli gəlmir. Belə insanlar tarixən olub, bu gündə var. Hətta gündəlik münasibətlər göstərir ki, həmişə ziyalı qadınlar belə caduya, falabaxanlara, firıldaqçı, ekstrasenslərə inanırlar. XIX əsrdə bu halı təbii saymaq lazımdır. Şəhrəbanu xanım özünü sakitləşdirmək üçün belə bir üsula əl atır.

Yazılı mənbələrdən Axundov haqqında deyilənlərdən aydın olur ki, o, möhkəm dini təhsilə malik idi. Dinin əxlaqi, sosial-mənəvi tərəflərini onun elmi, mənəvi zənginliyin dərk edirdi. Lakin dindən öz mənafeələrinə istifadə edən savadsız mollaları, cadukinləri, falçıları kəskin tənqid edirdi. Bu işə kömək etmək

üçün Şəhrəbanu xanım, Şərəfnisə xanımın dayəsi Xanpərini çağırır: "Xanpəri, bilirsən, iş necə keçdi? İş belə keçdi ki, Şahbaz gedir Parijə. İndi səni ondan ötrü çağırdım ki, əgər bir əlacın var isə eylə. Hatəm xan ağa özün bilirsən ki, bir xamırağız kişidir. Əvvəldən yaxşı danışdı, amma sonra birdən boşaldı. Müsyo Jordan və Şahbazın bir para ağılsız sözlərindən yerdən oldu. Amma mən ya gərək öləm, ya Şahbazı qoymayan getməyə. Doğrusu, Şərəfnisəni gözüyaşlı görə bilmənəm. Allah götürərmi Şahbaz getsin Parijdə kef etsin, on beş yaşında gül üzlü uşağım ah çəksin, qan tüpürsün, saralıb sapa dönsün, incəlib ipə dönsün?!" [1, s. 55].

Xanpəri də sadə və zəhmətkeş bir qadındır. Onun başqa bir əlacı yoxdur. Dayəlik etdiyi Şərəfnisə xanımın, evin sahibəsi Şəhrəbanu xanımın xatirinə o, hər bir əmrə müntəzirdir. Ona görə də, razı olub deyir: "Xanım əlac odur ki, bayaq sənə deyirdim. Nə lazımdır ki, Hatəm xan ağadan və ya özgəsindən minnət çəkəsən. Göndər qonşuluqdan, Ağcabədi kəndindən, Qızılbaşdan gələn dərviş Məstəli şahı gətirib necə ki, sənın muradındır bu işi elə düzəltsin. Onun cadusunda mən bir hikmət görmüşəm ki, əgər istəsə, bu saata məni qocamdan boşadar" [1, s. 55].

Şəhrəbanu xanımla Xanpəri arasında gedən söhbət Şərəfnisə xanımda bir arxayınlıq salır, məmnunluq hissi yaradır. Elə bir onun ürəyinə sərınlıq gəlir. O, razı halda deyir: "Ux Allah, kərəminə şükür, bir az ürəyim dincəldi. Yox olsun o ölkə ki, onda cadu piti olmaya! Əgər mənəm deyən dərviş olmasaydı, şəksiz, müsyo Jordan Şahbazı aparacaqdı, günümü göy əskiyə bükəcəkdı" [1, s. 56]. Bu əsnada Şahbaz bəylə Şərəfnisə xanımın dialoqu qadın psixologiyası haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək baxımından çox xarakterikdir. "Parijdən qayıdandan sonra yenə gedib Tiflisdə qulluq edərəm" [1, s. 57]. deyən Şahbaz bəyə Şərəfnisə xanımın cavabı çox lakonik olur. "Parijdə sənın kimi oğlan bu poşaların əlindən sağ qurtara bilərmi ki, qayıdıb gələndən sonra adam kimi durub-otura? Heç vaxt sən Parijə gedə bilməzsən. Ha vaxt getsən öyün!" [1, s. 58].

Əsərdə Azərbaycan qadınlarının öz hüquqlarını müdafiə etməsini, ailəyə bağlılığını göstərir. Digər tərəfdən Şahbazın Parisə getməsinə narazılığı Şərəfnisənin ona inamsızlığından irəli gəlir. Bu da qadın psixologiyasına xas olan təbii bir haldır. Çox çəkmir ki, Məstəli şah caduküni məşhur Şəhrəbanu xanımın hüzurunda hazır olur və deyir: "Xanım mənə nisbət nə qulluğunuz var? Buyurun, can-baş ilə bitirməkdə müzayiqə yoxdur!" [1, s. 58].

Həyatın qəribə qanunları var. Bəzən təsadüfi hallar insanlarda bir çox fanatik hadisələrə inam yaradır. Bu problemlər insan, cəmiyyət mövcud olandan var və bu gün də özünü göstərir. Belə sosial-psixoloji xüsusiyyətlər insanların mifik təfəkkürləri ilə bağlıdır. Məstəli şah kimi cadukinlər adamları aldaraq çoxlu qazanc əldə edirlər. Məstəli şah Şəhrəbanu xanıma Parisi partlatmağa söz verir və əvəzində xeyli pul alır.

M.F.Axundov qadın psixologiyasında iki ziddiyyətli məqamı açır. Bu da etnik, sosial xarakterdən, Azərbaycan qadınına xas olan keyfiyyətlərdən irəli gəlir. Şərəfnisə xanım gənc və təmiz qəlbə malik olan bir qadındır. O, Şəhrəbanunun Parisi büsbütün dağıtması, müsyo Jordanın məhv olması arzusuna qarşı çıxıb deyir: "Can ana, elə demə, müsyo Jordan yazıqdır! Çox yaxşı adamdır. Bu yaylaq hər gün qəribə güllərdən, çiçəklərdən dəstələr bağlayıb Şahbaz bəydən mənə göndərirdi ki, apar adaxlına ver, görsün, neçə ildir bu yaylaqları gəzirlər, heç bu gülləri, çiçəkləri görübdürmü və mənə bir güzgü bağışlayıb ki, Parijin əcaibət bağında bitən Yeni Dünya güllərinin surəti dalsında çəkilməmiş. Məni öz qızı kimi istərdi. Mən özümü öldürərəm, qoymaram müsyo Jordanın boynu vurulsun. Parij dağılsın, bizə nə? Əgər orda qızlar, gəlinlər üzuaçıq gəzməsəydilər, Şahbaz heç vaxt ora getməzdi. Parij yıxılsın, qız-gəlini də qırılsın" [1, s. 60].

M.F.Axundovun "Hekayəti Müsyo Jordan həqiqi həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur" əsəri bütünlüklə yuxarıda sadalanan milli mənəvi dəyərlərimizi tərənnüm edir. Əsərdə şəxsiyyətin əqli keyfiyyətlərinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, milli adət-ənənələri, əxlaqi dəyərləri millətlər zəminində təsvir olunur. Burada Azərbaycan faunasının (Qarabağ atları), florasının (min bir dərindən dərmanı olan bitkilər), milli mətbəximiz (kabab, kələpur və s.) milli musiqimizin gözəlliyi, qonaqpərvərliyinin (dəbdəbəli süfrə açmaq, qonağa pay vermək və s.), Şərq qadınının əxlaqi (parisli qadınların açıq-saçıqlığını nifrətlə qarşılamaq, ailəyə hər şeydən artıq önəm vermək, böyüyün sözünə qulaq asmaq və s.), milli adət-ənənələrimiz (ailəyə, böyüyə, qonağa hörmət) və s. hərtərəfli şəkildə incəliklə təsvir olunmuşdur.

M.F.Axundov qadınların daha bir səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd edir. Onun fikrincə, Şərq qadınlarının əxlaqına söykənən daha bir amil onların ailəyə böyük önəm vermələridir. Onlar qızlarınıvaxtında ərə verməklə onları xəşbəxt görmək istəyirlər. Yeni ailənin qurulmasına maneə yaranarkən, Şəhrəbanu və Şərəfnisə xanımların necə həyəcan keçirmələri, onların toya əngəli dəf etməkdə əri və nişanlısı qarşısında ısrarlı olmaları, etirazla qarşılandığıda isə çarəsizlikdən fitnəyə, fala baxmağa, caduya və digər yollara əl atmaları buna karlı misaldır. Burada paradoks yaranır: cadu etmək kimi suni inamı yolunda belə haqq olanı seçmək bu xalqın mənəvi saflığının dərinliyinə dəlalət edir. Dərvişin xanımlara təklif etdiyi iki

yolda qonağı öldürmək günahdır, çılpaq xanımların oylağı olan günah yuvası Parijin dağıdılması yolu seçilir. Şərəfnisə xanım: "...mən özümü öldürəm, qoymaram müsyo Jordanın boynu vurulsun. Parij dağılsın, bizə nə? Əgər orda qızlar, gəlinlər üzüaçıq gəzməsəydilər, Şahbaz heç vaxt ora getməzdi. Parij yıxılsın, qız-gəlini də qırılsın!" Şəhrəbanu xanım: "...müsyo Jordan yazıqdır, yaxşı adamdır, eylə bircə bu işdə təqsirlidir ki, Şahbazı yoldan çıxarıb Parijə getməyi beyninə salıbdır. Məlum ki, Parijdə yaman adamlar var imiş. Qəza bu dərvışı bizə yetiribdir ki, bunun casusu ilə oranı yıxdırıb xarab edərək" [1, s. 60-61].

Qadınları tamahkar kimi qələmə verənləri Axundov bu əsərində layiqincə cavablandırır. Burada Azərbaycan qadınının nəfsinin təmizliyi, Şəhrəbanu və Şərəfnisə xanımların dili ilə ifadə olunur. Şəhrəbanu xanım: "Kişi, nə danışsən, sənin fikrin haradadır? İstəmirəm onun Parijə getməyin də, mərifət kəsb etməyin də, firəng kralından bəxşeyiş almağın da!", Şərəfnisə xanım: "Firəng qızları başlarına örtən təsəklər mənə lazım deyil, al Parijdə onların başına ört ki, Qarabağdan onların havasına yellənib uçursan".

Qadın obrazlarını yaratmaqda da, M.F.Axundovun məqsədi onların cəmiyyətin həyatında böyük rol oynayan ailənin təməlinin möhkəmliyində əvəzsiz əhəmiyyətini vurğulamaq olmuşdur. Necə deyirlər, evi abad edən arvaddır, bərbad edən də. M.F.Axundov da bu əsərdə Hatəmxan ağanın dili ilə bunu qısaca, lakin kəskin ifadəsində böyük həqiqət gizlətir. Hatəmxan ağa: "Arvadların işi xətədir". Digər əsərlərdə isə, yəni "Hekayəti-xırs-quldurbasan"da Bayramın Pərzada, "sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran"da Teymur ağanın Nisə xanıma və "Mürafə vəkillərinin hekayəti"ndə Əziz bəyin Səkinə xanıma dəstəyi qadının kişinin həyatında oynadığı böyük rolda kişinin də ona köməyinin qaçılmaz olduğu vurğulanır. Əgər hər iki tərəf həqiqətən bir-birlərini sevirsə, bu sevgidən doğan cəsarət onları sonunadək mübarizəyə və mütləq qələbəsinə səbəb olur.

M.F.Axundova görə qadın anadır. Qadın zərif və yumşaq, kövrək təbiətli bir şəxsiyyətdir. Onun təhsil almağa, elm öyrənməyə, dünyada mövcud olan bütün insani keyfiyyətlərə, azadlıq və kişilərlə bərabər yaşamağa haqqı vardır. M.F.Axundov qadınların hüquqda kişilərlə bərabər tutulması, əsarətdən azad olunması uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. O yazırdı ki, qadın cinsini qapalı saxlamayın, ona tərbiyə və təhsil verin, zülm etməyin. Əgər bundan sonra sizdən kimsə öz kiçik qızının savadlanması qayğısına da öz kiçik oğlunun savadlanması qayğısına qaldığı kimi qalamasa belə adamı mütləq cəzalandırmaq lazımdır. Əgər sizdən kimsə istər varlı olsun, istərsə kasıb birdən artıq arvad almağı özünə rəva bilərsə, belə adamı dövlət qanunu ilə cəzalandırmaq lazımdır.

M.F.Axundov Azərbaycan qadını üçün təhsilin əhəmiyyətindən yalnız nəzəri, mücərrəd olaraq danışmamışdır. Əksinə, o, öz qızını məktəbə göndərmək üçün aidiyyəti qurumlara məktubla müraciət etmişdi. "Mən mövhumi fikirlərə əhəmiyyət vermədən birinci addımı atır və doqquz yaşlı Nisə xanımın Tiflis əsilzadə qızlar institutuna tələbə olunması xahişi ilə acizənə surətdə xahiş edirəm. Ümid edirəm ki, əsilzadə müsəlmanlar məndən nümunə götürəcəklər" [3, s. 45] məktubunu buna misal göstərə bilərik.

Şərqi kölə vəziyyətinə salınmış, geri qalmış qadınları, o cümlədən Azərbaycan qadınları arasında elmin və mədəniyyətin yayılmasının qəti tərəfdarı olan M.F.Axundov yazırdı: "Mən mədəni xalqların əsərlərindən əldə etdiyim məlumatlardan bu qənaətə gəlirəm ki, qadın cinsinin təhsil almasının insan nəsli ailələrinin rifahı üçün saysız-hesabsız faydaları vardır. Təəssüf ki, bütün müsəlman dünyalarında mənim dindaşlarım bu əqidədə deyillər, onlar nəinki qadın cinsinin təhsil almasını faydasız hesab edirlər, əksinə, hətta onlardan çoxu deyir ki, təhsil əxlaqi cəhətdən zərərli, halbuki əslində məlum olur ki, cahil qadınlar əxlaqca öz tərbiyə görmüş bacılarından daha pisdirlər. Baxmayaraq ki, müsəlman dini, onların bu fikrini birbaşa hökmə təsdiqləmir, ola bilsin o qadın cinsinin saxlanılmasına dair bəzi ciddi qaydalar qoymaqla bu mənfi rəyin mövcudluğuna dolayısı ilə təsir edir" [3, s. 25].

M.F.Axundov komediyalarında qadının qul vəziyyətində yaşamasından və azadlıqdan məhrum olunmasına qarşı etirazı geniş yer verir, onları səhnəyə çağırır, mübarizəyə qaldırır, dilini, gözlərini açır [4, s. 10]. Onları öz "mən"i uğrunda mübarizə aparmaq yolunu göstərir.

M.F.Axundov öz komediyalarında yaratmış olduğu qadın surətlərinin nəcib və müsbət xüsusiyyətlərini əks etdirməklə kifayətlənmir. O, müsbət meyllər və xüsusiyyətlərlə yanaşı bu qadınların nöqsanlarını da realist qələmlə oxucu və tamaşaçıların gözü qarşısında canlandırır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri. üç cildə / I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 386 s.
2. C.Məmmədquluzadə, M.F.Axundov və qadın məsələsi(mətn) / Felyotonlar, məqalə məktublar, Bakı, 1961, 108 s.
3. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri. üç cildə / III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 386 s.
4. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: Elm, 2000, 136 s.

Arifə Zabir qızı İsgəndərova**M.F.Axundov qadın azadlığı hərəkatının alovlu mübarizi kimi****Xülasə**

Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, görkəmli filosof Mirzə Fətəli Axundovun qadınların mənəvi-siyasi, elmi-mədəni, etnopsixoloji inkişafı, azadlığı haqqında fikirləri bu gün Azərbaycanda reallığa çevrilmişdir. Mirzə Fətəli Axundov qadın məsələsində fransız maarifçilərinin mövqeyində durur, qadınların cəhalət zəncirindən azad olmalarına, təhsil almalarına çalışırdı. Qadınlar haqqındakı haqsızlıq, ədalətsizlik, həqarət və kobudluq yazıçını həmişə qəzəbləndirmiş, onda müsəlman dünyasına, bu dünyanın adət və ənənələrinə nifrət oyatmışdır. M.F.Axundov öz əsərləri ilə qadın azadlığı düşmənlərini nifrətlə damğalayaraq onların həqiqi müdafiəçisi kimi çıxış etmiş və onların ən nəcib, ən saf, ən yüksək mənəvi xüsusiyyətlərinə malik olduğunu göstərmişdir.

Açar sözlər: Mirzə Fətəli Axundov, qadın azadlığı, komediya, dramaturgiya, azadlıq, hüquq

Арифa Забир кызы Искандерова**М.Ф.Ахундов как огненный борец движения за женскую свободу****Резюме**

Взгляды основоположника азербайджанской драматургии, выдающегося философа Мирзы Фатали Ахундова на духовное, политическое, научное, культурное, этнопсихологическое развитие и свободу женщин сегодня стали реальностью в Азербайджане. Мирза Фатали Ахундов занял позицию французских просветителей в вопросе женщин, он пытался освободить женщин от цепей невежества. Несправедливость, унижение и грубость по отношению к женщинам всегда злили писателя, внушая ему ненависть к мусульманскому миру, обычаям и традициям этого мира. М.Ф. Ахундов своими произведениями возненавидел врагов женской свободы, выступил их истинным защитником и показал, что они обладают самыми благородными, чистейшими, высокими моральными качествами.

Ключевые слова: Мирза Фатали Ахундов, женская свобода, комедия, драма, свобода, закон

Keywords: Mirza Fatali Akhundov, women's freedom, comedy, dramaturgy, freedom, law

Arifa Zabir gizi İsgəndarova**M.F.Akhundov as an ardent fighter of the women's freedom movement****Summary**

The founder of Azerbaijani dramaturgy, prominent philosopher Mirza Fatali Akhundov's thoughts about women's spiritual-political, scientific-cultural, ethno-psychological development and freedom have become a reality in Azerbaijan today. Mirza Fatali Akhundov stood in the position of French educators on the issue of women, trying to free women from the chain of ignorance and get education. Injustice, unfairness, insult and rudeness about women always angered the writer and it aroused hatred to the Muslim world, the customs and traditions of this world in the writer. M.F.Akhundov acted as their true defender by stigmatizing the enemies of women's freedom with his works and he has shown that they have the most noble, purest and highest spiritual qualities.

BİLQEYİS MƏHƏMMƏD qızı ƏLİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti (dissertant)

AHMET HAMDİ TANPINAR VƏ QƏRB ÜSLUBU

Ahmet Hamdi Tanpınarın yaradıcılığı mistisizmdə olduğu kimi “hər şey ziddi ilə mütənəsibdir” fikri ilə doludur. Bu fikir yazıçının həm heykayələrində, həm də romanlarında açıq şəkildə öz əksini tapır. Tanpınar sənətinin təməlinə sonsuz bir dürüstlük və hadisələrə, insanlara qərəsiz baxış hissi mövcuddur. Bu xüsusiyyət onun əsərlərinin qüdrətini daha da artırır. Onun üçün sənət ehtiras, özünü yenilmə, özünü üstələmək və davamlılığın tək ünvanıdır.

Ahmet Hamdi Tanpınar türk ədəbiyyatında şair, heykəyəçi, romançı və ədəbiyyat tarixçisi olaraq tanınan böyük sənətkarlardandır. Ədəbiyyatda modernizmin nümayəndələrindən olan Tanpınar, bütün həyatını ədəbiyyata həsr etmiş, qiyməti zamanla bilinən sənətcilərdəndir. İnsana, dünyaya, cəmiyyətə baxışında duyğuların yeri və dəyəri, onun əsərlərinin hər cümləsində qarşımıza çıxır. Duyğular qədər, duyğular arasında təşbehlərə də rast gəlirik. Məsələn, “Huzur”(Sükunət) əsərində “yumuşaq və təzə çəmən

rüyası səsi ilə cavab verdi”[3] kimi bənzətmələr əsərə xüsusi rəng qatır. Dünya səviyyəli rəssamalar və musiqiçilər Tanpınarın əsərlərində həyat tapırlar. Oxucular sənətkarın gördüklərini görür, eşitdiklərini eşidir. Onun əsərlərini oxuyarkən canlı, axıcı bir üslubla ətrafımızdakı aləm anbaan ötürülür bizə.

Qərb tərzində yazan sənətkar tarix və zaman anlayışlarını müxtəlif şəkillərdə analiz edir. Dərin daxili dünya, zəngin bir xəyal aləmi qurarkən xəyal adamına çevrilir. Əsərlərində analiz etdiyi şeylər iç-içədir. Tanpınarın sənətinin təməlinə sonsuz bir dürüstlük və hadisələrə, insanlara qərəsiz baxış hissi mövcuddur. Bu xüsusiyyət onun əsərlərinin qüdrətini daha da artırır. Onun sənətində dil baş tacıdır və mükəmməl olması üçün yazıçı onu davamlı olaraq dəyişdirir. “Ustadı Yəhya Kamalın bir söz üçün bir şeiri tamamlamadığı və uyğun sözü tampaq üçün iyirmi il gözlədiyi kimi gözlədir yazılarını”[4]. Sənətkarın istər şeiri olsun, istərsə də nəsr əsərləri gündüz gün işığı, gecə ay işığı izləri ilə izah olunur. Parlaqlıq, canlılıq görünür əsərlərində. Bütün bunları edərəkən təkrara yol verməməyi də çox yaxşı bacarır. Qərb ədəbiyyatı qədər, xalq ədəbiyyatından, divan ədəbiyyatından yararlanmış, fəqət təkrarçılığa yol verməmişdir. Tanpınar üçün sənət ehtiras, özünü yeniləmə, özünü üstələmək və davamlılığın tək ünvanıdır.

Tanpınarın əvəzolunmazları vardır. Mükəmməliyyət fikri onda adətən “fikri sabit”dir. Çatılacaq son mərhələ olaraq mükəmməliyyət fikri üslubunu da müəyyən edir. Bu fikir, Qərb ədəbiyyatı cərəyanlarının ilki olan klasisizmle birlikdə Qərbli sənətçilərdə vardır. Onun əsərlərini oxuyanlar da bu gözəl üslubun fərqi varirlər. Tanpınarın əsərlərindəki gözəlliyi dərk edən Mehmet Kaplan, “Huzur” romanının ön sözündə “Tanpınarı sənətkəranə üsluba aparən başlıca amillərdən biri onun dünyaya bir rəssam gözü ilə baxmasıdır. Bir rəssam üçün necədirsə, Tanpınar üçün də dünya bir işıq, şəkil və rəng çılğınlığıdır. Fəqət Tanpınar təbiət və insanın sadəcə xarici görünüşünə baxmaz. Onların dərinliyinə də enər”[3]. Tanpınarı oxuyanlar gözəllik ünsürünü dərinlən hiss edir və ümumilikdə nikbin bir tablo ilə qarşılaşırlar.

Tanpınarın əsərlərində xüsusi bir yerə sahib olan Yahya Kemal, fərqli adlar və mövqelər sərgiləyərək hadisələrin iştirakçısı olaraq çıxış edir. “Huzur”(Sükunət) əsərində necə ki, İhsan obrazı varsa, “Saatları Ayarlama İnstitu”nda da işləri tənzimləyən adam Halit Ayarcı var. O, Hayri İrdala yol göstərən, təklif irəli sürən adamdır. Həmçinin Hayri İrdal Halit Ayarcıya xeyirxah adam gözüylə baxır. Hayri İrdal onun üçün “Səni zibilikdən çəkib çıxartdı”[1] deyər. Hər şeyi və hər kəsi Hayri İrdala dost edən də Halit Ayarcıdır. Bir axşam Hayri İrdal və xanımı yemək üçün süfrəyə oturlar və bir oturacağın boş olduğunu görürlər və “Dünən axşam yenə onun süfrəmizdəki yerini boş gördüm. Xanımımın dolmuş gözlərlə bütün yemək müddətinə bu boş oturacağa baxışını heç zaman unutmayacağam” deyərək, bu baxışın Hayri İrdala xatırlatdıqlarına şahid oluruq. Hayri İrdal xanımına haqq qazandırır və “Halit Ayarcı mənim xeyriyyəçimidisə, onun da böyük dostu idi”[1] deyərək keçmişə qayıdır. Baxılan əşya, o əşyanı tamamlayan biri varsa dəyərli olur. Boş bir oturacaq heç bir şey ifadə etməz. O oturacağa boş-boş baxılması xüsusi mənə kəsb edir. Çünki Hayri İrdal’ın gördükləri və yaşadıkları Halit Ayarcının sayəsindədir. Bunu Hayri İrdal bildiyi üçün bir neçə insanın ömrünü birdən yaşama fürsətini Halit Ayarcı ona qazandırmışdır. Beləliklə “bu boş oturacağa baxış” bu şəkildə təhlil edilə bilər.

Yazarın zehni mistisizmdə olduğu kimi “hər şey ziddi ilə mütənəsidir” fikri ilə doludur. Bu fikir yazıçının həm heykəllərində, həm də romanlarında açıq şəkildə öz əksini tapır. Mistisizmdə bu düşüncənin qarşılığı ədəbiyyatda əksi əsasən nağıllarda olur. Nağıl ünsürləri “Saatları Ayarlama İnstitutu”nda “həzlər aləmində” Aselban adlı obrazla yaradılmışdır. Bu vəziyyətə yazıçı yaxşı bələddir. Aselban üçün “Aselbanın gecədən daha qara saçları, ulduzlardan daha parlaq baxışları, yasəməndən ağ dərisi, qırqovulları qısqandıracaq ədalətli yerləşdi” ifadəsi qeyri-adiliklə doludur. Aselbanın “gecədən daha qara saçları” na qarşılıq “ulduzlardan daha parlaq baxışları” vardır[5]. Tanpınar ulduzları və ulduzların parlaqlığını xəyali bir dillə istifadə edir.

Sadəcə hekayə və romanlarında deyil “Tanpınar bütün şeirlərində göy üzünə, ulduzlar aləminə doğru getmək istəyir”[2]. Gecə nə qədər qaranlıq olsada xarici aləmi işıqlandıran ulduzlar var. Tanpınarın dediyi kimi ruhunu dolduran xəyalı hər zaman ulduzlarla, təbiətlə məşğuldur. Bu baxımdan da “ulduz və ulduzlu gecə” onun əsərlərində aydınlığı, vizuallığı təmsil edən gün kimi, günəş kimi dəyərlidir. Tanpınarın bu duyğularına qatılmamaq mümkün deyil. “Yaz aylarında əgər yalnızsanız ulduzlar xəyal qurmaq üçün əla fürsətdir. Bu duyğuları təkrar-təkrar yaşamaq mümkündür”[3]. Bu çağırışlar oxucunu ağışına ala bilən, oxucuya yaşanılmışlıq hissi verən əsərlərdir. “Ulduzlardan daha parlaq baxışlarda da bu var”. Yazıçı, parlaq və parıltılı baxışlara yeni məzmun qataraq, yenidən yoğurur: “Elmas, diyə fısıldadı. Qısılmış gözlərində həmişəki eyni parıltılı baxışlar vardı. Mənə kim bilir nələr izah etmək istəyirdi?”[4] Tanpınar, bir tərəfdən “parıltılı baxışları” dilə gətirərkən, bir tərəfdən də rəng ünsürlərini heykəyə çevirir.

Tanpınar qızıl, gümüş kimi dəyərli metallarla bərabər, həmçinin almazdan da əsərlərində tez-tez istifadə edir. Mehmet Kaplanın dediyi kimi “vizuallıq” yəni gözə xitab edən ünsürlər Tanpınar üçün

əvəz olunmazdır. “Saatları Ayarlama İnstitutu” nda Şərbətçibaşı Almazdakı almazın rəngi impressionistlərdəki canlı rəng istifadəsi ilə bağlı ola bilər desək də, sənətkarın rənglərə qarşı sevgisi uşaq yaşlarından olmuşdur. 1930-cu illərdən sonra Qərblə sənətçiləri yaxından tədqiq etmə fürsəti tapdıqca ədəbiyyata rəsm və musiqini də əlavə edərək yeni bir sintez ərsəyə gətirir. Bu işlərdə rəsmdə daha çox impressionizmdən bəhs edilə bilər.

Tanpınarın rəssam həssasiyyəti ilə baxdığı şeylərə qarşı bir “ləzzət və ya həzz” şəklində yanaşması var. Buna skopofiliya deyilir. Skopofiliya haqqda İbrahim Şahin demişdir: “Skopofiliya baxmağın həzzi deməkdir və Tanpınar sənətini baxmaq həzzi üzərinə inşa etmişdir”[2]. “Saatları Ayarlama İnstitutu”nda “görmək” olduqca geniş bir baxış bucağı ilə işlənmişdir. Bu baxış bucaqları hamımızı maraqlandıran həyatın içindən və həyata dair olan bütün mövzuları əhatə edir. Tanpınar bunları yazarkən müxtəlif üslublarla görmə və eşitmə hislərindən yararlanır. Özündə bunun fərqi vardır. “Saatları Ayarlama İnstitutu”nda vəziyyətə şüurlu olaraq aydınlıq gətirmək istəyir. Bu əsərdə Tanpınar deyir: “Mənə elə gəlir ki, gördüklərimi və eşitdiklərimi yazmaq gələcək nəsillərə qarşı ən böyük vəzifəmdir”[2]. Həqiqətən də dediklərini özünə vəzifə olaraq görən Tanpınarın xarici aləmlə ən çox əlaqə içində olan hisləri görmək və eşitməkdir. Bu görmək və eşitmək yalnızca fiziki baxımdan görmək və eşitmək deyil. Bu iki hissə insan həyatındakı yeri, mədəniyyətə təsiri və töhvəsi anlamına gəlir. Çünki, görülənin və eşidilənlərin gələcək nəsillərə ötürülməsi sivilizasiya üçün önəmlidir.

Yazıçı “gələcək nəsillərə qarşı ən böyük vəzifəm” demək surəti ilə etmək istədiklərini açıq şəkildə söyləyir. İronik bir dillə qələmə alınan Saatları Ayarlama İnstitutu”nda görmə aktı Seyit Lütfullah obrazı ilə davam etdirilir. Seyit Lütfullah qırıq-sökük köhnə bir mədrəsənin bir otağında qalmaqdadır. Seyit Lütfullah Hayri İrdalə çox gizli bir şəkildə qaldığı yerin möhtəşəm bir saray olduğunu söyləyir. Hayri İrdal Seyit Lütfullaha inanır və “Məfəh dostumuzun mənə çox məhrəm bir şəkildə dediklərinə baxılırsa bu mədrəsə heç də elə göründüyü kimi qırıq-sökük deyildir. Əksinə möhtəşəm və aydınlıq bir saraydır. Necə ki, biz Seyit Lütfullahın həqiqi gözəlliyini görə bilmiriksə, bu sarayın əzəmətini də eləcə görə bilmərik. Ancaq xəzinə meydana çıxdığı zaman bu saray da möhkəm qızıl sütunları, firuzə və almaz qübbələri ilə parlayacaqdı. Onsuz da, o zaman hər şey yoluna girəcəkdirdi”[1]. Beləliklə, əsərdəki ironiya da özünü göstərir. Lütfullahın Seyitliyi kimi qırıq-sökük mədrəsənin də ahı getmiş, vahi qalmışdı. Seyitlik dini baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məhəmməd Peyğambərin nəslindən olan şəxslər o nəslin daşıyıcısı olaraq yüksək mədəniyyətli insanlar hesab edirlər. “Dünən bir mədrəsə var idi. Fəqət zamanla köhnəlmiş və tək bir otağında Seyit Lütfullah qalır. Bu qədər möhtəşəm bir şəxs oteldə qalacaq deyil ki”[3]. Yazıçı biraz da mətiqə əsaslanaraq “Necə ki, biz Seyit Lütfullahın həqiqi gözəlliyini görə bilmiriksə”[1] deyərək bir açıqlama edir. Seyit Lütfullahın gözəlliyini görməyənlər “bu sarayın əzəmətini də eləcə görə bilməzdi” deyərək açıqlama verir. Bu açıqlamada “Ancaq xəzinə meydana çıxdığı zaman bu saray da saf qızıl sütunları, firuzə və almaz qübbələri ilə parlayacaq” və əbədi ləzzətlərlə dolu bir həyat yaşayacaqlarının xəyalını qurmağa çalışır. İstər görünən, istər də görünməyən tərəfi ilə saf qızıldan sütunlar, firuzə və almaz qübbələr göz qamaşdıran möhtəşəm bir görüntüdür.

Tanpınarın əsərlərinin çox istiqamətli olması əsərlərinə fərqli şərhlər verməyimizə şərait yaradır. Gözəl bir əsər hər zaman o əsəri oxuyan insanda fərqli təsəvvürlər yaradır. Bu da əsərin zənginliyindən irəliləyir. Tanpınar üçün dəniz, “həyatın özü” dır deyə bilərik. Tanpınarın qarşılaşdığı ilk dəniz Sinopdadır. Daha sonra Antalya və İstanbulda dənizdən zövq almağa davam etmişdir. Onun üçün dənizin kəsb etdiyi mənə məhsuldarlıq, doğurqanlıq, qadın kimi fərqli metaforlardır. Yazıçı qeyd edir: “Saatları Ayarlama İnstitutu”nda “Dolmabahçəyə gələrkən dənizi görmüşəm, payız günəşinin qızıla boğduğu mavilik, yavaş-yavaş alışmağa başladığım taleyimlə arama birdən-birə oyandırıcı bir şey kimi girmişdi”[1]. “Payız günəşinin qızıla boğduğu maviliklər” içərisində sanki impressionist rəssamların çəkdi rəsmlər kimidir. Adətən oyun oynuyur kimi bir heyvət, qəribəlik də hiss olunur. Bir tərəfdən dənizi görməyin müsbət tərəfi, digər tərəfdən də alışmağa çalışdığı taleyi olaraq başa düşülə bilər.

“Saatları Ayarlama İnstitutu”nda seyr etmək Tanpınar üçün ən çox həzz aldığı məqamlardandır. Antalyalı gənc qıza məktubunda hələ kiçik yaşlarda bu vəziyyətin fərqi varmış və bir qış günündə çöldə yağın qarı dumanlı şüşə arxasında seyr etmişdir. Bu vəziyyət Tanpınarda “Çox ləzzətli bir heyranlıq duyğusu” yaradır. Ondakı çevrəni diqqətli şəkildə seyr etməsi məlum olur ki, uşaqlığında qazandığı bir həldir. “İnsan işlərinə uzaqdan baxmağı öyrəndim”. İ.Şahin demişdir: “seyr etmə daxildə başlayır. O daxili şüurdur”[4]. Tanpınar obyektə uzaqlaşdıqca, seyr etdikcə, üslubun gözəlləşdiyi qənaətinə gəlmişdir.

Tanpınarı sənətkərəmə üsluba aparın başlıca amillərdən biri onun dünyaya bir rəssam gözü ilə baxmasıdır. Bir rəssam üçün necədirsə, Tanpınar üçün də dünya bir işıq, şəkil və rəng çılğınlığıdır. Tanpınar

təbiət və insanın sadəcə xarici görünüşünə baxmaz. Onların daxili dərinliyinə də enər. Tanpınarı oxuyanlar gözəllik ünsürünü dərinlən hiss edər və ümumilikdə nikbin bir tablo ilə qarşılaşırlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Tanpınar, Ahmet Hamdi (Aralık 2012). Saatleri Ayarlama Enstitüsü (18.Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
2. Özcan, Nezahat (2012). Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Eserlerinde Resim, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
3. Okay, Orhan (Şubat 2010). Bir Hülya Adamının Romanı: Ahmet Hamdi Tanpınar (1. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
4. Kılıç, Latife (2003). Hikâye Yazarı Olarak Ahmet Hamdi Tanpınar, A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 21, Erzurum, s.129-145
5. Kaplan, Mehmet (2012). Edebiyat Üzerine Araştırmalar I (Onuncu baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Açar sözlər: Ahmet Hamdi Tanpınar, duyğular, görmək, seyr etmək, yazı üslubu

Бильгейис Махаммад гызы Алиева

Ахмет Хамди Танпинар и западный стиль

Резюме

Одним из главных факторов, которые привели Танпинара к художественному стилю, был его взгляд на мир глазами художника. Для Танпинара, как для художника, мир – это безумие света, изображения и цвета. Танпинар смотрит не только на природу и внешний вид человека. Это также доходит до их внутренней глубины. Те, кто читают Танпинар, глубоко чувствуют элемент красоты и обычно сталкиваются с оптимистической картиной.

Ключевые слова: Ахмет Хамди Танпинар, эмоции, видеть, часы, стиль письма

Bilgeyis Mahammad gizi Aliyeva

Ahmet Hamdi Tanpınar and Western style

Summary

One of the main factors that led Tanpınar to artistic style was his view of the world through the eyes of an artist. For Tanpınar, as for an artist, the world is a frenzy of light, image and color. Tanpınar does not just look at nature and the appearance of man. It also goes down to their inner depths. Those who read Tanpınar feel the element of beauty deeply and are generally faced with an optimistic picture.

Keywords: Ahmet Hamdi Tanpınar, emotions, see, watch, writing style

AYŞƏN ARİS qızı ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “SABİR” ROMANINDA SƏNƏTKAR VƏ ZAMAN MÜNƏSİBƏTLƏRİ

Görkəmli şəxsiyyətlər, sənətkarlar və alimlər yaşadıkları zəmanənin problemləri haqqında düşünür, ədalətin və haqqın qələbə qazanması üçün, yeri gələndə, hətta ölümlə üz-üzə qalmaqdan belə çəkinmirlər. Bunun bədii ifadəsini tarixi nəsrə görə. M.S.Ordubadi və Y.V.Çəmənəminli ilə başlayan bu yol müxtəlif söz ustalarının yaradıcılığında müvəffəqiyyətlə davam etdirilmişdir. Xalqımızın mənəvi dünyasında əbədi iz qoyan söz ustaları, sənətkarlar və tarixi şəxsiyyətlərin ömür yolu tarixi romanlarımızın əsas mövzusunə çevrilmişdir. Bu qəbildən olan tarixi romanlarda “sənətkar və zaman” münasibətləri ilə bağlı tarixi həqiqətlər mühim yer tutur. Azərbaycan ədəbiyyatında “sənətkar və zaman” münasibətlərinə toxunan yazıçılardan biri də Əzizə Cəfərzadə olmuşdur.

Müəllif Azərbaycanın böyük satirik şairi, bütün ömrünü gülə-gülə əridən sənət fədaisi – Mirzə Ələkbər Sabirin ömür yolunu işıqlandıran “Sabir” və ya “Məşələ dönmüş ömür” bədii-bioqrafik romanını qələmə almışdır. İlk dəfə M.Ə.Sabirin epizodik obrazı sənətkarın “Yad et məni” tarixi romanında yaradılarsa da, sənət fədaisinin həyat və yaradıcılığı müəllifi o qədər düşündürmüşdür ki, M.Ə.Sabir haqqında ayrıca tarixi roman yazmağa qərar vermişdir.

M.Ə.Sabir haqqında bir çox elmi-tədqiqat və bədii əsərlər yazılmışdır. M.Ə.Sabirin obrazını ilk dəfə dolğunluqla ədəbiyyata gətirən böyük yazıçımız Mir Cəlal olmuşdur. Mir Cəlal 1957-ci ildə qələmə aldığı “Yolumuz hayandır?” romanında M.Ə.Sabirin bədii obrazını yaratmışdır. Müəllif qarşısına M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığını tarixi romana gətirmək məqsədi qoymamış və XX əsrdə Azərbaycanda ictimai-siyasi hadisələrin kökünü, kənd həyatının müşkül vəziyyətini, ziyalılarımızın bu vəziyyətdən kənar qalmadığını və onların Bakıya üz tutaraq nicat yolunu burada axtarmalarını təqdim etmişdir.

Əzizə Cəfərzadənin romanında süjet başdan-başa M.Ə.Sabir obrazı ilə bağlıdır, yəni oxucu romanın sonuna qədər M.Ə.Sabir obrazı ilə ünsiyyətdə ola bilir. Müəllif 15 yığcam fəsildən ibarət olan romanında M.Ə.Sabir obrazını təkamül prosesində təqdim edir.

Romanın ilk fəsilləri böyük sənət fədaisinin uşaqlıq və gənclik illərinin təsviri ilə başlayır. Müəllif M.Ə.Sabir haqqında məlum olan tarixi hadisələrlə yanaşı, məlum olmayan tarixi faktları romanın süjetinə daxil edir və oxucunu sənətkarın dünyagörüşünün formalaşmasında mühim rol oynayan hadisələrlə tanış edir.

Məhərrəmlik şəbehindən sonra Seyid Əzim Şirvaninin təsis etdiyi yeni tipli məktəbə göndərilən Sabirin dünyagörüşünə bu mühit böyük təsir göstərir. Müəllif Seyid Əzimin Sabirin dünyagörüşünə göstərdiyi təsiri belə təqdim edir: “Seyid Əzim elm, ədəb, musiqi məclislərinə, şəhərə gələn ziyalıların görüşünə onu da özü ilə bərabər aparırdı, gözünü açır, biliyini artırır, dünyagörüşünü genişləndirir, ona oxumaq üçün kitablar verir, yazdığı tutarlı şeirə müqabil kitab bağışlayır, yeni-yeni əsərlər yazmağa təşviq edir... bir ata, bir ustad, bir müəllim kimi onun təhsili, təlim-tərbiyəsi, mənəvi inkişafı ilə məşğul olurdu” [2, s. 10].

Seyid Əzim Şirvaninin təsiri nəticəsində balaca Ələkbərin qəlbində iki hissə baş qaldırır: valideynlərinin hörmətini qazanmaq üçün Əli şəninə uyğun mərsiyələr yazaraq şöhrətlənmək, yoxsa maarif nuru ilə dünya pəncərəsindən işıqlı həyata boylanmaq üçün müəlliminin səsinə qulaq verib, onun yolunu tutmaq? İki yol arasında qalan balaca Ələkbər müəlliminin göstərdiyi əql yolunu seçir və Şərq aləminin ən uca zirvələrindən birinə çevrilir.

Həyat universitetinin bütün keşməkeşlərini dadmış, həyatın bütün acılarını dərinləndirən Seyid Əzim Şirvani Sabir üçün həyat universiteti rolunu oynayır. Balaca Ələkbər Seyid Əzimin məktəbində cəmi iki il oxuya bilir. Atasının təkidi ilə elm ocağından ayrılır. Elm ocağından ayrılmasına baxmayaraq, atasının dükanında şeir yazmaqla məşğul olur. Bir dəfə şeir yazarkən atası onun dəftərini əlindən alıb cırmış, üzünə də hoqqalı bir şillə çəkmişdi. Müəllif bu zaman balaca Ələkbərin keçirdiyi daxili iztirabı oxucusuna belə təqdim edir: “Onun şeir dəftərini atası cırmamışdı. Baqqal Məşədi Zeynalabdin cırmışdı. Onun üzünə xəcalət çəkdiyi silləni ata vurmamışdı. Onu da baqqal Məşədi Zeynalabdin ilişdirmişdi. Onun nifrəti, düşmənçiliyi bu baqqala qarşıydı. Mollaxanadakı falaqqadan sonra aldığı bu zərbə həyatın ikinci acı qamçısı idi. Köksünü dəşirdi” [2, s. 16].

Bu hadisədən sonra balaca Ələkbərin qəlbində baqqalın timsalında şeirə, sənətə xor baxan zəmanəyə qarşı nifrət hissi oyanmış, başını götürüb evdən getməklə ilk müstəqil qərarını vermiş, lakin atasının təkidi ilə geri qayıtmışdı. Bundan sonra o, istədiyi məclisə gedər, ziyalılarla görüşər, istədiyi qədər kitab oxuya, şeir yazırdı. Romandan təqdim olunmuş bu səhnədən aydın olur ki, balaca Ələkbərin satirik şair – M.Ə.Sabir kimi formalaşmasında təsiri olan böyük amillərdən biri də, hələ uşaqlıqda həyatında baş verən ədalətsizliklərə qorxmadan üsyan etməsi olmuşdur. Müəllif bununla sübut etməyə çalışır ki, Sabir satirası həyatı və cəmiyyəti diqqətlə müşahidə etməyin nəticəsində meydana gəlmişdir.

Sabir ağrı və acısını duyduğu, demək olar ki, hər problemi yaradıcılığında əks etdirmişdir. Məzlumların səsinə səs verən Sabir, mülkədarların zülmü altında inləyən fəhlələrin, kəndlilərin iztirabını, qadınların, körpə qızların zülmət aləmində çəkdiyi məşəqqətləri, cəhalətin maarif yolunda törətdiyi çətinlikləri yaradıcılığında məşəl kimi qaldırmışdır.

Romanda müəllifin təqdim etdiyi şairi qadınların acınacaqlı vəziyyətdə yaşaması, təhsildən geri qalması, məktəbə getmədən ər evinə yola salınması kimi məsələlər daha çox düşündürür: “Arvadlarımızın halı onsuzda yamandı... balaca qızların zorla babası yaşında qoca kişilərə ərə verilməyi... Çoxarvadlılıq... Kəbin və talaq mərasimlərində bir tikə də razılıqlarının nəzərə alınmaması... İslam aləmində qadının dərdi çoxdu, böyükdü... Cəhalət, nadanlıq, xürafat baş alıb gedir...” [2, s. 64]. Şairin dilindən təqdim edilən parçadan aydın olur ki, Sabir ömrü boyu qadın hüquqsuzluğu uğrunda mübarizə aparmış, şəriət qaydalarının ağır buxovları altında əzilən qadınların haqq səsi olmağa çalışmışdır. Böyük şairin yaradıcılığının aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilən və feodal adət-ənənələrinin ağır buxovları altında əzilən qadınların haqq səsi olmağa çalışması romanda geniş bədii boyalarla təqdim olunmuşdur.

Sabir xalq şairi olmadan xalqın oğlu, xalqın övladı olmuşdur. Sabiri təkcə öz külfəti, balaları deyil, sahibsiz arvad-uşaqların, məzlumların taleyi də düşündürürdü, çünki Sabir “Hophop” olmadan əsl vətəndaş olmağı bacarmışdır.

Romanda Sabirin “Molla Nəsrəddin” jurnalına qoşulmağı və jurnalda göstərdiyi fəaliyyəti tarixi faktlar əsasında təqdim olunub. Müəllif tarixi həqiqətlər fonunda Sabirin jurnalda ilk şeirinin necə çap olunmasını, Mirzə Cəlil və Ömər Faiq Nemanzadə ilə tanışlığını, gizli imzaları haqqında məlumatların hər birini geniş bədii detallarla təqdim edir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının meydana gəlməsi Sabir üçün yatmış xalqın “xabi-qəflətdən” oyanması idi. O, həm sevinir, həm də kədərlənirdi. Sevincinin səbəbi o idi ki, heç vaxt xalqın nöqsanlarını bu yekəlikdə üzünə vuran olmamışdı. Kədərinin səbəbi isə bu cür “müsəlman qardaşlar” dünyasında yaşaması idi.

Jurnalda çap etdirdiyi “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!” adlı ilk şeiri ilə əsl Sabir, əsl “Hophop” həmin gün yaranmışdı. Jurnalın meydana gəlməsiylə sənət fədasininin qəlbindəki arzuları çiçəklənmiş, ümidi qol-budaq açmışdı: “Jurnalın ilk nömrəsi gözünün önündə bir örnək, bir yol göstərən rəhbər, bir istiqamətverici, bir işıq kimi durur, par-par parlayırdı. Sanki məcmuənin ilk səhifəsində yatan, tək-tək oyanmaq istəyirkən, əsnəyib yenidən yuxulamağa başlayan milləti oyatmaq üçün üzündəki mehriban, nəvazişkar təbəssümlə əlini uzadıb “oyan, oyan bu qəflət yuxusundan, atam, qardaşım, evladım!...” deyən Molla Nəsrəddin idi həmin o yol göstərən, həmin o işıq saçan, nur saçan mayaq” [2, s. 96].

Jurnalda fikirlərini sərt üslubda bildirməsi şairə və ailəsinə qarşı təqibləri artırır. Qaragüruh nümayəndələrinin Sabirin evinə hücum çəkib özünü də xalq arasında “kafir babı” adlandırması romanın ən maraqlı epizodlarından biridir. Həmin hadisədən sonra şairlə haqq-salamı, qohumluq əlaqəsini kəsənlər, şairin salamını almayanlar, övladlarını təhsildən – Sabirin təsis etdiyi “Ümid” məktəbindən yayındıranlar çox olmuşdu. Bu məktəblə birlikdə şairin ümidi çiçək açmış, ruhu yüksəlmiş və gözləri işıqlanmışdır. Amma bu ümid çox çəkmir, bu çiçək tez solur. Məktəbinə uşaq verməyənlər, dükanından sabun almayanlar şairi səkkiz qız üstündə tapdığı oğlundan, ailəsindən, doğma yurdu Şirvandan didərgin düşüb Bakıya getməyə məcbur edir. Maarif arzusuna Bakıda çatacağına ümid edən və qara bəxtinə ağlamamaq qeyri-mümkün olan şairin yaxasını çətinliklər buraxmır. Balaxanı məktəbində dərs demək üçün ömrü boyu nifrət etdiyi din xadimlərinin ayağına gedib minnət çəkməli olur. Qəlbində alovlanan maarif arzusu üçün şair bu əzaba dözüür, imtahan verir və attestat alır. Vətəninin bədbəxt vətəndaşlarını böyük məhəbbətlə sevən şair Balaxanı məktəbində də qaragüruh nümayəndələrinin hücumlarına məruz qalır. Ədəbiyyatımız və mədəniyyətimiz üçün inqilab yaradan şairin mükafatı təhqir və təqiblər olur:

“Ağladın millət üçün illərlə,
Acı gülməklə, dalı dillərlə.
Göstərib çarəyi-nicatımızı,
Nəzm qıldın nəvaqisatımızı” [2, s. 223].

Müəllif romanın sonunda ömrü boyu xalqını düşünən və bu yolda ciyərləri qan bağlayan sənət fədasininin dünyadan vaxtsız köçməyini böyük ürək acısıyla təqdim edir. Şairin məslək və əqidə dostu Abbas Səhhət onu son günlərində belə yalnız buraxmır. O, şairin vəfatından duyduğu kədəri belə ifadə edir: “Adam var evdən gedər, adam var eldən gedər. O, dünyadan, bütün dünyamızdan gedir. Bir evin əri, oğlu, atası idi. Bir millətin qəm çəkəni, bir xalqın canverəni, deyən dili, görün gözü, sevən qəlb idi. Təkcə evdən, təkcə eldən getmir, bütün aclar, bütün füqərə, bütün istibdad pəncəsində inləyən, əzilənlərin ömründən gedir. Dünyanın əcaib dövründə gəlmişdi dünyaya. Dünyadan gedir Sabir!” [2, s. 218].

Əzizə Cəfərzadə “Sabir” romanında sənətkarın həyatını təsvir edərkən çox mühim məsələləri – şairin öz zəmanəsi, yaşadığı cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsini böyük ustalıqla işıqlandırır. Romandan aydın olur ki, M.Ə.Sabir ömrü boyu sabun tiyanının kənarında xalqı üçün çalışıb və yaşadığı mühitdən cismən, ruhən, bədənən cəfadan başqa bir şey görməyib. Satiralarının sərrastlığı, hədəfin aydınlığı, zərbələrinin öldürücülüüyü ilə qaragüruha meydan oxuyan şair millətinin yolunda şam kimi əriyib.

Əzizə Cəfərzadənin yaratdığı Sabir obrazı xalq şairi Səməd Vurğunun “Sabirin şərəfinə” adlı şeiri ilə həmahəng səslənir: xalqının səadəti yolunda ürəyini məşələ döndərən şairi sevənlər və onun böyük sənətinin xiridarları olanlar bu gün də şairin şeirlərini sevə-sevə oxuyur və yaddaşlarda yaşadırlar:

“Sabir, o günləri gətirmə yada,
Dünya unutmamış səni dünyada...” [4, s. 232].

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: Mərhələlər, problemlər. Bakı: Adiloğlu, 2005, 549 s.
2. Cəfərzadə Ə. Sabir. Bakı: Azərbaycan, 1989, 230 s.

3. Paşayev M. Yolumuz hayanadır. Bakı: Uşaq və Gənclər, 1957, 245 s.
 4. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 264 s.

Ayshah Aris gizi Aliyeva

Artist and time relations In Aziza Jafarzadeh's novel "Sabir"

Summary

Aziza Jafarzadeh's novel "Sabir" created an artistic portrait of Mirza Alakbar Sabir who lived the bright traditions of our centuries-old poetry with dignity and raised it to a new level. In the novel, the author touches on the relationship between "the artist and time" in the person of Mirza Alakbar Sabir and highlights the struggle of the great martyr of art with ignorance. In the novel which consists of fifteen short chapters the image of the poet is presented in the process of evolution. Sabir is described in the novel as a revolutionary-satirical, poet, enlightened intellectual, educator, a figure who turned his life into a torch for the happiness of his nation. He took an active part in the processes taking place in the socio-cultural, socio-political life and expressed his civic position.

Keywords: M.Ə.Sabir, artist, time, education, ignorance

Айшан Арис гызы Алиева

Отношения художника и времени в романе Азизы Джафарзаде "Сабир"

Резюме

В романе Азизы Джафарзаде "Сабир" создан художественный портрет М.А.Сабира достойно переживший светлые традиции нашей многовековой поэзии и поднявший на новый уровень. В романе автор затрагивает взаимосвязь "художника и времени" на примере М.А.Сабира, освещает борьбу великомученика искусства с невежеством. В романе, состоящем из пятнадцати коротких глав, фигура поэта представлен в процессе эволюции. Сабир описывается в романе как сатирический поэт, просвещенный интеллектуал, педагог, фигура, превративший свою жизнь в свечеч счастья своего народа. Он принимал активное участие в процессах, происходящих в социокультурной, общественно-политической жизни, и выражал свою гражданскую позицию.

Ключевые слова: М.А.Сабир, художник, время, образование, невежество

NİGAR TOFİQ qızı ƏHMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATINDA VƏTƏN HƏSRƏTİ

Azərbaycan xalqının uzun əsrlər boyu təkamül prosesi keçərək çağdaş dövrümüzə yetişən zəngin bədii təfəkkür məhsullarının mühüm bir hissəsini də mühacirət ədəbiyyatı təşkil edir. Belə ki, bədii təfəkkür tariximizin müəyyən dövr və mərhələlərində xalqımızın ədəbi-bədii söz sahibləri doğma vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalaraq, əvvəlki mərhələdə Osmanlı dövlətinin, sonrakı mərhələdə isə Türkiyə Cümhuriyyətinin ərazisinə və digər dövlətlərə üz tutmuşlar. Yəni hələ XV-XVI əsrlərdə bir sıra Azərbaycan sənətkarları ölkəmizi tərk edərək Osmanlı dövlətinin (İndiki Türkiyə) ərazisinə (Hamidi, Həbib, Xəlil, Süruri, Bəsiri, Şahi, Xəzani və s.) və ya Orta Asiyaya (Ziyayi, Xülqi, Allahi və s.) getmişdilər. Həmin vaxt mövcud olan mühacirətin bir neçə səbəbləri var idi. Bu səbəbləri professor Yaqub Babayev belə qeyd edir: "Məmləkətdə baş verən feodal müharibələri, iğtişaşlar, qayğısızlıq, maddi çətinlik, özlərinə qarşı diqqət, qayğı görməməkdən doğan inciklik hissi, daha yaxşı güzəran və şan-şöhrət arzusu və s. bu səbəblər sırasında idi. Onu da əlavə edək ki, Osmanlı dövlətinin ərazisində nisbi sabitlik, rahatlıq mövcud idi. İstər osmanlı sultanları, istərsə də oradakı ayrı-ayrı yüksək rütbəli mənəb sahibləri elm və sənət adamlarını himayə edir, onlara qayğı ilə yanaşırdılar. Sultan Hüseyn Bayqaranın, xüsusilə də onun vəziri, məşhur özbək şairi Ə.Nəvainin (1441-1501) dövründə Orta Asiyada da bu cür himayədarlığın şahidi olurduq. Ona görə də bəzi şairlərimiz həmin ölkələrə köç etməli olurlar. Çaldıran döyüşündən sonra bir sıra elm və sənət adamlarının məcburən Türkiyəyə aparıldığı da məlumdur" (2, s. 314). Göründüyü kimi, ədəbiyyat tariximizin hələ o zamankı mərhələlərində də vətəndən uzaq düşmüş sənətkarlarımız olmuşdur. Təbii ki, onların da yaradıcılığında bu ayrılıq hissi, vətən həsrəti bu və ya digər formada özünü göstərməkdədir. Lakin əvvəlki dövrlərdə mövcud olan mühacirlik ədəbiyyat tariximizdə bir sistem, məfkurəvi istiqamət, mətbuat və s.

yaratmadığı üçün mühacirət ədəbiyyatımızın əsas aparıcı hissəsi məlum səbəblərə görə XX əsrə təsadüf edir.

Bəlli həqiqətdir ki, mühacirət ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz bir hissəsini təşkil edərək, onu daha da zənginləşdirmişdir. Mühacirət ədəbiyyatının istər poeziya, istərsə də nəsr qolunda vətən həsrəti özünü əks etdirməkdədir. Lakin poeziya sənətkarların vətən həsrəti ilə bağlı hiss və duyğularını ifadə etmək üçün daha əlverişli bir bədii seçim idi. Buna görə də biz müvafiq mövzu ilə bağlı axtardığımız nümunələrin əksəriyyətini məhz şeiriyyatda – poeziyada tapırıq. Məsələn, Almas İldırımın “Yurd həsrəti” şeirində vətən həsrətinin bariz nümunəsini görürük, şairin hiss, həyəcan və duyğularının ayrılıq dərindən sanki alovlandığının şahidi oluruq:

Mən yurdumu andıqca dərindən,
Qəlbim qopuyor sanki yerindən,
Yurdum... O ilahi uca Qafqas,
Vermiş mənə ilhamı əzəldən.
Sundum onun eşqiylə yürəkdən
Atəş dolu bir camı əzəldən.
Mən ruh alamam başqa gözəldən,
Eşqim!.. O ilahi uca Qafqas... (1, s. 117)

Şairin bu şeir parçasında onun əzəldən bu torpaqdan ilham aldığını, onun eşqi ilə yandığını, başqa bir yerdə yaşasa da, orada vətənsiz zövq almadığını, sanki ruhsuz olduğunu, həyatdan ruh almadığını, eşqinin, sevdasının yalnız və yalnız doğma Vətəni – Qafqas – Azərbaycan olduğunu görürük. Bunlardan başqa şairin öz vətəninə düşdüyü hala acıması, onun hər daşında bir həsrət, matəm olduğunu qeyd etməsi də diqqət çəkir:

Qafqas!.. O yaşıl sinəli dağlar,
Hicran duyaraq düşdüyü yasdən,
Qaç yüz sənəlik matəmi saxlar,
Bir rəmz olaraq Kürdən, Arazdan.
Quzğun onu həsrətlə qucaqlar,
Dərdiylə coşan dalğalar ağlar... (1, s. 117)

Şair bu şeirində həmçinin bir anlıq quş olub Vətənə uçmaq istəyir və qarış-qarış hər dağını, dərəsini, diyarını gəzmək, ona bir an da olsa, qovuşmaq istəyir. Hətta şair yayın ağzından qopub torpağa sancılan ox olmağı diləyir, bəlkə, belə olan halda torpaqla daha yaxın olacaq, öpüşəcək, arzusuna çatacaq. Şair vətən həsrəti ilə o dərəcədə alışıx ki, məzarının vətən torpağında olmağını arzulayır ki, məhz vətən torpağında məzarı sərینləyə bilər. O zaman mənim keçirdiyim hissləri, yazdığım və oxuduğum şeirləri, mahnıları vətənimin saralmış bir yarpağı dinləyər və anlar:

Heyhat... Nə yazıq, bir qanadım yox,
Bir anlıq uçub dağları aşsam,
Tərən kimi Göy Göldə dolaşsam...
Azğın pusudan bir atılan ox,
Qəlbədən vurulub yerlərə düşsəm,
Bir ləhzə o torpaqla öpüşsəm...
Torpaq, o yaşıl kölgəli torpaq,
Qoynunda məzarım da sərینlər.
Ruzgarla düşən hər sarı yarpaq,
Ruhumda coşan şarqımı dinlər... (1, s. 117)

Bu şeir parçasını oxuduqca sanki şair adamın gözünün qabağında canlanır və nə hisslər keçirdiyi təsəvvürümüzdə dərin izlər buraxır. Maarif Teymur Almas İldırımın vətən həsrətindən danışarkən haqlı olaraq yazır ki, “Mahiyyət etibarı ilə şair şəxsiyyəti, Vətən həsrəti ilə tam çulğaşır” (4, s. 12). Həqiqətən də, belədir.

Döğüldüyü diyardan uzaqlarda yaşamağa məhkum edilən, vətən həsrəti ilə qovrulmuş, onun dərindən acıyan mühacir şairlərdən biri də Gültəkin – Əmin Abiddir. Onun istər elmi, istərsə də bədii yaradıcılığı hər zaman Vətən sevgisi və həsrəti ilə birlikdə vücudla gəlmişdir. Şairin “Bayrağım və istiqlalım” (1924), “Vətənim və eşqim” (1924), “Qürbətdə bayram” (1925), “Azərbaycan istiqlalı” (1919) şeirlərində yaşanmış, lakin əldən verilmiş Azərbaycan istiqlalının yenə də bizim olacağına dərin ümidlər vardır. “Buzlu cəhənnəm”də min bir əziyyətə dözən mübarizlər bayrağı, istiqlalı, vətən eşqini qəlblərində yaşadırlar. “Bayrağın ölmədiyini, əgər ölərsə, bu bayrağı ləğv edən ölkələrin özlərinin torpağın altına keçəcəklərini” -

deyən şair Azəri oğludur. Onun adından şah damarından axan qan var. Lakin bütün zülm və işgəncələrə baxmayaraq “Nerondan betər zülm yapan”, “Türklüyün qəlbinə neşlər vuran” ölkəyə qarşı “intiqaq” şüarı da qalacaq. Vətəni

yad əllərdən xilas etmək üçün bir yol var:

Kurtuluş, ey nazlı, sevimli pəri,
Könüldən vurğundursana azəri.
Dışimlə qırarım, bir gün gəlir də
Bağrına saplanan qanlı xəncəri.
Yaşa ey həsrətlə doğan istiqlal!
Yaşa ey türk, yaşa ey gözəl hilal! (3, s. 304).

Bundan başqa, mühacir şairin “Can Azərbaycan” (1919), “Sevgili Bakıya” (1923), “İstanbul məktubu” və ya “Annəmə” (1924), “Qürbətdə bayram” (1925) kimi şeirlərində də vətən həsrəti ilə bağlı hissələrinin cilvələndiyini, poetikləşdiyini görürük. Gültəkinin “Can Azərbaycan” şeirində demək istədiyi budur ki, biz səndən nə qədər ayrı olsaq da, bədənimizdə can – ruh olduqca sən bizimləsən, əziz Vətən!

Sən bizimsən, bizimsən durduqca bədəndə can,
Yaşa - yaşa çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan! (6)

Şairin “Sevgili Bakıya” şeirində də vətən həsrəti aydın duyulur. Paytaxt Bakıya müraciətlə başlanan şeirdə doğma şəhəri ana hesab edir, onun halına acıyır, onun dərdinə əlac olmağı poetik dillə belə ifadə edir:

Ey sevgili Bakı, solğunsan yenə,
Bir acıyan könül yoxmu dərdinə?
Övladların kimi öksüz qaldınsa,
Mən yanaram, sənə ey yetim anne! (6)

Əmin Abid – Gültəkin bu şeirində həmçinin yad əllərdə olan, sevənləri didərgin düşən vətənin adına səcdə etdiyini də poetik dillə ifadə edir. Şairin vətən həsrəti, dərdi və onlarla bərabər sevgisi o həddə çatıb ki, o, vətənin tapdaqdan birdəfəlik azad olunmağını istəyir, bu olmazsa, xalqla vətənin eyni acıyla yanmasını ürək yanğısı ilə vurğulayır. Əslində, isə o bunu istəmir, vətənin və xalqının xoş, əminaman, vəhdətli günlərini görmək istəyir. Və bu yolda tökəcəyi qanını doğma yurduna halal edir:

Mən sənə adına səcdə eylərim.
Ey qəlbinə matəm bağlayan vətən,
Düşmən qucağında ağlayan vətən,
Əzmimlə mən səni qurtaramazsam
Xalqımla bərabər sən də yan vətən!
Hür olən imanım - indi qalxanım,
Sənə halal olsun mənim al qanıml! (6)

Şair vətəninə, xalqını o qədər sevir ki, istər elmi, publisist, istərsə də bədii əsərlərində bu məhəbbət əks olunur. Mühacirətdə olmaq, vətən həsrəti ilə yaşamaq, onun vəziyyətinə acımaq, nəinki Əmin Abidin, onun simasında bütün mühacir şair və ədiblərimiz üçün ağır olsa da, onlar heç vaxt ümidini itirmir, vətənin işıqlı gələcəyinin – hazırkı müstəqilliyimizin və azadlığımızın var olacağına inanırdılar. Bu ümid üçrəngli bayraqla intişar tapacaqdı, o zaman şair cismən olmasa da, ruhu şad və azad olacaqdı. Belə hissələrin Gültəkinin “Anama” və ya “İstanbul məktubu” adlı şeirində poetikləşməsinə görürük:

Bilirsən ki ana uzaqda qaldım,
...Sevdiyimin ismi: şən Azərbaycan!
Azərbaycan mənim gözəlim ana!
Azərbaycan mənim əməlim, ana!
Get onun bağrına üzünü sürt də,
Rusun çeynədiyi torpağını öp.
Azəri oğlunun böyük ümidə
Gömdüyü üç rəngli bayrağını öp!
Bəlkə də ölərəm qürbətdə ana!
Ruhumsa qalmasın həsrətdə ana! (6)

Qeyd edək ki, Vətən sevgisi və ya həsrəti təkcə onların mənsub olduqları vətənin təbiətinin, cəmiyyətinin gözəlliklərini, insanların qonaqpərvərliyini vəsf etmək və ya onların həsrətindən doğan hissələrdən ibarət deyildir. Bu vətənə aid olan hər nə varsa, onları öz yaradıcılıqlarında – istər elmi, istərsə də bədii əks etdirirdilər, təbliğatı ilə məşğul olurdular. Yəni onlar vətənə sevgilərini istər xalqımızın folklor nümunələrini araşdırmaqla, istər klassiklərinin zəngin irsini araşdırıb təbliğ etməklə, istərsə də xalqın başına

gələn fəlakətləri can yangısı ilə qələmə almaqla təqdim edirdilər. Həmçinin onların digər fəaliyyətləri zamanı da belə sevgini asanlıqla görmək mümkündür. Belə ki, mühacir kimi sığındıqları, yaşayıb-yaratdıqları ölkələrdə müəyyən təşkilat yaratmaqla, əsərləri yayımlanan mətbuat orqanını çalışdırmaqla da məşğul idilər. Bunların hamısı, təbii ki, vətən naminə idi, vətənə olan sevginin hədindən artıq olduğundan irəli gəlirdi. Belə cəfəkeş mühacir ziyalarımızdan biri də Əhməd Cəfəroğlu idi. O bütün varlığı ilə xalqı, vətəni, onların işıqlı gələcəyi üçün var gücü ilə çalışan əsl ziyalı idi. Qürbətdə, vətəndən uzaqda yaşasa da, vətən həsrəti həmişə onun daxili dünyasında bir nisgil yaşatsa da, heç zaman usanmayıb və bizim bu günümüzün yetişəcəyinə inamla, əzmkarlıqla mübarizə aparıb. Bu fəaliyyətində onun çalışdırdığı “Yurd bilgisi” dərgisinin də böyük rolu olmuşdur.

Ə.Cəfəroğlu xalqımıza məxsus folklor nümunələrini sevə-sevə toplayır, öyrənir və araşdırırdı. Təsis etdiyi “Yurd bilgisi” dərgisi doğma Vətənə aid yazılara meydan verərək onları işıqlandırır. Vətən həsrəti ilə alışıb-yanan əliqələmlilərimiz özlərinin ürək yangılarını, həsrətlərini, sevgilərini həmin dərginin vərəqlərində dərc etdirməklə bir təsəlli tapırdılar.

Əhməd Cəfəroğlu “Yurd bilgisi” dərgisində işğalçı rus qüvvələrinə açıq müqavimət göstərdiyi üçün bir məlumata görə Kazana, başqa bir məlumata görə, Xarkova sürgün edilən və vətəndən uzaqlarda doğma yurd həsrəti ilə gözlərini əbədi yuman Mustafa bəy Arifin yaradıcılığı üzərində xüsusilə geniş dayanmışdır. O, M.Arifin yaradıcılığının ümumi səciyyəsinə verərək yazırdı: “Hələ şair Arifin kəndisinin sürgün həyatında yazdığı şeirlər o qədər vətəni və millidir ki, şairin rus istilasına qarşı bəslədiyi nifrət haqqında qətiyyətlə heç bir tərəddüdə yer qoymur. Zavallı şair, nəhayət vətən uzaqlığına təhəmmül edə bilməyərək, rus mənəfərlərində həsrətlə həyatından ayrılməyə məcbur olmuşdur. Arif sözün geniş mənası ilə qiymətli şüurlu bir milliyətpərvər və istiqlalpərvər bir mücahiddir” (5, s. 174). Məqalədə şairin əsərlərindən gətirilən nümunələr bu fikrin gerçəkliyinə bir daha təminat vermiş olur:

Ellərimiz vardı bəyli, paşalı,
Dağlarımız vardı əlvan meşəli,
Süsənli, sünbüllü, tər bənövşəli,
Qaldı bağlar, xiyabanlar aqlaram (5, s. 174).

Mustafa bəy Arifin bu səmimi, ürəkdən gələn misraları şairin işğalçılara nifrət və Vətən məhəbbəti haqqında aydın təsəvvür doğurur.

Nəticə olaraq, qeyd edək ki, vətən həsrəti adı çəkilən şəxsiyyətlərin və ümumiyyətlə, mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığının əsas mövzusu olmuşdur. Bu başqa cür də ola bilməzdi, ona görə ki, onlar öz doğma yurdlarından didərgin idilər. Hər zaman doğma yurdun həsrətini çəkirdilər və onların keçirdikləri hisslər, duyğular, düşüncələr yaradıcılıqlarında da əks olunurdu.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Almas İldırım. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 160 s.
2. Babayev, Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 760 s.
3. Əhmədli B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri, Bakı: Elm və təhsil, 2017, 376 s.
4. Maarif Teymur. Almas İldırımın həyatı, mühiti, şəxsiyyəti // Almas İldırım. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 160 s., səh: 6-13
5. Həsənova Ş. Mühacirət irsimizin “Yurd Bilgisi”. Bakı: YYSQ, 2015, 198 s.
6. <https://edebiyat.az/poeziya/280-emin-abid-gultekin-can-azerbaycan.html>

Nigar Tofiq qızı Əhmədova

Mühacirət ədəbiyyatında vətən həsrəti

Xülasə

Məqalə Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz bir qolu olan mühacirət ədəbiyyatına, xüsusilə də bu ədəbiyyatda öz əksini tapan vətən həsrəti mövzusunə həsr edilmişdir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan xalqının uzun əsrlər boyu təkamül prosesi keçərək çağdaş dövrümüzdə yetişən zəngin bədii təfəkkür məhsullarının mühüm bir hissəsini də mühacirət ədəbiyyatı təşkil edir. Mühacirət ədəbiyyatı hələ XV-XVI əsrlərdən etibarən özünü göstərməyə başlasa da, bu proses XX əsrdə sistem xarakterli olduğu üçün bu ədəbiyyatın əsas mahiyyətindən danışarkən daha çox bu dövrün mühacirəti nəzərə alınır. Fikrimizcə, mühacirət hansı dövrdə, əsrdə, ildə olmasına baxmayaraq, orada yazılan əsərlərdə vətən həsrəti özünü göstərir.

Məqalədə mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələri olan Almas İldırım, Gültəkin-Əmin Abid, Mustafa bəy Arif kimi didərgin şairlərin şeirlərindən parçalar verilərək vətən həsrətinin poetik ifadəsi şərh edilmişdir.

Həmçinin Vətən həsrəti mövzusu ilə bağlı elmi və bədii əsərlərin işıqlandırması sahəsində Əhməd Cəfəroğlunun çalışdığı “Yurd bilgisi” dərgisinin də fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: mühacirət ədəbiyyatı, vətən həsrəti, ayrılıq hissləri, poeziya

Nigar Tofiq gizi Ahmadova

Longing for homeland in emigrant literature

Summary

The article is devoted to emigrant literature, which is an integral part of Azerbaijani literature, in particular, the theme of longing for homeland, which is reflected in this literature. It is noted that emigrant literature also forms an important part of the rich artistic thinking of the Azerbaijani people, which has passed through a centuries-old process of evolution and has reached modernity. Although emigration literature began to manifest itself as early as the XV-XVI centuries, since this process is systemic in the XX century, speaking about the main essence of this literature, emigration of this period is most often considered. In our opinion, no matter what period, century, or year the emigration took place, the works written there show homesickness.

The article contains excerpts from the poems of such exiled poets as Almas Yildirim, Gultekin-Amin Abid, Mustafa Bey Arif, who are representatives of emigrant literature. The activities of Ahmed Jafaroglu in the field of coverage of scientific and artistic works on the theme of longing for homeland were also highly appreciated.

Key words: emigration literature, longing for homeland, feelings of separation, poetry

Нигяр Тофик кызы Ахмедова

Тоска по родине в эмигрантской литературе

Резюме

Статья посвящена эмигрантской литературе, которая является неотъемлемой частью азербайджанской литературы, в частности, теме тоски по Родине, которая нашла свое отражение в этой литературе. Отмечается, что эмигрантская литература также составляет важную часть богатого художественного мышления азербайджанского народа, прошедшего многовековой процесс эволюции и достигшего современности. Хотя эмиграционная литература начала проявлять себя еще с XV-XVI вв., так как этот процесс носит системный характер в XX в., говоря об основной сущности этой литературы, чаще всего рассматривается эмиграция этого периода. На наш взгляд, независимо от того, в какой период, столетие, год была эмиграция, в произведениях, написанных там, проявляется тоска по родине.

В статье даны отрывки из стихов таких поэтов-изгнанников, как Алмас Йылдырым, Гюльтекин-Амин Абид, Мустафа Бек Ариф, являющихся представителями эмигрантской литературы. Также была высоко оценена деятельность Ахмеда Джафароглу в области освещения научных и художественных произведений на тему тоски по Родине.

Ключевые слова: эмиграционная литература, тоска по родине, чувство разлуки, поэзия

ƏSMƏT ELÇİN qızı İMANOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

M.F.AXUNDOV İRSİNİN DÖVRÜN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ YERİ VƏ DİNİ FANATİZMİN DRAMATURJİ MÜSTƏVİDƏ TƏNQİDİ

Axundova qədər ədəbiyyatımızda poeziya aparıcı müstəvidə yer almışdır. Ondan əvvəlki şairlər ədəbiyyatı poeziya baxımdan zənginləşdirildirsə, Axundzadə ədəbiyyata yeni janrlar və dramaturgiya gətirdi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində ədəbiyyatımızda realist istiqamətin güclənməsi, onun nəzəriyyəsinin və janrlarının yaradılmasını ciddi vəzifə kimi irəli sürürdü. Ədəbiyyatın mövzu baxımdan gündən-günə genişlənməsi, ictimai satiranın dərinləşməsi və s. bu vəzifənin yerinə yetirilməsini zərurətə çevirirdi. Bu zərurəti ilk duyan, elmi və bədii yaradıcılığı ilə vətəninə, xalqına misilsiz xidmət edən Mirzə Fətəli Axundov oldu. O, maarifçilik ideyalarını əks etdirən altı komediyası ilə ədəbiyyatda dramaturgiyamızın, “Aldanmış

kəvakib” əsəri ilə povest janrının əsasını qoydu. Mirzə Fətəli əsrin bələlərini, eyiblərini iti realist qələmiylə komediyalarında kəskin tənqid edir, satiranı uğurla nəsrə və dramaturgiyaya köçürdü.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycan həyatı komediya, satirik əsərlər üçün material ola biləcək ziddiyyətlərlə, konfliktlərlə zəngin idi. Məhz belə bir şəraitdə Mirzə Fətəli Axundov maarifçilik ideyalarını geniş yaymağa imkan verən dramaturji yaradıcılığa başlamışdır.

Axundov sayəsində maarifçilik ideologiya kimi, maarifçi realizm isə bir sistem kimi formalaşır. Mövhumatın, dinin, biliksizliyin kor qoyduğu cəmiyyət maarifçiliyin əsas hədəfində dayanır. Bu çürük vəziyyəti yaxşılaşdırmaq yolunu elm, təhsil, bərabərlik və bilik uğrunda mübarizədə götürdülər.

Mirzə Fətəli xalqın nə ateist, nə dinsiz, imansız olmasını istəmirdi. Onun məqsədi islamın dövrə uyğun olaraq protestanizmə möhtaqlığını göstərmək idi. Xurafatçılar və dindar maarifçilər bir-birindən fərqlənirdi. Dindar maarifçilər dinin əsaslarına qarşı yox, yalançı din xadimlərinin, molla və axundların korladığı islam dininə qarşı çıxırdılar. Müsəlman xalqı həqiqi dindən uzaq qaldığı üçün maarifçilər elm və dini birləşdirməyi çıxış yolu olaraq gördülər.

Axundzadə xalqdakı geriliyin səbəbini axtaran və bunu yaradıcılığında göstərən ilk fikir adamlarındandır. Hesab etmək olar ki, bu yumor və komediyaya müraciət etməsinin səbəblərindən biri idi. Milli şüur formalaşmadığı bir zamanda sadə, aydın dildə komediyalar yaratmaq Axundovun yaradıcılığında diqqət ediləsi nüanslardandır. Elə bu səbəbdən də Ziya Göyalp Mirzə Fətəlinin dövründə milli şüur, türkçülük formalaşmadığına baxmayaraq, onu ilk türkçülərdən biri adlandırmışdır. Belə ki, maarifçinin altı komediyası milli şüurun formalaşması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bu komediyalar sayəsində özünüdərk etmə prosesi başlayır, xalq əsərdə baş verənlərə gülür, daha dəqiq desək, əslində xalq özünə gülür, özünü tanıyır. Buradan qeyd etmək olar ki, milli özünüdərk etmə prosesi komediya janrında daha effektiv təsir göstərirdi və ədibin komediyaya müraciət səbəblərindən biri də bu idi.

Maarifçi ədib deyir ki: “Bəşər cəmiyyətindəki pis və xoşagəlməz cəhətləri kritika və məsxərədən başqa heç bir şeylə qazımaq olmaz. Əgər nəsihət və moizələr zalimə təsir etsəydi, Sədinin “Gülüstan” və “Büstan”ı əvvəldən axıra qədər nəsihət və moizədir” (1, s. 159). Nəticə etibarilə demək olar ki, onun komediyalarında nəsihətçilik deyil, satira və tənqid əsas yer tutur.

M.F.Axundov Zakir və Bakıxanovun din nümayəndələrini – mollaları, vaizləri, ruhaniləri tənqid etdiyi işi davam etdirirdi. O, dinə qarşı kəskin mübarizə aparır və dini yayanlara – “ey şarlatanlar, ey alimlər, ey vaizlər!” – deyər kinayəli müraciət edirdi. Maarifçi fanatizmin məskəni olan İrana daha artıq diqqət yetirib belə deyir: “Əgər islam dini səadət və mədəniyyət gətirirsə, bəs niyə dini-islam ərəblərin səadətinə bais olmadı? İndi ac və susuz, bielm və bihünər tullanıb qalıblar” (1, s. 208).

Mövzusu din və ruhanilər əleyhinə olan “Molla İbrahimxəlil kimyagər” adlanan ilk komediyası ilə Mirzə Fətəli Axundov avam millətin yüksək təbəqə adlandırdığı insanları tənqid edir, çünki onlar yalnız öz mənəblərini güdür, vətən və xalq onlara yad anlayışlardır. O, xalqın savadsız qalıb geriləməsinin günahını ilk olaraq ruhanilərdə görür. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, komediya Mirzə Cəlilin “Ölülər” faciəsinə də təsirsiz qalmamışdır. Elə ilk komediyasında da günlərini guya dua ilə keçirib, xalqı çapıbtalayan Molla İbrahimxəlil və onun köməkçisi Molla Həmid obrazlarını yaradıb. Nuxuluları meymun kimi ələ salan yalançı kimyagər dağlara çəkilib, gümüşü qızıl çevirə bildiyini yayıb və xalqı soymağa başlamışdır. Bununla da, Mirzə Fətəli həm ruhanilərin, mollaların yalanlarını, həm də nuxuluların aldanmalarını tənqid atəşinə tutur. Ədib özünün maarifçi görüşlərini əks etdirmək üçün Hacı Nuru obrazını yaratmış və onu bütün nuxululara qarşı qoymuşdur. O, nuxululara “Kamal ata kürkü deyil ki, irs ilə övlada yetişər”, “hər kəsin öz sənəti özünə iksirdir” və s. kimi ifadələr işlədir. Avam camaatın ona verdiyi suala Hacı Nuru belə deyir ki, gərək mənə yazıb dediyim şeirin qədrini bilələr. Sizin də nə əqliniz var, nə kamalınız. Onda mənə şeirim nəyə gərək olacaq?

Əsərdən görünür ki, kənd əhli Hacı Nurunun vətən tarixi haqqında yazdığı şeiri dinləmək istəmir. Səbəbi odur ki, cahil insanlar olaraq nəinki öz tarixlərini, hətta özlərini belə dərk etmirlər. Sadəcə yeganə istəkləri pulları artsın, varlı olsunlar.

İkinci komediya olan “Hekayəti – Müsyo Jordan və dərviş Məstəli şah”da Axundov baxış çərçivəsini genişləndirmişdir. Əgər birinci komediyada cəmiyyətə baxış dar müstəvidə göstərilirsə, ikinci komediyada isə Mirzə Fətəli cəmiyyətə həm nəbatat alimi Müsyo Jordan obrazı ilə kənardan baxır, həm də Qərbdəki insanlarla müqayisə aparıb, Qərb özünüdərkinə xüsusi önəm verir.

Ədib 40-cı illərdən feodalizm qayda-qanunlarının təcridən süqut etməsini nəbatat alimi Müsyo Jordanın təsiri ilə Avropa mədəniyyətinə can atan Şahbaz bəyin timsalında göstərir. O, qamışlıq adlandırdığı yerdən çıxıb, Parisə gedib, orda firəng dilini öyrənmək arzusundadır. Şahbaz bəy yazığının fərdiləşdirdiyi

obraz olaraq zamanın bir çox cavanlarının xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirdiyi üçün fərd olmaqla yanaşı, tipik xarakter səviyyəsinə qalxır.

Komediyada yenilik tərəfdarı Müsyo Jordanla köhnəlik nümayəndəsi Məstəli şah qarşı-qarşıya gəlir. Buna baxmayaraq, əsər yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi şəklində verilmişdir.

Əsərdə Hatəm xan ağanın nitqindən aydın olur ki, Mirzə Fətəli Parisin bir sıra adət-ənənələrini bəyənir.

Bu komediya Mirzə Fətəlinin qadın obrazlarını yaratdığı ilk əsərdir. Təsvir edilən qadınlar avam, cahil olmaqla ədibin yumoristik gülüşünün hədəfi olurlar. Şəhrəbanu, Şərəfnisə, Xanpəri kimi qadınlar Məstəli şahın oturduğu yerdən Parisi dağıdacağına inanırlar. Nəticə etibarilə əsər qadınların qələbəsiylə bitir, lakin bu zahiri qələbə idi, Mirzə Fətəlinin əsas məqsədi avamlıq və cahilliyin acı ifşası idi.

Axundzadə Molla İbrahimxəlil və Məstəli şah obrazlarını göstərərək, insanları belə fırıldaqçılara inandıqlarına görə tənqid edir, onları öz ağıl və düşüncələrinə güvənməyə çağırır.

Qadınların səhnəyə çıxması yasaq olduğu bir zamanda tamaşaya qoyulan komediyaların qadın rolunu cavan oğlanlar oynasa da, camaat onlara qadın gözüylə baxıb, biabırçılıq kimi qarşılayırdı. Nəinki qadın rolu, hətta qadın adlarının belə səhnədə çəkilməsinin eyib olduğunu Ə.Haqverdiyevin “Xəyalat” əsərindəki Hatəm xan ağanın Mirzə Fətəliyə dediyi sözlərdən aydın görmək olar: “Heç sənə müsəlman ismətinə toxunmaq yaraşarmı? Qardaş, niyə mənim övrətimin, qızımın adını camaat bilsin? Eyib olsun, sənin üçün!” (3, s. 227)

Növbəti “Vəzir-xani-Lənkəran” komediyasında ədib yuxarı mənəbə sahiblərinin necə axmaq olduqlarını göstərməklə yanaşı, həm də onlardan aşağı təbəqədə yerləşən qul və nöqərlərə qəddarcasına davranışlarını əks etdirmişdir. Yüksək təbəqəli obrazların ağılsız, cahil olduqlarını bir neçə nümunə ilə ifadə etmək olar: Vəzir diqqətsizliyindən xəlbiri onun otağında düşürən nöqəri döydürür. Əslində belə düşünmək də olar ki, vəzir hər iki arvadı ilə mübahisə etdiyi üçün əsəbiləşmiş və nöqər bu əsəbin qurbanı olmuşdur. Vəzir Mirzə Həbib xanın yanındakı yerini möhkəmlətmək məqsədilə öz baldızı Nisə xanımı xana ərə vermək niyyətindədir. Buradan da vəzirin mənəbpərəstliyi tənqid hədəfinə tutulur.

Digər bir nümunə əsərin üçüncü məclisindən: xana şikayətə gələn kəndli qonşusunun onun atının gözünü kor etdiyini bildirir. Çıxış yolu olaraq xan deyir ki, sən də onun atının gözünü kor et, bununla da əvəzləşin. Başqa bir kənd adamı həkimdən şikayətində bildirir ki, həkim qardaşımdan qan alan kimi o canını tapşırırdı. Həkim özünə haqq qazandıрмаq üçün “qan almadığı halda, qardaşı altı ay əziyyətlə yaşayıb sonra öləcəkdi” – deyir. Xan bu məsələdə də öz sarsaqlığını göstərərək, həkimə mükafat verilməsini tələb edir. Komediya əsas problem xanın avam hərəkətlərini hər kəsin düzgün qayda kimi qəbul etməsidir.

“Hekayəti-mərdi-xəsis” komediyasındakı hadisələr XIX əsr Azərbaycan xalqının çətin vəziyyətini, dolana bilmədiyini, maddi baxımdan əziyyət çəkdiyini göstərir. Mirzə Fətəli yeni yaranan ticarət burjuaziyasının acgözlüyünü Hacı Qaranın timsalında, öz gücünü, mövqeyini itirmiş mülkədar sinfinin həyatını da Heydər bəyin timsalında verir. Komediya Heydər bəy yeni zamandan, yeni qanunlardan şikayətlənir və əvvəlki kimi nişan atmaq, quldurluq etmək olmadığı üçün möhkəm heyifsilənirdi. Heydər kimi bəylər qaçaq malçılıqla məşğul olub, çar yasavulları tərəfindən tutulmağı özlərinə şərəf sayırlarsa, halal zəhmətlə pul qazanmağı, əkinçilik, maldarlıqla məşğul olmağı şəxsiyyətlərinə sığışdırmırlar, cibləri boş olduğu halda dolu, ac olduqları halda tox görkənbə kimi xüsusiyyətlərlə lovgalanırdılar.

Elə Hacı Qaranın xəsisliyi, pulunu xərcləməyib saxlaması da vəziyyətin gərginliyinin sübutudur. Komik planda verilən bu obraz qaçaq malı əlindən çıxdığı halda, naçalnikə cibindən oğurlanan bir abbasının geri qaytarılmasını deməklə yumoristik gülüşə səbəb olur. Əsərin əsas ideyası xəsisliyin tənqididir. Hacı Qaranın xəsisliyi o dərəcədə kulminasiyada verilir ki, çox pulu olmasına baxmayaraq, arvad-uşağı yarı ac, yarı tox yaşayırlar. Axundzadə Tükəzin dili ilə Hacı Qaranı “murdar” adlandırır. Onun düşüncəsinə görə, nəinki cəmiyyətin inkişafına mane olan, hətta şəxsi ailəsinə belə xeyri toxunmayan adam “murdar”dır.

Əsərdə çarizm idarə üsulunun üstüörtülü şəkildə kəskin satira atəşinə tutulduğunu da görürük: “A kişi, səni görək könlün şad olub, üzün gülməsin ki, bizi nahaq yerə müsibətə saldın, kim bilsin, indi silistdən havaxt qurtaracağıq? Urusun silisti 5 ilə qurtarmaz” (6, s. 10).

Molyerin “Xəsis” əsəri ilə “Hekayəti-mərdi-xəsis” komediyasını müqayisə edə bilərik. Belə ki, Molyerin Qarpaqonu mücərrəd surətdirsə, Hacı Qara tarixi, real surətdir. Digər fərq ondan ibarətdir ki, Molyerin yaratdığı obraz daha çox ailə-məişət mövzusunda, Hacı Qara obrazı isə ictimai planda verilir.

Axundov komediyalarında bir çox mətləbləri açdığı kimi, şəxsiyyət azadlığı məsələsini də qadın surətləri vasitəsiylə qoymuşdur. O dövrdə qadınların heç bir hüququ yox idi, onların həyat bağları özlərindən böyüklərin əllərində olduğu üçün hər zaman hüquqları tapdalanmış və dustaq olmuşlar. Lakin Axundzadə ilk dəfə Sona, Pərzad, Səkinə xanım kimi obrazları səhnəyə gətirdi. Baxmayaraq ki, onların da hüquqları

əllərindən alınmışdı, amma yenilikçi, iradəli qadınlar olub, xoşbəxt yaşamaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Qadınları hüquqsuz edən patriarxal qurumdur. “Hekayəti-xırs quldurbasan” komediyasında da hüququ əmisinin əlində olan Pərzadı sevmədiyi əmisi oğlu Tarverdiyə ərə vermək istədiklərini görürük. Qız bu haldan məmnun deyil, amma qəti addım da ata bilmir. Əsərdəki dialoqlardan aydın olur ki, Pərzad o zamankı patriarxal zəncirin əsiri olmuşdur. Lakin əsərin sonunda bu zəncir qırılır və o Tarverdini yox, məhz Bayramı sevdini bildirir.

Mirzə Fətəlinin komediyaları o dövrün qayda-qanunlarına zidd yeniliklərlə dolu olduğu üçün əvvəl tənqidlə qarşılanırsa da, sonradan bütün dünya miqyasında məşhurlaşdı.

Sonuncu “Mürafə vəkillərinin hekayəti” komediyasında da qadın hüquqsuzluğu tənqid edilir. Ədibin rəğbətlə yaratdığı Səkinə xanım obrazı bibisinin təklifini eşitdikdə özünü zəif göstərərək ağlamır, şikayətlənmir, gücünü toplayıb kimdənsə xəbər gözləmək yerinə Ağa Həsəni evinə çağırtdırır, onu sevmədiyini üzünə söyləyir.

Səkinənin “Könülə ki, zor yoxdur” kəlməsini işlətməsinin xüsusi səbəbi vardır, yoxsa bu sözü Ağa Həsəni başa salmaq üçün deməmişdi. O, çox yaxşı bilirdi ki, yaşadığı cəmiyyətdə insanın ürəyinə zor tətbiq edilən çətinliklər çoxdur. Dediği sözlərlə və öz-özünə arxalanmasıyla onun da ürəyinə güc tətbiq edilməsindən özünü qoruyur. Lakin qadınların belə iradəli, cəsarətli rəftarlarını avam millət həyasızlıq və əxlaqsızlıq adı ilə damğalayır. Əsərdə əsas tənqid hədəfi xoşbəxt yaşamaq üçün heç bir yalandan, fitnədən boyun qaçırmayan Ağa Mərdan Halvaçı oğlu timsalında bütün rüşvətxor məhkəmə adamlarıdır.

Axundov əsərlərində yaratdığı yenilik ruhu ilə yaşayan, mübarizə aparən obrazların dili ilə köhnə, çürük patriarxal adət-ənənələrə, dinə, yalançı, fırıldaqçı ruhanilərə qarşı çıxırdı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Bakı: Elmlər Akademiyası, 1962, 354 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elmlər Akademiyası, 1960, 905 s.
3. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri / I cild. Bakı: Lider, 2005, 504 s.
4. Həsənova, M. Nəzəri fikrin işığında. Bakı: BDU, 2019, 190 s.
5. Qarayev, Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 257 s.
6. Ədəbi düşüncədə milli özünüdərk problemləri / 525-ci qəzet. 10 sentyabr 2020

Əsmət Elçin qızı İmanova

M.F.Axundov irsinin dövrün ədəbi mühitində yeri və dini fanatizmin dramaturji müstəvidə tənqidi

Xülasə

Məqalədə Axundzadənin ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklər və komediyalarında fanatizmin tənqidi əsas yer tutur. Mirzə Fətəli bütün komediyalarında insanların avam, cahil, savadsız olduqlarını tənqid etmişdir. Maarifsizliyi yalançı molla, ruhani, fırıldaqçı vəzir, xan, vəkil obrazlarını yaratmaqla göstərərək. Altı komediyada tənqid hədəfləri nəzərə çatdırılmaqla yanaşı, yeri gəldikcə müqayisələr də aparılmışdır. Baxmayaraq ki, əsərləri dövrün tələbinə uyğun olmadığına görə əvvəl tənqid edilmiş, sonradan bütün Şərq aləmində məşhurlaşmışdır.

Açar sözlər: M.F.Axundov, altı komediya, fanatizm, maarifçilik, cəhalət

Asmat Elchin gizi Imanova

The place of Akhundov's legacy in the literary environment of the time and the dramatic critique of religious fanaticism

Summary

The article focuses on Akhundzadeh's innovations in the literature and criticism of fanaticism in his comedies. In all his comedies, Mirza Fatali criticized people for being ignorant and illiterate. He showed the idea of ignorance by creating the images of lying mullah, cleric, fraudulent vizier, a khan, a lawyer. In addition to emphasizing critical targets in the six comedies, comparisons were also carried out. Although at first his works were criticized for not meeting the requirements of the time, they later became popular throughout the Eastern world.

Keywords: M.F.Akhundov, six comedies, fanaticism, enlightenment, ignorance

**Место наследия Ахундова в литературной среде того времени и критика в драматической
сфере религиозного фанатизма**

Резюме

Критика фанатизма в комедиях и новаторства, приведенные в литературу Ахундовым занимают особое место в этой статье. Мирза Фатали во всех своих комедиях критиковал невежество, необразованность и безграмотность людей. Необразованность он показал, создав образы ложного моллу, религиозного человека, обманщика, визиря, хана и защитника прав. В шести комедиях он не только критиковал, но и сравнивал их. Несмотря на то, что его произведения снага критиковали, из-за требований того времени, потом стали известны во всем Востоке.

Ключевые слова: М.Ф.Ахундов, шесть комедий, фанатизм, просветительство, невежество

MƏTANƏT NAZİM qızı ABDUNOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ MÜHARİBƏ MÖVZUSUNDA YAZILMIŞ ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ

Azərbaycan torpaqlarının bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərə həsr edilmiş bədii əsərlərin tədrisinin şagirdlərə vətənpərvərlik hissələrinin aşılmasında, ölkəmizin ərazi bütövlüyü uğrunda öz həyatlarını fəda edən igid qəhrəmanlarımızın – şəhid obrazlarının bir örnək kimi qəbul edilməsində çox böyük rolu vardır. Orta məktəb dərslərlərində müharibə mövzusunda nümunələrin çox olması və savadlı bir pedaqoq tərəfindən onların əhəmiyyətinin düzgün çatdırılması çox vacibdir. Ədəbiyyat fənnində elə mövzular vardır ki, müəllimin bir metodist olaraq müstəqil fəaliyyətinə xeyli imkan yaradır. Çünki ədəbiyyatın metodikası pedaqogikanın və psixologiyanın ümumi qanunlarına əsaslanır.

Müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin tədrisi zamanı istər aşağı siniflərdə, istər yuxarı siniflərdə şagirdlərə vətənpərvərlik hissənin aşılmasından öncə, şagird təfəkküründə “müharibə” anlayışının düzgün qavranılmasına diqqət verilməlidir. Bu baxımdan yanaşdıqda, aşağı siniflərdə daha böyük məsuliyyət tələb olunur. Müəllim əvvəlcə müharibə anlayışını şagirdin yaş xüsusiyyətləri çərçivəsində düzgün izah etməyi bacarmalıdır. Şagirdin təsəvvüründə müharibə anlayışını canlandırarkən, müəllim fənninin ona verdiyi imkanlar daxilində müxtəlif metodiki üsul və fəndlərdən istifadə edə bilər, ənənəvi metodlarla yanaşı, fəal-interaktiv üsullar (beyin həmləsi və ya əqli hücum, klaster, söz assosiasiyaları, diskussiya, debatlar, ziqzaq, karusel və s.) müharibə anlayışının və müharibə mövzusunda yazılmış əsərin şagird üçün yadda qalan olmasının və idrak fəallığının əsas təminatçısı ola bilər.

Müəllim əsərin təhlilindən öncə motivasiya qurmalıdır. “Motivasiya – problemin qoyulması və fərziyyələrin irəli sürülməsinə və təlimə maraq yaradılmasına xidmət etməlidir” [5, s. 26]. Motivasiyanı yaradarkən müharibə anlayışını təsvir edə bilən müəyyən rəmzi materiallardan (rəsm, qrafik, təqdimat, şeir parçası və s.) istifadə edilə bilər. Və ya qarşılıqlı diskussiya şəklində suallar verilə bilər və açar sözlər vasitəsilə bu anlayış şagird üçün aydın ola bilər.

Şübhəsiz ki, müharibə insan əməlidir. O məhz insan beynində formalaşır. Bəşər övladı yaranan gündən müharibələr olub. “Elm adamı müharibə istəməz... Ədəbiyyat adamı müharibə istəməz... Bir bəstəkar, bir müəllim, bir həkim, bir kəndli, bir bəna, bir çoban, bir səyyah... heç kim müharibə istəməz. Bəs müharibələrdə döyüşənlər kimlərdir, ölənlər, öldürənlər, didərgin düşənlər, əsir götürülənlər - bir sözlə, əzab çəkənlər və ya əksinə, qorxu, xof yaratmaq, insanları daha ağır əzablarla hədələmək üsulları düşünüb yarananlar kimlərdir? – İnsan” [3]. Varlanmaq, başqalarının torpaqlarına, sərvətinə yiyələnmək istəyən insanlar, nəfslərinin qulu olanlar. Lakin müəllim müharibənin dağıdıcı missiyasını şagirdlərə çatdırarkən, Vətən anlayışından da yan keçməməlidir. Çünki bəzən müharibə və vətən anlayışları eyni ideyanın tərkibi olur, bir amalın – azadlığın möhtəviyyətinə çevrilir. Müəllim belə həqiqətin üstündən ötəri keçə bilməz. “İnsan hissələri içərisində ən müqəddəs, əbədi, tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən biri, bəlkə ən mühümü vətənpərvərlikdir. Xalq eşqi, vətən məhəbbəti insanın həyat nəfəsidir desək, biz ömrün məqsəd üçün yarandığını bir daha dərk edirik. Öz arxasında xalqın, vətən torpağının qüdrətini, onun həyat və mübarizə qabiliyyətini dərk edən bir qəhrəman döyüş meydanında yorulmaz, odlar, alovlar içində yansa belə, vətən torpağının gələcəyi, şərəf və şöhrəti onun üçün böyük bir təsəlli olar, o, həyatın da, ölümün də mənasından razı olar” [6, s. 317]. Müəllimin dərstdə müharibə mövzusu ilə əlaqədar belə bir istiqamətdə

apardığı söhbət, analiz və dəyərləndirmələr şagirdlərin dünyagörüşlərinin düzgün formalaşmasına şərait yaradır.

Aşağı siniflərdə vətən, müharibə, soyqırımı, şəhidlik kimi anlayışları şagirdlərdə psixoloji travma yaratmadan, ancaq həqiqi mənasından da yan keçmədən necə anlatmaq lazımdır? Sabir Əhmədlinin V sinif Ədəbiyyat dərslərində verilmiş “İşıq söndürmə” hekayəsi yığcam, lakin dərin mənası ilə seçilən əsərlərdəndir. Belə bir təsviri yada salaq: “Qohum-qardaş, ana-bacılar güllə yağmurundan çəkinməyib, öz əzizlərini, doğmalarını axtarırdılar. Soldatlar aman vermir, balasını, qardaşını qurtarmağa can atanları gülləyə tutur, cəsədlərini yanına sərirdilər. Bacı qardaşını neçə meyidin arasından tapdı. Qolunu boynuna aşırırdı, dizin-dizin sürünüb, od-alovun içindən onu çıxara bildi...” [7, s. 68]. Yuxarıdakı səhnəni şagird təsəvvüründə canlandırmaq üçün müəyyən bir təqdimat, rəsm və ya qısa filmdən istifadə mümkündür. Lakin burada belə bir fikir də meydana çıxır. Bəzən əsərlərdə Vətən müharibəsi səhnələri şagird təsəvvüründə bir yandan vətənpərvərlik hissələrinin aşılması, vətənə və həmvətənlərinə məhəbbət ilə yanaşı, bir yandan da düşməne nifrət və intiqam hissələri yaradır. Bəs ədəbiyyat əgər estetikanın, füsunkar gözəlliyin, vətənin, təbiətin tərənnümüdürsə, əgər ədəbiyyat humanizm təbliğatçısıdırsa, necə ola bilər ki, ədəbi nümunə bir şagirdə həm də nifrət hissi yaratsın. Burada ədəbiyyatın üzərinə böyük məsuliyyət düşür. “Bədii əsər ən böyük düşmən olaraq müharibə obrazını təqdim edə bilməlidir. Nəticədə müharibə edən tərəflərin hər ikisi yüzlərlə, minlərlə itki verir, hər iki tərəfdə analar itirilmiş övladları üçün ağı deyir, saçını yolur. Təbii ki, bununla, tutalım, “erməni bizim düşmənimiz deyil” – fikrini aşılamaq niyyətində deyiləm. Lakin ədəbiyyat müharibələrin, onları törədən səbəblərin və səbəbkarların daha dəhşətli olduğunu, insan konsepsiyasını qabartmalıdır.

Müharibə qan gölüdür, ağrı-acıdır. Göz yaşları, ah-nalə, fəryaddır. Ən çətinini də bu əzabların ortasında insanın hələ də insan qala bilməsi, özündən uzaqlaşmamasıdır” [4]. Belə bir fikir ayrılığı hər zaman vardır, uşaqlara aşıladığımız işğalçılara nifrət və humanistlik anlayışları bir-birinə ziddirmi və bu balans, xüsusən aşağı sinif şagirdində necə qoruya bilər, necə edə bilər ki, bizim uşaqlarımız həm sülhsevər olsunlar, həm də düşmənlərimizi və tariximizi unutmasınlar? Bu o demək deyildir ki, vətənpərvərliyi, keçmişini, tarixən millətinin başına gələn soyqırımlar, faciələrlə bağlı mövzuları keçərkən, müəllim narahat olmalıdır ki, yetişdirdiyi şəxsiyyət qanıqən tərbiyələndirir. Burada vacib olan öyrətmə tərzini, üslubunu, istifadə etdiyi metodları, hətta qurduğu hər bir cümlə nəticəni dəyişə bilər. Hüseyn Cavidin fikirlərini xatırlayaq: “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” və ya “Turana qılıncaqdan daha kəskin olur qüvvət, mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!”. Müəllim müharibə mövzusunda bir əsərdən bəhs edərkən, heç bir zaman şüarını ölüm, nifrət istiqamətinə yönəltməməlidir. Düşmən bəlli olmalıdır, tariximiz bəlli olmalıdır, şagird anlamalıdır ki, insanlığa verilən dəyər bəşəriyyətə verilən dəyərdir. Övladlarımıza müharibəni başa salarkən, müharibənin hər üzünü şagird üçün anlaşılabilir etməyə çalışarkən ədəbiyyatı, ədəbi nümunələri prioritet hesab ediriksə, burada psixoloji nüansları nəzərə almaq vacib faktordur. Ona görə də aşağı siniflərdə müharibə mövzulu əsərlər psixoloji süzgəcdən keçirilməlidir. Hesab etmək olmaz ki, xalqımızın başına gələn bütün dəhşətli hadisələri nə qədər təbii və inandırıcı canlandırsaq, şagirdlərin vətənpərvərlik hissi daha çox inkişaf edir. Ümumiyyətlə, dərslərin yazılmasında ciddi tələb qoyulmalıdır ki, qan, öldürmə, işgəncə səhnələri aydın şəkildə təsəvvür ediləsi cümlələrlə verilməsin. Bu səbəbdən, xüsusən aşağı sinif şagirdləri üçün müharibə anlayışını təsvir edərkən müəllim, öncə vətən, vətəni sevmək, vətəni qorumaq kimi sevgiylə bəslənən mövzular, təsvirlər verməlidir. Ümumilikdə, ədəbiyyat dərslərində bədii nümunələr elə verilməlidir ki, şagird istənilən siniflərdə müxtəlif mövzuların tərkibində Qarabağı, öz tarixini, öz keçmişini bəzən bir şeir, bir hekayə vasitəsilə canlandırmağa bilsin. Müəllim aşağı siniflərdə Vətən kəlməsinə aydınlıq gətirməyə başlayarkən, ortaya suallar qoya bilər. İnsana, heyvana, təbiətə sevgi nədir? Dostluq nədir, paylaşmaq nədir? İnsanı sevmək, yurdunu sevmək, ətrafını sevmək, təbiəti qorumaq... Əslində, bunların toplusu vətənpərvərlikdir. Misal olaraq, aşağı siniflərə Xocalı faciəsini aşılamaq istəyən müəllim nə etməlidir? Şagirdlərdə əzilmişlik psixologiyası yarada bilər “Bizi qırdılar, bizi döydülər, bizim qadınlarımıza, uşaqlarımıza, qocalarımıza işgəncə verdilər” tipli cümlələr qurmaq, hətta bəzən yuxarıdakı cümlələri əks etdirən şəkillər, video-çarxlar göstərmək tamamilə yanlışdır və aşağı sinif şagirdlərinin yaş xüsusiyyətinə uyğun olmayan, travmatik sonluqlarla nəticələnə bilən metodudur. Bu zaman şagirdə özünə inamsızlıq yarana bilər, özünün və millətinin sahib ola biləcəyi gücün fərqi var bilməz. Bunlar hər zaman yüksək ixtisaslı pedaqoq və uşaq psixoloqları tərəfindən tənqid olunmaqdadır. Məsələn, Ənvər Məmmədخانının “Buz heykəl” əsəri fikrimizcə, müharibənin qaranlıq və acınacaqlı üzünü şagird təsəvvüründə yüksək pedaqoji və psixoloji tələblərə cavab verəcək səviyyədə açma bilməmişdir. Orada nə silah var, nə ölənlər, nə öldürənlər, orada psixoloji travma yarada biləcək əzab, işgəncə səhnələri də yoxdur. Hekayənin adında qışın boranı, soyuğu olsa da, əsər boyu bütün varlığı ilə balasına bağlı olan bir ananın ürəyinin hərərəti əks

etdirilmişdir. Müəllim hekayəyə giriş verərkən, buradakı mənzərə vasitəsilə 1941-1945-ci illər müharibəsində cəbhə xəttində yaşayan insanların çətinliklərini, müharibənin bir ana və övladının simasında insanlığa qəsd, insanlığa zərbə və bəşəriyyətin ən böyük və sağalmaz xəstəliyi olduğunu təsvir edə bilir. “Belə soyuq və vahiməli qış gecəsində gənc bir ana yurdunu tapdayan yırtıcı düşmən əlindən baş götürüb qaçmışdır. Ana tələsir. O, sinəsinə sıxdığı körpəsini hava işıqlananadək çayın o tayına – azad torpağa keçirməlidir. Ana dəhşətli hisslər keçirir - ona elə gəlir ki, qılınc kimi kəsən şaxta onun qucağındakı körpənin həyatına qəsd edir. Ana ürəyində qıvrılan bir qorxunun ağladığını, şivən qopardığını eşidir – körpə donur, körpə donacaq...” [2, s. 80] Əsərin son səhnəsini ifadəli oxunun bütün qaydalarına riayət edərək oxumaqla şagirdlərin gözündə canlandırma bilər. Müəllimin emosional-obrazlı, ifadəli oxusu müharibənin insan həyatına vurduğu zərbələri bütün aydınlığı ilə əks etdirə bilər. Sovet əsgəri ananı tapanda soyuqdan buza dönmüş ananın qucağındakı körpə donmamışdı. Çox axıcı, təsiredici bir dillə yazılmış bu hekayə, bir tərəfdən, müharibənin dəhşətlərini göstərmək, digər tərəfdən, balasının yolunda həyatını fəda edən ananın sevgisinin aliliyini göstərən yüksək bədii sənət nümunəsidir.

Aşağı sinif ədəbiyyat dərslərinə, xüsusən də V-VII sinif dərslərinə diqqət yetirsək, belə bir nəticəyə gəlib çıxırıq ki, şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq sırf müharibə səhnələrini əks etdirəcək əsərlər əvəzinə, daha çox müharibə, vətən müharibəsi anlayışını dərk etmənin ilkin pillələri olaraq vətən, vətəni sevmək, millətini, dilini sevmək anlayışları və vətənin, vətən torpağının tərənnümü olan nəzm və nəsr parçalarına daha çox yer ayrılmalıdır. Əslində bir müəllim vətəni, torpağı sevməyən, onun hər qarışını tanımayan bir şagirdə vətəni qorumaq instinkti yarada bilməz. VI sinif ədəbiyyat dərslərində Hikmət Ziyanın “Qarabağda” şerindən bir parçaya diqqət yetirək:

*Bu yerdə Vaqifimin müqəddəs türbəsi var,
Natəvanın, Zakirin pozulmayan izi var,
Üzeyirin nəfəsi, Bülbülümün səsi var...
Cabbar, Xan, Rəşid, Səid, Zülfü zəngüləsi var,
Yetişibdir gör necə incilər Qarabağda,
Min ilin yorğunluğunu da dincələr Qarabağda. [1, s. 57]*

Burada Qarabağ kəlməsi müxtəlif aspektlərdən açıqlanır. Bu şeiirdə müəllif Qarabağda doğulub boya-başa çatmış Üzeyirin, Zakirin, Cabbarın, Bülbülün və digər sənətkarların obrazını təqdim edir, eyni zamanda Turşsu, İsa bulağı kimi səfalı yerlərin təmsalında Qarabağı tanıdır. Müəllim bu şeiiri, sadəcə, əzbərlətməklə kifayətlənməməli, həmçinin Qarabağı canlandıran faktiki materiallarla da şagirdə Qarabağın “vətənin səfalı guşəsi” obrazını yarada bilər. Əgər bir şagird Qarabağı tanımırsa, onun musiqi zənginliyini, onun bütün incilərini, təbiətin ona bəxş etdiyi təkrarsız gözəllikləri, təbii sərvətini tanımırsa, onda o, Qarabağı necə sevməli bilər?

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Afət Süleymanova, Təranə Bağırova. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı, 2017
2. Ənvər Məmmədyanlı. Seçilmiş əsərləri, Avrasiya Press, Bakı, 2015
3. Hədiyyə Şəfaqət. Müharibə, Ədəbiyyat qəzeti, 2020
4. Mətanət Vahid. Ötən ilin hekayələrində müharibə mövzusu, “Ədəbiyyat” qəzeti, 2015
5. Mircəfər Həsənov, Nabat Cəfərova, Cəmilə Bəhmənova. İbtidai Sinif Müəllimləri Üçün Kurikulumun Məzmunu Və Həyata Keçirilməsi Yolları (Metodik Vəsait), Bakı, 2014
6. Səməd Vurğun, Əsərləri 6 cildə, V cild
7. Soltan Əliyev, Bilal Həsənov, Əminə Səfərova, Əsgər Quliyev. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı, 2016

Mətanət Nazim qızı Abdunova

Orta məktəblərdə müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin tədrisi

Xülasə

Məqalədə orta məktəbdə müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin tədrisindən bəhs edilir. Müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin tədrisi zamanı istər aşağı siniflərdə, istər yuxarı siniflərdə şagirdlərə vətənpərvərlik hissinin aşılmasından öncə, şagird təfəkküründə “müharibə” anlayışının düzgün qavranılmasına diqqət verilməlidir. Aşağı siniflərdə bu məsələyə daha böyük məsuliyyətlə yanaşmaq lazımdır. Belə ki, müharibə anlayışı dərin psixoloji təsirə malikdir. Müəllim əvvəlcə müharibə anlayışını şagirdin yaş xüsusiyyətləri çərçivəsində düzgün izah etməyi bacarmalıdır. Şagirdin təsəvvüründə müharibə anlayışını canlandırarkən müəllim fənninin ona verdiyi imkanlar daxilində müxtəlif metodiki üsul və

fəndlərdən istifadə edə bilər, ənənəvi metodlarla yanaşı, fəal-interaktiv üsullar (beyin həmləsi və ya əqli hücum, klaster, söz assosiasiyaları, diskussiya, debatlar, ziqzaq, karusel və s.) müharibə anlayışının və müharibə mövzusunda yazılmış əsərin şagird üçün yadda qalan olmasının əsas təminatçısı ola bilər.

Матанат Назим кызы Абдунова

Обучение произведения на тему войны в средней школе

Резюме

В статье рассматривается методика преподавания работ на тему войны в средней школе. При преподавании произведений о войне следует обратить внимание на правильное понимание понятия «война» в сознании учащихся, прежде чем прививать патриотизм в средней школе. Особенно большая ответственность требуется в средней школе. Таким образом, концепция войны оказывает глубокое психологическое воздействие. Во-первых, учитель должен уметь правильно объяснить понятие войны с учетом возрастных характеристик детей. Визуализируя войну в воображении ученика, учитель может использовать различные методические приемы в пределах возможностей предмета. Наряду с традиционными методами активно-интерактивные методы (мозговой штурм, кластер, словесные ассоциации, дискуссия, дебаты, зигзаг, карусель) могут быть основным средством, позволяющим сделать концепцию войны и работу о войне более запоминающейся для ученика.

Matanat Nazim gizi Abdunova

Teaching works written in the theme of war at the middle school

SUMMARY

In the article is dealt with the teaching method of works on the theme of war at the middle school. While teaching the works on war it should be paid attention to the correct understanding of the concept of “war” in the pupils’ mind before instilling patriotism whether at the middle or at the secondary school. Particularly great responsibility is required at the middle school. Thus, there is a deep psychological impact of the concept of war. First the teacher must be able to explain the concept of war correctly within the age characteristics of the children. While visualizing the war in the pupil’s imagination, the teacher can use various methodological methods and tricks within the possibilities of the subject. Along with traditional methods active-interactive methods (brainstorming, cluster, word associations, discussion, debates, zigzag, carousel) can be the main provider to make the concept of war and the work about the war more memorable for the pupil.

NƏRMİN İLHAM qızı MAHMUDOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

**M.NƏSİRİNİN “LİSANÜT-TEYR” ƏSƏRİ VƏ Z.NƏXŞƏBİNİN “TUTİNAMƏ”Sİ ORTAQ
MOTİVLƏRİN FƏRQLİ TƏZAHÜRÜ KİMİ**

Tutinamə motivi ədəbiyyatda geniş yayılmışdır. Ədəbiyyatşünaslıq elmində daim tutinamə motivinin ilk qaynağı ilə bağlı tədqiqatlar aparılmış və bu aspektdə fikir ayrılıqları ortaya çıxmışdır. Hazırda günümüze qədər gəlib çatan, bu mövzuda fərqli dillərdə yazılmış xeyli tutinamə ilə bağlı mətn mövcuddur. Fars dilində Tutinamə olaraq adlandırılan bu hekayələr, sanskrit dilində Çukasapati və ya Şukasaptati (Tutuquşunun yetmiş hekayəsi) adı ilə tanınan hekayə nümunələridir. Hind ədəbiyyatında xüsusi yerə malik olan bu silsilə hekayələr tutuquşunun dilindən verilir. Hekayələrin mifoloji qatına endikdə məlum olur ki, təhkiyə Müqəddəs Narada tərəfindən Tanrı İndraya müraciət əsasında qurulur.

Tutinamələrin əsas məğzini qərib mahala gedən gənc tacir tərəfindən xanımına göz-qulaq olsun deyə təlimatlandırılan tutuquşunun 70 hekayəsi təşkil edir. Tutuquşunun bu xanımın məşuqu ilə görüşməsinə əngəl olmaq üçün danışdığı hekayələr sayəsində gənc qadının yanlış yoldan çəkinməsilə əsər xoşbəxt sonluqla bitir və səyahətdən geri qayıdan tacir də bu vəziyyətdən xoşhal olur.

Tutinamələrin bir sıra nüsxələri mövcuddur. Biz bu yazımızda yalnız Ziyaəddin Nəxşəbinin “Tutinamə” əsəri ilə Möhsün Nəsirinin “Lisanüt-teyr” əsərləri kontekstində tutinamə motivinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinə toxunacağıq.

İlk olaraq deməliyik ki, Nəxşəbi “Tutinamə”ni 52 hissədən ibarət olaraq yazıb. Bu hissələrin hər biri “gecə” adlanır. Möhsün Nəsirinin əsəri isə “hekayət” adlandırdığı 49 hissədən ibarətdir. Hər iki ədibin oxşar motivlərə toxunmasına baxmayaraq, bu əsərlər yazıçıların fərqli münasibətləri ilə seçilir.

İlk hekayədə fərqli məqamlar nəzərə çarpır. “Lisanüt-teyr” Cavad xanın sifarişi ilə yazılmışdır və giriş hissədə bu qeyd edilir. “Tutinamə”də isə Nəxşəbi kimin sifarişi ilə yazdığını açıq şəkildə qeyd etmir. “Lisanüt-teyr” əsəri bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə (Bismillahir-rəhmanir-rəhim) başlayır və ardınca birbaşa ilk hekayə verilir. “Tutinamə”də isə ənənəvi başlıqdan sonra ilk hekayə (“Meymun və Xocəstə haqqında hekayə. Tacir və onun arvadı barədə tutinin danışdığı əhvalat”) ayrıca verilir.

“Lisanüt-teyr”də Meymun tutini həmin an 1000 dinarını verib satın alırsa, “Tutinamə”də isə Meymun quşun sahiblə əvvəlcə şərt kəsir. Bu quşun belə bir özəlliyi vardır ki, o, baş verəcəkləri 10 gün öncədən xəbər verir. Bu xüsusiyyətindən əmin olduqda meymun tutini sahiblədir.

Daha bir fərq ondan ibarətdir ki, əgər “Tutinamə”də karvan Kabilədən hind sünbülü almaq üçün gəlirsə, digər əsərdə reyhan, xiyar və digər mallar almaq üçün gəlir və karvanın haradan gəldiyi göstərilir. Nəxşəbi faktlara önəm verir və geniş izahlara, təfsirlərə yer verir. Nəsiri məsələlərə lakonik yanaşması ilə seçilir. Hər iki müəllifin yenidən işlədiyi hekayətlərin sayına diqqət edəndə də, Nəxşəbi (51) bu baxımdan Nəsiridən (49) fərqlənir.

Bundan əlavə isə, Nəsirinin əsərində Xocəstə şahzadənin elçisinə ilk dəfədən razılıq verir. Nəxşəbi isə obrazını bir qədər dirəncli, inadkar təqdim edir. Lakin Xocəstə göstərdiyi inaddan sonra, nəhayət, dirəncini qıraraq məlikzadəyə razılıq verir.

Müqayisə apardıqda, fikrimizcə, Nəxşəbinin qadın obrazlarını bir qədər üstün tutduğunun şahidi olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunə buna misaldır. Əlavə olaraq şair ilk hekayətdə evdən qovulan qadına xarabalıqda qalması rəva görmür, onu məsciddə təsvir edir. Əslində, burada məscid bir növ simvolik mənə daşıyır. Günah işləmiş qadının cəza çəkib paklanmaq üçün dua edəcəyi yer təbii olaraq məscid olmalı idi. Nəsiridə isə bu yer uçurq daxma kimi təsvir edilir.

Nəxşəbi müəllifi olduğu şeirlərdə özünə xitab edir, yaxud sadəcə adını çəkir, bununla da şeirlərə öz imzasını ataraq bir növ möhür vurur. Lakin Möhsün Nəsiridə demək olar ki, bu hala rast gəlmirik.

Nəxşəbinin 28-ci və Nəsirinin 27-ci hekayələrinə diqqət yetirdikdə demək olar ki, eynilik təşkil edir və heç bir fərqli məqam yoxdur. Burada bir dulusçunun özünü padşaha döyüşçü kimi təqdim etməsi və saxta kimliyi ilə özünü sübut etməyə çalışması göstərilir. Lakin o istəyinə nail olmur. Padşah dulusçuya şir və çaqqalın rəvayətini danışmaqla lazımı dərsi verir. Hekayədə el arasında məşhur olan "insanın qabında nədirsə, odur" fikri ideya olaraq çatdırılır. Şir mərdlik rəmzidir, döyüşdən, mübarizədən qaçmaq ona yaraşmaz. Namərdlik, qorxaqlıq, qaçmaq çaqqalın sifətidir. Çaqqal heç vaxt şir kimi mübariz ola bilməyəcəyinə görə, dulusçu da heç bir zaman döyüşçü kimi səriştəli ola bilməz.

"Qabdan yalnız onun içindəkilər tökülə bilər" ideyasına çaqqal timsalında bir başqa hekayədə də toxunulur. Göy rəngli çaqqalın hekayəsində təsadüfən heyvanların padşahı olmuş və daha sonra öz həqiqi üzünü büruzə verən çaqqal obrazı diqqət mərkəzindədir. Çaqqalın göy rəngə boyanmasının alt qatlarına nəzər salmaq yerinə düşər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından da bizə məlum olduğu kimi göy rəng qara ilə bərabər matəm rəmzi kimi verilir. Tutinamələrdə də çaqqala göy rəngin ilk başlarda xoşbəxtlik gətirməsi onun səltənəti kimi müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Hekayənin sonunda göy rəng özünün ilkin mahiyyətini ortaya qoyur və paralel olaraq çaqqal öz qabındakını, əsl üzünü aşkar edir. Göy rəng skandinaviya inanclarında saflığın simvoludur. Birinə mavi (göy) gözlü olduğunu demək onun saf və ya asan aldadılan biri olduğunu bildirməkdir. Aydın məsələdir ki, bütün heyvanlar göy rəngi görüb aldanırlar.

Bundan öncəkində olduğu kimi ideya baxımdan hər iki hekayə bir-birilə səsləşir. Ümumiyyətlə, çaqqal obrazı verdiyimiz nümunələrdən də aydın olduğu kimi Tutinamələrdə mənfi xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Tutinamələrdəki hekayələr didaktik xarakteri ilə seçilsələr də, musiqi ilə bağlı olan hissələr bir qədər informativ xarakter daşıyır. M.Nəsiri musiqinin yaranması ilə bağlı yazır: “Və bəzilərdən rəvayətdir ki, məmaliki-Hindistanda qunfis deyilən bir canəvari-əziz peyda olur ki, ördək kimi minqarı kəmal-pəhnada və yeddi surax minqarında olub yetmiş növ avaz ol səqbələrdən müstənbət olur. Pəs, hükəmanın əksəri elmi-musiqini ol avazlardan istixrac etmişlər və bəzi derlər ki, hükəma zehni-saqib və fikri-dəqiqə seyr-i-əflak və gərđişi-kəvakibi-səyyarədən bu əsvati-müxtəlifəni bina etdi və hasili-istixracı on ikiyə təqsim edüb hər birindən şöbələr ayırdı, guşələr qərar verdi” [4, s. 107].

Eynilə Z.Nəxşəbi də musiqinin yaranması ilə bağlı qunfis rəvayətini və ulduzların rəqsini qeyd edir. Nəsiridən fərqli olaraq, o, həmçinin yunan alimlərinin musiqi ilə bağlı fikirlərini verməklə yanaşı, Pifaqorun da adını çəkib yazır: “Və həmçinin belə deyirlər ki, alimlər alimi olan Pifaqor nəfsinin təmizliyinin və zehninə parlaqlığının çoxluğundan göy cisimlərinin və ulduzların hərəkətinin səs və musiqisini eşidib öz

düşüncəsi sayəsində musiqi elmini yaradıb, onun hava növlərini və ahənglərini təyin edib. Bu elmin nəticəsi gözə görünmədiyindən isə bütün bu növləri pərdə adlandırır [4, s. 118].

Tutinamələrin hər ikisində aşıqə lazım olan 10 keyfiyyətdən sonuncusu olaraq nəğmələrin sirlərindən agah olub onları dərk etmək göstərilir: “Onuncu idraki-rümüzi-nəğməsəz və təşxisi-təfavüti-sövtü avazdır ki, məhbubi onun hüzurində tərəbəndəz olub xətti-nəfs və ləzzəti –ruh hasil qıla” [4, s. 108].

Nəxşəbi başqa bir gecəsində (“Səksən alimin bir məclisə toplaşması haqqında hekayət. Onların Məlikzadənin təbiətini musiqi vasitəsilə öyrənmələri əhvalatı”) musiqi ilə bağlı fikirlərini qeyd edir. Şair bu hekayəsində insanı tanımaq yollarından biri kimi musiqi elmini götürür. Onun fikrincə, musiqi elminə bələd olan kəs istənilən elmə qabil ola bilər və o, musiqi elmini aşağıdakı kimi vəsf edir:

Nəxşəbi, elmdir gözəl musiqi:
Gözlərdən yaş belə axıdır bə`zən.
Kimsəyə ram ola bilməyən külək,
Tütəyin səsiylə uyuyur hərdən [5, s. 111].

Nəxşəbi, musiqi böyük vergidir,
Ondakı əzəmət ölçüyə gəlməz.
Hər kim musiqiyə oyanmasa bil,
Adı bir ölüdür, heç vaxt dirilməz. [5, s. 112]

Adını çəkdiyimiz hekayədə “Dostu dostun sözünə görə sevlər. Yox, əgər sən dostu öz-özünə görə istəyirsənsə, yəqin ki, özünü istəyirsən, və xudpəsəndən. Bu isə heç bir məzhəbə rəva deyil” Nəxşəbinin müəllifi olduğu bu fikirlər bizə Məhəmməd Füzulinin aşağıdakı misralarını xatırladır:

Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevrə,
Canı üçün kim ki, cananın sevrə, canın sevrə. [7]

Son olaraq, musiqi ilə bağlı hekayədə M.Nəsiri əldə etdiklərini 12 şöbə, 12 guşə, 12 gecəyə ayırır. 12 say etibarilə simvolik mənə daşıyır. Tanrıçılıq (3) və maddi dünyanın (4) hasilindən yaranan 12 həm ruhlar, həm də dünyəvi düzəni simvolizə edir. Amerika yerlilərinin say sistemində bu ədəd on iki planet, on iki küləyi təmsil edir. Qeyd üçün deyək ki, şumerlər də Günəş və Ay daxil 12 planetin olduğuna inanırdılar. İncildə də 12-nin xüsusi mistikası vardır. Belə ki, İsrail qəbilələrinin, İsanın havarilərinin, Həyat ağacının meyvələri ilə Qüdsün qapılarının sayı da 12 göstərilir. Məhz buna görə də, tutinamələrdə insanın müdrikliyi, kamilliyi məhz musiqi elminə bələd olmağa bərabər tutulur.

Tutinamə mətnləri struktur baxımdan mətn içində mətn səciyyəsi daşıyır. Demək olar ki, hər hekayənin içində çox qatlı hekayələr öz əksini tapır. Bu da əsəri daha oxunaqlı və maraqlı edir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz hər iki əsərdən olan hekayələrdən çıxış edərək deyə bilərik ki, Ziyaəddin Nəxşəbi və Möhsün Nəsirin hadisələrə, mövzulara yanaşma tərzində xüsusi fərqlər nəzərə çarpmır. Hər iki yazıçı bu əsərləri yazarkən üstün sənətkarlıq bacarıqlarını ortaya qoymaqla ədəbi irsimiz üçün dəyərli nümunələr miras qoymuşlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva L.S. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, 93 s.
2. Əliyeva L.S. Klassik Azərbaycan bədii nəsrində hekayə janrı. Bakı: Bakı Universiteti, 2013, 68 s.
3. İbrahimov S.M. Vahid Şərq ədəbi prosesi (XVI-XX əsrlər). Bakı: Ecoprint, 2020, 560 s.
4. Nəsiri M.Ə. Lisanüt-teyr. Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.
5. Nəxşəbi Ziyaəddin. Tutinamə. Bakı: Azərənəşr, 1991, 368 s.
6. Səfərli Ə.Q. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeri. Bakı: Yazıçı, 1982, 206 s.
7. https://az.wikisource.org/wiki/Can%C4%B1_kim_canan%C4%B1_%C3%BC%C3%A7%C3%BCn_sevs%C9%99_canan%C4%B1n_sev%C9%99

Нармин Ильхам кызы Махмудова

**“Лисанут-тейр” М.Насира и “Тутинаме” З.Нахшаби как разные проявления общих мотивов
Резюме**

Первый источник мотива Тутинаме в литературе неизвестен мировой науке. На эту тему существует множество текстов, написанных на разных языках и сохранившихся до наших дней.

Мохсен Насири извлек для себя пользу из книги Нахшаби. Между творчеством Мохсена Насири и названиями “Тутинамы” Нахшаби существует органичная связь.

Ключевые слова: Тутинаме, перевод, лисанут-тейр, индийская литера-тура, проза

Narmin İlham gizi Mahmudova

M.Nasir's "Lisanut-teyr" and Z.Nakhshabi's "Tutiname" as different manifestations of common motives**Summary**

The first source of the Tutiname motif in the literature is not known to the world of science. There are many texts on this subject written in different languages that have survived to the present day. Mohsen Nasiri benefited from Nakhshabi's book. There is an organic connection between the work of Mohsen Nasiri and the names of Nakhshabi's Tutinama.

Keywords: Tutiname, translation, lisanut - teyr, Indian literature, prose

REYLA TƏBRİZ qızı ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

**ÇAĞDAŞ GÜNEY AZƏRBAYCAN ROMAN JANRI İLƏ BAĞLI ARAŞDIRMALAR:
GÜNTAY GƏNCALPIN “YÜKSƏL BİROL” ROMANI**

Güney Azərbaycan bədii nəsrinin tarixi poeziya ilə müqayisədə daha yaxın tarixə dayanır. Burada yaranan əsərlər daha çox nəzm formasında olsa da sonrakı dövrlərdə nəsr əsərləri də yaranıb, inkişaf etməyə başlayıb. Güney Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan nəsr nümunələri poeziyada olduğu kimi həm ana dilində, həm də bəlli səbəblərə görə fars dilində qələmə alınır.

Güney Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilinin uzun müddət məhdudlaşdırılması, ana dilinin az işləkliyinin təsirləri özünü ədəbi dildə büruzə verirdi. Güney Azərbaycan ədəbi dili Şimalda olduğu kimi tam şəkildə formalaşmış, oturuşmuş dil deyildi. Buna görə də Güney Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış bədii nəsr nümunələrinin bədii dili Şimali Azərbaycan ədəbiyyatındakı nəsr örnəkləri ilə kəskin şəkildə fərqlənirdi: “Burada ədəbi dil tam şəkildə formalaşmadığı üçün ana dilində yaranan bədii örnəklərdə, o cümlədən nəsr nümunələrində fərqli ləhcə, yazı tərz, üslub çalarları özünü büruzə verməkdədir. Belə ki, yazıçıların bir qismi Türkiyə türkcəsinə, digər qismi Quzey Azərbaycanda mövcud olan ədəbi dilə, üçüncü bir qismi ortaq türkcəyə önəm verməkdədirlər. Bununla yanaşı, Güney Azərbaycanda yaranan mövcud bədii nümunələrdə danışq dilinin örnək tutulduğu, hətta ləhcə və şivə xüsusiyyətlərinin qorunduğu əsərlərə də təsadüf olunur” (1, s. 12).

1991-ci ildən Sovet imperiyasının süqutu, Azərbaycanın şimalının azadlıq əldə etməsi Güney və Quzey arasındakı ədəbi əlaqələri də gücləndirdi. Və bu dövrdən nəsrin inkişafı daha da sürətləndi, ana dilində nəsr nümunələri yaranmağa başladı.

Güney Azərbaycan bədii nəsr janrı baxımından rəngarəngdir: “Burada roman, povest, hekayə, miniatür, memuar ədəbiyyatı, sənədli nəsr və başqa janrlarda yazılmış bədii örnəklər mövcuddur” (1, s. 13).

Güney Azərbaycan yaranan nəsr nümunələri üçün özünəməxsus olan xüsusiyyət onun xalq təfəkkürünə, folklor qaynaqlarına, mifoloji düşüncə tərzinə söykənməsi idi.

Dövr müasirləşdikcə, ədəbiyyat inkişaf etdikcə Güney Azərbaycan nəsrinə də yeniliklərə uyğunlaşırdı. Müasir dövrdə Güney Azərbaycan ədəbiyyatında sadəcə ənənəvi yazı tərz deyil, dünya ədəbiyyatında geniş yayılmış bir sıra yazı növləri, ədəbi meyllər də müşahidə olunur. “Çağdaş Güney nəsrində diqqəti çəkən məqamlardan biri dünya ədəbi prosesi ilə əlaqə və bağlılığın yaradılmasına cəhd edilməsidir. Burada dünya ədəbiyyatında özünü göstərən əksər ədəbi meyllərin bu və ya digər şəkildə təzahürünü müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, ənənəvi realist nəsrlə yanaşı, modernist, postmodernist yazı tərz ədəbiyyatın, o cümlədən bədii nəsrin üslub axtarışlarında çevik şəkildə yer tutmaqdadır” (1, s. 13).

Bu və ya digər xüsusiyyətlər çağdaş dövr Güney Azərbaycan bədii nəsrinin özünəməxsus keyfiyyətləridir.

Çağdaş Güney Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılmış, aparıcı janrlardan biri roman janrıdır. 19-cu əsrin ikinci yarısından başlayaraq Güney Azərbaycan ədəbiyyatında, həmçinin də İranda kiçik həcmli nəsr nümunələri-povest, hekayələrlə yanaşı, iri həcmli roman nümunələri də yazılırdı. Güney Azərbaycan ədəbiyyatında Zeynalabdin Marağayi və Mirzə Əbdürrəhim Talıbov realistik roman janrının baniləri sayılır. “Xüsusilə, “Zeynalabdin Marağayinin “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” romanı Güney Azərbaycanda, həmçinin, İranda yazılmış ilk sosial romandır” (2, s. 6).

Roman fars dilində yazılmışdır. Bu roman eyni zamanda həmin dövrdə İranın ictimai-siyasi vəziyyətini olduğu kimi əks etdirir. İranın inkişaf cəhətdən digər ölkələrdən geridə qalması, xalqın savadsızlığı, məmurların özbaşınalığı əks olunur. Məhz buna görədir ki, uzun müddət bu romanın oxunması və nəşri qadağan olunmuşdur.

Güney Azərbaycan romanının ilk nümunələrindən biri olan Mirzə Əbdürrəhim Talıbovun farsca qələmə aldığı “Kitab yüklü eşşək” alleqorik romanında maarifçilik ideyaları təbliğ olunmuşdur.

1990-2010-cu illər ərzində Güney Azərbaycanda yazılmış roman janrı nümunələri də kifayət qədər vardır. Bu dövr roman müəlliflərinə Vali Gözətən, Güntay Gəncəli, Tağı Fazili, Rza Bərahəni, Nasir Mənzuri, Əziz Səlamı, Eyvaz Taha və başqalarını nümunə kimi göstərə bilərik.

Çağdaş Güney Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri Güntay Gəncəlidir. Güntay Gəncəli nasir, tərcüməçi, publisist kimi fəaliyyət göstərir. Onun nəsr fəaliyyəti “Sezenin sevgisi” adlı hekayələr toplusundan, “Yüksəl Birol” adlı roman, “Qaranlıqda çıxan ildırımlar” adlı məqalələr toplusundan, “On iki əsr sübut”, “Abbas Mirzə və Azərbaycan”, “Pərdələr arxasında gizlədilən tarix” kimi tərcümə əsərləri, “Qırmızı balıq” adlı uşaqlar üçün romandan ibarətdir.

Müəllifin “Yüksəl Birol” adlı romanı 2009-cu ildə qələmə alınmışdır. Roman olduqca önəmli məsələlərə toxunur. Burada İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin həyat tərzləri, qarşılaşdıqları çətinliklər əks olunmuşdur. Romanda İran-İraq müharibəsi fonunda hərbi məsələlər, eyni zamanda ailə-məişət, dini, mədəni, ədəbi məsələlərə geniş yer verilib. Romanı oxuduqca Azərbaycanın başına gələn bu faciəyə, bir-birindən ayrı düşmüş xalqa, və qürbət əldə soydaşlarımızın başına gətirilən çətinliklərə, keşməkeşli günlərə kədərlənməmək əldə deyil. Romanda Güney Azərbaycan türklərinin milli kimliklərinə necə bağlı olduğu ayani şəkildə sübut olunur.

İlk öncə romanın adı diqqəti çəkir. Romanın adı qəhrəmanın adı Yüksəl Birolun adı ilə adlandırılıb. Əslində bu adın özü əsərin məzmunu ilə tam uyğunlaşır. Roman Azərbaycan türklərini yüksələrək birləşməyə səsləyir. Birləşərək, həmrəy olmağa öz haqqını tələb etməyə səsləyir.

Roman İran-İraq savaşı dövrünü əhatə edir. Güney Azərbaycanlı gənclərin də müharibədə iştirak etmək üçün əsgərliyə aparılması və onların könülsüz olaraq yola düşməsi təsvir olunur. Minlərlə gənc öz Vətəni belə olmayan torpaqlar uğrunda canlarını fəda edirdilər. Onlar geri dönüşün olub-olmadığını bilmədikləri bu müharibədə döyüşməyə məcbur edildilər. Kimin üçün, nə üçün döyüşdüklerini belə bilmədən qurban gedirdilər:

“Kitablarını mərmilərin taxta qutularından düzəltdiyim kitabxanalara düzdükcə içim od tutub yanırdı. Azərbaycanın belə gənclərini Xomeyni adında bir qatil ölüm savaşına yollayır. Hər tərəfə baxırsan türk gəncidir hamısı. Önlərin tam əksəriyyəti türk. Kimin üçün, hansı vətən üçün savaşıyıq, hansı vətən üçün ölürük, öldürürük?” (3, s. 5).

Romanda təsvir olunan əsgərlik səhnələrində savaş əslində iki ayrı cəbhədə gedirdi. İran-İraq müharibəsi ilə yanaşı, türk-fars savaşı da özünü göstərirdi:

“Əsgərlikdə, özəlliklə türkləri çox təhqir edirdilər. Bəzi yazısı-pozusu olmadığı üçün fars dilini bilməyən türklərə qarşı çox çirkin davranırdılar. Ona görə də bir neçə dəfə savadsız türk gənclərini aşağılayan farsları birləşib yaxşıca döymək zorunda qaldıq. Elə vururduq ki, dişləri qırılırdı. Türk -fars savaşı əsgərlikdə ən açıq şəkildə hiss olunur” (3, s. 2-3).

Romanın bir çox yerində biz farsların türklərə qarşı düşmənliyini, pantürkist, panislamist damğası vuraraq təhqir edirdilər:

“Əsgərlikdə farslarla bir səngərdə, bir yerdə yaşadığımız üçün onların sosial psixologiyalarında var olan türk düşmənliyini açıqca görürdük. Ancaq türk şəhərlərində bunu görmək mümkün olmur. Yəni gözlə görülmür, sadəcə gözlə görünməyən fars siyasəti türk yurdlarında türkləri yox etməkdədir” (3, s. 4).

Romanda təsvir olunan əsas obrazlar-Yüksəl, Yağmur, Nazlı və adı verilməyən Muğanlı gənc əsgər obrazları oxuculara ümid verir. Azərbaycan türklərinin onlar kimi dilini, tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını, milli kimliyini qoruyan, yaşadan və gələcək nəsillərə miras qoyan gəncləri olması olduqca qürurverici hadisə idi.

Yüksəl obrazı savadlı, türk dilini yaxşı bilən və o dildə çoxlu kitablar oxuyan, mənəviyyatca yüksək, vətəni çox sevən bir obrazdır. Onun nişanlısı Yağmur da İstanbulda təhsil alan, Yüksəl kimi vətənpərvər gənc obrazıdır. Bu obrazlar roman boyu ana dilinin qorunması, unudulmaması, inkişaf etməsi üçün mübarizə aparırlar. Onlar bütün qəlbi ilə inanırdılar ki, doğma dilini, mədəniyyətini, tarixi keçmişini ətraflı bilən, milli kimliyinə dərinləndən bələd olan xalq heç bir siyasi sistemə məğlub ola bilməz. Və bunun uğrunda mübarizə aparırdılar.

Roman boyu müxtəlif epizodlarda bir sıra maraqlı hadisələrə rast gəlirik. Hadisələr daha çox Yüksəl ilə dostunun məzuniyyətə gəldiyi qısa müddətdə təsvir olunur. Bir ayılı bu müddətdə onlar növbə ilə bir-birinin evində qalaraq daha çox qaynayıb-qarışırlar. Bu hissədə biz həm də onların ailələri ilə də yaxından tanış oluruq. Hər ikisinin ailəsi olduqca mədəni, mehriban, incə düşüncəyə malik və ən əsası vətənpərvər insanlardırlar.

Romanın maraqlı süjet xəttlərindən biri Yüksəlin dostunun Təbrizdə milli adət-ənənələrlə keçirilən toy məclisinə getmələri idi. Bu toy bizim gördüyümüz, bildiyimiz toylardan çox fərqli idi. Belə toylarda milli mədəniyyəti sevən insanlar bir araya yığışırdılar. İslamçı basqılara rəğmən qızlar və oğlanlar eyni məclisdə yığışaraq bir yerdə rəqs edib, şeirlər, mahnılar söyləyirdilər. Bu cür toy məclisləri hər zaman Təbrizdə milli himnə çevrilmiş “Azərbaycan” mahnısı ilə başlayardı. Məclisdə iştirak edən farslar bu haldan narahat olaraq etiraz edərək: “Kopolu pantürkistlər bütün məclislərimizi yavaş-yavaş ələ keçirirlər” (3, s. 34) - deyirdi.

Romanın bu hissəsində bəy və gəlini təbrik etmək üçün Yağmurun hazırladığı nitqi söyləməsi, daha sonra onlara “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu hədiyyə etməsi, Yüksəlin muğam ifa etməsi, Nazlının şeir deməsi, Muğanlı əsgərin də öz yurdu ilə bağlı şeir söyləməsi kimi milli hissələrin yüksək olduğu səhnələr təsvir olunmuşdu.

Özəlliklə Yağmurun bəy və gəlini təbrik edərkən etdiyi çıxış, söylədiyi vətənpərvər nitq, insanları öz kökünü unutmamağa, birlik olmağa səsleməsi xüsusi yer tutur:

“Mən Ülkər dostumun düyünü münasibəti ilə bir hədiyyə almağı düşündüm. Çox düşündüm ki, necə bir hədiyyə ala bilərəm həm özüm bundan məmnun olum, həm də Ülkər. Sonra da bu kitabı hədiyyə olaraq Ülkərə təqdim etmək qərarına gəldim. Bu nəfis kitab İstanbul nəşri olan “Kitabi Dədə Qorqud”dur.”-dedi. Bu zaman əl çalmalar başladı və “Yaşasın Azərbaycan, Yaşasın türk qızı!” kimi ordan-burdan səslər yüksəldi. Yağmur sözlərinə davam etdi: “Nədən bu kitabı seçdim, bilirsinizmi? Çünkü bizim milli dəyərlərimizin təməlini oluşturan bu kitab və kitabdakı dastanlardı. Soysuz, köksüz bir millət olmaz. Bizim bir atalar sözüümüz var, deyir ki, “Ot öz kökü üstündə bitər.” Bizim də kökümüz budur. Öz kökümüz üstündə yüksəlməliyik” (3, s. 35).

Roman boyu çox yerdə biz “Ot öz kökü üstə bitər” atalar sözünün işləndiyini görürük. Bu atalar sözü əslində müəllifin bu romanla oxuculara çatdırmaq istədiyi ideya ilə birbaşa səsleşirdi. Millətin öz milli kimliyini, soy-kökünü unutması onun faciəsi demək idi. Çünki milli mənsubiyyətini, soy-kökünü, ana dilini bilməyən xalqlar məhvə məhkum olurlar.

Romanda qaldırılan başqa bir məsələ də ana dilinin inkişafı məsələsidir. Xüsusilə ana dilində nəsrin zəif inkişaf etməsinin səbəbləri Yüksəl ilə dostunun müzakirəsi zamanı aydın olur. Türk dilində nəsr və nəzm müqayisə olunur və nəsr cəhətdən zəif olması qeyd olunur. Ana dilində təhsil almaq İranda qadağan olduğu üçün ana dilinin qrammatikasını mükəmməl öyrənmək mümkün deyil. Qrammatik bilgidən məhrum olan millət öz ana dilində mükəmməl nəsr örnəkləri yazma bilməzlər. Nəsr inkişaf etmədikcə ədəbi dildə estetik səviyyəyə yüksələ bilmir. Muğanlı gəncin ana dilinin tarixdən silinib getməməsi üçün nə etmək lazımdır? -sualına Yüksəlin verdiyi cavab olduqca maraqlı, eyni zamanda həqiqətə söykənən fikirlər var idi:

“Türkiyə ilə ilişki qurmaq çətin deyil. Bir nəsil yetişməlidir ki, bolluca türkçə kitab oxuyub və düşüncəsini türkləşdirsin. Bu gün bizim düşüncəmiz və düşüncə dilimiz farscadır. Bunun yerinə türkcəni yerləşdirmək üçün İran mühitində heç bir imkan yoxdur. Çünkü bir tək elmi, tarixi, fəlsəfi əsər türk dilində yoxdur. Bizim zehnimiz və tariximiz burxulmuş. Bu burxulmuşluqdan qurtuluşumuz da yalnız türkçə oxumaqla bərtərəf edilə bilər. Ona görə də Türkiyəyə çox önəm verməliyik. Bəlkə Quzey Azərbaycanda bəzi bilgilər ola bilər. Ancaq Sovetlər hələ ki, ətrafına dəmir pərdə çəkmişdir. Orada da bizə yarayacaq bir şeylər ola bilər, lakin çox da qapsamlı bilginin Bakıda olacağına inanmıram, çünkü əsarətdə yaşayan toplumların dili gəlişməz” (3, s. 19).

Romanın yaddaqalan epizodlarından biri də gənclərin ustad Şəhriyarla görüşdükləri səhnədir. Bu hissədə ustad şairin dəyərli fikirləri maraqlı doğurur. Şəhriyarın söhbətlərində həm müharibədə günahsız yerə qurban gedən cavanların narahatlığı, həm dilinin, doğma vətəninin düşdüyü vəziyyətin dərin kədəri hiss olunur. Şair ana dilində yazdığı əsərlərinə, xüsusilə də “Heydərbabaya salam” poemasına görə çox incidildiyini, sosial imkanlardan məhrum edildiyini qeyd edir, sonda “Səhəndiyyə” poemasının necə qələmə alınmasından bəhs edib. Müəllif Şəhriyarın nitqində də nəsrimizin nisbətən gec və zəif inkişaf etdiyini və bunun əsas səbəbinin ana dilimizin sıxışdırılması, bunun da nəsr yazmağı çətinləşdirməsi olduğunu qeyd edir:

“Anamdan, nənəmdən, ağsaqqallardan eşitdiyim nağıllar əsasında roman yazmaq istəyirdim. Dilimizdə nəsr yazmaq fürsətini bizə tanımadılar. O qədər ədəbi yaradıcılıq içimdə dəfn oldu ki. Siz çox

gəncsiniz və bir də tanınmırsınız. Tanınmış olsanız sizləri də əziyyət edərlər. Qoymazlar ana dilinizdə yazasınız” (3, s. 71).

Roman kədərli sonluqla bitir. Məzuniyyəti bitirib müharibəyə geri qayıdan Yüksəl qızgın döyüşlər zamanı bomba atılması nəticəsində həyatını itirir. Onun ölümündən dərinə sarsılan əsgər dostu qollarında can verən Yüksəlin intiqamını alacağına, onun ideyalarını davam etdirəcəyinə, insanların beyinlərində milli düşüncəni formalaşdıracağına söz verir və bunda sonrakı fəaliyyəti bu məqsədə yönəlir.

Güntay Gəncəlpın bu romanı oxucuda çox güclü inam hissləri doğurur. Romandakı obrazlar kimi tarixinə, soykökünə yaxşı bələd olan, ürəyi azadlıq eşqi ilə çırpınan gəclərin gerçək həyatda da var olduğu şübhə doğurmur. Bu cür gənclər olduqca istiqlalə olan inam daha da artır. Düşünürəm ki, bu roman hər bir vətənpərvər oxucuda milli ruh oyadır, vətənin azadlığını, bütövlüyünü arzulayanların qəlbinə ümid toxumları səpir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Güney Azərbaycan nəsr: Başlanğıcdan bu günə qədər (Antologiya) Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2017, 576 s.
2. Esmira Fuad “Müasir Güney Azərbaycan ədəbiyyatı”. // Respublika.- 2008.- 17 dekabr
3. “Yüksəl Birol” Güntay Gəncəlp, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı: 2009, 180 s.
4. <https://niftiyevibrahim.blogspot.com/2013/02/guntay-gncalp-yuksl-birol.html>
5. <https://ebooks.azlibnet.az/book/YJ81U2pk.pdf>

Reyla Təbriz qızı Əliyeva

Çağdaş Güney Azərbaycan roman janrı ilə bağlı araşdırmalar: Güntay Gəncəlpın “Yüksəl Birol” romanı

Xülasə

Güney Azərbaycan nəsr ümumi Azərbaycan nəsrinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Güney nəsr hər zaman mübariz ruhlu olmuşdur. Bu məqalədə Güney Azərbaycan ədəbiyyatı nəsrinin əsas janrlarından olan roman janrı haqqında danışılır və Güntay Gəncəlpın “Yüksəl Birol” romanı təhlilə cəlb olunur. Romanın müasir ədəbiyyatımızda mövqeyi, oynadığı əsas rol müəyyənəldirilir. Roman Güney Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi yolları, dilimizin, mədəniyyətimizin uğradığı qadağalar və bu qadağalara qarşı gənclərin apardığı mübarizələri olduğu kimi əks etdirir.

Açar sözlər: roman, nəsr, Güney Azərbaycan. Güntay Gəncəlp, Yüksəl Birol

Рейла Тебриз кызы Алиева

Исследования жанра современного южно-азербайджанского романа: роман Гунтая Гянджалпа “Юксал Биrol”.

Резюме

Южно-азербайджанская проза - неотъемлемая часть общей азербайджанской прозы. Южная проза всегда была воинственной. В статье рассматривается жанр романа, одного из основных жанров прозы в литературе Южного Азербайджана, и анализируется роман Гунтая Гянджалпа “Юксал Биrol”. Определено место и главная роль романа в нашей современной литературе. Роман отражает путь южноазербайджанской литературы, запреты на наш язык и культуру, а также борьбу молодежи против этих запретов.

Ключевые слова: роман, проза, Южный Азербайджан. Гунтай Ганкальп, Юксель Биrol

Reyla Tabriz gizi Aliyeva

Researches on the contemporary South Azerbaijani novel genre: Guntay Ganjalp's novel “Yuksal Birol”

Summary

South Azerbaijani prose is an integral part of general Azerbaijani prose. Southern prose has always been militant. This article discusses the novel genre, one of the main genres of prose in South Azerbaijani literature, and analyzes Guntay Ganjalp's novel "Yuksal Birol". The position and main role of the novel in our modern literature is determined. The novel reflects the path of South Azerbaijani literature, the bans on our language and culture, and the struggles of young people against these bans.

Keywords: novel, prose, South Azerbaijan. Guntay Ganjalp, Yuksel Birol

MƏRZİYYƏ AĞAMİR qızı BEHBUDOVA
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

**ELÇİNİN “BAŞ” ROMANINDA MÜƏLLİF TƏHKİYƏSİNDƏ VƏ OBRAZLARIN
TƏQDİMİNDƏ PSIXOLOGİZM**

Psixologizm ədəbiyyatın, o cümlədən bütün sənətlərin əsasında dayanan bir anlayışdır. 1970-ci illərdə yazıçı-tənqidçi Elçin təəssüflə yazırdı; «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tamamilə sərf-nəzər etdiyi mühüm problemlərdən biri də yaradıcılığın psixologiyası məsələsidir. Həm nəsrimizdə, həm poeziyamızda və həm də dramaturgiyamızda dərin və məzmunlu, orijinal şərait üçün obyekt ola biləcək son dərəcə maraqlı proseslər müşahidə etmək mümkündür» (1, s. 54). Əslində Elçin diqqəti bədii yaradıcılığın psixologiyasına yox, ona çox yaxın, bilavasitə onunla bağlı psixologizm probleminə yönəldirdi. Bu baxımdan bir növ insanın daxili aləminə, mənəvi dünyasına səyahət edir.

Psixoloji romanlarda diqqət hadisələrə səbəb olan, onları hazırlayan və hadisələrin nəticəsi olan mənəvi vəziyyətlərə yönəldilmişdir.

İnsan bədii təhkiyənin mərkəzinə keçdiyi, bədii tədqiqatın əsas predmetinə çevrildiyi bütün zamanlarda ədəbiyyatda psixologizm olduqca qüvvətli olub, maraq doğurmuşdur. Adətən insan tarixi keçid dövrlərində, tarixi mərhələlər qarşısında çəşmə qaldıqda məhz ədəbiyyat onun əlindən tutub, qaldırmışdır (1, s. 97).

İnkişafın bütün mərhələlərində bədii ədəbiyyat üçün “insan” daim sirr, müəmma olub. Hər böyük yazıçı onu yenidən açmağa çalışıb. Elçin bütün yaradıcılığında, eyni ilə “Baş” romanına görə bu cür sənətkarlarla bir mövqedə durur.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salsaq aydın olur ki psixologizm xəyalın hüdudsuzluğu ilə idrakin dərinliyi arasındakı mənəvi- fəlsəfi izdivacdan doğulur.

Psixoloji romanların ən vacib xüsusiyyəti insanın daxili dünyasının genişliyinin dərinindən araşdırılmasıdır. Bu, ən yaxşı psixoloji romanlar üçün vacib bir meyardır. Bəzi yeni roman janrlarından fərqli olaraq psixoloji romanlarda hadisələrin sürətli keçidləri ilə qarşılaşırıq. Süjet personajların quruluşundan qaynaqlanır və mənəvi baxımdan uzun izah olunur. Ümumiyyətlə sıx bir süjet yoxdur və daxili monoloqlar səhifələrlə ola bilər. Psixoloji roman, xarakterin daxili böhranları və hesablaşmaları, daxili impulsları və motivləri nəzərə alınmaqla psixoloji təhlillərə adi realist romanlardan fərqli olaraq daha çox yer verildiyi bir roman növüdür. Eyni zamanda romanın bu növündə müəllif adi realist romanlardakı kimi həyatdakı hadisələrlə kifayətlənmir, həm də bu hadisələrin arxasındakı səbəbləri və bu hadisələrin səbəblərini mənəvi və əqli cəhətdən izah etməyə çalışır. Burada cərəyan edən hadisələrdən daha çox, qəhrəmanların psixoloji quruluşları xüsusilə vurğulanır. Yəni, hadisələr qəhrəmanların psixologiyası ilə əlaqələndirilir və ya əsərdə qəhrəmanların psixoloji quruluşlarını işıqlandıra biləcək dərəcədə baş verir. Psixoloji romanlarda, hadisələrə səbəb olan və hazırlayan, həmçinin hadisələrin nəticəsi olan zehni vəziyyətlər üzərində dayanılır. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili monoloq və şüur texnika axını qəhrəmanların daxili aləmlərini oxucuya əks etdirmək üçün istifadə olunan bir meyardır. Yazıçı tip yaratmaq əvəzinə insan xarakterini dərinləndirərək izah etməyə çalışır. Qəhrəman lirikada öz hiss və həyəcanlarını birbaşa ifadə edir. Amma bildiyimiz kimi, lirika xeyli subyektivdir, qəhrəmanın öz sarsıntılarını nə qədər səmimi və əhatəli verməsinə baxmayaraq, biz yalnız bir baxış bucağı görürük. Dramatik əsərdə personajın vəziyyəti ilk növbədə onun lirik təhkiyəni xatırladan monoloqlarında açılır.

Elçin psixologizmi isə bütün cəhətləri ilə həm cəmiyyətin, xalqın, millətin, həm də ayrıca fərdin dünyasına əsaslanmışdır. Buna görə də yazıçı insanın real həyatda, ictimai-siyasi mühitdə mənəvi ağrılarını, düşüncə və problemlərini əks etdirə bilər. Obrazın daxili hiss-həyəcanını, arzu- istəklərini, düşüncələrini təqdim edən yazıçı kənara çəkilir. Oxucu bu hisslərlə baş-başa qalmaqla onu dərk edir, özü psixologizmin dərinliklərinə varır. Elçin insanın donuq görkəminin yox, görünməz, nəzərə çarpmaz hisslərinin ən dərin qatlarının portretini çəkirdi. Elçin çox gözəl anlayırdı ki, insan həyatı nəinki bir anlıq verilən qərarlardan hətta, insanın daxilində keçirdiyi, lakin gizli qalan bir anlıq hisslərdən asılıdır.

Romanlarında yazıçının əsas məqsədi şəxsiyyətin daxili aləminin gizlin çalarlarını, insan taleyinin zaman axarında başqalaşmasını, başqa sözlə, zaman-insan –tale problemini aydınlatmaqdan, mənəvi suverenliyi ifadə etməkdən ibarət olub. Qəhrəmanın dərin psixoloji aləminə nüfuz etmək yazıçının həm nəsrinə, həm də dramaturgiyasına xas olan ən əlamətdar səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir.

Hər bir surətin, obrazın öz fərdi xarakterinə uyğun hiss və duyğularını təsirli verməklə həm də daxili vəziyyətinin və emosiyasının rəngarəng çalarlarını, qatlarını göstərir.

Qəhrəmanların psixoloji quruluşlarının təhlil olunduğu romanlarda şüurun cərəyanı(şüur axını) və daxili monoloq üsulları tez-tez istifadə olunur. Şüur texnikasının istifadə romana psixologiyanın hədiyyəsidir. Şüur texnikası axını bir mənada romanın xarakterinə də təsir edir. Çünki bu texnikaya müraciət edən romançı istər-istəməz kitabın analizinə can atır. Romana psixoloji dərinlik, məna verir.

Ədəbi obrazlar ümumilikdə yazıçı təxəyyülünün məhsuludur. Obrazlar əsas hadisə, yaxud epizodik hadisələrdə iştirak etməklə həm aktiv, həm də passiv mövqələrdə olmaqla öz iştirakı ilə hadisələrin inkişafına təsir göstərir.

Bu baxımdan Elçinin “Baş” romanının baş qəhrəmanı məlum olduğu üzrə, knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianovdur. Romanda bütün məqamlarda yazıçı məhz Sisianova, istər qətlə qədər, istərsə də onun qətlindən sonra daha böyük yer və diqqət ayırır.

Əlbəttə, romanda bütün bunların uğurlu şəkildə qurulmasında müəllif təhkiyəsinin təşkili prinsipi mühüm rol oynayır. Elçin qəhrəmanlardan hər birini xarakterizə etməklə, onun daxili mənəvi aləmini, özünə qiymətverməni, hadisələrin qavrayışını, hadisələrin əsərəqədərki tarixçəsini verərəkən, müəllif mövqeyinin birbaşa ortaya qoyulması formasından uzaqdır, burada müəllifin nəzər nöqtəsinin qəhrəmanın nəzər nöqtəsi ilə üst-üstə düşməsi, yaxud onun düşüncələrinin əksi olsa belə, bütün əsər boyu obrazların səsi eşidilməkdə, yeri görünməkdə, mövqeyi ortaya qoyulmaqdadır.

Elçinin obrazlar qalereyası, qəhrəmanları müxtəlif təbəqədən olan insanlardır. Yazıçı əsərdə obrazların hərtərəfli açımına və dolğun bədii təqdimatını xüsusi məharətlə yanaşmış, ustalıqla işləmişdir. “Baş” romanında yer almış bütün personajlar öz dövrünün, mühitinin insanları olmaqla bərabər öz fərdi psixologiyaları ilə fərqlənməkdədirlər.

Romanda knyaz Sisianovun yuxusu Sisianovun psixoloji xarakteristikası kimi nəzərdən keçirilə, əsərin ideya-məzmun planının düzgün başa düşülməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Baarokko ədəbiyyatında həyat yuxuya bənzədilərək Kalderonda «həyat yuxudur» formulunda ortaya qoyulmaqla illüziya ilə reallığın qarşılıqlılığını göstərməklə ədəbi eksperiment kimi qəbul edilirdi. Bu baxımdan romanda yuxu müəllif mövqeyinin dərk olunması üçün açar rolunu oynayır.

Ədəbi əsərlərdə, o cümlədən Elçinin «Baş» romanında yuxunun ən adi funksiyalarından biri qəhrəmanın özünün özünə kənardan baxmaq imkanındır.

Knyaz Pavel Sisianov əsərin mərkəzi personajıdır. Məhz o, həm Bakıya hücum hazırlanarkən daha fəal idi, həm də qətlə yetirildikdən və qəssab Balarzanın kötüyü üstündə knyazın başı bədənindən ayrıldıqdan sonra, hadisələrin əsas xətləri onun başı üzərində qurulmuşdur ki, bu da oxucu diqqətini məhz onunla bağlı daha çox məşğul etməkdədir. Elçin knyaz P.Sisianovun daxili aləminə, onun psixoloji durumuna uğurlu nüfuz edir, knyazın içində gedən prosesləri, dəyişiklikləri, xarakterindəki şübhələri dərinləndirən təsvir edir, onun psixologiyasının fərdi cəhətlərini sərgiləyir.

Müəllifin təsvirində Sisianov sanki haradasa Xaosla Kosmosun əlaqəsini, harmoniyasını pozmuş qeyri-adi bir məkanda təsvir olunub. Onun hisləri bir çəkisizlik və boşluq içində olduğu kimi, həm də çəkisizlik onun hislərinin içini bürümüşdü, o, daxilən yox olduğu kimi, cismani baxımdan da yox idi. Onun yaddaşı dərk edirdi ki, Ona görünən o məkandan baxan Baş Onun başı idi. Lakin bütün bunları ona görə dərk etmirdi ki, Onun varlığı çəkisiz idi. Müəllifin fikrincə, o həm var idi, həm də yox idi (9, s. 4-5).

Sisianovun daxili aləmi onun öz adına olan münasibətində də büruzə verir. Belə ki, knyaz üçün Pantera bir heyvandan daha çoxu, dostu yox, həm də illərin mübarizə meydanında onunla birgə saysız döyüşlərdə, böyük qələbələrdə iştirak etmiş yaxın köməkçisi, silahdaşı idi. Məsələyə bu cəhətdən yanaşsaq məhz onun bu “köməkçisinin” Qarabağ atı olması da xüsusi maraq doğurur: “... knyaz Sisianov sağ əli ilə Panteranın- bu sevimli Qarabağ atının- boynunu tumarlaya- tumarlaya həmişəki kimi yenə fikrindən keçirdi ki, Pantera insanların əksəriyyətində olmayan bir dəyərin- sədaqətin sahibidir” Həmdəki bu Qarabağ cinsli atların arasında ağ at nadir hadisə idi, Pantera da o nadir atlardan biri idi və knyaz nədənsə bu ağa ata onun təzadının- qapqara Panteranın adını qoymuşdu və knyaz özü də buna təəccüb etmişdi. Knyaz Sisianov onu da fikirləşirdi ki, fərqi nədir, onsuz da sədaqətin rəngi yoxdur, çünki sədaqət Yaradanın əta etdiyi bir vergidir, hansı ki bu at da həyatda ona ən sədaqətli məxluq idi (4, s. 74)

Biz Sisianovun timsalında reallıqla fənyaziya arasında, həqiqətlə yalan arasında dəqiq sərhəd olmadığını görürük, çünki real həyatda istənilən adam, eyni zamanda, həm doğru, həm də yalan ola bilər.

Elçin Bakı xanı Hüseynqulu xanı təqdim edərkən onun «kəmhövsələ bir adam» olduğunu qeyd etsə də, Bakının taleyi həll olan məqamda onun təmkinlə məsləhətləşmə apardığı «məsləhətə, təklifə ülgüc ağzı kimi iti, həssas» ehtiyacı olduğunu, Bakının taleyi həll olduğu məqamlarda: «taxtında oturmuş Hüseynqulu xan otağın istisində əməlli-başlı üşüyürdü... əslində, onu üşüdən... sümüklərini ağrıdan eşikdə cövlan

eyləyən sulu külək deyil, ... xanlığın düşdüyü bu çıxılmaz vəziyyət idi və sərdar Sisianov onu elə boğazlamışdı ki, heç bir çoban iti qurdu belə boğazlaya bilməzdi» (4, s. 5-6).

Hüseyn xanın daxili sarsıntıları, düşüncələri, hətta özünə etirafları: “xan yalnız indi öz- özünə etiraf edirdi ki, ürəyinin dərimlərində bilirdi, hiss edirdi ki, sərdar Sisianovla görüşdə Mahmud bir oyun çıxaracaq, ancaq sərdarın pişvazına Mahmudu da, onun atlılarını da özü ilə apardı və içinə dolmuş o şeirdə burası da var idi ki, yox, dayan, dur, kimi aldadırsan? Sən nəinki bunu duymuşdun sən bunu istəyirdin. İnsana cəmi-məxluqatın əşrəfi deyirlər, ancaq cəmi- məxluqatın ən qorxuncu, riyakarı və acgözü insandır, çünki insanı Allah yox, əslində İblis idarə edir.” onun daxilindəki təzadlardan, iç dünyasından xəbər vermiş olur.

Elçin həmçinin Mahmud bəyin portret xarakteristikasını bütün çalarlar ilə daha aydın detallarla verməyə çalışmaqda özü bilərəkdən oxucunun diqqətini cəlb edir. Bunu aşağıdakı misralarda da görə bilərik.

Göndər! Göndər, qoy ruslar dar ağacından assınlar məni! Rusların ayaqlarının altında olmaqdan, onların başlarının üstündən dar ağacında asılmaq yüz dəfə şərəflidir!” (4, s. 28–29). Mahmud bəyin “Rusların ayaqlarının altında olmaqdan, onların başlarının üstündən dar ağacından asılmaq yüz dəfə şərəflidir!” ifadəsini işlətməsi onun milli yenilməzliyinin göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

Əsərdəki digər maraqlı obrazlardan biri də Mahmud bəydir. Mahmud bəy bir azərbaycanlı oğlu kimi, elə-obaya bağlı, vətən adını, şərəfini uca tutmaq istəyənlərin hamısından bütün davranış və fəaliyyəti ilə fərqlənməkdədir. Bakı xanı Hüseynqulu xanın bacısı oğlu olan Mahmud bəy xanlığda böyük nüfuz sahibi kimi tanınırdı.

Mahmud bəy içindəkiləri Molla Müzəffər Ağaya püskürüb bir az rahatlıq tapmaq istəyirdi:

« – Allah mənə bir qılınc verəydi ki, bir həmləsiylə yer üzündəki bütün rusları, Avropadakı o firəngləri, ingilisləri, o birilərini, hamısını o qılıncdan keçirəydim! Elə farsları da! ... Ərəbləri də! ...Həbəşləri də!...» (4, s. 49).

Mahmud bəy özünü, bütün varlığını türklərin birləşməsi, istiqlaliyyəti, azadlığı və milli qurtuluşu yolunda qurban verməyə hazır olmaqla türk dünyasının mücahidi kimi ortada dururdu. Mahmud bəydə türkçülük heç də türklərin hansısa bir hissəsinə rəğbət də deyildi. Bu düşüncə onda bir tamlıq, bütövlük təşkil edirdi.

Müəllif burada Mahmud bəyin timsalında Azərbaycan türkünün cəsurluq əzmini, qorxmazlığını yetərincə nümayiş etdirir. Başqa sözlə desək, Elçin Mahmud bəy obrazının köməyi ilə Azərbaycan cəmiyyətinə baxışda öz ideologiyasını, dünyabaxışını sərgiləyir.

Mahmud bəy öz ideoloji-ictimai konsepsiyasına söykənməklə türklərin qələbə çalacağına inanırdı. O, inanırdı ki, rusların, avropalıların ideologiyalarının qurbanına çevrilməmək, milli əsarətə qarşı mübarizə aparmaq üçün türklərin siyasi və mənəvi azadlığını əldə etmək zəruridir.

Mahmud bəy obrazı Elçinin bir müəllif kimi öz arzu-istəklərinin tələbi olaraq ortaya çıxır. Bu obraz Elçinin orijinal milli məfkurəli obraz yaradıcısı olduğunu təsdiqləməkdədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: məsələlər, problemlər. Bakı: Adiloğlu, 2005
2. Elçin. “Baş” romanı, Bakı: Qanun, 2015
3. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm, Bakı: Elm, 1991
4. Nəsisib V. “Baş qeyrət romanımız- “Baş”. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2016, 5 mart.
5. Şəmsizadə N. “Baş” ın səyahəti. Xalq yazıçısı Elçinə ədəbi məktub. // “525-ci qəzet”, 2015, 19 dekabr.
6. Şükürov A. Elçinin Baş romanına baxış- bu günün geosiyasi anlamı çərçivəsində // “525-ci qəzet”, 24 noyabr 2015
7. Tağısoy N. Elçinin “Baş” romanı struktur- funksional təhlil müstəvisində. Bakı: Təhsil, 2017
8. Yusifli V. “Baş” romanı- nəsrimizdə yeni hadisə // “525-ci qəzet”, 28 dekabr 2015
9. Yusifli V. Ədəbi hadisə. İsti- isti. Elçinin “Baş” romanı haqqında. //“Azərbaycan jurnalı, 2015, N_12.

Mərziyyə Ağamir qızı Behbudova

Elçin “Baş” romanında müəllif təhkiyəsində və obrazların təqdimində psixologizm

Xülasə

İnsan bədii təhkiyənin mərkəzinə keçdiyi, bədii tədqiqatın əsas predmetinə çevrildiyi bütün zamanlarda ədəbiyyatda psixologizm olduqca qüvvətli olub, maraq doğurmuşdur. Adətən insan tarixi keçid dövrlərində, tarixi mərhələlər qarşısında çaşbaşa qaldıqda məhz ədəbiyyat onun əlindən tutub, qaldırmışdır. Elçin psixologizmi isə bütün cəhətləri ilə həm cəmiyyətin, xalqın, millətin, həm də ayrıca fərdin dünyasına

əsaslanmışdır. Romanlarında yazıçının əsas məqsədi şəxsiyyətin daxili aləminin gizlin çalarlarını, insan taleyinin zaman axarında başqalaşmasını, başqa sözlə, zaman-insan – tale problemini aydınlatmaqdan ibarət olub. Qəhrəmanın dərin psixoloji aləminə nüfuz etmək yazıçının həm nəsrinə, həm də dramaturgiyasına xas olan ən əlamətdar səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir.

Açar sözlər: Elçinin “Baş” romanı, psixologizm, Sisanov, Hüseynqulu xan, Mahmud bəy

Marziya Agamir gizi Behbudova

Psychologism in the author's narration and presentation of images in Elchin's novel “The Head”

Summary

Psychologism has been very strong and interesting in literature at all times when man has become the center of artistic research and the main subject of artistic research. Usually, in the period of historical transition, when a person is confused in the face of historical stages, it is literature that grabs him and lifts him up. Psychologism, in all its aspects, is based on the world of society, people, nation, and the individual. In his novels, the writer's main goal was to shed light on the hidden shades of the inner world of personality, the change of human destiny over time, in other words, the problem of time-man-destiny. Penetration into the deep psychological world of the protagonist is one of the most remarkable features of both the writer's prose and dramaturgy.

Key words: Elchin's novel "Bash", psychology, Sisanov, Huseyngulu khan, Mahmud bey

Марзийя Агамир кызы Бехбудова

Психологизм в авторском повествовании и подаче образов в романе Эльчина “Глава”

Резюме

Психологизм был очень силен и интересен в литературе во все времена, когда человек становился центром художественного исследования и главным предметом художественного исследования. Обычно в период исторического перехода, когда человек сбив с толку перед историческими этапами, именно литература захватывает его и поднимает. Психология Эльчина основана на мире общества, людей, нации и личности во всех его аспектах. В своих романах главная цель писателя заключалась в том, чтобы пролить свет на скрытые оттенки внутреннего мира личности, изменение человеческой судьбы с течением времени, иными словами, проблему времени-человека-судьбы. Проникновение в глубокий психологический мир главного героя - одна из самых ярких черт как прозы писателя, так и драматургии.

Ключевые слова: Роман Эльчина «Баш», психология, Сисанов, Гусейнгулу хан, Махмуд бек

SƏBİNƏ ƏLƏSKƏR qızı XƏLİLOVA

Bakı Dövlət Universiteti (bakalavriat, III kurs)

NİZAMİ YARADICILIĞINDA XIZIR OBRAZI

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yüksək lirik sənətkarlığı, məhəbbətə dünyəvi münasibəti, insan taleyi haqqında humanist düşüncələri ilə seçilən bir şəxsiyyət olmuş və dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı 5 poemadan ibarət “Xəmsə” (“Beşlik”) müəllifi kimi daxil olmuşdur. Nizaminin bu məşhur “Xəmsə”si “İskəndərnamə” poeması ilə tamamlanır. Bu son əsərində böyük söz ustasının məfkurəsi, bədii qayəsi, şair təxəyyülü özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Poemanın əsas mövzusu bir sıra Şərqi xalqlarının yazılı və şifahi ədəbiyyatında geniş yayılmış Makedoniyalı İskəndərlə (Aleksandr-müəllif) dastanı təşkil edir. İskəndər obrazı elmə, biliyə yüksək qiymət verən bir qəhrəman kimi təsvir olunur. Mənbələrdə İskəndər surətinin belə yüksək qiymətləndirilməsinin bir səbəbi kimi “Quranı-kərim”də onun peyğəmbər dərəcəsinə qaldırılması olmuşdur.

Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında bir çox peyğəmbərlərə, dini şəxsiyyətlərə yer vermişdir. Onlardan biri də Xızır obrazıdır. Yazılı ədəbiyyatımızda Xızır obrazı və onun folklorumuzda daşdığı funksiyalarına tez-tez rast gəlirik. Dahi Nizami də bu obrazdan yan keçməmiş, onu öz əsərlərinə daxil etmişdir. Ona yüksək qiymət verməsi əsərlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Nizami Gəncəvi həm “Xəmsə”sində, həm də hikmətli şeirlərində, nəsihətlərində Xızıra müraciət edir. Onun aqlını, biliyini, elmini yüksək dəyərləndirir. “Yeddi gözəl” və “Sirlər xəzinəsi”ndə oğluna nəsihət verərkən onun Xızıra bənzəməsini, onun kimi bilikli, elmi olmağını istəyir. “Yeddi gözəl”də Nizami yazır:

Tam Xızır kimi özünə gəl sən
Dirilik suyundan bəlkə içəsən
Düşünmə ki, bu su abi-həyvandır
Can ilə ağıldır, ağulla candır.

“Sirlər xəzinəsi” poemasının “Nəsihət və son söz” hissəsində oğluna nəsihət verən Nizami Xızırın həm qeyb olmaq bacarığından, həm də gözə görünə bilməyindən söz açır. Şair burada Xızırın dara düşənlərin köməyinə çatan, yardım etdikdən sonra qeybə çəkilən müqəddəs bir varlıq olmasına işarə edir:

Bütün örtülmüşlər bir də zahirdir
Xızır adını çəkdi, Xızır hazirdir.

Ümumiyyətlə, Xızır obrazına bir çox mütəfəkkirin yaradıcılığında, həmçinin də şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərində görə bilirik. Hər mütəfəkkir Xızır haqqında deyilən əfsanələri, rəvayətləri eşitmiş və ona müxtəlif münasibətdə yanaşaraq öz əsərlərinə daxil etmişlər. Xızır haqqında çoxlu rəvayətlər və əfsanələr mövcuddur. Əslində Xızır kimdir? Xalq təfəkküründə Xızır necə bir obraz kimi təqdim edilir?

Xızır, İbrahim peyğəmbərdən sonra yaşamış peyğəmbər və ya mömin bir insan olmuşdur. Rəvayətlərə görə, o, Yəmən Ad qəbiləsinə göndərilmiş peyğəmbərlərdən biri idi. Allah Xızıra möcüzə göstərmək bacarığı da vermişdir. Əfsanələrə görə, Xızır qaranlıq dünyadakı dirilik suyunu içib daim yaşayan, ölüb-dirilən təbiəti simvolizə edərək əbədiyyətin rəmzinə çevrilən mifik varlıqdır. Köməyə ehtiyacı olanların yanına gələr, onlara yardım edərmiş. Xızırın ta qiyamətə qədər yaşayacağını söyləyənlər də var.

Nizami Gəncəvi də Xızır haqqında eşitdiyi rəvayətlərdən yaradıcı şəkildə istifadə edərək onu öz əsərinə daxil etmişdir. “İsgəndərnamə” poemasında dahi Nizami Xızırdan geniş bəhs edir, onun funksiyalarından söz açır. Belə ki “Şərəfnamə”də İskəndərin zülmət dünyasına dirilik suyu arxasınca getməsi, İskəndərin zülmətdən əliboş qayıtması hissələrində Xızır surətinə rast gəlirik. Bir qoca məclisdə İsgəndərə dirilik suyu haqqında danışır, bu həmin dirilik suyudur ki, insanlara həyat verir, xəstəliklərdən xilas edir, əbədiyyət qazandırır. Qoca şaha bu həyat suyunu əldə etməsini məsləhət görür. Qocadan bu sözləri eşidən İsgəndər buna inanmır və qocaya deyir:

Həyat çeşməsində olan bu zülmət
Yazılmış hərflər qarasıdır bu,
Mənəvi həyata can verir suyu.
Kim görmüş yoxsa bu həyat suyunu,
Zülmətdə ölümdən qurtarsın onu!(2, s. 372)

Qoca böyük fatehə yalan söyləmədiyini belə izah edir::

Ey uca tacidar!
Bu sudan uzaqdır dediyin əsrar.
Var Şimal qütündə qaranlıq bucaq,
Ağ, gümüş çeşməsi hər sudan parlaq.
Bu qaranlıq yerə deyirlər zülmat,
O zülmat içərisində var abi-həyat.
O suyu kim içsə olur qəlbi şən,
Qurtulur ölümdən və xəstəlikdən(2, s. 373).

Dirilik suyu, abi-həyat anlayışı əski türk xalqlarının mifoloji təfəkkürü ilə bağlıdır. Dirilik suyundan içən şəxsin əbədilik, ölməzlik qazanması abi-həyatın əsas atributlarından biri kimi çıxış edir. Əksər əfsanələrdə İsgəndərin tapa bilmədiyi dirilik suyundan içmək qismətinin yalnız Xızır peyğəmbərə nəsib olması xüsusi maraq doğurur. Ölümsüzlük axtaran qəhrəmanların Xızır ilə qarşılaşdırılması bu müqəddəs dərvişin dirilik suyunun yerini bilən şəxs olduğunu təsdiqləyir (3, s. 78).

Bəzən əfsanələrdə İlyas və Xızır obrazları eyniləşdirilir. Bəzi əfsanələrdə İlyas suyun, Xızır qurunun sahibidir. Nizami Gəncəvi isə “Şərəfnamə”də onların ayrı-ayrı şəxslər olduğunu deyir:

Çöldə Xızır ollam, dənizdə İlyas

Hətta N. Gəncəvinin yazdığına görə, İsgəndərə zülmətdə həm Xızır, həm də İlyas bələdçilik etmişdir.

Ona rəhbər olsun Xızır peyğəmbər
Atı Xızıra verdi böyük tacidar,
Bilirdi onda bir aslan qəlbi var.
Verdi ki, bu yolda səyirtsin onu,
Onunla tapsın bu həyat suyunu.....
Bu yolda İlyasla Xızır yoldaşdı,
Çeşməyə gedərkən dostlar yanaşdı.

Görüşdü hər iki sevimli rəhbər.

Digər bir mənbədə isə Xızır haqqında Nizami yaradıcılığında da görə bildiyimiz maraqlı bir fakta rast gəlirik. Əfsanəyə görə, Xızır, dostu İlyas ilə birlikdə İsgəndər Zülqərneyn hüsurunda olmuş və dirilik suyunun arxasınca zülmət ölkəsinə yollanan İsgəndərə bələdçilik etmişlər. Uzun macəralardan sonra Xızır ilə İlyas bir bulağın kənarında oturmuş və yanlarında olan bişmiş balıqları yeyərkən Xızırın əlindən bir damla su bulağın üstünə düşmüşdür. Balıq da həmin anda canlanıb suya atılmışdır. Onlar da suyun abı-həyat olduğunu anlayaraq bu sudan doyunca içmişlər. İsgəndərə xəbər versələr də təkrar bu suyu tapa bilməmiş və böyük fəth abı-həyatdan məhrum olmuşdur. Beləcə ölümsüzləşən Xızır ilə İlyas Allahın əmri ilə dünyada çətinə düşənlərin yardımçısına çevrilmişlər (1, s. 204).

Nizami bu əfsanəni nəzmə belə çəkmişdir:

Çeşməyə çatınca atdan endilər.
O bulaq başında açdılar süfrə...
Duzlanmış qurquru bir balıq vardı.
Birisə əyildi su içsin deyə,
Əlindən o balıq düşdü çeşməyə,
Cumdu o firuzə rəngli bulağa,
Əl atmaq istədi üzən balığa.
Tutunca gördü ki, diridir balıq.
Uğurlu bir fala sevindi artıq.
Bildirdi ki, can verən bu parlaq bulaq,
Aranan dirilik suyudur ancaq.
Həyat çeşməsindən içdi doyuqca,
Bir həyat qazandı dünya durduqca (2, s. 376).

Xızır bütün türk xalqların, o cümlədən, azərbaycanlıların mifoloji təfəkküründə müqəddəslər kimi kimi boz at və ya ağ at minir. Nizami yaradıcılığında Xızır göy gərdişli də təsvir olunur (4, s. 114).

Göy gərdişli Xızır haman fərmanla

Ahəngi pozmadan üz qoydu yola.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Xızır haqqında əfsanə və rəvayətləri eşidən Nizami xalq ruhuna dərinlən bələd olan müdrik sənətkar kimi onları yenidən zənginləşdirmiş və bu obrazı arzu və istəklərini ifadə etmək üçün bir vasitəyə çevirməyə nail olmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Pala İ. Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü. İstanbul: Kapı Yayınları 2004, 637 s.
2. Nizami G. İsgəndərnamə/Şərəfnamə. Bakı: Lider nəşriyyat 2004, 432 s.
3. Babayeva X. Azərbaycan folklorunda Xızır Nəbi (İlyas) obrazı (türk folkloru kontekstində). Monoqrafiya, Bakı, 2013, 174 s.
4. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.

Səbinə Ələskər qızı Xəlilova

Nizami yaradıcılığında Xızır Obrazı

Xülasə

Məqalədə Nizami yaradıcılığında rast gəlinən İsgəndər obrazı və onun Xızır peyğəmbərlə qarşılaşması, dirilik suyu üçün zülmət aləmə gətirməsi haqqında danışılmışdır. Həmçinin Xızır və İsgəndərlə bağlı olan rəvayətlər də qeyd olunmuşdur. Nizami “Xəmsə”sində onlardan bəhs etməsi bu iki obraza nə qədər hörmətlə yanaşdığını aydın şəkildə göstərmiş olur.

Açar sözlər: Xızır, dirilik suyu, zülmət aləmi, rəvayət, İsgəndər

Сабина Алескер кызы Халилова

Образы Хызыр в творчестве Низами

Резюме

Образ Хызыр в творчестве Низами. Вкратце в статье повествуется о встречающемся в творчестве Низами образе Искандера и его встрече с пророком Хызыр, его походе в темный мир ради “воды жизни”. Также здесь отмечались легенды, связанные с Искандером и Хызыр. Низами повествованием о них в “Хамсе” еще раз показал, как он с уважением относится к этим двум образам.

Ключевые слова: Хызыр, живая вода, Легенда, темный мир, Искандар

Sabina Alaskar gizi Khalilova

Character of Khizir in Nizami” creativity**Summary**

The article talks about the character Alexander found in Nizami”s creativity and his encounter with the prophet Khızır, his departure to the world of darkness for the water of life. Legends related to Khızır and Alexander were also mentioned. Nizami Khamsa’s description of them clearly shows how much he respects these two characters.

Key words: Khizir, water of life, world of darkness, legend, Iskandar

VÜSALƏ İLQAR qızı İBRAHİMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

MÜHARİBƏ MÖVZUSU ROMAN JANRINDA

Azərbaycan Roman janrının 1887-ci ildə tanınmış yazıçı publisist-Marağalı Zeynalabdinin fars dilində yazdığı “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” adlı əsərin yazılması ilə əlaqələndirirlər. Realist romanın avtobioqrafik janrda yazılması dövrün tarixi haqqında təsəvvür yaratmaqla yanaşı, onun mühüm istiqamətlərində müəyyənləşdirmişdir. Lakin bizim roman təfəkkürümüzün formalaşmasını Nizami poemalarının nəzmlə yazılmasının formal əlaməti olduğunu, romanın tələblərinə cavab verdiyini demək olar. Azərbaycan alimi H. Quliyev “Azərbaycan romanının formalaşması və inkişaf mərhələləri” adlı əsərində yazırdı ki, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”i Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik tarixində ilk romandır [1, s. 10].

Burada müəllif Mikayıl Rəfilinin bu əsəri ilk roman adlandırdığını diqqətə çatdırır. [1, s. 15]. Çağdaş romanla, sosial mövzulu romanlarla mənzum roman arasında təkcə forma baxımından deyil, tipoloji fərqlərdə görünməkdədir.

Zamanın fəlsəfəsinə yönəlmiş, siyasi-ictimai, mənəvi-əxlaqi sahələri və yenilik tərəfdarları olan qəhrəmanları ilə hər dövrün romanı dünya modeli kimi başa düşülür.

İnkişaf etdikcə təkmilləşən, zənginləşən roman janrı 125 ilin məhsulu olmaqla kiçik mövzulardan ciddi global, ictimai, fəlsəfi, siyasi, sosial məsələlərin həllinə yönəlmiş problemlərin həllini ortaya qoyur. Müasir roman janrının Əbülhəsən, Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyn, Mir Cəlal və Əli Vəliyev kimi baniləri epik vüsətli əsərlərlə şöhrət qazanmışlar. İri və kiçik həcmli nəsr əsərlərində bədii gerçəkliyin məzmunundakı yeniləşmə və dəyişmə prosesləri zamanın və obrazlı fikrin çevikliyi ilə şərtlənir. Yeni əsir ədəbiyyatımıza yeni mövzu gətirmiş oldu-müharibə.

Yazıçı-publisist Fazil Güneynin “Qara qan” adlı üç hissəli roman-trilogiyası polifonik əsərdir. Min səhifədən artıq olan bu romanda Azərbaycanın məşəqqətli və mübarizəli tarixini qələmə almış nasir sənədli faktlar əsasında bədii əsər yaratmışdır. Bu illərin içindən boylanan insan taleləri bu gündə həyatda olan, yaxın keçmişimizin iştirakçısı olan qarabağlılardır. Romanın çox şaxəliliyi geniş obrazlar qalereyasının yaranması ilə səciyyələnir və müəllif bir-birindən fərqli surətlərin həyat yollarına işıq tutur və onların psixoloji durumundan tutmuş tarixi gerçəklik zəminində milli şüur və məfkurənin təzahürünü diqqətə çəkir.

Romanın tarixilik prinsipi məna və mahiyyətində istiqamətverici rol oynayır, müəllifi müəyyən zaman və məkan hədudlarından çıxmağa imkan vermir. Əsərin siyasi yönümü müəllifin geniş şərtləri ilə müşahidə olunur, ölkəsinin, bu xalqın haqq səsinə dünyaya yaymaq savaşıdır, həqiqət uğrunda mücadilədir. Tarix mənəvi-əxlaqi sınaq meyarı kimi qəbul olunur və siyasi-publisistik bir ruhda çatdırılır. Ötən əsrin sonlarından başlayan və çağımıza kimi davam edən tarixi hadisələri təsvir edən F. Güney həqiqətin mənasını və dəqiqliyi ideyasına sadıq qalaraq obrazların səciyyəsinə dərinlikdən açmağa yardımçı olan ictimai mühit, sosial və mənəvi amilləri aydın göstərmiş olur. O, sənədli, tarixi, siyasi materialları idrak süzgəcindən keçirərək xalqımız üçün dəyərli əsər yaratmışdır. Əsərin tərbiyəvi əhəmiyyəti ən əsası oxucuya dərin vətənpərvərlik ruhunda təqdim olunmasındadır. Obrazların xalqa və torpağa bağlılıq hissi, onların həyat eşqi və mübarizəsinin təsiri bədii vasitələrlə çatdırılır. Romanda hadisələr bir neçə süjet xətləri üzrə inkişaf edir və müəllif bu xətləri vətənpərvərlik mövzusu-romanın aparıcı xətti-şah xəttinə bağlayır. Müəllif bədii sözlə zamanın ən təkzibedilməz, ən həqiqi tarixini, siyasət mənəşəsinə düşən ölkəmizi, onun dilbər guşəsi olan Qarabağ müharibəsinin başlanma prosesini izləmiş, müharibəyə doğru aparıcı siyasi oyunları dərin bir

vətəndaş hissi ilə araşdırmış və ümumiləşdirmişdir. Mühəribənin hansı faciələrlə üzlənmiş olduğu soydaşlarımızın mənəvi və fiziki əzabları xalqın öz ruhuna uyğun dildə danışılır.

Bütün kənd xoşbəxt ovqat içindədir. İnsan həyatının ən ali məqam-iki gəncin toy məclisidir. Bakıdan qohumları da toya təşrif gətiriblər. Jurnalist Aysu da bunların arasındadır. Qələbəlik, sevinc duyğuları bir an içərisində faciə ilə əvəz olunur. Erməni işğalçıları əvvəlcədən hazırlanmış məclisi gülləboran edir, dinc insanlar qırılır, jurnalist qız yağılara əsir düşür.

Roman sevgi və ismət sınağı ilə qarşı-qarşıya qalmış Aysunun əsirliyi fonunda Qarabağ savaşının ilk günlərindən erməni yağılarının onlara arxa olmuş havadarların köməyi ilə Azərbaycan torpağında törətdikləri vəhşilikləri, öz içimizdəki vəzifə, mənəvi naminə qüvvələrimizi parçalamış namərd, naxələf siyasətçilərin əməllərini müşahidə etmiş müəllif bütün hərbi və siyasi gerçəklikləri bədii, xarakterik surətlərlə, inandırıcı boyalarla təqdim edir. [2, s. 3]

Zülmə, əzaba düşər olmuş insanın mühəribə müsibətləri əsas qəhrəmanlar- Aysu və Toğrulun və onların əhatəsində olan insan taleləri ilə bağlıdır. Elan edilməyən Qarabağ mühəribəsində (1988-1994-cü illər) minlərlə həmvətənlərimiz kimi əsərin baş qəhrəmanı Toğrul da bu savaşda iştirak edir və torpaq uğrunda canlarını fəda edən, şəhid olan gənclərin mətinliklərindən, döyüş əzmindən, mənəvi ruhlarından və ən əsası isə Vətən sevgisindən danışır. Xalqın qan yaddaşının varisliyi son mühəribədə döyüşən əsgərlərimizdə də özünü büruzə verdi.

Əsərin ilk səhifəsinin Şəhidlər Xiyabanının Toğrul ilə Aysunun mühəribədə şəhid olmuş Gündüzün 29 yaşını qeyd etmək üçün evinə yox, qəbri üstə ziyarəti ilə başlaması da minlərlə gəncin şəhid olması ilə əlaqələndirilir. Gündüzün məzarına yaxınlaşarkən onun qəbri üstündə qara geyimli, bir qızın səssiz göz yaşları axıtmasını görüb, təəccüblə seyr edirlər.

Çox maneələrdən keçən Aysu ilə Toğrulun sevgisi, mühəribənin sərt qanunlarından, sarsıntı və iztirablardan mətanətlə çıxır. Lakin Aysu əsrlik həyatı yaşamağa məhkum olmuşdur.

“Gözəl qız, bəri gəl, sən mənə olacaqsan”-Aysu erməni hərbiçilərinin məqsədini başa düşdükdə, onu soyuq tər basdı. Deməli, orta əsrlərdəki qul bazarında olduğu kimi hərə istədiyi qızı seçəcək, öz qulu, kənizi kimi onunla necə istəyir, elə də davranacaqdır. Aysu bir anlığa indi ruhu Ərturla qovuşmuş Narçiçəyə qibte etdi. Ürəyi tez-tez döyünməyə, beyni kompüter kimi işləməyə başladı. Neyləməli?

Qayalıq deyildi ki, Kəlbəcər qızları kimi özünü uçuruma atsın. Əlində heç bir kəsici alət yox idi ki, damarını kəssin, özünə qəsd eləsin. [2, s. 60]

Bir zamanlar həyat eşqi, zövq və səadəti tərənnüm edən sözlər artıq indi kədərli hicran dolu sözləri ilə səslənməkdədir:

Neyləməli?.....

Əsərdə birözlü personaj tipi yoxdur. Mənfi qəhrəmanların təqdimi elə təəssürat yaradır ki, onlar ilk oxunuşdan dünyadakı şərin əzəmətli simvoluna çevrilir [2, s. 213]

Natuaya əsaslanmaq, naturadan şəkil çəkmək və həyatın fəlsəfəsini, hadisənin psixoloji dərinliyini əks etmək Fazil Güney realizminə xas olan gözəl bir keyfiyyətdir.

Bir çox qız gəlinin əsrlik həyatı Aysunun payına da düşsə də, onun üçün daha asan olmasını oxucu müşahidə edir. Kənddə toy zamanı ermənilərin hücumu nəticəsində insan tələfatı və əsrlik qaçılmaz olur. İvan Bunin adlı rus zabiti Aysunu ermənilərin əlindən xilas edir və Hadrutda yerləşən öz evinə aparır. İvan və onun həyat yoldaşı Aksananın evində yaşayan Aysu özünə qarşı olan mehriban davranışı qiymətləndirir və rus zabitinin ermənilərlə bizə qarşı vuruşmasına baxmayaraq tədricən onları bizim tarix və mədəniyyətimizlə tanış edib bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir. Müəllif bədii ideyanı müasir təfəkkürlə işıqlandıraraq mənəviyyatca dəyanətli və intellektual bir azərbaycanlı qızının obrazını yaratmışdır.

Bir zamanlar həyata nikbin nəzərlə baxır ailə qurub xoşbəxt həyat planlarını düşünən Aysu indi isə bu arzuların hansı sərəba dönmüş, nikbin həyatı da başdan-ayağa cəhənnəm əzabları ilə dolmuşdur. Bir zamanlar həyatda ona hər şey gözəl, cazibədar, işıqlı görünürdü. İndi bütün dünya, kainat, varlıq onun nəzərində dumanlı, qaranlıqdır. İndi yazıçı ölən Narçiçək ilə canlı Aysu arasında heç bir fərq görməyir. İndi həyat ona ölümdən də betər görünür.

Nasir Aysunun timsalında öz yazıçı amalına və niyyətinə müvafiq tərzdə faydalanaraq öz idealına uyğunlaşdırmağa səy göstərmişdir. Burada müəllifin qadın ləyaqətinə xüsusi ehtiram hissəsinin şahidi oluruq və Aysunun əsr həyatı və mühəribənin təzadlı hadisələrinə baxmayaraq öz məhəbbətinə sadıq qalması obrazın mənəvi ucalmasında tamlığı bərpa etmişdir. Aysunun ölkəmizin tarixinə, adət-ənənələrinə və ictimai proseslərə öz münasibətini bildirmək bacarığı tədricən rus zabitinin və yoldaşının dəyişən münasibətində görünür. Bədii idrakın həyatın dərinliklərinə enməsinə, xarakterin səciyyəvi cəhətlərini, obrazın kamilliyi öz qiymət meyarını insanlarla münasibətdə, ünsiyyətdə almış olur. Burada nasir insanları

nəcib hisslər axarına cəlb etməyi bacarır. Əsərin Narçıçəklə Ərturun toy səhnəsi mənəvi-əxlaqi problemlərin ifadəsində hadisənin gözlənilməz, qəfil baş verməsi yaranan obrazların bədii təsir gücünü daha dərinləşdirmiş olur. Obrazların təbiiliyi baxımından onların sərt reallığı, əyaniliyi ehtiva etməsindən irəli gəlir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev H. Azərbaycan romanının formalaşması və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 1984, 240 s.
2. Fazıl Güney “Qara qan” tarixi roman Bakı: Elm və həyat, QAPP-Poliqraf, 2002, 264 s.
3. Həbibbəyli I. Ədəbi tarixi yaddaş və müasirlik, Bakı: Nurlan, 2007
4. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı: Mütərcim, 2008
5. Şərifova S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı, Bakı: Elm və Təhsil, 2015

Açar sözlər: roman, janr, müharibə, Qarabağ, əsir

Vusala İlgar qızı İbrahimova

War theme in the novel genre

Summary

The development of Azerbaijani war novel and its literary-esthetic characteristics are observed in the article. The importance of novel genre in the presentation of the military theme, its possibilities and peculiarities are analyzed here too.

The analysis is performed on the novel "Dark Blood". The peak of human life—a wedding of two youths is suddenly suppressed with the tragedy after Armenian aggressors fire at the crowd, killing civilians and taking the young girl captive.

Key words: *novel, genre, war, Karabakh, captivity*

Вусала Ильгар кызы Ибрагимова

Тема войны в жанре романа

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается значимость романного жанра в описании военной тематики, его возможности и его эстетические, а также познавательные функции. Здесь также затрагивается тема эволюции этого жанра и ее различные художественные формы. Анализ осуществляется на материале романа “Черная кровь”, который начинается со значительного события в жизни двух молодых людей—свадьбы, которая прерывается внезапным вторжением армянских агрессоров, расстрелом гостей и взятием в плен молодой девушки.

Ключевые слова: *роман, жанр, война, Карабах, плен.*

SÜRƏYYA AFTANDİL qızı BAYRAMOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

“ALİ XAN VƏ PƏRİ XANIM” DASTANINDA ƏXLAQ MƏSƏLƏLƏRİ

Nağıllarla sıx səsleşən dastanlarımızdan biri də “Alı xan və Pəri xanım” dastanıdır [1, s. 199]. M.H.Təhmasibin yazdığına görə, “Alı xan və Pəri xanım” dastanının əsasını təşkil edən nağıl Şərq və Qərb xalqları içərisində çox geniş yayılmış, hətta Aarne-Andreyev cədvəlində də 883 nömrə altında “Böhtana düşmüş qız” adı ilə qeyd olunmuşdur [3, s. 505].

“Alı xan və Pəri xanım” dastanı qədim nağıl süjetləri əsasında qurulmuşdur. Xalq içərisində geniş şəkildə yayılmış və şöhrət qazanmış bu nağıl bir sıra xüsusiyyətlərinə görə dastan janrı ilə yaxınlıq təşkil etmişdir. Ona görə də, aşıqlar nağılı yenidən işləyərək dastan halına salmışlar.

Azərbaycan dastanları bildiyimiz kimi üç qrupa ayrılmışdır. “Alı xan və Pəri xanım” dastanı da üçüncü qrup olan ailə-əxlaq dastanlarına daxildir. Bəzən bu dastanı nəyə görə ailə-məişət deyil, ailə-əxlaq dastanı adlandırılması ilə bağlı suallar meydana çıxır. Bunun cavabında isə onu demək olar ki, dastanı oxuyub diqqətlə nəzər saldıqda görürük ki, dastanda ümumi məişət məsələlərindən çox, əxlaq normaları əsas götürülüb. Əxlaq məsələsi hər dövrdə aktual olduğu kimi, dastanın yarandığı dövrdə də öz aktuallığını qorumuşdur. Dastanlarımızın bəzində məhəbbət motivi, bəzində qəhrəmanlıq ünsürləri güclü olur. Bəzi dastanlarımızda və nağıllarımızda isə əxlaq məsələsi əsərin ana xəttini, əsas qayəsini təşkil edir. Ona görə də

əxlaq məsələsi daha qabarıq şəkildə göstərilən dastanlarımızı bu qrupa aid edirlər. “Alıxan” dastanını ailə-əxlaq dastanı olduğunu görmək üçün onun məzmununa nəzər yetirək.

“Alı xan və Pəri xanım” dastanı da bəzi dastanlarımız kimi övlad həsrəti, övladsızlıq dərdi ilə başlayır. Hacı Səyyad adlı bir kişi varlı tacir idi. Hər bir şeyi vardı, lakin bir övladı yox idi ki, ölüb gedəndən sonra mal-mülkünə baxan olsun. Bir gün Hacı Səyyad ehsan vermək qərarına gəlir. Qazanlar aşdırır, qoyunlar kəsdirir və əhd edir ki, övladı olsa Qanlı çaya körpü saldıracaq. Verdiyi ehsan və nəzirlər qəbul olur, iki övladı dünyaya gəlir. Övladlarından biri qız, biri isə oğlan olur. Oğlunun adını Məhəmməd, qızının adını isə Pəri qoyurlar. Hacı Səyyad həmin vaxtı məscidə gedir. Orda bir uşaq tapır evə gətirir, deyir ki, mən Allahdan bir istədim o üç verdi. Uşağın adını Tapdıq qoyur. Lakin arvadı uşağın üzünə baxıb bildirir ki, ona öz halal südünü verməyəcək. Uşağa qonşuluqdakı Xanı qarı saxlayır. İllər keçir uşaqlar böyüyür, Hacı Səyyad oğlunu və arvadını götürüb Məkkəyə gedir və gedərkən qızı Pərinə Tapdığa tapşırır. Bir gün Tapdıq Xanı qarıyla rastlaşır, qarı ona hər şeyi açıb deyir. Artıq Tapdıq Hacı Səyyadın öz oğlu olmadığını öyrənir və evə gəlir. Bəd niyyətə düşüb, Pərinə almaq istəyir. Pəri ona getmək istəmədikdə isə qızın boynuna şər atır və Hacı Səyyada şikayət edir. Hacı Səyyad Tapdığa inanıb oğlu Məhəmmədə qızını öldürməyi tapşırır. Məhəmməd bacısının yalvarışlarına baxmayaraq onu ölümcül yaralayır.

Bu vaxtı Alı xan Qara vəzirlə ova çıxmışdı. Onlar sözləşmişdilər ki, əllərinə nə keçsə yarı böləcəklər. Meşədə olarkən, yaralı Pərinə tapırlar. Onu Alı xan evə aparır. Qız sağaldıqca gözəlliyidə artır və Alı xan qıza aşıq olur. Qara vəzir ona, şərtləri olduğunu yadına salır. Qərara gəlirlər ki, üzük hazırlasınlar, qız kimin üzüyünü bəyənsə ona ərə getsin. Pəri xanım Alı xanın üzüyünü bəyəndi və onlar evləndilər. İki oğul övladları dünyaya gəldi. Bir müddət keçəndən sonra Alı xan ailəsini Qara vəzirlə birlikdə Pəri xanımın ailəsinin yanına göndərdi. Qara vəzir gecə pəri xanımın çadırına girdi. əgər qara vəzirlə evlənməsə oğlanlarını öldürəcəyini söylədi. Pəri xanım öz namusundan keçmədi. Qara vəzir Pəri xanımın iki övladını da öldürdü. Pəri xanım Qara vəzirin əlindən qaçır. Vəzir isə qəsdən özünü yaralayır və səs-küy salır ki, guya haramilər gəldi, Alı xanın övladlarını öldürdü, Pəri xanımı da götürüb qaçdılar. Pəri xanım yolda bir çobana rast gəlir. Ondən kömək istəyir, çoban öz libasını Pəriyə verir. Pəri libasını dəyişir və çoban paltarında şəhərə gedir. Yolda karvana rast gəlir. Alı xana məktub yazıb daşın altına qoyur. Özü isə atası evinə gedir. Anası qızını çoban paltarında olduğu üçün tanımır, lakin çox xoşuna gəldiyi üçün onu nökər götürürlər. Pəri xanım orda nökərçilik edir.

Saleh adlı bir sövdəgər Pəri xanımın məktubunu tapır və aparıb Alı xana verir. Alı xan məktubu oxuyur və heç nə demədən vəzirlə birlikdə dəriş libasında, Pərinə axtarmağa gedirlər. Yolda Budaq çobana rast gəlirlər. Budaq çoban onları Hacı Səyyadın evinə aparır. Hacı Səyyad onları yaxşı qarşılayır, yedirdir-içirdir. Məclisin davamında Hacı Səyyad onlardan bir hekayə danışmağını istəyir. Onlar danışa bilmədikdə Pəri xanım danışmağa başlayır və başına gələn bütün əhvalatları nəql edir. Budaq çoban Tapdığı, vəzirini və qarını öldürür, Alı xanla Pəri xanım bir-birlərinə qovuşurlar.

Dastanın ailə-əxlaq mövzusu üzərində qurulduğunu məzmunundan görürük. Ümumiyyətlə, ailə-əxlaq məsələsi dastanın bir çox yerlərində qoyulmuşdur. Hətta dastanda Qara vəzirin Pəriyə olan pis niyyəti, onu övladlarının ölümü ilə hədələməsi, bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boydakı bir epizodu xatırladır. Burla xatunu kafirlər içki məclisinə çıxarıb, şərab paylatmaq istəyirlər. Buna razı olmadıqda isə onu oğlu Uruzun ətindən qovurma bişirəcəklərini deyib hədələdilər. Uruz isə atasının namusunu hər şeydən üstün tutaraq anasına bildirir ki, digər qızlar bir yeyəndə, anası iki tikə yesin, yetərki atasının namusuna toxunulmasın.

Düzdür, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında sonda Qazan xan gəlib ailəsini xilas edir, lakin “Alı xan və Pəri xanım” dastanın da isə Qara vəzir Pərinin övladlarını öldürür. Pəri dastan boyu öz namusunu, təmizliyini qoruyub saxlayır.

“Alı xan və Pəri xanım” dastanına yaxın olan nağıl variantından biri “İtkin qız” nağılıdır. [2, s. 209] Nağılın süjetinə diqqət yetirək: Məhəmməd adlı bir kişinin bir oğlu, bir qızı və arvadı vardı. Bir gün arvadı ilə birlikdə Məkkəyə getmək istəyir. Qızı Güllünü dostu qazıya tapşırır. Qazı pis niyyətə düşür. Güllü baxır ki, qazı ondan əl çəkmir, onu vurur. Qazı qızın boynuna şər atır. Atası qazıya inanıb oğlu Əhmədə tapşırır ki, bacısını öldürsün və qanlı köynəyini ona gətirsin. Əhməd bacısının günahsız olduğunu bilib, onu öldürmür. Bir quş vurub bacısının köynəyinə quşun qanını batırıb atasına aparır. Güllü meşədə yaşayır. Bu vaxt meşəyə gələn padşah oğlu Güllünü görüb ona aşıq olur. Onlar evlənilər və iki oğlu dünyaya gəlir. Güllünün darıxdığını görən padşah oğlu onu oğlanları və qoşunu ilə birlikdə evlərinə yola salır. Gecə vəzir gizlincə Güllünün çadırına girir. Vəzir Güllünün iki oğlunu öldürsə də, Güllü onun əxlaqsız təklifinə razı olmur, bəhanə tapıb qaçır gizlənir. Vəzir yalandan hay-küy salır ki, guya Güllü öz oğlanlarını öldürüb, özü isə qaçıb getmişdir. Padşah oğlu vəzirini də götürüb Güllünü axtarmağa çıxırlar. Güllü isə yolda bir çobana rast gəlir.

Çoban ona aşıq olur, bu zaman Güllü bunu başa düşür və hiyləyə əl atır. Çobandan paltarını istəyir və deyir ki, özünü çobanın libasını geyinsin, çoban isə gedib ona gəlinlik gətirsinki evlənsinlər. Çoban inanır və gedir. Güllü isə çobanın libasını geyinib yola düzəlir. Xeyli yol getdikdən sonra, gəlib atası evinə çıxır. Orada nökr işləyir. Güllünü axtaran çoban yolda padşah oğlu və vəzirlə rastlaşır. Onlar birlikdə Hacı Məhəmmədin evinə gəlirlər. Məclis qurulur, məclisdə padşah oğlu deyir ki, bir nağıl danışan olsaydı, biraz könlümüz açılardı. Güllü bunu eşitdikdə dərhal bildirir ki, o danışar, lakin şərt kəsir ki, gərək nağıl qutarana kimi heç kəsi otaqdan çıxmağa qoymasın. Güllü başına gələnləri bir-bir danışır. Söhbət vəzirə gəldikdə qaçmaq istəyir, qoymurlar, daha sonra vəzir və çoban da getmək istəyir, onları da qoymurlar. Güllü sözünü qutaran kimi, vəzir qılıncını çəkir, qazını öldürür, çobanı isə azad edir. Güllünün atası, anası, qardaşı tutduqları işdən peşman olurlar. Nağılın sonunda isə padşahın oğlu Güllünü götürüb öz ölkəsinə gedir.

“Əzizin nağılı”, “Xoşqədəm”, “Şüküfə xanım” nağılları da “İtkin qız” nağılı ilə səsləşir.

“Alı xan və Pəri xanım” dastanının yaradıcısı məşhur nağıl süjetini yeni səpkidə işləyərək yaratmasında məqsəd o idi ki, Pəri kimi qızlar, hər cəhətdən özlərini qadınlardan üstün bilən Hacı Səyyad, Qara vəzir, Tapdıq kimi kişilərdən daha yüksəkdə dayanırlar.

Həm nağılda, həm də dastanda əsas obraz böhtana düşmüş qızlardır. Nə nağıldakı Güllü, nə də dastandakı Pəri zəif qadın deyildilər. Onlar ideal bir qəhrəmandır, bir-birlərindən fərqlənmirlər. Həm gözəllikləri, həm də ağılları, namusları ilə ətrafdakılardan seçildilər. Hər iki qadın qəhrəman öz övladlarının ölümlərinə şahid olurlar, övladları ilə sınırlar, lakin namuslarından keçmirlər.

Dastanda Pərinin atasının öz övladı kimi böyütdüyü Tapdıq, nağılda isə Güllünün atasının ən yaxın dostu qazı qızın adına ləkə vurmaq istəyir. Buna nail ola bilmədikdə isə qıza şər, böhtan atırlar.

Dastan və nağıldakı qızların qardaşlarına gəldikdə isə onlar arasında bir fərq görürük. Pərinin qardaşı Məhəmməd atasının tapşırığını yerinə yetirir və bacısının yalvarışlarına məhəl qoymadan onu ölümcül yaralayıb, meşədə qoyub gedir. Nağılda isə Güllünün qardaşı Əhməd bacısını öldürmür, onun köynəyini quşun qanına bulayıb atasına aparır.

Nağıl və dastandakı ata obrazlarında isə nəzir-niyazla tapdığı öz övladına deyil, qazının-Tapdığın böhtanına inanır. Çıxış yolunu isə öz doğma qızını öldürməkdə görür və bu işi oğlanlarına tapşırırlar. Ana obrazına gəldikdə isə, o heç bir söz deyə bilmir, bu haqqa sahib deyil. Sadəcə dastanda Hacı Səyyad Tapdığı tapıb gətirdikdə ona öz halal südümdən verməyəcəyini və onun haramzadə olduğunu bildirir. Sanki Tapdığın gələcəkdəki əsl simasını duyurdu.

“Alı xan və Pəri xanım” dastanında Alı xan, nağılda isə padşah oğlu, qadınlarla bir sırada dura biləcək əsl ideal qəhrəmanlardır. Hər ikisi də qızların halına acıyır, onlara yardım edirlər. Daha sonra qızları sevib evlənilirlər, onlara arxa, dayaq olurlar.

Həm nağıl, həm də dastanda Güllünün - Pəri xanımın öz başına gələn hadisələri nağıl etməkləri ilə sona çatır. Məlum olduğu kimi, qəhrəmanın öz əhvalatını danışması üsulundan nağıl təhkiyəsində geniş istifadə olunur, əgər dinləyici əvvəlcədən əhvalatla tanışsa, bu halda baş vermiş hadisələr yalnız xatırlanır və “Mən sizə nağıl elədiyim kimi nağıl elədi” deyilməklə kifayətlənir [6, s. 280].

Güllü də, Pəri də hər ikisi libas dəyişdirir. Hər iki qadın çoban geyimində şəhərə yollanıb, öz ata evlərinə gəlib nökrçilik edirlər. Heç kəs onları tanımır. Burada da libas dəyişmə motivini görürük.

Libas dəyişməklə başqa cildə girmə motivini həm nağıllarımızda, həm də dastanlarımızda geniş yayılmışdır. Libasını dəyişən qəhrəman bambaşqa bir vücutda görünür, tanınır. Buna biz qəhrəmanlıq dastanlarımızda da rast gəlirik. “Koroğlu”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları buna nümunə ola bilər.

Dastanın və nağılın sonunda yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, Pəri və Güllü başlarına gələn əhvalatları söyləməklə hadisələrin üstü açılır. Aşıq Pəri xanımın dilindən olub keçən hadisələri xatırlatmaqla hadisələrə yekun vurur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları: 5 cildə / I cild. Bakı: Çıraq, 2005, 424 s.
2. Azərbaycan nağılları: 5 cildə / III cild. Bakı: SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 328 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 600 s.
4. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı / Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. 2 cildə, II cild. Bakı: Elm, 2006, 648 s.
5. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 400 s.
6. Əliyev O. Azərbaycan nağılları: janr, süjet və obraz problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 304 səh.

Sürəyya Aftandil qızı Bayramova

“Alı xan və Pəri xanım” dastanında əxlaq məsələləri

Xülasə

Bu məqalədə “Böhtana düşmüş qız” beynəlxalq süjetinə uyğun olaraq yaranan “Alıxan” dastanından və onun nağıl variantı olan “İtkin qız” nağılından danışılır. Bildiyimiz kimi, dastanlarımızın bir çoxu nağıl süjetləri əsasında yaranır. Bu dastanlarımızdan biri də məhz “Alıxan” dastanıdır. Dastanda ilk olaraq övladsızlıq, övlad həsrəti göstərilir. Nəzir-niyaz paylamaqla övlad sahibi olan Hacı Səyyad, öz doğma övladına deyil, tapıb övladlığa götürdüyü Tapdığın böhtanına inanır. Pəriyə atılan böhtan sonda Pərinin dili ilə nəql olunaraq açığa çıxır və günahkar olan hər kəs cəzasını tapır. Eyni süjeti biz “İtkin qız” nağılında da görürük. Hadisələr demək olar ki, dastandakı kimidir. Burada da Güllünü əldə edə bilməyən Qazı qızın üstünə böhtan atır. Sonda “Alıxan” dastanında olduğu kimi hadisələr açılır, Qazı və onun kimilər öz cəzasını alır.

Açar sözlər: nağıl, dastan, süjet, motiv, ailə-əxlaq, böhtan

Сурайя Афтандил кызы Байрамова

Нравственные проблемы в дастане “Алыхан”

Резюме

В статье рассматривается эпос “Алыхан”, созданный по международному сюжету «Оклеветанная девушка», и его сказочная версия сказка «Пропавшая девушка». Как известно, многие наши эпосы основаны на сказочных сюжетах. Один из таких эпосов - дастан «Алыхан». В дастане показана бездетность и тоска по детям. Хаджи Сайяд, у которого после долгих вымаливаний у Всевышнего родился сын, поверил не в слова своего родного сына, а в клевету усыновленного сына Тапдыга. Клевета на Пэри в конце раскрывается самой Пэри, и все виновные получают по заслугам. Аналогичный сюжет мы видим в сказке «Пропавшая девушка». События почти идентичны тем, что в дастане. Здесь также Гази, не добившийся Гюллю, клеветает на нее. Но в конце концов, как и в эпосе “Алыхан”, все тайное становится явным, Гази и другие караются.

Ключевые слова: сказка, дастан (эпос), сюжет, мотив, семейно-нравственный, клевета

Surayya Aftandil gizi Bayramova

Moral issues in the “Alikhan” epos

Summary

This article is about the “Alikhan” epos, created in accordance with the international plot “The slandered girl” and about its fairy tale version “Missing girl”. As we know, many of our epics are based on fairy tale plots.

One of these epics is the ‘Alikhan’ epos. In the epos, first of all, there are shown infertility and longing for children. Haji Sayyad, who had a child by distributing alms, did not believe in his own son. He believed in the slander of Tapdig, that he found and adopted. The slander against Pari is finally revealed through her own tongue, and everyone who is guilty is punished.

We see the same plot in th fairy tale “Missing girl”. The events are almost the same as in the epos. Here, Gazi, who was unable to achieve Gullu’s love, slanders the girl. At the end, as in the epic of “Alikhan”, the events are revealed, Gazi and others like him are punished.

Key words: Fair tale, epos, plot, motive, family moral, slander

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ
HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI FİLOLOJİ FİKİR
KONTEKSTİNDƏ

Elçin Məmmədov. Heydər və Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı.....	4
Səhər Orucova. Heydər Əliyevin çıxışlarında milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq.....	8
Лейла Герайзаде. Символ высокой духовности и внутреннего богатства.....	11
Rəhilə Quliyeva. Dərin zəka sahibi, milli lider, xarizmatik insan.....	14
Rəna Mahmudova. Hərbi təhsil sisteminin yaranmasında Heydər Əliyevin rolu.....	20
Almara Nəbiyeva. Azərbaycan folkloruna tarixi töhfələr verən şəxsiyyət.....	23
Agshın Alıyev. The state - literature relations in the modern Azerbaijan.....	26
Ramil Bayramov, Pərvin Eyvazov. Heydər Əliyevin dil siyasətində Azərbaycan dili anlayışı.....	31
Pərvin Bayramova. Heydər Əliyevin nitqində qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə.....	37
Sevinj Katibli. Heydər Əliyev's ideology of Azerbaijanism in the context of philological view.....	40
Lalə Rzayeva. Qloballaşma şəraitində Heydər Əliyevin Azərbaycanda dil siyasəti.....	43
Vəfa Balakışiyeva. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan ordusunun memarı kimi.....	46

II BÖLMƏ
DİLÇİLİK

Zemfira Şahbazova. Sözlərin cümlə daxilindəki vəzifə və funksiyaları.....	49
Микаил Джафаров, Азиза Фейзијева. О формировании и функционировании соотносительных пар композитов.....	53
Лала Гулиева. Об одной антропонимической модели в рога.....	57
İslam Vəliyev. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin bəzi fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri.....	60
Gülxanım Vəliyeva. Şimal-şərq ləhcəsi və Dərbənd dialekti.....	64
Fikrət Əlizadə. Funksional sintaksisdə predikatlar.....	67
Məhəmməd Məmmədov. Dil vahidləri: morfem.....	70
Şəhla Əliyeva. Leksik yolla yaranan sözlərin dil sistemində rolu.....	73
Ofelya Piriyeva. Azərbaycan dilində cümlədə sözlər arasında əlaqələr.....	78
Saidə Mustafayeva. Beyin həmləsi metodu və onun Azərbaycan dili dərslərində tətbiqi.....	81
Səbinə Vəliyeva. Ədəbi dilimiz bədii-əyləncəli verilişlərdə (“Ovqat” verilişinin aparıcısının dili əsasında).....	87
Aynur Məmmədova. Region telekanallarının dil mənzərəsi (Qrammatik və leksik aspektdə).....	89
Sevinc Qəmbərova. Azərbaycan dilinin şivə xüsusiyyətləri türkmən dilində.....	93
Ульфат Ибрагим. Элементы разговорной речи в политическом дискурсе французских политиков.....	97
Anar Fərgəsov. Avropa İttifaqının dil siyasəti.....	100
Ülkər Səlim. Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər.....	104
Aygün Bağırzadə. Poetik dildə omonimik hadisələr və onların üslubi özəllikləri (Əli Kərimin şeir dili əsasında).....	107
Наиля Бахри. К вопросу о лексико-семантическом и комбинаторном анализе слов.....	112
Наиля Мирбабаева. О специфике реализации смыслового потенциала лексических единиц.....	116
Гюльтекин Гарабаглы. О терминологической лексике по физике.....	118
Мялейка Агазаде. Проблема концепта как лингвистического понятия во французских рекламных текстах.....	121
Aytən Hüseynova. Dildə rəsmi müraciət formaları.....	123
Xanım Ələkbərova. Dilçilikdə kök, şəkilçi və əsas məsələsi.....	127
Ülviyyə İbrahimova. Tabeli mürəkkəb cümlə kontekstində aktual üzvlənmə məsələsi.....	131
Nərgiz Talıbzadə. Tərzi-hərəkət zərflərinin tədrisi zamanı əlamət bildirən sifətlərlə müqayisəsi.....	135

Fidan Sultanova. İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qruplarının leksik normaya uyğun işlədilməsi.....	140
Günəş İltifatlı. “Altun Yarıq” abidəsində təfəkkür bildirən feillər.....	144
Leyla Novruzova. İsimlərin leksik-semantik əhatəsi haqqında.....	148
İmarət Soltanova. Linqvistik tipologiyanın ilkin istiqamətləri.....	151
Aynur Abbaszadə. Tamamlıq və onun ifadə vasitələrinin tədrisi.....	153
Nərmin Əkbərova. Azərbaycan dilində sintaksisin tədqiqi tarixi.....	158
Afət Mollazadə. “İrk Bitig” abidəsində işlənən zoonimlərə bir baxış.....	160
Gülnaz İsaqova. Toponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar.....	164
Aynur Hümmətova. Çoxmənalı feillərin tədrisi məsələləri.....	167
İbrahim Fathallah Abdelfatah Elsayed. Azərbaycan dilində ərəb mənşəli adların leksik xüsusiyyətləri.....	170
Pərvanə Əliyeva. Azərbaycan dili (dövlət dili) dərslərində qrammatik materialların 5-ci sinif üzrə bölgüsü və məzmunu.....	174
Vəfa Niftiyeva. Dərələyəz toponimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri.....	177
Gülnaz İsaqova. Antroponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar.....	180
İbrahim Fathallah Abdelfatah Elsayed. Azərbaycan dilində ərəb mənşəli adların fonetik xüsusiyyətləri.....	183
Həvvə Zamirli. Professor Bəkir Çobanzadənin dilçilik əsərlərində mürəkkəb cümlə strukturları.....	186

III BÖLMƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Firuzə Ağayeva. A.Qədirinin “Ötən günlər” romanında konflikt.....	190
Ülkər Nəbiyeva. “Kitabi- Dədə Qorqud” eposunda oğuz cəmiyyəti.....	192
Məhbubə Qurbanova. Qasım bəy Zakir yaradıcılığında realist təfərrüatların bədii təsvir vasitələri ilə ifadəsi.....	197
Həqiqət Abdiyeva. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı haqqında düşüncələr.....	201
Kəmalə Nəcəfova. M.Kaşgari və Y.Balasaqunlu türkçülüyün baniləri kimi.....	204
Şakir Albaliyev. Ramazan bayramı və orucluğu mənəvi kamilləşmə modelləri kimi.....	207
Həqiqət Abdiyeva, Rayisə Savalanzadə. Xatırlamaq ruhun lənətidir (İ.Əfəndiyevin “Unuda bilmirəm” pyesi əsasında).....	211
Ülviyyə Bayramova. Aşıq Ələsgər yaradıcılığının əsas tematik qaynaqları.....	216
Səidə Nağıyeva. Azərbaycan hekayəsinin Mirzə Bala Məmmədzadə modeli.....	220
Pərvanə Paşayeva. Molla Vəli Vidadi yaradıcılığının bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri.....	223
Sədaqət Əsgərova. Şirvan aşığı məktəbinin keçdiyi tarixi yol.....	227
Elnurə Pirəliyeva. Aşıq məktəblərinin ideya-mövzu istiqamətləri.....	230
Elnarə Hacıyeva. Yusif Vəzir Çəmənminin Sovet hakimiyyəti illərində yazdığı hekayələrində yumor.....	234
Firuzə Sadıqova. Türk dünyasının şah əsəri - “Qutadğu-Bilig”.....	237
Rayisə Savalanzadə. “Məhv olmuş gündəliklər”, yaşayan arzular.....	243
Aynur Səfərli. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türkçülük motivləri.....	247
Hülya Hüseynova. Füzuli ədəbi məktəbi tədqiqatlarında.....	253
Şəfəq Mehdi-zadə. Türk və qazax ədəbiyyatında İsgəndər obrazı.....	257
Rəvanə Qəhrəmanova. Türkiyədə ictimai mühit və Xalidə Ədib yaradıcılığı.....	260
Həmidə Binnətova. Vətənpərvərlik hissələrinin tədrisi və “Kitabi-Dədə Qorqud”.....	263
Sahibə Paşayeva. “Manas” dastanında qadın qəhrəmanların mifik ana semantikasi.....	267
Arifə İsgəndərova. M.F.Axundov qadın azadlığı hərəkatının alovlu mübarizi kimi.....	270
Bilqeyis Əliyeva. Dəyişən dəyərlər qarşısında Ahmet Hamdi Tanpınar (“Saatları ayarlama institutu”nun timsalında).....	275
Ayşən Əliyeva. Əzizə Cəfərzadənin “Sabir” romanında sənətkar və zaman münasibətləri.....	278
Nigar Əhmədova. Mühacirət ədəbiyyatında vətən həsrəti.....	281
Əsmət İmanova. M.F.Axundov irsinin dövrün ədəbi mühitində yeri və dini fanatizmin dramaturji müstəvidə tənqidi.....	285

Mətanət Abdunova. Orta məktəblərdə müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin tədrisi.....	289
Nərmin Mahmudova. M.Nəsirinin “Lisanüt-teyr” əsəri və Z.Nəxşəbinin “Tutinamə”si ortaq motivlərin fərqli təzahürü kimi.....	292
Reyla Əliyeva. Çağdaş Güney Azərbaycan roman janrı ilə bağlı araşdırmalar: Güntay Gəncəlin “Yüksəl birol” romanı.....	295
Mərziyyə Behbudova. Elçinin “Baş” romanında müəllif təhkiyəsi və obrazların təqdimində psixologizm.....	299
Səbinə Xəlilova. Nizami yaradıcılığında Xızır obrazı.....	302
Vüsalə İbrahimova. Müharibə mövzusu oman janrında.....	305
Sürəyya Bayramova. “Alıxan” dastanında əxlaq məsələləri.....	307